Jean-Claude Cheynet

Bizans Dünyası

Bizans İmparatorluğu (641-1204)

Fransızcadan Çeviren: Aslı Bilge

AYRINTI

TARİH

JEAN-CLAUDE CHEYNET: *Bizans Dünyası* dizisinin ikinci cildini derleyen Jean-Claude Cheynet 1947'de doğdu. Halen 1995'ten beri çalışmakta olduğu Paris IV Üniversitesinde Emeritüs Profesör olarak görev yapmaktadır. Fransa'da Institut Universitaire'in onur üyesidir. Labex RESMED'in (Laboratoire d'Excellence Religions et Sociétés) yöneticiliğini yapmıştır (2008-2013), Collège de France'nin Bizans Araştırmaları Enstitüsü direktörüdür. 1996-2005 seneleri arasında *Revue des études byzantines* (Bizans Araştırmaları Dergisi) direktörlüğünü yapmıştır.
Araştırma alanları arasında toplum (aristokrasi), iktisat, Makedonyalılar ve Komnenoslar döneminde yönetim (ordu), mühürler bulunmaktadır. Bizans İmparatorluğu'nu konu alan yaklaşık 200'e yakın makale, kitap bölümü ve kitabı yayınlanmıştır.

Ayrıntı: 1176
Tarih Dizisi: 26

Bizans Dünyası
(Cilt 2)
Bizans İmparatorluğu (641-1204)

Kitabın Özgün Adı
Le Monde Byzantin II:
L'Empire byzantin (641-1204)

© Presses Universitaires de France, 2006

Fransızcadan Çeviren
Aslı Bilge

Yayıma Hazırlayan
Bülent Tanatar

Son Okuma
Ahmet Batmaz

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Bu kitabın Türkçe yayım hakları
Anatolialit Agency aracılığıyla alınmıştır.

Kapak Fotoğrafı
Tolga TEZCAN / E+ / Getty Images Turkey

Kapak Tasarım
İnci Batuk

Dizgi
Esin Tapan Yetiş

Baskı ve Cilt
Kayhan Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Merkez Efendi Mah. Fazılpaşa Cad. No: 8/2 Topkapı/İstanbul
Tel.: (0212) 612 31 85 - 576 00 66
Sertifika No.: 12156

Birinci Basım: *Nisan, 2018*
Baskı Adedi *1000*

ISBN 978-605-314-279-9
Sertifika No.: 10704

AYRINTI YAYINLARI
Basım Dağıtım San. ve Tic. A.Ş.
Hobyar Mah. Cemal Nadir Sok. No:3 Cağaloğlu – İstanbul
Tel.: (0212) 512 15 00 Faks: (0212) 512 15 11
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr

twitter.com/ayrintiyayinevi facebook.com/ayrintiyayinevi instagram.com/ayrintiyayinlari

Bizans Dünyası

Cilt 2

Bizans İmparatorluğu (641-1204)

AYGINTI

JEAN-CLAUDE CHEYNET yönetiminde Béatrice Caseau, Marie-Hélène Congourdeau, Bernard Flusin, Michel Kaplan, Jacques Lefort, Jean-Marie Martin, Bernadette Martin-Hisard, Cécile Morrison, Jean-Michel Spieser'in katkılarıyla.

İçindekiler

Önsöz 13
Kısaltmalar 15

Birinci Kısım
Ortaçağ İmparatorluğu'nun
Oluşum ve Gelişimi: Olaylar

Bölüm I. Bizans Savunmada:
Sınırların Sabitlenmesi (VII. Yüzyıldan IX. Yüzyıla) 21
MÜSLÜMANLARIN İLERLEYİŞİ 21
İMPARATORLUĞUN GEÇİCİ TOPARLANMASI (677-692) 26
SON FELAKET TEHDİTİ (692-717) 28
İSAURİALILARIN GÜÇLENMESİ (717-780) 30
DENGE ARAYIŞI (780-867) 34

Bölüm II. Makedonya Hanedanı Döneminde
Bizans Genişlemesi (867-1057) 40
MAKEDONYA HANEDANININ KURULUŞU 40
VI. LEON'UN DIŞ SİYASETİ 43
BULGARLARLA ÇATIŞMANIN TEKRAR BAŞLAMASI 45
MÜSLÜMANLARA KARŞI BAŞARILAR 46
VII. KONSTANTINOS'UN OLAYLARA MÜDAHALESİ 47
DOĞU'DA ZAFER 48
II. BASİLEİOS, BATI'DA GENİŞLEME VE
DOĞU'NUN KURTARILMASI 52
BASİLEİOS'UN HALEFLERİ 55

Bölüm III. Türkler ve Haçlılar Arasında Bizans (1057-1204) 59
İÇ HUZURSUZLUKLAR 59
HER TARAFTAN KAPANA KISTIRILAN BİR İMPARATORLUK 62
ALEXIOS KOMNENOS'UN TAHTA GEÇİŞİ 65
HAÇLI SEFERLERİ ŞOKU 68
II. İOANNES İKTİDARI 72
MANUEL KOMNENOS'UN İHTİRASLARI 73
ANGELOS YÖNETİMİNDE HIZLI ZAYIFLAMA 77
IV. HAÇLI SEFERİ 79

İkinci Kısım

İmparatorluk Kurumları

Bölüm IV. İmparator ve Saray 83
İMPARATOR VE AİLESİ 83
İMPARATORLUĞU YÖNETMEK 88
İMPARATORLUK TÖRENLERİ 91
BÜYÜK SARAY 91
İMPARATORLUK UNVANLARI 93
SARAY AHALİSİ 97
HADIMLAR 98

Bölüm V. Bizans Kilisesi'nin Kurumları 100
PATRİKHANE 100
KİLİSE YÖNETİMİ 111
EVRENSEL KİLİSEDE KONSTANTİNOPOLİS PATRİKHANESİ 118
RUHBAN ORGANİZASYONU 122
ORTODOKS OLMAYAN AZINLIKLAR 126

Bölüm VI. İmparatorluk Yönetimi 132
VERGİ SİSTEMİ 132
HUKUK 142
MERKEZÎ YÖNETİM 144
BAŞLICA DEVLET DAİRELERİ 146
TAŞRA İDARESİ 150

Bölüm VII. Ordu ve Donanma 155
TEMATA VE *TAGMATA* 155
ORDUNUN FİNANSMANI VE ASKERLERİN MAAŞ ÖDEMELERİ 169
ORDU NEDEN SAVAŞIRDI? 174
SONUÇ 176

Bölüm VIII. İmparatorluğun Yönetici Sınıfları 177
YÜKSELEN ARİSTOKRASİNİN TAZELENİŞİ 178
ETKİ ARAÇLARI 185
İSYANLAR 194

Üçüncü Kısım

Bizans Medeniyetinin Temelleri

Bölüm IX. Nüfus ve Demografi 203
İNSAN TOPLULUĞU 203
İMPARATORLARIN SİYASETİ 210
DEMOGRAFİK SORULAR 213

Bölüm X. Köy Ekonomisi ve Toplumu 218
TARIMSAL ÜRETİMİN KOŞULLARI 218
GELİŞME UNSURLARI 228
GELİŞİM ŞEKİLLERİ 239

Bölüm XI. Konstantinopolis ve Şehir Ekonomisi....242
ŞEHİRSEL GELİŞİM....242
ŞEHİR PEYZAJ VE ALANININ ORGANİZASYONU....244
BAŞKENT ŞEHİR....249
EKONOMİ [Dagron, 2002]....259
KONSTANTİNOPOLİS TOPLUMU....269

Bölüm XII. Para, Finans ve Ticaret....277
PARA BASIMININ ORGANİZASYONU....277
DARALMA, DİRENİŞ VE ADAPTASYON:
KARANLIK ASIR (VII. YÜZYIL SONU-IX. YÜZYIL ORTASI)....283
İLK PARASAL RÖNESANS: TEOFİLOS'TAN
VII. KONSTANTİNOS'A (IX.-X. YÜZYILLAR)....289
GENİŞLEME VE SORUNLARI
(X. YÜZYIL SONU-XII. YÜZYIL SONU)....291

Bölüm XIII. Dinî Hayat....298
İNANANLARIN YÖNLENDİRİLMESİ....299
İYİLİKSEVERLİK ŞEKİLLERİ....308
MANASTIRCILIK....318

Bölüm XIV. Eğitim ve Yazılı Kültür....324
KARANLIK ÇAĞLAR....325
YENİLENME (VIII. YÜZYIL SONU-IX. YÜZYIL)....330
FOTİOS, ARETAS VE DÖNEMLERİ....334
KONSTANTINOS PORFHYROGENNETOS'UN İKTİDARI....338
ZİRVE: XI. VE XII. YÜZYILLAR....341

Bölüm XV. Sanat....350
GENEL HATLAR....351
BÜYÜK SANATSAL ALANLAR....353

Dördüncü Kısım
İmparatorluğun Bölgeleri

BÖLÜM XVI. ANADOLU VE BİZANS DOĞUSU....375
DOĞU'DAN ANADOLU'YA (VII.-IX. YÜZYIL SONU)....378
ANADOLU VE YENİ SINIRLARI (IX. Yüzyıl Sonu-XI. Yüzyıl)....390
ANADOLU'NUN PAYLAŞILMASI (XI. Yüzyıl-1204)....404

Bölüm XVII. Balkanlar....416
YENİ YAPILAR....418
BULGAR MUAMMASI....423
BİZANS BALKANLARI....429
EKONOMİK GELİŞME....433

Bölüm XVIII. Bizans İtalya'sı (641-1071)....442
RAVENNA EXARKHLIĞI TOPRAKLARI (641-751)
VE BİZANS SİCİLYA'SI (641-902)....444
LANGOBARDİA/İTALYA VE CALABRİA TEMALARI
(IX. YÜZYIL SONU-1071)....451

SONUÇ 461
Genel Sonuç 463
Sözlük 466
Konstantinopolis İmparatorları Listesi 473
Konstantinopolis Patrikleri Listesi 474
Kaynakça 476
Haritalar Tablosu 560
Dizin 561

Béatrice CASEAU	Paris IV Üniversitesi öğretim üyesi
Jean-Claude CHEYNET	Paris V Üniversitesinde profesör
Marie-Hélène CONGOURDEAU	CNRS'te araştırma görevlisi (UMR 8567)
Bernard FLUSIN	Paris IV Üniversitesinde profesör, EPHE, Dinî Bilimler Bölümü'nde araştırma direktörü
Bernadette MARTIN-HISARD	Paris I Üniversitesinde onursal öğretim üyesi
Michel KAPLAN	Paris I Üniversitesinde profesör, Paris I Üniversitesi eski başkanı
Jacques LEFORT	EPHE'de emeritus araştırma direktörü (IV. Böl.)
Jean-Marie MARTIN	CNRS'te emeritus araştırma direktörü (UMR 8567)
Cécile MORRISON	CNRS'te emeritus araştırma direktörü (UMR 8567)
Jean-Michel SPIESER	İsviçre Fribourg Üniversitesi'nde profesör

Önsöz

"Nouvelle Clio" editörlerinin Bizans'a ayırmayı kabul ettikleri bu üçlü serinin ikinci cildi Cécile Morrisson tarafından yönetilen ilk cildin bıraktığı yerden devam ediyor ve aynı ruha bağlı kalmaya gayret ediyor. Bu cildi başlatan tarih, Herakleios'un öldüğü 641 senesi, ilk ciltten miras alındı. Tüm kesintiler gibi bir yandan keyfi, zira Ortaçağ döneminin I. yüzyılını karakterize eden İmparatorluğun çöküşünün köklerini çok daha önce, İustinianos döneminde, salgınların geri dönüşü ve Akdeniz ekonomisinin zayıflamasında, aramak gerekir. Bununla birlikte, bu tarih seçimi oldukça meşru da. Bizanslıların gözünde, Herakleios, İustinianos ile birlikte, muzaffer hatırası, yönetiminin sonundaki başarısızlıklara rağmen, yüzyıllarca muhafaza edilecek pek nadir imparatorlardan ve *basileus* unvanını resmî olarak ilk kullanandır. Ayrıca, İmparatorluk, 641'de, dinsel ve dilsel kimliğini, toprak sınırlarını, Toroslarda Halifelik fetihlerinin sınırlarını belirlemek için neredeyse bir yüzyıl beklemek gerekecek olsa bile, artık kazanmıştır. 1204 tarihinin seçimi ise pek zorlanılmadan yapılmıştır zira başkentlerinin kaybı, Bizanslılarda hem siyasi hem de zihinsel bir çöküntü yaratmış ve devletlerinin doğasını değiştirmiştir.

Üç cilt arasındaki kronolojik dağılım, ikincinin yazarlarına ele alınacak beş buçuk yüzyıllık bir imparatorluk tarihi bırakmıştır ki, bu diğer iki cildin toplam kapsadığı süreye eşittir. Bu orantısızlık, hem tutarlılık kaygısı hem de kaynakların dağılımındaki parallel bir eşitsizlikten kaynaklanır: Geç Antikçağ'ın kaynaklarının gözle görülür bolluğu ve –Bizans'ın o dönemdeki yoksunluğu düşünülürse– Paleologos döneminkinin zenginliği arasında, orta dönem, kıtlık XI. yüzyıldan itibaren azalsa da, pek de şanslı sayılmaz.

İmparatorluk evrimini beş yüzyıldan fazla süre üzerinden anlaşılır kılmak, olayların anlatımını ilk cilde oranla geliştirmek anlamına geliyordu. Bazen bu ilk kısımda, daha sonra ele alınmayacak olan konular üzerine bazı gelişmeler de sızmıştır: VII. yüzyılda kaybedilen Afrika ve Batılı Haçlılar gibi.

İlk ciltle kopma noktaları da, sistematik olarak geriye dönmemek adına, gereklidir ki, kaynakçada ve daha seyrek olmakla birlikte me-

tinde bazı tekrarlara neden olmuştur. Bu derlemenin yapısı öncekine oldukça benzer: Olaylar tarihinin belli başlı satırlarının sunumu, başlıca yapıların analizi, medeniyetin temelleri ve bölgesel incelemeler. Geleneksel yapılar olan imparator, kilise ve orduya, incelediğimiz dönem boyunca bu kurumların kadrolarını oluşturan Bizans aristokrasisinin bir tablosu ve kırsal dünyanın bir tanımı eklenmiştir. Bu sonuncunun, Konstantinopolis megapolünün tedariki, bitmez tükenmez savaşların finansmanı ve orduya asker sağlamada olağanüstü katkısı vardır. Genel bir anlamda, bundan biraz daha fazla yer de toplumsal tarihe verilmiştir. Geç Antikçağ boyunca kazılmış olduğundan, Bizans medeniyetinin temelleri, aynı kalmakla birlikte, bölgesel incelemeler, Bizans'ın ağır toprak kayıpları göz önünde bulundurularak, bundan önceki ciltten daha sınırlı tutulmuştur. İtalya dışında batıdaki topraklar, ayrı bir bölüme konu edilmemiştir, zira Bizans hâkimiyetinde kısa süre kalmışlar ve Arap fethi 700'e doğru onları neredeyse tamamen yutmuştur. Afrika'daki durumdan ilk bölümdeki olaylı tarihte kısaca bahsedilmiştir. Kaynakça ise devasa bir üretimin ancak seçilmiş bir bölümünü sunar. Fransızca ve İngilizce olan kaynaklar kayırılmış, başka dillerdeki kaynaklar ancak bu bahsedilen dillerde dengi bulunamayan eserler varsa kullanılmıştır. Aynı şekilde, sunulan kaynaklar kısıtlı sayıdadır ve genel kaynakçada verilmiştir, bunlardan daha özgül olan bazıları bölüm kaynakçalarında belitilmiştir. Varolan tercümeleri de belirtmek için çaba gösterdik. Son olarak, örneğin ticaretin yeri gibi konular birçok bölüme dağılmış olduğunda ise, dizin bilgileri toparlamaya yardımcı olacaktır.[1]

1. Bu kitabın bölümlerini veya hepsini okumayı kabul eden meslektaşlara candan teşekkür ediyorum: Marie-France Auzépy, Béatrice Caseau, Vincent Déroche, Bernadette Martin-Hisard, Sophie Métivier, Paul Pagès ve Constantin Zuckerman.

Kısaltmalar

ESER VE DERGİLERİN KISALTMALARI

AASS	*Acta Sanctorum* [bkz. s. X, n° 6]
ACO	*Acta Conciliorum Œcumenicorum* [bkz. p. X, n° 7]
An. Boll	*Analecta Bollandiana*
AOC	*Archives de l'Orient chrétien*
BAR	British Archeological Reports
BBA	Berliner byzantinische Arbeiten
BBS	Berliner byzantinistische Studien
BCH	Bulletin de Correspondance hellénique
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BHG	*Bibliotheca hagiographica graeca,* 3. basım ve *Auctarium* [bkz. s. XV, n° 90]
BMGS	*Byzantine and Modern Greek Studies*
BS	Byzantina Sorbonensia
BSl.	Byzantinoslavica
Byz.	Byzantion
Byz. Forsch.	Byzantinische Forschungen
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CArch.	*Cahiers archéologiques*
CCM	*Cahiers de civilisation médiévale*
CCG	*Corpus Christianorum, series graeca,* Turnhout [bkz. s. X, n° 10]
CCCM	*Corpus Christianorum, Continuatio medievalis,* Turnhout [bkz. s. X, n° 11]
CFHB	*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* [bkz. s. X, n° 12]
CIG	*Corpus Inscriptionum Graecarum,* Berlin
CJ	*Codex Justinianus,* bas. P. Krüger
CRAI	*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Sunulan bildiriler.*

CSCO	*Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* [bkz. s. X, n° 13]
CSHB	*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1828-1897*
DACL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie
DHGE	Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique
DOC	Dumbarton Oaks Collection [34]
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DS	*Dictionnaire de spiritualité*
DTC	*Dictionnaire de théologie catholique*
EEBS	Epétèris Hetaireias Byzantinon Spoudôn
EHB	*Economic History of Byzantium* (548)
EI ve EI2	*Encyclopédie de l'Islam,* l. ve 2. basım.
FM	Fontes Minores
GRBS	Greek Roman and Byzantine Studies
HC 4 et 5	*Histoire du christianisme des origines à nos jours,* 4 ve 5, Paris, 1993 [n° 114]
HR	*Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* [n° 489]
IstMitt	*Istanbuler Mitteilungen*
JÖB	*Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* (1969 öncesi, *JÖBG)*
MANSI	*Sacrorum conciliorum nova el amplissima collectio* [n° 15]
MEFRM	*Mélanges de l'*École *française de Rome. Moyen Âge*
MGH	Monumenta Germaniae Historica
NC 1	*Le Monde byzantin* 1. *L'Empire romain d'Orient (330-641* C. Morrisson yönetiminde (Nouvelle Clio), Paris, 2004
Nov.	*Corpus Iuris Civilis HI. Novellae,* (Der.) Schoell-Kroll
OCA	*Orientalia Christiana Analecta*
OCP	*Orientalia Christiana Periodica*
ODB	*Oxford Dictionary of Byzantium* [n° 121]
PG	*Patrologiae cursus completus, series graeca,* (Der.) J.-P. Migne
PL	*Patrologiae cursus completus, series latina,* (Der.) J.-P. Migne
PO	*Patrologia orientalis* [n° 19]
RP	RHALLÈS-POTLÈS [n° 20]
RE	Wissowa G., *[Paulys] Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*
REB	*Revue des études byzantines*
RESEE	*Revue des études du Sud-Est europeen*

RH	Revue historique
RHM	Römische historische Mitteilungen
RHR	Revue de l'histoire des religions
RN	Revue numismatique
RSBN	Rivista di studi bizantini e neoellenici
SBS	Studies in Byzantine Sigillography
SC	Sources chrétiennes [n° 21]
Settim.	*Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo*, Spolète
TIB	*Tabula Imperii Byzantini* [n° 2]
TM	*Travaux et Mémoires*, Collège de France, Paris
TM, Monogr.	Travaux et Mémoires, Monographies
TRW	Transformation of the Roman World
VR	Variorum Reprints (Collected Studies,)
ZRVI	*Zbornik Radova vizantoloskog Instituta*

Birinci Kısım
Ortaçağ İmparatorluğu'nun Oluşum ve Gelişimi: Olaylar

BÖLÜM I

Bizans Savunmada: Sınırların Sabitlenmesi (VII. yüzyıldan IX. yüzyıla)

Jean-Claude Cheynet

MÜSLÜMANLARIN İLERLEYİŞİ[1]

BİZANS KARŞI SAVUNMASININ BAŞARISIZLIĞA UĞRAMASI

Herakleios'un Ocak 641'deki ölümü, İmparatorluğu hem içte hem de dışta zor bir durumda bıraktı. Farklı kadınlardan olma çocuklar arasında babalarının tahtına geçme kavgası başladı. En büyükleri olan ve babası tarafından veliaht seçilen III. Konstantinos, üç ay süren hükümdarlıktan sonra hastalanarak öldü. İmparatoriçe Martina, o zaman oğlu Heraklonas'ı zorla kabul ettirmek istediyse de, karşısında Valentinos tarafından yönetilen Doğu ordusunu buldu ve iktidardan koparıldı, ancak o da 644'te tahtı ele geçirmek isterken saf dışı bırakıldı. O zamanlar 14 yaşını süren II. Konstas, İmparatorluğun yönetimini üstlendi. İstilalar açısından, Herakleios'un ölümüyle, Arap Müslümanların İmparatorluğun başlıca buğday ve vergi tedarikçisi Mısır'ı ele geçirmesine ramak kalmıştı. İmparator, Trakya ordularını karaya çıkardıysa da, Pers cephesinin çökmesiyle yardımcı kuvvetlere kavuşan Araplar tarafından püskürtüldü. İstisnai olarak İskenderiye Valisi olarak atanan Patrik Kyros, şehri 641'de Halife Ömer tarafından ülkeyi yönetmesi için seçilmiş Arap komutan Amr'a [İbnü'l As] teslim etmeye mecbur kaldı.

Bundan böyle imparatorların tek amacı Konstantinopolis'i bile tehdit eden Arap saldırılarına karşı koymak olacaktı [Bonner, 124; Kaplaony, 130]. Diğer cephelerdeki manevralar da bu öncelikli amaç gözetilerek yürütülecekti. II. Konstas kararlılıkla mümkün olduğunca fazla şeyi kurtarmaya çalıştı.

---

1. Müslümanların ilerleyişi konusunda ayrıca bkz. Anadolu ve Bizans Doğusu, böl. XVI.

Harita 1 - 750'ye doğru İmparatorluk

Üç bölge Araplar tarafından özellikle tehdit ediliyordu: Afrika, Kilikya ve Armenia. Afrika, Mısır'dan muhakkak ki daha mütevazı olmakla birlikte, tıpkı onun gibi bir buğday ambarıydı. Aynı şekilde zengin bir ova olan Kilikya da, sahip olunduğu takdirde Antakya'ya ve Arap işgaline direnen Mardait isyancılarının bulunduğu Suriye'nin geri kalanına, bir karşı atak umudunu diri tutuyordu. Son olarak da Armenia, namlı savaşçılar sağlıyordu. Ermeni Platolarında devam eden Bizans hâkimiyeti, Mezopotamya'ya yönelecek bir tehdidi etkisiz hâle getirmeyi, ters taraftaki Anatolikon'u da koruyarak, olanaklı kılıyordu. Halifenin otoritesinin hele de mali taleplerinin hoş karşılanmadığı, çok kısa süredir boyunduruk altında olan Mısır'ı geri almak, Araplar henüz bir donanma oluşturmadığından, mümkün görünüyordu.

Ordu komutanı Manuel tarafından komuta edilen bir ordu 645'te İskenderiye'ye zorlukla karşılaşmadan girdi, bu şehrin sakinlerince de kabul gördü ancak seferi sürdürmek mümkün olmayınca, Amr bir sonraki sene iktidara geri geldi. İmparator Afrika'da daha şanslıydı. Libya'yı 642'de hızla fethedip, pek hızlı din değiştirmişe benzeyen yerel Berberi boylarına boyun eğdirişlerinin akabinde, bu zengin vilayete yerleşme arzusundaki Müslümanlar, Sufetula'da Herakleios'un kahramanlığını tekrarlamak isteğiyle başkaldıran Exarkhos Gregorios'a 647'de saldırıp, yendiler ve ancak yüklü bir haraç karşılığında geri çekildiler. Karşılığında, Araplar yeni bir cephe açtılar ve Manuel'in seferinden ders çıkararak bir donanma edinmeye karar verdiler. Halife Ömer tarafından Suriye Valisi tayin edilen ve komutanın kuzeni Halife Osman tarafından görevine devam etmesine izin verilen Muaviye, böylelikle Anadolu ile Akdeniz adalarına ilk akınları gerçekleştirme serbestisine kavuştu. Öncelikle Kıbrıs, 649-650 ve 654'te iki kere yağmalandı.

Araplar güçleniyordu, zira İran Platosu yolunu Nihavend'in Pers İmparatoru Yezdegirt karşısında kazandığı zafer ile açtıktan sonra, komutanlardan birinin işbirliği sayesinde Yezdegirt'i Horasan'a hapsedip, Türklerle ittifak yapma projesini suya düşürerek düşmanlarının son direncini de kırmışlardı. Pers egemenin mağlubiyeti ve ölümü, devletinin de 652 yılında yok olmasına neden oldu. Pers ülkesindeki operasyonların kronolojisi Bizans ordularıyla çarpışmak için hangi Arap ordularının hazırlandığını anlamamızı mümkün kılar.

5 Ekim 641 itibariyle Araplar, Ermeni Patrikhanesi'nin mekânı Dvin'i ele geçirmiş, birçok da esir almıştı. Ancak 643'te, Arapların yeni büyük bir hücumu esnasında, Bizanslılar tarafından vali atanmış olan Ermeni Theodoros Restuni, onların bir birliğini yenmeyi başardı. Bu sefer, Armenia'nın fethinin zorluğunu vurgulamakla kalmayıp, Arapların yerel halklara saldırılarının sürekliliğini de gösteriyordu. Bizanslılar bundan böyle Ermeni prensleri düşman saflarına katılmamaları için hoş

tutmaya gayret gösterdiler. Dvin'de 648'de toplanan bir konsil, Ermeni Kilisesi'nin Khalkedon Kanonlarını kesin şekilde reddetmesini tasdik etti. Theodoros Restuni, II. Konstas'ın 653'te Doğu'ya şahsen güçlü bir ordunun başında geldiği Bizans'ın baskısına rağmen Halife'ye boyun eğmeyi tercih etti. Arapların ilk talepleri mütevazı idi, zira sadece pazarlık konusu edilebilecek bir haraç istiyorlar ve birliklerini orada bırakmaksızın, Ermenilerden ülkelerini, üstü kapalı şekilde, Bizanslılara karşı korumalarını talep ediyorlardı. Ancak Restuni'nin onayı, hâlâ Konstantinopolis'e dönük olan yerel prensler, özellikle de Armenia'nın batı vilayetlerindekiler tarafından, ittifakla reddedildi.

Araplar tarafından yeni işgal edilen eyaletlerde, Bizans orduları bir kez bölgeyi boşalttığında, halk ne yönetici kadroları değiştiren ne de vergileri altüst eden işgalcilerin yerleşmesine engel çıkartmadı. Sadece, direnişe daha eğilimli Lübnan Dağları'ndaki Mardaitler halifeleri pek yakındaki Damascus'a (Şam) yerleştikleri sırada endişeye gark eden sürekli akınlar düzenlediler. Hıristiyanlar, ilk zamanlar *basileus*'un dönüşünü, bir süre önce Herakleios'un Persler karşısındaki durumundan esinlenerek bekledilerse de, on yıllar geçtikçe bu umut, belki Muaviye'nin 677'de Konstantinopolis önünde yenilmesini izleyen kısacık an istisna olmak üzere, eridi gitti. Sinalı Anastasios, inananların durumunu bize şöyle tasvir eder: Bu yolla özgürlüğünü geri kazanan savaş esirleri dahil olmak üzere, küçük bir azınlık İslam'ı seçti, geri kalanı ise fatihlerin cenderesinde acı çektiler.

İmparatorluk ile eski vilayetleri arasındaki bağlar fethin ivediliğinin düşündürebileceğinden kuşkusuz çok daha yavaş koptu. Eski iktidarın sembolleri hemen yok olmadı. İki güç arasında tüccarların dolaşımı tam olarak kesilmedi, ancak bu geçiş aşaması konusundaki bilgilerimiz halen fazlasıyla bölük pörçüktür. Bizans başkenti, Suriye ile Filistin'deki olaylar konusunda bilgilendirilmeye Theofanes'in *Hronografia*'sındaki kaynakların da tanıklık ettiği gibi devam etti, ki bu da Konstantinopolis'te IX. yüzyıl başına dek pek çok keşişin bulunmasını da açıklar niteliktedir.

İMPARATORLUĞU YENMEK

Perslerin yenilmesinden sonra Suriye Valisi Muaviye, Bizans'a karşı öldürücü son darbeyi vurmanın sırasının geldiğine hükmetti. Artık Suriye ile Mısır tersaneleri sayesinde bir donanması da olmuştu ve 654'ten itibaren Bizans başkentine bir saldırı hazırlığına başladı. Bir sonraki seneden itibaren, Arap donanması Likya açıklarında II. Konstas'ınkini yenmeyi başarmıştı. Bununla birlikte İmparatorluk, Armenia'daki Arap hezimeti, Mekke'deki büyük bir ayaklanma ve özellikle de Halife Osman'ın 656'da öldürülmesinden sonra kopan iç savaş nedeniyle biraz

soluk almıştı. Halifeliğe oynayan Muaviye ile rakibi Ali'nin orduları beş sene kadar çarpıştılar.

II. Konstas, arkadan saldırıya uğramaktan korkan Muaviye'den 1.000 *nomismata* haraç ve her gün için bir köle ile bir at karşılığında ateşkes kopardı. İmparator 658'de birçok Slav esir alıp, hâlâ İmparatorluğun denetimindeki Balkan topraklarında otoritesini pekiştirerek, Trakya'yı kısmen kurtardı. Öyle görünüyor ki II. Konstas genel anlamda, Batı vilayetlerini güçlendirmek suretiyle geniş bir devletin tekrar dengelenmesi projesine girişmişti. Acaba bunun Muaviye'nin Ali karşısındaki kesin galibiyetinin akabinde Arap saldırılarının tekrar başlayacağı öngörüsüyle ilgisi var mıydı? Halife Ali'nin katledildiği tarih kesin olmamakla birlikte, genellikle 661'de öldüğü kabul edilir. Bir sonraki yıl itibariyle, II. Konstas, oğlunu Konstantinopolis'te işbaşında bırakarak önce donanmayla Selanik'e doğru yola çıktı, takip eden ilkbaharda Tarentum'a (Taranto) doğru yola çıkmadan Atina'ya yöneldi. Roma'da Papa Vitalianus ile buluştu ve sonra sonbaharda, Güney İtalya'yı gerçekten Lombardlardan geri almaya çalışmaksızın, Sicilya'ya vardı. İmparator, Syraküza'yı seçerek, savaşlardan etkilenmeyen, hâlâ son derece zengin ve Afrika ile İtalya'ya hızla müdahale edebileceği nadir vilayetlerden birine yerleşmiş oluyordu. Bununla birlikte yokluğu, deneyimli *Strategos* (komutan) ve artık tartışılmaz halife olan Muaviye otoritesi altında Anadolu'ya yapılan Müslüman akınlarını kolaylaştırdı. Ordu içindeki bu gerilim muhakkak ki II. Konstas'ın 668 sonbaharında bir Ermeni, Opsikion kontu Mzezios, tarafından katledilmesinin bahanesi oldu.

İmparatorluğun veliahtı IV. Konstantinos, Sicilya'dan hanedana bağlı kalan ve isyankârların başını hemen yakalayıp infaz eden orduyu yurda geri göndermeye geldi. Bununla birlikte, ipuçları Halife'nin Allah'ın atlılarına direnen son organize devleti yok etme planlarını tekrar ele alacağını gösteriyordu. Bu tarihe kadar Bizanslılar, sonuç olarak Herakleios'un son yıllarına oranla pek de fena dayanmamışlardı ama artık boyun eğiyorlardı. 670'ten itibaren Araplar öncü akınlar yaparak, Güney Marmara'da iyi korunamayan Kyzikos'ta barınak bulmuştu. Muaviye seferleri artırdı: Kilikya ile Tarsus kaybedildi, Rodos alındı, burada bir Arap garnizonu yerleşti ve son olarak 674'te güçlü bir Arap donanması Marmara'ya sızdı, 670'ten beri işgal edilen Kyzikos'ta kışı geçirmeden önce, altı ay boyunca kıyıları yakıp yıktılar. IV. Konstantinos, böylesine sürekli bir tehdit karşısında, İmparatorluğun geri kalanını savunmakta zorlandı. 676'da, Selanik'i ele geçirmek isteyen Slav bir şef, Perboundos, hazırlıksız yakalandı, idam edildi ve Sklavenler intikam almak için, Selanik'i kuşattılar. İtalya'da, Lombardlar ele geçirecekleri Brindisi ile Taranto'ya kadar ilerlediler.

Başkente yakın eyaletlere üç sene süren yoğun akınlar ve Halife'nin öz oğlu Yezid kumandasındaki büyük bir ordunun Anadolu'yu kateden yürüyüşünden sonra, IV. Konstantinos savaşmaya karar verdi, donanmasını topladı ve Rum Ateşiyle donattı. Bizanslılar 677 Yazı'nda donanmanın bir bölümünü yakıp, geri çekilmeye mecbur bıraktılar ve geri kalanlar da dönüş yolunda korkunç bir fırtınaya yakalandı. Muaviye ordularının ilk Konstantinopolis kuşatması başarısız olmuştu.

İMPARATORLUĞUN GEÇİCİ TOPARLANMASI (677-692)

IV. Konstantinos'un zaferi büyük sonuçlar getirdi, zira Araplar, ilk kez ciddi bir başarısızlığa uğradı ki bu da uzun süre saldırılarını yenileme umutlarını kırdı. Balkanlarda, Slav şefleri ve hatta Avar Kağanları imparatoru kutlamak için elçiler yolladılar. Daha da somutu, son adı geçen Thessaloniki'ye (Selanik) yardım donanması gönderdi ve Sklaven kuşatmasından kurtardı [Lemerle, 91] ve kendisi de bir kara seferiyle Balkan metropollerinin çevresini temizledi.

IV. Konstantinos, Araplara kaybedilen toprakların büyük kısmını geri aldı, Muaviye, muhtemelen 679'da imzalanan bir ateşkes müzakere etti ve böylece Halife her sene 216.000 altın, 50 köle ve bir o kadar da iyi cins at vermeye razı oldu. Akdeniz'deki Arap deniz üsleri Kyzikos, Khios (Sakız), Rodos ya geri alındı ya da düşman tarafından boşaltıldı. Kıbrıs silahsızlandırıldı, hiçbir savaş donanması burada duramayacaktı ve adanın vergi ürünleri iki düşman arasında yarı yarıya bölüşeceklerdi. İmparatorluk için büyük bir şans eseri, Yezid'in beklenmeyen ölümünün akabinde Halifelik, Ali taraftarı Şiîlerin birçok ayaklanmasıyla karmaşıklaşan bir sivil savaşa dönüşen taht krizine girdi ve Bizans'a saldırı ihtimali sundu. İmparator Kilikya'yı geri aldı ve 685'te donanmasını Suriye kıyılarına göndererek, Halife Abdülmelik'in ona önerdiği haraç artırılana dek yağmalattı.

IV. Konstantinos'un dış politikası Bulgar olayı olmasaydı tam bir başarıyla taçlanacaktı. Bulgar Federasyonu, şimdiki Ukrayna yerleşiminde onların yerini işgal eden Hazarlar tarafından bozuldu. Kağanları Asparukh, Tuna'yı geçti ve işgal edilen toprakları boşaltmayı reddetti. IV. Konstantinos ona karşı 681'de bir ordu çıkarttıysa da, yenildi. İmparator Asparukh'a Tuna ve Haimos (Balkan Dağları) arasındaki bölgeyi bırakmak ve haraç ödemek zorunda kaldı çünkü ikinci bir cephede savaşın uzaması işine gelmiyordu. Bulgarlar, daha sonra ilk başkentleri olacak Pliska'da daimi kamp kurdular. Zamanla, kendilerinden önce yerleşmiş olan sayısız Slavı içlerine alarak nihai olarak erken Türkçe dillerini terk ettiler. İmparatorlar bağımlı bir devlet yarattıklarını düşünüyordu. Kuber tarafından yönetilen başka Bulgarlar, IV. Konstantinos tarafından Selanik çevresine yerleştirildi.

İmparator ayrıca İmparatorluk içindeki pozisyonunu, eş imparator olan kardeşlerini görevden alarak rahatlatlatmayı amaçladıysa da, askerin tepkisi onu geri adım atmaya zorladı. Bununla birlikte, tek vârisi olarak, art niyetsiz denemeyecek şekilde İustinianos ismini koyduğu oğlunu belirledi. Karşılığında, 680-681'de yapılan Konstantinopolis Konsilinde Monothelit krizini halletmeyi başardı. Son başarılara rağmen tartışmaya mahal vermeyecek şekilde Arap hâkimiyeti altında kalan Doğu halklarını bu öğreti ile uzlaştırma çabası albenisini kaybederken, Batı halkları sıkı sıkıya Khalkedon'e bağlı kaldı.

II. İustinianos 685'te daha 16 yaşındayken tahta çıktığında, 685-687 arasında Mezopotamya'da Muḫtar ve 692'ye kadar Arabistan'da Zubayriler tarafından yürütülen iç savaş nedeniyle zayıflayan Halife'ye karşı saldırıya geçmenin uygun olduğuna karar verdi. Abdülmelik, Armenia'da Bizans etkisinin tekrar kurulmasına karşı koymadı ve iki defa İmparatorluğa ödenen haracı müzakere etti, ancak Mardaitlerin Lübnan'da iskânını elde etti ki bu da onu büyük bir sıkıntı kaynağından kurtarıyordu. Arap sınırında rahat olan II. İustinianos 688'de *Via Egnatia* yoluyla Konstantinopolis'ten Selanik'e bir sefer başlattı ve Bithynia'ya yerleştireceği ve büyük oranda ordusunda kullanacağı çok miktarda Slav esir aldı. Hâlâ başkente ulaşan yolları korumaya alma konusunda hassas olduğundan Kıbrıs'ın bir kısım nüfusunu bile Bithynia'ya aktardı.

Enerjik Halife Abdülmelik, rejimine karşı gelen isyancıları bir kez yendiğinde, Bizans'tan miras devralınan geleneklerden daha keskin şekilde kopmak istedi; idareyi Araplaştırdı ve üzerinde ne imparatorun resmi ne de İsa'nın büstü olan yeni bir parayı, *dinar*'ı, tedavüle soktu. II. İustinianos, bunu *casus belli* sayarak haracı reddetti ama 692'de Sebastoupolis'te Slav bölüğü savaşın ortasında ona ihanet edince, yenildi. İmparator sağ kalan Slavları satarak intikam aldı, ancak eski fetihleri elden çıkmıştı, Armenia yine Halifelik otoritesine geçti. Orduları Kilikya ile Toroslar içlerindeki akınları püskürtmekte başarısız oldular.

II. İustinianos, 691-692'de *in Trullo* veya Quinisextum adı verilen bir konsil topladı. Bu konsil, Batılı pek az Latin piskopos mevcuduyla, Batı âdetlerini gözetmeden, birçok kanon çıkardı. Papa Sergius, elçileri ve konsil kararlarını reddetti. II. İustinianos, Papa'yı tutuklaması için bir temsilci gönderirken, Roma ile Ravenna orduları yeni bir birlik hissinin göstergesi ve Orta İtalya'dan İmparatorluğa yönelik olarak, Sergius'tan yana çıktılar. Askerî çabalar, vergi yükünü ve seçkinlerin memnuniyetsizliğini artırmıştı. Konstantinopolis'te, 695'teki bir isyan, tahta Anatolikon'un eski bir ordu komutanı olan Leontios'u geçirdi ve II. İustinianos burnu kesildikten sonra sürgüne gönderildi.

SON FELAKET TEHDİTİ (692-717)

II. İustinianos'un tahttan indirilmesi 640'ların geri çekilişinden sonra mevzini az çok koruyan İmparatorluk için zararlı bir istikrarsızlık dönemini başlattı. 695-717 arasında, altı imparator şiddet yoluyla tahta çıktı, her sefer ordu içinde kovuşturmalara neden oldu. Tekrardan Anadolu'nun kalbine bir dizi sefer yapan Maslama gibi etkili komutanlar bulan Araplara karşı direnişin devamlılığı açısından bu durum son derece büyük hasara sebebiyet veriyordu. İmparator Apsimar'ın kardeşi Herakleios gibi becerikli Bizans subayları Arapları hezimete uğratmayı başarsa da, bu sonuncu, II. İustinianos'un 705'te iktidarı geri almasından sonra ordu komutanıyla birlikte idam edildi.

AFRİKA'NIN KAYBEDİLİŞİ

Bu çeyrek yüzyılın bilançosu tam bir faciadır. Afrika zor bir yeniden fetihten sonra, 610'da Herakleios'un son girişiminin başarılı olmasını sağlayan bir istikrar dönemi yaşamıştı. Mısır'ın elden gidişi, hemen akabinde Kyrenia'nın terk edilişi, Afrika'yı doğudan gelen akınlara açık hâle getirmişti. VII. yüzyılda Bizans Afrikası İustinianos'un yeniden fethininkinden çok daha küçüktü. Numidia'nın Maur kabileleri bağımsızlıklarını kazanmışsa da, ekseriyetle Hıristiyanlaştırılmıştı. Fethin Arap kaynakları tarafından Rum olarak nitelenen Bizans garnizonları, ovadaki en zengin iki vilayet olan güneyde Byzacena ve kuzeyde Prokonsularis'e çekilmişti. Ülkenin savunması geri kalan yerlerde, Bizans vilayetleri içlerinde olduğu gibi, exarkhların yardım aldığı komşu Numidia'da da, düzenli bir orduda değil Maur kabilelerinin elindeydi. Açıkçası, Araplar Bizanslılardan çok Berberilerin direnişine tosladı. II. Konstas'ın 669 ya da 670'te Syraküza'da öldürülmesinden sonra Batı'nın dağınıklığından yararlananan Ukba İbn Nafi önderliğindeki Araplar, Byzacena'nın tam göbeğine yeni bir saldırı başlattılar. Müslüman şefler böylece Hıristiyanlaşmanın yüzeysel kaldığı Maur kabilelerle da temasa geçmiş oluyordu; onlardan bazılarını İslam'a geçirdiler ki bu Afrika'da, Kayravan'da daimi bir üssün kurulması neticesini doğurdu.

Bizanslılar bundan böyle Kartaca çevresindeki tek vilayetle kısıtlanmış oldular. Metropol çöküyordu: Eski peristil evlerin yerlerine mütevazı evler inşa ediliyordu ve görünen o ki saraylar kullanımdan çıkmıştı. Bu düşkünlük hâli, Müslümanların egemenliğinin ilk asırlarında neden şehrin Tunus lehine yok olduğunu açıklar. Bununla birlikte, hâlâ bolca devam eden buğday ile yağ üretiminin ayakta tuttuğu refah, VII. yüzyıl boyunca sanılandan daha uzun bir süre devam etti ve fetih zamanı Araplar yağmaladıkları bol miktarda altından pek hoşnut kaldılar. Bu-

nun dışında, Kartaca'da basılan altın paranın şehrin düşüşünden önce belirgin bir alternatifi olmadı.

Berberi-Bizans ittifakının lideri olan Kusayla'nın, vefat eden Ukba'ya karşı 680'li yıllarda kazandığı zafer, işgalcileri yalnız birkaç seneliğine de olsa geriletti. Halife Abdülmelik, Afrika'ya Hasan İbn el-Numan tarafından yönetilen güçlü bir sefer ordusu yolladı ve pek güvenilir zannedilen Libya Maur kabileleri tarafından desteklenerek, 695'e doğru tüm vilayeti ve Kartaca'yı ele geçirdi. Arap fethi, kadın peygamber Kâhine (El Kahina) tarafından yönlendirilen, bağımsızlıklarını kurtarma peşindeki diğer Maur kabilelerinin direnişi nedeniyle gecikti. Kâhine'nin bir zaferinden sonra, İmparator Leontios, kabiliyetli önceli İustinianos gibi, geçici olarak Afrika'nın başkentini alabilen bir donanma demirlediyse de Arap takviye güçleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldılar. Dönüş yolunda, denizciler imparator olarak Donanma Amirali Apsimar'ı belirlediler, o da 698'de Leontios'u kovdu ve III. Tiberios adını aldı. Bu zaman zarfında, Kâhine son kez yenildi ve fatihlere Mağrip yolunu açtı [Modéran, 135]

Bunun sonucunda Afrika tamamen kaybedildi; böylece İmparatorluk bereketli Afrika buğdayından mahrum kaldı ve zengin Sicilya *Tema*'sı (thema) saldırılara açık hâle geldi. Geçmişte pek şanlı olan Afrika Hıristiyanlığı, şüphesiz ki içlerinde piskoposlar da olan idareciler Sicilya'ya sığınıp, cemaatlerini çobansız bıraktıklarından, dahası azgelişmiş Afrika manastırcılığı da bu yeri dolduramadığından, Doğu'dan daha hızlı zayıfladı. Afrika genel valiliğinden geriye, hızla Bizans yörüngesini, yavaş yavaş ve şiddetsiz terk eden Sardunya, Korsika ve Balear Adaları'ndan başka bir şey kalmadı. Sardunya 800'de hâlâ İmparatorluğun otoritesini tanıyordu.

İKİNCİ KONSTANTİNOPOLİS KUŞATMASI HAZIRLIĞI

Doğu'da, 702'de vuku bulan bir ayaklanmaya rağmen Armenia ile İberia ile geçici olarak Lazika, Araplar tarafından sıkı sıkıya denetim altında tutuluyordu. VIII. yüzyılın ilk yıllarında, Araplar Bizanslıları Kilikya'dan tamamen kovdular ve Mopsuestia'yı surlarla çevirerek, vilayeti Anadolu Platosu'nun geçiş ayağı yaptılar. III. Tiberios, Konstantinopolis'e kurnazlıkla sızan ve bunun karşılığında sezarlık onuru ile ödüllendirdiği Bulgar Kağanı Tervel'in desteğine sahip olan II. İustinianos tarafından devrildi. İmparatorluğun uçları, Kherson gibi Ravenna da başkaldırıya hazır gibiydi. II. İustinianos'u deviren ve Herakleios hanedanına son veren 711 tarihli isyan, Kherson'da patlak verdi.

Emevîler Konstantinopolis'e saldırı için bu uygun ânı beklemişlerdi. Siyasi istikrarsızlık son raddesindeydi. II. İustinianos'un galibi Filippikos

tekrar monotelitizmi kurmaya çalıştı ve popülaritesini yitirdi, 713'te bir sivil olan Anastasios tarafından devrildi, o da 715'te III. Theodosios tarafından ekarte edildi. Abdülmelik'in oğlu ve Armenia Valisi Mesleme, hiçbir elle tutulur direnişle karşılaşmadan tüm Anadolu'yu geçti ve Arap donanması Likya kıyılarına kereste kesmek için engellenmeden demir attı. Anatolikon'un ordu komutanı Leon, kızını evlendirdiği Armeniakon'un ordu komutanı Artavasde'nin işbirliğiyle başkaldırmışken, 716 yılında iki Arap ordusu Küçük Asya'ya Konstantinopolis'i kuşatmak üzere sızdılar. Leon, Mesleme ile pazarlığında, eğer tacı almasına yardım ederse hilafet egemenliğini tanıyacağını ima etti. Arap ordularını savuşturmayı başardı ve 717 baharında III. Theodosios'un tahttan feragat edip Efes'e keşiş olmaya gitmesinin ardından Konstantinopolis'e girdi.

İSAURİALILARIN GÜÇLENMESİ (717-780)

Yeni imparator 717 Temmuz'undan itibaren Hilafet'in sayıca ve güç bakımından üstün askerleri ve denizcileri tarafından kuşatıldı. Önceli Anastasios deniz savunmasını güçlendirmiş ve çok uzun bir kuşatmaya dayanacak kadar erzak depolamıştı. Kara surları Arapların doğrudan bir atağa geçmesini engellediğinden, şehri ablukaya aldılar, ancak düşman gemilerini yakan Bizans donanmasının ufak bir zaferi, savunmadakilerin morallerini yükseltti. Araplar, çok sayıda ve gerekli erzakları kalmamış hâlde kışı geçirmek zorunda kaldılar ve istisnai bir zorlukta geçen kış onlara çok cana mâl oldu. Bahar geldiğinde, Mısır ile Afrika'dan önemli sayıda takviye geldi, ancak levazımın Hıristiyanlardan oluşan bir bölümü III. Leon safına geçti, Rum ateşi gemilerin bir bölümünü yaktı ve imparatorun adamlarına manevra şansı yarattı. Bithynia'da Küçük Asya tarafından gelen Müslüman takviye kuvvetlere karşı şanslı pusular kurdular. Son olarak, orduları salgın hastalıktan kırılan ve Bulgarlar tarafından arkadan vurulan Mesleme, kuşatmaya Ağustos 718'de son verdi. Gemileri dönüş yolunda tutuldukları fırtınada harap oldu.

Leon kesin bir zafer kazanmıştı ve bu ona Sicilya'daki isyanı ve başkentte eski İmparator Anastasios tarafından düzenlenen bir başkasını bertaraf etme şansı verdi. Buna rağmen, Arapların karadaki üstünlüğü sürüyordu. İkonion (Konya), Kaesarea (Kayseri) ve Gangra'yı (Çankırı) yağmaladılar; 727'de İznik'i feth etmeyi kılpayı kaçırdılar. Aynı yıl, Leon tahta göz koyan birini destekleyen Yunanistanlı denizciler ile Bizans donanmasının Karabis birliklerinin bir atağını geri püskürtmüştü. İmparator, çağdaşları gibi, bu başarısızlıkları tanrısal öfkenin işareti sayıyordu; bütün bunların üzerine Thera'da 726'da meydana gelen korkunç bir volkanik patlama, Ege kıyılarını duman ve küllerle kapladı.

Leon tüm eski sapkınlıkların bertaraf edilmesinden sonra gelen bu öfkenin nedeninin ikona (tasvir) kültünün aşırılığında bulunduğu fikrine

kapıldı. Khalke'yi, Büyük Saray'ın kapısını [Auzépy, 123] süsleyen İsa tasvirini indirtti ve 730'da bir tören konuşması sırasında tasvir kültüne karşıtlığını açıkladı. *Tasvir K*ırıcılık'a (İkonoklazma) karşı çıkan Patrik Germanos istifa etti ve hayatının geri kalan kısmını bir manastırda başka bir şey için rahatsız edilmeden geçirdi. Onu izleyen Anastasios, Haç'a tapınma konusunda ısrarcı olan yeni öğretiyi resmileştirdi ve bir sinod mektubuyla bu girişimi eleştirecek Papa II. Gregorius'u bilgilendirdi. Selefi III. Gregorius 731'de yapılan bir sinodda bunu mahkûm etti. III. Leon kendi yönetimi sırasında başka bir adım atmadı. Tasvirler kavgası Roma'yı İmparatorluk'tan uzaklaştıran tek tartışmalı konu değildi. Tam tarihi bilinmeyen bir zamanda, III. Leon, Papa'yı önemli Sicilya ile Calabria gelirlerinden mahrum etti ve Kilise coğrafyasını siyasi coğrafyaya uydurmak ve o zamana dek Roma Patrikhanesi'ne bağlı olan İllyria'nın doğu bölümünü (Makedonya, Yunanistan, On İki Adalar) Konstantinopolis'e bağlamak istedi. Papaların canhıraş protestoları ikonoklazma döneminden sonra bile işitilmeye devam etti (bkz. böl. V, s. 90-91).

Askerî alanda, III. Leon, Liutprad'la birlikte aktif ve fetihçi bir hükümdara kavuşmuş olan Lombardların akınları sonucunda başkentini kaybeden Ravenna Exarkhos'unun yardımına gitmedi. Arap akınları devam etse de 740'ta III. Leon, oğlu Konstantinos eşliğinde, ordularından birini Akroinos yakınlarında bastırdı ve yok etti. Bu, Bizans ordusunun on yıllardır düz ovada aldığı ilk galibiyetti. Hazarlar, Herakleios döneminden beri Bizans diplomasisinin, Kafkasya'nın kuzeyinde Persler ve sonra da Hilafet üzerinde baskı oluşturmak için kullandığı en önemli karttı çünkü bu göçebelerin iştahı Mezopotamya'nın zenginlikleriyle kabartılıyordu [Noonan, 136]. Bu ittifakın öneminin farkında olan III. Leon, tahtın vârisi Konstantinos'a eş olarak, Kağan'ın kızını seçti. Bununla birlikte 737'de, müstakbel Halife Mervan, Hazarları hazırlıksız yakalayıp, yenmeyi ve şeflerine İslamı kabul ettirmeyi başardı.

Bu başarısızlığa ve 740 Sonbaharı'ndaki Bithynia ile Trakya'yı yerle bir eden ve Konstantinopolis surlarının bir bölümünü yıkan korkunç bir depreme rağmen (tekrar inşası için Leon *miliaresion* isimli bir vergi koymuştur), bu iktidarın bilançosu memnuniyet vericidir. III. Leon Temmuz 741'de öldüğünde, yerine doğal olarak II. Konstantinos'un geçmesi gerekiyordu [Rochow, 137], ancak bu arada 741 yazında Melitene'yi (Malatya) alıp Bizans ordularına zafer kazandırmakla meşgulken, Haziran 742'de Trakya ordularını kumanda eden kayınbiraderi Artabasdos tarafından saldırıya uğradı ve genç imparatorun öldüğü dedikodusunu yaydığından, başkentin kapıları ona savaşmadan açıldı. Gaspçı, destekçi sayısını artırmak için *ikonodoulos*'a* destek olma kartını oynamış gibi

* İkonodül, tasvir hizmetkârı, tasvir yanlısı. (ç.n.)

görünür. İki hasım sırayla Emevî Halifesi'nin desteğini sağlamıştır. Konstantinos, Anatolikon ile Thrakesion birliklerinin yardımını alıp, 743'te iki kere Artabastos'u, sonra da oğlu Niketas'ı yendi ve başkenti kuşattı, bunu yaparken de Kibyrrheotların donanma temasından destek aldı. Açlıktan kırılan Konstantinopolis Kasım 744'te düştü ve iki yıldan fazla süren iç savaş bitmiş oldu. Bu sürtüşme Bizans toplumunun içindeki bölünmeleri; yerel rekabetleri ve Tasvir Kırıcılar ile Tasvir Yanlıları arasındaki mücadeleleri gösterir. V. Konstantinos'un şansına, Emevîler bu durumdan hiç yararlanamadı zira onlar da patlak veren Abbasî isyanı ile meşguldüler [Nichanian, 429].

Yeni bir veba salgını 747'de İmparatorluğu, özellikle de başkenti öylesine sarstı ki, Adalar ve Yunanistan sakinlerine nüfusu artırmak için çağrı yapıldı. Kimse bunun I. İustinianos ile açılmış dönemi nihayete erdirdiğini bilmiyordu. Doğu cephesinde V. Konstantinos, 748-750 yılları civarında Müslüman dünyasının tüm ordularının mobilize olmasına neden olan Abbasî devriminden faydalandı. Horasanlı Arap kuvvetlerine dayanan galipler, hilafetin merkezini, Suriye sınırına daha uzak olan Bağdat'ı kurarak Irak'a taşıdılar. İlk zamanlar, Abbasî halifeleri katı Müslümanlar olarak cihat görevi sorumluluğuna saygı gösterip, finansal ve insani savaş kabiliyetlerini zorlayarak Hıristiyan topraklarda seferler yaptılarsa da Ortaçağ'daki en üst noktaya artık gelinmişti, uzun vadede, Şam'dan Bağdat'a taşınmanın da gösterdiği üzere Bizans İmparatorluğu'nu yıkmak artık öncelikli bir hedef olmayacaktı. İmparator 751'de Melitene'yi kuşatmaya geldi ve Trakya'ya yerleştireceği bir sürü esirle geri döndü, sonra 755'te Theodosioupolis'e kadar ilerledi ve aynı şekilde davrandı, bunu da adamların pahası ve azlığından anlıyoruz. Denizde Kibyrrheot, Kıbrıs sularında bir düşman kadırgasını yok etti. Konstantinos Trakya'yı tekrar iskân etti, orada garnizonlar kurarak Konstantinopolis'e, Makedonya'da Sklavenlerin boyun eğmesiyle tamamlanan derinlikli savunma sağladı.

V. Konstantinos açıkça önceliği Konstantinopolis'in savunmasına vermişti ve 715'te kaybedilecek olan Ravenna Exarkhlığı'ndan kalanları korumak için yardım edecek kuvvetlere sahip değildi. Bu mülkleri geri almak için diplomasi yollarına güveniyordu ve Papa II. Stephanus'un, Pépin'in yardımını sağlamak için Galya'ya gitmesine sesini çıkarmadı, Frankların geleneksel dostluğuna güveniyordu.

Başarılarıyla güçlenen V. Konstantinos tasvirler konusunda, Tasvir Kırıcılığa karşı olan Papalık temsilcileri olmadan, ancak yirmi seneden fazla süredir Tasvir Kırıcılar arasından seçilen İmparatorluk piskoposlarının çoğunluğuyla bir ekümenik konsil toplamaya karar verdi. Hiereia Sarayı'nda 754'te toplanan konsil tasvirler kültünü, Bizans Kilisesi dogmalarını belirleyen bir belge olan *horos* ile mahkûm etti. İmpara-

tor ayrıca tekrar tesis ettiği ve savaşçılarını bizzat seçtiği *tagmata*'nın kayıtsız şartsız desteğine de güvenebilirdi.

V. Konstantinos Balkanlarda saldırıyı tekrar başlattı, zira Abbasîler yeni rejimi konsolide etmekle meşgullerdi ve birçok kere, 759 ve özellikle de 763'te, Bulgarları yenerek Trakya ile Makedonya'daki kazanımları güvenceye aldı. Hükmünün son yılları daha mutsuz geçti, Bulgarlara karşı yollanan bir donanma fırtınayla yıprandı ve karadan seferi imkânsız hâle getirdi, ancak 774'te V. Konstantinos Kağan Telerig'e karşı yeni bir zafer kazandı. Doğu cephesinde, Abbasîler şiddetli akınlarla geri döndü. 770'de Anatolikon yağmalandı, 772'de birleşik Doğu tematası ganimetlerle yüklenen Arapları durdurmayı başaramadılar.

Tasvir yanlısı muhalefetin gücünün hangi derecede olduğunu anlamak kolay değildir çünkü imparatora karşı gelmek hükümdara ihanet anlamına geliyordu. Mutlaka ki ateşli tasvir yandaşları özellikle de başkent asilleri ve keşişler arasında vardı. Konstantinos vilayetlerin sadakatini sağlamak için birkaç ordu komutanına güveniyordu. En ünlüleri, Thrakesion'un uzun süre komutanlığını yapan Mihael Lakhanodrakon, keşişlere karşı manastırları süvariler için ahırlara çevirerek, uzun soluklu bir savaş sürdürmüşe benzer. Genç Stefanos isimli bir keşiş 765'te imparatorun onayıyla Muhafızlar* ile başkent halkı tarafından linç edildi. Stefanos'un *Hayatı* onu tasvirlere bağlılığının kurbanı olarak yansıtır ancak ölümü kuşkusuz 766'da hükümdarın yakınındaki birçok yüksek rütbeli memurun, hatta, kafası kesilmeden önce halk önünde işkence gören Patrik Konstantinos'un da karıştığı komployla ilgilidir. Yine de, kilisenin başı, imparator tarafından Hiereia Konsilinde seçilmişti ve onun inançlı bir Tasvir Dostu olduğuna inanmak zordur. V. Konstantinos dönemindeki iç kavgaların yorumunu yapmak, okuma yapılacak alanın günümüze gelen tüm belgelerinin Tasvir Dostu ve elbette ki lakabı vaftiz suyunu kirleten anlamında Kopronymos olan bu hükümdara karşı tutum içinde olması nedeniyle zorlaşmıştır.

Herhangi bir engelle karşılaşmadan 775'te babasının yerine geçen IV. Leon, kilisenin hiçbir zaman mahkûm etmediği Meryem kültüne de düşmanlık besleyen babasının şahsi pozisyonunu bir yana bıraktı. İktidarı belli bir yumuşama dönemi vaat ediyordu ve Lalhanodrakon'un 778'de Germanikeia'da Araplara karşı aldığı zafer ve bir sonraki seneki karşı saldırının başarısızlığa uğratılması nedeniyle iyi alametlerle başlamıştı. Ama IV. Leon 780 gibi erken bir tarihte öldü.

Üç İsaurialı imparatorun hükümdarlık dönemlerinin bilançosu dikkate şayandır. İmparatorluğun varlığının bile tehlikede olduğu bir dönemde

---

* (Lat.) *Scholae Palatinae*, (Yun.) Σχολαι *(Skholai)*, Saray Muhafızları, bundan böyle Muhafızlar. (ç.n.)

iktidarı elde etmişken, üç çeyrek yüzyıl sonra, Araplar hâlâ çok tehlikeli olmakla birlikte durdurulmuş, Bulgarlara boyun eğdirilmiş, Trakya ile Makedonya yeniden tanzim edilmiş ve nüfusu artırılmıştı. Yeni *tagmata* ordusu kendini ispatlamıştı ve öyle görünüyor ki düzenli olarak maaş ödeniyordu ki bu da kamu finansının dengesinin göstergesiydi. İmparatorluk yapılarının kökten yeniden tanzimine şans veren III. Leon'dan sonraki taht savaşına rağmen siyasi istikrar sağlandı. Otoritelerin bu yeni kendine güveni 741'de, I. İustinianus döneminden beri yasaların ilk yeniden organizasyonu olan bir kanunun, *Ekloga*'nın, çıkarılması ile tezahür etti. Ancak Devlet'in yeterince adamı yoktu ve kaynakları o dönemin tek evrensel gücü olan Abbasî Halifeliğinden çok daha azdı.

DENGE ARAYIŞI (780-867)

İMPARATORLUK İKTİDARININ YENİ KRİZİ

IV. Leon'un beklenmedik ölümü, dul eşi İrene'ye oğlu VI. Konstantinos'un naibeliğini yapma olanağını verdi [Lilie, 134; Treadgold, 140]. Kendi başına, ne kayınbiraderlerinin, ne de V. Konstantinos'un yakınlarının gözetimi olmaksızın yönetmek isteyen imparatoriçe, sadece muhakkak ki başkentte çok sayıda olan İkonoklastların düşmanlarından destek bulabildi. Onların sadâkatını sağlamak için Ikonodüller ile uzlaşma yoluna gitti ve popülerliğini birtakım vergi indirimleri ile artırdı. Bunun için rejimin iki anahtar kurumu olan kiliseyi ve *tagmata*yı arındırmak zorundaydı. Başkentin eski yüksek memuru Patrik Tarasios'un desteği ile 786'da Konstantinopolis'teki On İki Havari Kilisesi'nde bir konsil topladı, ancak *tagmata* bu ilk toplantıyı dağıttı. Bir sonraki sene, İrene İznik'te, (yazılı olmayan bir girişimle) birçok manastır yöneticisine çağrı yaparak yeni bir konsil topladı, önlem olarak da Araplara karşı bir sefer bahanesiyle orduyu uzaklaştırdı. Tasvirler kültünün Ortodoksluğa uygun olduğu sonucunu elde etti ve üst düzey ruhban Tarasios'un savunduğu pozisyona katıldı. *Tema* ordularının baskısı 790'da İrene'yi iktidarı oğluna devretmeye mecbur etti ancak o kendisini savunan Armenia *temata*sına kötü davranıp, Bulgarlara 792'de mağlup olmak, karısını boşayıp metresiyle evlenmek suretiyle Stoudioslu Theodoros'un öncülük ettiği "*moihos*" (zinacı) ayrılığını kışkırtmak gibi hataları art arda yaptı. Öz oğlunu 797'de tahttan indirip, kör ettiren İrene, 802'de *genikon logothetis*'i Nikeforos tarafından devrilene dek tek başına iktidar oldu.

İrene'nin iktidara gelmesi İmparatorluğun zayıflama döneminin yaklaşık 815'e kadar devam eden bir aşamasını başlattı. Bir kadının yönetimi, İmparatorluğun düşmanlarını tekrar saldırıya geçmeye teşvik etti. Araplar, Halife'nin oğlu Harun el-Reşit tarafından kumanda edilen,

biri Bithynia'ya kadar ulaşan akınlar düzenledi ve İmparatorluğu haraç ödemeye mecbur etti. İrene'nin halefi Nikeforos, artık halife olan Harun karşısında daha rahat olmadı, ona hem kendisi hem de oğlu Staurakios için kelle vergisi ödemek zorunda kaldı.

Bulgar Kağan Kurum, 809'da saldırıya geçti ve Serdika'yı (Sofya) ele geçirdi. Nikeforos, iki sefer ile karşılık verdi, 811'de yapılan ikinci sefer tam bir felaketle sonuçlandı çünkü savaş alanında kalan imparatorun kafatasından galip Kağan içki içti, Trakya'yı özgürce yağmaladı ve Konstantinopolis yolunu 813'te Versinikia'da Nikeforos'un yerini devralan damadı I. Mihael Rhangabe'ye karşı aldığı yeni bir galibiyetle açtı.

Bu önemli mağlubiyet, güçlü bir askerî rejimin arzulandığı Konstantinopolis'te bir darbeye neden oldu. Anatolikon'un ordu komutanı Leon, Patrik Nikeforos'un onayıyla iktidara davet edildi ve zayıf Mihael'in yerine geçti [Turner, 139]. Yeni İmparator Konstantinopolis'i 814'te ölen Kurum'un saldırısına karşı korudu ve sonraki sene Bulgarları, fetihlerinin büyük kısmını onlara bırakmak suretiyle, kalıcı bir barış anlaşması imzalamaya ikna eden bir zafer kazandı.

Batı'da Frankların ve de bundan böyle Lombardların Kralı Charlemagne/Şarlman, Katolik Papa'nın koruyucusu oldu ve 800'de İmparator unvanını kullanmaya karar verdi. Bizanslılar ilk başta yeni imparatorun Konstantinopolis'e yürümesinden korktular. Nikeforos ayrıca onun bu unvanını tanımayı reddetti ve bu Adriyatik'te, özellikle Venedik'in denetimi için sınırlı bir savaşa neden oldu, Franklar karada kazanırken, Bizanslılar denize hâkim oldu.

Sonuç olarak 812'de, I. Mihael'in elçileri, Aix-la-Chapelle'de Charles'ı Romalıların değil Frankların İmparatoru ilan ettiler. Bu noktada Karolenjlerin oldukça hızlı zayıflayışı gerilimlerin azalmasına katkıda bulundu.

Bu dönemin Bizans İmparatorluğu açısından tek bir parlak noktası vardı, o da Yunanistan ve On İki Adalar Slavlarının teslimiyetiydi. İrene'nin sadık hadımı Stavrakios, Konstantinopolis'ten Selanik'e bir ordu götürdü, sonra Mora Yarımadası'na vardı, ganimet topladı ve İmparatorluk otoritesini kabul ettirdi. Sonra İmparatoriçe Batı Trakya Slavlarını Filippoupoulis'e kadar hizaya getirdi, ancak bu topraklar Kurum'un zaferlerinden sonra kaybedildi. Nikeforos Rum unsurunu Adalar ve Küçük Asya'dan nüfus iskân ederek güçlendirdi. Ayaklanmış olan Mora Yarımadası'nın kuzeyindeki Slavlar, Patras metropolüne bağlandılar.

İKİNCİ İKONOKLAZMA

V. Leon, içlerinde üst düzey subayların da olduğu bir kısım Bizanslı gibi, İkonoklazmanın mahkûm edilmesinden bu yana, İmparatorluk

işlerinde ağır hezimetler, öldürülen veya devrilen hükümdarları ile hiç de ilahi yardımdan faydalanıyora benzemiyordu. V. Leon, 815'te kapsamlı bir istişareden sonra, ancak Patrik Nikeforos ile Konstantinopolis ve Bithynia'daki manastır ruhbanının temsilcisi Stoudioslu Theodoros'un karşı olmasına rağmen, Hiereia Konsilinde yayımlanmış bir *horos*'u yürürlüğe soktu. İkonoklazmanın ikinci devri, Stoudioslu Theodoros'un sürgün eziyetine maruz kalışı ve birtakım önde gelen Ikonodüllerin Theofilos tarafından kötü muamele görmeleri bir yana bırakılırsa [örneğin Sardesli Euthymos'un şehadeti ve öğrencisi Methodios'un hapsedilmesi, yüzüne İkonoklast dizeler kazınan iki Filistinli keşiş, *grapti*'nin (dövmeliler) çektiği işkenceler, ilkinden oldukça farklı, daha entelektüel ve daha ölçülü oldu.

V. Leon 820 Noeli'nde bir saray komplosuna kurban gitti ve tahta eski işbirlikçilerinden Amorionlu Mihael geçti. Başka bir görev arkadaşı olan Slav Thomas ise kendisinin V. Leon'un intikamını alacağını iddia ederek 821'de kısa sürede Küçük Asya'nın büyük bölümünü harekete geçirdi ve Arapların yardımını aldı, Batı *Temata*'sınca tanındı ve hatta bir donanma sahibi bile oldu. Opsikion ve Armeniakon'unki dışında ordusu olmayan II. Mihael'in vaziyeti zordu ama başkent ona sadık kaldı, bu da Thomas'ı Trakya'da kışı geçirmeye mecbur etti. Sonunda 823'te Mihael üç yıl süren iç savaşın ardından zafer kazandı [Lemerle, 132]. Donanma özellikle yıpranmıştı, bu da Afrika Arapları'nın 826'da, kendisini İmparator ilan eden Eufemios isimli bir isyancı ve İskenderiye'ye sürgün edilen, sonra da oradan kovulup Girit'i ele geçiren bir avuç Endülüs kökenli Müslümanı desteklemesine yol açtı. Mihael, elindeki gemileri Sicilya'ya gönderip, kaybedilen toprağın büyük bir bölümünü geçici olarak geri aldıysa da, Palermo sonuç olarak 831'de Arapların eline düştü. Girit'te Bizans denizci ve askerlerinin rotası onlarca yıl süren ağır bir fetih pahasına adayı topraklarına katan Araplar tarafından şaşırtıldı.

Babasının yerine 829'da tahta geçen Theofilos, müstakbel hükümdar olarak kendisi de inançlı bir İkonoklast olan, zamanının büyük bilgini İoannes Grammatikos tarafından eğitilmişti. Theofilos, İsauria Hanedanının fetihlerini İkonoklast zaferlerle desteklemek için sefere çıkmak istiyordu. Muğlak başlangıçlardan sonra, İran'dan, Halifelik'ten kaçıp gelen isyancıların beklenmedik yardımını aldı. İmparator, liderlerini başkentte Theofobios adıyla vaftiz ettirdi, ona *Patrikios* unvanı verdi ve bir İmparatorluk prensesiyle evlendirdi. Bu şekilde güçlenen kuvvetleri ile güçlü orduya kumanda etti, Zapetra'yı ele geçirdi, büyük ganimet elde etti, engelle karşılaşmadan geri döndü ve başkentte zafer kutlaması yaptı. Bir sonraki sene El-Mutasım, Anadolu'da bir halifenin öncülük ettiği büyük bir sefer düzenleyerek intikamını aldı. Theofilos

ordunun birliklerinden biri tarafından yenildi ve Dazimon'da (Dazman) ele geçirilmekten kıl payı kurtuldu. Alanı bırakmak zorunda kaldı ve düşmanlar önce Ankyra'yı (Ankara) ele geçirip, sonra da hanedanın beşiği ve Anatolikon Temasının başkenti Amorion'u kuşattı, baskınla ele geçirip, Bizans ordusunun seçkinlerini öldürdü veya esir aldı. Esir alınan üst düzey subaylar sonradan idam edildi ve onlara Amorion Şehitleri Kohortu ismi verildi. Hükümdar Batı'ya askerî ittifak teklifiyle elçilerini yollasa da, facia askerî olmaktan çok psikolojikti [Shephard, 138] çünkü Thrakesion Teması ordusu 841 Yazı'nda birçok Arap korsan ele geçirmeyi başardı.

Theofilos aniden öldü ve uzun bir naiplik dönemine ihtiyacı olan iki yaşındaki III. Mihael'i ardında bıraktı. Genç dul Theodora, uzun bir askerlik deneyimi olan kardeşleri Bardas ve Petronas'a güveniyordu [Herrin, 127]. Theofilos tarafından patrikliğe yükseltilen İoannes Grammatikos başta olmak üzere ruhbanın bir bölümü tarafından desteklendiği hâlde, İkonoklazma'nın bir kenara bırakılması, çok kısa sürede oldu. Bir seneden az fazla zaman, İoannes'i azletmek, 11 Mart 843'te basit bir sinod kararı sonucu II. İznik pozisyonuna geri dönmek, aynı gün Theofilos'un sarayında yaşayan bir Sicilyalı olan Methodios'u patrik ilan etmek için yeterli oldu. Theodora İkonoklazmanın mahkûm edilmesinin hanedanın mahkûmiyeti olmamasına özen göstermiş ve kocasının hatırasını muhafaza etmişti. Methodios öldüğünde, İmparator I. Mihael'in hadım edilmiş oğlu, katı bir keşiş olan İgnatios'a, kilisede süregelen sorunları azaltabileceği ve Stoudiosçu keşişleri tekrar bağlayabileceği umuduyla çağrıda bulundu.

Theodora vesayetinin ilk döneminde sekreterliğe atanan Theoktistos isimli bir hadımdan destek aldı. İrene'nin tersine daha az tehlikeyle karşılaşan Theodora, Arapların adanın doğusuna ilerlemeye devam ettiği Sicilya dışında sadece küçük başarısızlıklara uğradı ve ganimet ve esir toplayan düşman topraklarının derinliklerine yaptığı akınlarla bazı zaferler bile kazandı. Patrik Nikeforos'tan beri zaten ölümle cezalandırılan, ancak Doğu Tematasında yine de sayıları artan Paulikianoi (Pavlosçular/Paulistler) isimli düalist bir mezhebin üyelerine karşı takındığı katı tutum, onları Arapların yanına İmparatorluk'tan uzağa göçe zorladı. Önce Karbeas'ın sonra da Hrisoheir'in otoritesi altında, Müslüman yönetimi altında, ancak sınıra yakın Tefrike (Divriği) Kalesi etrafında çok savaşkan küçük bir asker devleti kurdular [Lemerle, 500].

III. MİHAEL'İN BAŞARILARI

Bardas Thektistos'u yeğeni III. Mihael'e iktidarı verdiği bahanesiyle 856'da öldürttü. Bundan böyle İmaratorluğu tek başına yönetti ve sezar

unvanını kullandı. Abbasî iktidarı zayıflamaya ve devasa İmparatorluk dağılmaya başlamıştı. Halifelerin sözde denetimi altında, cihat sınır Emirlikleri, Tarsus ve Melitene'ye devredilmiş, onlar da Pavlosçuların yardımıyla Doğu tematasının yıpratmışlardı. Ordunun etkili komutanı Petronas, 863'te, Malatya Emiri Ebu Hafs İbn Amr'ın ordusunu kuşatıp yok etmeyi başardı. İbn Amr öldü. Aynı sene, hem Tarsus'un eski Emiri ve Armenia Valisi Ali hem de Pavlosçuların lideri Karbeas öldü. Malatya Emirliği, hâlâ Hilafet yönetimindeki Bizanslılara Armenia yolunu açan bu darbeyi hiçbir zaman tam anlamıyla atlatamadı. Girit'i fethetmek için 866'da yeni bir sefer planlandı, ancak Bardas'ın öldürülmesiyle iptal edildi. Kaygı yaratan tek yeni sorun kuzeyden Rhoların Konstantinopolis ve çevresine bir akın düzenleyip, sorunla karşılaşmadan geri dönmeleriydi.

Theodora'ya sadık kalan ve Bardas'ın kötü davranışlarını eleştiren Patrik İgnatios komployla suçlandı ve 858'de sürgüne gönderildi. Yerine o zamanlar mühürdarlığın başındaki, okumuş yazmış bir üst düzey memur olan Fotios geçti. Bu kişi bir hafta içinde alt ve üst düzey görevlileri bir araya topladı. Bu kanunlara pek uygun olmayan tercihe, ki geçmişte emsali görülmemiş de değildi, İgnatios'un taraftarları tarafından itiraz edildi ve konu Papa'ya götürüldü. III. Mihael, Fotios'un önerisi üzerine tasvirler sorunu üzerine bir konsil toplamaya karar verdi; 860-861'de gerçekleşen konsil, patriğin zaferiyle sonuçlandı. Papa I. Nicholas, elçileri tanımadı ve iki kilise arasındaki rekabet Bulgaristan'da yoğunlaştı. Fotios 867'de yeni bir konsil topladı ve Papa'yı ayrılıkçılık yaptığı gerekçesiyle aforoz etti, *Filioque* konusu burada ilk kez açıldı (karş. böl. V. s. 120). III. Mihael'in düşüşü ve Fotios'un gönderilişi kartları hemen değiştirdi.

Fotios'un ilk patriklik dönemi alışılmadık bir misyonerlik faaliyetine sahne olmuştur. Bunun en büyük amacı, Bizans diplomasisinde büyük rol oynayan iki devlet, Hazaristan ile Moravia'nın din değiştirmesidir. Daha sonra Kyrillos adını alan Konstantinos ile kardeşi Methodios 860'da Hazaristan'a, Bizans'ın bozkır insanlarını gözleme noktası olan Kırım'daki Hersonisos üzerinden gönderilir. Bu girişim başarısız olur çünkü kağanları 861'de üç tektanrılı dinin temsilcisini kabul eden Hazarlar, Yahudilikte karar kılarlar [Zuckerman, 141]. Tepki olarak o zaman İmparator olan Makedonyalı Basileios, İmparatorluk'taki Yahudilerin dinini, zorlayarak değil, ödül vaadiyle değiştirmeye çalışır.

861'de Moravia Prensi Ratislav'ın çağrısına cevap veren Fotios, Konstantinos ile Methodios'u bu devletin Slav ruhbanını kurmakla görevlendirir. Konstantin dikkate şayan bir filologdur ve ilk kez Slav dilinde yazmaya ve ayinler için gerekli metinleri çevirmeye elverişli bir alfabe geliştirir. Tarihi belirsiz olan bu uğraş, Frank misyonerlerin

düşmanlığıyla karşılanmış olsa gerek. 885'te Methodios'un vefatıyla (Konstantinos 869'da ölmüştür), son öğrencileri Moravia'dan kovulur, Bulgaristan'a sığınıp, burada yürütülmekte olan Hıristiyanlaştırma siyasetine destek verirler. Aslında Bulgar Kağanı Boris, kendi boyarları arasında gücünü pekiştiren ve ülkesini diğer Hıristiyan halklar ile dayanışma içine sokan Hıristiyanlığa ilgi göstermektedir.

Kurum'un fetihlerinden beri, kağanların eski esirler ile yeni din değiştirenlerden oluşan bir kısım tebaası zaten Hıristiyandır. Boris yüzünü döndüğü Konstantinopolis'te 864'te vaftiz olur, vaftiz babası İmparator Mihael'in ismini alır. Artık iş, Boris'in Konstantinopolis'in etkisini dayatmak için bir araç olmasını istemediği ve bağımsız bir konum arzuladığı, Bulgar Kilisesi'ni kurmaya kalmıştır. Bu amaca ulaşmak için, Boris Konstantinopolis ile Roma arasındaki rekabetten faydalanmayı düşünse de, Bulgar Piskoposluğunun Konstantinopolis'e bağlanmasını kabul etmek zorunda kalır.

Bardas'ın etkisinden sıkılan III. Mihael, tutkuyla bağlı olduğu anlaşılan atlarını zaptetmek konusunda becerikli olan, Makedonya'dan gelme Ermeni asıllı Basileios isimli girişken bir köylüyle arkadaşlık kurar. Bardas, bu rakibi ortadan kaldırmaya çalışır, ancak 866'da bu girişim fark edilip, kendisi katledilir. Basileios'un etkisi öylesine artar ki, Mihael ona kendi metresi Evdokia İngerina'yı eş olarak verir ve birçok yoruma yol açacak şekilde, onu eş imparator ilan eder. Bu durum, Evdokia'nın Eylül 867'de doğan oğlu Leon'un babasının kim olduğu konusunda şüphe uyandırır. Birkaç gün sonra, Basileios'u azletmeyi düşünen Mihael, onun tarafından şehir dışındaki Aya Mamas'taki sarayında 23 Eylül 867 gecesi öldürülür.

Makedonya Hanedanının tarihçileri tarafından taraflı bir şekilde düzenlenen III. Mihael iktidarının bilançosu, modernleri uzun süre etki altında bırakmıştır. Velinimetini katlederek tahta geçen Basileios'u meşrulaştırmak için, imparator en kutsal kurumlara saygısı olmayan bir ahlaksız, Hipodrom'da yarış programını bitirebilmek için düşman saldırısını haber veren ışıkları söndürtebilen, devlet işlerine ilgisiz bir beceriksiz, gözdeleri için har vurup harman savurarak hazineyi tamtakır bırakan biri olarak tasvir edilmiştir. Mihael'in kişiliği hakkında yorum yapmak mümkün olmasa da, tam da onun döneminde Balkanlarda Fotios'un etkisiyle Bizans etkisinin daha fazla hissedilmeye başlandığını ve Doğu'da ilk kez Müslümanlardan toprak geri alma ihtimalinin belirginleştiğini gözlemlemek mümkündür.

BÖLÜM II

Makedonya Hanedanı Döneminde Bizans Genişlemesi (867-1057)

Jean-Claude Cheynet

İktidarı ele geçirmesine birkaç komutanın itiraz ettiği Makedon Basileios, daha önceden kendi oluşturduğu, yakın akrabaları ve içlerinde Ermenilerin de bulunduğu yabancılardan müteşekkil, güçlü bir hizibi, ustaca bir görev ve unvan dağılımı ile memnun ederek uzlaşma sağladı. İktidarını, yönetiminin sonuna dek, kayda geçen saray komploları dışında, kimse tehdit etmedi. Eski Rejim'e fazlasıyla bağlı gördüğü Fotios'u 867 itibariyle istifaya zorladı ve yerine tekrar İgnatios'u getirdi. Bununla birlikte, sözü geçenin 877'deki ölümüyle, Konstantinopolis'te, bir taht gaspçısının azımsayamayacağı kadar güçlü bir etki ağı olan Fotios'u geri çağırdı.

MAKEDONYA HANEDANININ KURULUŞU

I. Basileios'un tahta geçişi *Vita Basilii*'den yayılan propaganda tam tersine inandırmaya çalışsa ve Bizans genişlemesinin ilk imparatoru gibi sunsa da, aslında Doğu'daki güç dengelerini değiştirmedi. Bununla birlikte Makedonya Hanedanının ilk yüzyılı Bizans iktidarının tüm cephelerde pekişmesine tanıklık etti. Basileios'un kendisi, deneyimsizlik nedeniyle pek de hünerli bir komutan sayılmazdı ve kişisel olarak komutanlığını yaptığı seferler büyük sonuçlar vermedi, ancak komutanları daha başarılı oldular. İmparator 871'de, Pavlosçuların üzerine yürüdüyse de ne Divriği'yi ne de Melitene'yi alabildi. Bir sonraki sene, evlilik yoluyla akraba olduğu ve Muhafızlar komutanı (domestikos) yaptığı Hristoforos, Pavlosçuların ordusunu Bathyryaks'ta pusuya düşürdü, parçaladı ve liderleri Hrisoheir'i, öldürüp, Pavlosçuların askerî dönemine son verdi. Sağ kalan esirlerden bir bölümü Bizans ordusunun bir alayını oluşturdular.

Harita 2 - XI. yüzyıl ortalarında İmparatorluk

878'de yanında büyük oğlu Konstantinos ile birlikte Kapadokya'daki Kaesarea'ya yerleşen Basileios, oradan ikincil önemdeki sayısız kaleyi yakıp yıktı, ancak Toroslar'dan Suriye'ye açılan geçitlerden birini tutan Adata'yı ele geçiremedi. Ancak komutanları Tarsus'ta Arapların bir akınını bozdular. Basileios Konstantinopolis'e dönerek zafer kutlaması yaptı, bu, gaspçı için usta bir propaganda operasyonu idi. Bununla birlikte Bizans başarılarında süreklilik eksikliği vardı. Melitene'ye yollanan bir ordu geri püskürtüldü, 883'te Muhafızlar *domestikos*'u Styppeiotes tarafından komuta edilen bir başkası Tarsuslular tarafından yok edildi.

Batı'da da bilanço aynı şekilde çelişkilerle doluydu. Sicilya kaybedildi çünkü Basileios'un umursamazlığı 878'de Syraküza'nın düşmesine neden oldu. Bizanslılar adanın Rum nüfusun yoğun şekilde bulunduğu doğu tarafından birkaç kale ellerinde tutuyorlardı, ancak 902'de resmî Bizans varlığı Taormine'nin düşüşüyle nihayete erdi. Buna karşılık, Basileios, neredeyse tamamı Arapların eline geçmiş olan, İtalya'nın güneyindeki Bizans mevzilerini tekrar tesis etti. 871'de Bari'yi alan, İtalya'nın hâkimi Karolenj II. Louis ile ittifak kartını oynadı. Louis'nin ölümünden sonra Bari 876'da Bizanslılara teslim oldu ve Araplara karşı İtalyan devletleri ittifakı koordine ederek Taranto'daki Emirliği 880'de yıktılar. Son olarak parlak bir başlangıç yapan Yaşlı Nikeforos Fokas komutasındaki güçlü bir ordu Lombard sakinlerini yağmalamamaya özen göstererek, Calabria'nın doğusunu ve Puglia'yı aldı [Gay, 1203]. Birkaç sene sonra, Langobardia Teması kurulmuştu.

Basileios, Fotios'u İgnatios lehine koparak Roma'ya yaklaşmış oluyordu, daha sonra Fotios'un geri dönüşü, 879-880'de toplanan Konstantinopolis Konsilinde Papa tarafından kabul edildi çünkü VIII. Johannes'in Bizans donanmasına Orta İtalya'yı tehdit eden Araplar karşısında çok ihtiyacı vardı. Fotios 860'ta Konstantinopolis'e saldıran Rusları Hıristiyanlaştırarak misyonerlik görevini devam ettirmişti, ancak bu ilk din değiştirmenin yarını olmadı zira Fotios'un bir piskopos yolladığı Kuzey Rusya Kağanlığı 900'den önce ortadan kalktı. Öyle görünüyor ki Patrik de Basileios'un son yıllarını karartan garip olayda bir rol oynamıştır. İmparator 879'da en sevdiği oğlu, İmparatorluğu devralması gereken Konstantinos'u kaybeder ve belki de doğumu konusunda sarayda dolaşan dedikodular nedeniyle, sevmediği Leon'u veliaht göstermeye mecbur olur. İktidarın son yıllarına, aristokrasi içindeki komplolar ve Fotios'un bir yakınının babasını öldürmeyi planlamakla suçladığı Leon'un hapsedilmesi ve kör edilmekten kıl payı kurtulması damgasını vurmuştur. Haklarına ancak Basileios'un 886'da kaza sonucu ölümünden birkaç ay önce kavuşabilir.

29 Ağustos 886'da tahta çıkan VI. Leon'un ilk işi III. Mihael'in naaşını imparatorluk payeleriyle On İki Havari'ye defnettirmek olur [Tougher,

162]. Genç imparator böylece hanedanını ilk günahın kefaretinden kurtarmak istemiş, kesin olmamakla birlikte birçoklarının babası olduğunu düşündüğü kişiyi onurlandırmayı düşündüğünden daha çok, Amorionluların hizmetindeki personel ve yönetici seçkinleri birleştirmek istemiştir. Babasının onu iktidardan uzaklaştırmasını salık veren dostlarından da intikamını almıştır. Patrik Fotios görevden alınıp, yerine Leon'un öz kardeşi Stefanos getirilmiştir.

İmparatorun başlıca kaygılarından biri ise veliaht sahibi olmayı garanti altına almaktı. Kendi rızasıyla olmamakla birlikte, en parlak ailelerden, Amorionlulara yakınlığıyla bilinen Martinakilerden Sofu Theofano ile yaptığı evlilikten, sadece küçük yaşta ölen bir kızı oldu. İkinci bir evliliği, kayınpederinin ölümünden sonra yakınlarının komplo kurduğu Zoe Zaoutzaina ile oldu, sonra üçüncü bir birleşme Eudoksia Baiane ile olduysa da gerekli erkek veliaht doğmadı. Cariye olarak aldığı Zoe Karbonopsina onca beklenen veliahtı, Konstantinos'u, nihayet 955 Eylülü'nde verdi. Oğlunun meşruluğunun sorgulanmasını istemeyen VI. Leon, Patrik Nikolaos Mystikos'tan oğlunun vaftiz iznini kopardı, ancak toplumsal barış için varılan bu uzlaşma kilisede iyi karşılanmadı. Bununla birlikte Leon, Zoe ile evlenmeye karar verdi. Ancak ikinci evliliği bile tövbeye tabi tutan Bizans Kilisesi, üçüncü ve dördüncü evlilikleri şiddetle reddetmekteydi. Babası tarafından başlanan işi tamamlayıp *Eisagoge* ve yeni bir kanun olan *Basilika*'yı kaleme aldıran, kendisi de büyük bir yasa koyucu olan imparator, kiliseyle uzlaşmaya dikkat ettiğinden üçüncü evlilikleri yasaklatan bir *novella* yayınlamıştı.

Leon bunun dışında kaldı ve dördüncü evliliğini Ayasofya'da kutladı. İmparator, papa ve patrikten destek alma başarısını gösterse de, Kilise hiyerarşisi tarafından baskı yapılan Nikolas'ın muhalefetiyle karşılaşır. Hükümdar 906 Noeli'ndeki tören ayininde Ayasofya'nın kapılarını kilitli bulur. Nikolas görevden alınıp yerine Eutymos getirilse de Bizans Kilisesi'nde uzun süren bir ayrılık başlamış olur. Karşılığında Leon siyasi olarak kazanır ve 908 Hamsin Yortusu'nda Eutymos, babasının *Porfyrogennetos* adını verdiği Konstantinos'u eş imparator olarak taçlandırır. Ne yazık ki VI. Leon, Mayıs 912'den sonra, genç prensin uzun bir vesayet dönemi yaşamasını engelleyecek denli uzun yaşamaz.

VI. LEON'UN DIŞ SİYASETİ

Dış siyaset konusunda, *Taktika* ve *Naumakhika*'nın yazılışının da gösterdiği gibi, askerî işlere ilgi göstermesine rağmen, asla kendisi ordunun başına geçmese de, İmparatorluğun geleneksel düşmanları, yeniden gayretlenen Bulgarlar ve Müslüman Araplar ile karşı karşıya geldi. Boris'in mirasçısı Vladimir yeniden Paganlığa geri dönmek istediğinden, kendi babası tarafından kovulmuş ve yeri küçük kardeşi Simeon

ile doldurulmuştu. Simeon, Bulgar Kilisesi'nin müstakbel yüksek mevki sahibi olmak üzere Konstantinopolis'te eğitim görmüştü. Bizanslıların piyonu gibi gözükmek arzusundaydı ve VI. Leon'un beceriksiz bir girişimle Bulgarlarla yapılan ticaretin merkezini Konstantinopolis'ten Selanik'e almasına bir güç gösterisi ile tepki verdi. Bizanslılar Macarları Simeon'a karşı sürerek avantaj kazanmışlardı, ancak 896'da adı geçen Muhafızlar komutanı Leon Katakalon tarafından bir araya getirilen ordulara karşı kesin bir zafer elde etti. VI. Leon pazarlık etmeyi tercih etti ve yıllık bir haraç ve sınırda birkaç kale pahasına, esirleri geri almayı ve kalıcı bir barış elde etti.

Araplara karşı kara savaşı, Tarsus Emirlerinin akınlarına Mezopotamya'nın içlerine sızıp, Tarsusluları birçok kez aşağılayan Bizanslı komutanların karşı atakları anlamına geliyordu. Bu operasyonlar güç dengesini temelden değiştirmiyordu. Bununla birlikte doğu sınırında birçok *temata* veya *kleisourai* kuruldu: Mezopotamya Teması, Sebasteia (Sivas) ve Lykandos *kleisourai*si. Bu son genişleme, Ermeni Melias'ın işiydi zira İmparatorluk giderek daha fazla Ermeniyi hizmetine çekiyordu. Bir grup savaşçıyla çevrelenmiş bir maceracı olan Melias, kendine bir toprak parçası biçtiği, sınırdaki terk edilmiş Lykandos'u geliştirdi ve ilk ordu komutanı olacağı bir temaya dönüştürdü.

Esirler düzenli aralıklarla Kilikya sınırında değiş tokuş edilirdi ve X. yüzyıl boyunca, Bizanslıların sürekli başarısı, Arap Emirlerin, iyi fiyat ödemeyi onur vesilesi yaptığı, Bizanslıların elindeki esir sayısının gitgide daha fazla artmasına neden oldu.

Doğu komutanlarının davranışları imparatorun en büyük tasasıydı çünkü daha sık kazandıkları zaferler ile daha iyi korudukları Anadolu halkları üzerinde giderek daha fazla etki yapıyordu. Bunlardan biri, Araplara karşı sayısız zafer kazanan Andronikos Dukas, saray hadımı Samona ile giriştiği rekabetin kurbanı oldu veya gerçekten Patrik Nikolas'ın işbirliğiyle İmparatorluğu ele geçireceğini düşünerek 906'da Tarsus ve sonra Bağdat'ta ihanet etti. Pazarlıklar sonucunda affedildi çünkü VI. Leon böylesine önemli bir komutanı harcayıp, onunla fazlasıyla hâkim olduğu bir arazide karşılaşmayı göze alamadı.

Denizde, Araplar daha saldırgan bir tavır sergilediler çünkü Tarsus ve Girit Emirlerinin, Ege Denizi kıyılarını ve düzenli olarak yağmalayan donanmaları kadar, Suriye'de genellikle Tripolisli Leon veya Damianos gibi dönme olan korkutucu amiraller tarafından komuta edilenlere güveniyorlardı. VI. Leon da tepkisiz kalmadı ve imparatorun yakını olan Himerios komutasındaki Bizans donanması da Araplara sık sık karşılık verdi. Bununla birlikte bu donanma daha büyük olan Arap kadırgalarına karşı koyabilmek için yetersizdi ve Amiral Tripolisli Leon'un, o zamanlar deniz tarafındaki surları yetersiz olan Selanik'e

saldırısını engelleyemedi, hazırlıksız yakalanıldı ve 904'te yağmalandı, Balkanlarda stratejik denge değişmediyse de bu olayın psikolojik etkisi büyük oldu. Şehrin yıkımı haraç ödenerek önlendi ve büyük bir bölüm esir geri satın alındı, diğerleri Girit pazarında satıldılar. Himerios Araplardan Ekim 906'da güzel bir intikam aldı. İmparator donanma üstünlüğünün ancak Suriye ve Girit'teki tersaneleri etkisiz hâle getirerek geri alınabileceğini anlamıştı. Devasa bir donanma ve seçkin birlikler hazırlatarak Himerios'a emanet ettiyse de, Bizanslı Amiral Tripolisli Leon ve Damianos'un birleşik güçlerine 911'de yenildi.

BULGARLARLA ÇATIŞMANIN TEKRAR BAŞLAMASI

VI. Leon'un kardeşi Alexandros'un iktidarı kısa ancak sonuç verici oldu. Nikolas Mystikos'u patriklik görevine geri getirdi ve Bulgarlara haraçlarını ödemeyi reddetti, ki bu da Simeon'u savaş için hazırlık yapmaya itti. Haziran 913'te, İmparator öldüğünde, Konstantinos yönetimi devralmak için henüz çok küçük olduğundan, Patrik tarafından yönetilen bir vesayet şurası kuruldu ve imparatorun annesi Zoe bundan uzak tutuldu. Göreceli iktidar boşluğu, iştahları, özellikle de muhafızlar komutanı Konstantinos Dukas'ınkini kabarttı, sarayı ele geçirmeye çalışırken Temmuz 913'te öldürüldü. Aynı senenin temmuzunda, Simeon ordularının başında Konstantinopolis'e çıkageldi. Simeon ve Patrik arasındaki pazarlıklar, Simeon'a İmparator unvanının ancak "Bulgar İmparatoru" şeklinde tanınması ve kızının VII. Konstantinos ile nişanlanması ile nihayete erdi. Bu tavizler saraya fazla göründü ve Nikolas iktidarı, aktif bir askerî siyaset iddiasında bulunan Zoe'ye devretmek zorunda kaldı. Doğu cephesinde, 915'te, II. Aşot'u, Melias'ın kendini gösterdiği, Araplara karşı bir zafer sonrası Armenia tahtına oturtmayı başardı. Ancak 917'de, Muhafızlar komutanı Leon Fokas tarafından komuta edilen Doğu orduları, Tuna üzerinde donanma *droungarios*'u Romanos Lakapenos ile birlikte yürütülen bir manevrada başarısız oldu ve Ankhialos'ta feci bir hezimete uğradı.

Zoe'nin yerine geçmek için yarış artık başlamıştı. Doğu ordularının desteklediği Leon Fokas, uğradığı başarısızlığa rağmen en iyi durumdaki gibi görünüyorsa da Romanos Lakapenos denizcilerin yardımıyla sarayın içine sızarak, onun önüne geçti. Mayıs 919'da kızı Helena'yı VII. Konstantinos'a verdi ve 920'de imparator tacını giydi. Leon Fokas isyan ettiyse de, yenildi ve kör edildi. Lakapenos, Nikolas'ı patrik olarak bıraktı, o da Temmuz 920'de bir konsil toplayarak, Tetragami çekişmesi ve yandaşları ile Euthymos'unkiler arasındaki rekabet nedeniyle bozulan kilisenin birliğini tekrar tesis etti. Fazla etkili bir patrikten hâlâ emin olamayan imparator, bu mevkiye 933'te, öz oğlu Theofilaktos'u getirdi.

Romalıların İmparatorluğu'nun, yönetimini damadı lehine kendisine kapatan VII. Konstantinos'un, Helena Lakapene ile yaptığı evlilikten canı sıkılan Simeon, Konstantinopolis'i kuşattı ve 924'te Romanos Lakapenos ile elde ettiği görüşmede, yeniden İmparatorluk unvanını tanıdı ve yıllık bir haracı kabul etti [Shepherd, 1124]. Mayıs 927'de, Bizanslıların kışkırtmasıyla sık sık ona karşı gelen, Sırpları başarılı, sonra da Hırvatları beyhude yere, elemeye çalışan Simeon'un ölümü, Bulgaristan'ı dermansız bıraktı. Bununla birlikte, Simeon'un oğlu Petros, bir güç gösterisi seferi pahasına, Balkanlarda sonu belirsiz bir savaşa girmeye hiç niyeti olmayan Lakapenos'tan, imparator unvanının tanınmasını ve Bulgarlara verilen haracın yenilenmesini elde etti, ayrıca da Bizans İmparatoru'nun torunu Maria ile evlendi. Bizans ile barış 965'e dek sürecekti.

MÜSLÜMANLARA KARŞI BAŞARILAR

Lakapenos ve 944'e dek yirmi iki yıl *Muhafızlar* komutanlığı yapan en gözde komutanı İoannes Kourkouas, Doğu'da inisiyatifi ele aldı çünkü şartlar elverişli hâle geliyordu. Abbasî Halifeliğinin, onu oluşturan vilayetlerin artan özerkliği nedeniyle zayıflaması belirginleşiyordu. Ne halife ne de sonraları Bağdat'ta gerçekten gücü elinde tutan ordu komutanı Emirü'l-ümera (emirlerin emiri), sınır emirlerinin insafına terk edilmiş olan Hıristiyanlara karşı savaşı koordine edebilecek yetkinlikte değillerdi. Komutanın inadı sayesinde, Malatya 934'te İmparatorluk topraklarına katıldı. Halkı aç bırakmak için çevre tarlaların yakılması suretiyle elde edilen bu başarı İslam savaşçılarını ve Tarsus'takileri etkileyerek Anadolu'ya yaptıkları akınları birkaç sene için askıya almalarına neden oldu. Müslümanların umutları kuşkusuz faal bir Emir olan Seyfü'd-Devle Halep'e yerleştiğinde biraz yeşerdi. Seyfü'd-Devle, Bitlis ve Armenia'ya yaptığı bir akından sonra Ermeni prensleri, Emir'in kendisini temsilcisi addettiği hilafet iktidarını tanımaya devam etmelerini sağlayacak kadar korkuttu. Ancak Seyfü'd-Devle, Bizans ile hemen tam bir savaşa giremezdi zira içlerinde Mısır Emiri'nin de olduğu rakip Müslüman güçlere fetihlerini kabul ettirmesi gerekiyordu. Bizanslıların Doğu'da ilerleyişinin 941'de İgor ve Oleg komutasındaki Rusların Konstantinopolis'e saldırması ile tehlikeye girdiği bir dönem oldu [Zuckerman, 141]. Rus donanması iki defa yenildi, ancak savaşçılar Bithynia'ya çıktı ve ancak Doğu'dan dönen Kourkouas'ın ordusu ile püskürtülebildiler. 944'te Igor, Oleg'in Bizans ile 911'de yapmış olduğu ticari anlaşmaları, belki de Hazarlar ile Ruslar arasındaki kopukluk Rusları Hilafet'e ulaştıran Hazar Denizi yolunu kapattığından, yeniledi.

Kourkouas saldırıyı tekrar, özellikle de Mezopotamya tarafına doğru, Amida (Diyarbakır), Nisibus'u (Nizip) yağmalayıp, Edessa (Urfa)

civarını yakıp yıkarak başlattı. Bu şehrin sakinleri 944'te *Mandylion*'un yerine konması karşılığında komutanın gitmesini müzakere ettiler. VI. yüzyıldan itibaren adından bahsedilen bu değerli kumaş, İsa'nın sihirli bir yüz resmi olan *akheiropoieta*'sını taşıyordu (bkz. böl. XI, s. 267).

Romanos Lakapenos ordu personelini koruma tasasıyla askerlerinin bir bölümünü küçük ve orta toprak sahipleri arasından seçti. 927/9282'deki feci kış genel açlığı tetikledi ve bu mal sahiplerinden bir çoğunun, satmaya zorlanıp, yok olmasına neden oldu. Ayrıca, imparator, büyük mülk sahiplerinin açgözlülüğüne saldırarak kendi siyasi rakiplerinin bir bölümünü de hedefliyordu. Romanos, iki *novella* ile 928 ve 934'te, bu satışları geçersiz saydı ve gelecekte de kısıtladı. Ömrünün sonunda, hükümdar Konstantinopolislilerin borçlarını kamu hazinesinin himayesine aldı.

İtalya'da, Bizans mallarının her zaman Lombard prenslerin davranışlarına bağlı olmakla birlikte, İtalya'nın Frank Kralı Hughes de Province ile yapılan ittifakın ve 934 ve 935'te iki mütevazı ordu gönderilmesinin Benevento Prensi II. Atenolf'u Langobardia'yı ilhak etmekten alıkoyduğunu belirtebiliriz.

VII. KONSTANTİNOS'UN OLAYLARA MÜDAHALESİ

VII. Konstantinos, yönetmek için sabırsızlanan ve meşru veliahtı saf dışı etmiş olmaktan dolayı vicdan azabı çekiyora benzeyen babalarının tavırlarından endişe eden öz oğullarının ittifakıyla, Aralık 944'te Romanos Lakapenos'tan kurtulmayı başardı. Sonraki ay, Konstantinos, karısı Helena'nın onayıyla kayınbiraderlerini babalarına sürgünde eşlik etmeye yolladı. Nihayet İmparatorluğa egemen olunca, Lakapenosların eski rakibi Fokasları destek olarak seçmeyi tercih etti ve Bardas'ı Muhafızlar komutanı olarak görevlendirdi ve üç oğlu sınır tematası yönetimine getirildiler: Anatolikon, Kapadokya ve Seleukeia. Konstantinos ayrıca, kabul ettiği elçilerin *De ceremoniis*'te muhafaza edilen listesine bakılacak olursa, iktidarının ilk yıllarında yoğun bir diplomasi faaliyetine girişti. Rus Prensesi Olga 946'da, küçük oğlu Svyatoslav hesabına imparatorun desteğini güçlendirmek üzere, Konstantinopolis'e geldi. Bu seyahat sırasındadır ki, kişisel olarak Hıristiyanlığı seçti, ancak Kiev'de Hıristiyan bir topluluk olduğu saptanmışsa da, Rus seçkinleri Pagan kaldılar [Zuckerman, 166]. Konstantinos bundan sonra birçok akını püskürtülmüş olan Macarları yörüngesine çekmek için uğraştı. 948'de, liderlerinden ikisi Konstantinopolis'te vaftiz edilseler de Macarlar sonuç olarak Roma'nın etki alanına geçtiler (bkz. böl. XVII, s. 454)

Araplara karşı savaş yönetimin başlıca önceliğiydi. Konstantinos, Girit'i geri alma umuduyla 949'da yeni bir sefer düzenledi; ancak gözde hadımı Konstantinos Gongylios tarafından kötü komuta edilen ve

az sayıda olan kuvvetler nedeniyle, bu tam bir başarısızlığa dönüştü. Buna karşılık, Armenia'nın anahtarlarından biri olan doğu sınırındaki Kalikala/Theodosioupolis kalesi sonunda düştü. Doğu ordusu komutanı Bardas Fokas, şahsında korkutucu bir düşman bulduğu Halep Emiri Hamdani Seyf'üd Devle ile karşılaştı [Canard, 144]. Halep Emirliği, Tarsusunkilerle güçlerini birleştirdiğinde bile kısıtlı insan ve para gücüne sahip olsa da Seyf'üd Devle ustaca bir propaganda ile kendini Bizanslılara karşı cihat görevini sürdürebilecek tek Müslüman lider olarak göstermeyi başardı. Böylece kutsal savaşı için tüm Ortadoğu'dan gelen birçok gönüllüden oluşan takviye buldu. Büyük ordular komuta etti ve bu araçla başarısızlıklarını tamir edebildi. Emir ve Fokas, Toros geçitlerinde bir manevra savaşı yürüttüler. Emir'den daha az usta bir manevracı olan Bardas, birçok kere başarısız oldu ve oğullarından biri, Konstantinos ömrünü Halep zindanlarında tamamladı. Ancak 950'de, Leon Fokas Emir'e korkunç bir yenilgi tattırdı. 955'te, VII. Konstantinos, Bardas'ı saf dışı etti ve yerine daha iyi bir ordu komutanı olan büyük oğlu Nikeforos'u getirdi. Bu değişikliğin sonuçları oldu ve VII. Kontantinos'un iktidarının son senelerinde, Bizans orduları Halep Emiri'nin birliklerine karşı üstünlüğü ele geçirdiler. Genç bir general olan Kourkouas ailesinden İoannes Tzimikes, 958'de Basileios Lakapenos Parakoimomenos'un desteğini alarak Mezopotamya'ya saldırdı, Seyf'üd Devle'nin ordularını harap etti ve Hamdani'yi bir kez daha yenilgiye uğratmadan önce Fırat üzerinde Samosata'yı (Samsat) ele geçirdi.

Aynı yıl, Bizans ordusu Trakya'da Macarların bir akınını ezmeyi başardı. Bizanslılar Sadece İtalya'da mağlubiyet almaya devam ediyordu, İfrikiya Fatimîleri tarafından desteklenen Sicilyalıların akınlarına yerli halkın hâlâ maruz kalmasını saymazsak, pek de ciddi sonuçları olmuyordu.

VII. Konstantinos 959 Kasımı'nda öldüğünde, iktidarı oğlu II. Romanos'a bıraktı. Onun eğitimi üzerine eğilmiş ve onun için Bizans diplomasisinin bilinen tek elkitabı *De administrando imperio*'yu yazdırmıştı.

DOĞU'DA ZAFER

II. Romanos, Fokas ailesinin Doğu'da orduyu ve siyaseti yönetmesine izin verdi. Nikeforos Fokas kendini Girit'in tekrar fethine adadı ve 960'da yola çıkacak olan devasa bir sefer hazırladı ve Arapları Khandaks'ta (Kandiye), birbirlerinden kuşkulanan Mağrip'teki Fatimîler ve Mısır'daki İhşidîler kuşatılanların yardımına koşmaksızın kuşatmaya aldı. Doğu'da ordu olmamasından istifade eden Seyf'üd Devle, Kharsianon'un yağmalanmasıyla sonuçlanan bir akın düzenlemişti ama Nikeforos'un kardeşi Leon, dönüşünde onu bir geçitte hazırlıksız yakalayıp, ordusunu

yok etti. Hamdanî Emir bu kez de kaçmayı başardıysa da artık gücü kesin olarak bitmişti. Girit'te, Nikeforos uzun bir kuşatmanın sonunda Kandiye'yi ve Girit'in geri kalanını alarak tekrar Bizanslı yaptı ve tema statüsüne yükseltti [Tsougarakis, 1088]. Müslüman ahali özellikle Aziz Tövbekâr Nikon'un katıldığı misyonerlik faaliyetlerinin hedefi hâline geldi. Nikeforos'un elde ettiği ganimetin bir kısmı generalin yakını, 962/963'te Athos Dağı'nda, Nikeforos'un ömrünün son günlerini geçirmek istediği, ileride Kutsal Dağ'ın en büyük *koinobia* türü manastırı olmaya aday Lavra'yı kuran keşiş Athanasios'a verildi. Leon ve kardeşi Nikeforos'a Konstantinopolis'te 961 ve 964'te zafer kutlaması yapma hakkı verildi. 962'den itibaren iki kere, ilkbahar ve sonbaharda, Nikeforos Tarsus Emiri'ne karşı iki ordu komuta etti ve Seyf'üd Devle'yi püskürttü ve Bizans saldırısına sadece kalesinin direnebildiği Halep'i kuşattı. Nikeforos engelle karşılaşmadan görülmemiş bir ganimetle geri çekildi.

II. Romanos 963 Baharı'nda öldüğünde geride dul eşi Theofano ve iki küçük oğul, porfyrogennetos unvanıyla anılan iki küçük oğul, Basileios ve Konstantinos'u bıraktı. Vesayet uzun sürmedi çünkü Doğu ordusu Nikeforos'u Temmuz 963'te Kaesarea'da imparator ilan etti. Sadece VII. Konstantinos ve II. Romanos'a sadık Parakoimomenos İakobos Bringas Nikeforos'un ilerleyişine, Marianos Argyros tarafından komuta edilen Doğu ordularına boş yere çağrı yaparak, karşı koymaya çalıştı. Nikeforos'a destek olarak *parakoimomenos* görevini alan Romanos Lakapenos'un gayrimeşru oğlu Basileios vardı ve 15 Ağustos itibariyle başkente ulaştı ve imparator oldu, bir ay sonra Romanos'un oğullarının haklarını koruma sözü vererek Theofano ile evlendi.

Nikeforos Fokas, Kilikya'da savaşı sürdüren yeğeni İoannes Tzimiskes'i Doğu *Muhafızlar* komutanı ilan etti. 964 ve 965'te Nikeforos Kapadokya'da kışlayarak güneyin anahtarlarından biri olan Mopsuestia kuşatmasına bizzat komuta etti. Tarsuslular 965'te teslim oldu ve Kilikya temaya dönüştü. İki asırlık istikrardan sonra Toros sınırı Bizanslılar lehine delinmişti. Aynı yıl, Nikeforos Kıbrıs'ı yeniden bütünüyle İmparatorluğun otoritesi altına aldı. Bir yeğenini Sicilya Arapları üzerine göndermişti, ancak kötü komuta edilen sefer, Araplar tarafından yenilgiye uğratıldı ve seferin komutanı öldürüldü. Nikeforos Halep Emirliği 967 başında ölen Seyf'üd Devle ile liderini kaybettiği bir sırada, Suriye ve Mezopotamya'ya iki kere geri geldi. Nikeforos Antakya'ya yaklaşarak 968'de kısa bir süre kuşattı. Aynı zamanda prensi ölen Taron'u ilhak etti. Antakya yakınlarında bırakılan kuvvetler, imparator tarafından güvenilir bir hadım olan Petros ve ordu komutanı Mihael Bourtzes yönetiminde bu şehri 20 Ekim 969'da alarak İmparatorluk'ta ikinci bir patrikhane ikametgâhı verdi ve tüm Suriye ve belki de İerousalem'i (Kudüs) alma olasılığını açtı. Sakinlerinin çoğu ölen, esir alınan ya da kaçan Kilikya'nın

nüfusunu tekrar artırmak için Nikeforos monofizitlere, piskoposluklar ve manastırlar kurmaları izni vererek, Müslüman dünyasının Hıristiyan cemaatlerine çağrı yaptı başarılı oldu [Dagron, 478; Dédéyan, 1008].

Batı'da, Nikeforos İmparatorluğun Bulgarlara ödediği haracı vermeyi reddetti ve sınırlarındaki birkaç kaleyi aldı. Rus Prensi Svyatoslav'a kuzey sınırlarındaki Bulgarlara saldırması için çağrı yapmaya karar verdi, böylece ikincil kabul edilen bir cephede ordularını dağıtmaktan kaçınmış oldu. Svyatoslav, Çar Petros'u Nikeforos ile barış yapmaya ikna eden bir öncü akın düzenledi. Daha sonra stepin geleneksel rakipleri Peçeneklerin bir saldırısını engellemek için Kiev'e dönen Rus prensi, Bulgaristan'a gitmekteyken, 969 başında Petros vefat etti ve yerine geçen II. Boris'i rahat rahat yenip, Preslav ve tüm Doğu Bulgaristan'ı alarak, yok etmiş olduğu krallıktan üstün güce sahip oldu ve bu yeni kazancını elinde tutmak niyetindeydi. İtalya'da Batı İmparatorluğu'nu tekrar ayağa kaldıran I. Otto, Capualı ve Beneventolu Lombardlar üzerinde de olmak üzere yarımadada hâkimiyet kurmuş bulunuyor ve oğlu II. Otto'yu bir Bizanslı prensesle evlendirmek istiyordu. Bu talebi güçlendirmek için Bizans mülklerine, başarısızlığa uğrayan, bir akın yaptı ve sonra da Nikeforos tarafından elinin tersiyle itilecek Cremonlu Liutprand isimli bir elçi yolladı. Bu neredeyse daimi başarıların elbette bir bedeli vardı. Nikeforos kuşkusuz daha kalabalık ve sürekli savaş istimi üzerinde olan bir orduyu beslemek üzere, alınan hizmet vergilerini artırmak suretiyle, maliyeyi sertleştirdi. Bu arada, Doğu'daki birçok ticaret yapılan köy gibi toprak kazanımları ve Halep Emiri gibi Emirlerin verdiği haraçlar, İmparatorluğa ilave ve bolca mali kaynak sağlasa da, zaferin ganimetini yiyene dek Bizanslılar çok ağır vergiler ödüyorlardı. Nikeforos'un 964'te yayınladığı, manastır ve hayır kurumlarına, iyi iktisadi işletme nedeniyle, yeni taşınmaz mülkler edinmeyi yasaklayan *novella*, Kilise'yi rahatsız etti. Hükümdar doğduğu Kapadokya'da kuşkusuz hâlâ popülerdi, ancak Konstantinopolis'te birçok düşmanı vardı. Kilise, kâfirlere karşı yapılan savaşlarda ölen askerlerin şehit ilan edilmesi isteğini geri çevirdi. Daha sonra, bir kıtlık esnasında kardeşi buğday fiyatlarını speküle edince başkent halkıyla arası açıldı. Ordu içinde bile, görevden alınan veya sürgün edilen, Tzimiskes veya iyi ödüllendirilmediklerini düşünen Mihael Bourtzes gibi generaller onu devirmeye hazırlardı. İmparatoriçe Theofano, belki de Nikeforos'un ciddiliği ve aşırı dindarlığından bıkmış olduğundan, *kouropalates* Leon Fokas'ın çocukları lehine kendi oğullarının harcanmasından endişeleniyordu.

Theofano'nun işbirliğiyle Tzimiskes tarafından düzenlenen bir saray komplosu, 10 Aralık 969'da Nikeforos'un öldürülmesiyle sonuçlandı. Yeni imparator, Patrik Polyeuktos tarafından metresi olmakla suçlanan

Thefano'nun saraydan kovulması tehdidiyle karşı karşıya kaldı. Fokas taraftarlarının ordusunu dağıttıysa da, Fokaslar tarafından çıkarılan, içlerinde müteveffanın kardeşi Leon ve büyük komutanlık yeteneğine sahip yeğeni Bardas'ınkiler de dahil olmak üzere birçok isyanla uğraşmak zorunda kaldı. Tzimiskes'e aceleyle toplanmış ve Tzimiskes'in kayınbiraderi Bardas Skleros tarafından yönetilen bir ordu tarafından durdurulana kadar Konstantinopolis yakınlarına dek yürüyen bir Rus ordusunun ilerlediği Balkanlarda da zor bir durum miras kalmıştı. İmparatora Svyatoslav'ın hakkından gelmek, sonra da Preslav ve Dristra civarındaki zorlu savaşlar sonucunda Bulgaristan'ı terk etmeye zorlamak için iki sene gerekti [Hanak, 1121]. Ruslara tanınan ticari imtiyazları yenileyen anlaşma, Tzimiskes'in taht gaspını meşrulaştırma telaşıyla, İmparatorca yapılan yoğun propagandaya rağmen, Bizans zaferinin pek de ezici olmadığını gösterir niteliktedir. Hükümdar Konstantinopolis'te Bakire Meryem tasvirinin arkasında, Bulgaristan'ın eski hükümdarı, artık basit bir Bizanslı mevki sahibi olan Boris yanında olduğu hâlde geçit töreni yaptı.

Batı'da, hükümdar selefinden daha yumuşak başlıydı ve 972'de *porfyrogennete* olmayan bir prensesi, yeğeni Theofano'yu bununla yetinen II. Otto'ya vermeyi kabul etti ve böylece Bizans İtalya'sını korumaya almadı ve Germania'ya, özellikle sanatta hissedilen Bizans etkisi sızmış oldu. Dul kalan Thefano, küçük oğlu III. Otto adına yönetti.

Tzimiskes Doğu'da saldırıya yeniden başladı ve *Muhafızlar* komutanı Ermeni Melias, Musul Emiri tarafından yenildiğinde imparator iki sene sürecek bir güç gösterisine girişti ve Emir'i 974'te yıllık haraç ödemeye mecbur etti, sonra güçlü bir orduyu Suriye içlerine sürerek Şam'ı haraca kesti ancak akabinde Kudüs'e ulaşamadan geri dönüş yaptı. Aslında ordunun iletişim hatları ölçüsüzce yayılmıştı çünkü Mısır, Fatimîler oraya yerleştiğinden beri yeniden korkutucu bir düşmana dönüşmüştü. Tzimiskes'in Ani'den III. Aşot'a gönderdiği bir mektup, otantik olmasa da, Anadolu halkı ve birliklerinin bakış açısını yansıtır. İmparator kendini, onları Müslümanlara karşı birleştirmek için, Hıristiyanların, Khalkedoncu olmayanların bile, lideri olarak tanıtıyordu. Müslümanlar arasındaki dindar çevreler birlikten uzaklaşma ve tüm cihat fikrinin kaybolmuş olması nedeniyle üzüntü içindeydiler. Tzimiskes, belki de Kutsal Yerler'i ziyareti de içeren, projelerini gerçekleştirecek zaman bulamadı çünkü Ocak 976'da aniden ölüverdi. Basileios Lakapenos'un onu zehirlediğinden şüphelenildi çünkü tahtın zararına yeniden fethedilen yerlerden gaspettiği mülkleri keşfedince imparator sinirden kudurmuştu. Ölümü, Bizanslıların kuşkusuz generallerin maharetine bağlı olmakla birlikte, Abbasîlerin derman bulunamaz çözülüşünün ve sınır Emirlerinin Hıristiyan rakiplerininkiyle kıyaslanabilecek kaynak-

lara sahip bir devlet kurmalarının imkânsızlığı nedeniyle kolaylaşan, Doğu'daki hızlı ilerleyişinin sonu oldu.

II. BASİLEİOS, BATI'DA GENİŞLEME ve DOĞU'NUN KURTARILMASI

İoannes Tzimiskes öldüğünde, Basileios artık yönetebilecek yaşa gelmiş olmasına rağmen büyük amcası parakoimomenos'un vesayeti altında kalmaya devam etti. İkinci sınıf bir sınır komutanlığında tutulmaktan memnun olmayan Bardas Skleros, 976'da Ermeni birliklerin, Arap müttefiklerin ve Doğu ordusunun yüksek rütbeli subaylarının bir bölümünün yardımıyla ayaklandı. Parakoimomenos bu şaibeli generale karşı mücadele etmek için, İmparator Nikeforos Fokas'ın yeğeni Bardas'ı yardıma çağırdı, o da Gürcü birliklerinin yardımıyla, üç sene süren bir iç savaşın sonunda Skleros ve yardımcılarını Bağdat Sarayı'na sığınmaya mecbur bıraktı. Asi kampının yağmalanmasıyla Gürcü Tornikios tarafından elde edilen ganimetin bir bölümü en büyük Athos manastırlarından biri olan İberon'un kuruluşu için harcandı. Bir kez daha Fokas Bizans Doğu ordusunun başında Halep'e doğru yürüdü ve zafer kazandı, general burada, İmparatorluğa verilecek yıllık vergiyi tekrar zorunlu kıldı [Cheynet, 461; Holmes, 151].

II. Basileios, 985'te Parakoimomenos'tan kurtulmaya karar verdi ve dev servetine el koydu. Doğu sınırını terk edip, Samuel'in teşvikiyle yeniden bağımsızlıklarına kavuşan Bulgarlar üzerine, şahsen bir sefer düzenleyerek, kendi damgasını vurmak istiyordu. 986 Ağustosu'ndaki sonuçsuz Sardik kuşatmasının dönüş yolunda imparatorun büyük hezimeti, ordudaki eleştirileri haklı çıkardı. Muhafızlar komutanı görevinden alınmış olan Bardas Fokas, Kaesarea'da Doğu orduları subayları ile buluştu ve 15 Ağustos 987'de kendini imparator ilan ettirdi. II. Basileios kısa sürede tüm Küçük Asya'yı kaybettiyse de Hazine ondaydı. Müttefik arayışı içinde Rus prensi Vladimir'e yöneldi, bu cüretkâr bir davranıştı, zira Ruslar Konstantinopolislilerin endişe vesilesi idi. Vladimir büyük bir ordu göndermeyi kabul etti, karşılığında ise erguvan rengi odada doğmuş bir prenses olan, Basileios'un kız kardeşi Anna ile evlenmek istedi. Reddedecek hâli olmayan Basileios kabul etti ancak bunun karşılığında Vladimir'in vaftiz olması talebinde bulundu. Beriki kabul etti çünkü böyle bir evlilik, onun steplerin tüm prensleri üzerinde üstünlük kazanmasını sağlayacaktı. Kiev prensi belki de asilere katılan Kherson'u ele geçirdi oradan Aziz Clement'ın kalıntılarını getirdi. Vladimir ve *druzina*sı (özel muhafızları) Kiev'de, muhtemelen 988'de vaftiz edildiler [Poppe, 1117]. II. Basileios Rus birlikleri ile 989 Nisanı'nda Abydos'ta zafer kazandı. Halife tarafından serbest bırakılıp Fokas tarafından saf

dışı bırakılan Bardas Skleros, yandaşları ile birkaç ay direnişe devam ettiyse de Ekim 989'da teslim oldu.

Basileios, Skleros ve yandaşlarını affetti ancak Fokas'ı, en yakın akrabalarını ve Gürcü müttefiklerini cezalandırdı. İmparator, 996'da, küçük mülk sahiplerinin haklarını koruyan yasayı sertleştirdi ve *allelengyon* prosedürünü icat ederek, güç sahiplerini fakirlerin ödeyemedikleri mülk vergilerinden sorumlu tuttu ki, bu önlem cezalandırma olarak algılandı. Onun etkisiyle, birkaç ay sonra, Patrik Sisinnios kan bağı nedeniyle evliliği engelleyen nedenleri sertleştirdi, böylece hükümdara aristokratik hiziplerin oluşumunu kontrol etmek için bir olanak sağlamış oldu [Laiou, 732, s. 25].

986 hezimetini unutturma kaygısı güden ve iç savaş döneminde Bulgarların ilerleyişinden endişelenen İmparator, Bulgaristanlı Samuel ile düşmanlık defterini tekrar açtı. Bu savaş, kuşkusuz ki Bulgaristan'ın tamamını ilhak etme amacı değil, Balkanlarda İmparatorluk itibarını tesis etmeyi amaçlıyordu. 990 ile 1018 arasındaki harekâtların kronolojisi kesin değildir. Samuel, Yunanistan ve Adrianopolis (Edirne) üzerine yürüme kapasitesine sahip, dişli bir rakip olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte, uzun vadede, hazinesi, II. Basileios'a, Bulgaristan'ın doğu vilayetlerini kısa zamanda alma, sonra da Tuna'yı daha iyi denetleyip, üst üste seferlerle Samuel'in devletini kalbinden, Makedonya'daki Ohrid civarından, vurma imkânı vermiştir. Son olarak 1014'te, Kleidon savaşında, II. Basileios bundan kısa süre sonra ölecek olan Samuel'in ordusunun bir bölümünü ele geçirmiştir. Yine de Bulgarları etkisiz hâle getirmek için dört sene süren, genellikle sonucu belirsiz savaşlar gerekecektir. 1018'de, hükümdar silah gücünün yanı sıra, Bulgar askerî kadrolarına payeler ve devlet görevleri dağıtarak amacına ulaşıyor gibidir. Bulgar kraliyet ailesi teslim olduğunda ailenin üyeleri büyük şereflere mazhar oldular. Hükümdar Balkanlarda zafer gezisine çıkarak, Konstantinopolis'e dönmeden önce Atina'da galibiyetini kutladı. Bizans sınırı bir kez daha Tuna'ya taşınmıştı ve İmparatorluğa komşu topraklardaki Slav prensler sağduyuyla imparatora bağlılıklarını bildirdiler. II. Basileios, Doğu'da, 995 ile 999'da iki kez, Fatimî orduları tarafından saldırıya uğrayan, Antakya ve Halep'teki müttefiklerini kurtardı [Farag, 149; Micheau, 1052]. Sonunda, Kahire'deki Fatımî Halifesi El-Hâkim ile on senelik bir ateşkes yaptı. Tripoli'yi ele geçirerek, boş yere Suriye'deki Bizans nüfuzunu artırmaya çalıştı. Doğu'daki ikinci kalışından Gürcülerle olan hesabını kapatmak ve onları 1001'de, Fokas'ın eski müttefiki az çok zorlamayla, Prens Taolu David'e tahsis etmiş olduğu toprakları geri vermelerini sağlamak için kullandı. Bulgarlardan endişe etmesi için bir gerek kalmadığında, II. Basileios tekrar Doğu'ya döndü. Vaspurakan Kralı Ermeni Senakherim Artzruni, ona, görülmemiş ve dehşet verici

savaş yöntemleri kullanan yeni saldırganlara, muhtemelen Doğu'ya sızan ilk Türk gruplarına, karşı koruyamayacağını düşündüğü, krallığını veriyordu. Basileios 1021'de Van Gölü'ne komşu olan bu topraklara sahip oldu ve yeni bir *katepanikion* olarak düzenledi. Ermeni Katholikos Petros'un, Ani Kralı Smbat'ın, ölümünden sonra ona krallığını verme sözünü getirmeye geldiği Trapezunta'da (Trabzon) kışı geçirdi. Sadece Gürcistan Kralı Georgios ona karşı koymaya cesaret etti, zira Fatimîlerle müttefik olmuştu ve 1022'de Fokas etrafında toplanan bir ayaklanmaya dönüşen ve kısa sürede başarısızlığa uğrayan, bir kısım Küçük Asyalı soylunun memnuniyetsizliğine de güveniyordu. Basileios Georgios'a karşı çok çetin bir sefere çıktı, bu süreçte Rus birliği ön plana çıktı ve düşmanı boyun eğmeye zorladı. Bizans üstünlüğü Armenia'da, pek de zorlanmadan sağlanmıştı [Cheynet, 999; Holmes, 152].

II. Basileios uzun süreliğine atandığı *katepanikion*'un geçmiş imparatorların işlerini sağlamlaştırdığı İtalya'yı da boşlamadı (karş. böl. XVIII, s. 488). Önce 1009'da, sonra da 1017'de açıkça isyan eden, içlerinden biri olan Mel (Rumlar için Meles) tarafından yönlendirilen Lombard seçkinlerinin memnuniyetsizliğini zaptetmeyi bildi. Meles ikinci denemesi sırasında, Normanlardan bir birlik oluşturmuştu ki bu da Bizans'ın işlerine ilk müdahaleydi. Cermen İmparatoru II. Henry, İtalya'nın Batı İmparatorluğu'na ait olduğunu düşünerek yarımadadaki Bizans kazanımlarına karşı sefer başlattı ancak kaleli yerleri zaptedemedi. Sadece Sicilya Arapları hâlâ akınlara devam ediyordu. II. Basileios, iktidarının sonunda, adayı tekrar fethetmeyi hayal ederek, 1025'te güçlü bir öncü birlik yollamıştı ama hükümdarın Aralık 1025'teki ölümü ile Orestes *Koitonites*'in orduları Müslümanlar tarafından yenilince, bu projeden vazgeçildi [Felix, 150].

Bu büyük imparator, kendi çağdaşlarının gözünde bile onu İustinianos ve Herakleios gibi örnek alınan hükümdarların düzeyine yerleştiren dikkate şayan bir şöhrete sahipti. XII. yüzyılın sonunda, İmparatorluğun sınırları çökerken, Bizanslılar artık *Bulgaroktones* (Bulgar öldüren) dedikleri kişinin zaferlerini nostaljiyle hatırlıyorlardı.

Düşmanlarına karşı bu kişiliğin şiddeti ve dıştaki başarıları modern tarihçileri uzun zaman büyülemiştir. Gustave Schlumberger [160] onun "Bizans destanını" oluşturan üç asker imparatordan biri olduğunu söyler. Mihael Angold ve onun gibi diğerleri daha ölçülü bir bakış açısına geri dönmüştür. Basileios'un başarılarını küçümsememekle birlikte, sınırlar her tarafından saldırı altındayken, siyasi mirası devralmanın zor olduğunu kabul etmek gerekir. Askerî çaba en üst düzeye çıkmış ve kamu finansı daha fazla zorlanamaz durumdaydı. Yönetimi sırasında, oldukça parçalanmış, Balkanlar ve Kafkasya'daki tampon devletlerin

yutulması ve mirasçıları tarafından da sürdürülmesi, belki de XI. yüzyıldaki istilaları kolaylaştırmış olabilir.

BASİLEİOS'UN HALEFLERİ

Ömrü boyunca evlenmeyen Basileios hayata gözlerini yumduğunda, iktidar, sadece amcalarının evlendirmeye uğraşmadığı kızları olan kardeşi VIII. Konstantinos'a geçti. Şüphe yok ki Zoe, III. Otto ile evlendirilmişti ama, 1002'de Bari'ye indiğinde damat adayı ölmüştü bile. Kasım 1028'de, ölüm döşeğindeyken, uzak bir kuzen olan Romanos Arygyros ile hayatını birleştirdi, ancak bu evliliğin çocuk vermeyeceği ve Makedonya Hanedanının *porfyrogennete* prensesler Theodora ve Zoe'nin ölümüyle söneceği kısa sürede anlaşıldı. Meşruiyetleri tartışılmıyor ve halk, özellikle de Konstantinopolisliler onları bağırlarına basıyorlardı. Mutlak iktidarı ele geçirmenin yolu prenseslere evlilik veya evlat edinme yoluyla bağlanmak veya şansını güç kullanarak denemekten geçiyordu. Yarım yüzyıllık sükûnetin ardından gelen komplo ve darbelerin esas nedeni de buydu.

Fokas gibi, askerî zaferle gayretlenen III. Romanos da, o zamanlar, kendileri de Fatimîlerden baskı gören Mirdasîler tarafından yönetilen Halep Emirliğini ilhak etmeye karar verdi. 1030 Yaz'ı boyunca süren sefer, Mirdasîlerin, Halep'e doğru maceraya atılan orduyu sarsması üzerine, Romanos'un askerî deneyimsizliğini vurgulamış oldu. Bu mağlubiyet kısa sürede sınır dükleri tarafından telafi edildi ve 1031'den itibaren Mirdasîler yeniden İmparatorluğa haraç ödemeye başladılar. Telouh (Gaziantep) ordu komutanı Georgios Maniakes, Edessa'yı (Urfa) almayı ve Amida'nın (Diyarbakır) Mervanî Emiri'ne karşı şehri zaptetmeyi başardı [Felix, 150]. İmparatorların kişisel kapasiteleri ne olursa olsun, İmparatorluğun genişlemesi düşmanların zayıflığı nedeniyle kendiliğinden devam etti. III. Romanos 1034'te öldüğünde, Zoe, İoannes Orfanotropos'un kardeşi, II. Basileios'un en sevdiği memurlarından, Paflagonyalı IV. Mihael ile evlendi.

Georgios Maniakes, II. Basileios'un son projesi olan Sicilya'nın geri alınması için seçildi. Ada'nın geri alınışı yolunda büyük bir başarı kazanarak Syraküza'yı 1040 başlarında ele geçirdi. Ancak Lombard birliği isyan etti ve Bari'ye Mel'in oğlu Argyros tarafından yönetilen bir isyanı desteklemeye geldi. Maniakes, generalin hırsını iyi bilen IV. Mihael tarafından geri çağrıldı. Üstelik, aynı sene Bulgarlar kısmen mali nedenlerle başkaldırdı ve önce Bulgar kraliyet ailesinden olduğunu iddia eden Pierre Deljean, sonra da ailenin gerçek üyelerinden Alousianos çevresinde toplandılar. IV. Mihael bu harekete, isyankârlar ile Alousianos çevresindekiler arasındaki yarılmalara oynayarak 1041 başında hızla

son verdi. Saralı olan imparator, 1041'de genç yaşta öldü ve iktidar Zoe tarafından daha önce evlat edinilen yeğeni V. Mihael'e geçti.

Bu sözü geçen, iktidarı tek başına yönetmek istediğinden önce, vergi konusundaki sertliği ve servetine servet katması nedeniyle halkın sevmediği amcası İoannes Orfanotrofos'u saf dışı bıraktı. Sonra 1042 Paskalyası'nda Mihael kendisini evlat edinen annesini başkente yakın bir manastıra kapatmanın mümkün olduğunu zannetti. Ancak Konstantinopolis halkı şimdiye dek görülmemiş bir şiddette cevap verdi, son *porfyrogennete* Theodora inzivasından çıktı ve Mihael'in gözleri kör ettirip iktidardan kovdu (karş. böl. XI, s. 252).

Theodora ve Zoe'nin üç ay süren eş hükümdarlığından sonra Zoe Temmuz 1042'de IX. Konstantinos Monomakhos ile evlendi. V. Mihael Maniakes'i serbest bırakmış ve onu Sicilya'ya yollamıştı. Bu arada, IX. Konstantinos'un kardeşi devletin en yüce mevkilerine gelmiş, Maniakes'in yeminli düşmanı, yüksek bir memur olan Romanos Skleros olan, Maria Skleraina isimli bir metresi vardı. Maniakes Eylül 1042'de ayaklandı, sonraki baharda, ordusuyla beraber Balkanlara geçti ancak İmparatorluğunkilerle bir savaş sırasında, düşman saflarını çökertmişken, can verdi. Aynı sene, Kievli Yaroslav'ın gönderdiği bir Rus donanması başkente saldırdı ve Konstantinopolis filosu tarafından zorbela mağlup edildi. Bazı tarihçiler basit bir tesadüfe benzemeyen bu iki olayı birbirine bağlasalar da, bir danışıklı dövüş kanıtı hiç yoktur.

Monomakhos'un uzun hükümdarlığında, artık basit akınlarla yetinmeyen göçebe Peçeneklerin Balkanları istilası ve Armenia'nın tamamen yutulmasıyla, Bizanslılar yeni gelen Selçuklu Türkleri ile karşı karşıya kaldılar. İmparator her zaman barışçı çözümleri yeğledi. Bir Peçenek kitlesi 1046/1047 kışı sırasında, Tuna'yı geçince, düşmanlar Batı ordusu ve vaftiz olduktan sonra unvanlar ve topraklar kazanan Kegenes tarafından kumanda edilen ve daha önceden İmparatorluk hizmetine geçmiş olan aynı soydan bir grup tarafından püskürtüldü. Bu adı geçenin sadakatinden etkilenen ve Balkanların zayıf nüfusundan kuşkusuz tasalanan imparator, yenilen Peçenekleri kamu arazilerine yerleştirip, bir kısmını da orduya yazmaya karar verdi. Geleneksel uygulamaya uygun olan bu plan, ayaklanan Batı ordusunun direnciyle karşılaştı, sonra da 1047 Baharı'nda imparator af çıkarmayı kabul etti. Bununla birlikte birkaç ay sonra, Adrianopolisli köklü bir aileden gelen Leon Tornikios, Batı birliklerini yeniden isyan ettirdi ve yakalanıp, kör edilmeden önce, savunucusu olmayan Konstantinopolis'i ele geçirmesine ramak kaldı [Lefort, 822].

1041'de, Ani Kralı Smbat öldü, ancak İmparatorluğun iç çalkantıları vasiyette bulunan maddelerden hemen yararlanmaya müsaade etmedi. Ancak IX. Konstantinos, 1045'te söz konusu maddelerin uygulama-

ya konmasını istedi ve yerine geçen hükümdar II. Gagik kurnazlıkla Konstantinopolis'e çekilip, unvanlara ve mükafatlandırıcı emlak gelirlerine boğulurken, şehri ele geçirmek için bir ordu yolladı. 1048'de, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in ana ayrı kardeşi İbrahim İnal tarafından kumanda edilen önemli bir Türk grubu, Tornikios ile savaşmak üzere geri çağrılan Batı ordusunun yokluğuyla zayıflayan Armenia'yı yağmalamaya geldi. Sonuç olarak, 1048 Eylülü'nde, güçlü bir Gürcü birliğiyle pekiştirilen sınır *katepanlık* orduları, sonucu tam belli olmayan bir savaş sonucunda geri çekilecek olan Türklerle Kaputru'da karşılaştılar. Azerbaycan'a hâkimi olmuş olan Sultan, 1054'te Bizans savunmasını yoklamaya ve başarılı bir direniş gösteren, Vaspourakan Dükü, Ermeni Basileios Apokapes tarafından iyi korunan Mantzikert'i (Malazgirt) kuşatmaya geldi.

İmparator, Türklere karşı Peçenekleri harekete geçirmişse de onlar karargâhlarından uzaklaşmayı reddederek isyan ettiler. Tepki hızla geldi: IX. Konstantinos üzerlerine yürüdüğünde, önce yenilecek, akabinde onları hazırlıksız yakalayacak, son olarak da akınlarını sınırlayarak, iktidarının son döneminde kalıcı bir barış imzalamaya ikna edecekti. Peçenekler tarafından dağıtılan orduları her seferinde birleştiren Monomakhos'un bu inatçılığı, çağdaşlarının (bazen modern bilim insanları tarafından da benimsenen), bu imparatorun askerî işler konusundaki boş vermişlik suçlamalarına maruz kalmasına neden olmuştur. Bu durum, İmparatorluğun mali kaynaklarının hâlâ uzun yıllar boyunca önemli bir savaş seferberliğini finanse etmek zorunda olduğunun kanıtıdır [Malamut, 1119].

İtalya'da, Normanlar konumlarını güçlendiriyor ve takviye güçler gönderilmesine rağmen birçok *katepanlık* kazanmaya devam ediyorlardı. IX. Konstantinos, Papa IX. Leon'un desteğine güveniyordu çünkü Normanlar ayırt etmeden Kilise mallarını yağmalıyordu. Böylece İmparatorluğun en sadık hizmetkârı hâline gelmiş ve ayaklanan Maniakes'i yenmesinden sonra İtalya Dükü olmuş, en etkili Lombard seçkini Argyros'a çağrı yapmaya karar verdi. Normanlar önce Papalık ordularını, sonra da 1053'te Argros'unkileri yendiler. Kısa süre sonra, Papalık 1059'da Güney İtalya topraklarını ayıracağı Normanlara doğru döndü. İttifakı sağlamlaştırmak ve Patrik Mihael Kiroularios'un Konstantinopolis'in Latin Kiliselerine karşı aldığı önlemler ve Doğu Kiliselerini yönetme iddiasını tartışmak için, IX. Leon, Kardinal Humbert tarafından yönetilen bir delegasyon gönderdi. Müzakereler, Argyros tarafından etkilenip, imparatorun lehine ilerlerken, kendilerini güvende hisseden temsilciler, başkentte geniş bir halk desteğine sahip olan patriğe karşı ödün vermez bir tavır takındılar. Son olarak, Temmuz 1054'te, temsilciler Ayasofya'nın altarına afaroz belgesini koydular. IX. Konstantinos'un sinod ve patriğin

temsilcileri lanetlemesine izin vermekten başka çaresi yoktu [Kaplan, 182]. Bu ayrılık (skhisma) şartlara bağlı oldu ve IX. Leon bu arada öldü. Bunun dışında, müzakereler ardılı II. Viktor ile aynı esaslar üzerine devam etti. Bununla birlikte bu olay, siyasi iktidardan uzaklaşmaya başlayıp, Bizanslıların hiç anlamadığı bir konu olan, Kilise'nin özgürlüğünü savunmalarının semptomlarından biriydi.

Monomakhos'un iktidarına reformlar da damgasını vurdu. Yeni bir hayır kurumu olan, cömertçe donattığı Aziz Georgios Tropaioforos'u kurdu ve oraya İoannes Ksifilinos tarafından icat edilen bir görev olan, yüksek memurların yargı hukuk eğitimi almalarından sorumlu *nomofylaks*'ı yerleştirdi. *Strateia* vergisini özellikle de İberya ordusunu seferberlikten çıkartarak, yeni fethedilen topraklara genişletti (bkz. böl. VII, s. 170). Ocak 1055'te öldüğünde, birçok dış riske karşı canla başla karşı koyduğundan, parçalanmamış bir İmparatorluk bıraktı.

Çok yaşlı olan Pofyrogennete Theodora, İmparatorluğun enerjik bir hükümdara sahip olması gerektiği yolundaki eleştirilere rağmen, ona kalan on sekiz aylık ömür boyunca iktidarı tek başına elinde tuttu. İmparatoriçe'nin 1056'daki ölümü kurumsal bir krize yol açmadı çünkü Makedonya Hanedanının son temsilcisi iktidarı Mihael Bringas'a mümkün olan en hukuki yollarla zaten devretmişti. Beri yandan başkent bürokratı olan yeni imparator, yaşlıydı ve kötü danışmanlara sahipti. Monomahos zamanında Bizans ordularına komuta eden bir kısım generallerin gözünde beceriksiz duruma düştü. Theodora ve sonra IV. Mihael Monomahos zamanından birkaç gözde generalin görev yerini değiştirip, terfi almalarını engelledikleri arasından birçoğu, Katalakon Kekaumenos, Konstantinos Dukas, 1057'de imparator ilan ettikleri İsaakios Komnenos'a katıldılar. Kısa fakat kanlı bir iç savaş neticesinde, Patrik Mihael Keroularios tarafından başı çekilen güçlü bir parti tarafından desteklenen İsaakios Komnenos Konstantinopolis'e savaşmadan girdi ve 1 Eylül 1057'de imparator tacını giydi. Gelecek bir buçuk asır boyunca müttefik olacak iki büyük aile Komnenos ve Dukaslar, İmparatorluğun başına geçtiler.

BÖLÜM III

Türkler ve Haçlılar Arasında Bizans (1057-1204)

Jean-Claude Cheynet

İÇ HUZURSUZLUKLAR

Yeni İmparator İsaakios Komnenos Tuna'nın kuzeyine sığınmış Peçeneklere karşı başarılı bir sefere komuta etti, ancak dönüş yolunda çılgın bir sel, birliklerinin bir bölümünü sürükledi. Kamu finansını düze çıkarma konusunda aceleci olduğundan, daha önceki bağışlara geri dönüp, özellikle manastırlara yapılan *roga* adında, ödemeleri azalttı ve eski hak sahiplerinin düşmanlığını kazandı. Gerçekçilik gereği fetihlere dur deyince de ordunun bir bölümü mutsuz oldu. Ayrıca hırslı Keroularios'la ilişkilerinin kopması nedeniyle de konumu tehlikeye girdi ve onu Konstantinopolis kamuoyunun bir bölümüyle yabancılaştırdı. Hasta olan imparator, belki de Mihael Psellos'tan etkilenerek, eski silah arkadaşı Konstantinos Dukas lehine istifa etti.

Bu seçim daha çok hayal kırıklığıyla karşılandı çünkü Konstantinos, katı bir mali siyasete rağmen, Türk, Peçenek ve Oğuzların doğrudan Konstantinopolis'i tehdit eden akınlarına karşı koyma konusunda beceriksizce davrandı. İmparator siyasetinin sonuçları genel isyanlar çıkmasına neden olmadan önce 1067'de öldüğünde, arkasında Keroularios'un akrabası olan bir dul ve içlerinde tahta geçmek için yeterince büyük olduğu hâlde yönetim için yine de yetersiz bulunan Mihael de olmak üzere, çocuklar bıraktı. Dolayısıyla Eudokia naibe oldu, ancak dışarda durum ciddileştiğinden, Patrik ve Senato, hanedan haklarını korumak için ölmüş eşine bir daha evlenmeyeceğine dair verdirdiği andı kaldırdılar. Eudokia iyi şöhretli, ancak çalkantılı bir aileden gelen bir general olan Romanos Diogenes'i seçti, Ocak 1068'de onunla evlendi ve ona eş imparator olarak taç giydirerek, Dukaslar aleyhine bir darbeye neden oldu.

Harita 3 - XII. yüzyıl ortalarında İmparatorluk

Romanos'un üç buçuk sene süren iktidarında, iktidarı arzulayan farklı hiziplerin hırsları tavan yaptı. Diogenesler, özellikle de Eudokia Romanos'a oğullar verdiğinden, başarılarının sonsuza dek sürmesini istiyorlardı. İsaakios Komnenos'un baldızı Anna Dalassene, oğullarından birini bir Komnenos'a geri gelmesi gerektiğini düşündüğü tahta çıkarmaya çalışıyordu, son olarak X. Konstantinos'un kardeşi Sezar İoannes Dukas liderliğindeki Dukaslar, Romanos Diogenes'in zaferleri nedeniyle fazla popüler olması durumunda saf dışı bırakılmaktan korkuyorlardı. Bir yandan da Romanos, kendi komuta ettiği ordunun savaşma kabiliyetini, daha iyi idman ve iyileştirilmiş askere alımlarla, kısmen de olsa tamir etmeye başlamıştı. Bununla birlikte, büyük bir başarı kazanamadı ve generallerinden bazıları, örneğin Manuel Komnenos tam tersine hezimetler aldılar. Malazgirt savaşında, Sezar İoannes'in oğlu Andronikos, mukakkak ki ailesinin çıkarlarını İmparatorluğunkilerin önüne koyarak, Bizans ordusunun arka cephesini komuta ederken Türklerin Diogenes'i kuşatıp, ele geçirmesine göz yumdu. Türk Sultan onu Türk eşlikçilerle serbest bırakırken, Dukaslar bu fırsattan istifade ederek, Eudokia'yı saf dışı bırakıp, sezarın aktif desteğiyle tahta 1071 Ekim'de VII. Mihael Dukas'ı geçirdiler.

Romanos Diogenes pes etmedi ve Doğu'da, özellikle de Kapadokya'daki büyük popülaritesinden destek alarak ordular topladı, ancak iki kere yenildi ve teslim oldu, ancak verilen sözlerin aksine kısa sürede 4 Ağustos 1072'de ölümüne yol açacak şartlar altında gözleri kör edildi. Dukaslar zafer kazanmıştı kazanmasına ama onları Doğu'nun bir bölümünde son derece itici kılan ve Türkleri İmparatorluğun iç siyaset oyununa dahil eden, korkunç bir iç savaş pahasına. Bu stratejinin yaratacağı potansiyel tehlikeler anlaşılmamış olacak ki, Andronikos Dukas'a bu zaferi karşılığında verilen geniş beylik araziler hep Küçük Asya'daydı.

VII. Mihael iktidarda düşmanların ilerleyişini durduramadı. Bakanlarından biri olan hadım Nikeforitzes (ki çağdaşı kronikçilerin etkisiyle uzun süre kötülenmiştir), enerjik kararlar almasını bildi [Lemerle, 631]. Konstantinopolis'e yönelik bir buğday tekeli tesis ederek, finans kaynakları yaratmaya çalıştı çünkü vergi memurları artık Küçük Asya'nın büyük bir bölümünden vergi alamıyorlardı. Türklere karşı savaşmaları için Küçük Asya'da yerel seçkinlerin birliğini sağlamaya uğraştı.

Bu çabalar nafileydi çünkü VII. Mihael'e her yerden itirazlar yükseliyordu ve 1077'de iki büyük askerî isyan çıktı. Hâlâ bütünlüğünü koruyan Batı ordusu, içlerinden biri, Adrianopolisli yönetici bir aileden gelen Nikeforos Bryennios etrafında toplandı ve Doğu birliklerinden geriye kalanın büyük kısmı da başka bir prestijli lider Nikeforos Botaneiates arkasında hizaya dizildi. İmparator yabancı ordulara, Franklar ve Türklere çağrı yaptıysa da, Botaneiates Selçuklu Sultanı

Süleyman'ın kendisine karşı gönderdiği Türkleri geri döndürmeyi başardı. Buğday kıtlığı ve pahalılığı karşısında bitkin düşmüş Anadolulu sığınmacı sayısı karşısında tasalanan Konstantinopolis sakinleri, 1078 Nisan'da şehre muzaffer bir giriş yapacak olan Doğu'dan gelen general Nikeforos Botaneiates'e kendilerini teslim ettiler. İmparator olan Nikeforos ilk günlerde Komnenoslar tarafından desteklendi ve meşruiyetini korumak için VII. Mihael'den boşanan İmparatoriçe Alanialı Maria ile evlendi ama önce projesinden vazgeçmemiş olan Bryennios, sonra Dyrrachium (Durres) Dükü Nikeforos Basilakes tarafından komuta edilen Batı ordularının isyanlarının gücüyle geri çekilmek zorunda kaldı. III. Nikeforos özellikle de, otoritelerin onayıyla ilk kez kitle hâlinde Avrupa'ya geçen Türklerin desteği sayesinde kazandı. Yaşlanan ve artık Büyük Saray'ı hiç terk etmeyen imparator, pasifliği ve orduyu artık Boğaz'ın Asya kıyısında görülen Türklere karşı sefere hazırlayamaması nedeniyle hayal kırıklığı yaratıyordu. Saray entrikaları hizipler arasında şartlara bağlı ittifaklar kurulmasına neden oluyordu. İstisnai ustalıkta bir manevracı olan Anna Delassene, kalabalık olan ailesinin etkisini, onu Edirne'de oturan Makedonyalılar dışında kalan zamanının en seçkin ailelerine evlilik yoluyla bağlanmak suretiyle arttırdı. Oğulları İsaakios ve Alexios, Botaneiates'in güvenini uzun süre koruyarak, Dukasların veliahtı olan oğlu Konstantinos'un geleceğinden endişelenen İmparatoriçe Alanialı Maria'nın desteğine de mazhar oldular. Çocuksuz olan Botaneiates, İmparatorluğu yeğenine devretmeye karar verdiğinde Komnenoslar, Türklerle savaşma bahanesiyle başkent yakınlarında bir ordu tutmalarından istifade ederek, ayaklandılar ve liderleri olarak en iyi ailevi bağlantılara sahip olan Alexios'u seçtiler. Ayrıksı orduları Konstantinopolis'e 1 Nisan 1081'de sızdı ve başkentin sakinlerinin hafızasından uzun süre silinmeyen bir yağmaya giriştiler. Alexios Komnenos, diğer isyankâr, kayınbiraderi Nikeforos Melissenos'u, sezar unvanı ve iyi bir mali gelir karşılığında tahttan feragat ettirmeyi başardı ve yirmi dört yaşında, muhtemelen 4 Nisan 1081'de imparator olarak taç giyip, bir asırdan fazla süre İmparatorluğu yönetecek hanedanı kurdu.

HER TARAFTAN KAPANA KISTIRILAN BİR İMPARATORLUK

Hiziplerin Makedonya hanedanının yerini sonsuza dek doldurmak için bu rekabeti, mevki ve unvan bakımından durumdan istifade etmek isteyen generallerin dikkatini dış düşmanlardan beri yana çevirmiş ve II. Basileios'un ölümünden beri kendini gösteren düşmanların yararlandıkları üzere birçok defa sınırların tehlikeli şekilde ordusuz kalmasına neden olmuştu: İtalya'da Normanlar, Balkanlarda Peçenekler ve başka göçebeler ve son olarak, disiplinsiz Türkmen çetelerce desteklenen

Selçuklu Türkleri. XI. yüzyılın ortalarına dek, sınırlar çoğunlukla korunmuştu. Ancak yüzyılın ikinci yarısında her bir sınır teslim oldu.

Bizans, İtalya'da Civitate'nin başarısızlığından bu yana, 1059'daki Melfi Konsili ile Papalıkla uzlaşan Normanların yerini dolduracak bir müttefik arayışındaydı ve Alman İmparatoru'na açılımlar yaptı. Artık Papalık tarafından resmî olarak Paglia, Calabria ve Sicilya Dükü olarak tanınmış, dikkate şayan bir lider olan Robert Guiscard'ın arkasında toplanmış olan Normanlar, imparatorlar, özellikle de X. Konstantinos, Balkan Yarımadası'nı da koruyan zengin vilayetlerden vazgeçmediği ve buraya içlerinde, bazen kaybedilen toprakları geri alan Varangelar da olan seçkin ordular göndermeye devam ettiği için, Güney İtalya'da ancak yavaş bir ilerleme kaydettiler. Ancak Sicilya'nın fethi için kardeşi Roger'e demir yumruk kullandıran Robert Guiscard, büyük bir inatla henüz hâlâ mütevazı ancak artan sayıda adama sahip ordularını komuta ederek, sonunda Bizans İtalya'sının başkenti Bari'yi izole etti. Şehrin bir kısım halkını Normanlar tarafına çekmişti. Uzun bir kuşatma sonucunda, yardım alma umudu olmayan şehir 1071 ilkbaharında teslim oldu. İustinianos'un yeniden fethinden beri ilk defa, Yarımada tüm Batı'yı kapsayan demografik ve iktisadi yenilenmeden faydalandığı sırada, Bizans İtalya'dan dışlanmıştı.

VII. Mihael kaybedilen toprağı, o da Guiscard'a Puglia Dükü unvanı, kurmaylarına ise yüksek ve dolayısıyla çok gelir getiren mevkiler vererek diplomasi yoluyla geri almaya çalıştı. Tahtın vârisi Konstantinos ve Guiscard'ın kızı gencecik Olympias'ın evlilik projesi, bu anlaşmayı sağlama almak ve Robert'i Türklerle savaşmak için Anadolu'ya geçmeye ikna etme amacı güdüyordu. VII. Mihael'in düşüşü tüm projelerin sonunu getirdi ve Olympias Botaneiates tarafından babasına geri yollandı. Kendisini hakarete uğramış hisseden Guiscard, zayıflamış İmparatorluğun fethinin ilk dönemeci olarak, Balkanlara bir çıkarma hazırlığına girişti. Alexios Komnenos'un iktidara gelişi onu hesabından vazgeçirmedi ve 1081 Baharı'nda Korfu'yu aldıktan sonra Durres önünde karaya çıktı.

Balkanlarda, imparatorlar zor kullanarak geri püskürtmenin güçlüğünü deneyimleri sayesinde öğrendikleri Peçeneklere karşı uzlaşmacı bir siyaset izlemişti. Büyük bir Uz göçebeleri (Pagan Türkler) kitlesi Tuna'yı aştığı sırada, X. Konstantinos'un onlarla karşı karşıya gelmekten kaçınması, şahsına atalet eleştirilerinin yapılmasına neden olduysa da, hastalık onları dağıttı ve bu istila neredeyse mucizevi şekilde atlatıldı. İmparatorluk Tuna'daki surlu şehirleri elinde tutuyordu, ancak Peçenekler, nakit arayışındaki Nikeforitzes 1072'de gönderdiği vergiyi kısınca, ayaklandılar. Göçebeler aradaki kazanç farkını Trakya'ya dek, üslerinden giderek daha uzak yerleri yağmalayarak telafi etme yoluna gittiler ve Paradounavon *katepan*'lığı büyük oranda kaybedildi.

En korkunç düşman doğudaydı. 1063'te, Sultan Alp Arslan, amcası Tuğrul Bey'in yerine devasa Büyük Selçuklu İmparatorluğunun başına geçti. Müslüman dünyanın birliğini tekrar sağlamak istiyordu, bu da Kahire'deki Şiî halifeliğin yıkılması anlamına geliyordu. Tuğrul Bey gibi o da Irak yakınlarındaki zengin topraklarda fazla kalmamış olsa gereken Türkmen güruhu, Hıristiyan toprakları dilediklerince tarumar etmekte serbest bıraktı. Bizanslılar, işgal amacı gütmeyen bu akınlardan aslında tehdit edilmeseler de, Khones'taki büyük Aziz Mihael ibadethanesi, büyük ticaret şehri Arzn veya Kaesarea'nın yağmalanışı kamuoyunu rahatsız ediyordu. Sınırlardaki garnizonlarla yerleşmiş Bizans ordusu çoğu kez ganimetler yüklenmiş yağmacıları durdurmakta etkisiz kalsa da bazen sınır halkının yardımıyla güzel galibiyetler almasını biliyordu. Selçuklu baskısı, Alp Arslan 1064'te Ani ve iki sene sonra prensi Gagik'in Bizans korumasına aldırmış olduğu Kars'ı ele geçirirken, Ermeni sınırlarında hissediliyordu.

1071'de Sultan, Kahire'deki Fatimîlere karşı büyük bir sefere çıktığı sırada, Bizans sınırlarına yakın geçerek, Edessa Valisi'nden ordusuna ikmal yapmasını talep etti. Romanos Diogenes'un ordusuyla yola çıktığını öğrenen Alp Arslan onunla pazarlık yapmak istedi çünkü savaşmak niyetinde değildi. Romanos, biraz tereddüt ettikten sonra, iç siyaset olduğu kadar –ne de olsa Dukaslar olmadan yönetmek arzusundaydı– dış siyasetle de ilgili –bir zaferle Türklerin akınlarına son verebileceğine inanıyordu– nedenlerden dolayı, reddetti. İmparator kampını, arkasını kollayabilmek için Türklerden almaya özen gösterdiği büyük Malazgirt Kalesi çevresine kurdu, ancak seçkin birliklerinin büyük bölümünü yanlış bilgilere inanarak göndermiş bulundu. 26 Ağustos 1071'de Türkler tarafından yenildi ve ele geçirildi; ordusu Kapadokyalı birlikler dışında pek fazla kayıp yaşamadan dağıtıldı [Cheynet, 176; Vryonis, 400]. Alp Arslan'ın Anadolu'yu fethetmekteki isteksizliği mağluba oldukça nazik davranılmasından da anlaşılabilir. İmparatorla anlaşma yapılarak, bir asırdır Müslümanlardan fethedilen yerlerin, yine de içlerinde Antakya Düklüğü de vardı, geri verilmesini istedi. Romanos Türk eşlikçilerle serbest bırakıldıysa da Dukasların devlet darbesi anlaşmayı da geçersiz kıldı ve once Alp Arslan sonra da oğlu Melik Şah, Diogenes tarafından vaat edilen yerler olan Edessa, Antakya ve Armenia'yı zapta çalıştılar.

VII. Mihael'in tahta geçişinden, Alexios Komnenos'unkine dek neredeyse hiç ara vermeyen iç savaş, Türklere kolayca Küçük Asya'ya sızma olanağı verdi çünkü imparatorlar da rakipleri gibi Türkleri yardıma çağırıp, ordularını oldukça mütevazı bir harcamayla kolayca şişirme imkânı veriyordu. Ermeni kökenli bir general olan ve Botaneiates döneminden beri, İmparatorlara düşmanlıktan değil, Türkler onu İmparatorluğun

geri kalanından ayırdığından, özerk şekilde yöneten Philarete Brakhamios komutasında, Doğu ordusunun büyük bölümünün yoğunlaştığı vilayetler Antakya, Edessa ve Melitene Dükalıkları dışında, çok nadiren organize bir direnişle karşılaştılar [Dédéyan, 178]. VII. Mihael Dukas, Türk Artuk'un hizmetlerinden Frank süvari birlikleri şefi Roussel de Bailleul'ü defetmek için faydalanmıştı, o da Armeniak'ta nihayet iyi korunacak olmaktan dolayı gayet memnun olan yerel liderlerin onayıyla kendine bir özerk prenslik yontuverdi [Cheynet, 382; Shephard, 390]. Kısa süre sonra aynı Mihael, Büyük Selçukluların dışlanmış kuzeni Süleyman'a çağrı yaptı ancak Emir Botaneiates'in tarafına geçti. Başka bir isyancı ve Botaneiates'in düşmanı olan Nikeforos Melissenos, Küçük Asya'yı geçti ve hizmetine aldığı Türkleri garnizonlar şeklinde, kuşatma bilmedikleri için alamayacakları kentlere yerleştirdi. Böylece Süleyman, Bithynia'nın göbeğinde, Konstantinopolis'in tam karşısındaki, güçlü surlara sahip İznik'in hâkimi oldu [Cahen, 173 ve 174].

ALEXİOS KOMNENOS'UN TAHTA GEÇİŞİ

Alexios Komnenos tahta geçtiğinde iki amaç güttü: İktidarı elinde tutmak –ki bunu yarım asırdır X. Konstantinos dışında hiçbir imparator başaramamıştı– ve düşmanları geri püskürtmek. Aristokrasiden sağlam bir desteği vardı ama Dukaslarla ittifakını sağlamlaştırması koşuluyla. Biraz tereddüt ettikten sonra, Sezar İoannes'in torunu İrene ile evlendi ve erguvan rengi sandaletlerini, mümkün olan en kısa sürede kızlarının büyüğü Anna Komnene ile nişanlanan VII. Mihael'in oğlu Konstantinos'a bıraktı. Bununla birlikte, her şeyden önce kendi yakınlarına, ona özel, tüm mevkilerin üzerinde yer alan *sebastokrator* mevkini ihdas ettiği kardeşi İsaakios'a ve sefere çıkmadan önce imparator yetkileriyle donatıp, İmparatorluğun yönetimini bıraktığı annesi Anna Delassene'ye güveniyordu. Askerî düzlemde, kozları aynı derecede dikkate şayandı çünkü Batı ordusu, Anadolu'daki durum kaygan olmakla birlikte, büyük ölçüde sapasağlam duruyordu. Hızla hareket ederek ve Filarete Brakhamios ve diğer Bizans garnizonlarından destek alarak, yetenekli bir general muhakkak ki durumu iyileştirebilirdi.

Robert Guiscard, yanında oğlu Bohemond de Tarente olduğu hâlde güçlü bir orduyla karaya çıktı ve Alexios'un kayınbiraderi Georgios Paleologios yönetimine verilmiş, *Via Egnatia*'yı koruyan anahtar Durres'i kuşattı. 1081'de imparator, Guiscard tarafından Durres önünde feci bir hezimete uğratıldı, hemen akabinde kendisine Selanik yolunu açan Norman liderin eline düştü. Alexios ağır kayıplar vermişti, bu da Doğu'daki Türklere karşı durmayı hayal etmesini imkânsız hâle getiriyordu. Norman ilerleyişini durdurmak için, diplomasi yoluna başvurarak Guiscard'ın Otranto Boğazı'nın iki yakasını elinde tutup,

Adriyatik'ten çıkan Venedik gemilerinin rotasını saptırmasından kaygı duyan Venedik'ten yardım istedi. Onlarla muhtemelen 1082'de bir anlaşma imzaladı ve ticari imtiyazlar karşılığında, Norman'ın tedarik hattını kesmek için Venedik donanmasını hizmetine sundu [Lilie, 613]. Diğer yandan, çok büyük bir miktar para karşılığında, Guiscard'ın Roma üzerindeki etkisinden tasalanan Cermen İmparatoru IV. Heinrich'in de müdahale etmesini sağlama aldı. Kastoria'nın direnişi ve tüm düzenli savaştan kaçınma o dönemde Bohemond tarafından komuta edilen Normanların ilerleyişini durdurdu. Ancak savaşa son noktayı koyan Guiscard'ın 1085'te ölmesi oldu.

Alexios Balkanların savunmasına, Norman savaşından istifade ederek yağma alanlarını Konstantinopolis'in banliyölerine kadar genişleten Peçeneklerle mücadele ederek öncelik verdi. Alexios, Tuna'nın denetimini tekrar ele almak istediyse de, ancak ortalama bir ordu komutanı olduğundan, 1087'de, Aşağı Tuna'yı denetim altında tutan kale Dristra/Silistre'de yeniden pek fena bir mağlubiyet aldı ve sonraki senelerde Peçeneklerin ilerleyişini frenlemek için sınırlı operasyonlarla yetinmek zorunda kaldı. Elindeki kuvvetlerle akınlara son veremediğinden, Alexios Tuna'nın kuzeyinde yerleşik başka göçebeler olan Kumanların yardımını istedi ve Peçenekler 1091'de nihai olarak Lebounion savaşında yenildiler ve esirler daha sonra toptan katledildi. Peçenek tehdidi bertaraf edildi ve hayatta kalanların bir kısmı Bizans ordusuna alındı.

Türklere karşı imparator çok sınırlı savunma önlemi aldı. Süleyman güçlü İznik surlarının korumasında, Anadolu Türkleri üzerindeki otoritesini, Bizanslılar aleyhine Ege Denizi'ne doğru ilerlemeye devam eden Emirleri pek denetleyememekle birlikte sağlamlaştırmaya devam etti. Alp Arslan'ın ardılı Melik Şah'ı çok gücendiren Sultan unvanını aldı ve "Romalıların" toprakları Anadolu'da olduğu için "Rum Sultanlığı"nı kurdu. Süleyman potansiyel takviye kuvvetlerin gelebileceği doğudan kopmamaya öncelik verdi, Aralık 1084'te Filarete Brakhimios'un yokluğunda, hazırlıksız yakalanan Antakya'yı ele geçirdi ancak Selçukluların iç çatışmalarına dahil oldu ve 1086'da Halep yakınlarında öldü. Alexios, Marmara'nın güney kıyılarını savunmakla yetindi ve bir ara Türklerin eline geçen Nikomedeia'yı (İzmit) geri aldı.

Süleyman'ın ölümü hiçbir fayda sağlamadı çünkü Türkler oğlu Kılıç Arslan'a sadık kaldılar. Rakip İznik Sultanlığını ortadan kaldırmak isteyerek karşısına ordular çıkaran Melik Şah, Alexios'e Türkleri Anadolu'dan çekmeyi ve oğlu ile *Basileus*'un kızı, porfyrogennete Anna'yı evlendirmeyi teklif etti. Birleşmiş ve güçlü bir Türk İmparatorluğu'yla komşu olmaktan endişelenen, Melik Şah'ın niyetini de tam kavrayamayan *Basileus* ise cevabını öyle geciktirdi ki, gönderdiği elçiler Pers Sarayı'na Sultan'ın ölümünden sonra vardılar. Anadolu'da faal olan Emirlerden

ikisi özellikle korkutucuydu: Kuzeydoğu'da yeni gelen Danişmend ve Küçük Asya'nın batısında Çaka.

Danişmend, Paflagonya'ya yerleştiğinden, Alexios ile değil, o zamanlar Konstantinopolis'ten az çok özerk olan Trepezounta (Trabzon) Dükü Theodoros Gabras ile karşı karşıya geldi. 1090'da, adı geçen şehit olarak öldü ve Paflagonya, Neokaesaria (Niksar) ve Kastamone (Kastamonu) Türklere geçti, ancak Khaldia Danişmend'den kurtuldu. Bizanslılara uzun süre hizmet eden bir Emir olan Çaka, topraklarını Efesos (Efes) ve Smyrna (İzmir) bölgesinde genişletmek için, doğmakta olan Rum Sultanlığının karışıklığından faydalandı. Bizansların tepkisiz kalmasından cesaretlenerek, Küçük Asya adalarını fethetmek için bir donanma hazırlattı. Konstantinopolis'e karadan da desteklenen bir deniz saldırısı elle tutulur hâle gelmeye başladığında İmparator, Çaka üzerine bir donanma gönderdi ve mağlup etti [Cahen, 174].

Alexios'un iktidara gelişinden beri ilk defa, 1091'e doğru, İmparatorluk hemen yakındaki bir istila tehlikesiyle karşı karşıya değildi. Takip eden senelerde, imparator devletin yeniden düzenlenmesi işini ele aldı: İktidarı pekişmiş ve yakın akrabalarına verdiği başlıca koltuklar, sıradan mevki sahiplerinin gözünde, skandal boyutlarda zenginleşmişti. Bu mevki sahipleri ayrıca, özellikle mali alanda daha az kişiye indirgenmiş ve basitleştirilmiş bir idarenin sonucu olarak iş de kaybetmişlerdi. Bununla birlikte, özellikle Nikeforos Diogenes etrafında bir kısım subayı toplayan komploların gösterdiği üzere, imparatorun kişisel otoritesi tartışmaya açıktı. Alexios'un büyük oğlu, 1088'deki vaftizinden beri Eş imparator olan İoannes Komnenos, 1092'de veliaht tayin edildi, Konstantinos Dukas saf dışı bırakıldı. Bu sonuncunun beklenmeyen ölümünden sonra Anna Komnene 1096/1097'de Nikeforos Bryennos ile evlenerek Alexios'a hâkim Makedonyalı ailenin desteğini kazandırdı. İmparatorluğun finansal durumu, ilerleyen düşmanlar devleti askerî harcamaların arttığı bir sırada mali gelirlerden yoksun bırakırken yavaş yavaş bozulmuştu IX. Konstantinos zamanında başlayan *nomisma*'nın değer kaybetme süreci, Alexios'un iktidarının ilk on yılında hızlandı. Balkanlardaki durumu, hiç büyük bir savaş olmamasından istifade ederek düzelten Alexios, daha sağlam bir mali temele kavuştu ve istikrarlı ve iyi alaşımlı altın, *hyperpyron*'u, 1092'den itibaren basarak tekrar tedavüle soktu (karş. böl. XII, s. 280-281).

Bir gaspçı, her zaman mükemmel bir Ortodoks olduğunu göstermeli, Tanrı'nın inayetine mazhar olduğunun altını çizmeliydi. Alexios ayrıca Kilise'nin mallarının, iktidarının başında, yeni birlikleri finanse edebilmek için, sertlikle elinden alınışını da unutturmalıydı. Teolojiye felsefenin bir branşı olarak bakılmasını öneren ve ayrıca da Dukas'ın yakını olan İoannes İtalos isimli filozofun cezalandırılmasına izin verdi.

İoannes İtalos 1082'de imparator ve sinod önünde geri adım atmayı reddetti. Bunun dışında, Alexios, Bogomilleri mahkûm ettirdi ve mezhebin başındaki Basileios'u başkentte yaktırdı. Kilise'yi yöneten daimi sinodda vilayet metropolitlerine karşı Hagia Sofia (Ayasofya) ruhbanını tercih etti. Son olarak 1107'de, *Evangelion*'un (İncil) başkent halkı tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için bir vaizler birliğinin kurulmasına izin verdi.

HAÇLI SEFERLERİ ŞOKU

Sadece 1095'teki Kuman istilası ve Sırp akınları ile bölünen birkaç sakin yılın sonunda, Alexios Komnenos tekrar Küçük Asya'ya döndü. Durum avantajlıydı çünkü Khaldia daha iyi denetlendiğinden ve Sinop Limanı savaşsız elde tutulduğundan Karadeniz tarafını daha sıkı kontrol ediyordu. Hükümdarın, Süleyman'ın oğlu Kılıç Arslan'ın komuta ettiği Anadolu Selçuklularıyla çatışmak gibi bir niyeti yoktu zira bu adı geçenin de batıya doğru değil, Türkmen savaşçıların yatağıyla bağı korumak için doğuya genişleme düşüncesi vardı. Hâlâ eskiden Bizanslı olan bir general, Gabriel tarafından elde tutulan Melitene'yi fethetmeyi hedefleyerek, Selçuklular Danişmendlilerle rekabete girmiş oldu.

Ne var ki, İmparator Batı'nın desteği olmadan büyük çaplı manevralara girişmeye cesaret edemiyordu. Uzun süredir Frank süvarilerin değerini takdir eden Bizanslılar, onları askere almaya devam ediyorlardı, özellikle de Konstantinopolis'e yolu düşen pek çok hacı arasından. Başkentten yolu geçtiği sırada yardımı dilenen Kont Flandrlı Robert, Alexios'un Bithynia'ya garnizon hâlinde yerleştireceği 500 adam yolladı [Schreiner, 194]. Birçok Frank asker, Anadolu'da görev yaptıktan sonra –bu nedenle Edessa'daki garnizonun büyük bir kısmını oluşturuyorlardı– geldikleri ülkelere geri dönüyor, İmparatorların cömertliğini överek, İmparatorluk lehine bir imaj vermiş oluyorlardı.

Kiliseler arasındaki kavga, daha dönülmez bir noktaya gelmemişti ve birliğe dönüş hem mümkün hem de iki tarafça istenir kalmaya devam ediyordu. II. Urbanus 1088'de Papa seçildiğinde, kendisi de kilisesinin içinde Karşı Papa III. Clement etrafında toplanmış bir muhalefet ile kavga hâlinde olduğundan, yumuşatıcı jestleri çoğalttı; adının Konstantinopolis defterine *(diphtykoi)* adının geri konmasını istedi ve Eylül 1089'da, İmparator Alexios'un, selefi VII. Gregorius'un sonuç olarak III. Nikeforos üzerine attığı aforozunu kaldırdı. Konstantinopolis'te bir birlik konsili yapılması fikri bir yere varmadı çünkü İmparator Rum Kilise seçkinlerinin Roma makamının üstünlüğünü tanımayacaklarına ikna olmuştu, bu da II. Urbanus gibi Gregoryen reformun taraftarlarından birinin vazgeçemeyeceği bir noktaydı.

Alexios, tüm Batı hükümdarlarından yardım bulmak için gönderdiği mektuplarda, Doğu'daki Hıristiyanların sıkıntılarından ve öyle görünü-

yor ki, Franklar ve Bizanslıları Kudüs'e kadar götürme perspektifinden söz etti [Shepherd, 198] ve faal diplomasisi sonuç verdi. Doğal olarak, aynı şekilde II. Urbanus'un Norman müttefikler üzerinde de arabuluculuk etkisi göreceğini uman İmparator, 1095'teki Plaisance Konsiline temsilciler gönderdi, yardım istemek için Konstantinopolis'e kadar tehdit altında olan Doğu Hıristiyanlığı'nın acınası bir resmini sundu. Aynı istek VII. Mihael tarafından, sonuçta somut bir şey elde edilemese de, olumlu karşılayan Papa VII. Gregorius'a anlatılmıştı. II. Urbanus, kendisinden önceki VII. Gregorius gibi, Batılı savaşçıları İmparator'a bağlılık yemini ederek Doğu'da savaşmaya teşvik ediyordu. Bir sonraki sene Papa, Clermont Konsilinde çağrısını yeniledi ve Kudüs'e doğru görülmemiş büyüklükte bir silahlı hacı kitlesini yola çıkaran bir hareketin başını çekti. Bu savaşçıların birçoğu Fransa'dan geliyordu ve aralarından bazıları veya yakınları, Murâbıtların gücünden endişe duyan Hıristiyan kralların çağrısı üzerine İspanya'da Müslümanlara karşı henüz savaşmıştı.

İtalyan nakliye donanmaları henüz böyle büyük bir insan ve hayvan kitlesini taşımak için yeterince gelişmiş değildi. Ancak karayolları kullanılabilirdi, bu da Konstantinopolis'ten geçişi zaruri kılıyordu.

Askerler, prenslerinin komutasında Batı'nın sayısız ülkesinden geliyordu. Bu kalabalıkta dört ana küme göze çarpıyordu, Godefroi de Bouillon'un adamları, Toulouse kontu Raymond de Saint Gilles'inkiler, Bohemond de Normandie'nin savaşçıları ve son olarak Robert de Normandie, Robert de Flandr ve Etienne de Blois'in otoritesi altında apayrı bir ordu. Bu askerlerin önünden Keşiş Pierre tarafından komuta edilen ve birçok savaşçı olmayan unsur içeren daha düzensiz bir ordu gidiyordu. Frank savaşçıların Bizans topraklarındaki varlığı uzun süredir bir yenilik sayılmazdı. Bizans İmparatorları onları düzenli olarak, ancak Bizans komutası altında, kullanagelmişti. Oysaki yeni gelenlerin özerk amaçları vardı: Doğu'dan Türkleri defetmek ve Kutsal Kabir Kilisesi'ni kurtarmak. Bir kez gerçekleştikten sonra I. Haçlı Seferi olarak adlandırdığımızın hazırlık aşamasında Alexios'un oynadığı bu aktif rol, kızı Anna tarafından kaleme alınan *Alexias* isimli eserde sis perdesi ardında bırakılmıştır çünkü Bizans kamuoyu Haçlıların rolü hakkında giderek daha olumsuz bir hükme varırken, bir cenah da Alexios'u bu Haçlı Seferi'ni kışkırttığı için suçluyordu. Anna ise babasının diplomatik seferberliğini sessizliğe saklayarak, anısını yaşatmak ve onu her türlü sorumluluktan arındırmak istemişti [Shephard, 197].

Ne var ki İmparator ile Haçlı liderleri arasındaki işbirliği mutlaka gerekliydi çünkü rehber sağlamayı, hacıların tedariğini ve dolayısıyla pazarların organizasyonunu, para değişimcilerinin iştirakiyle, geçilen ülkelerin yağmalanmasını görmenin acısıyla, öngörmek gerekiyordu.

Diğer yandan, Batılılar Türkleri kovarak Küçük Asya'dan geçirildiler, bu da yeniden fethedilen toprakların statüsünün kesinleştirilmesini gerektiriyordu. Son olarak, Haçlılar arasında on beş sene önce Alexios'un sertçe çarpıştığı Bohemond da bulunuyordu. Latinler 1096'da ve 1097 Baharı'na dek düzensiz aralıklarla Konstantinopolis önüne vardılar. Alexios onları en kısa sürede, bu denli zengin bir şehir önünde çok büyük bir yabancı ordu yoğunlaşmasını engellemek için, Küçük Asya'ya geçirmek istiyordu.

İlk gelen Keşiş Pierre ve eşliğindekiler Bithynia'nın kuzey bölümüne, Alexios tarafından yeni yaptırılan kale Kibotos (Civetot) yakınlarına hızlıca nakledildiler. Emirlere uymayan ve seferlerin zenginliğine çekilip, İznik surlarının altında dikkatsizce maceraya atılanlar, Türkler tarafından hazırlıksız yakalanıp, katledildiler. Haçlıların liderleri ile müzakereler 1096-1097 Kışı boyunca sürdü ve zor geçti, ancak Bohemond ile –pek de o kadar değilse de–Bizans diplomasisine yabancı olmadığı ve ancak mütevazı birlikleri olduğundan, prestijli unvanlar karşılığında imparatorun hizmetine girmek niyetindeydi, Toulouse kontu ise soylu kökenleri nedeniyle herhangi birine bağlılık yemini etmeye hevesli değildi. Sorun sonuç olarak imparatorun ihsanları sayesinde antlaşma yapıldı: Antlaşmanın maddelerinde, Latinlerin tedarik edilmesi, rehberlik hizmeti ve İmparatorluk ordusunun mümkün olan en kısa zamanda desteği karşılığında, Haçlılar Türklerden aldıkları şehir ve vilayetleri İmparatorluk memurlarına teslim edeceklerdi. Güney Suriye ve Filistin gibi uzun süredir Bizans'a ait olmayan toprakların kaderi daha az kesindi ve İmparatorluk bunlar üzerinde açıkça hak talep etmiyordu.

Haçlılar 1097 Baharı'nda İznik'i kuşattılar ve Sultan'ın yardım kuvvetlerini püskürttüler. Şehirlerinin düşüşü öncesinde, Türkler teslim şartlarını doğrudan, şiddetli bir hücumu önleyecek olan Alexios ile müzakere etmeyi tercih ettiler. Birçok Haçlı, meşru olan yağmadan mahrum kaldıklarından bu duruma içerledi. Hacılar başarılarını Selçukluları bir kez daha Dorylaion'da 30 Haziran 1097'de yenerek ve Herakleia (Ereğli) yakınlarında Kapadokya Emiri'nin, Danişmendliler tarafından destek verilen bir saldırısını geri püskürterek perçinlediler ve kuşatacakları Antakya'ya kadar ilerlediler. Frank liderler Kilikya Ermenilerinin sıcak karşılamasından, Edessa'da Boulognelu Baudoin gibi bölgeye yerleşmek için faydalandılar [Dédéyan, 178]. Antakya, Yağısıyan adlı bir Türk Emir tarafından sıkı savunuldu ve aylarca dayandı. Latinler, Alexios'un onlara Kıbrıs'tan getirtmek için çaba sarf etmesine rağmen çok fena erzak tedarik zorluğu çekiyordu. Onları kurtarmak için ordusunun başında ilerleyen İmparator, kendisininkilerin kaybettiği zannıyla Latin kampından kaçan Etienne de Blois'in sözüne inanarak yolundan döndü. Oysaki Haçlılar, Musul Emiri Karbuga'nın ordusunu geri püskürtmüş ve 28

Haziran 1098'de Antakya'ya girmişlerdi. Bohémond, Haçlı liderler arasında uzun münakaşalar sonucunda, şehri kendi adına almayı başardı. Çılgına dönen Alexios, bu manevranın Konstantinopolis anlaşmasının ihlali olduğuna hükmetti ve bölgede tekrar söz sahibi olmaya gayret etti, ki bu da Antakya'nın Latin prensleriyle birçok silahlı çatışmaya neden olacak bir zıtlaşma süreci anlamına geliyordu [Lilie, 189].

Teşebbüsün Temmuz 1099'da Kudüs'ün alınmasıyla taçlanan başarısından sonra, 1100 ve 1101'de takviye kuvvetler gönderildi, ancak bu orduların hiçbiri Suriye'ye varamadı. Haçlı çeteler, Alexios'un tavsiyelerine uymayıp, Anadolu'yu dikkatsizce dağınık nizam geçmeye kalktılar ve Türkler tarafından yakalandılar. Batı'ya dönen ama artık Bohémond'a beslediği kin nedeniyle Alexios'un sadık bir taraftarı olan Raymond de Saint Gilles tarafından komuta edilen en önemli birliklerden biri, Danişmendlilerle mücadeleye giriştiyse de Paflagonya'da yok edildi. Onca çaba hiçbir sonuca varmamış ve bazı Haçlılar, İmparator'u Doğu'da fazlasıyla güçlü Latin devletçikler kurulmasından korktuğu için savaşçıları bile bile ölüme göndermekle suçladılar ve Batı'da "kalleş Rum" imajının yerleşmesine katkıda bulundular. Bizans karşı saldırısı tehdidi altında olan Antakya hâkimi Bohémond, prensliğin başına yeğeni Tancrède'i bırakarak, Alexios'a karşı bir sefer düzenlemek için Batı'ya dönmeye karar verdi. Papa II. Paschalis tarafından desteklenen Bohémond kalabalık bir ordu topladı ve babasının izlerini takip ederek Durres'te 1107'de karaya çıktı. Bizans cephesinde olayların gelişimini bu noktadan itibaren takip edebiliriz. Alexios Bohémond'un tedarik hattını kesti, baronlarının bir bölümünü satın aldı ve açık arazide karşı karşıya gelmekten kaçındı. 1108'de imzalanan Deabolis anlaşması Bohémond'un başarısızlığının belgesi de olsa Tancrède teoride İmparatorluğa geri verilen Antakya'yı teslim etmeyi reddetti.

Bununla birlikte Haçlı Seferi'nin bilançosu İmparatorluk için olumluydu, Türkler Latinler tarafından Küçük Asya Platosu'nda geri püskürtüldükten sonra, Alexios generallerini İzmir, Efes ve sonra da Filadelfia bölgelerini geri almaya yolladı, bunlara Haçlılar tarafından geri alınan Bithynia da eklendiğinde, İmparatora Küçük Asya'nın en zengin ovalarını, her ne kadar yakılıp yıkılmış ve şüphesiz nüfussuz kalmış olsalar da sunuyorlardı. Alexios iktidarının son yıllarında, yeniden fethedilen yerlerin güvenliğini sağlayacak kalıcı bir barış sağlayabilmeksizin birçok Selçuklu akına karşı durmak zorunda kaldı. Orta Anadolu Platosu'nun tekrar fethi umudu kırılırken Alexios Bizans toprakları ile İznik'in kaybedilmesinden sonra yeni başkenti olan İkonion/Konya bölgesine çekilen Selçuklu Sultanlığının kalbi arasında bir *no man's land* kurmayı tercih etti. 1116'da Alexios şahsen Türk akınlarını durdurmak için bizzat ordusunun başındaydı ve Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah'a karşı

Filomelion yakınlarında zafer kazandı. Konstantinopolis'e geri dönerken kendilerini koruyamayacaklarını düşündüğü Hıristiyan halkı da yerlerinden kopardı.

II. İOANNES İKTİDARI

Alexios'un 1118'deki ölümü, rahat bir devredişe izin vermemesinin yanı sıra, İmparatorluğun bir aile çekirdeği etrafındaki yeni organizasyonunun zaaflarından birini açığa çıkarttı, kızı Anna tarafından desteklenen İmparatoriçe İrene Dukaina, İmparatorluğu miras olarak damadı Nikeforos Bryennos'a vermek istiyordu. Kardeşi İsaakios tarafından desteklenen II. İoannes, babasının üstü kapalı onayıyla atik davranarak komploculari saf dışı bıraktı. Bununla birlikte İsaakios, birkaç yıl sonra oğlunun eşliğinde Konstantinopolis'ten kaçarak Konya Sarayı'na sığınmak zorunda kalacaktı. İmparatorluk yarışı artık aileler arasında değil, iktidardaki hanedan içinde gerçekleşiyordu.

II. İoannes küçükken ele geçirilip, her şeyini ona borçlu olduğu ve onu ordularının kumandanı yapan, müstakbel imparatorla birlikte büyütülen, bir Türk'ün, İoannes Aksoukhos'un yardımıyla yönetti [Brand, 432]. II. İoannes'in iktidarı, çağdaşı bir tarihçi tarafından ele alınmadığı için az bilinir, ancak mutlu bir hatıra bırakmıştır. Her şeyden önce bir asker olan hükümdar, Türk topraklarında kalan Doryleon'un yerini doldurmak ve Türklere karşı sağlam bir saldırı noktası oluşturmak için korunaklı Lopadion kampını yaratarak her cephede sefere çıkmıştı. II. İoannes, Meandros (Menderes) Vadisi'ni boşaltarak ve Pisidya'daki Sozopolis'i ele geçirmek suretiyle Attaleia (Antalya) yolunu açık tutarak işe başladı. 1123'te Peçeneklerin son bir saldırısını savuşturdu, sonra bir Sırp ordusunu dağıttı ve esirlerin bir bölümünü Bithynia'ya tehcir etti. Macar bir prensesle evlenmekle bile, Balkanların kuzeyinde gücünü artırmaya başlayan bu ülkenin orduları tarafından saldırıya uğramaktan kurtulamadı, ancak yine kazandı. Fakat İmparatorluğu denizde kimse tehdit etmediği için ittifak anlaşmasını yenilemekte isteksiz davrandığı Venediklilerle aynı başarıyı yakalayamadı. Bununla birlikte İmparator, açıkça savaş filosunun olmamasından dolayı, 1126'da teslim olmak zorunda kaldı.

II. İoannes'in önem verdiği birbiriyle bağlantılı iki ihtirası vardı, biri, o zamanlar rakipleri Selçuklulardan daha güçlü olan Danişmendlileri geri püskürtmek ve Antakya'yı İmparatorluğa tekrar dahil etmek, geçerken de Antakya Latinlerinin de anlaşmazlık yaşadığı, artık Kilikya'nın hâkimi olan Ermenilere boyun eğdirmek. Bunu takip eden birçok sene boyunca, Bizans ordusu Paflagonya'nın dağlarında seferdeydi ve Kastamonu ile Çankırı'yı almayı başardı ancak, her defasında İmparator geri çekildiğinde, düşman bu kalelerde bırakılan garnizonları yok ettirmeyi

başarıyordu. Antakya prensliği Antakyalı Roger ve Norman seçkin şövalyeler 1119'da *Ager Sanguinis* savaş alanında kaldıklarında ciddi anlamda zayıflamıştı [Setton, 195, Cilt. I]. II. İoannes 1138'de, güçlü bir orduyu, Ermeniler ve Latinlere olduğu kadar Musul Emiri Zengi'nin Müslümanlarına da güç gösterisi yapmak için Kilikya ve Antakya'ya yöneltti. II. İoannes, Antakya'nın güneyinde bulunan Şayzar Kalesi'ne kadar ulaştı ve kuşatmayı ancak tazminat karşılığında kaldırdı. Antakya'ya 1139'da yanında Raymond'un prensleri olduğu hâlde zafer geçidiyle girdi ama el altından Latin liderler tarafından kışkırtılan ateşli bir isyan sonucunda geri çekilmek zorunda kaldı [Lilie, 186]. Danişmendlilere karşı 1140'ta düzenlenen yeni bir sefer başarısız oldu zira Niksar geri alınamadı, II. İoannes Antakya'ya 1142'de geri döndü ve sonraki sene son darbeyi vurmaya hazırlanırken bir av kazasında 1143 Baharı'nda öldü.

II. İoannes'in iktidarı babasınınkiyle kısmi bir süreklilik gösterir: Balkanları, Anadolu Platosu'ndan Türkleri atmak için gereken olanaklara sahip olmak için elde tutulması ve Antakya Prensliği'ne zorla baş eğdirmek. Diğer yönleriyle, bir sonraki iktidarın parlaklığını ilan eder: Hep teyakkuzda bir daimi kara ordusu ve giderek Müslümanların daha fazla baskısına maruz kalan Kutsal Topraklar'daki Haçlılara kendisini gerekli bir müttefik olarak gösterme fikri. Toprak kazancı olarak, son bilanço hiç de şahane olmasa da, bir önceki yönetimin kazanımları sağlama alındı ve İoannes ardılına potansiyel rakiplerinde saygı uyandıran, performanslı bir ordu bıraktı.

MANUEL KOMNENOS'UN İHTİRASLARI

II. İoannes ölmeden önce, orduya, yaşayan oğullarından en genci Manuel Komnenos'a bağlılık yemini ettirecek kadar zamanı olmuştu. Bir tereddüt evresinden sonra, Normanlara karşı Cermen İmparatorluğu ile geleneksel ittifakı, İmparator III. Konrad'ın akrabası Berthe de Sulzbach ile evlenmek suretiyle sağlamlaştırdı. Manuel daha sonra, 1144'te Edessa'nın düşüşünün kışkırttığı, yeni bir Haçlı Seferi organizasyonla karşı karşıya geldi. Büyükbabası Alexios Komnenos'un örneğini izleyerek 1146'da Haçlılara yardım sözü verdi, ancak yeni sefer bir öncekinden farklıydı çünkü Batı'nın iki büyük gücü, VII. Louis ve III. Conrad, ordulara rehberlik ediyordu. Dolayısıyla Manuel, Alexios gibi diplomatik üstünlük konumuyla davranamazdı. Alman ordusunun büyüklüğü bazı olayları kışkırttı ve bunu başkentin surlarının dibinde keşfeden Manuel'i de, Konstantinopolisliler gibi endişelendirdi. Ancak Küçük Asya'ya VII. Louis'yi beklemeden geçmek için acele eden Konrad, Türkler tarafından Doryleon'da sarsılmaya çanak açtı ve orduları dağıldı. Alman İmparator şahsen Manuel tarafından teselli edileceği Konstantinopolis'e geri geldi. VII. Louis de başkentte âlicenaplıkla karşılandı ancak ordusunun

kaderi daha parlak olmadı çünkü Kral piyadesini terk ederek sonunda Antalya'da karaya çıktı. Haçlı Seferi daha çok bir hezimet sayılabilirdi ve VII. Louis'ye eşlik eden kronikçi Odon de Deille'nin tanıklığına bakarsak, bir kez daha olaylar Haçlıların Rumların kaypaklığına kanaat getirmesini destekledi [Setton, 195, Cilt. I]. Aynı zamanda, Doğu'nun Latin devletleri Batı'dan bir daha kitlesel bir yardım beklemiyorlardı ve savaş alanının bu denli yakınında, Manuel kendisini potansiyel bir destek olarak gösterebiliyordu.

Sicilyalı Roger 1147 Yazı'nda Bizans askerlerinin başkent yakınlarında kampta olmasından faydalanarak İmparatorluğa saldırdı. Korfu'yu aldı, sonra da Thebai ve Korinthos'a çıktı ve pahalı kumaşlar ve içlerinde birçok dokumacı da olan esirler almak suretiyle soyup soğana çevirip, yağmaladı. Düşman saldırı merkezine çevrilen Korfu'nun kaybı, Manuel için kabul edilemezdi, hemen donanma sahibi olmak için Venedik'le anlaşmayı yeniledi. Kale kuşatması sündükçe sündü ve aslında müttefik olan Venedikliler ile Rumlar arasındaki olayları kışkırttı, düşman garnizonun teslim bayrağını açması için 1149'a kadar beklemek gerekti.

II. Roger'ın Şubat 1154'teki ölümüyle, Manuel Venedikliler ve Almanyalı Konrad'ın yardımıyla Normanlara evlerinde saldırmaya karar verdi. Bol miktarda altın taşıyan iki general, mütevazı bir orduyla gönderildi ve Norman hâkimiyetinden bıkan ve onları bir *katepanos*'un yönettiği günlere nostalji duyan halkın bir kısmının desteğini kazandılar. Bizanslılar Bari'yi kolayca ele geçirdiler ancak Brindisi kalesi önünde başarısız oldular ve Mayıs 1156'da Kral Guillaume tarafından yenildiler. Bu Bizans seferi kimi zaman İustinianos İmparatorluğunu diriltmek isteyen Manuel'in ihtirasının bir göstergesi olarak yorumlanmıştır. Bu iş için ayrılan güçlerin boyutu, birkaç bin adam, göz önünde tutulduğunda, imparatorun Puglia'nın birkaç kıyı limanını, Balkan kıyısına yeni bir Norman çıkarmasını önlemek için ele geçirmekten başka amacı olmadığı anlaşılır.

Manuel İtalya'nın işlerine karışmaktan geri durmadı çünkü Latinlerin gücünün hızla arttığının farkındaydı ve güçlerini Rumlara karşı hasımlıkta birleşmelerini istemiyordu. İtalya'daki saldırıdan hemen önce, otoritesini, İtalya şehirlerindeki yandaşları satın almaya yönelik erzakın gönderildiği Ancona'da kabul ettirmeyi başarmıştı. Bu faaliyet bir dönem Almanlarla ittifakı bozdu, özellikle de amcası Konrad'ın yerine geçen Friedrich Barbarossa (Kızıl Sakal Friedrich) İtalya'daki haklarını geçerli kılmaya karar verdiğinden. Sonunda 1158'de Sicilyalı Guillaume ile bir barış anlaşması imzalandı, bununla birlikte ittifaklar tersine dönmedi [Lilie, 188].

Balkanlarda barıştan vazgeçilmezdi çünkü bu vilayetler İmparatorluk hazinesine gelirlerin büyük bölümünü sağlıyor ve çıkış hâlindeki

Batı ile gerekli bağı kuruyorlardı, ancak Macarların sürekli gelişimini nötralize etmek gerekiyordu. Tüm iktidar dönemindeki en çok savaş ve Macar hükümdar ailesi Arpadlar arasındaki hanedan kavgalarına müdahillik sonucunda, *porfyrogennete* Maria'yla nişanladığı Bela'yı tahtın vârisi ilan edip ve Macar Krallarının da göz koyduğu Dalmaçya'ya hâkim olmak suretiyle, Manuel bu krallığı vasal devlete dönüştürmeyi başardı.

Manuel Asya'da Bizans üstünlüğünü de tekrar tesis etmek için uğraştı ama illaki doğrudan yönetim kuramadı. Önce gerçekten Bizans'ın olan toprakları güçlendirerek işe koyuldu, savunma amaçlı kaleler ağını tamamladı, Bithynia ve Menderes Vadisi arasında daha iyi bir süreklilik sağlamak için, anlamlı şekilde şekilde Neakastra (Yeni Kaleler) olarak adlandırdığı bir tema kurdu. Aynı zamanda Türk göçerlere Thrakesion'un verimli ovalarını kapatmak için Menderes'in Üst Vadisi'ni de koruma tasasındaydı. Balkan savaşları sırasında alınan esirleri Bithynia'ya yerleştirdi ve Adramyttion'u (Edremit) yeniden nüfuslandırdı.

Selçuklu Sultanı'nı ve Danişmendli Emiri'ni Bizans egemenliğini tanımaları için ikna etmek uğruna, İmparator hem askerî gösterilerle zor hem de cazibe siyaseti izledi. Kılıç Arslan 1161'de, Manuel tarafından oğul gibi evlat edinildiği Konstantinopolis'te onu ziyarete gelip, kendisini imparatorun *doulos*'u (hizmetkâr) ilan ettiğinde amacına ulaştığını düşündü. İmparator, Sultan'a vergiler bağladı ve karşılığında Kılıç Arslan'ın fethedeceği şehirlerden bir kısmını istedi. Ancak Sultan barıştan zayıflayan Danişmendlileri yok etmek ve karşılığında bir şey vermeden Küçük Asya Türklerini birleştirmek için faydalandı.

Manuel kendisinden öncekiler gibi Kutsal Topraklar'daki Franklarla da ilgilendi, ancak Antakya'da doğrudan yönetimi reddederek, Doğu'nun tüm Franklarını, gerek duyulduğunda Türklere karşı bir yan müttefik olarak kullanma düşüncesiyle, kendi korumasına çekmeye çalıştı. Karşısında dikkatli dinleyiciler buldu çünkü Frankların durumu Suriye'nin Nureddin (Nur-al Din) tarafından birleştirilmesinden dolayı gitgide kötüleşiyordu ve II. Haçlı Seferi'nin başarısızlığı yeni bir proje yapılmasının da önüne geçiyordu [Lilie, 186]. Bu yakınlaşma evlilik ilişkileriyle de sağlamlaştırıldı. Manuel ikinci eş olarak Antakyalı Maria ile evlendiği sırada, Kudüslü III. Baudouin, sonra kardeşi Amaury zenginliklerle donatılmış Bizanslı prenseslerle evlendiler. Manuel 1159 Paskalyası'nda Antakya'ya törensel bir giriş yapar, öncesinde de geçerken Bizans hâkimiyetine ayak direten Kilikya Rubenidlerine boyun eğdirmiştir. İşlevsel savaş donanmasını tekrar yaptıran İmparator iki kez, Kudüs Franklarıyla o zamanlar büyük bir askerî çöküş içinde, ancak zenginlikleri Kutsal Topraklar devletlerini çok rahatlatacak, Fatimî Mısır'a karşı ortak bir sefer tasarladı. Ancak, iki müttefikin art niyetleri

başlangıçtaki başarılardan faydalanılmasını engelledi, bu da Mısır'ın Selahaddin tarafından alınmasına neden oldu.

Çağdaşı Rumlar Manuel'i, Batılıları sadece orduda değil, sarayında da çok sayıda ağırladığı ve diplomatik görevler emanet ettiği için bir nevi yumuşaklıkla suçlarlar. Manuel, İmparatorluğun gücünün o zamanlar nüfus ve iktisadi yönden büyük yükseliş içinde olan Latinlerle işbirliği yaparak, –onlara karşı değil– onarılacağını görmüştü. İmparator, Rum Kilisesi'nin haklarını katı bir şekilde savunmaya özen gösterse de, dinî farklılıklar bir engel oluşturmuyordu. Manuel, İmparatorluğun çıkarlarının ayaklar altına alındığını düşündüğünde müdahaleden kaçınmadı. Böylelikle, 1117'de, İmparatorluk'taki tüm Venediklileri tutuklattı ve mallarına el koydu çünkü konumlarını fazlasıyla avantajlı ve yürüttüğü İtalya işlerindeki rollerini ise olumsuz buluyordu. Cenevizlilerle rekabetlerinden bu adı geçenlerle Latin tüccarları daha az kayıran bir ticaret anlaşması yaptı.

1176'da, Manuel en büyük askerî seferinin hazırlıklarını yaptı. Öncelikle, Sultan'a, başkentini kuşatarak son darbeyi vurmayı umuyordu çünkü bu sonuncu Danişmendli topraklarını ele geçirdiğinden bu yana fazlasıyla güç kazanmıştı ve 1174'te Şam Sultanı Nureddin'in ölümünden beri, Konya hâkiminin etkisini dengelemek ve Haçlı devletlerini rahatlatmak için gerekliliği yoktu. Bunun dışında, İmparatorluğa yeniden Doğu Franklarının etkili bir komşusu olma imkânı verecek bu teşebbüsün başarısı ile, Manuel Mısır'ı elinde tutan Selahattin'in tehdidi altında kritik bir durumda kalan Frankları kurtarmak için bir tür Haçlı Seferi kuruyordu. Manuel Doryleon ve Soublaion'u Anadolu Platosu'na yeniden bir adım atmak ve Türk göçerleri denetlemek için kaleyle donattı. İmparator ve ordusu Myriokefalon geçitlerinde hazırlıksız yakalanınca, teşebbüs güdük kaldı. Manuel tüm kuşatma araçlarını ve ordularının bir kısmını kaybederken, Sultan'ın ordusu ise iyi bir sınav vermiş oldu. Bu hezimet Türk topraklarının yeniden fethi umuduna son noktayı koydu. Bizans ordusu yine de etkiliydi çünkü bir sonraki sene Menderes Vadisi'ne yollanan irice bir Türk ordusunu yok etmeyi başardı [Lilie, 190].

Manuel hükümdar olarak görevleri konusunda çok dikkatliydi. Kendisinden önceki pek az imparatorun yaptığı gibi, dogma sorunlarına varıncaya dek Kilise işlerine müdahil olurken, bu tür müdahalelerin kışkırtacağı beklenen tepkilere yol açmadı ve onlara karşı özellikle de hükmünün ilk yıllarında, cömert olduğu, manastırların reformlarıyla uğraştı. Konstantinopolis mahkemelerini, kararları hızlandırmak ve çürümüşlüğe karşı savaşmak için reforme etti.

Manuel 1180'de öldüğünde, iktidarı o zamanlar yönetmek için çok genç olan oğlu Alexios ve onun vasisi olan karısı Antakyalı Maria'ya

bıraktı. Bu parlak yönetimin bilançosu fazlasıyla tartışılmıştır. Bazıları, Niketas Khoniates'i takip ederek, Manuel'in vasat bir sonuç için İmparatorluğun kaynaklarını fazlasıyla tükettiğini iddia eder, zira dış siyaseti Batı'da da [Lilie, 188] Doğu'da olduğu gibi başarısızlığa uğramıştır. Paul Magdalino [192] bu hükmün adaletsizliğine dikkat çekmiştir çünkü Manuel öldüğünde zengin ve barış içinde bir İmparatorluk bırakmıştı; bütün komşularıyla, anlaşma imzalamış ve İtalya'da bile, etkili aile Montferratların da dahil olduğu büyük sayıda taraftar toplamıştı; Batı'daki ünü mükemmeldi, buna Tyrli Guillaume'un *Tarih*'i de tanıklık eder.

ANGELOS YÖNETİMİNDE HIZLI ZAYIFLAMA

Komnenoslar tarafından hayata geçirilen sistemin zaafları açıkça hissediliyordu. Her şey imparatorun, yakınlarını kendisine tabi etme ve onları tatmin etme kapasitesine bağlıydı. Oysaki Antakyalı Maria, Latin kökenleri sebebiyle, yeterli bir etki alanına sahip değildi. Manuel'in kuzeni Andronikos, 1182'de başkentteki Latinlerin korkunç bir şekilde katledilmesi pahasına, Konstantinopolislilerin bir bölümünün yabancı düşmanlığından faydalanarak iktidarı gaspetmeyi başardı. Muhtemelen Manuel'in kızı Maria'yı ve kocası Monferratlı Rénier'yi zehirletti. Sonraki sene, Maria'yı infaz ettirdi ve II. Alexios'u boğazlattı, ki bu hem Manuel'in akrabalarının hem de Manuel'in oğlunun güvenliğinin kefilleri olarak belirlediği İmparatorluğun birçok komşusunun saldırılarına neden oldu. Asya vilayetleri Manuel tarafından atanmış Muhafızlar komutanı İoannes Komnenos'u tuttular ve gaspçı tarafından, Batı ordularıyla desteklenerek geri alınan İznik'te ve Bursa'da sertlikle cezalandırıldılar. Manuel'in her yakınında bir potansiyel rakip gören Andronikos yüksek aristokrasinin büyük bölümünü yok ettiği için, İmparatorluk ordularını kadrolarının büyük bölümünden mahrum bırakmış oldu. Kıbrıs, kendisini İmparator ilan eden, I. Alexios'un soyundan gelme İsaakios Komnenos'un itici gücüyle, başkaldıran ilk vilayet oldu.

Dış bağlamda, Macaristanlı Bela düşmanlık dosyasını tekrar açtı, ancak en tehlikeli saldırı 1185'te Durres'e çıkartma yapan ve savaşmaksızın alıp, hızla 1185 Ağustosu'nda düşecek Selanik'e varan Normanlardan geldi. Konstantinopolis yolu açılmıştı ve kaygılı nüfus, Andonikos onu idam ettirmeye karar verdiği için Ayasofya'ya sığınan, I. Alexios'un küçük küçük torunu olan İsaakios Angelos'un peşinden gitti. Öncelikle canını kurtarmak isteyen ve kendisini çevreleyen kalabalıktan cesaret alan İsaakios taca talip oldu. Saraya dönmekte geciken Andronikos kaçtıysa da yakalandı ve 1085'te katledildi.

Şartların yardımıyla iktidara gelen yeni İmparator pek saygı uyandırmadı ve birçok ayaklanmanın hedefi oldu. En ciddisi, 1187'deki Alexios Branas'ınki, başkenti ele geçirmeye ramak kalmışken, Mon-

ferratlı Conrad tarafından kumanda edilen bir Latin birliği imdada yetişti. Bir Norman donanması tarafından kurtarılan Kıbrıs'ı İsaakios Komnenos'tan alamadı. Daha da vahimi, Petros ve Asen kardeşler tarafından komuta edilen Bulgarlar aşırı vergilendirme nedeniyle ayaklandılar ve Bizanslıları defalarca yenmeyi başardılar. İkinci Bulgar İmparatorluğu kurulmuştu ve Kalojan yönetiminde gelişecekti (karş. böl. XVII. s. 469). Türkler Anadolu'da ilerlemeye tekrar başlamak için İmparatorluğun zayıflamasından istifade ettilerse de hiçbir önemli şehri alamadılar. Bazen halk arasından destek buldular ve kendi paylarına birçok isyancıya yardım ettiler ki bunların arasında en dikkate şayan olan Theodoros Mankafas idi, yerleşik olduğu Filadelfia'da kendini İmparator ilan edip, Konstantinopolis'e yürüyemese de, para bastırmıştı.

İsaakios'un, 1195 Baharı'nda, ordu tarafından daha faal olacağı umut edilen kardeşi Alexios tarafından devrilmesi kartları değiştirmedi. Balkanlarda yerel liderler giderek daha bağımsızlaşırken, İmparatorluğun çözülüşü daha da ciddileşti. Bununla birlikte, XIII. yüzyılın ilk yıllarında, oğlu olmayan imparatorun damatları Alexios Paleologios ve Theodoros Laskaris askerî durumu düzeltmeye ve İmparatorluk otoritesini Rumların yaşadığı her yerde ellerinde tutmayı başardılar.

Batı ile ilişkiler Latinlerin 1182'de katledilmesi ve üç sene sonra Normanların Selanik'teki Rumlarla bunun intikamını almasından bu yana daha zordu. Kilikya Ermenileri bağımsızlıklarını kazandığından beri Bizans yardımından mahrum kalan Doğu Latinleri, sonuç olarak Selahattin'in karşısında boyun eğmiş ve 1187'de Kudüs'ü kaybetmişlerdi [Brand, 172].

Bu düşüş, Batı'nın büyük egemenleri Kızıl Sakal Friedrich, Aslan Yürekli Richard ve Philippe Auguste'nin de katılacağı yeni bir Haçlı Seferi'ne zemin hazırladı. Toplanan gücün hacmi karşısında kaygı duyan İsaakios Angelos Selahattin ile müzakereye girişti ki Batı bunu öğrendiğinde anlamakta güçlük çekti.

Fransa ve İngiltere Kralları denizyoluyla yolculuk ettiler ve doğrudan Akra'ya vardılar. Bununla birlikte Richard geçerken, Kıbrıs'ı adanın açıklarında zor durumda kalan İngiliz hacılara kötü davranmış olan İsaakios Komnenos'un elinden aldı. Kızıl Sakal Friedrich ve İsaakios Angelos'un müzakereleri zorlu oldu ve Alman hacılar Balkanları geçerken olaylar giderek çoğaldı. Barbarossa'nın etrafındaki kimileri İmparatorluk kaynaklarını Haçlı Seferi'nin hizmetine sunmak ve kaypak, Roma'dan ayrılmış Rumlardan kurtulmak için Konstantinopolis'in alınmasını tavsiye ediyordu. II. İsaakios'un Kızıl Sakal Friedrich'in askerî üstünlüğü karşısında direnecek gücü olmadığından, Cermen imparatorun her talebine boyun eğdi. O da Anadolu'yu, Kilikya'da 1190 Baharı'nda boğulmadan önce Konya'yı yağmalayarak boydan boya geçti [Setton, Cilt. I].

IV. HAÇLI SEFERİ

III. Alexios döneminde, İtalyan şehirleri ile daha barışçı ilişkiler kurulmuştu ve Venedik 1198'de imtiyazlarının yenilenmesini teyit ettirdi, Cenova ve Pisa da daha sonra kendi anlaşmalarını elde ettiler. En yakın tehlike Sicilya ve Cermen İmparatorluğunun aynı egemen, Normanların geleneksel taleplerini tekrarlayan VI. Henry altında birleşmesinden geliyordu. VI. Henry 1197'de öldüğünde, III. Alexios ona, *alemanikon* isimli özel bir vergi ile toplanacak devasa bir haraç veriyordu.

III. Haçlı Seferi Kudüs'ü almayı başaramadı ve görevinin pek doldurulmasına gelen Papa III. İnnocentius, 1198'de daha seçilir seçilmez yeni bir Haçlı Seferi çağrısı yaptı. Birbirleriyle savaşmakla meşgul olan Batılı egemenlerin yokluğunda, büyük baronların onayını aldı. Bir donanma bulmak gerekiyordu çünkü seferin gizli amacı Mısır'ı ele geçirmekti. O tarihte gerekli olan filoyu inşa edebilecek çapta Venedik'ten başka kimse yoktu ve Dük Henri Dandolo, içlerinde Montferratlı Henri de olan Haçlı liderleriyle 35.000 adam ve atlarını taşımaya yetecek paranın pazarlığını yaptı ve Venedik'in de elli gemiyle katılımını da önerdi. 1202 Yazı'nda, birleşen savaşçılar öngörülenden azdı ve beklenen paranın ancak yarısı toplanabilmişti.

Hazırlıklardan haberdar olan III. Alexios, tahttan devrilen kardeşinin oğlu Alexios'in, Konstantinopolis'teki zindanından kaçıp, babasının tahtını geri almak için Haçlılara sığındığını öğrendiğinde gerçekten alarma geçti. İmparator III. İnnocentius'a bu projeyi gündemden düşürmek için yazdı. Papa, Rum Kilisesi'nin Roma'ya boyun eğmeyi reddettiğini hatırlatan çevresinin bir kısmının arzusu hilafına, genç adamı artık desteklemeyeceği cevabını verdi.

Dandolo, Haçlı Seferi'nin yönünü ilk kez, Haçlıların borcunu, Venedik'in Dalmaçya şehri Zara üzerindeki otoritesini geri kurmasına yardım ederlerse silmeye söz vererek, değiştirdi. Bu amaca 1202'de, Haçlı saflarındaki bir kısım savaşçı doğrudan Kutsal Topraklar'a gitmek istediğinden, ancak alevli tartışmalar sonucunda ulaşıldı. Haçlı liderleri son olarak, yine ordunun bir kısmının zıt fikri savunmasına rağmen, genç Alexios'in büyük para vaadinden dolayı karşı koyulmaz olan teklifini kabul ederek, hem kalkışanın, hem de kuşkusuz onu dinleyenlerin, İmparatorluğun gerçek kapasitesini göz ardı etmesinden dolayı, Doğu'ya büyük bir birlik gönderdi.

III. Alexios'un donanması olmadığından Haçlıların Haziran 1203'te Konstantinopolis önlerinde karaya çıkmasına karşı koyamadı. Zara işinden dolayı aforoz edilen Venedikliler tarafından desteklenen, hatta cesaretlendirilen bu yeni yön değişimi, III. Innocentus tarafından resmî olarak mahkûm edildi. III. Alexios'un kalabalık ordular komuta ediyordu ve Konstantinopolis surları şimdiye kadar istilacıları durdurmayı

başarmışsa da halkın desteğinden emin değildi. İlk başarısızlıktan sonra III. Alexios başkenti terk ettiğinde, şehrin sakinleri yabancı istilasını engellemek için II. İsaakios'u zindanından çıkardı, tahta tekrar oturttu, sonra da oğlu IV. Alexios'a Temmuz 1203'te kucak açtı.

Genç İmparator sözlerini, özellikle finansal olanları tutmak zorunda olduğu hâlde, vilayetlerin çoğu onun arkasında durmadı ve III. Alexios'un hazinesi de tamtakırdı. Kaynakları ya siyasi rakiplerinin mallarının müsadere edilmesi ya da Konstantinopolis halkından toplanan vergilerden geliyordu ve özellikle de bu para gitgide daha fazla nefret edilen Latinlere gideceği için, alınan önlemler, popülerliğini hızla yitirmesine neden oldu. Ağustos 1203'te, kavga dövüş neticesinde çıkıp şehrin tam göbeğini tarumar eden korkunç bir yangında, şehrin büyük bir kısmı dumanlar içinde yok oldu ve Haçlılara duyulan nefret iyice büyüdü.

Başkentte, Alexios'un kuzenlerinden Alexios Dukas Murtzuflos'un çevresinde toplanan bütün bir parti Latinlerin zorla sürülmesinden yanaydı. Murtzuflos IV. Alexios'u öldürttü ve Haçlılara karşı düşmanlığı başlattı. Onlar ise eski koruyucularının intikamını almaya karar verdiler ve hiçbir Rum'un yönetmeye değer olmadığına hükmedip, devrimci bir kararla, şehri kendileri adına ele geçirmeye, vilayetleri paylaşmayı öngörerek, karar verdiler. 9 Nisan'da püskürtülen bir ilk saldırıdan sonra, Haçlılar daha az savunulan deniz surlarından kente sızdı ve Hıristiyanlığın bu en zengin şehrini yağmaladılar.

IV. Haçlı Seferi'nin yön değiştirişi hâlâ tartışılan bir konudur. Burada, 1071'de maruz kaldığı eziyetin intikamını almış olan, Dük Dandolo'nun Makyavelci tasarılarının meyveleri görülmüştür. Oysaki olayların gelişimine, Haçlıların kendilerini içinde buldukları öngörülemez durumlar ve aldıkları kararlar analiz edilerek bakılırsa, Konstantinopolis'e yönelişlerini daha önce tasarladıkları bir plan dahilinde yapmadıkları sonucuna varılabilir. IV. Haçlı Seferi'ni öncekilerden ayıran başlıca özellik, Rumların, Latin ordusunun içinde tahta aday olan birinin varlığına yol açan, bölünmüşlüğüdür. Bunun dışında, Manuel Komnenos'un ölümünden bu yana kuvvetlenen Rumlarla ve Latinler arasındaki düşmanlık hissiyatı, düşünülemez olanı mümkün kıldı: Hıristiyan Rumların başkentinin, Latin kardeşleri tarafından alındı [Angold, 171; *Urbs Capta*, 202].

İkinci Kısım
İmparatorluk Kurumları

BÖLÜM IV

İmparator ve Saray

Jean-Claude Cheynet

İMPARATOR VE AİLESİ

İMPARATOR SEÇİMİ

Mavrikios'un Fokas tarafından öldürülüşü, İmparatorluğun siyasî hayatında, hem de tam tahtın bir veliahta geçmesi, Mavrikios'un bir asırdan uzun süredir birçok oğul sahibi olan ilk İmparator olması nedeniyle yeniden mümkün olmuşken, taht devrinde şiddeti tekrar başlatmasıyla bir dönüm noktası oldu. Daha şanslı olan Herakleios, iktidarı ardıllarına, farklı kadınlardan olan çocuklara sahip olduğu için zorlukla da olsa, devredebildi. VII. yüzyıl boyunca iktidar, çekirdek ailede, özellikle de eskiden tahta iştirak eden erkek kardeşlerin aleyhine, imparatorda toplandı. Bundan böyle, birçok eş imparator olduğu hâlde, aslında sadece *basileus autokrator* hükmedecekti.

Şüphesiz ki hükümdarın meşruiyeti, Tanrı'nın tercihine mazhar olduktan sonra, ordunun, Senatonun ve halkın onayına bağlıydı, ancak temayül bundan böyle büyük oğulun babasının yerine geçmesi şeklindeydi, öyle ki Makedonya hanedanının son kalan üyeleri olan iki kadın Zoe ve Theodora, ilki önce bir eş ve bir evlatlık oğulla bağdaştırarak ve ikincisi de yaşamının sonuna dek tek başına hükmederek, âli iktidarı ellerinde tuttu. Bu dönüşüm usul usul belirginleşti ve uzun süre boyunca, İmparatorlar daha onlar küçükken müstakbel veliahtlarına taç giydirmeye özen gösterdi. "Erguvan rengine doğmuş" porfyrogennete olma niteliği, iktidarın vârisi için giderek gereken bir özellik olmaya başladı, zira resmî belagat ustalarına göre, yeni doğan, Tanrı tarafından ana rahmine düştüğünde seçilmiş oluyordu [Dagron, 207].

Aynı zamanda meşruiyetçi hissiyat güçlenirken, Hıristiyan iyilikseverlik ve adalet reçetelerine uygun olmayan veya dinî sapkınlığa meyleden İmparatorları hiçbir şekilde desteklemeyecek olan Tanrı'nın seçme özgürlüğünün kısıtlanamayacağı fikri de sürüyordu. O dönemde

İmparatorluk siyasetine karşı çıkanlar, Tanrısal öfkenin alametlere neden oluyorlardı: Doğal felaketler, salgınlar, orduların hezimetiyle sonuçlandığında, savaşlar. Bu alametlerin yorumları birbirine benzemiyordu ve halkın kendi acılarından sorumlu olduğu hükmüne de varılabiliyordu. Arapların saldırılarına karşı uzun süre birbirinin ardı sıra gelen başarısızlıklar özellikle de VII. ve VIII. yüzyıllarda İmparatorlar tahtta ancak birkaç sene tutunabilirken, İmparatorluk kurumunun bile sorgulanmasına neden oldu. Aslında askerî bozgunlar tahttaki İmparatoru pek nadiren yerinden ediyordu: Bu durumun sadece bir görünür istisnasını zikredebiliriz: I. Mihael Rangabe, başkent yakınlarında Bulgarların önlenemez muzaffer ilerleyişi esnasında tahttan inmeye zorlanmıştı. VIII. ve IX. yüzyıllardaki din çatışmaları da imparatorun meşruiyetini sorgumak için zemin hazırlanıyordu çünkü düşmanlar ikonoklast egemenlerin dinî sapkın olduğunu düşünüyordu. Dazimon ve Amorion hezimetlerinin Theofilos'un popülaritesine zararı dokunmamış değildi. Aslında ikonodül imparatorların başarısızlığı ve V. Leon'un zaferleri ile güç kazanmış olan ikonoklazmanın kesin zayıflaması ile alakasızdılar.

Dolayısıyla aslında Bizans siyasi sistemi mevcut iktidara karşı gelmeyi asla yasaklamamıştı çünkü soy, iktidarı kullanmak için yeterli değildi çünkü veliaht, Tanrı'nın inayetiyle, kamusal iyilik için uğraşmalıydı. Evdokia Makrembolitissa'nın, kocası X. Konstantinos'a bu adı geçenin isteği üzerine etmiş olduğu yemin, bu kavram adına geçersiz sayılmıştı. İmparatoriçe'nin yeniden evlenmemek üzere verdiği söz, kişisel bir duygudan, imparatorun kıskançlığından kaynaklanıyordu ve Evdokia'nın Türk tehdidi nedeniyle yetenekli bir general olan Romanos Diogenes ile evlenmesini gerektiren İmparatorluk çıkarlarına ters düşüyordu. İmparatorluk tebaası, İmparatorluk görevi kutsal olsa bile, malikinin zaafları olan, ölümlü bir insan olduğunu asla unutmuyordu. İktidar alametlerini aldığı anda, yeni egemene basit bir ölümlü olduğunu hatırlatmak için, *akakia*, içinde toz olan erguvan rengi bir ipek kese veriliyordu [Pertusi, 211].

Bir İmparator, kamuoyunun gözünde kişisel amaçlar veya doğru yoldan çıkan fikirler uyarınca davranıyormuş gibi görülürse "tiran"a dönüşür ve bundan itibaren, bir orduyla veya sonuç olarak "tiran"ın öldürülmesine varacak bir komplo ile zor kullanarak da olsa ona karşı çıkmak meşrulaşırdı. Bir taht gaspçısı başarılı olursa, bu şekilde tahta çıkmış olan İmparatorlardan birçoğu başarılarını kendilerini aklayan bir propaganda ile desteklemeyi tercih etseler de, *ipso facto* meşrulaşırdı [Cheynet, 461]. I. Basileios ve torunu VII. Konstantinos'un Makedonya hanedanlığının başlarında III. Mihael'in öldürülüşüne kılıf bulma çabaları, bu iktidarın başarılarını azımsayıp, hatta ardılına atfetmek suretiyle III. Mihael'i etkin şeklide karanlığa gömmüş ve X. yüzyıl tarih

yazımını etkilemiştir. Sistemin esnekliği, vasat İmparatorların saf dışı bırakılıp, belirleyici anlarda enerjik hükümdarların, örneğin Araplara karşı III. Leon, Bulgarlara karşı V. Leon veya genç II. Basileios ve VIII. Konstantinos'un yanına yerleştirilen generaller Nikeforos Fokas ve İoannes Tzimiskes'in, iktidara gelmesine izin vermiştir.

Açık ayaklanmaya kadar varmasa da, İmparatorlara sürekli muhalefet vardı [Magdalino, 210] ancak İkonoklazma dönemi dışında, kaynaklar bu durumu azımsamıştı. İpuçları özellikle bir darbeden sonra, yeni *basileus*'un, kovulan hükümdarın destekçileri tarafından, muzafferin isteği üzerine kaleme alınan kaynaklardaki aktarımların inanılmasını istediklerinin aksine, kolay kabul edilmediğini gösterir. Bu hınç, çeşitli biçimlerde tezahür edebiliyordu. Sarayda, bazen *basileus*'un ölümünün yakın olduğunu ilan eden tenkit yazıları dolaşırdı. Makam sahipleri kendilerinin haksızlığa kurban gittiğini düşünürdü: Nikeforos Fokas'ın bir yakını olan Geometrici İoannes, şiirlerinde Büyük II. Basileios'u şahsen eleştirmiştir [Lauxtermann, 209]. Oldukça fazla sayıda hükümdar, kendi sefahat yoldaşlarını zenginleştirmek için Hazine'yi boşaltmakla (III. Mihael) veya pahalı inşaatlara girişmekle (IX. Konstantinos) suçlanmıştır. İoannes Zonaras, Alexios Komnenos'a gerçek bir iddianame yöneltmiştir: Adalet kaygısı, tebaasını kollama, Devlet'in eski geleneklerini koruma, işte bunlar bir imparatora yakışan hasletlerdi.

> Ancak [Alexios] eski siyasi gelenekleri değiştirmeye çalışıyordu ve onun için bu en acil işti. Devlet'i ortak bir mal veya hepimize ait olarak görmüyordu ve kendisini sadece bir işletmeci olarak kabul etmiyordu... Adalet konusunda hiç mi hiç tasalanmıyordu çünkü bu erdemin temeli herkese hak ettiğini vermektir. Kamu parasını, akrabaları ve bazı hizmetkârları için arabalar dolusu çarçur etti, onlara yağlı gelirler bağladı ve refah içinde yaşamalarını, sade kişilerden çok krallara layık olan "evler" inşa etmelerini ve şehirlerden daha büyük mülkler edinmelerini ve onları sarayınkilerden ayırmayan bir zenginliği sağladı. Soyluların geri kalanı böyle bir âlicenaplıktan yararlanmadılar.

İmparatorluk müessesesi yapısal zaaflardan muzdaripti, özellikle de kaçınılmaz olarak iktidar boşluğu doğuran naiplik dönemi açıldığında. İmparatorların sağlığı, dönemin en iyi doktorların sağladığı bakıma rağmen, seçkinlerin geri kalanından daha iyi değildi ve birçok hükümdar, arkalarında reşit olmamış çocuklar bırakarak gencecik öldüler. Bir ergenin teoride 14 olan iktidarı ele alma yaşı bize çok genç gelebilir. Fiiliyatta IV. Konstantinos 36 yaşında ölen babasının yerine geçtiğinde 16 yaşındaydı ve kendisi de yerini aynı şekilde 16 yaşında olan oğlu II. İustinianos'a bıraktı. Naiplik, genellikle merhum hükümdarın kendisi tarafından organize ediliyor ve prensipte veliahtın annesi olan İmparatoriçenin yönettiği ve patriğin iştirak ettiği bir şura tarafından

yerine getiriliyordu. Gerçekte ise tüm naiplikler, Theofilos'un dulu Theodora'nınki istisna olmak üzere, darbe ile sonuçlandı, ya hanedan güçlü bir şekilde kurulmuşsa Eş imparatorlar dayatıldı ya da veliaht yok edildi: Andronik Komnenos, ardı ardına kuzeni Manuel'in dulunu, sonra da genç II. Alexios'u idam ettirdi. Komnenoslardan itibaren, üstte adı geçen durumda olduğu gibi, sonra da Laskarides ve Paleologoslarda da, veliahtın savunulması, İmparatorluğun içişlerine karışmak için yabancı prenslere bahane vesilesi oluyordu.

İki defa, bir kadın imparator otokrator olarak yönetti, İrene 797-802 ve sonra da Theodora 1055-1056'da. İki durumda da, imparatoriçelerin meşruiyetine açıkça karşı çıkılmasa da, durum sıradışı bulundu. İktidarın doğal veliahtı, öz oğlu VI. Konstantinos'u saf dışı bırakmış olan İrene, pek de zorlanılmadan bir saray darbesiyle devrildi ve Makedonya hanedanının son temsilcisi Theodora, bu kaderden kaçınabilmesini ancak iktidarının kısalığına borçluydu.

İmparatorlar çoğunlukla Küçük Asya soyluları arasından seçilirdi ve mütevazı ailelerden gelen adayların iktidara gelmesi az görülür ve örneğin Makedonyalı Basileios gibi Davut modeline dayanırdı.

Tanrı teğmenini belirlediği zaman, ordu, Senato ve halk –yani Hipodrom'da toplanan Konstantinopolis sakinleri–, mesut seçilmişe, "Efendimizin kutsanmışı"na alkış tutardı. Dolayısıyla Patrik bu seçime müdahale etmiyordu ve 641'de II. Konstans'tan beri, Ayasofya'da taç giydirdiği halihazırda bir basileios oluyordu. Ne ki hiçbir imparator başkenti eline alışını gösterip, ilahi ittifakının altını çizecek bir törenden mahrum kalmayı istemezdi (bkz. böl. V).

Seremoniyi daha da törenselleştirmek için, imparatorlar sıklıkla yılın önemli bayramlarından birini, Noel veya Paskalya'yı beklerdi. Tek bir taç giyme modeli değil, yeni bir kişi veya veliaht oluşuna göre duruma uyarlama söz konusu oluyordu [Dagron, 206].

İMPARATORİÇELER VE PORFYROGENNETE

Törenlerle hükümdar veya tahtın vârisi ile evlenecek, patrik tarafından Ayasofya'da kutsanacak eşin seçimi, sadece doğurganlık potansiyeline bağlı değildi, hükümdarın kayın-ailesi bundan güç ve dolayısıyla etki kazandığı ölçüde başat önemde bir siyasi hamleydi; evvelki Artabasdos olayı, III. Leon'un damadının neredeyse kayınbiraderi V. Konstantinos'u devirmesi, zihinlerde yer etti. XI. yüzyıla değin, veliaht için bir eş arayışındaki hükümdarlar, İmparatorluklarının soylularına döner ve ancak istisnai durumlarda, örneğin bu halktan Araplara karşı sıkı bir müttefiklik beklendiği dönemde bir Hazar prensesiyle evlenen Konstantinos gibi, yabancı prenseslerle ittifaka girerlerdi.

VIII ve IX. yüzyıllarda, birçok kez seçim Konstantinopolis'te bir dizi genç soyluyu bir araya getiren bir yarışma şeklinde gerçekleşti. Kimileri bir rekabetin varlığından şüphe duyduysa da, bu seçim şekli saray hizipleri arasındaki sürtüşmeleri engelliyor ve G. Dagron'un da altını çizdiği gibi, sembolik olarak hanedanın meşruiyetini, seçim meşruiyetiyle uyumlulaştırıyordu. VII. Konstantinos Porfyrogennetos, Romanos Lakapenos'un torunu Maria ile bir Kuzey ulusu olan Bulgarların hükümdarı Petros'un evliliğinden, oğlu II. Romanos ile bir Batılı prensesin birleşmesinin yarattığı skandalı büyütmesi nedeniyle hâlâ hoşnutsuzluk duyarmış gibi yaparken, Kievli Vladimir, kız kardeşi Anna'nın II. Basileios'a sunduğu elin kabul edilmesini sıra dışı şartlara borçluydu. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, önemli bir değişiklik göze çarpar oldu çünkü hükümdarlar oğulları için yeni diplomatik koşullar nedeniyle, neredeyse istisnasız, Kafkasyalı ya da Batılı yabancı prensesler aradılar. İlk zamanlarda, II. Basileios'un izinden giderek, İmparatorluk hizmetine ortalama büyüklükte güçleri çekme durumu vardı. X. Konstantinos'un oğlu VII. Mihael, Alanialı Maria ile evlendi. Onların oğlu Konstantinos, Küçük Asya'da yardıma koşacağı umularak Robert Guiscard'ın kızı Olympias ile nişanlandı. Alexios Komnenos bir istisnaydı çünkü başarıya ulaşmış bir gaspçı olarak, bir önceki hanedan ile yakınlaşmayı sağlamak için İrene Dukaina ile evlendi ama oğlu II. İoannes eş olarak Macar bir prensesi aldı. İki eşi de Latin olan Manuel Komnenos'tan itibaren, bazıları İmparatorluğun en seçkin generallerine hediyelerin en güzeli olarak verilen, diğerleri ise İmparatorluk çıkarlarını savunmakla yükümlü ikincil önemde hükümdarlara sunulan birçok İmparatorluk prensesi ile oyun büyüdü: Kudüs Kralları iki kez Manuel'in akrabalarıyla evlenebildi. En sonunda, yeni güç dengesinin bir yansıması olarak evlilikler neredeyse eşit taraflar arasında yapılmaya başlandı: Genç Alexios güçlü Fransa Kralı VII. Louis'nin kızı Agnès ile ve II. İsaakios, o zamanlar Balkanlardaki en etkili monark olan III. Bela'nın kızı Macaristanlı Margaret ile evlendi.

Naibe veya *otokrator* sıfatıyla iktidarı gerçekten ele aldığı istisnai durumlar dışında, imparatoriçe, ancak saraylı hanımların katıldığı törenlerde, örneğin kemerli patrisyen kadınlarınkinde, hükümdarın eşi sıfatıyla bulunmak durumundaydı. Bazı imparatoriçeler eşleri üzerinde etkiye sahipti, tahminlere göre VII. Konstantinos'un karısı Helena veya Alexios Komnenos birlikte olan İrene Dukaina bunlardandır: Theodosia, V. Leon'a karşı Noel günü için planlanan idamından kurtulan Amorionlu Mihael'i savundu ve aynı gece imparatoru öldürmeyi başardı.

Bazı gaspçılar meşruiyetlerini sağlamlaştırmak için *basileus* kızlarıyla ve dul imparatoriçelerle evlendiler: II. Mihael ikinci evlilik için VI. Konstantinos'un kızı Evfrosynia, Nikeforos Fokas II. Romanos'un dulu

Theofano, Romanos Diogenes Konstantinos Dukas'ın dulu Evdokia Makrembolitissa'yı seçti...

Prenseslerin sarayın dairelerindeki özel hayatı korunur ve *cubiculum* hadımları tarafından gözlenirdi. İmparatoriçeler, diğer şeyler dışında bir sofra hizmetkârı da olan kendi "evlerine" ve onlara pek rahat gelirler getiren büyük beylik arazilere sahipti. Hatta Theodora, kocası Theofilos'un dillere destan öfkesini kışkırtan, uzak mesafelerle ticaret serüvenine atılmıştı.

Bir prensin doğumu Konstantinopolis sakinleri için şenlik yapma vesilesiydi ve hanedanın önde gelen bir atası veya Hıristiyan İmparatorluğun kurucusu Konstantinos'tan alınacak adının seçimi başlıbaşına bir olaydı. V. Leon gibi gaspçılar, büyük oğullarını Konstantinos olarak tekrar vaftiz ettirmekten çekinmezlerdi. Anayasal kurumlar, ordu, Senato veya bazen halk da yeni doğanın adını önceden baştan sona tertiplenmiş alkışlar arasında, seçmeye davet edilirdi. Tabii ki yeni veliahta her türlü muhalefeti de öngörmek gerekiyordu: Genç VI. Leon'un vaftiz babası bu nedenle Anatolikon Teması subay birliği olmuştu.

İMPARATORLUĞU YÖNETMEK

İMPARATOR PROPAGANDASI

İmparatorun Hıristiyan erdemler, iyilikseverlik, adalet ve göklerin hâkimi önünde tevazu konusunda üstünlüğe sahip olması gerekiyordu. Bu Kral Davut'un *Kutsal Kitap* örneğinde görülebileceği gibi pek sık ciddi gaflete düşen hükümdarlara gerekli olan bu sonuncu nitelik, kamusal olarak ilan edilir, İmparator meşruiyetini sağlamlaştırırdı. Bu nedenle VI. Leon (ve ondan daha az günahkâr olmayan babası Basileios) kendilerini isimsiz olarak Ayasofya'nın narteksi, *proskynesis*te bulunan, Bakire'nin İsa'ya ricacı lehine arabuluculuk yaptığı bir mozaiğe, örnek hükümdar olarak resmettirdiler [Dagron, 206, s. 129-138].

A. Kazhdan, XI. yüzyılda, Komnenosların [214] iktidara gelmesiyle, iyi İmparator modelinde bir değişiklik olduğunu ortaya koymuştur. Bu hanedanın İmparatorlarının savaşçı niteliklerini öven belagat ustalarını duymayı sevdikleri açıktır, ancak savaş alanındaki kahramanlıkların değerlendirilmesi, bir yönüyle Batılı şövalyelerin gelişiyle açıklanabilirken, daha çok basit bir yön değiştirme olarak da görülebilir çünkü barışçıl ve iyiliksever imparator teması da bu sırada yerli yerinde kalmıştır. Bulgaristanlı Theofilaktos, onlarla imzalanan barış antlaşması vesilesiyle, Alexios Komnenos'un Peçeneklere karşı "kansız" bir zafer kazanmış olmasını tebrik eder. Aynı şekilde Anna Komnene, babasını aynı Peçeneklere, Lebounion hezimetinin akabinde reva görülen katliamın sorumluluğundan sıyırır. Bu temaların hiçbiri yeni değildir ve alacağımız tek

bir örnek bu konuda ikna olmaya yeteceğinden Themistios'un söylevleri okunursa anlaşılacağı üzere, hepsi Antikçağ belagat ustalarının repertuvarında, bulunuyordu. Oratörün sanatı imparatorun kişiliği ve onun kendisi hakkında vermek istediği imaj doğrultusunda öğeler seçmekti.

Zafer, XI. yüzyıl sonundan bir Arap olan Marvazi'nin karikatüre varan betimlemesinde görüleceği gibi, imparatorun iktidarını meşru kılardı.

> Kral (imparator anlamalı) düşmanıyla savaştığı ve zaferle, muzaffer döndüğü zaman, krallıktaki konumu ve yeri pekişir. Eğer yenilirse ve zafiyet içinde görünürse, iktidardan gönderilir (McCormick tarafından alıntılanmış [233], 131).

V. Leon'un, Patrik, Senato ve seçkin memurlar tarafından Bulgarlara karşı birbirini izleyen yenilgiler sonucunda, I. Mihael yerine iktidara gelmesi, bu gözlemi mükemmelen resmeder niteliktedir.

İmparatorlar propagandalarını yapmak için çeşitli kanallara sahipti. Fazla ayrıntıya girmeden sayacak olursak: Büyük bir olay, örneğin bir prensin doğumu vesilesiyle taşraya gönderilen mektuplar, kanunların girizgâhları, Konstantinopolis'te okunan ve bazıları İoannes Tzimiskes döneminin kroniklerinin yollarını döşeyen askerî bildiriler. İmparatorun başardığı işler bazen sarayda, kayda değer ziyaretçilerin görmesi için sergilenirdi: Ikonodüller V. Konstantinos'u, Bakire ve azizlerin tasvirleri yerine kendi askerî kahramanlıklarını koymakla suçlamışlardır.

BİZANS DİPLOMASİSİ

Romalıların Basileus'u, evrensel Hıristiyan İmparatorluğun hâkimi idiyse de, yine de diğer Hıristiyan prenslerle ilişkilerini, Pagan şefler veya Müslümanlarla olduğu gibi tanımlamak durumundaydı [*Byzantine Diplomacy*, 220]. Ortaçağ Bizans diplomasisi, ilkesel olarak, başka hiçbir hükümdara *basileus* unvanını bahşetmezdi, zira *Translatio imperii*'den bu yana, sadece yeni Roma'nın efendisinin bu unvana hakkı vardı. Muhtemelen VIII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebilecek bir düzmece Papalık bildirgesi, *Donatio Constantini*, Konstantinopolis'te kabul gördü çünkü, Papa'nın dünyevi hırslarını, Konstantinos'un Roma'yı terk ettiğinde Papa Sylvestrus'a imparator alametlerini bıraktığı bahanesiyle, bu metin Eski Roma'da bir imparatorun olmayışını resmileştiriyordu.

Batı'da iki kez bir rakip çıkıp imparator unvanını almaya kalkıştı: 800'de Şarlman (Charlemagne) ve sonra da 962'de I. Otto. Bizans diplomasisi bundan sadece Konstantinopolis *basileus*'u Batı'daki imparator, eski Roma'nın hâkimi Konstantinopolis'i veya en azından İtalya'nın tamamını ele geçirebileceği için kaygılanmıyordu. Aslında, bu konuda Venedik'in mülkiyeti için Şarlman ve I. Nikeforos ve Nikeforos Fokas ile

Bari ve Güney İtalya'daki diğer Bizans topraklarına sefer düzenleyen I. Otto arasında anlaşmazlık çıktı [McCormick, içinde McKitterick, 119, s. 366-373]. Bizans'ın endişeleri giderildiğinde ise, hak sahibi Romalıların adını zikretmeden, taraflara *basileus* unvanını tanıyan bir uzlaşmaya varıldı ve II. Otto sonuç olarak Bizanslı bir prensesle, Theofano ile evlendi. Bu evlilikten doğan III. Otto, aniden ölmeseydi *porfyrogennete* Zoe'yle hayatını birleştirecekti. Aynı tavır Bulgarlar ve inatçılığıyla Bulgarların *Basileus*'u unvanını elde eden Simeon'da da görülüyordu.

Konstantinopolis *basileus*'u, adeta ideal bir Hıristiyan ailenin babası gibi kendisini tüm kralların üzerinde görürdü,. Gerçekte, Bizans diplomasisi güç dengelerini şüphesiz gözetiyordu ve hükümdar Bağdat halifesiyle yaptığı yazışmalarda belgeyi dört *nomismata* ağırlığında bir altınla mühürlerken, bu oran Papa veya Ermeni prensleri için üçtü. Esasen, Halife'ye, daha önce Pers hükümdarına tanındığı üzere bir nevi denklik tanıyorken, Kafkas kralcıkları, dostluk mevkiler bahşetmek suretiyle sürdürülse de, İmparatorluğun emirlerine (*keleuseis*) uymak zorunda olan, en basitinden birer uydu idiler. Batı imparatoru, bu kurgusal ailede, Konstantinopolis *basileus*'unun erkek kardeşi, Bulgar şefleri gibi krallar da, saygılı ve ezik davranmakla yükümlü oğulları idiler.

İlk hedefi her zaman mümkün olduğunca gereksiz çatışmalardan kaçınmak olan Bizans diplomatlarının davranışlarına pragmatizm hâkimdi. Bizans müzakerecileri rakip tarafın geleneklerini göz önünde bulundurur, böylece başka bir esneklik örneği verirlerdi. Bu nedenle, Ruslar X. yüzyılda Pagan Tanrıları üzerine yemin edebilirdi. İmparator I. Alexios, Latin Bohemond'un sadakat yeminini kendisi de ant içerek kabul etmişti ki, Bizans geleneğince bu kabul edilir şey değildi. Başka bir şaşırtıcı örnek de, 1190'da sonuçlanan bir antlaşmadan sonra II. İsaakios ve Kızıl Sakal Friedrich'in doğrudan değil, temsilcileri aracılığıyla ant içmeleriydi.

İmparatorluk diplomasisinin daimi amaçlarını ortaya koymak mümkün müdür? [Shepard, 227]. Belagat ustaları genellikle övdükleri hükümdarın kâinatı fethetmeye hazırlandığı izlenimi verse de, gerçekte yürütülen müzakerelere baktığımızda, İmparatorluğun neredeyse daima savunma konumunda olduğunu, sadece yeni kaybettiği toprakları geri almaya çalıştığını görürüz. Genişleme döneminde bile, koyulan hedefler oldukça mütevazıydı. Nikeforos Fokas yenilen Halep Emiri'yle müzakere ederken, şehri ilhak etmeyi değil, tampon bir devlet kurmayı amaçlıyor, aynı şekilde Manuel Komnenos İtalya'da misilleme yaparken, İustinianos'un İmparatorluğunu tekrar diriltmeyi düşünmüyordu [Magdalino, 192]. Bunun dışında, imparatorlar, VII. Konstantinos'un *De administrando imperio*s'undaki boşlukların da gösterdiği üzere, sınır *strategoi*'si ile ilişkide olsalar da her zaman sağlıklı haber alamıyorlardı.

Bununla birlikte Komnenoslar zamanında, kısmen Akdeniz'de denizciliğin gelişmesine bağlı olarak, bilgi çok daha iyi akıyordu.

Diplomatik faaliyet, sayıca pek az olan orduların kullanımından her zaman daha etkili ve gerekli bir alternatifti. Orduların gücü yerine altının ve ancak 1204'ten önceki son on yıllarda zayıflasa da, İmparatorluk unvanlarının cazibesi yeğlenirdi.

İMPARATORLUK TÖRENLERİ

II. Konstas dışındaki tüm imparatorların değişmez başşehri Konstantinopolis'ti. Bazıları, örneğin VI. Leon veya oğlu VII. Konstantinos, Bithynia banliyöleri veya Boğaziçi kıyılarındaki sayfiye saraylara gitmek dışında şehri hiç terk etmezken, II. Basileios veya Alexios Komnenos gibi orduya bizzat komuta eden diğerleri, aylarca başkentten uzakta kaldığından, kamplarında bir kısım idari personel de mevcut olurdu. Konstantinopolis'te, İmparatorluk ihtişamının parlaklığı özellikle imparatorun sonsuz zaferleri onuruna düzenlenen törenler aracılığıyla gösterilirdi ve Büyük Saray iktidar sahnesinin başlıca dekoruydu. Törenlerin değişmez bir düzenin içinde donup kalmış olduğuna inanmak hata olur. İhtiyaç hasıl olduğunda, yeni kutlamaların eklendiği olurdu: Bu şekilde 20 Temmuz'daki Aziz Elias bayramı, I. Basileios tarafından, annesine bu aziz tarafından oğlunun müstakbel hükümdarlığının muştulandığı rüyayı anmak için başlatılmıştı.

Gerçekte, VII. Konstantinos'un girişimiyle yazılan *De cerimoniis*'in de teyit ettiği üzere, eski törenlerin akışı korunmuş ve imparatorlar ileride düzenleyecekleri için kendilerine münasip gelen unsurları devam ettirmişlerdir.

BÜYÜK SARAY

İmparatorun iktidarının kudsiyeti Büyük Saray'da sahnelenirdi (bkz. böl. XI, 259-260). Hükümdar önemli bir kararın haberini vermek için bir kurul topladığında ortaya çıkmadan önce, hadım *silentiarios* tarafından sessizlik sağlanırdı. III. Leon, 730 *silention*'u ile İkonoklazmaya katılışını kamuya açıklamıştı. İmparator, en kendisini gösterişlisinin bir İsa tasvirinin hâkimiyet kurduğu apsisinde Süleyman'a ait olduğu rivayet edilen bir taht bulunan Magnaura olan, sayısız kabul salonlarından birinde otururken kimse ona doğrudan hitap edemezdi. Hükümdar, bir proskynese tarafından selamlanırdı, ki bu jest tam secdeden, basitçe diz kırmaya kadar uzanan bir yelpazede gerçekleşirdi. IX. ve X. yüzyıllarda yabancı elçiler kabul edildiğinde, onları etkilemek için otomatlar çalıştırılırdı: Aslanlar kükreyip, kuşlar öterken, havaya yükselen taht, imparatoru saraylıların görüş açısından çıkarırdı. Herkes bu mizan-

senden etkilenmiyordu. İtalya Kralı Berenger'in elçisi Liutprand de Crémone (204) elçiliği hakkında kendi yazdığı raporda, önceden uyarılmış olduğundan, etkilendiğini göstermediğini, aktarır. Komnenoslar döneminde, Büyük Saray birtakım resmî tören için hâlâ kullanılsa da, İmparatorlar Altın Boynuz'un sonundaki Vlaherna Sarayı'nı tercih eder olmuşlardı. İmparatorlar temkinle, Batılı ziyaretçilere karşı, örneğin Alexios'un Haçlı liderlerine yaptığı gibi, daha hafif bir törensel bir tavır sergileyerek saraylıları dehşete düşürüyordu. Bununla birlikte kuşkusuz *prokypsis*'in icadının itibarını Manuel Komnenos'un hanesine yazmak gerekir, bu kurgu, imparator ve ailesinin, onları saklayan perdenin aniden açılıp, seyircilerin karşısında belirivermesine dayanıyordu [Jeffreys, 234]. Ayrıca, XII. yüzyıl şiirleri bize Vlaherna Sarayı'nın duvarlarının Komnenos imparatorlarının zaferlerini veya onların Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri olarak yüce konumlarını öven resimlerle süslendiğini bildirir [Magdalino-Nelson, 219].

Büyük Saray, aristokratların *oikoi*'si gibi tanzim edilmiştir, ancak muhteşem zenginliği, hizmetkârların çeşitlilik ve sayısı onu her türlü kıyaslamanın ötesine koyar. Saray muhafızlığı, seçkin birimler tarafından sağlanır, dahası, ziyaretçileri etkilemek ve Halife sarayıyla rekabet için uzak ülkelerden, Hazaristan, Fergana, Horasan...'dan alınan paralı askerler kullanılırdı. Son olarak hadımların sayısı, İmparatorluk Sarayı'na en özel karakterini verirdi.

İki özel an, İmparatorluk görkemini sahneye koyardı, biri çok düzensiz aralıklarla, zaferse diğeri yıllık takvimle belirlenen, şölen idi.

Bir zafer kazanıldığında ya da "mış gibi" yapıldığında, imparatorlar bunun gerçekliğini şehiri boydan boya kateden bir zafer organizasyonuyla göstermek isterdi. Bazen, Nikeforos Fokas'ın Kıbrıs'ı yeniden fethinden sonraki gibi bu onur generallere bahşedilirdi, ancak, çoğu kez muzaffer ordunun başına İmparatorlar geçerdi. Kortejin başına, bir İoannes Tzimiskes veya bir İoannes Komnenos, Theotokos tasviri yerleştirir, bununla Tanrı'nın basit araçları olduklarının altını çizmek isterlerdi. Daha geleneksel olan eski Roma örneği uyarınca, imparatorlar ayaklarını Hipodrom'da toplanmış halkın önünde yenilmiş düşmanlarının ümüğüne basar (*calcatio*) ve Bizans ordusunun zaferinin gönülsüz tanığı savaş esirlerine geçit yaptırırlardı [McCormick, 233].

İmparatorlar, VII. Konstantinos'un 946'da Rus prensesi Olga için düzenlediği gibi konukları onuruna bir şölen vermiyorlarsa, sarayın önemli şahsiyetlerini düzenli olarak o anda sarayda olan seçkin yabancı misafirlerle bir araya getirirlerdi. En küçük ayrıntıya bile dikkat edilirdi: Makam sahipleri ve memurlar çeşitli renklerde ipek kıyafetleriyle arz-ı endam ederken, sadece İmparator, erguvan rengi kıyafet giyme tekelini elinde tutardı. Sadık hizmetkâr veya seçkin misafirlerine onur-

landırmak amacıyla erguvan rengi kumaş parçaları verdikleri olurdu. Herkesin yeri *taksis*, yani öncelik hakkı düzeni ile belirlenmişti, imparatorun sofrasında bulunmak onurların en büyüğüyken, aşağı doğru hiyerarşi, merkezdeki masadan uzaklığa göre belirlenirdi [Liutprand, 204; Malmberg, 235].

İMPARATORLUK UNVANLARI

MAKAM VE GÖREVLERİN DAĞILIMI

Soyluların toplumsal yerleri ve imparatora yakınlık dereceleri, öncelikle onlara bahşedilen unvanlarla belirlenirdi. Bu unvanlar ayrıca hükümdarın onlar için uygun bulduğu makamlara tekabül ederdi. İki hiyerarşi arasında her ne kadar tam bir bağıntı yoksa da, sorumluluk ne kadar artarsa, unvan da o kadar büyürdü [Oikonomides, 28 ve 240]. Sistem donmuş değildi ve sıklıkla eski görevlerin dönüşümüyle, şimdi basit görevler hâline gelen, mesela hypatos (konsül), protostrator (aslında özel korumalar şefi bir hadım], proedros (önce Senato başkanı...], daima gelişiyordu. Bu, Tanrısal hiyerarşinin yansıması olduğundan, dokunulmaz farz edilen ama aslında değiştirilebilen hiyerarşiye saygı kaygısı, bir uzman olan *atriklines* tarafından hazırlanan belgelerden ibaret *taktika*nın doğumuna neden olmuştu ki, bunlardan en tamamı, 899'da VI. Leon zamanında yazılmış *Filotheos'un Kletorologion*'u, *De Cerimoniis*'te muhafaza edilmiştir. Bu belge aynı zamanda eş makam sahipleri arasındaki öncelik sırasını düzenliyordu, bir görevi olan patrisyenler, görevi olmayanlardan, hadım patrisyenler, sakallı olanlardan önce geliyorlardı. Daha somut şekilde, bu belgeler aynı zamanda davetlileri, öncelik sırasıyla (taksis), İmparator şölenlerinde yerleştirmeye yarıyordu. Bu öncelik sırasının oluşmasında üç aşama ayırt edilebilir. İlki, *apo hypaton* veya *apo eparkhon* gibi Senato makamlarının önce çökmeye sonra da yok olmaya başladığını gördü. Daha sonra, X. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş, sonra da XI. yüzyılın ikinci yarısında ivme kazanarak, makamların değeri azaldı ve alt kademe makamların zayflamasının boşluğunu doldurmak için yeni makamlar ortaya çıktı [Cheynet, 237]. Bu ikinci evrede, faydalananların sayısı görünür şekilde artarken, sakallı erkeklerle, hadımlara ayrılan makamlar (procedros veya vestarkhes örneğin), imparator dairesine bağlı makamlar, *praepositos* veya *cubicularius* hadımlara ayrılan makamların kuşkusuz zirvesi olarak kalsa da, aralarındaki fark giderek silindi. Hatta bu karışıklık bazı görevlere de yansıdı: Komnenoslar itibariyle, parakoimenos imparatorun o döneminde artık hiçbiri hadım olmayan akrabaları arasından seçilebiliyordu.

XI. yüzyılda, makamların dağılımı, özellikle de protospatharios ve daha üsttekiler, İmparatorlara idarenin üst basamaklarından değil

tüccar, bankacı ve belki de lüks mallar üreticisi zanaatkâr seçkinlerden kişileri ödüllendirmeye izin verdi. Bu sonuncular, eski hak sahiplerinin skandal bir devrim olarak nitelendireceği üzere, senatoya girmeye de hak kazandı. Bu kişiler, Konstantinopolis halkını memnun etmek ve hiç kuşkusuz hazine kasalarını doldurmak istedikleri için cömert davranan imparatorlar IX. Konstantinos ve X. Konstantinos'u demagojiyle suçladılar.

Alexios Komnenos, uyumsuz hâle gelen makamlar hiyerarşisini reforme etti çünkü aşırı miktarda hak sahibi değerlerini azaltıyor ve artık *rogai* ödenmesini mümkün kılmıyordu; bir zamanlar değerli olan, magistratus ve proedros gibi makamlar yok olmadan önce mütevazı taşra seçkinlerine hâlâ veriliyordu [Cheynet, 237]. İmparatorluk seçkinlerini tekrar görünür hâle getirmek için, yeni imparator yeni unvanlar yaratırdı. Bunları, Augustus, şimdiye kadar imparator unvanına eşlik eden Yunanca sebastos terimi etrafında şekillendirirdi. İlk *sebastai* unvanı, 1042'de imparator olduğunda, IX. Konstantinos'a bağlı Maria Skleraina gibi, o zamanki imparatorun saraylı metresini onurlandırmak için verildi ve bu yenilik giderek sadece Komnenosların imparator ailesine ayrıldı, öyle ki Manuel Komnenos döneminde, sebastos unvanına sahip olmak, doğuştan veya kayınlıkla mutlaka Komnenoslardan olmak anlamına gelir olmuştu. Bu bütünüyle bir yenilik sayılmazdı çünkü 1050'den önce de, en yüksek makamlar, sezar veya *nobelissimos*, imparator ailesine ayrılmıştı. Sebastos unvanı örneğin hükmeden imparatorun kardeşini ifade eden sebastokrator gibi başkalarını türetmek için kullanılmıştı. Manuel döneminde despotes ortaya çıktı, bu da bir imparatorluk yüklemiydi, İmparatorun, erkek evladı olmadığında iktidara davet edilebilecek damadını tarif ediyordu.

Komnenoslar makamlar hiyerarşisine, artık yürütülen göreve değil, imparatorla kan bağlarının yakınlığına bağlı olan bir ailevî anlayış dayattılar. Özellikle de Konstantinopolis'te toplanan sinodlar döneminden bugüne ulaşan XII. yüzyıl makam sahipleri listeleri, sadece akrabalık üzerine kurulu bir öncelik sırasını kayıt altına alır. Hatta doğum sırasını bile belirlememize izin verir çünkü ağabey küçük kardeşten önce gelir, yeğenler babalarının veya annelerinin yaşına göre tasnif edilir ve kendileri de yaşlarına göre düzene girerler [Magdalino, 192]. XII. yüzyıl sonunda, daha önceki yüzyılda olduğu gibi, paranın değerinin düşmesine paralel olarak Angeloslar döneminde makamlar yeni bir değer kaybı devresine girmiş, "bakkallar" sebastos olmuştur.

Ömür boyu geçerli olan bu makamlar, İmparator belgesiyle (*aksia dia braneiou*) verilir, bunun için belge sahibi diğer belge sahiplerine bağış yapardı. Sorumluluklar, ki buna da *axiai* denirdi, imparatorun bir emri ile tasdik edilirdi (*axia dia logou*).

750 civarında makamlar[1]

kaisar	spatharios
nobelissimos,	*hypatos*
kouropalates	*apo hypaton*
Patrikios	*apo eparkhon*
protospatharios	

1060/1070 civarında makamlar

kaisar	protovestiarios (post 1070)
nobelissimos	vestiarios
kouropalatos	*illoustrios*
protoproedros, (1070'ten önce)	*antihypathos*
proedros	patrikios
magistros	*dishypatos*
*protovestarkhes** (1070'ten önce)	*hypathos*
vestarkhes	protospatharios
spatharocandidat	

XII. yüzyıl ortasında makamlar

İmparator ailesine ayrılmış makamlar	Diğer makamlar
despotes	protonobelissimos
sebastrokrator	nobelissimos
protosebastos	protokuropalatos
panhypersebastos	kouropalatos
sebastohypertatos	
sebastos	

ROGA

Maaş ya da *roga* sadece memurlara değil, makam sahiplerine de verilirdi, ilk durumda hak sahibinin görevi boyunca ve ikinci durumda ise, söz konusu kişi manastıra girerse bir şüphe olmakla birlikte, ömür boyu. I. İsaakios Komnenos'un zaferine katkıda bulunan parlak general Katakalon Kekaumenos, hayatının sonunda keşiş olduğunda, kuropalatos *roga*'sını alamadığından yakınmıştı. *A priori*, bu talep *roga*'nın aslında ödenmeye devam etmesi gerektiğine işaret eder, ancak ödenmemiştir, bu da ya siyaseten yaşlı generali cezalandırmak için ya da devlet kasasında para olmadığından olabilir, zira VII. Mihael zamanında durum tam da budur.

Rogai biriktirilebiliyordu, senede bir kez, Paskalya'da dağıtılırdı. Aynı miktarda veya senelik bir altın liradan fazla tüm *rogai*'yi, imparator biz-

1. Tabloda makamlar aşağıya doğru hiyerarşik düzende verilmiştir.
* Orijinal metindeki italikler korunmuştur. (ç.n.)

zat hak sahibine verir, böylece imparator ile devletin yüksek memurları arasındaki kişisel bağı vurgulamış olurdu. *Rogai* altın cinsinden burslar veya *apokombia* veya pahalı ipek kumaş ve bazen, kuşkusuz Büyük Saray'ın atölyelerinde üretilen başka lüks mallar şeklinde ödenirdi. Mal cinsinden tamamlayıcı, buğday *modioi* geliri de ayrıca bağlanırdı. Elçi Liutpund de Crémone 950'de yapılan törene katılmıştır [bkz. böl. XII, s. 304-305]. Aynı zamanda elde ettikleri yüksek makamların rogasını biriktiren hiyerarşinin zirvesindeki memurlar 40 altın liraya kadar alabilirlerdi. Farklı makamlara verilen *rogai*'nin oranı konusundaki bilgilerimiz tam değildir, *rogai* yüzyıllarca değişmeden kalmış, İmparatorlar, ödeme düzeyini altüst etmektense artış yapmayı tercih etmişlerdir. Senatonun kapılarını ilk açan protospatharios unvanı, yılda bir altın lira getiriyordu.

MAKAMLARIN SATILMASI VE GÖREVLER

İmparatorun, ilke olarak, görev sahiplerini atadığını gördük. Ne ki, kaynaklar, birçok kere memuriyetlerin, özellikle de finansal güçlük dönemlerinde maliyeyle ilgili olanların, satıldığından bahseder. VII. ve VIII. yüzyıllarda, önemli bir ekonomik büyüklüğe ulaşmış olan ticari görevler, imparatorun yakınındaki bir avuç zengin kişiye bir kararla veriliyordu [Brandes, 640]. XI. ve XII. yüzyıllarda, makam satışları arttı ve bazen kötü sonuçlara neden oldu. Geçmişteki gibi, alacaklılar yine harcadıkları parayı çıkarıp kâra bile geçebildiklerinden, gerçi bazılarının iflasa sürüklendiği de görülmemiş şey değildi, başlıca fayda sahipleriydi, görevlerin alınıp satılması orduya kadar uzanmıştı. Ermeni Pankratios (Bagrad), Ani ile Armenia'nın yönetimini, karşılığında maaş istemeden elde etmişken, savunması için yeterince harcama yapmadığından, şehri Türklere karşı kısa sürede kaybetti.

Makamlar, zengin Bizanslılar için de aynı şekilde bir yatırım kapısıydı [Lemerle, 630; Oikonomides, 239]. Onlar için, önemli bir sermaye karşılığında bir unvan satın almak ve ömür boyu gelirlere sahip olmak mümkündü. İmparatorlar önce Senato mevkilerini satmakta çekimser kaldılarsa da, sonra XI. yüzyıl süresince bu tasa unutuldu ve kamu hazinesinin ihtiyaçları doğrultusunda çok miktarda satış yapıldı, öyle ki, mevcut sermayenin bolluğu, lira başına 7 nomismatalık verimliliğin 6'ya inmesine neden oldu. Devlet makamları satarak kasalara doğrudan giren bolca nakit para kazanıyordu ve alıcı, İmparatorluk unvanlarının hâlâ varolan itibarından faydalanırken, yüksek ve önceden belirlenmiş bir yıllık gelirin garantisine kavuşmuş oluyordu. Makamlar ömür boyu olduğundan, süreleri hak sahibinin yaşam süresine bağlıydı, ancak daha önce gözlemlediğimiz üzere XI. yüzyılda, makam, miras olarak

devredilebilen hatta çeyizin bir parçasını oluşturabilen nakit sermaye olarak görülüyordu [Guilland, 238].

Rogai'nin imparator tarafından senede bir kez ödenen geleneksel sistemi, *nomisma* krizinde sonra yaşayamadı. III. Nikeforos Botaneiates, en yüksek makamları cömertçe dağıttığından, tekabül eden *rogai*'yi ödeyemedi. XI. yüzyıldaki dönüşümler, memuriyet satışının gelişmesi, basit bir çözüm sunuyordu, satışın genelleşmesi, devletin kaynaklarından daha kalabalık bir idare kurmasını engelliyordu, en azından Alexios Komnenos döneminde böyleydi, Küçük Asya'nın büyük kısmının kaybından ve geri fethedilenlerin yakılıp yıkılmış olmasından dolayı, artık yeniden tahsis etmek mümkün değildi.

SARAY AHALİSİ

Öyle görünüyor ki, imparatorun etrafında daimi olarak binlerce saraylı ve hizmetkâr yaşıyordu. Bu özel çevre, merkez idare ile kesişse de, karışmıyor ve birçok alt gruba ayrılıyordu. Birçok farklılığı barındıran bir çevreydi ve daha sonra oluşan, tam anlamıyla bir saray hayat biçimi geliştirmiş olan Avrupa saraylarıyla kıyas kabul etmezdi [Byzantine Court Culture, 236; Magdalino, 192]. Bu grupların en etkilisi imparatorun etrafına yönetim olduğu kadar zevklerine ve eğlencelerine de iştirak etmeleri için de topladığı her cinsten gözdeleriydi. Çoğu kez imparatorun akrabalarından oluşurdu ve Komnenoslar döneminde onlar pek zor ayırt ediliyordu. Bu durum bazı tarihçilerin (örn. Kazhdan [424; 808]) düşündüğü kadar yeni değildi, zira VIII. ve IX. yüzyıldan itibaren imparatorun akrabaları sarayın hâkimiydi. Bu gerçek, kısmen maskelenmiştir çünkü kronikçiler artık sistematik olarak aile bağlarını not etmiyorlardı zira Komnenos döneminde olduğu gibi henüz toplumsal yükselişin vazgeçilmez şartı hâline gelmemişti.

İmparatorun yakınları doğal olarak sofrasını paylaşıyor ve şahsen ulaşabiliyorlardı, bu da onlara ciddi bir iktidar sağlıyordu. Aralarından bazıları, elbette, İmparatorluğun en yüksek mertebelerine geliyordu ama akrabalık bağı olmayan makam sahiplerine de rastlanıyordu.

Sarayda kadınlar da mevcuttu, ancak ikincil sıradaydılar çünkü her törene katılamıyorlardı. Bununla birlikte işlerin düzenli yürümesi için bir imparatoriçenin varlığı aranırdı, örneğin dul olan VI. Leon bu nedenle kızını imparatoriçe ilan etmek durumunda kalmıştı. Kadınlar konumlarını, dolaylı olarak makamlarını onlarla paylaşan kocalarınınkine borçluydular. *Magistrissa magistros* eşi demekti. Kadınlara özel tek unvan, kemerli patrisyenlik idi ve büyük bir cömertlikle dağıtılırdı [Oikonomides, 28].

Aynı şekilde İmparatorluk sarayında birçok yabancı da bulunuyordu. Bu yabancılar arasında, İmparatorluğun uç sınırlarındaki ülkelerin,

Bizans düzeni idaresini öğrenmek için yetiştirilmeye gönderilen ama aynı zamanda rehin vazifesi de gören genç prenslerinin mevcudiyetini belirtmek gerekir. Mevcudiyetleri ana babalarının Bizans'a karşı işlere girişmesini önlüyordu. Bulgaristan'ın müstakbel hâkimi Simeon da Konstantinopolis'te bulunmuştu. Taşradan gelen ailelerin oğulları da şahsen görüşebildikleri hükümdara karşı sadakat düşüncesiyle yetiştirildikleri sarayın dehlizlerine, geleceğin yöneticileri olmak üzere katılıyorlardı. Önemli savaş esirleri de imparatorluk sarayına geliyor ve fırsat olursa hükümdarla konuşuyorlardı. Son olarak başka yabancılar da Bizans'a servet aramaya geliyordu, Norveç'in mustakbel kralı Harald gibi Varangerler, Ermeniler, Gürcüler ve de Latinler, XI. yüzyıldan itibaren çoğalmıştı. Manuel Komnenos, çevresindeki Latinler pek fazla sayıda olduğu ve pek çoğu asker olmadığından eleştirilere maruz kalmıştı.

HADIMLAR

Erken Bizans döneminde bile varolan hadımlar, imparator *cubiculum*'unun gelişmesinden itibaren başat bir siyasi rol oynamaya başladılar [Guilland, 238]. Konstantinopolis'te özellikle de sarayda, taşradaki önemli kişiler İmparator'dan özenilmiş *cubiculum*'lara sahip olsalar da, yoğunlaşmışlardı. Hıristiyan kanunu rızayla iğdiş edilmeyi yasakladığından, uzun süre yabancı ülkelerden gelenlerin işe alınması, VII. yüzyıldan itibaren değişti, zira Küçük Asya ve bilhassa Paflagonya imparator hadımlarının çoğunu sağlıyorlardı [Ringrose, 241]. Aslında, ana babalar öz evlatlarını, ailenin geri kalanına da yansıyacak parlak bir gelecek sahibi olur umuduyla, yasaya aykırı olarak iğdiş ettirmekten çekinmiyorlardı. Paflagonya Hanedanının başarısı bu hesabın doğruluğunu aydınlatır: II. Basileios tarafından fark edilen hadım İoannes, Romanos Arygyros'un başdanışmanı olur, *orfanotropos* unvanı alır, sonra küçük kardeşi Mihael'i takdim eder; bu sonuncu 1034'te evlenerek kendisine bir taht sunan İmparatoriçe Zoe'yi baştan çıkarır.

Genel kural olarak, hadımların rolü hükümdar savaşçı kişilikteyse azalıyordu çünkü orduları zafere götüren pek çok hadım olduğu hâlde, genelde kamplarda bir nevi siyasi komiser olarak bulunduklarından, subaylar onları hakir görüyordu. VI. Leon gibi haremci imparatorların hükümlerinde ve daha da ötesi naiplik dönemlerinde ise, daha görünür oluyorlardı, zira iktidar imkânı olmaksızın yönetime yardımcı olacak güvenilir insanlar olarak görülüyorlardı. Bu nedenle Theofilos'un dulu Theodora, bir hadım olan *logothetos* Theoktistos'un yardımıyla uzun yıllar hükmetti. Daha önce de İmparatoriçe İrene hadımlarla çevrelenmişti, özellikle de oğlu VI. Konstantinos'u saf dışı bıraktıktan sonra. Bilhassa askerî geleneklerin içlerine işlediği Komnenoslar döneminde ve belki de iğdiş etmeye karşı olan Batı'dan etkilenerek, hadımlar siya-

setin arka planına itildiler, ancak İmparatorlar, Manuel dahil, onlara diplomatik görevler vermeye devam etti. Saray'dan yok olmaları için İznik dönemini beklemek gerekti.

İmparatorluk hariç, hadımlara hiçbir görev kapalı değildi. Hadımlar patrik oldular (İgnatios), ordulara kumanda ettiler, mali işleri yönettiler... VI. Leon, insani bir kaygıyla, çocuk evlat edinmelerine izin verdi. Ancak yine de onlar kuvvetli aile klanları kurmaya daha az meyilli görülüyorlardı, hem de Paflagonya kolu IX.-XI. yüzyıl arasında, inişli çıkışlı olmakla birlikte, dikkate değer olan bir etki kurduğu hâlde.

Hadımlar hiyerarşisi (*taksis*) onlara özgüydü ve IX. ve X. yüzyıllarda, bazı memuriyet ve makamlar onlara ayrılmıştı. İmparator ve eşinin özel dairelerinde görev yapıyorlardı. Parakoimomenos şahsen imparator dairesine gözcülük yapıyor, güvenliği sağlıyor ve faaliyetleriyle imparatora sürekli yaklaşıyordu. En ünlüsü, İmparator Lakapenos'un piçi Basileios, birçok İmparator tarafından parakoimomenos yapıldı ve İmparatorluğu 976-985 arasında yeğenleri adına, tek başına yönetti. Praepositos ve kubikoularios'tan sonra, İmparator çiftine yanaşabilen hizmetkârlar, masa hizmetkârı, pincerne veya sâki, *papia* veya kapıcı, hükümdarın yüzünü yıkadığı leğeni getiren *nipsistarios* geliyordu...

İğdiş edilme İmparatorluk'ta yasaktı ve VI. Leon bu yasağı yenilemekle birlikte (Nov. LX), tıbbi iğdişe izin vermişti, bu da kötüye kullanmalara kapı açıyordu. Eski dönemde hadımların büyük çoğunluğunu sağlayan Kafkas ülkeleri, Arap istilalarından beri İmparatorluk'tan ayrıldığından, alımlar esasen İmparatorluk topraklarından yapılıyordu. Elbette, doğal hadımlar kullanılıyordu ama iğdiş de ediliyordu. Bu organ kesiminin neden olduğu kayıplar tartışmalıdır, ancak kazanç ızdıraba değiyordu, zira bir çocuğu hadım olan ve olanakları varsa yeterli bir eğitim alan aile, sarayda en yüksek yerlere gelme ve imparator ihsanlarından yararlanma umudunu taşıyordu. Bu umut boşa değildi: İmparator VI. Mihael Bringas, II. Romanos döneminde parakoimomenos olan İosif Bringas ile akrabaydı. Aynı şekilde, gördüğümüz üzere, *orfanotropos* İoannes kardeşi Mihael'i tahta çıkarmayı başarmıştı. Dolayısıyla hadımlar tüm toplumsal katmanlardan geliyorlardı.

BÖLÜM V

Bizans Kilisesi'nin Kurumları

Marie-Hélène Congourdeau
Bernadette Martin-Hisard[1]

Araplar, VII. yüzyıl ortasında Filistin ile Kudüs, Suriye ile Antakya, Mısır ile İskenderiye'yi ele geçirmekle, Doğu'nun üç Patrikhane makamını hâkimiyetleri altına almışlardı. Lombard ve Slav işgalleriyle giderek daha fazla yalıtılan Roma, VIII. yüzyılda Bizans hâkimiyetinden Karolenj hâkimiyetine geçti. Dolayısıyla Konstantinopolis Bizans topraklarındaki tek Patrikhane makamı oldu ve Balkanlar üzerinde otorite kurdu. IX. yüzyıl ortasındaki İsa konusundaki büyük tartışmaların bitişi, aynı zamanda Kilise'nin evrenselliğini ifade eden ekümenik konsillerin de sonunu getirdi. Konsiller dönemi diye anılan dönemin entelektüel büyüyüşü ve dışlayıcılığını müteakkip, Konstantinopolis'te büyüyen Patrikhane ruhbanı tarafından omuzlanan patriğin, toplumun dönüşümüne ayak uydurmak isteyen ve daimi sinodun metropolitlerinden güç alarak, sorulara cevap arayan yönetim biçimine tanıklık ederiz: Ortodoksluğun bu dönemine sinod dönemi denebilir. Titizlikten çok iktisadi mantıkla uygulanan ayinler, kanon hukuku, korkulu dinî sapkınlık avı, pırıltısı sınırlarını aşmakla birlikte, güçleri dengelemenin zor olduğu bir Kilise'nin yüzünü şekillendirir. Başka bir bağlamda, laik güçler kazanarak ve Katolikliğinin altını çizerek kendini inşa eden Roma Kilisesi'nden giderek uzaklaşan, ancak diğer patrikhanelerle olduğu gibi, sürekli onunla da komünyon ve iletişim hâlinde olan Konstantinopolis Kilisesi bir İmparatorluk Kilisesi'dir ve öyle de kalmıştır.

PATRİKHANE

PATRİKHANE YETKİ ALANI (VII.-XII. YÜZYILLAR)

640'ta Konstantinopolis Patrikhanesi'nin yetki alanı V. yüzyılda belirlenmiş üç sivil *dioikesis*'e tekabül ediyordu. 33 metropolitlik bölgesi

1. Bernadette Martin Hisard, 100-106 ile 109-118. sayfaları kaleme almıştır. Marie-Hélène Congourdeau, 106-109 ile 118-131. sayfaları kaleme almıştır.

veya *eparkhia* şeklinde düzenlenmişti ve 26 özerk, bir başka deyişle Konstantinopolis'e doğrudan bağlı oy vereni olmayan başpiskoposluk bulunduran temeli, esasen Anadolu'ydu çünkü sayı ve merkezlerin kadimliği nedeniyle Asya ve Pontos, beş *eparkhia*'ya indirgenmiş Trakya'dan daha ağır basıyordu. Trakya dışında, henüz İmparatorluk dahilinde olan Roma merkezi, o zamanlar İllyria diye anılan Balkan Yarımadası'nın tamamı üzerinde yargı hakkına sahipti [Bavant, NC 1, 305. sayfadaki harita ile birlikte].

Bu bölge Batı İmparatorluğu'nun parçası olan, daha çok Latin gelenekli bir Batı İllyria ve idari bakımdan Konstantinopolis'e bağlı Doğu İllyria olarak bölünmüştü; ancak Kilise bakımından İllyria, V. yüzyılda başpapazı otoritesinin naipliği tarafından onaylanan Roma'nın asası altında birleşmişti.

III. Leon'un Fermanı

VIII. yüzyılın başında imparator, haklarını kullanarak [Michel, 304] çifte adım attı, Doğu İllyria (Dacia ve Makedonya) Kiliselerini Konstantinopolis'in yetki alanına geçirdi ve Sicilya ve Calabria Papalık mülklerini İmparatorluk hazinesine bağladı, ki bu da Kiliselerinin başkente bağlanması demek oluyordu. İmparatorluk fermanları kayıp olduğundan, tarihlerini, tam içeriklerini ve nedenlerini bilemiyoruz: Olayların en kapsamlı ifadesi, 860'ta Papa I. Nicholas'ın kaleminden çıkan, Selanik'teki naipliğin tekrar tahsis edilmesi ve İtalyan mülklerinin geri verilmesi konuludur.

Leon belki de Kilise aracılığıyla İmparatorluğun, bir yandan Slavlar, bir yandan Benevent'in Lombardları ve Arapları ise diğer yandan Roma'dan ayırdığı topraklar üzerindeki otoritesini pekiştirmek istemiştir. Balkanlarda, Batı İllyria, daha sonra Dalmaçya psikoposluğu konusu açılsa da, tartışmaya açık görünmüyordu; İtalya tarafında, Napoli ve Ravenna gibi diğer Bizans mülkleri, Napaoli'deki bir olası girişim dışında etkilenmedi. III. Leon'un fermanları iki ilgili durumda farklı sonuçlara yol açtı. İllyria'da, Selanik'te el değiştirme papa naipliğinin hukuki varlığına dokunuyordu, ancak kaldırılması, Yunanca konuşan toprakta zaten kurulmuş bulunan *eparkhia*'yı dokunmadan bırakıyordu. Buna karşın İtalya'da, Sicilya ve Calabria Kiliselerinin, İtalya'da şehir çevresindeki tek metropolitliği Roma olduğundan, bağlanmaları yeni metropolitliklerin, hatta özerk başpiskoposlukların tanımlanması ve yeni Helenleştirilen bölgelerde muhtemel piskoposlukların kurulmasından geçiyordu.

Kaynakların durumu fermanın uygulamaya giriş tarihini izlememize izin vermese de, etkisinin 787'de sezilebilirken, X. yüzyıl başında açıkça doğrulandığını görebiliriz.

910-959 taxis'i

Elimizde, 51 metropol listesi veren Nikolas Mystikos ve VI. Leon zamanında yazılmış 919-905 *taxis*'i dışında resmî piskoposlukların listesi yoktur. Hem metropol (33 merkez) hem de özerk başpiskoposluk (50'de 31) sayılarıyla Doğu önemini korumuştu; ancak *taxis* ile ihdas edilen 19 yeni başpiskoposluktan, altısı Batı (Rhousion, Nike, Brysis, Serres, Karabizye, Korfu), biri daha da batıda İtalya'da (Otrante) ve üçü Kırım'daydı (Gotthie, Sougdia, Foulloi).

Böylece, Balkanlardaki metropollerin eklemlenmesini ve Sicilya ve Calabria'da bir metropol yapısı oluşturulmasını gözlemliyoruz. Bulgarlar ve Slavların oturduğu topraklarda da bir yandan eski Dacia, Makedonya, Moesia ve Skythia eski *dioikeiseis*'indeki eparkhia'nın yok oluşuna tanıklık edilmiş; diğer yandan da gelişen Kırım'ın, Zikhia Başpiskoposluğu ile adının (Lazika) yeni Trabzon metropolüne geçirildiği Fasis *eparkhia*'sının gözden kayboluşunu telafi ettiği, Pontos bölgesinde bir evrim yaşanmıştır.

Son olarak, III. Leon'un fermanında öngörülen İmparatorluk topraklarıyla Konstantinopolis Patrikhanesi topraklarının örtüşmesi gerçekleşmemiştir çünkü her ne kadar imparator kendisine atamalar konusunda son söz söyleme hakkını saklı tutmuşsa da, yeni Dalmaçya ve özellikle de makama getirilenlerin Latin olduğu ve Roma'ya Kilise açısından doğrudan bağlı olan, Langobardia temaları topraklarında hiçbir Konstantinopolis *eparkhia*'sının adı geçmez.

Konstantinopolis Patrikhanesi, Batı ile Doğu arasındaki bu yeni dengeden dönüşmüş olarak çıkmıştır. Genellikle Doğulu altmış piskopos yerine, şimdi patriğin doğrudan yetkisi altında, İmparatorluğun çoğunu kapsayan yüz kişilik bir kurul vardır. Bu şekilde kapsanan topraklar, dilsel (Yunanca her yerde kendini dayatma yolundadır) ve inaksal bir bütünlük arz eder: Ortodoks nüfusla donanmıştır ve Ermenistan Kilisesi ve *katholikos*'unu Konstantinopolis'in kucağına çekmek için Fotios'un nafile çabalarına rağmen, hiçbir şey değişmez [Mahé, *HC* 4].

X.-XII. yüzyıl dönüşümleri

Metropol ve başpiskoposluk ağı, hakkı olduğu üzere imparator tarafından, İmparatorluğun küçülme veya genişlemesi çerçevesinde yeniden biçimlendirilmiştir [Michel, 304]. Hiçbir resmiyeti olmayan, yarım yamalak, gerçeği az buçuk yansıtan, tarihlendirmesi daha zor piskoposluk notlarını, XI ve XII. yüzyıllarda çoğalmış bulunan, düzgün tarihlendirilmiş synod toplantılarındaki yoklama listeleriyle karşılaştırabiliriz. Böylece notlardaki bilgilerin bazılarının da, belli bir zaman için doğrulamasını yapmak mümkün olmuştur [Darrouzès, 29; Ohme, 254].

X. yüzyıl, genişleme çağı, Keltzene metropolünün ihdası ve bazıları Pompeioupolis'in de yükseltildiği Doğu'da (Amastris, Khones, Kolonea) ve bazıları Batı'da, Otrante (968'de kuruldu), Thebes, Serres gibi bir dizi başpiskoposluğun metropole dönüştürülüşü dışında, az değişim gördü. XI. yüzyılda, metropollerin sayısı, tarihleri pek az bilinen yirmi başpiskoposluk ve piskoposluk (aralarında Alania ve Rusya da vardı) ile kayda değer bir artış gösterdi.

Antalya'nın, 1083-1084'te metropollüğe yükseltilmesi Alexios'in hükümdarlığının başlangıcında yoğunlaşan bir hareketin sonu oldu ve eski seçmenlerinden mahrum bırakılan metropolitlerin tepkisiyle karşılandı; Papa III. Nicholas tarafından yayınlanan uzun bir synod cildi, I. Alexios'e kanonlar ve yasalar temelinde piskoposlukları metropollerinden ayıran bu kuruluşların aşırılık olduğunu gösterdi. Bu tepkiyi görmezden gelmemekle birlikte kuruluşları tekrar düzenlemeye yanaşmayan Alexios 1087'de bir imparator fermanı yayınlayarak bundan böyle yeni bir kuruluşun imparator ve synodu ile patriğin onayı sonucunda meydana getirilebileceğini teslim etti [Dölger, 48]. Kuruluş hareketi kesin olarak hız kesti, ancak XII. yüzyılın son çeyreğinde yükseltmeler tekrar başladı.

Böylelikle, Konstantinopolis Patrikhanesi'nin yetki alanı, III. Leon tarafından belirlendiği şekliyle, genel olarak istikrarlı kaldı, tek istisna Norman istilasının Calabria ve Sicilya'yı Roma Kilisesi'nin kucağına ittiği İtalya idi. Buna karşılık, iç bölünmede bir dönüşüm geçirdi. Doğu'daki topraklardaki gerilemeler, bölgeleri yok etmedi, ancak makamların sahipleri hâlâ atanmakla birlikte Konstantinopolis'te ikamet ediyorlardı. Ayrıca, etkileri henüz tam değerlendirilemeyen bir dönüşümden de bahsetmek gerekir: İmparatorluğun idari reformları, özellikle de temaların gelişimi, siyasi ve kilise bölgelerinin paralelliğine son verdi.

Patrikhane ve Ulusal Kiliseler

Bu dönem boyunca ve özellikle de IX. yüzyıl sonundan itibaren, İmparatorluk'tan ayrılan toprak üzerinde Bulgar Devleti'nin kuruluşu ve Hıristiyanlığı kabul edişi, bazıları Konstantinopolis, bazıları da Roma'ya bağlı olan bölgelerde kurulmuş veya yeniden kurulmuş olan piskoposlukların Kilise'ye bağlanması sorusunu ortaya çıkardı (Hannick, *HC* 4]. Kanonik beş Patrikhane dışında yeni Patrikhanelerin kurulma olasılığı o dönemde öngörülmeye başlandı. Bulgarlar IX. yüzyılın sonundan beri özerk denilen bir Patrikhane ayrıcalığına sahiptiler. Bu, liderin yerelde Konstantinopolis patriğinin müdahalesi olmadan seçilmesi böylece ulusal bir Kilise oluşturulması anlamına geliyordu. 1018'de Bulgaristan'ın ilhakını müteakkip Patrikhane yok edildi ve başpiskoposluğa çevrildi, merkezi II. Basileios'un pek çok piskoposluk bağlamış olduğu Ohrid

idi, kısa sürede Rumlar tarafından ele geçirildi. Bunların en önde gelenleri, Tranili İoannes'in 1053 tarihli meşhur mektubunun muhatabı olan eski *khartofylax* Leon (1037-1055) ve Ayasofya'nın eski diyakozu Theofilaktos idi (1082 civarı- 1125 civarı).

Ulusal bir Kilise konusu, X. yüzyılda resmî olarak Bizans sınırlarının dışında Hıristiyanlığı seçen Rusya için de geçerliydi. Burada da çözüm Kiev'de on seçmen barındıran ve Konstantinopolis'e bağlı bir başpiskoposluk kurulması ile çözülmüştü [Vodoff, 326]. Bulgar ve Rus, iki durumda da, bağımsız veya Konstantinopolis Patrikhanesi'ne yargısal bağlılığın dışında, Kiril ve Methodios'un Ortodoks Hıristiyanlığın temel metinlerinin Slav diline çevrilmesi, Bizans etkisinin ışıldamasını garantiliyordu. Son bir ulusal kilise, piskoposluk notlarında adı geçen Alania Kafkas Kilisesi de Patrikhane'ye bağlanmıştı.

PATRİK

Patrik, Doğu patrikhanelerinin zayıflaması ve papanın siyasi uzaklığından istifade ederek, tüm Kilise işlerinde imparatorun biricik danışmanı konumunu pekiştirdi. Görevleri belirginleşen ve gelişen Ayasofya ruhbanından destek alarak, XI. yüzyıldan bu yana giderek merkezileşen İmparatorluk'taki önemini artırdı.

Sıfatlar

Konstantinopolis piskoposu olarak patrik, konsil kökenli sıfatları *in Trullo* Konsili tarafından hatırlatılan bir makamı işgal ediyordu:

> Tanrı tarafından korunan bu İmparatorluk şehrinde toplanan (= I. Konstantinopolis, 381) 150 babanın yasalarını ve Khalkedon'da toplanan 630 tarihliyi yenileyerek, Konstantinopolis makamının, eski Roma makamıyla aynı ayrıcalıklara (*presbeia*) sahip olduğunu ve onun arkasından ikinci gelmekle birlikte, kilise işlerinde onunla aynı büyüklükte olduğunu ilan ederiz (36. kanon).

Roma tarafından hâlâ reddedilen bu tanıma, havari Andreas efsanesi üzerine kurulmuş havarisel bir tanım da oturtulmaya çalışılmıştı [Dvornik, 281]. Daha sonraları, XII. yüzyılda, Balsamon'un *Konstantinos'un Bağışı*'nın yeni bir okuması tarihsel yönlere tekrar geri dönülmesini mümkün kılmış [Spiteris, 319; Angold, 260], 1200 civarında Patrik X. İoannes Kamateros'a Konstantinopolis ve İmparatorluğun Hıristiyan köklerini hatırlatma yolunu açmıştı.

Patriklik makamı, Fotios döneminde, hazrete hitap etmekte protokol kuralı hâline gelen, ancak papa ile sorun çıkaran ekümenik tanımlamasını başlatmıştı. I. Kerularios mühürlerinde buna yer vermiş [Laurent,

41, C. 1, no. 6], bundan böyle "Tanrı'nın izni ile Konstantinopolis, Yeni Roma Başpiskoposu ve Ekümenik Patrik" formülü benimsenmiştir.

Seçim

Seçim şekli, o zamana kadar bir metropolitle aynıyken, kesinlik kazanmış, *Törenler Kitabı*'nda [II, 14 ve 38] enine boyuna anlatılan bir sürece varmıştır. II. İznik (3. kanon) ve 870'teki IV. Konstantinopolis (12. kanon) Konsilleri'nin kanonları, laik hükümdarların piskopos seçimine karışmamaları gerekliliğini hatırlatır, ancak patriğin durumu özeldir. Yeni bir Patrik seçimi üç farklı aşama içerir. Başkentte mevcut metropolitlerin oylaması (*psefos*) sonrasında imparatora üç isimden oluşan bir liste sunulur, imparator işine gelen bir ismi seçer, ilan eder ve Magnaura Sarayı'nda tüm diğer memurlar gibi atayarak, tasdik ederdi:

> Tanrının izni ve ona dayanan iktidarımız, Konstantinopolis patriği olarak bu pek dini bütün kişiyi atamıştır [*De cerimoniis*, 205, II, 14 ve 38]

Metropolitlerin ilki olan, Trakya Herakleia'nınki tarafından yapılan dinî takdis töreni (*kheirotonia*), bir sonraki pazar Ayasofya'da gerçekleşirdi. Sonrasında olağan durumlarda eski bir geleneğe göre yeni Patrik dört diğer patriğe sinod tarafından, göreve getirilişini ve imanın şartları bulunan birer mektup gönderirdi. Böylece adı onların kiliselerinin defterlerinde (*dypthikha*) görülürdü. Adının görülmemesi ise iki kilisenin koptuğuna delalet ederdi.

Seçim ilkesel olarak tüm piskoposlar için ölene kadardı; ancak hastalık nedeniyle istifa eden patrikler de oldu. Bununla birlikte daha çok imparatorun iktidarıyla yaşanan çekişmeler patriğin görevden alınmasına neden olur, bazen IX. yüzyıl sonunda

İgnatios-Fotios, X. yüzyıl başında Efthymios-Nikolas kavgasında olduğu gibi dinî ayrılığa kadar varabilirdi. Daha nadiren makam boş kalabilirdi, bununla birlikte X. yüzyılın ikinci yarısında 996'da Sisinnios'un seçimine kadar üç yıl boş kaldığı olmuştu.

Patriklerin kökenleri

Konstantinopolis Kilisesi'nde bir *Liber pontificalis*'in olmaması patriklerin tarihini somut olarak izlememize imkân vermiyor; ailevi, coğrafi, toplumsal, etnik kökenleri ne seçim şartları ne de tam olarak iktidarı nasıl kullandıkları hâlâ bilinmez. Bununla birlikte patriklerin cenazelerinde söylenen övgüleri ile tamamlayabileceğimiz, seçilen kişinin önceki görevlerinden bahseden listeler ve en azından hükümlerini aydınlatan, ifa ettikleri işlerin kayıtları vardır.

641 ile 1206 arasında, görevi aşağı yukarı dokuz yıl süren 63 Patrik olmuştur; ancak gerçek görev süresi çok değişkendir, bir seneyi bulmayanından, III. Nikolas Grammatikos'un yirmi yedi seneliğine kadar. Makam nakli kanon hukuku tarafından yasaklanmış olduğundan, seçilenler pek nadiren eski piskoposlardır; bununla birlikte 715'ten 1204'e altı vaka görülmüş, bu şekilde Kyzikos Piskoposu Germanos 715'te Patrik seçilmiştir. VII. yüzyıla değin, seçim esas olarak din görevlileri arasında olmuştur: 705'ten 1204'e dek 15'i, Ayasofya'nın ruhbanı arasından gelir. Ancak laikler de vardır: 705'ten 1204'e 6 kişi: Taraisios ve Fotios'un ikisi de eski *protoasekretis*'tir. Önemli değişiklik özellikle Makedonyalılar döneminde ayrıcalık kazanan Stoudios çevresinde, manastırdan görevlendirmelerin artışı olmuştur: VIII. yüzyıldan önce 5'e karşılık, 815'ten 912'ye 7; X. yüzyılda 4, XI ve XII'de 14 olmuştur.

Görevler

Patrikler daha önceki dönemde metropolit üstü yargı mercileri olarak belirlenmiş, metropolit düzeyinde ortaya çıkan uyuşmazlıkları çözmeye ve evrensel kilisenin birliğini bozabilecek inaksal, ayinsel veya ahlaki her türlü soruna kurul aracılığıyla cevap vermeye yetkili kılınmıştı [Flusin, *NC* 1]. VII. yüzyıldan öteye tanım baki kaldı. Her piskopos gibi patrik de manevi ve ayinsel görevlerinin çeşitli veçhelerini yerine getirirdi: İmanı öğretmek, Ortodoksları dinî sapkınlıktan korumak ve sapkınları Ortodoksluğa döndürmek, paganlara din değiştirtmek, Hıristiyanları sonsuz hayata ulaşma noktasına getirmek, günahkârların yaralarını sarmak ve iyileştirmek; patrik düzeyinde bu görev inak, kanon hukuku veya litürji ve giderek daha fazla toplumun gelişimi nedeniyle istenen açıklamalara cevap bulmayı da içermeye başladı.

Patrik mutlaka ki özel kişilere doğrudan cevap verebilir, tavsiye veya destek mektubu yazabilir, Fotios ve Nikolas Mystikos'un yazışmalarından anladığımız kadarıyla, danışmanlık yapabilirdi; ancak çözümü kanun hükmünde olabilecek her türlü önemli sorun sinodda ele alınmalıydı. Konsiller devri denen –tüm piskoposların davetli olduğu ekümenik konsillerinki– dönemden sonra, demek ki IX. yüzyılda sinodlar dönemi başladı çünkü patrik hükümetinin organı, hâlâ imparatorun nazarı altında Bizans Kilisesi'nin sorunlarına eğilen metropolitlerin daimi sinoduydu.

PATRİK VE İMPARATOR

Hıristiyanlık birdir ancak iki krallığı vardır. Yeni Ahit "Sezar'a ait olanı Sezar'a, Tanrı'ya ait olanı Tanrı'ya veriniz" buyurur [Mt 22, 21].

İmparator, patrik gibi öncelliği isteyebilir çünkü patrik imparatorun tebaası ve imparator Kilise'nin oğludur.

Uyum mu rekabet mi?

İmparator ve Kilise aynı Tanrı'ya hizmet ettiği ve dünyevi ile uhrevînin sınırları iyice çizilmiş olduğundan, teoride çatışma olamazdı. Bu 535'te İustinianos'un 6. novelinde söylenendi: Tanrı insanlara ruhban ve (potansiyel olarak evrensel olan) İmparatorluğu vermiştir. Biri dünyevi diğeri ise uhrevi olanla ilgilenir. "İkisi de, tek ve aynı ilkeden kaynaklanır, insanlar için dünyayı daha güzel hâle getirirler" [Gagron, 206, s. 202]. Aynı ilkeden kaynaklanan ve aynı hedefe yönelen iki iktidar arasındaki uyumun resmidir.

Fotios iki alan arasındaki kesin sınırı çizmeye ve iki iktidar arasındaki ilişkileri belirginleştirmeye yeltenen tek metnin yazarıdır. Söz konusu olan Fotios tarafından 880 civarında kaleme alınan İmparator kanunları külliyatının girişi *Eisagoge'dir* [Dagron, 206, s. 203-207]. "Kilise ve devlet arasındaki ilişkileri akla uygun hâle getirmeye çalışan kişinin bir patrik olmasına kayıtsız kalınamaz (*a.g.e.*), belirsizlik daha güçlü olana, bu durumda *basileus*'a yarar. *Eisagoge*'nin II. ve III. başlıkları imparator ve patriğin karşılıklı iktidarlarını tasvir ederken, patrik, İsa'nın yeniden doğmuş ve canlı sureti olarak sunulur, Kilise'nin savunulmasıyla ilgili türlü görevleri olan imparator daha çok onun hizmetkârı gibidir. Ancak yine de vurgu iki gücün uyumuna yapılır: "Ruh ve beden açısından kulların barış ve mutluluğu imparator ile patriğin iyi anlaşması ve mutabakatında yatar" (başlık III, 8). Bu cins bir "kurulum" hiçbir zaman olmamıştır, VI. Leon tahta çıkar çıkmaz iki erkek arasındaki gerçek güç ilişkisini gösterir şekilde, Fotios'un istifasını istemişti.

Bizans, Gregorius reformlarının benzerini hiçbir zaman tanımamıştır çünkü Patrikhane'nin mekânı İmparatorluk Sarayı'ndan sadece birkaç adım uzaktaydı, bu da çok istisnai durumlar dışında, patriğe şahsi bir siyaset hakkını haram ediyordu, oysaki papa, Alman İmparatoru'nun uzaklığından faydalanıyordu. Bununla birlikte, başkentteki güçlü bir hizibin desteğini alan Mihael Kerularios, iktidarı almasında katkısı olduğu İmparator üzerinde hâkimiyet kurduğunu iddia ederek ve Kilise'nin kendi alanında özerkliği bulunduğunu savunarak, erguvan sandaletler giyip İsaakios Komnenos'a meydan okumaya cüret etti. Hükümdar onu tutuklattı (ancak isyandan korktuğundan başkentin dışında) ve patriğin ölümü İsaakios'un sonucundan korktuğu bir davanın başlamasını önledi. İmparator ve patrikleri karşı karşıya getiren başka anlaşmazlıklar bu raddeye varmadı. Ya *basileus* kendisinden önceki İmparator tarafından atanmış bir patrikten, V. Leon tarafından saf dışı bırakılan Nikeforos veya VI. Leon tarafından saf dışı edilen Fotios gibi, kurtulmak istedi ya da Patrik kanon hukukunun ihlal edilmesine, VI. Leon'un dördüncü evliliğine karşı çıkan Nikolas Mystikos gibi karşı çıktı.

İmparatorun Kilise içinde iktidarı

İmparatorun ruhban tarafından sorgulanmayan hakları ile döneme göre az ya da çok dirençli muhalefetle karşılaşanlar arasında ayrım yapmak gerekir. Bizans imparatoru aslında dinî alanda önemli önceliklere sahiptir. Öncelikle Ortodoksluğun teminatıdır ve Herakleios'tan III. Leon'a veya Manuel Komnenos'a kadar bu rolü talep etmişlerdir. İmparator tartışmalarda hakem rolü de görür.

Dogma bir kez kesinleştirildiğinde, imparator artık sapkınları kanun gücüyle takibe alarak, onu dayatmakla yükümlüdür: Bu nedenle Patrik Nikeforos (806-815) Manicileri ölüme mahkûm eden yasaların uygulanmasını istedi. Ancak imparatorun görevi sadece Kilise'nin hizmetindeki bir laik kol gibi basit bir yürütme gücüyle sınırlandırılamaz.

Basileus dünyevi Kilise'yi idare etmek için birçok koza sahiptir ancak anlaşmazlığı yaratan daha çok hükümdarın diğer laikler üzerindeki belirleyici haklarıdır [Dagron, 206]. Bunlar XII. yüzyılda İmparatorluk savlarına özellikle yakın duran bir yasa koyucu olan Theodoros Balsamon tarafından laiklere kutsal bölmeye girme yasağı getiren *in Trullo* Konsilinin 69. kanonunun yorumunda sıralanmıştır. Bu vesileyle kanun koyucu, imparatorun herhangi bir laik olmadığını hatırlatır. Egemen Tanrı'nın Kutsanmışı'dır ve bu nedenle de kutsal bölmeye (*bema*) girme, buhurdanlığı kullanma, üçlü şamdanla kutsama, vaaz verme hakkı vardır [Antonopoulou, 261]: Bütün bu edimler laiklere yasaktır.

İmparatorlar dogmanın tanımına bile müdahale ederdi, örnekleri II Konstantius'un monotelit siyaseti veya III. Leon ve V. Konstantinos'un Ikonodüllere karşı eylemleridir. Bazı inananlardan, özellikle, imparatorun rahip olmadığını savunan Din Savunucusu Maximos'un II. Konstantius'a karşı yaptığı gibi keşişlerden [Dagron, 206] veya V. Leon'a karşı çıkan Stoudioslu Theodoros gibilerden düşmanca bir tepki gördüler. Ikonodül imparatorların başarısızlığı imparatorların din konularına müdahalelerini geriletti. Bununla birlikte, XII. yüzyılda Komnenos hanedanı "epistemonark" olan bir imparator görüşünü dayattı. Bu terim o âna kadar Stoudiosçu manastırlarda, boşvermiş kardeşlerine görevlerini hatırlatan keşişi tarif etmek için kullanılıyordu; imparatora Kilise'yi doğru yolda tutması için verilen sorumluluğu betimliyordu. I. Alexios, patriğin ve onları çevreleyen metropolitlerin ihtiraslarına düşmanlık besleyen Ayasofya ruhbanının desteğini alıp, sinod muhalefetine rağmen bir ruhban reformu yasası çıkarttı (1107). I. Manuel, VI. Leon'un dinî tutkusunu devam ettirip, söylevler yazdı, teolojik tartışmalara karıştı, sinodlar toplayıp, başkanlığı altında lanetlemeler düzenledi veya teolojik seçenekler dayattı ("Baba benden büyüktür" konulu 1166 Sinodu).

PATRİKHANE İDARESİ

Patrikhane'nin mekânı

VII. yüzyılda, Patrikliğin ve idaresinin mekânı Patriarkheion, kalıcı hâle gelip, iki katına çıkarak dönüştü [Janin, 574, plan, s. 61]. Sürekli iletişim hâlinde olduğu Ayasofya'nın güneyinde Augusteon boyunca yerleşti. Saray'ın gerçekten uzun binasında birçok büro, özellikle de iki *sekreta*, mahkemeler bulunuyordu ve sinod ve davetlere ev sahipliği yapıyordu; XI. ve XII. yüzyılda yeni daireler eklendi. Saray'dan uzak olmayan Thomas *triklino*'su Patrikhane kütüphanesine ev sahipliği yapıyordu ve büyük salonlar sinodların toplanmasını kolaylaştırıyordu. Patrikhane'nin gelirleri vardı, özellikle de mülklerin idaresi yetkileri coğrafi olarak belirlenen çeşitli bürolar (*scrinia*) aracılığıyla yapılırdı. Bu *scrinia*nın gelişimi, Patrikhane'nin, kâh Konstantinopolis'te işletilen dükkânlar, kâh İmparatorluğa yayılmış büyük beylik araziler şeklindeki hatırı sayılır serveti konusunda fazla bilgi sahibi değiliz. Bu gelirlerin en azından bir bölümü, Patrikhane'nin hayır işlerini beslemeye gidiyordu. Konstantinopolis'in farklı kiliseleri Patrikhane'nin doğrudan yönetimi altında bulunurdu, Aya İrini ve Vlaherna'daki Theotokos gibi; ancak Ayasofya ihtişamı kadar ayinleri ile de Bizanslılar kadar yabancıları da etkileyen mükemmel katedral kilisesiydi.

Patrikhane ruhbanı

Bundan Büyük Kilise'ye hizmet eden ruhban anlaşılır. Büyük kadrosu 612'de 600 kişiyle sınırlandırmıştı: En kalabalıkları okurlar (160), diyakozlar (150) sonra da rahiplerdi (80); ayrıca 40 kişilik bir kadın diyakoz kadrosu da vardı. Ayrıca, maaşlı bir iş bekleyen ihtiyaç fazlası ruhban da bulunuyordu. XI. yüzyılın sonunda, özellikle Konstantinos Monomakhos döneminde sayıları artmış, yaklaşık 500-700 maaşlı ruhbanı bulmuştu ve bunlara 1.500 de ihtiyaç fazlası ekleniyordu [Angold, 260; Papagianni, 306]; bu iki küme arasındaki olası rekabet ve bazı patriklerin ruhbanlarının gelirleri konusundaki kaygıları düşünebiliriz [Herman, 292]. Ruhbanın rahiplik ve eğitim konusundaki aldırmazlığı, kariyer kaygısı ve muhtemelen kanon hukuku konusundaki bilgisizliği, Alexios Komnenos'u tasalandırmış olmalı ki, 1107 yılında yayınladığı ferman tam da bu konuyla ilgilidir [Gautier, 248; Angold, 260].

Her durumda XI. yüzyıldan itibaren, diyakozlar bu ruhbanın seçkinleri olmuş, entelektüel seviyeleri gözle görülür şekilde artmıştır; onların arasından ve özellikle de Komnenoslar döneminde ilahiyat tartışmalarına girenler içinden özellikle P. Magdalino (127) tarafından önerilen "Ortodoksluğun koruyucusu" terimini hak edenler çıkmıştır [Angold, 260].

Patrikhane yöneticileri (arkhontes)

Tüm piskoposluklar gibi Konstantinopolis'in de idari bir sorumluluğu olan yöneticileri, *offikia vardı* ve bu görevler ruhban tarafından yerine getirilirdi. Önemleri Patrikhane ile birlikte büyümüştü. VII. yüzyılın başında genel idare için ayrıca bir *sigellos*, bir *khartofylaks*, idari işler için noterler, mal ve taşınmaz mülklerin yönetimi için *ekonomos ve khartularios*, hazine ve ayinlerin düzeni için *skeuofylaks*, disiplin ve düzenin sağlanması için *ekdikoi* vardı. *Offikia* normal şartlarda, sicil memurlar yerine *arkhontes* tabir edilen Ayasofya ruhbanı tarafından işgal edilirdi. Sorumluluklarının ağırlığı ruhban hiyerarşisindeki yerlerine bağlı değildi; diyakozlar sıklıkla rahiplerden daha yüksek görevler işgal ederdi.

Patrikhane'nin yetki alanının genişlemesi haklarında pek az şey bildiğimiz bu memurların iş ve ağırlıklarını ancak ağırlaştırmış olabilir, ki imparator onları bazen Saray'daki törenlerde ağırlardı ve *Taktikon* Beneseviç'in [Oikonomides, 28] tanıklık ettiği üzere, burada laiklerden farklı bir hiyerarşi oluştururlardı. *Sakkellarios* Ayasofya'nın finans işlerini yürütür; *protonotarios* patriğin sekreterliğini yapar, *logothetos* bayram söylevlerini okurdu. X. yüzyılda ortaya çıkan *hypomnematografos* bundan böyle adalet görevlisi olarak çalışmış ve bir süre sonra *khartofylaks*'ın bir adım arkasına yerleşmişti; *kanstresios*, ayin vestiyerine atandı, referendarios muhtemelen patrik ile imparator arasındaki aracı olarak kaldı. Listede yanlış olarak patriğin halefi olarak görülen *sigellos*'un adı geçmez [Darrouzès, 279]. X. yüzyılda imparatorun artan ağırlığı iki eğilimle kendini gösterir: Bellibaşlı *arkhontların* –özellikle *ekonomos* ve *skeuofylaks*'ın imparator tarafından atanması–, giderek artan sıklıkla ruhban yerine laiklerin atanması. İmparatorun bu ilgisi kuşkusuz ki Kilise'nin zenginliğini kontrol altında bulundurma kaygısından kaynaklanmaktadır. 1057'de, İsaakios Komnenos, patriğe tüm ofislere atama yetkisini geri vermiş, Kilise mallarının denetim haklarından vazgeçmiştir. Bu karar Kilise mirasını serbest bırakıyor ve patriğe özyönetim konusunda tam yetki veriyordu.

Alexios Komnenos, yönetiminin hareketli ilk yılları (Kilise mallarına el konulması, İoannes İtalos davası) çerçevesinde, 1094 yılında Patrikhane düzenini açıklığa kavuşturan ve *khartoflax*'a ön planda bir yer vermeye doğru giden dönüşüme ışık tutan bir *prostagma* yayınladı [Darrouzès, 279; Angold, 260]. Patrikhane'nin beş bölümünde çalışan memurların Büyük Kilise'nin çıkarlarıyla ilgili belirgin görevleri olduğunu görürüz: Büyük *ekonomos*, büyük sakkelarios, büyük *skeuofylaks* ve hazine görevlisi veya *sakelliou*. Buna karşın, beşinci arkhonluk olan *khartoflax*, arşivcisi olduğu Ayasofya'daki görevinin ötesinde, patriğin "ağzı ve eli" olarak tanımlanırdı. Kilise'nin ruhani idaresinde onun temsilcisi idi ki bu da imparatorun, metropolitlerin muhalefetine rağmen,

basit bir diyakoz olan bu görevliyi metropolitler de dahil herkesin önüne koymasının nedeniydi. *Sakelliou*, ibadet yerleri ve onların hizmetkârları üzerinde yetki sahibiydi. Elinizdeki metin Patrikhane hizmetlerinin dönüşümünde yeni bir aşamayı göstermektedir. Açıktır ki, bunlar artık "iç" hizmetler değildir. Patriğin temsilcisi olarak *khartoflax*'ın tanımı Büyük Kilise'nin merkezî otoritesini sağlamlaştırmaktadır zira Patrikhane arkhonluklarına patrik ve *sinod* arasında ara bir konum verir.

Psalmos didaskalos'u (didaskal), *İncil didaskali* ve Havari *didaskali* (bkz. böl. XIV) de aynı şekilde, muhtemelen Nikolas Grammatikos'un (1084-1111) başlattığı, Alexios Komnenos'un da devam ettirdiği bir girişimle, diyakozlar arasından seçilir, M. Angold'a göre kutsal metin bilgileri nedeniyle övgülerini (*enkomia*) yazdıkları patriklerin koro yöneticileri olarak Patrikhane yöneticilerinden sayılırlardı. *Didaskallerin* yabancısı olmadığı nüfuz kavgaları, aynı zamanda metropolitlerin ve Konstantinopolis'te artan mevcudiyetlerinin karşısında imparatorun iktidarı için muhtemel bir değerli müttefik olan Patrikhane ruhbanı arasında büyüdü [Tiftixoglu, 323].

Müteakkip yıllarda, *arkhonlar* çevresinde *didaskallerin* yönetim hiyerarşisine girmesi, *sakelleros*'un laik yönetim altına girme problemi ile daha fazla yüz yüze gelen manastırların yönetimi konusunda uzmanlaşması ve XII. yüzyıldaki iç meseleler, Ayasofya'ya sığınma, kölelerin azadı gibi meseleleri halleden Kilise mahkemesi *ekdikeion*'a başkanlık eden *protekdikos*'un ortaya çıkması gibi birçok dönüşüm gözlenir [Makrides, 299]. Geniş anlamda Ayasofya ruhbanını ilgilendiren İmparator ve patrik icraatları, görevlerin toplamının farklı şekillerine, satın alınabilirliklerine, değiş tokuşlarına, bazı mesleklerin icrasına karşı, Lukas Khrysoberges yönetiminde 1157'de olduğu gibi, mücadeleyi ele verir. Görüldüğü kadarıyla, arkhonların artan gücü muhalefet de doğurmuştur. Bununla birlikte XII. yüzyılda gelişen Kilise kanunu yorumları, arkhonların Bizans Kilisesi içindeki yapısının Kilise kanunu açısından tam olarak tanımlanmadığını gösterir. Önemlerinin artışı pratikte patrik görevlerinin genişlemesi ve Kilise yönetiminin giderek daha merkezileşmesi sonucunu getirmiştir.

KİLİSE YÖNETİMİ

BAŞLICA ORGANLAR

Daimi Sinod

O sırada başkentte oturan piskoposlardan oluşan *daimi sinod* ya da *sinod endemousa*, VII. yüzyılda Kilise'nin Patrikhane tarafından yönetimine katılmak üzere oluşturulmuş bir kurum idi [Flusin, *NC* 1]. Önemli ilahiyat tartışmalarının bitmesiyle artık ekümenik konsillerin

toplanmaması nedeniyle X. yüzyıldan itibaren faaliyetleri daha da arttı. Bununla birlikte kazandığı önem Bizans kilisebiliminde (eklesiyoloji) doğrudan gelişimlere yol açmıştır.

Bileşimi metropolit ve başpiskoposlarla sınırlıydı; ne ki piskoposlar, hatta bazen keşişler ve basit rahipler de dışlanmazdı ve Patrikhane arkhonları da çalışmalara katılırdı. Sinod'a Patrik başkanlık eder ve onun veya imparatorun girişimiyle toplanırdı.

Yüksek mahkeme olarak yargı hakkıyla donatılmıştı, ayinler, ruhban ve laiklerin disiplini, Kiliselerin ve malların yönetimi ve ayrıca inançla ilgili konularda müdahil olurdu. Bu nedenle sinod kararlarına bakarak Bizans Kilisesi'nin iç gelişimini ve o dönem Hıristiyanlara dert olan toplumsal sorunları takip edebiliriz. Metropolitler patriğe taşradaki sorunları taşıyor, genel kapsamlı veya yerel cevaplar bulamadıkları soruları çözmeye uğraşıyorlardı. O zaman sinod, çoğu kez *tomos* ismi verilen kararnameler çıkarır, bunlar güçlerini sadece patrik veya imparatorun imzasından değil, kararın ortaklaşa alınmasından alırdı. Dolayısıyla metropolitler iktidarın kullanılışına yakından iştirakçiydi.

Sinodun bileşimi metropolitlerin mevcudiyet durumuna göre değişiyordu. Patrikhane'nin yetki alanının Batı'ya istikametinde tekrar dengelenmesi olası katılımları artırdı ve sinodu İmparatorluğun farklı bölgelerinin daha iyi temsil edildiği bir kurum hâline getirdi. XI. yüzyıldan itibaren istilalar nedeniyle Anadolu'daki birçok metropolit ikamet mecburiyetlerini yerine getirmeyerek başkentte yerleşirken, Batı'daki meslektaşları da onları taklitte gecikmedi. Komnenoslar bu hareketi frenlemeye çabaladıysa da Manuel Komnenos 1173'te bunu resmiyete döktü.

Patrikhane ve sinod mühürdarlığı

Patrikhane'nin yetki alanının kapsamı ve daimi sinodun faaliyetlerindeki artış, patriğin ve sinodun mührdarı olarak çifte görevi olan, ikisi için de alınan kararların yazımı ve muhafazasından sorumlu arkhon *khartofylax*'ın görevlerinin de artması anlamına geliyordu. Pek az orijinal karar günümüze ulaşabilmiştir: 1204 öncesinden sadece dört; ancak bu kararlara göndermeler Patrikhane kararları tutanaklarında mevcuttur [51], bunlar 715-1204 arasında yaklaşık 900 sayısını verirler. Bu kararlar belki de pek orijinal olmayan çeşitli adlar alırlar; *tomos*, *psefos*, mektup (*grafe* veya *gramma*), *lysis*, *krisis*, *hypomnema*, *pittakion* gibi. Sinod tomosları Bizans Kilise ve Devleti'nin genel kanunları olarak değerlendirilir, dolayısıyla ekümenik konsil kararlarının bayrağını devralmışlardır. Saf Konstantinopolisli olup, Bizans Kilisesi'nin gerçek yüzünü şekillendirmeye yararlar ki bu da eşzamanlı olarak aynı işe koyulan Roma Kilisesi ile giderek artan farklılıkları açıklar niteliktedir.

Güçlerin zor dengesi

Potansiyel olarak giderek artan bir sayıyla toplanan sinodun artan rolü, patrikle ilişkisindeki bağımsızlığı, görevi ve Patrikhane arkhonlarına nazaran yeri gibi bir dizi soruyu gündeme getirmiştir. Bu soruların kalbinde, Kilise'nin iç iktidarı gelmekteydi. Oy veren piskoposlarla metropolitlerin durumları arasında özenli bir ayrım yapan Khalkedon'un 28. kanonu, metropolitlerin atamalarının (*kheirotonia*), geleneğe uygun şekilde seçilmelerinden sonra patrik tarafından yapıldığını belirtir. Ancak, IX. yüzyılda belgelenen bir ritüele göre bir metropolitin seçimi patrik tarafından toplanan daimi sinodda yapılırdı; kendi tercihlerini de açık edebilen patriğin huzurunda, mevcut metropolitler muhtemel veya sunulmuş adaylıkları değerlendirir, üç isim üzerinde karar kılar ve patriğe tebliğ (*anafora*) ederlerdi. Ancak bundan sonra patrik bir isimde karar kılmak ve görevlendirme işlemine başlamak için müdahale edebilirdi. Buna karşın, basit bir piskoposun seçimi ve görevlendirmesi patriğin hiçbir müdahalesi olmadan kendi piskoposluğunda yapılırdı. Dolayısıyla patrik teorik olarak piskoposluk ruhbanını denetleme hakkından yoksundu ve metropolitler üzerindeki hakları onların görevlendirilmesiyle sınırlıydı. Bu düzlemde daimi sinod, selefi tarafından seçilmiş üyeler ile çalışmaya devam etmek durumunda kalan patriklere nazaran çok daha bağımsızdı. Daimi sinodun rolünün artması, üyelerinin seçimi konusunu daha hassas hâle getiriyordu, bu konu Polyeuktos'un (956-970) Patrikliği döneminde seçim tartışmalarına katılmak istemesi nedeniyle ateşli bir tartışmaya vesile olmuştu; kriz, Khalkedon'un 28. kanonu çevresinde düğümlenmiş ve Nikeforos Fokas'ın (963-969) metropolitlerin seçiminde kendi onayının olması gerektiğini iddia etmesiyle daha da beter hâle gelmişti. Ancak İmparator İoannes Tzimiskes (969-976) metropolitler lehine adım attığında bitmiştir: Patrik hiçbir zaman oy hakkına sahip değildir ve olmamıştır, atama hakkı ve onursal başkanlık rolüyle sınırlanmış olduğunu altı tekrar çizilir.

XI. yüzyıldan itibaren, Kilise içindeki iktidar konusu yer değiştirmiş ve imparatorun otoritesi ile kesilip atılmıştır. Yukarıda, Alexios Komnenos tarafından 1087'de tehlikeye atılan [Darrouzès, 244] görevleri olan metropollerdeki yetki alanı ve seçmenleri konusunda son derece kıskanç metropolitler kurumu ile Patrikhane arkhonları ve özellikle de khartofylaks ve onun vasıtasıyla başlıca büroları tutan diyakozlar arasında süregelen gerilimden bahsetmiştik. Arkhonlar kurumunun güçlenmesi metropolitler sinodu karşısında bağımsızlıklarını sağlamalarına neden olmuştur. Böylelikle bir nevi dengeleyici güç olmuştur, öyle ki İoannes Darrouzes Bizans Kilisesi'nde "yasama ile yürütme arasındaki ayrımdan" bahsetmeye cüret edebilmiştir. Eşzamanlı olarak patriğin fonksiyonu da öncelliğin resmiyete dökülmesi hatta metropolitlerin seçimi konusunda

onun kontrolünü sağlayamakla öncelliğin somutlaştırılması ile işbirliği uygulaması arasında yalpalamıştır.

Verilere göre, Kilise yönetimindeki iktidarın dengesinin kurulması, çözümü zor bir sorun oluşturmaktaydı. Büyük oranda da çözüm, imparatorun Kilise içindeki haklarına bağlı olduğu ve bu hakların karşısında patriğin taslak bir egemenlik hakkı [Dagron, 206] olduğu oranda ve patriğin kilisesi içindeki iktidarı hakkındaki münakaşalara Roma ile evrensel Kilise içindeki yeri konusundaki süregelen münakaşalar eşlik ettiğinden, daha da zorlaşıyordu [Peri, 308; Gahbauer, 284; Herrin, 269].

BİZANS ORTODOKSLUĞUNUN KURALLARI

Konstantinopolis Patriği, Kilise inancını tanımlayan metinler ile bağlıydı, Kilise'ye düzen veren ve Hıristiyanların hayatlarında uyacağı kuralları belirleyen bunlardı; bu tanımlar ve kilise ve disiplin kanunları (kanon) patrikten kaynaklanmıyordu; IX. yüzyıl sonuna dek ekümenik konsiller çerçevesinde geliştirilmişti; bu metinlere dinî yetkileri nedeniyle imparatorun aldığı kararlar da ekleniyordu [Congourdeau, 268]. Dolayısıyla Konstantinopolis patriği Kilise'sini yöneten metinlerin doğrudan kaynağı değildi; buna karşın, onların koruyucusu idi ve onları uygulatmak, açıklamak, kimi zaman yorumlamak ve şüphe durumunda karara varmak durumundaydı; bu yetkiyi daimi sinod ile birlikte kullanırdı. Bu şekilde, sadece eski Konstantinopolis Kilisesi tarafından gerçekleştirilen metinlerinin içtihatı ve yorumu Ortodoksluğunu ve inananların *orthopraxia*'sını desteklemiş ve tekilleştirmiştir. İlkel Kiliseler'in olağanüstü çeşitliliğinin katı, unutkan veya cahil tarih yazımı, burada gerçek veya gölge *skhisma* (ayrılık) görerek Rum ve Latin Kiliseleri arasındaki farkı abartmaya meyilli olmuştur.

Son evrensel konsiller

Ekümenik adı verilen iki konsil VII. yüzyıldan VIII. yüzyıla son İsa konulu tartışmalara nokta koymak için toplandı. Konstantinopolis'te 680-681'de toplanan VI. Ekümenik Konsil'in (= III. Konstantinopolis) tanımı (veya *horos*'u) monoenerjizm ve monothelizmi reddetti [Flusin, *NC* 1] ve konsil kararları resmî olarak İmparatorluk iktidarı tarafından onaylandı. Bununla birlikte konsil Arap istilaları Suriye'yi İmparatorluk'tan ayırdığı sırada toplanmıştı; Antakya Patrikhanesi'nden belli sayıda Melkit, özellikle de Aziz Maroun Manastırı'ndan keşişler monotelizme bağlı kaldılar ve VIII. yüzyılda patrikhanesi de olan Melkit Kilisesi'nin temellerini attılar [Dagron, *HC* 4]. V. ve VI. Konsillerin eserini tamamladığı için XII. yüzyıldan itibaren Quinisextum (beş altıncı) adıyla anılan, 691'de Konstantinopolis'te toplanan *in Trullo* Konsili ise

Roma tarafından ancak kısmen kabul edildi zira birçok kanonu Roma disiplinine aykırıydı.

787'de, VII. İznik Konsili (= II. İznik) kendisini ekümenik olarak tanımlayan ve 754'te ikonoklazma ilan eden Hiereia Konsilinin kararlarını iptal etmek üzere toplandı. 6 Ekim 687'de okunan *horos* hem tasvirleri hem kutsallığını kabul etmekle beraber, onlara tapınmayı reddetti (*latreia*). Yedi ekümenik konsil ayinsel takvim senesinde bayram olarak kutlanır, bu dönemde tanımları, örneğin 843'ten itibaren, Büyük Perhiz'in ilk pazarında Ortodoksluğun *synodikon*'unun okunması gibi, okunurdu. IX. yüzyıl sonunda, Fotios krizi çerçevesinde Konstantinopolis'te birçok konsil toplandı, bunlardan biri de 861'deki I.-II. Konsiliydi, bunun nedeni de Patrik İgnatios'u devirmek için (yargısal ve kanonik) olmak üzere iki celsede toplanması idi ve Roma tarafından tanınmamıştı. Yine 869-870 Konsili de Ignatiosçular ile Fotiosçuları uzlaştırmak üzere bir araya gelmiş, Bizans Kilisesi kanonlarını almamıştı.

Nomokanon

Ruhban ile laikleri ilgilendiren Kilise hukuku Bizans dünyasında iki kaynaktan başlardı, ekümenik konsillerin kanonları ve İmparator kanunları; *nomos* ve kanon birbirlerini etkiler ve bazen zor bir denge içerisinde birbirini yorumlardı [Beck, 263; Macrides, 300; Troianos, 324; Shminck, 255; Pitsakis, 269; Beaucamp, 269] ki evlilik hukuku buna mükemmel bir örnektir. Ayrışık olan Bizans kanon hukuku önden, ekümenik konsillerce yazılan kanonların yanında, Havari kanonları, 325'ten önce toplanan yerel konsiller ve de bazı Kilise Babaları ile İmparatorlar, bilhassa da İustinianos tarafından çıkarılan yasa ve *novellae*'nin var olduğu yüklü bir kütle oluşturuyordu.

VI. yüzyılın sonundan itibaren ilk kez, az ya da çok özel girişimle, kanonların sistematik olarak derlenmesine girişildi [Van der Wal, 88], bunlar arasında *Syntagma* ("düzenli şekilde derlenip, sunulan") bulunuyordu, 580'li yıllarda yazılmıştır, 14 başlık altında, konuya göre düzenlenmiş bölümler hâlinde bir kanun külliyatıdır; bunu kanonların kendilerinin de tam metnini veren bir derleme izler. Bu derleme 615 civarında yeni bir eserle geliştirilmiştir, aynı başlık ve bölümler altında, Kilise kanonları ve Kilise'yi ilgilendiren konuları işleyen yasalardan bölümler de vardır. Bu derleme 14 başlıklı *Nomokanon* olarak bilinir; özel bir derleme olup, yetkinliğini bir konum veya resmî bir yazıcıdan almaktan çok, onu oluşturan kanon ve yasaları ilk zamanlardan beri çıkartan yetkiden alıyordu [Stolte, 322]. Bir süre sonra, *in Trullo* Konsilinin ikinci kanonu Bizans Kilisesi tarafından kabul edilebilecek kanonların listesini sundu; bu zaten Batı'ya mesafe alan doğu kanon hukukunun oluşumunda önemli bir aşama olacaktı zira Konstantinopolis

Patrikhanesi komşu Kiliselerin uygulamalarını hiç hesaba katmadan ve ayrı düşmeleri durumunda onları eleştirmekten geri durmadan, kendi kurallarını belirlemek ve dayatmak istiyordu.

Kilise kaynaklı kanonların resmî külliyatı IX. yüzyılın sonuna kadar zenginleşti: *in Trullo* Konsilinde ruhban, laik ve keşişleri ilgilendiren 102 kanonun zor bir VII. yüzyılda sonuçları olacaktı [Nedungatt, 256; Dagron, *HC* 4], 2. İznik Konsilinin 22 kanonunu tamamlamış ya da tekrar almış, ikonoklazma uygulamasının sonuçlarını düzenlemeye yaramıştır; güçlü ve paralıların rolü anılmış, ruhbanın kültürü sorunsalına eğilinmiştir. 861'deki 1.-2. Konsilin 17 kanonu keşişler ve ruhbana ayrılmıştır. 879'daki konsilin üç kanonundan ikisi sadece piskoposlarla ilgilidir. 882-883'te, bu 144 yeni kanon, XII. yüzyılda Patrik Fotios'un eseri olarak kabul edilen [Stolte, 321], Bizans kanon hukukunun sentezi Nomokanon'un yeni bir basımına dahil edilmişti. IX. yüzyıldan sonra bu Nomokanon'a artık ne *novellller (novellae)* (özellikle de VI. Leon'unkiler) ne de sinod içtihadları dahil edilmemeye başlandı. 1089-1090'da, Nomokanon'un yeni bir baskısı gün yüzü gördü, ancak sadece Basiliklere referansla Iustinanos derlemelerine göndermelerin engellenmesi amacıyla [Scminck, 313].

Nomokanon artık sabitlenirken, sinod kanun ve fermanlarının çoğaldığı bu dönemde, kanunlar ile kanonlar arasındaki ilişki [Macrides, 300; Dagron, 206; Oikonomides, 338], bunların muhtemel çelişkileri, özellikle de evliliğin engellenmesi konusundakiler [Pitsakis, 269], bir hukukun diğerine üstünlüğü, hatta bazı kanonların sürekli geçerliliği ve tedavülden kaldırılmaları, yorumlarında izlenecek titizlik, iktisat ya da insani yaklaşım üzerine sorular sıkça sorulur olmuştu. XII. yüzyılda dikkate şayan biçimde İmparator ve patriğin ortak emri ile işe başlayan Zonaras, Aristenos ve Balsamon ile gün yüzüne çıkan büyük kanon açıklamalarının Kilise için ne denli önemli olduğunu kavramak zor değildir [Angold, 260].

Ortodoksluğun Synodikon'u

İkinci İkonoklazma döneminin sonunda, II. İznik'in *horos*'unu uzatan bir sinod metni, Pazar günü, 11 Mart 843 tarihinde, Büyük Perhiz'in ilk pazarı, şükür ayini sırasında kamusal alanda okundu. Her Büyük Perhiz'in ilk pazarı ikonklazmaya karşı kazanılan zaferi kutlamak için bir anma ayini yapılması kararına varılmıştı. IX. yüzyılın sonunda bile görüldüğü üzere, Ortodoksluk günü, geçit törenleri, ilahiler ve öğretici vaazları kapsıyorsa da baştacı Ortodoksluk *Synodikon*'unun okunması olarak kaldı [Gouillard, 250], Ikonodül olmanın dogmalarını açıklayan bu metin, inanç müjdecilerin özellikle övgülere boğuyor, İkonoklazma reddini sapkınlar için somut lanetlemeler ile belirtiyor, son olarak ha-

yattakiler ile merhumlar (imparatorlar, imparatoriçeler, patrikler) için uzun yaşam (*polihronia*) dilekleri ile devam ediyordu.

Bu asıl *Synodikon*, altı ekümenik konsil ile büyük dinî sapkınlıkların mahkûmiyetini ve iki yüzyıl boyunca belirgin bir farklılık olmaksızın nesilden nesile aktarılmasını tekrar etmiyordu. Komnenoslar döneminde, XI. yüzyıl itibariyle, tasvirlerin eski yerine konulmasının anması, 843'ten beri doktrin konusunda müdahalelerde bulunan Konstantinopolis sinodunun birçok kararını kutlayan veya kayıt eden unsurların eklenmesiyle devam etti, bu arada imparatorlar ve patrikler listesi tamamlandı. Burada düalist doktrinler, mistik yoldan çıkmalar veya bir nevi "dışişleri" olarak görülen, Latinlerin hataları, ayrıca artık bir iç sorunu dönüşmüş olan Yakubi veya Ermenilerin monofizitliği hakkında da hiçbir şey bulmak mümkün değildi.

Buna karşılık, yeni Syndikon'un metni, konformist olmayan pek çok düşünür mahkûm etti. İoannes İtalos, sapkın düşünceler yaymakla suçlanarak, 1076'da Ortodoks inancı betimlemesi yazmaya mecbur edildi, sonunda lanetlendi, ders vermesi yasaklandı ve 1082'de I. Alexios döneminde bir manastıra kapatıldı [Clucas, 701; Gouillard, 804; bkz. böl. XIV, s. 363-364]. *Basileus*'un hışmı, doktrin dışı sebepleri görmemizi sağlar: Yeni bir hanedana bağlı siyasi etkenler, Kilise içinde hizipleşmeler veya Komnenosların her türlü aydın muhalefetini kesip atma iradesi. Kısa bir süre sonra, kendini yetiştirmiş bir çileci olan Calabrialı Nil ve İtalos'un nadim öğrencisi, İznik metropoliti ve Alexios'un danışmanı Eustratios, İtalos'a karşı ilk lanetlemenin yasakladığı İsevi yansıtma diyalektiğini kullandıkları gerekçesiyle suçlandılar [Gouillard, 719].

1143'te, Kapadokyalı iki piskopos ile onların savunmasını alan bir keşiş, Nifon, Bogomilcilikten hüküm giydiler: Patrik II. Kosmas, Nifon'u lanetlemeyi reddettiği için görevden alındı. Aynı dönemde başka polemikler de yaşandı. Bunlardan biri İsa'nın fedakârlığının kime, sadece Baba'ya mı yoksa Kutsal Üçlü'ye mi sunulduğunun bilgisi üzerineydi. 1156'da sinod, Kutsal Üçlü'ye sunulduğuna karar verdi. Hem bunun tam tersini, hem de ekmek-şarap ayininin de sembolik bir yorumunu savunan Antakya Patrikliğine yükseltilmiş bir arkhon, 1157'de, I. Manuel'in başkanlığını yürüttüğü Vlaherna'da yapılan bir sinodda görevden alındı [Congourdeau, 696]. İsa'nın "Baba benden uludur" cümlesi İsa'nın insan olarak mı yoksa Tanrı'nın Oğlu olarak mı aşağı durumuna işaret ediyordu? Batı'dan ithal edilen bu soruya cevaben, I. Manuel, 1166'daki bir sinod sırasında, insan olmaktan dolayı olduğunu tasdik eden bir fermanı zorla kabul ettirdi [Mango, 743]; ikna olmayan iki ilahiyatçı 1170 ve 1171'de mahkûm edildi. Son bir vakada, ekmek şaraptaki İsa'nın bedeni dirilen beden mi yoksa Son Akşam Yemeği'ndeki çürüyemez bedeni miydi? sorusuna cevap arandı. 1200'de toplanan bir

sinod, sorunun cevabını bulamadı. Konstantinopolis'in Latinler tarafından alınması tartışmayı boğduysa da, İznik İmparatorluğu döneminde arada sırada yeniden hortladı [Magdalino, 193; Congourdeau, 696].

J. Gouillard'ın pek güzel gösterdiği üzere, *Synodikon* böylece, Bizans Kilisesi'ne özgü sorunlarda, "burada böyle deriz" anıtına dönüştü ve eklemelerin yazarı daimi sinod, kendisini büyük ekümenik konsillerin ardılı ve mirasçısı olarak belirleyebildi. Ne var ki, bu durum aynı anda hükümdarın kendini kilisenin *epistemonark*'ı olarak tayin etmesine mani olmadı [Magdalino, 192; Dagron, 206; Arnold, 260]. Synodikon, XII. yüzyılda Bizans Kilisesi'nin içindeki dogmatik tartışmalardan beslenmişti, şimdi ise Kilise kendini, inanç bağlamında, klerikal ilahiyatın muhafazası görevi ile sınırlandırmış, laikler ve filozofların dogmaya tüm erişimini kapatmıştı, tam tersine, Batı ilahiyatı aynı dönemde adeta çiçek açıyordu.

Synodikon, ikinci şekliyle, kendine has hatları olan Bizans Ortodoksluğu'nun çerçevesini çiziyordu.

AYASOFYA RİTÜELLERİ

İnancın veya kanon hukukunun yaygınlaştırılmasına katkıda bulunma ehliyetli [Konidaris, 296], Tanrı'ya adanan bir adak olma başlıca rolü dışında (bkz. böl. XIII, s. 300), Büyük Kilise'nin ayinleri (litürji), Konstantinopolis'te, imparatorun törenlerine karşılık veren patriğin gücünün onaylanması anlamına geliyordu. Ierusalem (Kudüs) ve Konstantinopolis'in uygulamaları arasında IX. ve X. yüzyıllarda meydana gelen kaymada, Büyük Kilise'nin ritüellerinin, Stoudiosçu yeniliklerin yanı sıra rol oynamış olması bir tesadüf değildir [Pott, 757]. Bu ritüeller bundan böyle oldukları gibi kaldılar ve patriğin *De cerimoniis*'i mevcut değilse de, en azından ayinsel kuralları yeni çıkan bir dizi kitaptan öğreniyoruz: Typikon, Synaksarion, Eukhologio ki bunlara daha sonra ayin şarkıları derlemesi eklenmiştir: *Triodion*, Pentecosti, Octoechus, *Parakliton* [Taft, 762; Mateos, 252]. Ritüel, renk veya ışık ve müzik Ayasofya'yı henüz göksel değilse de artık dünyadan olmayan bir yer hâline getiriyor ve Konstantinopolis Patrikhanesi'nin Slav dünyası Kiliseleri'nde parlamasına ve Yunanca ayin metinlerinin Slavca'ya çevrilmesine katkıda bulunuyordu.

EVRENSEL KİLİSEDE KONSTANTİNOPOLİS PATRİKHANESİ

Roma İmparatorluğu çerçevesinde yayılan Hıristiyanlık, ilk dört yüzyılda Khalkedon Konsili tarafından Patrikhane mertebesine yükseltilen beş saygın Patrikhane'nin yetki alanı olan geniş bir coğrafyada

örgütlendi: Roma, Konstantinopolis, İskenderiye, Antakya ve Kudüs. Bu beş Patrikhane ekümenik konsiller aracılığıyla "İmparatorluk'ta Kilise'nin yönetimi görevini ortaklaşa üstlendiler" [Herrin, 269]. Buna beşli yönetim –pentarkhia– denir. 645'te, Pyrrhos ile anlaşmazlığında Din Savunucusu Maximos, ekümenik bir konsilde bu beş Patrikhane'den temsilciler olmasının şart olduğunu vurgular (bu vurgu Ikonodüllerin, İkonoklast Hiereia Konsilini tanımamalarına hizmet edecektir). Bu beşlide, Roma makamının onursal birinciliği vardır ve ikinci sıradaki Konstantinopolis aynı ayrıcalıklardan faydalanır (kan. 36 *in Trullo*).

DOĞU PATRİKHANELERİNİN SİLİKLEŞMESİ

Arap fetihleri Antakya, İskenderiye ve Kudüs Patrikhanelerini zayıflattı. Melkit diye adlandırılan Ortodokslar kendilerini azınlıkta buldular ve *a priori* Konstantinopolis hükümdarı ile işbirliği ile suçlandılar. Müslüman hâkimiyetinin ilk on yıllarında, piskoposluk makamları boş kaldı. Sonradan, yerel otoritelerin kontrolünde ve para karşılığı oldu. Düşmanın başkenti Konstantinopolis ile ilişkiler sıkıca denetlendi ve patriğin göreve gelişini kardeşlerine bildirdiği sinod mektuplarıyla sınırlı kaldı. Krizler daha fazla iletişim çabasını gerektirdi: Böylelikle 843'te, Patrik Methodios Doğu Patrikhaneleriyle İkonoklast ruhban karşısında takınılacak tutum konusunda görüş alışverişinde bulundu. İmparatorluğun ayağa kalkmasından sonra dahi, Konstantinopolis ile iletişim zor olmaya devam etti.

Kilise'nin ortaklaşa yönetilmesi ilkesi özellikle Doğu'da işlendi (Roma ise kendi köşesinde Roma üstünlüğü ilkesini geliştirdi) ve yanıltıcı şekilde devam ettirildi, zira çoğunlukla Roma-Konstantinopolis ikilisinin ayrıcalığı vardı. IX. yüzyılda, Stoudioslu Theodoros "bağlamak ve bağını kopartmak" [Mt 16, 19] gücünün ancak havarilerin ardıllarına, bir başka deyişle beş başlı bedeni (*Pentakorufon soma*) oluşturan beş Patrikhane'ye emanet edildiğini tekrar onaylamıştı. Her patrik kendi kendi bölgesini yönetecek ve ortak işler için diğer dördünün onayı gerekecekti.

Roma ile, Fotios zamanında olduğu gibi anlaşmazlıklar baş gösterdiğinde, Yeni Roma patrikleri, Doğulu meslektaşlarının desteğini istediler. 1054'te Roma'ya karşı, Mihael Keroularios yine Doğulu Patrikler nezdinde müttefikler aradı: Bir mektubunda, papa Kilise birliğinden ayrıldığı için, ona itaat etmeleri gerektiğini ilan etti. 969'da Antakya geri alındığından bu iddia kolaylaşmıştı, Konstantinopolis, imparatorun izniyle tüm patrik atamalarını kontrol ediyordu. Antakyalı Petros (1052-1056) örneğinde olduğu gibi aralarında aslen Suriyeli olanlar varsa da, çoğunlukla Büyük Kilise'nin ruhbanından seçiliyorlardı. Diğer yandan,

1027'de, İmparator VIII. Konstantinos, artık Kudüs Patriği'nin Fatimî Halife değil, *basileus* tarafından atanmasını sağladı.

Doğu'da Latin devletlerin oluşması, olayı daha da karmaşık hâle getirdi. Antakya Prensliği ile Kudüs Krallığı ile çoğu kez gergin olan ilişkiler nedeniyle Rum makam sahiplerine kendi bölgelerinde ikamet hakkı Frank Krallar tarafından pek seyrek bahşedildi. Onlar Konstantinopolis'te imparatorların onlara bağışlamış olduğu manastır ikâmetlerinde kalmak zorunda kaldılar.

ROMA VE KONSTANTİNOPOLİS

Anlaşmazlığın nedenleri

Roma ve Konstantinopolis'in 1054'teki kopuşu, yavaş bir uzaklaşma sürecinin son safhasıydı [Dagron, *HC* 4]. Kültürel farklılıklar bu uzaklaşmayı açıklar niteliktedir: Batılılar ve Doğulular aynı dili konuşmuyor, çeviri sorunları üstü örtülü tartışmaları zehirliyordu. İki ilahiyat geleneği farklılık gösteriyordu, Rum Babalarda daha felsefi bir görüşe tanıklık edilirken, Batılıların görüşü daha hukukiydi.

Anlaşmazlık yaşanan noktalar arasında en bilineni Batı'da Karolenjler döneminde inancın ilkeleri kitabına yapılan ilave, *Filioque* idi. İkonoklazma döneminde Filistinli keşişler tarafından [Herrin, 269], sonra Fotios tarafından, iki kilisenin Slavların Hıristiyanlaştırılması rekabeti çerçevesinde ortaya atılmış bu sorun, hem ayinsel bir boyut hem de ilahiyat boyutu taşıyordu (Latinler ilkeler kitabına Ruh'un Baba ve Oğul'dan kaynaklandığını eklemişlerdi, Rumlar içinse sadece Baba'dan kaynaklanıyordu), bu iki açıklama üçlü gizemine iki farklı anlayışa tekabül ediyordu.

Daha da hassas olan papanın birincilliği meselesiydi ki, burada da Kilise'ye dair iki görüş açısı zıtlaşıyordu. Batı'da, birincillik İsa'nın Kilisesi'ni kurma görevi verdiği havari Petros'un şahsı üzerine kurulmuştu. Roma Piskoposları, Petros'un ardılları olarak özel bir inanç muhafızlığı rolü mirası devraldıklarını düşünüyorlardı ve bu iddialarını Petros ve Pavlos'un kalıntılarının Roma'da bulunmasına dayandırıyorlardı. Buradan evrenselci ve Roma makamını işgal edene birincillik atfeden bir Kilise teorisi çıkıyordu. XI. yüzyılda yapılan Gregoryen reform, VII. Gregorius'un *dictatus papae*'si ile Papa'nın diğer Kiliselerin içişlerine müdahale hakkı olduğunu ilan etti: Bu Roma birincilliğinin hukuki bir görüşüydü. Doğu'da, Petros'un başı olduğu Havariler heyetinin Kilise görevini gördüğü düşünülürdü; Konstantinopolis makamı, yeni Roma, Khalkedon Konsilinin 28. kanonuna göre Eski Roma ile aynı ayrıcalıklara sahipti, bu da Roma'nın bu imtiyazlara İmparatorluk başkenti olduğu için sahip olduğu anlamına geliyordu. Bu siyasi

bakış açısı, Roma için kabul edilemezdi, zira Konstantinopolis'in yeni başkent olarak aynı ayrıcalıklardan yararlanmasını doğrulayacaktı. Bu anlaşmazlık kavganın kaynağıydı.

Buna, ayinsel (ekmek şarap ayini için Latinler tarafından mayasız, Rumlar tarafından mayalı ekmek kullanılması) ve disipliner (giderek Latin rahiplere dayatılan bekârlık, oruç kuralları) farklar, ayrıca küçük çaplı hoşnutsuzluk ve mesnetsiz suçlamalar ekleniyordu [Kolbaba, 295].

Fotios krizinden önce, kırılmalar Roma'yı Doğulular için imparatorun veya Patriğin tavrına karşı can simidi olmaktan alıkoymuyordu. Monotelitlik ve İkonoklazma sırasında muhalifler Roma'ya yüzlerini döndüler (Maksimos, Stoudioslu Theodoros). Ne var ki, iki merkez arasındaki ilişkiler genellikle uyumluydu. IX. yüzyılda Rum Konstantinos/Kiril'in kardeşi Methodios, Papa II. Hadrianus tarafından Roma hesabına Moravia Kilisesi'ni organize edilmeye tekrar gönderildi.

Kopuşun aşamaları

858'de Fotios, siyasi nedenlerle oyun dışı bırakılan İgnatios'un yerine Patrik seçildi. 861'de, Papa I. Nicolaus'un elçilerinin de katıldığı bir sinod İgnatios'un görevden alınışını onayladı. Bu arada, Papa, temsilcileri inkâr etti ve Latran'da yapılan bir sinodda, Fotios ve atadığı piskoposları görevden alarak (863), birincilliğini ve Konstantinopolis Patrikhanesi'ne müdahale etme hakkını tasdik etti. Fotios, Doğu Patrikhaneleri'ne yazılmış bir genelge ve Papa'ya görevden alıp aforoz eden bir konsille (867) cevap verdi. Konstantinopolis'te bir saray darbesi Fotios'un gözden düşmesi ile İgnatios'un geri dönmesine sebep oldu. 869'da, Konstantinopolis'te, Papa'nın temsilcilerinin başkanlık ettiği bir konsil (Latinler VIII. ekümenik konsil olarak kabul eder), Fotios'un mahkûmiyetini tasdikledi ve Roma'yı Ortodoksluğun tek garantörü ilan etti. Akabinde, İgnatios ve Fotios uzlaştılar ve 876'da İgnatios'un ölümü üzerine, Papa VIII. İoannes, Fotios'un geri dönüşünü onayladı, 879'da Konstantinopolis'te yapılan yeni bir konsilde itibarı gösterişli şekilde iade edildi.

Akılda tutulması gereken, duruşların katılaşmasıdır: Roma Konstantinopolis'in işlerini kontrol etme hakkı talep etmesidir; Fotios, Doğu Patrikhanelerine genelgesinde, Doğu'daki birincilliğin Konstantinopolis'te olduğunu ilan eder ve ilk defa Latinlerin "hatalarından" bahseder, en başta da *Filioque* gelir.

VI. yüzyıl sonundan itibaren, Konstantinopolis patrikleri "ekümenik" yani evrensel, sıfatını kullanmaya başlar ki bu da papaların hışmını çeker. Çatışma ihtimali, Fotios veya Mihael Keroularios gibi güçlü kişiliklerin seçilmesiyle artar. 1052'de, Ohridli Leon ekmek-şarap ayini için Latin mayasız ekmek kullanımına karşı Trani Başpiskoposunu gözcü koyar.

Grado Patriği'nin arabuluculuğuna rağmen, tartışma, Latin kaynaklara göre Mihael Kerularios, Konstantinopolis'teki Latin Kiliselerine kilit vurdurduğunda alevlenir. O dönemde Normanlara karşı Bizanslılarla müttefik olan Papa IX. Leon, Konstantinopolis'e, Kardinal Humbert liderliğinde, temsilciler gönderir. Bu Kilise reformu şampiyonu ve ekümenik patriğin imtiyazlarına bağlı olan Keroularios arasındaki müzakere başarısızlığa mahkûmdur. Temsilciler ile ilahiyatçı Niketas Stethatos arasındaki sağırlar diyaloğundan sonra, kardinal Ayasofya'nın mihrabına, 16 Temmuz 1054'te, patriği aforoz eden mühürlü bir zarf koydu, o da buna temsilcileri aforoz ederek karşılık verdi. İlişkiler böylece kesildi, buna izin veren IX. Leon ise 19 Nisan'da ölmüştü [Kaplan, 182].

Bu dönemde kimse bu kesintinin daimi olacağının bilincinde değildi.1054 ile 1204 arasında, birliği sağlamak için sayısız girişim yapıldı. VII. Gregorios, Türkler tarafından tehdit edilen Doğu'daki Hıristiyanların imdadına koşmak için orduları birleştirmeye çalıştı, bu çaba Papa II. Urban tarafından yenilenecek ve I. Haçlı Seferi'ni başlatacaktı. Latin paralı askerler ve İtalyan tüccarlar 1182 katliamına kadar şehirde barış içinde ikamet edebildiler. Ne var ki Haçlı seferleri ilişkileri zehirledi ve polemik iki saftaki en katıların karşılıklı güvensizliğini körükledi. IV. Haçlı Seferi ve son olarak Konstantinopolis'in yağmalanması Kiliselerin birleşmesini ütopik hâle getirdi.

RUHBAN ORGANİZASYONU

KİLİSE KARİYERİ

İlk konsil kararları ve İustinianos kanunlarından miras kalan [Flusin, *NC* 1], ruhban düzenlemesi VII. yüzyıldan sonra hiç değişmedi. Laiklerle ruhban arasındaki fark esas kaldı, ancak konsiller aracılığıyla sonra da daimi sinod ile altının çizilmesinde ısrar edilmesi (kıyafetlerin, mesleklerin, davranış şekillerinin evlilikte, para yönetiminde farklı olması) bunun kendiliğinden gelişmediğini gösterir. Ruhban kariyeri, yaşa (her zaman uygulanmasa da okurluk için 18, diyakozluk için 25, papazlık için 30, piskoposluk için 35; sadece diyakoz yardımcısı 25'ten 20'ye inmişti) yeteneğe ve bazen de paraya bağlı olarak geliştiği bir hiyerarşiye göre düzenlenmişti.

Tepede her zaman, *omoforion* giymenin, sürüsünün kurtuluşa doğru yürüyüşünün tek sorumlusu, mükemmel çoban olmayı temsil ettiği piskopos bulunurdu. Piskoposun görevlendirmesi ile ve onun hizmetinde basitçe kutsanmış (düşük rütbeliler, özellikle de kantor ve okurlar) veya elle kutsanarak takdis edilmiş (yüksek rütbeliler: diyakozlar, papazlar, piskoposlar) birçok ruhban bulunurdu. Her kademe arasında beklenmesi gereken bir zaman varsa da bu kuralın da istisnaları yok değildi.

Kapıcılık gibi alt kademe işlerde bütün bir ömrü tüketmek mümkündü. Buna karşılık Fotios laiklikten piskoposluğa bir haftada geçmişti. Her mertebede ayinli bir tören ile hak sahibine görevin simgeleriyle ile birlikte verilirdi. İmparator dışında sadece takdis edilmiş ruhban kutak ve sahına girebilirdi. Dolayısıyla onlara "sahın ruhbanı" (*bema*) adı verilirdi.

Bizans ruhbanı ruhbanlığa girmeden önce evlenebilir ve ruhban atandıktan sonra da eşlerini koruyabilirdi. Buna karşılık, bundan sonra piskoposlar mallarının miras kalmasına bağlı sorunlardan kaçınmak amacıyla neredeyse tamamiyle bekârlar arasından seçilirdi, diyakozlar ve papazlardan birçoğu evli olduğundan piskoposları manastır çevrelerinden alma eğilimi vardı. Dolayısıyla piskoposluk çevresinde manastır maneviyatının etkisi büyüktü.

Kırsal Kiliselerde görev yapan, ilkesel olarak bir diyakoz ve bir papaz, ailesini geçindirmek için çalışmak zorundaydı çünkü Bizans'ta ürün vergisi yoktu. Laiklerinkine yakın bir hayat sürerlerdi. Ruhban hizmetleri (vaftiz, düğün...) için belli bir tarife üzerinden ücret alırdı, ancak şehirde olanlar sıklıkla kâr getiren ticaret, yöneticilik gibi, Kilise'nin onaylamadığı işlerde çalışırdı. Piskoposlarına bir katkı payı, *kanonikon*, ödemeleri gerekliydi.

Piskoposlar ve metropolitler, en itibarlı metropolitlikler söz konusu olduğunda sıklıkla asil ailelerden çıksa da, asiller piskoposlukları tekellerine almış denemezdi. Bununla birlikte, gelirleriyle (Birkaç düzinesi bir veya iki altın lira) ve Kiliseleri tarafından sahip olunan malları ile, Makedonyalıların *novellae*si piskoposları "iktidar sahipleri" arasına verleştirmişti. Metropolitler basit piskoposlardan sinodlarda bir araya getirdikleri kendi oy verenlerinin eşgüdümü sorumluluğu ile ayrılır, patrik ile piskoposlar arasında bir ara kademe oluştururlardı. Daimi sinod gelişimi, görmüş olduğumuz gibi, Kilise yönetiminin başlıca aktörleri hâline getirmiş ve Konstantinopolis'e çekmişti. Taşradaki sinodların düzeni bu nedenle bozulmuştur.

PİSKOPOS

Ortaçağ'da, piskoposlar artık ruhban ve şehirlerinin halkı tarafından seçilmez olmuştu; artık yerel ruhban veya keşişler arasından, üstlerinin toplandığı vilayet sinodunda seçiliyorlardı. Laikler artık pek seyrek piskoposluğa terfi ediyordu. Metropolit üç adaydan birini, söz konusu kişi Ortodoks inancını kabulünü açıkladıktan sonra seçip, kutsardı. Bu sonuncu, yeni seçilenin teolojik tercihlerinin, metropolit ve çevresininkiyle ve dolayısıyla ilkesel olarak İmparator tarafından seçilmiş patriğinkiyle uyumlu olup olmadığını denetlemeye yarardı. Yerel piskoposların kendi mevkidaşlarını seçme konusundaki yetkesi,

XI. yüzyıldan itibaren, imparatorun yüksek mevkili rahiplerin seçimine müdahalesi nedeniyle, yerle bir oldu.

Bir metropolit her şeyden önce kendi vilayetinin başkentinin piskoposuydu. Patrik tarafından, sadece metropolitler tarafından sunulan üç isimlik listeden Patrik tarafından seçilir, daha sonra Patrik tarafından kutsanırdı. Metropolite işlerinde katedral ruhbanı ve Patrikhane yönetim modelindeki gibi vilayet arkhonları, özellikle de bir muhasebe uzmanı (ki *In Trullo* Konsilinden bu yana Kilise mallarının doğru yönetimi için bu görev zorunlu kılınmıştı) yardım ederdi. En zengin metropoller daha çok diyakozlardan oluşan didaskal ve yönetim dairelerine sahipti. Bu arkhonlukların yereldeki rolleri, metropolitler Konstantinopolis'te giderek daha fazla zaman geçirdikleri için artmıştı. Metropolit senede bir kez vilayet sinodunu toplamak zorundaydı (*In Trullo* 8. ve II. İznik Kanonları), masraf ve istilalar nedeniyle ilk konsillerde belirlendiği üzere iki değil. *In Trullo* Konsilinin, istilalar nedeniyle makam yerlerinden uzak düşen piskoposlarla ilgili 37. kanonu, bu yerleşik olmayan piskoposlara, papaz atama törenlerine katılma hakkı sağlayan hiyerarşik mevkilerini saklama hakkı tanımıştı. Aynı "hesap" Türk fetihleri ve atandıkları yere gitmek istemeyen ya da gidemeyen piskoposlar nedeniyle Manuel Komnenos tarafından yapılmıştı: Konstantinopolis'te oturabilirlerdi. Piskoposların karşılaştığı zorlukları göz önünde bulunduran, ancak sürülerininkini göz ardı eden bu önlemler, İslam topraklarındaki piskoposluk ahalisinin terk edilmişlik hissiyatını bir ölçüde tercüme eder.

Piskoposluk bölgesindeki piskopos Kilise'nin dünyevi ve manevi işlerinden sorumludur. Piskopos, kendisine bağlı olan ruhban ve genelde yeni kurulan manastırlar doğrudan patriğe bağlandığı için gitgide azalan sayıdaki, tamamen ve dolaysızca bağımsız değillerse eğer, manastırlardan sorumluydu. Ruhban ve laikler arasındaki anlaşmazlıkların, hatta hakemliğine ihtiyaç duyulursa laikleri ilgilendiren sorunların da çözümü piskoposun görevleri arasındaydı. Evlilik engeli gibi, kimi kanonik sorularda karar verebilirdi. Ayrıca sürüsünü eğitmesi gerekirdi: Vaiz hem başlıca görevleri arasındaydı hem de bir ayrıcalık, zira hiç kimse, başka bir piskopos bile onun Piskoposluk bölgesinde, izin istemeksizin, dini öğretmeye soyunamazdı. Vaftiz sırasında kullanılan kokulu yağ myronu hazırlamak, sunağı kutsamak veya bir kilisenin adanmasına öncelik etmek sadece onun göreviydi. Dinsel eylemlerin yerine getirilmesine göz kulak olurdu.

Genellikle piskopos manevi ve idari işlerine kendini adamasını engelleyen ekonomik zorlukların esiri olurdu. Bazen piskoposlar kişisel zenginliklerini sorumlu oldukları Kiliselerinkiyle, hatta kendilerine bağlı manastırlarınkiyle karıştırmaya kalkışır ve hatta ruhbana kuraldışı ödemeler talep etmek suretiyle baskı yapardı. Bu nedenle, hatırlayacağımız

gibi muhasebeci bulundurma zorunluluğu, piskoposların metropolitlere tabi olması, bunların da merhum piskoposların mallarına el koyamaması *(in Trullo* 35. kanon) gibi pek çok kısıtlama yapılırdı.

Piskopos, vilayetinde önemli bir rol oynardı ve Lakedemonya Piskoposu'yla Aziz Tövbekâr Nikon'un karşı karşıya gelmesi gibi, karizmatik bir keşişle kimi zaman etki açısından rekabete girerdi. Ahlaki yetkesi ona zayıfları (dulları, yetimleri, mahpusları) kollamakla veya vergi memurlarının vahşiliğine karşı durmakla mükellef kılıyordu. En yoksulları doyurur, savaş esirlerinin geri alınmasına katkıda bulunurdu. İmparatorluk iktidarının mevcut olmadığı durumlarda laik yetkililerin işini üstlenirdi, Arap ve Slav, daha sonra da Türk istilalarında kentlerin bağlantısı kesildiğinde de olan buydu. Metropolitler gönülden başkentin ve imparatorun yakın çevresinin cazibesine kapılıyorsa da, çoğu piskopos kendi vilayetinde kalıyordu.

Aslında bir bölge Arap (VII. yüzyıl) veya Türk (XI. yüzyıldan itibaren) hâkimiyetine girdiğinde, İmparatorluk yargısının dışına çıkar, piskopos bu bölgedeki Hıristiyanlar için tek yargı merci ve işgalci için de tek meşru muhatap olurdu. Fatihlerle yapılan anlaşmalar gereğince, piskopos inananları ilgilendiren her konudan, sivil hayatın en basit faaliyetlerinden bile sorumluydu. Ayrıca hayır kurumlarından da sorumluydu. Ağırlaşan işlerin üstesinden gelmek, gelirlerin orantısal olarak düşmesi nedeniyle daha da zorlaşıyordu. XII. yüzyıldan itibaren, piskoposluklar, kendi makam yerleri zaten olan piskoposlara, kaynaklarını artırmak için bir anlamda "bağışlandı", bu olgunun adı *epidosis*'tir [Vryonis, 523].

VAİZLİK

Bizans Kilisesi vaaz yoluyla öz kimlik bilincini açıklar ve yayardı. Büyük Perhiz'in ilk pazarında okunan Ortodoksluğun Fermanı (Synodikon), tezahüratları ve lanetlemeleri ile bundan dolayı vaazvari bir konum elde etmiştir [Gouillard, 287]. Vaazın üç işlevi vardı. İnancı öğretmek, *İncil*'i açıklamak, günah çıkartmak. Piskoposlar ve rahipler Kutsal Ayin sırasında yorumlanması gereken Okumalar olduğunda vaaz verirdi, ancak giderek daha sıklıkla Saatler Ayini sırasında da yapılıyordu (bkz. böl. XIII, s. 325-329).

In Trullo Konsili 692'de laikleri bu görevden dışladı ve vaizlere vaazlarını Babalardan ödünç almaları salık verildi, böylelikle patristik öğreti *İncil* ile inananlar ve hatta ruhban arasında zorunlu bir yansıtıcı oldu (19. kanon). Daha sonra, piskoposlar vaazlar yazmaya devam etti (VIII. yüzyılda Konstantinopolisli Germanos, IX. yüzyılda Fotios, XII. yüzyılda Selanikli Eusthatios) ancak, eşzamanlı olarak dinî takvimin dönümüne göre toplanmış patristik söylevler külliyatı oluşturulmaya

başlandı, vaizler bunların arasından birini seçebiliyordu. Konstantinopolis Patriği bile XII. yüzyıldan itibaren yetkin birkaç patrikten beslenen bir *Söylev Kitabı*'ndan faydalandı.

Halkın eğitimi her zaman imparator ve patriklerin zihnini meşgul eden bir konu olagelse de 1107'de yayınladığı fermanı vesilesiyle Alexios Komnenos en gösterişli adımı atmıştı (bkz. böl. XIV s. 364). Piskoposlara gelince, piskoposluk bölgelerini ziyaret etmek ve kendi yerlerine vaaz verebilecek rahipler atamaya davet edilmişlerdi [Gautier, 248; Darrouzès, 279].

ORTODOKS OLMAYAN AZINLIKLAR

MONOFİZİTLER (TEKDOĞACILAR)

Arap fetihleri Bizans'ın hak mezhebe aykırıların yaşadığı bölgelerini, Armenia da dahil olmak üzere, kesti. Bununla birlikte, imparator ve patrik, Doğu vilayetini tekrar Bizans yörüngesine oturtmak arzusunda olduklarından, birleşme girişimleri eksik olmadı, buna da VIII. yüzyılda Germanos ve IX. yüzyılda Fotios'un Katoliklere (Monofizitler) ve Ermeni Prenslerine, Khalkedon inancını kabul ettirmek için yazdığı mektuplar şahitlik eder. İmparatorluk'ta yerleşmiş Ermenilerin büyük kısmı kuşkusuz Khalkedoncudur, ancak bu İmparatorluk dışındaki Ermeniler için geçerli değildir.

Suriye'nin yeniden fethiyle, X. yüzyıldan itibaren, monofizitler ile ilişkiler tekrar gündeme oturdu. Bizans siyaseti azınlıkların bastırılması pahasına dinî birliği sağlama ile yerel olarak tekrar çoğunluğa geçmiş halklarla uzlaşma arasında gidip geliyordu.

Monofizit Yakubîler, Nikeforas Fokas tarafından Suriye ve Mezopotamya'nın sınır bölgelerinin nüfusunu artırmak üzere davet edildiler. Yeni piskoposluklar kuruldu ve Yakubî Patriği, Melitene'ye yerleşti ki bu da bu şehrin Khalkedoncu metropolitinin sık sık Monofizitlere karşı ön saflarda olmasını açıklar. Nikeforos, iktidarının sonlarına doğru Yakubilerî Ortodoksluğa döndürmeyi deneyecekti. Konstantinopolis'te hapsedilen patriklerini Tzimiskes serbest bıraktı. Ermeni unsuru, tüm Doğu'da Ermeni birlikleri garnizonlar hâlinde yerleştiği sırada ve Ermeni Krallıkları içerde eritilirken, güçlendi. Antakya bölgesinde, sayıları muhtemele artmış olan Khalkedoncularla, Yakubî veya Ermeniler ara sıra karşı karşıya geliyordu.

XI. yüzyılda, Suriye'deki yenilgisine sinirlenen III. Romanos, Yakubî Patriğini Konstantinopolis'e çağırıp, sürgün ettiğinde, gerilim arttı. X. Konstantinos döneminde, yeniden gerilimin arttığı bir dönem nihayetinde Yakubi hiyerarşiyi Konstantinopolis'e çağırıp –beyhude yere– Khalkedon'u kabul ettirmeye kalkıştı. 1063'te Melitene Mono-

fizitlerini sürme emri verdi ve sinod, Süryani ve Ermenilerin kitaplarının yakılmasını emretti. Bir sonraki sene Antakya Yakubi Patriği Konstantinopolis'e gönderilirken öldü ve Melitene Yakubi Metropoliti sürgüne mahkûm edildi. Türk fethi ve Antakya'ya Latinlerin yerleşmesi tartışmaya nokta koymadı. Tüm Hıristiyanları Türklere karşı savaşında yanına almak ve Küçük Armenia'ya el koyuşunu sağlamlaştırmak isteyen Manuel Komnenos, o zamanlar Kilikya'da yerleşmiş bulunan Ermeni Kilisesi'yle bağlarına önem verdi: 1171'de I. Manuel, Ermenilerden Khalkedon Ortodoksluğunu kabul etmelerini bekliyordu, 1177'de Ortodoksluğa bağlanmalarını kabul etti [Augé, 690]. 1178'deki Kilikya Ermeni Konsiline göre, Katolikos Khalkedon inancını kabul etmeye, İmparator tarafından Antakya Patrikliğine getirilmesi ve iki hiyerarşinin birleşmesi karşılığında ikna olmuştu. Ancak bu pek siyasi yakınlaşma denemesi Manuel'in ölümüyle nihayete erdi.

MEZHEPSEL AKIMLAR

Bu esnada, Ortodoksluk bir başka sınavdan da geçiyordu: İnanç sapmaları değil, Bizanslılaştırma veya Helenleştirmenin bazı türlerine karşı gelen yabancı unsurlar'ın varlığını açık eden kimi uygulamalarda vücut bulan mezhepsel akımlar [Gouillard, 287]. Bu akımlar genelde İmparatorluğun doğu (Frigya, Lykaonia, Armenia) veya kuzey (Balkan) sınırlarındaki Rum olmayan halkları etkiliyordu.

Sygkretismos (farklı inançları bir araya getirme) eğilimi ve Ortodoksluğun reddine yaklaşan bu mezhepsel akımlar iki büyük kategoriye ayrılabilirdi: Musevî mezhepler ve düalist mezhepler. Yahudi kanunuyla beraber Hıristiyan ritüellerine de uygun yaşam anlamına gelen bulutsu Musevîler [Dagron, 273] arasından, belki de bu dönemde zorla vaftiz edilmiş veya Judeo-Hıristiyan bileşimini çekici bulmuş, Montanusçular ve uygulamaları Yahudilik (şabat), Samaritanlık (dirilişin reddi), Hıristiyanlık (vaftiz) ve Paganlık (büyü, yıldız kültü) bileşimi olan Athinganlar, sıyrılır. Siyasi art niyet ile yönlenmiş kaynakların akıl karıştırıcılığı (örneğin I. Nikeforos, Athinganları kollamaktadır ve II. Mihael şahsen onlardan biri olmakla suçlanmıştır) P. Speck'i, Athinganların Bizanslı heresiologların bir uydurması olduğunu düşünmeye yöneltmiştir [Speck, 318]. Montanusçular veya Athinganlar kaynaklardan IX. yüzyılda neredeyse yok olmuşlardır.

Hıristiyan düalistler, mezhepçilik dalgaları şeklinde daha kalıcı bir tehlike oluşturmuş, vahşi bir tepki doğurmuştur. Bizanslılar için bu mezheplerin Maniciliğinin yükselişi olduğu konusunda hiçbir şüpheye mahal yoktu (Anna Komnena, *Aleksiad*, XIV, 8, 3-4; XV, 8-10). Düalistler ile Messalyenlerin kaynaşması da, yeni bir sapkınlığın, eski bir sapkınlı-

ğın üzerine eklenmesi uygulaması sonucu, sürekli olmuştur. Maniciler, Pavlosçular ve Bogomilistlerdeki gizlenme uygulaması, bağlantılılık ve "yeraltından yıkım" korkusunun doğmasına neden olmuş olabilir [Dagron, *HC* 4] ve tepkinin şiddetini de açıklar niteliktedir.

Gözlem ve kalıplaşmış yargıların karışımı olan Bizans kaynakları, az çok köktenci bir düalist ilahiyat (iki Tanrı, iki dünya) ve Kilise aracılığının (ruhban, dinî törenler, tasvirler) reddi şeklinde tezahür eden uygulamaların bir karışımını gözler önüne serer. Ancak kimi zaman Dünyadaki Kötü rezaletine bir cevap arayan tinselci akımları öğretisel düalizmler olarak sunar [Garsoian, 285].

Bizans Ortodoksluğu iki büyük düalist akımla karşı karşıya kalmıştır. Bir nevi Manici-Hıristiyan karışımının takipçileri olan Pavlosçular [Astruc, 676], Bizans İmparatorluğunda VII. yüzyıldan itibaren ortaya çıktılar. IX. yüzyılda patlayan baskı, zor başa çıkılan bir Pavlosçu devletin ortaya çıkması sonucuna vardı (bkz. böl. II). Sicilyalı Petros, esir değişimi mevzunu görüşmek üzere Tefrike'ye gönderildi ve bu mezhep hakkında bildiklerimizi burada yürüttüğü araştırmaya borçluyuz. Bogomil tehlike [Rigo, 311] onun yerini aldı. Henüz X. yüzyılda, Rahip Kosmas Bulgaristan'da Bogomil'in yaydığı bir akımın başarısından bahseder [Vaillant, Puech, 765]. Bu akım düalist misyonlar, belki de Pavlosçular ile Konstantinopolis patriğinin vesayeti ve Bizans kültür modelinin dayatılmasına karşı direnişin buluşmasından doğmuşa benzer. XI. yüzyılda, tehlike, Doğu manastırlarında faal olan Foundagiagitlerle İmparatorluğa sızmıştır. Yüzyıl sonunda Bogomillerin din değiştirtme çabaları Konstantinopolis'in soylu çevrelerine kadar uzanmış, I. Alexios'un sert tepkisine neden olup, mezhebin başındaki Basilios'un tutuklanması ve 1099'da yakılmasıyla sonuçlanmıştı. Basilios'un resmî heresiolog Euthymios Zigabenos tarafından gerçekleştirilen sorgusu bu Bizans Bogomilliği üzerine ana kaynağımızdır. Akabinde, Bogomilistlik Bizans Kilise hayatında, hem taşra hem de başkentte can sıkmaya devam etti. Batılı kaynaklar, XII. yüzyılda ılımlı düalistler (iyilik ilkesine boyun eğen bir kötülük ilkesi) ve köktenci düalistler arasındaki bir ayrılmayı hissettirir ki Batı'daki Kathar akımının kaynağı olsa gerektir [Hamilton, 266]. Bogomil suçlaması, doğru olsun olmasın, tüm hoşnutsuzlara karşı çevrilmiş bir silahtı.

YAHUDİLER

Yahudilerin hukuki durumu *İustinianos Kanunu* ile belirlenmiş [Rabello, 310], *Basilikos* ile yeniden ele alınmıştı. Yahudilere müsamaha gösteriliyor ve böylelikle haraca kesilmekten korunuyorlardı. Dinlerini özgürce yaşayabilir ve hiçbir şey onları geleneklerini çiğnemeye zorlaya-

mazdı. Her türlü içişlerine Yahudi mahkemeleri bakardı. Buna karşın, ne dinlerini yaymaya çalışabilir ne de aralarından Hıristiyanlığa dönenleri cezalandırabilirlerdi. Yeni sinagog yapımına, yasak olmasına rağmen göz yumuluyordu. Hıristiyanları Yahudiliğe dönmeye özendirenler ise ölüm cezasıyla karşı karşıya kalırdı.

Kilise yasaması her türlü din değiştirme riskini en aza indirmek için toplumları birbirinden ayırmaya çalışırdı: Karma evlilikler, Yahudi doktorlara başvurmak, Cumartesi çalışmamak (şabat), Yahudi bayramlarına katılmak, sinagogda dua etmek yasaktı. Bununla birlikte, İmparatorluk'taki Yahudilerin kaderi, gıpta vesilesi olmamakla birlikte, Batı'daki Yahudilerinkinden daha az trajikti [de Lange, 707]. VII. yüzyılın, dinsel olmaktan çok siyasi olan, şiddet olaylarını [Sharf, 315] saymazsak, Ortaçağ Hıristiyan Doğusu gerçek pogromlar yaşamamışa benzer. Bununla birlikte yerel girişimler, örneğin X. yüzyılda Sparta'da Tövbekâr Nikon'unki gibi, Yahudilerin bir şehirden, geçici (?) sürgünüyle nihayete ermiştir, üstelik de seçkinlerin bir kısmının tepkisi yok değildir. XII. yüzyılda Tudelalı Binyamin, İmparatorluğun, refah içinde gözüken, Yahudileri hakkında bir betimleme bırakmıştır.

Yahudi cemaatlerin dinî hayatından ancak şöyle bir bahsedebiliriz [Starr, 518; Sharf, 316; Sharf, 315]. İustinianus'un 146. novellası Yunanca konuşan cemaatlere yöneltilmişse de, sonraki yüzyıllarda bunlar İbraniceye geri dönmüşlerdi: İbranice Bizans metinleri Kahire'deki Geniza'da bulunmuştur. Bizanslı Yahudiler ile Batılı, Kudüslü, Kahire veya Bağdatlı dindaşları arasındaki ilişkiler, şahsi, iş veya cemaatler arası yazışmalar aracılığıyla tespit edilmiştir.

X. yüzyılda Filistin'den gelen birçok Karait'in (Karaitler *İncil*e bağlı kalıp *Talmud*'u reddeder) varlığını not edebiliriz. Bu cemaat Konstantinopolisli Tobiah ben Moses (XI. yüzyıl) veya Kastorialı Tobiah ben Eliezer (XII. yüzyıl) gibi bilginler çıkarmıştır. Konstantinopolis takvim konusunda 1092'deki gibi bazen şiddetlenen Rabbanî ve Karait çekişmesine sahne oluyordu. Bu Karaitlerin varlığı daha sonraki dinden çıkma belgelerinin Talmut karşıtı rengini açıklar [Ankori, 687].

Bizanslılar kendilerini yeni seçilmiş halk ve Konstantinopolis'i de yeni Kudüs olarak görüyordu [Flusin, 712]. Bu plana göre Yahudiler sonunda din değiştirmeye mahkûmdu. Doğu'da VII. yüzyılda gelişen trajik olaylar ve bol miktarda apokaliptik edebiyat, belki de Herakleios'un Doğu'daki Yahudilerin vaftiz edilmesini emretme kararını açıklar. Birçok defa İmparatorlar din değiştirtme girişimini tekrarladılar: III. Leon, I. Basileos veya Romanos Lakapenos, meşruiyetlerini tasdik etmeye uğraşan tüm hükümdarlar. Basileos'un fermanının yankısını Bizans İtalya'sında önemli bir Yahudi cemaat barındıran bir şehir olan Orialı Ahima'atz'ın tarihinde buluruz. Yazar, atalarının yerel papazla girdiği

bir savaştan zaferle çıktığını ve daha sonra imparatorun kendisi tarafından da saygı gördüklerini, aktarır.

Bu zorla din değiştirmeler, VI. yüzyılda Din Savunucusu Maximos'tan IX. yüzyılda İznikli Gregorios'a kadar Kilise'nin bir kısmı tarafından tasvip edilmediler. 878/879'e doğru yazılmış *Yahudilerin Vaftizi* üzerine isimli denemesinde Gregorios, imparatorun, gerçek Hıristiyanların gizli Yahudiler ile karıştırılması riskini beraberinde getiren bu girişimini kınamıştı.

VII. yüzyıldan bize, bol miktarda Yahudileri döndürmektense Hıristiyanları Yahudiliğin cazibesine kapılmaktan korumaya çalışan Yahudi-Hıristiyan diyalogu kalmıştır [Olster, 750]. Bize ulaşan anlatıların büyük kısmı aşağı yukarı aynı senaryoya sadık kalan yeniden kurgulardır: Bir Yahudi tarafından sözde kışkırtma, kamusal tartışma, Yahudi'nin din değiştirmesi. Sadece *Doctrina Jacobi* muhtemelen 634'te, dönme bir Yahudi ve Herakleios döneminde vaftiz edilmiş dindaşları arasında gerçekleşmiş bir sürtüşmeden bahseder [Déroche, 709].

VII. yüzyılda, Yahudi karşıtlığı vaazlar ve hagiografide ortaya çıkar, bu da *ad intra* bir savunma var olduğunun işaretidir. II. yüzyıldan beri mevcut olan ilahiyat konularına (Yasa'nın geçersizliği, *Verus Israel*, İsa'nın kehanetleri, Tanrı, öldürme), yeni konular eklendi: Tasvirlerin savunusu, Yahudileri öte dünyada bekleyen kader.

MÜSLÜMANLAR

Bizanslılar İslamı, yeni dinin yenilmez karakterinin bilincine varana dek, sapkın bir Hıristiyanlık olarak algıladılar.

Bizanslıların Müslümanlara karşı tutumu, sözü geçenlerin onlara karşı tutumuyla paraleldir. İki İmparatorluk'ta da, din yaymaya kalkışmanın cezası ölümdü. Bazı Hıristiyanlar İslamı eleştirdikleri veya ele geçirilmelerinden sonra dinlerini inkâr etmediklerinden ki istisnai bir durumdu (Amorion şehitleri) şehadeti tattılar. Ancak iki İmparatorluk'ta da dinî cemaatler arasında, kimi zaman baş gösteren sürtüşmelere rağmen, bir *modus vivendi* mevcuttu. Kudüs'teki Anastasis Kilisesi dahil, topraklarındaki tüm kiliseler için 1019'da yıkım emri veren Fatimî Halife El-Hâkim'in, davranışı ayrıksıdır. VIII. yüzyıldan itibaren Konstantinopolis'te bir cami vardı; tüccar ve askerler, bazen Bizans'ın paralı askerleri, Arap esirler Bizans topraklarında dinlerinin gereğini yerine getirebiliyordu. İkinci bir cami, II. İsaakios ve Selahaddin arasında 1189'da yapılan anlaşmadan sonra Müslüman tüccarların mahallesinde inşa edilmiş, Ağustos 1203'te Latinler tarafından ateşe verilmişti [Reinert, 581]. Yüzyıllar içinde, iletişim (embriyon hâlindeki) *Kuran* ilahiyatının değilse de, İslam inanç ve uygulamalarının daha iyi bilinmesine olanak sağladı.

VII. yüzyıldan itibaren, Arap fethi, Arap ordularının başarısının nedenleri ve din değiştirmeler konusundaki endişeleri (yankılarını Sinalı Anastasios'ta buluruz) beslemişti, 720-754 yıllarında bu İslam konusu üzerine oldukça iyi bilgilerle yazan ilk Hıristiyan ilahiyatçı İoannes Damaskinos idi [Auzépy, 693]. Şam'daki Halifenin hizmetinde çalışmış eski bir memur olarak, İslamı Hıristiyanların incelikli dinini tehdit etmesi mümkün olmayan yıpranmış bir sapkınlık olarak takdim eder. *Kuran*'dan sureler alıntılasa da daha iyi bildiği sözlü gelenektir. Hıristiyanların kullanımına sunulan *Bir Müslüman ile Bir Hıristiyan Arasında Tartışma* (SC, N° 383) adlı eserinde, hem ilkel bulunan bir dine boyun eğişi, hem de yönetenlerin dinine karşı temkin sezilir. Bir sonraki kuşakta, İoannes'in öğrencisi Theodoros Abu Qurra, onlarca savunmacı küçük eser yazmıştır [Griffith, 720].

Bizans dünyasında dahi, tüccarlar ve Müslüman tutsaklara rağmen, İslam bilgisi oldukça kısıtlıya benzer. IX. yüzyılda, Hıristiyanlığa saldıran Müslüman ilahiyatçılardan mektuplar alan III. Mihael, Bizanslı Niketas'ı onları yanıtlamakla görevlendirdi. İspatlayıcı *Sunum*'unda Bizanslı aydın, dinlerini değiştirmekle değilse de, Müslümanları Bizans diyalektiğiyle büyülemeye çalışır. *Hagarilere Yanıt*'ında Arapların zaferlerinin dinlerinin üstünlüğünden kaynaklandığı fikrini reddeder. *Kuran'ın Reddi* isimli eserinde, bu metnin ilk Yunanca tercümelerinden birini kullanır. Geleneksel olarak, Hıristiyan inanç tartışması sürekli tekrarlanan birkaç konu çevresinde gelişir: Daha kan akıtılmasını yücelten Muhammed'in yatkın olduğu zalimlik, çokeşli evlilik ve Cennet algısına bağlı şehvet [Khoury, 294].

İnanç tartışması hakarete kadar varabiliyordu. IX. yüzyılda, Keşiş Gregorios "bu hain sihirbazın (Muhammed) soytarıca çılgınlık ve deliliği"nden bahsediyordu. Bu çatışmalı ilişkiler, fırsat oldukça, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında dostça bağlantıların kurulmasına engel olmadı. Nikolas Mystikos, Şam Halifesi'ne Hıristiyanlarla Müslümanların kardeşçe duygular beslemesinin gerekliliğinden bahsediyordu. Müslümanlar, Hıristiyanlığın Kutsal Mekânlarını, özellikle Emevîler döneminde ziyaret ediyordu. İki dinin gereklerini birden yapma olgusu ortaya çıkmıştı: XII. yüzyıldan bir sinod kararı Hagarilerin çocuklarını, şeytan tarafından ele geçirilmemeleri ve köpek gibi kokmamaları için, Ortodoks papazlarına vaftiz ettirme geleneğinden bahseder [Grumel, 51, *Reg.* 1088]. Bu Müslümanların bazıları Hıristiyan bir anneden, Türkler tarafından zaptedilmiş Küçük Asya'da doğmuştu.

BÖLÜM VI

İmparatorluk Yönetimi

Jean-Claude Cheynet

Ortaçağ İmparatorluğu Antikçağ'dan, karmaşık, pahalı ve iyi eğitilmiş memurlardan oluşan bir yönetim devralmıştı. VII. yüzyıl krizi, son derece küçülmüş ve merkeziyetin pekiştirilmesi ile fakirleşmiş bir devletin yapılarını güne uyarlayan, derinlemesine bir yeniden düzenlemeye yol açtı. Konstantinopolis hâlâ *megapolis* olarak adlandırılmaya değer tek şehirdi. Ön Bizans dönemi memuriyetlerinin prefectum praetorius, magister officiorum veya finans sorumluları olsun, başlıcaları yok oldu veya önemlerini giderek yitirdiler. Bununla birlikte, yeni dairelerin birçoğunun bunların eski astları tarafından yönetildiğini de görüyoruz.

VERGİ SİSTEMİ

İLKELER

İmparatorluğun gücü, en azından 1204'e kadar, büyük bir ordunun korunmasını sağlayacak etkili bir mali sistemin devamında yatıyordu. Modern devletlerdeki gibi öngörülü bir bütçe yoksa da, İmparator beklemesi gereken faturaları aşağı yukarı biliyordu. N. Oikonomides, Antikçağ ile Ön Ortaçağ arasında, paylaşım vergisinden, pay vergisine geçiş olduğu fikrini öne sürmüştür. İlkinde, imparatorun vergi danışmanları, gelecek seneki ihtiyaçların düzeyini belirler ve bu miktar farklı vilayetler arasında paylaştırılır, onlar da istenen miktarı farklı şehirlere bölerdi. Ortaçağ sisteminden bildiklerimiz her bir verginin vilayetlere göre değişen, ancak toplamda her köylünün, zenginliğinin, yani, çiftliğin üretim araçlarına bağlı olan ekilebilir verimli toprağının üzerinden, bir ölçüde katılım kapasitesine göre hesaplandığını gösteriyor. Bu karşıtlık aslında abartılmıştır, zira Mısır vergi sistemi gösteriyor ki, vergi oranı yıldan yıla değişmiyordu ve Ortaçağ'dakine benzer bir vergi sistemi halihazırda işler durumdaydı [Zuckerman, 330]. Esasen, tüm Ortaçağ'a, giderek çeşitliliğe evrilmekle birlikte, süreklilik hâkim olmuştur. Devlet'in

temel gereksinimleri, temel arazi vergisi ile kapatılmış ve olağanüstü harcamalar için acil çarelere, verili bir nüfusa bölüştürülen, metinlerin kullandığı ifadeyle "haraca", başvurulmuştur. Bu uygulamadır ki, Kekaumenos *Tavsiyeler ve Öyküler*'inde gönderme yapmış, oğullarını vergileri artırmamaya davet etmiştir zira kendi aile ve arkadaşlarına iltimas geçecek veya öyle yapmış olmakla suçlanacaklardır [Kekaumenos, Spadoro, 415, § 100].

Demek ki, başkentin vergi memurları, doğal afetler veya savaş dışında, seneden seneye pek az değişen harcamaları önceden biliyordu. Elbette, uzun vadede, farklılıklar nüfusa göre oluşuyor, nüfus da ekilen toprakların yüzeyini belirliyordu. Nitekim, İsaurialıların X. ile XI. yüzyıldaki imparatorlardan çok daha şanssız olduklarına hükmedebiliriz. Vergi baskısı ayrıca ihtiyaçlara göre artabiliyordu. Nikeforos Fokas gibi çok miktarda hizmete hazır ordu bulundurmayı gerektiren büyük askerî operasyonlara meraklı İmparatorlar, vergileri artırmaya mecburdu, bu da Fokas örneğinde olduğu gibi ona kötü bir şöhret kazandırıyordu. Devletin krediyi bilmemesi, mutlak acil durumlarda, XI. yüzyılın ikinci yarısında veya Konstantinopolis'in Latinler tarafından iki defa alınışında, daha önceden verilen imtiyazların geri alınması veya siyasi muhaliflerin mallarına el konması gibi tartışmalı yöntemlerin uygulanmasını açıklar nitelikteydi.

Kaynaklar, bir yıllık vergi girdilerinin tahmini verilerini sağlamaz ve ancak çağdaş araştırmacıların varsayımlarına izin verir. Örneğin bir bilim insanı, İustinianos döneminde 5 veya 6 milyon *nomismata* tahmininde bulunurken, bir diğerine göre 800'e doğru muhtemelen 2 milyondan azdır [Hendy, 651, s. 172] ki bu rakam bile oldukça iyimsere benzer. Makedonyalılar ve muhtemelen daha çok, Küçük Asya Platosu'nun kaybının, Balkanların fethi ve ekonominin dinamikliği sayesinde telafi edildiği, Komnenoslar döneminde, dikkate değer oranda artmıştı.

Devlet bütçesi kavramı elbette tarihe aykırıdır, zira her kamu kurumu bağımsızdı ve taşınmaz mülkleri veya işletme giderlerini hatta fazlasını karşılayacak vergi kaynakları vardı. Bu nedenle, bir devlet dairesinin yönetimi, *sekreton* veya *oikos*, çabucak zenginleşme imkânı sunuyordu. III. Mihael'in bakanı olan Nikeforitzes, Botaneiates'in adamları tarafından, yemiş olduklarını geri almak için ölümüne işkenceye maruz kalmıştı. *Sekreta* bile imparator ihsanıyla dağıtılırdı çünkü gelir getiriyordu. Örneğin eski İmparatoriçe Eudokia Makrembolitissa bu sözü geçenlerden, yüzlerce altın lira getiren, epey hatırı sayılır üç tanesini almıştı [Attaleiates, 59, s. 217].

Vergi toplanan çevre artık kurumları daha bir yüzyıl önceden çöküş içine girip, VII. yüzyılın girdabında neredeyse yok olan şehir değildi; doğal olarak köye dönülmüştü. Bu dönemde, kuşkusuz çoğunlukla

kendi topraklarının efendisi olan köylüler, vergi ödemeden topluca sorumluydular ki bu da bir yenilik sayılmazdı ve ödemeleri gereken vergiler vilayet *kodix*'inde kayıtlı olup, bir kopyası başkentteki *genikon* bürosunda dururdu. Bir köylü malını bırakıp, terk ettiğinde, komşuları vergisini ödemekle mükellefti, dolayısıyla bu yeni külfete katlanabilmek için, bu tarlayı da işlemeleri gerekirdi. Böyle bir sistem devletin gelirlerini sabitliyor, ancak sadece, yükün katlanabilir ölçüde kalması için, katkıda bulunanların sayısının kaybolanların sayısına oranla önemli miktarda kalması şartıyla işleyebiliyordu (bkz, böl. X, s. 238).

Mülk sahipleri vergi ödemekle mükelleftiler, öyle ki vergi idaresinde bu vasıfla kaydedilmiş olmak, toprağa sahip olunduğunun belgesi sayılıyordu. Mülk ekonomisi hâkimiyet kurduğunda (bkz böl. X, s 239-241), *parekoi*'ye (parekler) dönüşen köylünün, artık doğrudan vergiyle ilişkisi kalmamışsa da, toprağında oturduğu mal sahibinin aracılığıyla, kira haricinde, pareklerin düzenli borcundan, vergi vermeye devam ediyordu. Bu gelişme, *praktika*'yı ortaya çıkartmıştı, bunlar mülkün sınırlarının belirtildiği, onu işleyen köylülerin, ailelerinin kısa bir hikâyesi ve işlenen toprak ile sayıldığı ve zorunlu vergilerin altının çizildiği metinlerdi. Bunlara zamanla mülk sahibinin edinmiş olduğu vergi avantajları da eklenmişti. Büyük toprak sahipliğinin devamlı artmasıyla, *praktikon* referans vergi belgesi olarak *kodix*'in yerine geçecekti.

BAŞLICA VERGİLER

Belgeler açısından, iki farklı döneme ayırabiliriz, ilki, IX. yüzyıla kadar gider, uygulama belgeleri mevcut değildir ve dolayısıyla bazı kural koyucu belgeler ve parasal ve ekonomik durum üzerine birtakım genel değerlendirmelere dayanır, X. yüzyılda başlayan bir ikincisi için, novellae veya vergi yasaları ile verilmiş yönetmelikler uygulamada doğrulanabilir [Oikonomides, 328 aynı zamanda farklı vergilerin tam bir çizelgesini de verir].

Demosion veya temel toprak vergisi

Bu verginin hesabı, toprağın işlenişini temel alırdı, teorik olarak vergi değerinin 1/24'ü vergi anlaşmaları ve *apografeis*'in (vergi uzmanı) yanında getirdiği bareme göre yapılırdı. Üç kaliteye ayrılan toprakların verim hacmi, üretimin niteliği, bağlar çok vergilendirilip, hayvanlardan da eşit şekilde vergi alınırken, üretimin doğası dikkate alınırdı. Besicilik yapılan bölgeler götürü vergisine tabiydi zira İmparatorluğun tam kadastrosunun hiçbir zaman tamamlanmamış olduğu varsayım dahilindeydi. Balık havuzları ve ağlar da özel bir vergiye tabiydi ki Konstantinopolis bölgesinde bunlardan epeyce bulunuyordu. Demek ki vergi, köylünün

iştirak kapasitesiyle orantılıydı. Vergi müfettişlerinin baremleri varsa da yerel gelenekleri göz önünde bulundurmak zorundaydılar.

Alexios Komnenos döneminde, yeni bir vergi uygulaması, *epibole* başlatıldı, Geç Antikçağ'daki, terk edilmiş toprakların vergisinin ödenmesini hedefleyen, aynı isimli vergiyle ilgisi yoktu. Memur bir bölgenin tamamının vergisini belirler ve toprakların yüzölçümüne oranlar, bu ödenen her bir altın lira için, o kadar ekilen *modioi* oranı veriyordu. Sonra vergiyi belirlemek için parselleri ölçmek gerekiyordu. *Epibole* vergisinin oranını değiştirerek, İmparator aslında eski *hikanosis* usulünü kullanarak vergiyi artırıyordu, ki bu vergi dairesine, mükellef tarafından ödenen verginin mülklerine tekabül ettiğini doğrulama ve varsa fazlaya el koyma hakkı tanıyordu. Dolayısıyla Komnenoslar döneminde, ya mükellef yeni oran üzerinden daha fazla vergi ödüyor ya da önceki oranını koruyor ancak devletin fazla toprak olarak değerlendirdiği bölümü vermek zorunda kalıyordu çünkü mülk sahibi mallarının ancak bir bölümü için ödeme yapıyordu. Bu önlem, devletin kaynaklarını parasal buhran dönemlerinde bile, muhafaza etmek veya artırmayı ve belki de verimsiz toprakları değerlendirmeyi özendirmeyi, amaçlıyordu [Oikonomides, 328, s. 56-60].

Kapnikon veya fuagium

Bu şahıs vergisine VII. yüzyıldan itibaren rastlanır [Zuckerman, 376] ve hür veya parek tüm üreticilerden alınırdı.

Synone (veya coemptio)

Erken Bizans döneminde, *synone* devletin önceden sabit fiyatla satın aldığı ve basit vergiden düşülen, zahiredir. XI. yüzyılda, bu verginin doğası değişmiş ve köylülere, sahip oldukları emek gücü oranında bölüştürülmüştü: Bir çift öküzü olan bir zeugaratos, bir tek saban hayvanı olan bir çiftçiden iki kat fazla ödüyordu. *Synone*, taban vergisinin tamamlayıcı ödemelerinden birini oluşturuyordu.

Bir kez daha, zorluğu yaratan, karanlık çağlardır. J. Haldon'a bakarsak, bu tarihte, *synone*'nin başlıca ödeme olduğunu görürüz. Bu sav, para akışındaki ciddi düşüş nedeniyle, mal olarak ödenen verginin kesin arttığı, fikrine dayanır. Bu çözüm, M. Hendy'den bu yana bazı tarihçilerin VII. ve VIII. yüzyılların *kommerkiarios*'una yakıştırdığı yeni rolle uyum içindedir. Bu sonuncuların vergilerden gelen zahireyi depolarında istiflediği ve tema askerlerine dağıttığı öne sürülmüştür [Hendy, 651; Haldon, 386; Brandes-Haldon, 641]. N. Oikonomides haklı olarak, kommerkiarios'u ordu ile ilişkilendiren hiçbir belge bulunmadığı itirazında bulunmuştur [Oikonomides, 635, no XII] ancak, araştırmaların güncel safhasında, hem bu geçici kommerkiarios tipi-

nin ortaya çıkışını, synone'nin görünür önemini ve orduların tedarik yapısını açıklayan tatmin edici bir alternatif bulunamamış, ayrıca da bu tarz kommerkiarios'un sonunun gelişi, V. Konstantinos itibariyle hissedilir şekilde paraya dönülmesiyle eşzamanlıdır ve bu görevin emanet edildiği tema protonotarios'una tanıklık edilmesinden hemen öncedir. Bununla birlikte, karanlık çağlardaki finansal mekanizmalar konusunda bildiklerimizin bu konuda kesin bir sonuca varabilmek için mükemmel olmaktan uzak olduğunu takdir etmemiz gerekir.

TAMAMLAYICI VERGİLER

Taban vergisinin yanında, vergi mükelleflerine, beklenmedik bir düşman istilasında orduyu donatmak gerektiğinde ve zorunlu angarya, memurların ağırlanması, çeşitli bağışlar gibi tekrarlanan harcamaların finanse edilmesi gerektiğinde tekrar başvurulurdu. Bu yüklerin arasında, *mitation* veya askerlerin ağırlanması en ağırlarından biri, dolayısıyla en çekinileniydi. Bu nedenle etkili mükellefler, özellikle de manastırlar muafiyet talep ederdi. Köylüler birçok angaryanın sillesi yiyorlardı, yol ve köprülerin yapımı, kale inşası gibi...

Devlet, bazen dikkat çekecek şekilde *epereiai* veya "haraç" şeklinde tarif edilen bu fazladan dayatmaların olumsuz etkilerini azaltmaya, bunları kesin şekilde sınırlamak suretiyle, özen gösteriyordu: Örneğin, bir devlet görevlisi, kesesinden yediği vergi mükellefinin hanesinde ancak belli gün sayısı kalabilirdi. Bu düzenlemeler, daha da büyük vergi suistimallerine neden oluyordu. İmparatorların gevşek davrandığı dönemlerle imparatorların suistimalleri önleme konusunda çaba harcadığı dönemleri birbirine karşıt düşünmekten kaçınmalıyız. Kuşkusuz İsaurialı İmparatorlar veya Andronik Komnenos 1183-1185 arasında sert önlemler almıştır, ancak yozlaşma, kimi vergi memurları ciddi aşırılıklarla ayrılıyorsa da, yerleşik kalmıştır. Ne var ki fazladan alınan vergiler, bazen maliyenin en açgözlü veya en beceriksiz vergi memurlarının mallarına el koyması, mükelleflerin isyan edip, suçluyu katletmelerine kadar varıyordu.

Toprak üzerinden alınmayan nadir vergiler de vardı, ki bunlardan en tanınmışı VIII. yüzyıldan beri tanıklık edilen *kommerkion*'dur. Bir *kommerkiarios* tarafından toplanırdı, bu görevli, daha erken dönemin kommerkiariosunun doğrudan mirasçısı değildi (bkz. üstte) ve olağan oranı her mal alışverişinde %10 idi. Komnenoslar altında, Latinler önemli bir indirim elde ettiler ve Venedikliler için, rekabete darbe vurup, Bizanslı tacirlerin hoşnutsuzluğuna neden olma pahasına bu vergi kaldırıldı. Ödeme, ilke olarak alıcı ile satıcı arasında eşit olarak paylaşılıyordu.

VERGİ YÜKÜ

Vergi yükü yüzyıllar içinde değişikliklere uğramakla birlikte, oranları itibariyle tarımsal teknikler vaziyeti değerlendirmeyi imkânsız hâle getiriyordu. Kronikçiler, mükelleflerin hoşnutsuzluğuna sebep olan yükselme eğilimine hassasiyet gösterir. Öyle görünüyor ki, hep askerî seferberlikle ilgili olan böylesine bir yükseliş, I. Nikeforos zamanında görülebilir. Kendisinden bir süre önce kendine sadık bir parti kurmak isteyen İrene tarafından ilan edilen vergi indirimini kaldırdı. Nikeforos Fokas, her asker kategorisine evvelkinden daha yüksek bir meblağ dayattı ve askerî harcamaların kalanını, sefere gitmeyenlerden aldı. Yine Alexios Komnenos, iktidarının başlarında dara düşünce bu yola başvurdu. İrene vakası dışında, verginin rahatladığı zamanları ancak tahmin edebiliriz. XI. yüzyılda para devalüasyonunun mükelleflere, en azından başlarda, devlet vergi toplama mekanizmalarını adapte edene dek, olumlu yansımış olması mümkündür [Morrisson, 663]. Buna karşın, VII. ve VIII. yüzyılların Bizans köylüsü için verginin altın bir çağı olması kuşkuludur zira bu dönem, İmparatorluğun bekası için hatırı sayılır bir savaş seferberliğinin sürmektedir. Şurası kesindir ki, köylüler bunun dışında üretim üzerinden küçük bir vergilendirmeye tabiydiler çünkü o sırada tam bir çöküş içinde olan şehirlere ikmal sağlamalarından başka bir şey beklenmiyordu. Basit bir savla, vergi ayarlamalarının ödemelerini mülk sahiplerinin rantının yapıp yapmadığını sorabiliriz [Zuckerman, 330]. VII. ve VIII. yüzyıllar oldukça yüksek seviye bir devlet vergi toplamasına sahne olmuş olabilir, bu harcamalar nedeniyle kaçınılmazdır, elbette bunu varsayıyoruz, rantın azalması pahasına yapılmıştır, bu da o dönemde büyük mülk sahiplerinin azalan oranını açıklar, sonra da bir kez güvenlik geri geldiğinde ve biraz tarımsal ilerleme olduğunda, daha fazla rant büyük mülk sahipliğini daha çekici kılmıştır.

XI. ve XII. yüzyıllarda, verginin payı köylülerin gelirinin, kiracı, büyük toprak sahibi ya da olmamalarına bağlı olarak, üçte bir ila dörtte birini temsil eder.

VERGİ MUAFİYETİ

Muafiyetlerin boyutu (veya Latince *excusare*'den *exkousseiai*, bir zorunluluktan muaf olmak) Bizansçılar arasında tartışmalara neden olmuştur çünkü bazıları bunda Bizans "feodalite"sinin başlıca çizgilerini görmüş, hatta Georges Ostrogorsky gibi, batı dokunulmazlığı ile karşılaştırmıştır [Ostrogorsky, 460]. Gerçek oldukça farklıya benzer, zira XI. yüzyılın sonuna kadar, en önemli temel vergi, muafiyet konusu nadiren olmuştur, istisna rekolteyi mahveden bir felaket olduğunda bahşedilen geçici vergi azaltımlarıdır. Kesin olan, bazı manastırların mallarının

mütevazı bir kısmı için *logisima* (ödenmesi gereken vergiye eşdeğer bir miktarın İmparator tarafından bağışlanarak, onu gerçekte sıfırlaması) elde etmesidir. Halk kategorileri, örneğin din adamları veya X. yüzyılda saray görevlilerinin geniş imtiyazlardan faydalandılar. Diğerleri "affedildi" çünkü başka zorunluluklar yerine getiriyorlardı, İmparatorluk postalarının atlarını eğiten drom *exkoussatoi* gibi [Oikonomides, 328].

Bunun karşılığında, olağanüstü yüklerden muafiyet XI. yüzyıldan itibaren, belge açısından zenginleştiğimizde, iyice tespit edilmiştir. Muhafaza edilen birkaç laik beylik arazi dosyasından, mülk sahibinin toplumsal basamaklardaki yeri yükseldikçe, Alexios Komnenos, Gregorios Pakourianos veya doğumundan itibaren olduğu üzere, VII. Mihael'in kuzeni Andronik Dukas gibi, önemli miktarlarda muafiyet elde ediyordu. Etkili manastırlar, örneğin Athos'takiler, başkentteki kulisleri sayesinde, ayrıca imtiyazlar da kopartıyorlardı. Bundan faydalananlar, hâlâ pek az olan emek gücünü topraklarına, vergisini tam ödeyen mükelleflere göre daha iyi şartlar sunarak çekmek için kullanıyorlardı. Daha fazla toprak işleyip, daha hızlı zengin oluyorlardı.

Mallara bağlı olan imtiyazlar miras bırakılabiliyordu ve imparatorun bağışları, özellikle de siyasi istikrarsızlık döneminde, kendisine sadık kişiler yaratmak için artarken, maliyenin kayıpları da düzenli olarak yükselişte olmalıdır. Bu esnada, iki hareket bu genişlemeye ters düşer. İmparatorlar, kendilerinden öncekilerin dağıttığı imtiyazları iptal veya azaltma yoluna gidebiliyorlardı, misal İsaakios Komnenos, Hazine tamtakır kaldığında bu yola başvurmuş, bu önlem, soylular ve başkent manastırlarına dokunduğu için popülerliğini yitirmesine ve sonuç olarak görevden alınmasına neden olmuştu. Daha mütevazı bir düzlemde, ancak daha sistematik şekilde, vergi memurları dağıtılmış olan imtiyazları sorguluyorlardı. Resmî belgelerin kaybedilmesinden faydalanıyor veya eskilerse bunları dikkate almayı reddediyorlardı. Belgelerimiz mülk sahiplerinin eski khrysobulleri yeni hükümdarlara onaylatmaya çalıştıklarını gösteriyor. Dolayısıyla, vergi muafiyetlerinin 1204'ten önce Hazine'yi boş bırakmaya katkıda bulunması pek muhtemel değildir, bu konu henüz tartışma konusudur, ancak bunlar devletin yeterli gelir sağlama şeklini değiştirmesine neden olmuştur.

XI. ve XII. YÜZYILLARDA EVRİM

İki temel değişim özellikle önemlidir. Bir yandan devlet, geleneksel emlak vergisini toplamak için daha az kaygılanıp, başka kaynaklar geliştirirken, diğer yandan Komnenoslardan itibaren, mükelleflerden doğrudan alınacak vergiyi, *pronoia*'yı kurumsallaştırarak, azaltma yolu-

na gitti. Devletin bu konulardaki tavrının evrimi, klazmatik* topraklar siyaseti üzerinden okunabilir. IX. yüzyıldan itibaren, bir komünde, terk edilmiş bir topraktan otuz seneden beri vergi alınamıyorsa, genel sicilden ayrılıp devlet malı hâline geliyordu (bkz. böl. X). X. yüzyılda, vergi dairesi klazmatik toprakları, genellikle ufak bir fiyata, tekrar satıp, XI. yüzyıldan itibaren, daha fazla toprak elde tutmaya ve onları kendisi için işletmeye karar verdi çünkü emek gücü daha fazlalaşmıştı. Emlak vergisine bir de tüm köylünün mal sahibine ödediği kiraların geliri ekleniyordu. Bu değişim, büyük miktarda mala el koyarak, kamu topraklarının payını artıran II. Basileios tarafından başlatılmış olabilir. Her halükârda, maliyenin malı olan toprakları işletmekle yükümlü olan büro, 1030'dan itibaren belgelerde görünür hâle gelmiş ve XII. yüzyılda taşrada maliyenin ana kasası olana kadar, giderek artan bir önemi haiz olmuştur [Oikonomides, 340]. *Pronoia* hak sahibine devlet geliri getirir. Vergi gelirinin bir özel kişiye devredilmesi, XI. yüzyıl sonunda bir yenilik sayılmaz zira imparatorlar daha önce de belirttiğimiz gibi yakınlarına *sekreta* veriyorlardı. II. Basileios'un kendisi, 989'da Bardas Skleros'u yendikten sonra onu affetmiş ve iki Doğu eyaletinin vergi gelirlerini sunmuştu. Aynı şekilde, Konstantinos Leikhoudes patrik ilan edilmeden önce Manganes dinî evini yöneten *sekreton*'un devasa gelirlerinin haklarını veren belgeleri iade etmek zorunda kalmıştı. *Pronoia* kurumu bu uygulamaya bir çerçeve çizmiştir. Burada imparatorun, illa asker olması gerekmeyen bir kişiye, bir devlet gelirini (bir toprağın emlak vergisi, gümrük vergisi vb) hayat boyu, geçmiş ve gelecek hizmetleri için veya çok daha basitinden, sadece bir imparator hediyesi olarak, devretmesi söz konusuydu. Devlet teorik haklarından vazgeçmiyor ve beklenen hizmet yerine getirilmediği takdirde malı geri alabiliyordu. Dolayısıyla sıklıkla, devlet bir miktar vergiden vazgeçerek, mükelleflerin artık vergilerini vergi memuruna değil *pronoia* sahibine ödemelerini sağlıyordu. Elbette, devlet arazilerinde çalışan pareklerin de pareklerin ödemelerini, hem vergilerini hem de, *pakton* ismi verilen kirayı da içine, az ya da çok, karıştırarak, aynı miktarda *pronoia* sahibine ödemeleri bekleniyordu [Kazhdan, 389].

Devlet bu şekilde, idarenin masraflarını azaltmayı hedeflediği bir sırada, mükellef ile memur arasında tüm aracılığı bu şekilde önlüyordu. Hak sahibi, kendisi uğraştığı için, daha düzenli gelir garantisine sahip oluyordu. Eskiden, özellikle XI. yüzyılın ikinci yarısındaki para buhranı sırasında *rogai* ödemelerinde önemli gecikmeler askerî isyanlara sebep olmuştu. Oysa 1204'e kadar *pronoia* sahiplerinde bu tür hareketler görmüyoruz.

---

* (Fr.) Terre klasmatique: Otuz seneden fazla süredir terk edilmiş topraklar. (ç.n.)

İlke olarak, mükellef için hiçbir şey değişmiyordu, vergi memurunun yerini, *pronoia* sahibinin adamı alıyordu. Verginin bir şahsa ödenmesi pek de radikal bir değişiklik sayılmazdı, zira *logisimon* veya *solemnion* tekniği, hak sahiplerine kendi hesaplarına taşınmaz arazilerinde vergi toplayıp, verimliliklerini artırma hakkı tanıyordu.

Bilinen ilk *pronoia* Alexios Komnenos'un yakın akrabaları, kardeşleri İsaakios ve Adrianos'u ve kayınbiraderi Nikeforos Melissenos'unkilerdir. Athos'taki Lavra Manastırı keşişleri bundan böyle vergilerini Alexios'un kardeşi İsaakios'a ödemeleri söylendiğinde, İsaakios lehine mallarının ellerinden alınacağını düşündüklerinden, kaygılanmışlardı; ancak İmparator tarafından bunun önemli olmadığının garantisi kendilerine verildi. *Pronoia* sahipleri vergi oranını değiştirme hakkına sahip değillerdi, ancak mükellef merkezî mali idareyle artık doğrudan iletişim içinde olmuyordu.

XII. yüzyıl boyunca, *pronoia* memurların, özellikle de askerlerin (bkz. böl. VII, s. 170-171) ödemelerini yapmak üzere, elbette ki imparator ailesi üyelerine verilenlerden çok daha mütevazı gelirlerle, yaygınlaştırıldı. Aile üyeleri, örneğin Stroumitza bölgesinde Sezar Jean Roger veya Manuel Komnenos'un damadı, Selanik'in gelirlerini toplayan Sezar Rénier de Montferrat gibi. *Exkousseia*'ya oranla, *pronoia*'nın hizmet verilen süreye uyarlanabilme avantajı vardı. Doğası gereği hayat boyu ve miras yoluyla devredilemez idi. Bir memur tatminkâr olmadığında, geri çekilebiliyordu.

Bununla birlikte, zaman içerisinde özellikle de ekonomik genişleme dönemlerinde maliye onu kaybetme riski taşıyordu,. Eğer *pronoia* sahibine bir köy bağlanmışsa, XII. yüzyılın uygun ortamında o köy gelişerek, hak sahibinin gelirlerini, devlet kâra dokunmadan artırabiliyordu zira eyaletlerde vergi toplamakla yükümlü olan memurlar olan *exisotai* pek seyrek köylere uğruyorlardı. Eğer kötü sans eseri, *pronoia* sahibinin gelirleri, harcanması gerekenden düşük olursa, maliyeye dönüp *pronoia*'sının tamamlanmasını isteyebiliyordu. Son olarak, büyük bir *pronoia* sahibi ve mükellefleri arasında, bir bağımlılık ilişkisi kurulabiliyor, bu da ona İmparator aleyhine kullanılması muhtemel bir toplumsal etki veriyordu. En zengin *pronoia*'nın sahipleri paralel bir idare kuruyor, sorumlular şefleri aracılığıyla İmparatorluk'ta makamlar bulabiliyor ve eşlikçiler nezdinde kendilerine saygı gösterilmesini sağlıyorlardı. Demek ki devletin yerine geçiyorlar ve *basileius*'un tebaası üzerinde doğrudan yetke kullanıyorlardı. 1204'te, Konstantinopolis düşünce, bu büyük *pronoia* sahipleri, Peloponnessos'ta olduğu gibi, çoğu kez Latin fatihler ile işletme gelirlerinin pazarlığını yaptılar. *Pronoia* külfetlerini artıran bir evrim geçirdi ve epeyce geç de olsa, 1204'te mirasla devredilir hâle geldi.

EKONOMİDE DEVLETİN AĞIRLIĞI

Maliye aracılığıyla, devlet üretimin bir bölümünü alıyor ve büyük miktarda mal elde ediyor, bu da onu kaçınılmaz olarak Bizans'ın başlıca iktisadi oyuncusu yapıyordu. *Rogai* ödemeleri ve de sonra rant imtiyazları aracılığıyla tekrar dağıtım görevi üzerinde ısrar etmek gereksizdir. Devlet'in ekonomideki rolü farklı değerlendirmelerin konusu olmuştur. Artık kimse, bazı stratejik mallar, silahlar, inşaat kerestesi veya erguvan rengi kumaşlar istisna olmak üzere, ticareti kontrol eden bir devlet rolünü savunmamaktadır. Pazarları denetlemekle yetinir ki bunların içinde yabancı güçlere bırakılmış olanlar da vardır (Bulgaristan veya Kiev Prensliği, Halep Emirliği, sonra Venedik). Ticarette hangi taraf pazarı temsil eder bilmiyoruz. Cevap dönemlere göre değişim gösteriyor olmalıdır. X. yüzyıldan önce, devlet, şartların atıllaştırdığı pazarı canlandırmak için müdahale etmişe benzer. I. Nikeforos'un armatörlere zorla borç aldırmayı dayatmasını bu şekilde açıklayabiliriz (bkz. böl. XII, s. 302). Tarihe aykırılık riski ile pazar ekonomisi, para tekrar tedavüle girmesi ve kuşkusuz köylülerin artık değer üretmeleri ve bunun dolaylı olarak lüks üretim için yeni bir atılımı provoke etmesiyle, yüzyıllar içinde önemini artırmıştır. Bu atılım değiş tokuşun korunmasına engel olmuyordu, hatta paraya dönüşün en canlı olduğu zaman bile [Saradi, 329]. Bu ticaret serbestisinin en iyi temsilcileri, İtalyan tacirlerin ticarette giderek daha fazla yer kaplamaya başlamaları, bu dönüşümün karakteristik özelliklerindendir. A. Laiou, XII. yüzyıl ekonomisinin bu paraya dönüş ortamında tarım dışı malların %40 yer kapladığı tezini kabul eder [*EHB* II, s. 691]. Devlet, lüks malların ticaretine, siparişçi, tedarikçi ve son olarak da düzenleyici olarak müdahale eder. Bir arkhonluk yetkesi altında *blattion* atölyesinde üretilen ipek, siyasi ve diplomatik bir öneme sahiptir. Tümü Büyük Saray'da bulunan *eidikon* veya *vestiaria* depolarında saklanan kamusal veya şahsa özel değerli malların değeri, buhran dönemleri dışında, kuşkusuz dikkate değerdir. Yasa koyucu, özellikle de güçlü ve zengin mal sahiplerinin zanaatkârların hammaddeye ulaşımını engellemesini, pazara kendi mallarını doldurmasını ve hatta kendi çıkarları için fuarların düzenlemesini değiştirmesini önlemek suretiyle dürüst bir rekabete saygı gösterilmesini sağlamak için müdahale eder.

Angeliki Laiou'nun *EHB*'deki [II, 681-696] ticaret dışı değiş tokuşlar konulu katkısında gayet güzel özetlediği üzere, imparatorların yabancı hükümdarlara bağışları bazen, değerli mal ve para olarak, yüz binlerce altın para eşdeğeri, önemli miktarlara ulaşırken, XII. yüzyılın İtalyan tacirleri arasındaki sözleşmelerde sözü geçen miktarlar yüzler veya en fazla binlerce hiperber'di.

HUKUK

İmparator, kendisinin uymaya zorunlu olmadığı yasaların tek kaynağı olmaya devam etti (*princeps legibus solutus est*), istisna İmparatorluk yasalarına uygun oldukları sürece, ikincil konulara hizmet eden yerel geleneklerdi. Hükümdar, yasal kaynakları *questators* gibi profesyonellere yazdırırdı. Bu yasama faaliyetine İmparatorluğun memurları tarafından sorulan birçok hukuki soruya cevaplar da eklenmişti. Bu *lyseis*, içtihadı oluşturuyordu. Bizans hukukunun gelişiminde Hıristiyanlığın etkisi konusu sorulmuştur. İustinianos döneminden itibaren açıkça hissedilir olduğunu varsaydıktan sonra, bazen Erken Antikçağ'dan kalma gelenekler ve toplumsal uygulamaların da İmparatorluk hukukunu etkilediğini ve dolayısıyla her getirinin payını belirlemenin zorluğunu görerek daha çekimser davranmışlardır [Beauchamp, 269]. Bununla birlikte, örneğin evlilik hukuku gibi bazı alanlarda, Kilise boşanma olanaklarını azaltmak suretiyle görünür olmuş ve bu alandaki anlaşmazlıklar giderek sadece Kilise mahkemelerinde görülmeye başladıkça, bu daha da artmıştır.

YASALAR

Ekloga

Ekloga (yasa "tercihi") İustinianos'tan bu yana yürürlükte olan yasaların tümünü yenilemek için ilk çabadır. 741'de yayınlanmış olması tesadüfi değildir, İsaurialıların iktidarının istikrar kazandığı döneme tekabül eder. *İustinianus Kanunları*'na göre kısadır, ancak 18 kitabı gündelik hayatın başlıca yönlerine dokunur. *Ekloga* eklerle artırılmış, eski metinleri de içine almıştır. Bunların arasında *Tarım Kanunu*, İmparatorluk metni olmayıp, II. İustinianos dönemine tarihlenebilir. 85 maddeden oluşur ve tarımsal hayatın, hayvanların çalınması, çitlerin yer değiştirmesi, hasatların zarar görmesi gibi çok güncel problemlerine değinir. Bu metnin popülerliği o denlidir ki içeriği XIV. yüzyılda hukukçu Konstantinos Harmenepoulos'un derlemesi *Hexabiblos*'a dahil edilmiştir. *Askerî Kanun* askerlerin, zina suçu dışında sivil yargılamadan muaf olduklarını hatırlatır ve özellikle askerden kaçma, emre itaatsizlik veya yağma gibi suçlar işleyen askerlerin çarptırılacağı cezaları irdeler. *Rodos Kanunu* denizcilikle işleri kapsar, komutan ile tayfa arasında kârın nasıl paylaştırılacağını düzenleyen maddeleri vardır. Hıristiyanlığın etkisi burada cezalardaki göreceli mutedillik ile kendini gösterir, sakatlamaya yönelik cezalar, ölüm cezasının yerini almış veya tam karşıtı, bir evliliğin veya nişanın bozulabileceği durumlar iyice kısıtlanmıştır.

Basilika

Gaspçı I. Basileios, iyi bir hükümdar olduğunu kanıtlamak istediğinden, kanunların sadeleştirilmesine saldırdı ve yeni bir kanun yapmaya karar verdi. *Epanagoge* veya daha iyisi *Eisagoge* (Giriş), kısmen Patrik Fotios etkisinde, çıkacak 40 başlığın yayınlanan ilk derlemesiydi, pek kısa zaman sonra, yine 40 başlığı bir araya getiren *Prokheiron* (Elkitabı), Fotios'a atfedilen yanlışlardan temizlenmiş hâlde yayınlandı. İki kanunun da ortak kaynağı *Corpus Juris Civilis* idi. VI. Leon tarafından yayınlanan *Basilika*, konularına göre düzenlenmiş 60 kitaptan oluşur. Metin, İustinianos *Digeste* ve Kanun'u karışımınının Yunanca tercümesini, aynı zamanda hükümdarın novellerini, yüzeysel veya eskimiş olduğu düşünülenler dışında, eşit olarak temel alırdı. Hukuk uygulayıcıları hızla, VI. ve VII. yüzyıl yorumcularından ödünç aldıkları yorumlar (*skholies*) ekledi. Başkaları *Basilika*'nın kullanımını kolaylaştıran eserler yazdı, bunların en bilineni *Synopsis Basilicorum Major*, geniş bir dağıtım olanağı buldu. Muhafaza edilen birçok elyazmasında, giriş bölümünde, Makedonyalı İmparatorlar ve Komnenosların novelleri de vardır.

NOVELLAE

İmparatorlar durmaksızın mevcut yasaları tamamlardı zira Hukuk kaynağı onlardı. Stratoik malların savunması, VI. Leon'dan II. Basileios'a art arda İmparatorların ele aldığı tüm bir novel korpusunun doğuşuna yol açtı. VI. Leon özellikle lafı fazla uzatan bir yasa koyucuydu ve özellikle İmparatorluk hukuku ile kanon hukukunu uyumlulaştırmaya çalışan novellerinden 113'ü, bize ulaşmıştır [Dain-Noailles, 86]. Bu kanunların ilk yarısı kişi, evlilik (Tetragami'nin imparatoru üçüncü evlilikleri sertlikle mahkûm etmektedir!), çeyizler, miras, hadımlar için artık mümkün olan evlat edinme gibi konuları içerir.

HUKUKÇULARIN EĞİTİMİ

Hukukun kamusal öğrenimi VII. yüzyıldan sonra durmuştu. Müstakbel memur veya noter veya tabularios olacak genç insanlardan talep edilenler artık aynı değildi. İmparatorluğun memurları, özellikle de hâkimler, muhakkak derinlemesine hukuk bilgisiyle donatılmış olmak zorunda değildi, yardımcı olarak hukuk pratisyenleri vardı. Saray'da iktidarın doğrudan yedeklerini eğitme düşüncesi Sezar Bardas dönemine dayanır, ancak kamusal bir makam, *nomofylax*'ı tekrar kurup, eski danışmanlarından, müstakbel Patrik İoannes Xifilin'e emanet eden ve büyük Manganes kurumunda yerleştiren ise Konstantinos Monomakos'tur. Önceleri bu öğretimin amacı yetkin yüksek memurlar

yetiştirmekti. Öyle hissediliyor ki iyi hukukçuların sayısı ve niteliği XI ve XII. yüzyıllarda giderek yükselmiştir ve özellikle Athos Dağı'nda muhafaza edilen belgeler giderek artmış, 1204 bu noktada sürekli düşüşe yol açmamıştır. Tabularios veya noterlerin eğitimi *Eparkh'ın Kitabı*'ndan bilinir. Konstantinopolis'te mevcut 24 özel noterlikten birini elde etmek için, çıraklar *Basilika*'nın 60 kitabını ezbere bilmek zorundalardı. Kırk Şehit Kilisesi'nin içindeki gibi, genel eğitim verenlere bağlıya benzeyen, meslek okulları da vardı [Magdalino, 570, s. 34-37]. Burada, *nomofylax*'ın dersleri, sınıf sadece kamu noterlerinden oluşmadığı sürece, takip edilebilirdi.

Pratisyenlerin elkitapları vardı: *Basilika Synopsis*'i dışında, 1100'den önce yazılmış *Tipoukeitos, Basilika*'nın, kaynaklara referanslar ile içindekilerini oluştururdu. 1142'de, adı bilinmeyen bir hukukçu Basilika'nın bir yorumuna girişmiş, *Ecloga Basilicorum* adında bu kitap, 60 kitabın ancak 10'unu ele almış, daha yeni yasama ve somut örnekler kullanmıştır.

MERKEZÎ YÖNETİM

İmparator, iktidarları hükümdarı temsil etmekten başka bir şeye dayanmayan astları, memurlar aracılığıyla yönetirdi. Sonuç olarak, alınması muhtemel haraçların sorumluluğu hükmeden imparatorun borç hanesine yazılır, kimi zaman isyanlara meşruiyet kazandırırdı. İmparator mühürdarlığı aracılığıyla metinler yayınlardı. Bunlardan en gösterişlisi, Makedonya hanedanı döneminden bu yana tanık olunan *hrisobullos logos*, adından anlaşılabileceği gibi altın bir mühürlü damgaydı. *Logos* kelimesi, tarih (ay ve yıl), *legismus* ve imparatorun tam imzası (bir isim, *basileus* ve Romalıların autocratoru, İsa-Tanrı'ya sadık), zincifre (kırmızı mürekkep) üzerine yazılırdı. Bu imparatorun el yazısıyla yazılmış kelimelerin tamamı *menologion* adını taşırdı. *Hrisobullos*, yabancı güçlerle yapılan anlaşmalar da dahil olmak üzere, ayrıcalık temin etmeye yönelikti, II. Basileus veya Alexios Komnenos tarafından Venediklilere sağlananlar gibi.

İmparator, memurlarına iradesini gösterip, imparatorun kararını uygulamaya koymaları adına, hükümdarın cıva sülfür üzerine imzasını içeren kısa metinler olan *prostagmata* veya *prostaxeis*'i gönderirdi.

İMPARATORUN DANIŞMANLARI

Ortaçağ'da, hiçbir kurum Konstantin döneminin meclisiyle kıyas edilemez. İmparator, kendi keyfine göre küçük danışmanlar meclisini kurardı. Genel kural olarak, büyük dairelerin başkanları ve başlıca generaller hazır bulunurdu. VI. Leon gibi, hayatında ordu komuta etmemiş bir imparator, uzun süre Muhafızlar komutanı tayin ettiği yaşlı Nikeforos

Fokas'ın tavsiyeleriyle hareket etmiştir. İmparatorluğun naipleri çoğu kez ayrıcalıklı bir danışmana sırtlarını dayama ihtiyacı duymuştur: III. Mihael'in annesi Theodora, bir hadıma, *logothetis tou dromou* Theoktistos'a, II. Alexios Komnenos'un annesi Antakyalı Maria, merhum eşinin akrabası, protosebastos ve protovestiarios Alexios Komnenos'a iktidarı emanet etti. XI. yüzyılda, kimi zaman deneyimsiz, hükümetin ayrıntılarına girmeye pek merakı olmayan imparatorlar birbirini takip ederken, bu kişilik onaylanan bir pozisyona sahipti ve belgelerde *mesazon* (aracı) veya *paradynasteuon* (iktidarın yanında yürüyen) olarak geçiyordu, ancak bu sıfatlar asla resmî olmadılar. Alexios Komnenos'un iktidarından itibaren, imparator şurası, kendileri de en yüksek hizmetlere getirilen, imparatorun yakın akrabaları toplantısıyla karıştı. Bu toplantıların içeriği ile ilgili pek az bilgiye sahibiz. Malazgirt savaşından önce orada bulunan Mihael Attaleiates, Romanos Diogenes'un oldukça özgür şekilde görüşlerini açıklıyora benzeyen ve İmparatorluğun Doğu sınırlarını koruma konusunda muhtelif algılayışa sahip, katılımcılar ile fikir alışverişinde bulunur. Son karar imparatorun olacaktır.

Alexios Komnenos, iktidarı elde eder etmez, İmparatorluğun içişlerini, az deneyimli ve pek muhtemeldir ki mütevazı bir eğitim kendisine bahşedilmiş annesi, Anna Dalassena'ya emanet etmişti. Ona yardım etmesi için, Anna Dalassena gittikten sonra da yok olmayan, sivil yönetimi gözetmekle yükümlü, *logothetis de sekreta* görevini yaratmıştır.

MEMURLARIN İŞE ALINMASI VE ÜCRETLERİ

Bürokratların işe alınması mutlaka ki ilgili kişinin, özellikle hukuk ve belagat konusundaki yetenekleri, daha sıklıkla ise tavsiye üzerine olurdu. Akrabalık ve çıkar ilişkileri, aynı yöreden olmak da kariyere girişi kolaylaştırırdı. Çoğunlukla, bir memur veya yüksek ruhban üyesi, İmparatora geldikleri şehrin parlak bir üyesi için tavsiyede bulunur, onlar da kendi sıraları gelince, kendilerinden küçükleri takdim ederlerdi. Örneğin Khonitai kardeşlerden Mihael kilise, Niketas ise sivil hiyerarşinin tepesine böyle gelmişlerdi. Onlardan da sadakat beklenirdi ve gerçek güçlerini aldıkları imparatorlar onlara sadakat yemini ettirirdi (*pistis*).

Memurların maaşları döneme ve yapılan işe göre değişkenlik gösterir. İlkesel olarak, gördüğümüz gibi (böl. IV, s. 83) devlet, ücret (*roga*) biçiminde, görevin önemiyle doğru orantılı olarak *annone'si* artan düzenli bir gelir sağlardı. Buna yönetilenlerin sağladığı, mal cinsinden, konut veya yiyecek, avantajlar eklenirdi. Çoğu memur bir lehtar için düzenledikleri belgeler için mükafatlandırılırlardı. Rakamlar prensipte yasa ile belirlenmişse de, yönetilenlerin şikâyetlerine bakılırsa, istismarlar da yok değildi.

Sivil memurlar, orduya hizmet eden meslektaşlarına nazaran daha çok gelirden faydalanmış gibidirler. *Rogai*'leri daha yüksek olmasa da, *synetheiai*'leri yüklüce ek gelir sağlıyordu. Geç Antikçağ'dan öncesi için elimizde somut bir örnek olmasa da, VI. yüzyılda, genç İoannes Lydos'un *exceptor* olarak *praetorium* vilayetinden 10 ila 20 *nomismata* maaş aldığını, ancak resmî yazıları için ödeme olarak da yeni başlayan biri için istisnai bir rakam olan, 1000 de kazandığını biliyoruz. Ortaçağ döneminde, çömez sivil memurların bir kısmına doğrudan işi düşenler tarafından ödeme yapılırdı ve işlerini bildiğimiz örneklere göre 20 ila 60 altın lira gibi bir pahayla satın almak zorundaydılar. Ancak elde edilen gelirler de dikkate değer düzeydeydi, en azından vergi memurları için. Ancak birkaç asker benzer şekilde maaş alıyordu. Dolaysıyla, geleneksel olarak Mezopotamya Strategos'u, sınırda yer alan vilayetinin ticari vergisini alırdı. Not edilmesi gereken, tekdüzeliğin yerine, yerel geleneklere bağlı olarak birçok özel uygulamanın mevcudiyetiydi.

İmparatorlar bu yüksek gelirleri hastalık hâline gelen yozlaşmanın önüne geçebilmek umuduyla kabul ediyorlardı. Tema yargıçlarınınki eleştirilerden en fazla nasibini alan idi, zira adaletsiz yargıya neden oluyordu. İmparator I. Andronikos Komnenos maaşlarını, eğer rüşvet almaktan vazgeçerlerse önemli oranda yükseltmeyi taahhüt etmişti. Reformun etkileri bu hükümdarın kısa iktidarının ötesine geçemedi. Başkentin dışında görev yapan memurlar, nakit gelirlerinin yanı sıra kendileri ve maiyetleri için lojman talebinde bulunabilir, örneğin kümes hayvanları içeren *kaniskia*, "küçük sepetler", şeklinde yiyecek yardımı talep edebilirdi. Ancak bu ikincil ödemeler bile belgelerle sıkı sıkıya düzenlense de, suistimallerin önüne geçilemiyordu.

Çok yüksek memurların gelirleri, aynı zamanda etraflarındakileri, görevlerini ifa ederken, özellikle de vilayetlerde, onlara eşlik eden ve Konstantinopolis'ten gönderilen diğer düşük düzeyli memurlardan onları ayıran, maiyetlerini mükafatlandırmaya da yarıyordu. Bu çevre, örneğin bir tema strategosuna, kendileri de şahsi maiyetlere sahip olan vilayetteki soylular tarafından saygı gösterilmesini sağlıyordu [Oikonomides, s. 240].

BAŞLICA DEVLET DAİRELERİ

Burada ancak başlıca dairelerden ve görevli memurlardan (Konstantinopolis idaresi için bkz. M. Kaplan, böl. XI). Konstantinopolis devlet daireleri, en yeteneklilerini güzel bir kariyerin beklediği, genç sekreterler kadar alt düzeyde idari evrakı yazmakla görevli noter personelle de doluydu. Çoğunlukla sivil soylu ailelerden seçilirlerdi.

MÜHÜRDARLIK[1]

Ortaçağ'da, mühürdarlık bir *protosekretis* tarafından yönetilirdi ve emri altında noterler (*asekretai*) bulunurdu. Bu dairede, aralarında uzman daireler tarafından kaleme alınmış hrisobullos *prostagmata* ve yasalar da olan İmparatorluk resmî belgeleri düzenlenirdi. Belgelerin içeriği mürekkep memuru (*epi tou kanikleiou*) tarafından kontrol edilir, gerekirse imparator tarafından imza atılmadan önce, mor mürekkep (zincifre) ile otantik işaretler konulurdu.

FİNANS

Antikçağ'da, finans hizmetlerine praetorium valisi hâkimdi, kutsal ihsanlar kontu (*comes sacrarum largitionum*) ve özel Mülkler kontu (*comes rei privatae*) VII. yüzyılın ilk yarısında ortadan kaybolmuştu [Haldon, 126]. Bazen *logothetis* olarak da adlandırılan memurlar tarafından yönetilen pek çok önemli *sekreta* onların yerini aldı, ki çoğu zaman bunlar valinin ve yok olan kontların eski astlarıydı. Tacın mülkleriyle maliyeye ait mülkler arasındaki eski ayrım ise korundu.

Genikon logothetis'i ("general") başlıca vergi dairesini idare eder ve toprak üzerinde vergi toplardı. Astlarının yetkisi vergi kayıtlarını (*hartoularios*) tutmak, olduğu yerlerde (*epoptes*) kadastroyu gözden geçirmek, vergiyi belirlemek idi (*dioecetes*). N. Oikonomides, en önemli makalesinde [635, no. VIII], VII. yüzyılın ortalarından III. Leon dönemine dek giderek yerini sağlamlaştırıp, en yüksek memurluklardan biri olan, *kommerkiarios* görevinin gelişimini göstermiştir. Aynı dönemde, *kommerkiariosl*ların depoları (*apothekai*), VI. yüzyıldaki gibi sadece Doğu'da değil, İmparatorluğun her yerinde bulunuyordu. Yazar bu genişlemeyi, ipekböceği yetiştiriciliğin gelişimi ve koza üretimine bağlamış, bu varsayımı kuşkuyla karşılanmıştır. Ancak gördüğümüz gibi, başka bir önerilen varsayım, *synone* toplanması da ciddi itirazlarla karşılaşmıştır. IX. yüzyıldan itibaren, kommerkiarioslar pazarlardaki işlem haklarını ele geçirmenin basit aracıları hâline geldiler ve mühürlerindeki, onları diğer memurlardan ayıran imparator figürünü kaybettiler.

Dağıtılan sudan vergi almakla mükellef sular kontu ve memurlara yönelik yıllık erzak buğdayını toplamak ve muhtemelen dağıtmakla görevli olan memur Lamia Kontu da *genikon* logothetis'ine bağlıydılar.

Stratiotikon logothetis'i ise ordunun askere alımları ve finanse edilmesi ile ilgilenirdi. Özellikle asker sevk edilebilecek temalarda asker listesini belirleyen *strateia* kaydı yapılan yerlerde askerî rolleri güncellerdi.

---

1. Merkez ve taşra idaresi üzerine tüm bilgiler N. Oikonomides [28 ve 345], H. Ahrweiler [335] ve P. Magdalino [344] tarafından verilmektedir.

IX. yüzyıla kadar mevcut olmayan *sakellarios* görevlisi, devlet hazinesinden sorumludur. Görevlerinin çeşitliliğini yansıtır şekilde, emrinde bir ast çalışır. Diğerleri arasında, temalardaki protonotarios, ağırlık ve ölçü kontrolörleri (*zygostates*) ve bağımsız olmayan dinî kuruluşlarının sorumluları, *xenodochoi* (hancılar), *gerokomoi* (düşkünlerevi yöneticileri) üzerinde yetkesi vardı.

Kamu hartoularios *vestiarionu* donanmayı donatmak için gerekli malzemenin ve kuşkusuz, sadece *exartistes* (tersane şefi) değil, *tes charages* arkhonu, para basılan büronun şefi de ona bağlı olduğuna göre, değerli metal rezervlerinin de saklandığı mühimmat deposundan sorumluydu.

Eidikon veya *idikon* yani özel veya şahsi Hazine sorumlusunun elinin altında, bir donanma donatmak veya *rogai* ödemek için gereken para stokları ve değerli eşyalara (altın veya ipek) bulunuyordu. Doğal olarak, Saray'da dağıtılan değerli eşyaları üreten atölye şefleri (arkhontes des *ergodosia*) emri altındaydı.

Son olarak, ilk görevlendirilişi Zenon'a tarihlenen *sakellarios*, esasında *sacrum cubiculumun* bir üyesiydi ve VII. yüzyıldan itibaren, Imparatorlar emin adamları olan sacellarioslara, finansal yetkilerini aşan komutlar verdiler. VIII. yüzyılda, *sakellarios* devlet finansının denetçisi hâline geldi. Her dairede noterler tarafından temsil edilirdi.

DİNÎ KURULUŞLAR

Dinî evler (*euageis oikoi*) laik *oikoi* ile aynı model üzerinden kurulmuştu, tüm İmparatorluk'ta, uzmanlaşmış idari personel tarafından yönetilen, geniş arazileri vardı. Gelirleri ilkesel olarak hayır işlerine yönelik olsa da, bir defadan fazla olmak üzere imparatorun himayesindeki kişilerin lehine yön değiştirmişti. IX. yüzyıldan itibaren artan bir önem kazandılar ve bu kuruluşlardan birçoğu idari bağımsızlık kazandı. Büyük *kourator*, imparatorun arazilerini, özellikle idareciler (*episkeptitai*), daha sonra da XI. yüzyılda dinî evlerin kâhyası (*oikonomos*) aracılığıyla işletmiştir. Mangana kouratoru, tekrar düzenlenmiş, I. Basileios tarafından en az bir büyük mülk eklenmiş, daha sonra da IX. Konstantinos Monomakos tarafından donatılmış en büyük İmparatorluk beylik arazilerinden birinden sorumluydu. *Orfanotrofos* Konstantinopolis'in büyük yetimhanesininin idarecisiydi [Miller, 634], XI. yüzyıldan itibaren itibarını artırmıştı:

> Sakinleri yerleştirilir, onlar bir çaba göstermeden imparatorun eliyle yiyecek ile kıyafet sağlanırdı. Şaşırtıcı şekilde, bu sefiller, her çeşit gelire sahip zengin mülk sahipleri gibi, geçim olanaklarının memuru ve idarecisi olarak imparatorun ta kendisi ve onun yardımcılarına sahipti (*Alexias*, III, s. 215).

DROMOS

VIII. yüzyıldan beri, bir protonotarios tarafından yardımcılığı yürütülen logothetes tou dromou (*eski cursus publicus*), İmparatorluğun mesajlarını taşıyan yol ağlarını iyi durumda tutar, taşradaki memurları denetler ve casuslar ağını canlı tutardı [Koutrakou, 223; Jacoby, 222]. Logethetes yabancı elçileri kabul eder ve barınma ve güvenliklerini sağlardı. Hem gizli servisin başı, hem de dışişleri bakanı, dolayısıyla imparatorun yakını olan biriydi.

Elçiler profesyonel olmayıp, sadakatleri ile gidecekleri memleket veya hükümdarı hakkında malumat sahibi olmalarına bakarak seçilirlerdi. Çoğunlukla iki kişi giderler, özellikle de Müslüman bir ülkeye gidilecekse, biri Kilise'den olurdu. Hizmetkârları ve yolda kaybolmamaları için titizlikle listelenmiş sunulacak hediyeleri beraberlerinde götürürlerdi. Satılacak mal götürme hakları vardı, bu da harcamalarını telafi etmelerini ve bu uzun görevler sırasında para kazanmalarına yarıyordu. İzin belgelerine ilke olarak saygı gösterilirdi ancak Leon Hoirosfaktes, Çar Simeon'un hapishanesinde epey zaman geçirmiş ve Nikeforos Ouranos yıllarca Bağdat Sultanı tarafından hapsedilmişti. Doğrusu Ouranos, o zamanlar bu şehre sığınmış olan Bardas Skleros'u zehirlemekle suçlanmıştı [Shepard, 1067].

ADALET

Adalet birçok merci tarafından dağıtıldığından, dönemlere göre evrilen yetkileri ayrıştırmak her zaman kolay değildi. İmparator elbette ki istediği her davayı temyize götürebilecek en üst yargıçtı, her dairenin şefi de bir parça yargı gücüne sahipti: Strategos, askerleri üzerinde geniş bir disiplin yetkesine sahipti, quaestor miras konularına bakardı, vali ticari sahtekârlıklara, genikos ise vergi anlaşmazlıklarına... Bu daire şefleri illa hukuk eğitimi almış olmak zorunda değildi, ancak uzman yardımcılarla çalışırlardı. Karanlık çağlarda yargı sisteminin işleyişini tam olarak bilemiyoruz, kuşkusuz büyük kısmı önceki dönemin devamıydı, yöneticileri (veya arkhontes) vilayetlerde bu görevi görüyordu. IX. yüzyıldan itibaren ise uzmanlaşmış bir kısım yargıcın ortaya çıktığına tanık oluyoruz.

Hippodrom ve Velum'da bulunan yargıç bedenlerine, ilk kez *Taktikon scorialensis*'te tanıklık edilmiştir (971-975). Büyük Saray'ın kapalı hippodromunda bulunuyorlardı. Kuşkusuz Velum yargıçları Hippodromunkiler arasından seçilmiş bir elit oluşturuyorlardı. Aralarından bir bölümü başkent dışında tema mahkemelerinde görev yapıyorlardı.

Yeni nüfus ve ekonomiye bağlı olarak, işlerin sayısı arttıkça, yeni mahkeme başkanları ortaya çıktı. Nöbetçi droungarios 1030'a doğru

artık askerî bir üst makam olmaktan çıkıp, Konstantinopolis'in en önemli mahkemesinin başkanı oldu. İçtihat külliyatı *Peira*, bu görevin ilk sahibi ve en yenilikçilerden olan Eusthatios Rhomaios'un faaliyetlerinden bahseder [Oikonomides, 346]. XII. yüzyılda, Manuel Komnenos'un novelinden biliyoruz ki, adalet dört memur aracılığıyla dağıtılırdı: Nöbetçi droungarios, *protoasekretes*, *dikaiofylaks* ve gizemli *prokathemenos ton demosiakon* [Macrides, 299; Gkioutzioukosta, 347].

KOMNENOSLAR ZAMANINDA İDARENİN EVRİMİ

Bütünlükçü bir plan arz etmeyen Alexios Komnenos'un reformları, dairelerin sayısını azaltmış ve idareyi yeni vergi gerçekliğine uyarlamıştır [Magdalino, 344]. Böylelikle, *genikon*, *stratiotikon* ve *eidikon*'un rolü nihai yok oluşlarından önce yavaş yavaş azalmıştır. Başka büroların görevleri ise artmıştır: *Sakellarios* önce finans denetimini, denizyolları ve ticari filo üzerinde yargı güzü olan bir daire şefine dönüşmezden önce bırakmıştı. XII. yüzyılda, *epi ton oikeiakon*, vilayetlerden gelen gelirlerin çoğunu alırdı, kamu *vestarion*'u başlıca vergi kasası, Fylax ise imparatorun özel kasasıydı. Dinî evlerin ekonomos'u ve Mangana *kouratoru*'nun yerlerini aldığı, iki sayman şef, büroların büyük *logariaste*'si ve dini büroların *logariaste*'si, vergi saymanlığını idare ederdi, vergi ve tahtın malları arasında ayırım yürürlükte kalmıştı. Eski dinî evlerin ekonomos'unun hayır işi faaliyetleri, koflaşmış başka kurumların vergileriyle güçlenmiş bir büronun başına gelen ve başlıca toplumsal hizmetleri garanti altına alan *orfanotrofos*'a geçmişti: Yaşlılar için bakımevleri, hastaneler, hanlar ve elbette yetimhaneler ki Konstantinopolis'tekinde her kökenden en yetenekli çocuklar için bir okul da vardı.

TAŞRA İDARESİ

TEMALAR

Ordu birliklerine asker katkısı yapan nüfus bölgeleri (bkz. böl. VII, s. 152) temalara dönüştü ve taşra yönetiminin yeni çerçevesini oluşturdular. Bu komuta merkezleri 700'lere doğru pek az sayıdaydı: Doğu'da Anatolikon, Armeniakon, Trakyalılar, Opsikion; Batı'da ise Thrake, Hellada ve Sicilya. Daha sonra temaların sayısı, VIII. yüzyıldan itibaren, strategosların artan iktidarı Imparator için fazla tehdit edici olduğundan, Küçük Asya'nın büyük nüfus bölgelerinin bölünmesiyle, akabinde, IX. ve X. yüzyıllarda ise Balkanlar ve Küçük Asya'da kaybedilen toprakların geri kazanılmasıyla, artış gösterdi.

İki bölge bu gelişmenin dışında kalmıştır, Afrika ve Kıta İtalya'sı, ki her ikisi de bir exarkhos'un yetkesi altında kalmıştı. Bu memur, elinde hem sivil hem askerî çifte yetke toplamıştı çünkü İtalya'da Lombard ve Afrika'da önce Maur sonra da Arap tehlikelerine karşı çok hızlı inisiyatif alması gerekiyordu. Bu vilayetler temalar tam teşekkül etmeden önce kaybedildi.

Nüfus bölgesinin komutanı artık *magister militum* veya *stratelates* değildi, bundan böyle *strategos* olarak adlandırılacaktı. İlk zamanlar, adamları üzerinde sadece askerî sorumluluğu vardı ve buna rağmen ilk strategosların mühürleri yetkelerinin geçerli olduğu alanı belirtmez. Valiler veya arkhontes IX. yüzyılın ilk yarısına dek sivil görevleri de yürütmeye devam ederler: Uspenskij *taktikon*'unda aynı anda Girit'in hem arkhonu hem de strategosu olarak zikredilirler. Selanik'e çekilen Illyricum Praetorium vilayetinin de aynı şekilde IX. yüzyıl başına kadar bahsi geçti. Sonradan strategos veya deniz kenarında bir tema söz konusuysa Droungarios, kendini vilayet yönetiminin tek hâkimi olarak buldu [Winkelman, 341].

Strategos, tema için kendisini yetkili kılan hükümdarın iktidarına sahipti. Komutasının süresi imparatorun takdirine kalmıştı. Bazı basileis, örneğin V. Konstantinos veya II. Basileios, strategosları yerlerinde yıllarca bırakırken, başkaları bir iki yıl görev yaptıktan sonra değiştirmeyi tercih ettiler. Strategos askerî operasyonları, tourmarhisler eşliğinde ve çevresindeki kurmayları ile yönetirdi: Çadırının kontu, etairia kontu, kentarkh (100 adamlık bir birliğin başı), temanın topraklarında konaklayan *tagmata* askerlerinin domestikosu olan memuru. Emri altında, bir hartoularios askerî rolleri not alır ve *stratiotikon logothetis*'ine raporlardı ve *protonotarios* askerî teçhizatı toparlar ve ayrıca sivil idareyi denetlerdi.

Temaların sivil idaresi konusunda X. yüzyıla kadar bildiklerimiz sınırlıdır. Dioiketes, temadan daha küçük bir nüfus bölgesinde vergileri toplardı. *Krites* veya yargıç mühürlerde X. yüzyıldan önce belirmez, tam bu dönemde strategoslar onların edimlerinden, özellikle de askerlerin kesesinden ödenmek üzere, şikâyet etmeye başlar [Vlyssidou, 352]. Bu tema yargıçları, çoklukla başkent mahkemelerine bağlı olur (bkz. yukarıda), temalara en fazla birkaç yıl için görevli tayin edilirlerdi. Güçleri devamlı olarak öylesine artmıştı ki, XI. yüzyılda, strategoslar yerine vilayet idaresinin gerçek başı hâline geldiler, *hartoularios*, epoptes (kadastro tashihçileri), *anagrafeis* (birbirine yakın görevler, mühürlerde ikonoklazma döneminden beri var olsa da *Taktika*'da yoktur). Bazı vilayetlerde, sivil idareci *praitor* adını alır. Yargıçların mutlak gücünü sınırlayabilmek için *epi ton kriseaon* görevi yaratılmıştır. Bu görevdeki kişi, vilayet hâkimlerinin sorduğu teknik sorulara cevap verir, kararlarını temyizde incelerdi.

TEMALARIN EVRİMİ

Eski büyük temalar bölündükçe, yeni yaratılanlardan yine de daha büyük bir genişliği muhafaza etmekle beraber, temaların yüzölçümü azaldı. Sınırlarda, dağ geçitleri (*kleisourai*) bir subay, *Strategos*'tan bağımsız *kleisourarhes* tarafından savunulurdu ve bu *kleisourarhes*'in işi, sınırları genişleterek, Seleukeia *kleisoura*sı örneğinde görüldüğü gibi temaya dönüştürmekti. X. yüzyılın ikinci yarısında, Bizanslıların muzaffer ilerleyişi devam ettikçe, özellikle Doğu'da yeni topraklar eklendi, ancak bazen küçük bir kale ile hemen etrafındaki araziden başka bir şeyi kapsamayan küçük temalara bölündüler. Bu yeni temalar, İustinianos dönemindeki eski Armenia vilayetlerinde bulundukları ve kısmen Ermeni nüfusu barındırdıkları için *Armenika*, temata olarak adlandırıldılarsa da, geleneksel bir temanın altyapısından yoksundular [Seibt, 350]. Bu nedenle, II. Basileios döneminden itibaren, sadece bir vilayet yargıcı tüm *Armenika temata* üzerinde yetki sahibiydi.

Escorial *taktikon*'unda adı geçen onlarca yeni tema, yeteri kadar garnizonu daimi olarak barındıramıyordu. İoannes Tzimiskes iktidara geldiğinde, sınır temalarını yeniden düzenlemeye karar vererek, çok daha geniş yeni bir askerî nüfus bölgesi, dükalık veya *katepanikion*'u kurdu. Şefi douks (dük) veya katepano, birden fazla temanın ordularını bir araya getirip, düşman saldırılarına karşı manevra kuvveti olan bir güç oluşturuyordu. 969'da yeniden fethedilen Antakya'nın dükünün, içlerinde sıklıkla muhafızlar da olan, *tagmata* müfrezelerinden oluşan binlerce adamı vardı. Düklerin, sorumlulukları altında olan tema yargıçları üzerinde yetkelerinin olup olmadığı kesin değildir. Geleneksel büyük temalar da, XI. yüzyılda dükler tarafından yönetilmeye başlanırken, tema birlikleri de tarihe karıştı [Cheynet, 369]. Aynı zamanda, sivil memurlara tema çerçevesini aşan ve tüm Batı veya tüm Doğu'yu kapsayan görevler verilir oldu. Böylelikle vergi yükünün daha adilane paylaştırılmasıyla yükümlü Batı *exisotai* ve Batı dinî evler ekonomlarıyla tanıştık.

Alexios Komnenos döneminde, Küçük Asya'nın düzeni Selçukluların kök salmasıyla bozuldu. Eski küçük temalara bile dük atanması genelleşti ve iktidarın ilk yıllarında, yetkesi sur içindeki şehri ile komuta ettiği toprağı aşmayan düklere tanıklık edildi. İlk iki on yılın savaş çabası ve kısmi yeniden fetihten sonra, Alexios ve halefleri, Küçük Asya'nın batı ve kuzey temalarını yeniden hayata geçirdiler, onlara Bizans kontrolünde olduğu sürece Kilikya da eklendi. XII. yüzyılda, yeniden geniş bir nüfus bölgesine hâkim olan dük, artık temasındaki tüm memurlar üzerinde yetke sahibidir, *krites* ile *praitor*'un bahsi askerîleşmeden kurtulabilen ve donanmasını hazır tutabilmesi için kaynak sağladığı *megas douks*'un (büyük dük) hâkimiyeti altındaki Hellada-Peloponnessos istisnasıyla,

geçmez. IV. Haçlı Seferi'nin şafağında, yeniden büyük nüfus bölgelerinin parçalanmasına tanık oluyoruz ki, 1204'te Latin fatihler hesabına yazılmış *Partitio Romanie* buna tercüman olur.

Yurttaşların idare ile ilişkileri hakkında fazla bir şey bilmiyoruz. Rüşvet vakalarının, haracın, bazen ilgili kişilerin isyanlarının patladığı anlatımsal metinler ile *Peira*'da rapor edilen işler ile özellikle manastır arşivlerinde, saklanan belgelerdeki, kurallara uygun olarak faaliyet gösteren bir idare izlenimi arasındaki fark çarpıcıdır. Kuşkusuz manastırlar, vergi tahsildarlarının mallarını ele geçirmesini sınırlamak için savaşıyordu, ancak bunlar kendi cepleri için değil, hep vergi dairesinin çıkarları için uğraşıyora benziyorlardı. Aynı şekilde, "zayıflar" karşısında "güçlülerin" yararına rezil adaletsiz müdahale vakalarını ortaya çıkartmak da pek kolay değildir. Bazen bir imparator, örneğin VII. Konstantinos, vilayetlere, en rezil veya kulların açık memnuniyetsizliğine yol açan suistimal örneklerine bir nokta koymak için özel ulaklarını gönderirdi.

Yargıçlar ve vergi tahsildarları, bazen köy nüfusunun haraçlardan korunma umudu içinde gönüllü olarak hâkimiyeti altına girdikleri yerel seçkinlere toslarlardı. Bu nedenledir ki köylüler sıklıkla topluluklarını terk ederek beylik arazilere, aslında *a priori* yük orada daha ağır olmasına rağmen, sığınırdı. XII. yüzyılın sonunda, Atina Metropoliti Mihael Khoniates hemşehrilerinin, Epirus veya Thebes'tekiler gibi haraçları sınırlayacak koruyuculardandan yoksun olduklarından yakınıyordu. Bu şekilde megadük Mihael Stryfnos donanmayı teçhiz etmek için aynı vergiyi iki kere saldırmıştı.

İdarenin varsayılan suiistimalleri, taşranın merkeze sadakatini aşındırarak İmparatorluğun zayıflamasına neden olmuş muydu? Khoniatai kardeşlere kulak verecek olursak, bu soruya cevabımız "evet" olacaktır [Herrin, 1136]. Mihael Khoniates cemaatinin, taşranın tüm zenginliğinden beslendiği hâlde, karşılığında hiçbir yarar, özellikle de her şeyden önce gelen kara ve deniz haydutluğu tarafından sürekli tehdit altında olan kişisel ve mal güvenliği sağlamadığı için, Konstantinopolis'e gücenik olduklarını rapor eder. Niketas Khoniates 1204 sonrasında, başkentten kapı dışarı edilen sığınmacıları kovalayan, onlara hiçbir merhamet göstermeyen, bu bahtsızların herkesin kaderini paylaşmaktan başka bir şey yapmadığına hükmeden köylüleri acı acı anar. Kuşkusuz, bu tanıklıklar derin bunalımların yaşandığı, Angelos Hanedanı dönemine tarihlidir. Ancak başka ipuçları gösteriyor ki, taşralılar ödedikleri vergi karşılığında istedikleri güvenlik garantisine kavuşamıyorsa ve İmparator onları temsil etmesi gereken seçkinlere kulak vermiyorsa, onlar da kendilerinde, iyi şartlar elde edebilmek için Putperest olsun Müslüman olsun işgalcileri ile anlaşma yapma hakkı görüyorlardı. İmparatorluğun

uzun varlığı gösteriyor ki bu şartlar pek seyrek bir araya geliyordu. Tarihte merkezin taşra ile ilişkilerinde iki kritik âna dikkat çekmek gerekir. XI. yüzyıla değin, birçok memur ve bazı ruhban, geldikleri yörede görev alma imkânı buluyorlardı. Hukuki bir yasağa rağmen pek çoğu ailelerin nüfuzlu olduğu yerlerde strategos hatta bazen dük oldular: Küçük Asya'nın göbeğinde, Fokaslar, Maleinoslar, Diogeneslar gibi. İmparatora hizmet etmekle birlikte, bu soylular vilayeti himayelerindeki kişilerin yardımıyla yönettiler, zira memur yardımcılarını akrabalardan seçiyorlardı, hatta muhtemelen bize kalan belgelerin ispatlamamıza izin verdiğinden çok daha sık. Taşralılar dolayısıyla imparatorun nezdinde doğal bir nöbetçi buluyorlardı, ancak imparator da, isyan durumunda, onların strategoslarına aşırı bağlı kalması riskini almış oluyordu. Strategosların oldukça sık yer değiştirmesi bu riski azaltıyordu. Bazı strategoslar, bir seneden fazla hizmet etmiyor, ancak yetkelerine güvenen II. Basileios gibi imparatorlar, bir tür takım kuruyor, aynı strategos veya dükleri yerlerinde uzun süre tutuyorlardı. XI. yüzyıl süresince ve Küçük Asya'nın kaybından sonra, taşra ile merkez arasındaki bu bağ, soylular hükümdarların iradesiyle Konstantinopolis'te yoğunlaştığı ölçüde değişime uğradı. Dükler veya tema yargıçları yerliler tarafından daha sık merkezî iktidarın elçileri olarak değerlendirilmeye başlandı.

BÖLÜM VII

Ordu ve Donanma

Jean-Claude Cheynet

Ordunun yaşamsal rolünü algılayabilmek için, İmparatorluğun VII. yüzyılda gördüğü en kötü dış krizi atlatmasını sağladığını ve bir sonraki dönemde durumu toparladığını gözlemlememiz yeterli olacaktır. VII. Konstantinos'un söylediği gibi "Devlet bedense ordu baştı" (Zepos I, s. 222). Ordunun tarihi vergi tarihinden ayrılamaz, zira İmparatorluğun kaynaklarının büyük bir bölümü her zaman savunmaya ayrılıyordu. Ordu, Bizans'ın dönüşüm kabiliyetini dikkat çekici şekilde yansıtıyordu çünkü birkaç yüzyıl içinde, orduların yeni düzeni yeni verilere uyum sağlayabilmek için birçok kere sil baştan ele alınmak zorunda kalınmıştı. Anlatımsal kaynaklar ancak üstü kapalı şekilde bu değişimlerden bahseder ve kopyaladıkları antik modellerden esinlenen, ancak bir yandan da özellikle IX. ve X. yüzyıllarda, çağdaş deneyimler doğrultusunda, güncellenen askerî anlaşmaların yorumu zordur. Başka bilgiler, aynı dönemdeki yargı listeleri ve tüm dönem için subayların mühürlerinde bulunabilir. Onlardan kısmen subay kadrosunun nasıl işe alındığını, faal hizmet alaylarının hangileri olduğunu veya göreve hazır kıtalar yerleştirilmiş bölgeleri öğrenebiliyoruz.

TEMATA VE *TAGMATA*

TEMALARIN SÖZDE REFORMU

Önce Pers sonra Arap istilasının ani oluşumu Bizans askerî liderlerine, böyle bir fikirlerinin olduğu var idiyse de, kısa vadede reformlarını tamamlama fırsatı vermedi. Modern tarihçiler, özellikle G. Ostrogorsky'yi takip edenler, tema reformunu Herakleios'a atfetmişlerdir ki Pers savaşının son aşamasında, paralı askerlerden oluşan bir ordunun, tüm İmparatorluğun geniş ve yeni nüfus bölgelerinden askere alınan bir orduya dönüşümünün tamamlanmasını açıklar niteliktedir. Ayrıca, Antikçağ'ın bu son büyük imparatoruna İmparatorluğun hayatta kalmasını sağlayacak önlemlerin babalığını atfetmenin de ayrı bir çekiciliği vardır.

Constantin Zuckerman'ın bundan önceki "Nouvelle Clio" (s. 143) eserinde de anımsattığı üzere, Roma ordusu ile Bizans ordusu arasındaki süreklilik ilkesi ağır basar ve Bizans, binyıl boyunca süren yavaş bir evrimle İmparatorluk ordularına çok farklı şekil vermiş, ancak dönüşümlerden sonra eski yapıların izlerini gözlemlemek yine de mümkün olmuştur.

II. Konstas 641'de büyük babasının ordusunu miras devraldığında, bu sözü geçen tam bir yeniden düzenlemeden geçiyordu. Geçmişin büyük birimleri hâlâ seçilebiliyordu çünkü Doğu (Anatole) ordularının birlikleri Küçük Asya'ya çekilirlerken, Bizans Armeniası'nda yerleşmiş olanlar (İustinianos tarafından kurulanlar) muhtemelen yerlerinde kaldılar çünkü bu vilayetler kurtarıldı, sadece Bizans ordularının daimi olarak kalmadığı dış Armenia zamanla Arapların yetki alanına girdi. Herakleios'un ölümünden önce, boş yere Mısır'ı yeniden fethetmeye girişen Trakya ordusu, İskenderiye önündeki başarısızlığından sonra değil, 711'den önce, nihai olarak Küçük Asya'nın batısına yerleşti. İtalya ve Afrika orduları, karşılıklı olarak Lombard ve Maur düşmanlarıyla pek meşgul olarak devam ettiyse de ciddi geri çekilişlerle karşı karşıya kaldılar. Ancak kimse kaybedilen topraklardaki garnizonlarının geri çekildiğini veya sadece muharip kıtalarının sayısının azaldığını ispat edemediyse de ikinci varsayım uzak ara daha mantıklı görünmektedir. VII. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Küçük Asya'da yerleşen unsurlar, yerlerinde tutulmaya devam edildi zira yeniden fetih olasılığı artık uzak görünüyordu. Pers savaşında Herakleios'un çevresinde olan *praesentales*'in mirasçısı olan seçkin birlik (*obsequium, opsikon*), Küçük Asya'nın kuzeybatısına yerleşti. 687'de, II. İustinianos'un, *Liber pontificalis*'te muhafaza edilen bir *jussio*'su Opsikion, Anatolikon, Thrakesion, Armeniakon ordularına olduğu kadar temaya dönüşemeyen bölgelerde bulunan İtalya, Karavisiyenler, Septem, Sardinya ve Afrika'nınkilere de yöneltilmişti. Bu tarihte, müstakbel temalar ancak birçok birlikten oluşan ordulardan ibaretti, ancak savaşçılarını topladıkları bölge zaman geçtikçe orada bulunan ordunun ismini aldı. İlk zamanlarda, bu bölgelerin askerî bir karakteri vardı ve sivil idare geleneksel vilayetler olan Bithynia, Hellespontos, Asya vb çerçevesinde yürütülüyordu ta ki IX. yüzyılda karasal tema (tema düzenlemesi üzerine bkz. böl. VI) tek idari referans olana kadar. Ne ki, ilkel düzenlemenin izleri bulunur zira *taklika*da, Doğu'nun dört ilkel "tema"sının strategosları ki kendileri de VII. yüzyıl başı birliklerin mirasçılarıydılar, diğer tüm strategoslar üzerinde birinciliği kaptırmadılar.

Dolayısıyla bu temalar, belirli bir imparatora atfedebileceğimiz bir reformdan doğmadılar, sadece İmparatorluğun eski merkezî ordusunun hâlâ I. Gregoriou-Ioannidou [385] tarafından savunulan eski düşünceye

göre Erken İmparatorluğun *limitanei*'si ile de bir süreklilik içinde oldukları da söylenemez çünkü *limitanei* VII. yüzyılın ikinci yarısındaki dönüşümden bile önce yok olmuştu. Eski birimlerin mevcudiyetinin devamı, bu temaların alt bölümlerini gözlemlediğimizde yine doğrulanır: Böylelikle *opsikion* eski *boukellarios* ve *optimates*'i kapsamıştı. VIII. yüzyılda, Opsikion bölgesi üzerinde, iki eş isimli tema yaratıldı. Aynı şekilde, Anatolikon Teması'ndan çıkan Pisidya'da IX. yüzyıl başında federelerin Doğu ordusuna bağlı seçkin birliklerinin varlığı [Zuckerman, NC 1, s. 166-167] kanıtlanmıştır. Daha da iyisi, Girit'e karşı hazırlanan 911 seferinde adı geçen birliklerin arasında, *Notitia Dignitatum*'a göre bir zamanlar *magister militum per Thracias*'ın yetkesi altına verilen *Victores* ve *Thedosiaci tourmakis*'i, hâlâ mobilize ediliyordu, özellikle de Thrakesion Teması'nda [Haldon, 387].

Askerî durum orduların yeniden paylaşımını gerektirirken, bu iş, temayı müjdeleyen bir çerçevede yapıldı. Sicilya, şimdiye kadar Afrika eyaletine (praefectura) yerleşmiş olan Müslümanlara karşı savaşın ön cephesiyken, VII. yüzyılda tamamen ayrı bir bölge oldu. Slavlara karşı Bizanslıların durumlarını sağlamlaştırması, aynı döneme doğru Hellada ve Trakya Strategoi'sinin kurulmasına kapı açtı. Daha genel anlamda, ya VIII. yüzyıldan itibaren olduğu gibi ilkel bütünlerin bölünmesi veya tekrar fethedilen topraklarda yeni bölünmüş temalar kurulması yoluyla, bölgelerin sayısı arttı. IX. yüzyılda ve X. yüzyılın ilk yarısında tema orduları Müslümanların artık daha sınırlı akınlarına karşı, Anadolu'yu savundular: Bunlar, halkın korunmasını sağlayan Toros geçitlerinde nöbet sistemi ile pusu ve kalelerin kullanılması taktiği ile, son bir darbe indirmeden ve esirleri kurtarmadan önce, rakibin zaafiyete uğratılmasına dayanıyorlardı. Askerî geçitlerin önemi İsauria'daki Seleukia gibi kleisourarhislere emanet edilen *kleisoura* yaratıldı, bunlar bazen bir tema oluşturmaya doğru gelişti [Ferluga, 370]. Bu "akritik".* sınır savaşı, Bizanslı savunmacıları kadrosunda barındıran subayların askerî yiğitliklerini göklere çıkaran bir ruh hâlini körükledi ve yankısı tüm Anadolu'da sorunsuz şarkı ve şiirlerle çınladı.

TEMA ORDUSUNUN DÜZENİ VE ASKER TOPLAMA

Tema Strategosu, bazen merarhis olarak adlandırılan iki veya üç *tourmarhis*'e** komuta ederdi. Onlar da *banda*'nın başındaki drougarios veya kontlar üzerinde yetke sahibiydi [Ahrweiler, 355]. Tam tersine, birçok temanın geçici olarak tek bir strategos, ki monostrategos adını

---

* (Yun.) Akritai: Müslümanlarla savaşan sınır askerlerine verilen isim (ç.n.)
** (Yun.) τουρμάρχης: bir temaya bağlı en büyük askeri ve idari birlik olan tourmenin komutanı. (ç.n.)

alırdı, yetkesi altında birleşmesi de söz konusu olabilirdi. Tema askerlerinin silah altına alınış şeklinin özünü hukuki metinlerden biliyoruz. *Ecloga*'nın 16. başlığı İsaurialılar dönemindeki durumu bize tanıtır. Asker bir gönüllüdür, silahlarının sahibidir, teçhizatını alabilmek ve bakımını yapmak için ailesinin eline bakar; sonucunda, çalışmasını meyvelerini paylaşmak zorundadır, istisnayı zafer kazanıldığı zaman aldığı sıra dışı ikramiyeler oluşturur, en azından hizmetin ilk on üç senesinde. Bu dönemin sonunda, artık teçhizatı şahsına aittir ve maaşının efendisi olur. Açıkça, üyelerinden birinin teçhizatına yatırım yapan ailenin, karşılığında masraflarının karşılanmasına hakkı vardır.

X. yüzyılda, sistem dönüşmüştür. Tema askerlerinin büyük çoğunluğu artık pek seyrek savaşır, ancak strategosun etrafında, hep hazırlıklı çekirdek bir seçkin askerler çekirdeği oluşmuştur. Ailelerin sağlaması gereken, silahlarını kuşanmış (mızrak, kalkan, kılıç ve azınlıktaki en zenginler için, bir zırh) bir savaşçı ile beraberinde bir attır çünkü temalar hâlâ süvari ordularıdır. Ne ki, aile eğer orduya bir erkek gönderme durumunda değilse, örneğin koca savaşta ölmüş veya esir düşüp, geride henüz reşit olmayan çocuklar bıraktıysa, bunun yerine bir tazminat öder veya yerine bir başkasını bulurdu. Strategoslara özellikle tembih edilen, listelere kayıtlı askerler için çağrı yapıldığında, ancak savaşacak durumda olanları seçmeleriydi. Dolaysıyla en gençler ile en yaşlıları elemeleri gerekiyordu. Bu düzenlemelerin varsayımı kayıtlı olan ailelerin sayısının gerçekten seferber edilen asker sayısından kesin daha fazla olduğuydu. Bu düzenli toplananlar dışında, her zaman daha hafif silahlar, ok ve yaya sahip köylülere, savunma amaçlı görevleri, özellikle de garnizonları güçlendirmek veya bir askerî geçişi engellemek için, doldurmaları için çağrı yapabilirdi.

18 yaşından itibaren silah altına alınabilen asker, yirmi dört yıl hizmet ederdi. Silahlarına ve ordular neredeyse tamamen süvariden (*kaballarika*) oluştuğundan en az bir ata sahip olurdu. Çağrı geldiğinde (*adnoumion*), birkaç haftalık yiyecekle kendini teslim etmesi gerekirdi.

SAVAŞ DONANMASI OLUŞTURMAK

İmparatorluk, Doğu Akdeniz'de büyük bir düşman olmaması nedeniyle, VII. yüzyıldan önce gerçek bir savaş donanması edinmemişti. Bu tarihte Araplar Suriye-Filistin ve Mısır'daki tersanelere konmuş ve uzun vadede Konstantinopolis kuşatmasını gerçekleştirebilmek için muhtaç oldukları donanmayı inşa ettirmeye koyulmuştu. Araplar, Kıbrıs akınlarıyla kısa zamanda büyük aşama kaydettiklerini kanıtladılar. İmparator II. Konstas onlarla 655'te Lykia kıyılarında karşılaştı. Donanma, görünüşe göre oldukça mütevazı boyutlarda ancak kullanışlı gemilerden oluşan

düşmanlarınınkine oranla, manevra kabiliyetince zayıftı. İlk Konstantinopolis kuşatması, Arap gemilerinin ilerleyişini durduramayan Bizans savunmasının kırılganlığını ortaya koydu. 687'de II. İustinianos'un *jussio*'su tarafından sunulan listede, Karavisiyenler de vardır ki başka metinler denizciler olarak tanıtmıştır. Helene Ahrweiler'e göre, Arap gemilerine karşı durmak için meydana getirilmiş bir donanmaya hizmet ediyorlardı [Ahrweiler, 377]. Karavisiyenleri I. İustinianos'un kurduğu Kikladlar ve Kıbrıs'ı içiren *Quaestura exercitus*'un mirasçısı gibi görenler olmuştur [Hendy, 652, s. 652-653], ancak bu yeni eyaletin perişan Tuna vilayetlerini finansal olarak desteklemek amacı vardı, yeni bir savaş birliği kurmak değil. Bu vilayette ilk kez alınan yeni bir kamu vergisinden yola çıkarak, bu süvari birliğinin varoluş sebebi II. Konstas'ın Sicilya seferi esnasında inşa ettirdiği gemilere dayanıyor olabilir [Zuckerman, 376], ancak bu varsayım tartışmalıdır [Prigent, 1228]. Karavisiyenler, belki de 717-718'de Konstantinopolis'i kapatan Arap donanmalarının önünü kesemediklerinden, tema donanmaları yararına yavaş yavaş yok oldular ki bunlardan başlıcası olan Kivirreotes Küçük Asya'nın güneybatısından ve komşu adalardan toplanırdı. Strategos'unun yardımcıları denizci drongarioslardı ki kara ordusundaki meslektaşlarından farklı olarak oldukça büyük bir bölge üzerinde yetki sahibiydi: Ege Denizi, Kolpos, Kikladlar. Araplara karşı deniz savaşında Bizans'ın tek belirgin avantajı olan bu son bölge işlenebilir ağaç açısından zengindi, rakipleri ise Likya ormanlarına mahkûmdu.

IX. yüzyılda, yani kara ordusundakinden daha sonra, başkentte merkezî bir süvari birliği kuruldu, komutanı *ploiinon* drongariosu idi, bir sonraki yüzyılda ise takviye edildi. Büyük taarruz seferlerinin ana merkezi oldu. Bu tarihten itibaren, yaklaşık iki yüzyıl boyunca, deniz savunması üç basamaklı gerçekleşti: Konstantinopolis filoso, vilayet filoları ve bir sahili olan karasal temalara bağlı filocuklar. Tersaneler, gemiler, teçhizat, Rum Ateşi, İmparatorluğa serpiştirilmiş durumdadır, ancak en büyük kısmı *eidikon* görevlisinin sorumluluğunda Konstantinopolis'te veya Propontis limanlarında bulunurdu. Vilayet donanmalarının denizcileri, tema askerleriyle aynı şartlar uyarınca silah altına alınırdı. Pahası daha az olan deniz *strateia*'sı daha uzun süre desteklendi zira, VII. Mihael döneminde (1071-1078) hâlâ tanıklık ediliyordu [Ahrweiler, 377; Eickoff, 379].

Aynı temada askerlerin uzayan ikameti, bölgesel asker toplama, birliklerin takım ruhunu güçlendirme sonucunu doğurdu ki Araplar karşısında bu inkâr edilemeyecek bir avantaj oluşturuyordu. Bununla birlikte, bu birlikler strategoslarını, isyan etse bile körü körüne izleme eğiliminde oluyorlardı ve tema ordularının oluşumuyla, ordunun İmparatorluğun siyasi hayatına en fazla müdahale ettiği dönemin çakışması

bir tesadüf değildi. Birçok defalar, Anatolikon strategosları adamlarını iktidarı ele geçirmeye yönlendirdi ve bunlardan ikisi, III. Leon ve V. Leon başarılı oldu.

YENİ BİR SEFER ORDUSUNUN OLUŞUMU

İsaurialıların gelişinden önce, imparatora sefer sırasında eşlik eden orduların çekirdeğini oluşturan daha ikincil bir bölük Konstantinopolis yakınlarındaki Opsikion'da yerleştirilmişse de, ordu geniş ölçüde vilayetlere yayılmıştı. Bu dağılım, daha çok savunma vaziyetine uygundu, ancak VIII. yüzyılda imparatorlar giderek düzenli taarruzlara, önce Slavlar, sonra da Bulgarlar ve Araplara karşı giriştiler. Vilayet ordularının sevkiyatı zaman alıyor ve birkaç ay süresini ancak istisnai olarak geçiyordu. Ayrıca, İmparatorların kişisel korumalarını sağlayan orduları da yoktu. Yeni bir daimi ordunun kuruluş girişimi V. Konstantinos'a gidiyora benzer. Neredeyse tahtını kaybedeceği Opsikion ve Armenikon tarafından desteklenen Artavasde isyanından sonra, V. Konstantinos hem isyan durumunda başkente fazla yakın olan Opsikion'un asker sayısını azaltma, hem de Opsikion'un görevini devralabilecek ve başkentin korumasını üstlenecek kendisine tamamen sadık bir ordu sahibi olma gereksinimi hissetti. Öyle görünüyor ki, bu tarihte imparator şimdi daha verimli olan bir vergilendirme sayesinde daha önemli gelirler elde ederek, daha fazla sayıda askere nakit ödeme yapabilecek duruma geldi. Çağdaşları *temata* ile, onlardan ayrılması için *tagmata* adı verilen yeni taburların doğası arasındaki farkın bilincindeydi [Haldon, 371]. Muhafızlar, VI. yüzyıla bir tören kıtasına dönüşene kadar seçkin bir birimdi, ancak V. Konstantinos onları muharip bir alaya dönüştürdü ve başlarına IX. yüzyılda ordunun genelkurmay başkanı ve imparatorun yokluğunda ordu komutanı olan bir domestikosu yerleştirdi. Bir kont tarafından yönetilen Nöbetçiler (excubites) alayı da imparatorun korumasına bağlandı. V. Konstantinos askerlerin seçimini denetledi ve onlardan İkonoklast siyasetinde destek aldı.

İmparatoriçe İrene mevcut *tagmata*'yı tasfiye etti ama kendine tam sadık bir alay kurmanın daha güvenilir olduğu yargısına vardı. Muhtemelen taşra çıkışlı unsurlardan, bir drongarios yönetimindeki *Arithmos* veya Gözcüleri kurdu [Haldon, 371]. Ardıllarından pek çoğu da onu taklit ettiler. Onu 802'de deviren I. Nikeforos, Lykaonia'dan getirttiği Federeler'e ve yeni bir birim olan İkanatoi'ye sırtını dayadı. İoannes Tzimiskes, 969'daki darbesinden sonra nihayet Athanatoi (Ölümsüzler) alayını kurdurdu çünkü hâlâ önceli Nikeforas Fokas'ın ailesine büyük oranda sadık olan bir orduda emin bir birliğe sahip olmak istiyordu. Öyle görünüyor ki Ölümsüzler, II Basileios döneminde, belki de ona karşı

ayaklanan Doğu ordusuyla fazla yakın olduklarından feshedilmiştir. II. Basileios ve ardılları döneminde, yabancı alay Varangeroi (Varangerler) Büyük Saray'ın güvenliğini, karşısına çıkan düşman Bulgar, Peçenek ya da Frank olsun, kararlı şekilde çarpışarak sağlıyordu.

Esasen sadece süvari olan *Tagmata* askerlerine, X. yüzyıldan itibaren gönüllülük temelinde, kimi zaman temanın değerli askerleri arasından yetenekleri konusunda tavsiye üzerine ve strategoslarının onayıyla, kimi zaman da güzel heybetli fizikli gençler arasından seçilen piyadeler de katıldı. Tema askerleri gibi, 18 yaşından itibaren silah altına alınıyor ve 40 yaşına kadar hizmette kalıyorlardı. Buna karşılık ücretleri daha iyiydi ve silahlarını devletten alıyorlardı. Konstantinopolis'te, *armamenton* arkhonu silah deposundan sorumluydu [Haldon, 371, s. 297-325].

Tagmata'nın çoğalması aynı zamanda stratejik bir düzen mecburiyetinden geliyordu. İmparatorluk X. yüzyılda tüm sınırlarda isisiyatifi ele aldıysa da, generaller, karargâhlarından uzakta bazen yıllarca sürecek seferler düzenleme yeteneğinde, sürekli taarruza hazır alaylara ihtiyaç duyuyordu. Giderek, ordu profesyonel askerlerden oluşur hâle geldi. Bu evrim, birbirine bağlı olarak *temata* çökerken, ekonominin hazineye yeniden fazlaca savaşçıya maaş ödeyebilecek olanakları yeniden verecek kadar iyileşmesine denk düşüyordu.

İlk zamanlar, imparatorlar, özellikle de Nikeforos Fokas, daimi tema askerleri çekirdeğini sağlamlaştırmaya ve öne atılışlarıyla düşman hattını yarmaya yarayan ağır zırhlı bir süvari birliği, *katafraktos*'u, kurmayı denemişti. Daha pahalı bir teçhizat kullanan, bedeni örten bir zırh kuşanan, yine korunan bir ata binen bu birlik, geleneksel mızrak ve kılıç dışında, gürz kullanarak diğerlerinden ayrılıyordu. Bu süvarilerin yerine, bir sonraki yüzyılda, Franklar geçti. XI. yüzyılın ikinci yarısında, evrim artık sona yaklaşmış ve temata hâlâ teoride savaşa gönderilebilse de, artık operasyonel etkinliğini kaybetmişti, bunu da IV. Romanos Diogenes'un iktidarının başlarında onları toparlamak için yaptığı beyhude girişim göstermiştir [Cheynet, 396]. Ancak kötü teçhizatlı, yırtık pırtık orduların yaklaştığını gördü çünkü eski temalarda bile muvazzaf ordu sadece dük ve katepanoslar tarafından komuta edilen tagmata'dan oluşuyordu. Böylelikle, VII. Mihael döneminde, müstakbel İmparator Nikeforas Botaneiates, Anatolikon'un Dükü ilan edildi. Bu temanın ordusunun daimi çekirdeği bu kez bir tagma olmuştu.

Tagmata hiyerarşisi temalarınkinden farklıydı. Birimler, Muhafızlarda olduğu gibi domestikosların emrine verilmişti. Askerî faaliyetlerin artmasıyla, bu büyük birimlerin komutası biri Doğu, biri de II. Romanos'tan itibaren Muhafızlar için Batı olmak üzere ikiye bölündü. Daha sonra aynı şekilde Nöbetçiler gibi başka birimler de bölünecekti. İoannes Tzimiskes hükümdarlığından itibaren yaratılan sınırdaki bü-

yük bölgeler, dük ve katapanosların yetkesi altına verildi, yardımcıları *topoteretes* idi. Emirlerindeki taksiarhkis, yarısı mızrak, yarısı cirit veya ok kuşanmış bin piyadeden oluşan bir alayın başında idiler. Tagmata piyadeleri, toplandığında Doğu veya Batı *arkhegeti'si*ni dinlerdi. Ethnark yabancı paralı askerlerin ve akolothis de kuşkusuz Varangerlerin başını tutardı [Oikonomides, 28; Ahrweiler, 335].

Komnenoslar döneminde, ordunun yapısı, Anadolu'da Selçuklulara karşı uğranan başarısızlığa rağmen değişmedi. Sadece profesyonel ordu alaylarından ibaret kaldı. Eski İmparatorluk tagmatası, *hikanates*, Arithmos II. Basileos'un iktidarından sağ çıkamadılar ve Muhafızlar ile Nöbetçiler XI. yüzyıl sonunda yok oldular. Birçok tagmata yabancılar arasından asker toplamaya devam etti, özellikle Franklar ama Türklerden de. Franklar sınırlı bir zaman için işe alınıyor, sonra evlerine döndüklerinde asker toplama aracısı gibi çalışıyorlardı. Daha fazla verim almak amacıyla, alay ilke olarak tek bir budundan oluşurdu, şefleri de çoğu kez aynı halktan olurdu. Elimizde XI. yüzyılın ikinci yarısından *tagmata*'nın Frank şeflerinin listesi var: Herve, Crispin, Roussel de Bailleul, Humbertopoulos, ki bu sonuncu İmparatorluk'ta yerleşmiş Frankların ikinci kuşağındandır [Shepard, 437; Cheynet, 382]. Athos Manastırlarına verilmiş muafiyet listeleri *mitaton*da'ların en kapsamlısı 1088 tarihli olanda, Makedonya'da konuk edilebilecek Ruslar, Varangerler, Koulpiggoi (belirsiz), İngilizler, Franklar, Nemitzoi (Bavaryalılar), Bulgarlar, Sarasenler, Alanlar ve Abhazlar, Romalıları saymıyoruz bile, bulunur [Oikonomides, 328, s. 264-272]. Bu uzun listede ezici bir vergi yükünün izlerini görmenin gerekli olmadığının altını çizelim, keşişler sadece ucu onlara para ödetmeye dayanacak bir boşluk arayan vergi memurları için önlem almıştır.

Bununla birlikte imparatorlar, her zaman yerli istihdamı tercih etmişlerdir. VII. Mihael Dukas, Frank tagmata'nın bir bölümünün isyanı karşısında, Küçük Asya askerlerini toplayarak Athanoi Tagması'nı yeniden tesis etmiş, ancak alay hemen ortadan yok olmuştu. Alexios Komnenos tarafından savaşta ölen askerlerin oğullarından kurulan *Arkhontopouloi* Tagması da bu makus talihi paylaşmış, Peçenekler tarafından yok edilmişlerdi.

Komnenoslar döneminde, ordu yerli alayları muhafaza etti, buna da, Angeloslar döneminde bazıları Sarayı koruyan çok sayıda Makedonyalı askerden oluşan tagmata da buna tanıklık eder. Profesyonel orduya bu bağlılık, verimliliği ile açıklanabilir, zira orduya alım, silaha göre yapılıyordu. Atlı okçuluk Peçeneklere veya Türklere, ok çekmede ustalaşmış halklara emanet ediliyordu. Ağır süvariler Latin, tercihen Norman oluyordu, zira karşı koyulamayacak şekilde kuşanmayı kimse onlardan iyi bilmiyordu. İmparatorların, özellikle de Manuel Komnenos'un çaba-

larına rağmen, Bizanslılar bu düzlemde Latinlerle asla yarışamadılar ve bu da Haçlılara karşı Rumları endişeye sevk eden nedenlerden biridir, özellikle de IV. Haçlı Seferi'nde Rum süvarilerin teknik yetersizlikleri aşikâr hâle geldiğinde.

Tema ve *tagma* yapılarının kıyaslaması
[Oikonomides, 28; Ahrweiler, 335]

	tema	*tagma* (muhafızlar)
şef	strategos	domestikos(veyakont)
yardımcı	*ek prosopou*	*topoteretes*
genelkurmay başkanı	çadır kontu	hartoularios
Yüksek rütbeli subaylar	tourmarkis	kontlar veya merarhis
Ast rütbeli subaylar	drongarios	domestikos
	Kont	ve *protiktores*

DONANMANIN EVRİMİ

Girit'in 961'de yeniden fethinden ve Arap filolarının zayıflamasından sonra, bakımı her zaman pahalı olan donanma, artık önceliğini kaybetti ve hızla düşüşe geçti. Görevleri artık hâlâ iyi vurgunlar yapabilen Müslüman korsanların takibiyle sınırlandı. Türklerin gelişi durumu hemen değiştirmedi, öyle ki Alexios Komnenos, 1081'de Norman istilasıyla karşılaştığında, Otrante Boğazı'nın aşılmasına karşı koyabilecek kabiliyette bir donanmaya sahip olmadığı gibi, tersanelere harcayacak finansal kaynakları da yoktu. Bu zorunluluk, ticari tavizler pahasına Venedik donanmasını yardıma çağırmasına yol açtı. Venediklilerle anlaşma, uzun vadede göz ardı edilemeyecek sonuçlara varsa da, anlaşma sırasında, kuşkusuz 1082'de, stratejik ve bütçesel bağlamlarda en akılcı çareydi.

Maddi olanak sağlandığı anda Alexios, kendisi de adaları yağmalamak için Smyrna tersanesinde bir donanma yaptıran Çaka Bey'i geriletebilecek bir filo oluşturdu. İmparator bunu Haçlıların ilerleyişini gözlemek için de kullandı. Bizans gemileri düklere emanet edildi ve megadük görevi ilk kez 1092'de teyit edildi. Bu subay filonun tamamına komuta eder ve bazen deniz ve kara karışık operasyonlara nezaret ederdi. Komnenos ve Angelos dönemlerinde, bu kadar önemli bir görev hemen her zaman imparatorun bir akrabasına emanet edildi. XII. yüzyılda, Latinlerin, özellikle de iktidarının ilk dönemlerinde Hellada ve Peloponnesos'un büyük kısmını tehdit eden Sicilya Normanlarının artan deniz gücünün farkında olan Manuel Komnenos, Doğu Akdeniz'deki manevra özgürlüğünü geri kazanmayı arzulamış ve Mısır'a güçlü bir ordu taşıyabilecek, yeni bir harekât donanması yeniden teşkil

ettirmişti. Bu çabadan, Angelos hanedanı döneminde finansal nedenlerle, vazgeçildi. II. İsaakios, o dönemde Konstantinopolis hükümetini tanımayan İsaakios Komnenos tarafından yönetilen Kıbrıs'a bir savaş birliği gönderdi, ancak filosu Sicilyalı bir amiral tarafından yok edildi. III. Alexios, özellikle Ceneviz ve Pisalı, Batılı korsanlığa karşı koyabilmek için, Latin maceracılara çağrı yaptıysa da denizyollarının güvensizliğinin üstesinden gelemedi. 1203'te, hükümdar Haçlıları ta Konstantinopolis'e kadar getiren güçlü Venedik filosunun karşına zavallı bir donanmacık çıkarabildi [Ahrweiler, 377].

YABANCILARIN ROLÜ

Bizanslılar her zaman İmparatorluğa hizmet etmek isteyen yabancıları ağırlamışlar veya en ürkütücü düşmanları arasından işe almışlardı. VI. yüzyılda, birçok seçkin birlik barbar, Got veya Lombard kökenliydi. Daha sonra, Bizans gerilemesinin en kötü yıllarında, yabancılar İmparatorluk hizmetini pek çekici bulmadılar, Ermeniler ise istisnaydı. Bu sonuncular, memleketlerinden, ya yöneticilerinin Araplarla uzlaşma siyaseti, Halifelerin Arminiya vilayetini geliştirmesi esnasında çıkan isyanların bastırılması nedeniyle zorunluluktan, kaçıyorlardı. II. İustinianos'un, toprak verdiği Slavları kitlesel olarak silah altına alma girişimi, başarısız oldu, ancak daha mütevazı Slav birimleri yaşadılar. Nasr/Theofobos'un Perslerinin önemli bir birliğinin Küçük Asya'ya yerleşmesi için IX. yüzyılı beklemek gerekecekti. Bir sonraki yüzyılda, Hıristiyan Arap Banu Habibler, askerden kaçtılar ve sınır ordularını önemli oranda güçlendirmeye geldiler. Ermeniler de akmaya devam ediyordu, ancak X. yüzyıldan itibaren, Bizans orduları, Arap kaynakların da altını çizdiği üzere daha karma bir görünüm aldı: Orada, Franklara [Cheynet, 382], Bulgarlara, Araplara ve hâlâ birçok Ermeni'ye rastlamak mümkündü.

Bonkör olduğu düşünülen Bizans'ın çekiciliği, kendi ordularıyla savaşa giren yabancı şefleri İmparatorluk'ta servet aramaya itiyordu. Bazen işler sarpa sarıyordu: Kievli Vladimir'in akrabası Rus Hrisoheir, davranışları kuşku uyandıran adamlarıyla birlikte katledildi, ancak *a contrario* Konstantinopolis'e IV. Mihael döneminde beraberinde birkaç yüz kişiyle gelen Norveç'in müstakbel kralı Harald, Sicilya ve Bulgaristan savaşlarının kahramanlarından biri olup, memleketine zenginliklerle dolu döndü. Başkaları, örneğin Gürcü Grigorios Pakourianos İmparatorluğa yerleşti ve orada geleceği parlak bir aile kurdu. Grigorios şahsen I. Alexios döneminde Muhafızlar komutanı oldu ve Bulgaristan Backovo'da birçok seferden sağ kurtulmuş memleketlilerini ağırladığı bir manastır kurdu. Dolayısıyla, yabancılar özellikle de Doğu'dan gelenler hoş karşılanıyordu ama XII. yüzyılda Latin subaylar da soybaşı oldular.

İmparatorluğun ötesinden gelen bu yabancılara İmparatorluk'ta yerleşik mağlup etnik kümelerden birimler de ekleniyordu ki bunlar VII.-IX. yüzyıldaki Sklaven Slavları, Bulgarlar veya Komnenos ordularında faaliyette olan Peçenekler gibi gerçekten yabancı değillerdi.

İmparator sefer sırasında işe aldığı Paganlar da dahil, ordularını müttefikler (*symmachoi*) ile hiç geciktirmeden takviye ediyordu. Bunlar illa ordunun daimi kadrolarına girecek değillerdi, kendi şeflerinin emrinde savaşıyorlardı. 1091'de, Alexios Komnenos, ümitsizce az askerle kaldığında, başka bir göçebe halk olan Peçeneklerden kurtulmak için, Kumanlarla ittifak yaptı. Ortak zaferden sonra, Kumanlar Tuna'nın kuzeyindeki kamplarına, imparatorun onlara önceden söz verdiği, kendilerine düşen ganimet ile, çekildiler.

Yabancıların orduya alınması, sayıları arttıkça, sıklıkla eleştiri konusu oldu. XI. yüzyılda, Kekoumenos'un [415] sözcülüğünü yaptığı bir kesim, imparatorun onlara bahşettiklerini abartılı buluyordu. Bu sitem pek de temelsiz sayılmazdı zira yabancılar XI. yüzyılın ikinci yarısında, aynı rütbedeki yerlilere verilenden daha üst makamlar elde edebiliyorlardı. XII. yüzyılda ton daha da sertleşti: Bir kısım başkent seçkininin sözcüsü Niketas Honiates, İmparator Manuel'i liyakatlarına bakmaksızın, yabancılara çok fazla avantaj sağlamak, bazen yerli Rumları onlara tabi kılmakla, suçluyordu. Varangerler sadakatleriyle koltuk kabartan bir nam edinmişlerse de, Latinlerin disiplinsizliği ve vahşeti dillere destandı. Latin alayları, iç ve dış birçok çatışmada, başına buyruk davranmıştı ama çoğunlukla maaşlarının zamanında ödenmesinden başka bir talepleri yoktu. Kişisel bir oyun oynama sevdasına düşen tek kişi Roussel de Bailleul, Türklere karşı savunduğu Armeniaklar Teması'nın seçkinleri arasında zaten son derece popüler olsa da, kişisel olarak tahta göz koyamazdı ve Sezar İoannes Dukas ile İmparator VII. Mihael üzerinde baskı yapması için ittifak kurmak zorunda kaldı. Dolayısıyla yabancı paralı askerler, merkezî iktidar için daha küçük bir tehlikeydi. Genel kural olarak, işverenleri için daha büyük bir cesaretle savaşıyorlardı, buna Latinlerin Dirrahion'da 1081'de veya 1176'da Miryokefalon'da verdikleri ağır kayıplar da tanıklık eder. Yabancıların, özellikle de Latinlerin katkısı, Bizans ordularına savaş tekniklerinin evrimini izleme olanağı vermiş, yeni düşmanlara adapte olmalarını sağlamıştır.

MEVCUTLAR

Ortaçağ'da Bizans ordularının toplam mevcudunu değerlendirmek için elimizde *Notitia Dignitatum* benzeri bir belge günümüze ulaşmamıştır. Bizanslı olsun olmasın anlatımsal kaynaklardan, askerî ant-

laşmalardaki bilgi kırıntılarından ve bazı arşivlerden yararlanabiliriz ancak. Ancak, ilave zorluk, bu belgelerde geçen rakamların güvenilir olmamasıdır çünkü çoğu kez amaç bir ordunun önemini telkin etmektir. Hiçbir tarihçi 300.000 adamdan oluşan bir ordu fikrine yüz vermiyorsa da, kesin daha az sayıdaki bir ordu konusunda ne karar vereceğiz? El altında olan pek seyrek belgeye dayanmalı ve verilerle uyumlu olmayan tahminleri pas geçmeliyiz, ancak burada sübjektif bir unsur dahil etmek, canlı bir anlaşmazlığı kışkırtmış, bir tarafta İmparatorluğun harekât kapasitesi konusunda iyimser bir görüşe sahip olan Warren Treadgold [367] ve diğer tarafta ekonomik ve lojistik sınırlara daha duyarlı olan John Haldon [363] ile Ralph-Johannes Lilie'yi karşı karşıya getirmiştir. Son olarak, askerden ne anlaşıldığının da bilinmesi gerekir, zira ne paha ne de verimlilik açısından, ağır zırhlı bir süvari ile sadece bir mızrak taşıyan bir piyadeyi, ne de seçkin bir savaşçıyla, garnizonunu hiç terk etmeyen bir askeri karşılaştırmak mümkündür.

Agathias tarafından verilen I. İustinianos döneminde 150.000 adam tahmini, genellikle kabul görür. Arap fethinden önce sayıca azalma başlamıştı, zira Pers fatihi Herakleios, stratejik dehası sayesinde, sayıca az ordusunun başında zafer kazanmıştır. Çok sayıda Arap saldırısındaki bozgun ve Yarmuk savaşından sonra art arda gelen kayıplar açığı artırdı ve kuşkusuz büyük Arap ordularının Anadolu'yu büyük bir direnç olamadan geçmesinin nedeni de buydu, zira İmparatorlar düz ovada en ufak bir galibiyet şansı olacak bir ordu toplamayı başaramıyorlardı.

IX. yüzyıla dair bilgilerimiz, tema orduları zirveye ulaştığında, daha iyileşir. Bir Arap esir, Al-Djarmi, Bizans ordularının mevcut sayısını öğrenmiştir. Daha sonra Arap coğrafyacılar tarafından ele alınan raporunun idari kesinliği, biraz daha geç tarihli olan *taktikon Uspenskij* tarafından desteklenmiştir. İbn el-Faqih'e göre temalara göre mevcut sayıları şöyledir:

Anatolikon	15.000
Armeniakon	10.000
Haldiya	10.000
Thrakesion	10.000
Boukallerion	8.000
Opsikion	6.000

Thrake, Makedonya, Paflagonya: Her biri 5.000'er
Optimaton, Kapadokya, Harsianon: Her biri 4.000'er
Toplamda 85.000 adam.

Bu sayı Theofanos'un V. Konstantin'in tüm ordusuna 783'te biçtiği 80.000 sayısıyla ve VI. Leon'un temalar için verdiği mevcut sayısıyla, imparatorun stratejik önemde bir bilgiyi gizlemek isteyen bir imparatorun abartma olasılığını saklı tutarak, uyum içinde olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten savaşabilen asker sayısı muhtemelen daha azdı. Belki bu sayılar *stratiotikon* dairesine askerî görevler için kayıt olan ailelerin sayısına denk geliyordu. Bu dönemden sonra, artık genel tahminlere sahip değiliz. X. yüzyılın dikkate değer askerî çabası temaların sayısının artmasıyla bağlantılı olarak, asker sayısının da artışını üretmiş, bunu bir sonraki yüzyılda, çok daha pahalı paralı askerlerin bol miktarda alımı, dolayısıyla yerlerini doldurdukları askerlerden çok daha az sayıda olmaları, sonra da Komnenoslar durumu yeniden, artan nüfus potansiyeli ve yeniden kavuşulan refah sayesinde, kontrol altına alana dek Küçük Asya'nın kaybedilmesi ile düşüş izlemişti. Tema listesini alıp, savaşçıların sayısını temanınkilerle çarpmaktan, büyüklüklerini göz önünde bulundurarak bile, kaçınmak gerekir çünkü teorik asker sayısına hiçbir zaman ulaşılamamıştır. Yeni sınır temaları kurulurken, askerleri, en azından kısmen, eski birimlerden devşirilmiştir. Düşman tehdidi hafiflediğinde, tüm sınır kalelerinin bakımının sağlanmasından vazgeçildi [Holmes, 388].

Tagmata konusundaki tahminler de son derece farklılık gösterir. Warren Treadgold, Arap kaynaklarına dayanarak, ilk dört *tagmata*'nın hepsi için 12.000, hatta 24.000 rakamını kabul eder [Treadgold, 367], bu yüksek sayıya John Haldon'un, haklı olarak, finansal nedenlerle, itirazı vardır [Haldon, 387]. 911 ve 949'daki Girit seferlerine dahil olan asker ve denizcilerin resmî sayısı tamamlanmamış ama kesin bir temel sunar. İkanatoi domestikosu, tüm alayıyla birlikte, yaklaşık 456 adam ve Nöbetçiler komutanı da kendisininkilerle, yaklaşık 700 savaşçı, seferber edilmiş, ancak mevcut sayısı zaman içinde değişmişti. Batı'da yerleşen Muhafızlar 869 savaşçıdan oluşuyordu ki bu alayın diğerlerinden daha önemli olduğuna kanıt oluşturuyordu. Son olarak, Nikeforos tarafından seferber edilen, ordusunun demir mızrağı, *katafraktos* (tamamen korunmuş) zırhlı süvariler, askerî antlaşmalara göre 500 kişiyi geçmiyordu [Dennis, 355].

Farklı tagmataların mevcut sayısı da dolayısıyla farklılık gösteriyordu. Varangerler en önemli birimi oluşturuyordu, kaynaklara göre 4.000 veya 6.000 adam sayılıyordu, ancak takip eden iki yüzyıl için bu seviyeyi tutturup tutturmadıklarını bilmiyoruz. Daha sonra, önem sırasına göre, Muhafızlar muhtemelen, her biri 50 adamlık 30 süvari bölüğü (*banda*) bir araya getiriyorlardı. Yerlilerden oluşan, Alexios Komnenos'un kurduğu *archontopouloi* gibi bir tagma, 2.000 adamı

toplarken, yabancı *tagmata*, özellikle de Latinler, 500 ila 1.000 savaşçı arasında değişiyora benziyorlardı.

Bir dönemde bütün asker mevcudunu belirlemek zor olsa da, sefer ordularının büyüklüğünü anlatımsal kaynaklardan ve askerî antlaşmalardan yola çıkarak öğrenmek daha kolaydır ve bu askerî antlaşmalar yüzyıllar boyunca hiç değişmemiştir. Sınır temalarının orduları bir Arap akınını durdururken, birkaç bin süvariyi bir araya getiriyordu [Dagron, 357]. X. yüzyılda, bir askerî antlaşmaya göre, bir İmparator sefere çıktığında, 15.000 ila 25.000 adam ona eşlik ediyordu, bu rakam başka kaynaklarca da desteklenmiştir [Dennis, 355; Cheynet, 381]. Lojistik sınırlamalar, özellikle de büyük bir orduyu beslemenin imkânsızlığı açıklayıcıdır. Alexios ile şefleri arasında pek işlek pazarların kurulması için yapılan pazarlıklara rağmen Haçlıların karşılaştığı sorunlar da bunu kanıtlar. Denizcilerin mevcudu daha da az bilinir, ancak 911'de, İmparatorluk filosu 19.600 denizci seferber etmiştir.

Toplamda, Bizans güçlerinin muharip komutasının Doğu ve Batı arasında bölündüğü X. yüzyıldan itibaren bile, İmparatorluk kitlesel bir işgale direnebilecek sadece bir orduya sahiptir. Bu da, belirleyici olacağı düşünülen bir savaşa girmeden önce, imparator orada olsun olmasın, Doğu veya Batı ordusunun hep birleştiğini, İmparatorluğun taarruza sahne olan kısmı dışına, daha düşük nitelikte, ancak iyi bir komuta altında savaşma yeteneğine sahip birliklerin bırakılmasını açıklar. Leon Fokas, böylece Seyfü'd-Devle karşısında, yedek kuvvetlerle en güzel zaferlerinden birini alırken, aynı zamanda kardeşi Nikeforas Girit'deki Handaks'ı (Kandiye –ç.n.) en iyi birliklerle kuşatıyordu [Dagron, 357].

ÇOK TEKNİK BİR ORDU

Bizans, Roma'nın, genç askerlerin savaş sahasında yapacağı hareketlerin antremanlarının çok gelişmiş olduğu, ordusunu miras almıştı. Hareket niteliği, çoğunlukla Bizans ordusunun sayısal azlığını kapatmak amacına yönelikti. Askerî okul olmadığından, subaylar sahada, çoğunlukla kendilerinden büyük akrabalarının yanında yetişiyorlar veya yiğitliğini ispatlayan askerler arasından çıkıyorlardı. En talihli ve en meraklı olanlar, strateji eserleri okuyorlardı. Bizans IX. ve X. yüzyıllarda, çoğunlukla deneyimli subaylar tarafından yazılan bir dizi *Taktika* ve *Naumachika* üretti. Ama bir İmparator, VI. Leon, *Taktika*ları ile Bizanslıların sahip olduğu, ancak kaybettiği, savaş sanatını canlandırmaya heveslendi. Bu kılavuzlar okunduğunda ortaya çıkan fikir, Bizanslı generallerin, savaşta adamlarının kanının dökülmemesine, nüfusun hızlı azalışı nedeniyle dikkat ettikleri ve meydan savaşlarından, eğer o an mutlak bir üstünlüğe sahip değillerse, kaçındıklarıdır. Bilgi edin-

mek, kurnazlığa başvurmak, halk ve ordunun şehirlerin korumasında olduğu güçlendirilmiş noktaların iyi kullanılması suretiyle yıpratma savaşı, tercih ediliyordu.

Silahları rakiplerinin gelişimini takip eden Bizanslılar [Kolias, 407], Doğu'da kuşatma sanatına, özellikle de kuşatma makineleri yapımı ve kullanımına hâkimiyetleri ile sivriliyorlardı [Sullivan, 410]. Hiç kuşkusuz, en bilinen silahları, yanıcı katran ve neftin, sifon veya bu maddeyle doldurulmuş kapları atabilecek mancınıklar ile fırlatıldığı "Rum Ateşi" idi. Bir tek asker tarafından kullanılabilen testiler bile vardı. Bu silahın etkisini ölçmek zordur: Kuşkusuz bu silahtan bihaber olan halklar üzerinde etkiliydi, ancak çabucak kopyalandı ve ateşin sarmasını engelleyen nemlendirilmiş deriler kullanılarak savunma geliştirildi [Korres, 408]. Bizanslıların ellerinin altında, içinde Haçlılar gelinceye kadar aşılamayan, farklı türde mancınıklar da olan, tüm kuşatma malzemeleri vardı [Foss-Winfield, 403; Cheveden, 401; Dennis, 402]. Karşılığında, stratejik noktaları, Konstantinopolis surlarını büyük özen ve büyük harcamalarla onararak, güçlendirmeyi de bildiler. Birçok defa, bir dizi güçlendirme yapıldı, IV. Konstantinos, III. Mihael (Ankara, İznik ve İzmir'de) ve hatta IV. Romanos Diogenes döneminde yapılan bu çalışmaların anısına yazıtlarda rastlanabilir. Bu siyaset askerî antlaşmalardan öğrendiklerimizle uyumludur.

Bizanslılar, karmaşık bir idareyi temel almış, birinci sınıf bir lojistik makineye sahipti. Bir bölümü Konstantinopolis'te *eidikon* sorumlusuna bağlı *armamenton*'da muhafaza edilen, gerekli teçhizatı bir araya getirmeyi biliyorlardı. 911 ve 949'de Girit'e karşı başarısızlığa uğrayan seferlerin hazırlıkları lojistik zincirin hassaslığı ve etkililiğini gösterir [Haldon, 387].

XI. yüzyıla kadar, birlikler önceden büyük temaların her birinde, Küçük Asya'da doğu sınırlarına giden yollar üzerinde kurulan kamplar, *aplekta*'larda, toplanırdı. Komnenoslar zamanında, Trakya'da Kypsela ve Bithnia'da Lopadion aynı rolü oynadılar. İmparatorluk ahırları *protostrator* ve Konstantinopolis ve Malagina'da imparatorunkilerle ilgilenen Ahır kontunun özenine mazhar oluyordu, ilk *aplekton* (birliklerin toplanma kampı) Küçük Asya'daki Kilikya'ya giden anayoldaydı. Sürülerin logothetis'i atların tedariğiyle ilgilenirdi, bunların bir bölümü, Roma döneminde bile faaliyette olan, Asya ve Frigya haralarından (*metata*) alınırdı [Oikonomides, 28].

ORDUNUN FİNANSMANI VE ASKERLERİN MAAŞ ÖDEMELERİ

Bizans ordusunun pek çok veçhesi finansmanına bağlıydı: Savaşçıların sayısı, ülkeye dağılımları, teçhizatları. Doğu vilayetlerinin kaybı ve

vergi kaynaklarının yarı yarıya veya üçte iki(?) oranında azalmasından sonra, VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ve özellikle de, Kilise'nin hazinelerini seferber edecek kadar köşeye sıkışan Herakleios'tan beri, zaten zor olan ordunun finansmanında, sıkıntıların en ciddisi ortaya çıkmıştı. Nakit azalmıştı ve Muaviye tarafından ödenen haracın, her ne kadar sembolik olsa da, ferahlama sağladığını anlıyoruz. *Donativa*'nın nakit değeri, çok düşmüştü. Küçük Asya'ya gönderilen birliklerin maaşlarının nasıl ödendiği iki ana noktada tartışma konusu olmuştur: VII. ve VIII. yüzyılda vergi memurlarının (*kommerkiarios*) rolü, ki bu konu vergi üzerine olan bölüme bakmak gerekir (s. 129) ve askere tahsisli (stratiotik) topraklarının ortaya çıkış tarihi.

ASKERÎ TOPRAKLAR MESELESİ

İki teori çatışıyordu. Bazılarına göre, ki bu yapının tüm unsurlarını açıkça düzene koyan ilk kişi Georgy Ostrovski ve bu bakış açısının günümüzdeki en ileri gelen temsilcisi Warren Treadgold [394] bunların arasındadır, İmparatorlar, Herakleios'tan beri, eve dönen askerlere imparatorun beylik arazilerinden dağıtmıştır, bu duruma VI. yüzyıla kadar tanıklık edilmiş, sonra Ortaçağ'da ortadan kalkmıştır. Vergi muafiyetleriyle tamamlanan, emlak gelirlerinden faydalanan bu askerler, sefere çağrılmayı beklerken, ailelerinin ve atlarının bakımını garanti altına alıyorlardı. Önde Paul Lemerle [553], Hélène Ahrweiler [334 ve 335] ve John Haldon'un olduğu başka tarihçiler, askere tahsisli toprakların, Makedonyalı imparatorlar, bunları korumak amacıyla bir yasa çıkartmadan pek az önce resmî bir konum kazanmış oldukları fikrindedir.

İlk teori, Herakleios ve hemen ardından gelenler döneminde temaların olmadığından başlayarak, ciddi eleştirilerle karşılaşmıştır. Kuşkusuz, İmparatorlar, Mavrikos döneminde Ermeniler veya II. İustinianos döneminde Slavlar gibi, İmparatorluğun sonuna kadar görülen bir uygulamayla, yabancı halkları, gönüllü veya zorla, kamu arazilerine yerleştiregelmişti. Ancak tüm İmparatorluk ordusu seviyesinde, zaten çarpıcı bir nüfus kaybı çerçevesinde, on binlerce adamın, onların bakımını üstelenebilecek kadar köylünün bulunduğu dev beylik arazilere yerleştirilmesi pek gerçeğe uygun gelmemektedir. Nikolas Oikonomides *Ecloga*'nın bir maddesinde, İsaurialılar döneminde hizmetin zaten bir toprak sahibi olmaya bağlı olduğunu gösteren önemli bir ipucu bulduğunu zannetmiştir [Oikonomides, 392], ancak bu yoruma, haklı olarak, karşı çıkılmıştır [Haldon, 372]. Aslında, X. yüzyıl öncesinde hiçbir metin, askerlik hizmetini askere tahsisli arazilerin kurulmasına resmî olarak bağlamaz. Bu da, askere tahsisli arazilerden önce askerlerin bakımının nasıl yapıldığı sorusunu açık bırakır, askere tahsisli arazilerin yok olma

tehdidi, imparatorları yasa çıkarmaya yöneltmeden, oldukça uzun zaman mevcudiyetlerini sürdürseler bile.

Devlet her şeyden önce, çok sayıda, sabit ve öngörülebilir mevcutlar arıyordu. İlke olarak, stratiot, bundan böyle kendi silahlarına sahip olmakla yükümlü kılınmıştır, zira kendine ait silah fabrikalarını, Kaesarea'daki hariç kaybeden devlet, bir önceki yüzyılın aksine, artık silah temin etmiyordu. Dolayısıyla askerlerin toplumsal durumları yeknesak olmaktan uzaktı. Böylelikle, birçok aziz hayatında, kahramanın teçhizatı ve alacak olanağı olmayan bir stratiot askerin imdadına koştuğunu okuruz. Bunun dışında da sıklıkla yiyeceği idare temin ederdi.

Tema ordularının başından beri, hizmet miras kalıyora benzer ki bu da pek çok güçlüğe neden olmuştur: Eğer ailenin hizmete uygun erkeği yoksa ne oluyordu? Bir asker kendi bakımını sağlayamayacak kadar yoksulsa ne yapmalıydı? Defterlere kaydedilmiş olanlarla, gerçekten mevcut olanlar arasında hızla bir fark oluştu. Diğer yandan, iştirakçilere (*syndotai*) çağrı yapılarak, varı yoğu olmayan askerlere yardım etmeleri, hatta vergilerini ödemeleri istendi. Öyle ki, I. Nikeforos'un bir novelinde, gerekli miktar 18 buçuk *nomismata* olarak belirlenmişti.

Sistemi sabitlemek için, Makedonyalı imparatorlar kayıt defterlerine asker evlerini topraklarıyla birlikte (*stratiotikoi oikoi*) geçirmeye karar verdiler. Bu topraklar nereden geliyordu? Askerler sürekli olarak aynı köyde kalıyor ve toprak almalarına izin verecek küçük bir maaş alıyorlardı ve kuşkusuz bu onları mirasçılarının gözünde oldukça çekici kılıyordu. Askerlerin bu kök salışı ve en bahtiyarları için, oluşum hâlindeki aristokrasiye kabul edilişleri İtalya'da da gözlemlenir [Brown, 1189]. Bu topraklar, temel emlak vergisini omuzlamaya devam ettiyse de, sahipleri tüm olağanüstü vergilerden, bir savaşçı sağladıkları için, muaftılar.

X. yüzyılda, vergi defterlerinde kayıtlı olan toprakların ederi, sunulan hizmetin fiyatına bağlıydı. Basit bir asker için, dört altın liralık toprak yazdırmak gerekiyordu, bu da önemli bir mülk sahibi demekti (600 *modioi* ya da 60 ha ekilebilir toprak, yani altı ila on çiftliğin dengi) ve onu köylülerin en zenginlerinin bile üzerinde bir yere koyuyordu. Basit bir denizci iki altın lira tutuyordu. II. Nikeforos, teçhizatı epey pahalı, ağır süvarisini orduya alırken, yeni bir mülk sahibi kategorisi yarattı, asgari on iki altın liralık arazi yazdırmaları gerekiyordu ki, bu da alınabilen askerlerin az sayısını açıklar.

Hiç kuşkusuz, pek az tema askeri bu derecede büyük yüzölçümlü beylik araziler kayıt ettirme olanağına sahipti, ayrıca da miras büyük arsaların bile bölünmesine neden oluyordu. *Strateia* tarafının bir kısmında ise birçok mülk sahibi bir savaşçı çıkartmak için birleşebiliyordu. *Stratiot* eğer görevini daha fazla yapamayacak duruma gelirse, *adoreia*

süreci, katkı bulunabilecek duruma gelinceye kadar, topraklarının başkalarına geçmesini öngörüyordu [Gorecki, 384].

X. VE XI. YÜZYILLARDAKİ DÖNÜŞÜMLER: *STRATEIA*'NIN VERGİLENDİRİLMESİ

X. yüzyıldan itibaren, ordu profesyonelleşti ve generaller tema askerlerinin vasat niteliğinden, strategos çevresindeki daimi çekirdek askerler olan *epilektoi* istisna olmak kaydıyla, şikâyet eder oldular. Diğerleri, bazen teçhizatlarını satıp kendilerini tarımsal faaliyetlere adıyordu. Aslında, askerî alanda artık verilen hizmetin bir getirisi yoktu: Bu motivasyonunu kaybetmiş *stratiot*'lar bir yeniden alım katkısı ödese, toplanan miktar yerli ya da yabancı, ancak savaşkan savaşçı askerler almak için kullanılsa daha iyiydi.

Dolayısıyla imparatorlar, vergi yükü ile masrafları hafifletmeye yönlendiler, buna *strateia* vergilendirmesi adı verildi. Zaman uygundu çünkü maaş yine fazlalaşmıştı. Muhtemelen, geleneksel askerî evlere bağlı olmayanlara da bu vergi sonradan yaygınlaştırılmıştı. On iki liralık toprak sahipleri kategorisini yaratarak, Nikeforos Fokas'ın aldığı önlemlerden biri, savaş çabasına zengin sivilleri de dahil etmekti, ancak bu onun popülerliğine, özellikle de Konstatinopolis'te darbe vurdu [Dagron, 357].

Strateia'nın vergilendirilmesi, XI. yüzyılda genel kural oldu, *oikoi politikoi* ve *oikoi stratiokoi* arasındaki farkı bulanıklaştırdı. *Strateia* vergisi, manastırlar lehine bildiğimiz muafiyetler listesinde, diğer vergilerle aynı kategoride yer alıyordu. Eşzamanlı olarak, tema *tagmata*'sını oluşturan çekirdek daimi askerler dışında, tema askerleri artık seferber edilmemeye başlandı. İmparatorluk yeni topraklar kazanırken, hükümdarlar yapılan hizmetleri altına çevirmeye çalıştılar. Konstantinos Monomakos'un, on binlerce adamlık İberya ordusunu tasfiye etmesi, çağdaşlarının, şüphesiz haksızlıkla, bu reformun Türk istilasını kolaylaştırdığı yargısıyla lanetlemelerine yol açtı [Oikonomides, 345; Lemerle, 553; Haldon, 362].

Devlet, küçük ve orta ölçekli mülk sahipliğini korumak adına açtığı savaşı kaybetti ve uzun zaman tarihçiler bu başarısızlığı İmparatorluğun XI. yüzyıldaki gerileyişine bağladılar. Gerçekte, bugün beylik arazilerin genişlemesinin kaynaklarının zayıflaması anlamına gelmediği düşünülüyor zira, kamu kuruluşları, bazılarının belki de doğrudan orduların finansmanına tahsis edildiği *curatories* veya *episkepeis* şeklinde kümelenen beylik arazilerini sistematik olarak işletmeye koyulmuştu. Siviller de kışı evlerinde geçiremeyen askerleri ağırlamak zorunda bırakılıyordu, bu özellikle yabancı alaylar için geçerliydi ve bu yük, *mitaton*, kolaylıkla haraca dönebildiğinden, özellikle temkinle karşılanıyordu.

PRONOIA'NIN GELİŞİMİ

Alexios Komnenos döneminden itibaren, korkunç finansal kriz atlatıldıktan sonra, devlet görevlilerinin maaşları, sıklıkla *pronoiai* şeklinde verildi [bkz. böl. VI. ve Kazhdan, 389; Magdalino, 391]. İlk iki Komnenos döneminde istisnaiyken, Manuel Komnenos asker ödemeleri için *pronoia*nın kullanımını genelleştirdi. Niketas Khoniates'in ünlü bir metni, Manuel'in atalarının ancak düşman karşısında kendini gösteren en değerli savaşçılara, benzersiz bir armağan olan *pronoiai* tahsis ettiğini hatırlatır. İmparator, bu uygulamayı yaygınlaştırarak, Honiates'e göre, en cesurların cesaretini kırmıştır, zira herkes bu ihsandan faydalanmaya başlamıştır, öyle ki güruh askerî rollere hücum etmiş, savaşmaya uygun olmayan adamları bile kabul etmeleri için, askere alım memurları rüşvetle yozlaştırılmıştır. Hayatında eline kılıç almamış zanaatkârlar, kıyasen onları doyurmakta cimri davranan mesleklerini bırakmışlardır.

Honiates'in düşünceleri, Mihael Psellos'un bir yüzyıl önce tam tersi bir durumdan yakınmasını anımsatır, o zaman herkes silahlarını avukatlık kariyeri için bırakmıştır. Honiates, son olarak reformun kötü bir etkisinin altını çizer: İştirakçiler *pronoia* sahiplerinin temsilcilerinin kurbanı olup, donlarına kadar soyulmaktadır. Bu eleştiriler aşırıdır, zira Manuel zamanında devlet, suistimalleri önleyecek olanaklara sahipti, ancak yeni sistem içerisinde, merkezî idare zayıfladığı anda ortaya çıkacak tehlike potansiyeli barındırıyordu. Kuşkular, varsayımsal olarak zanaatkârların orduya hücum etmesinden kaynaklanıyordu, zira 1204'ten önce ordunun yapısında belirgin bir evrim hissedilmiyordu. İşin gerçeği, bu ödeme biçiminden hangi askerlerin yararlandığını, subayların daha avantajlı olup olmadıklarını, büyük *pronoia* ihsanının ne tür bir toplumsal etkiye yol açtığını bilmiyoruz, ne var ki 1204'ten önce İmparatorlar kurumun kontrolünü ellerinde tutmuşlardır. Bunun dışında, XII. yüzyıl boyunca, orduların maaşların nakit olarak ödenmesine devam edildiği kesindir. Nisan 1204'te, Latinler tam da şehre girdikleri esnada, Varangerler ücret artışı talebinde bulunmuşlar.

ASKERLER, AYRICALIKLILAR?

Savaşçının kazancı birçok unsura dayanıyordu, ait olduğu kategori, tema veya tagma, işgal ettiği mevki, hizmet süresi, seferber olup olmadığı gibi. IX. yüzyıl öncesine ait bilgilerimiz, nakit ücretlerin mütevazı olduğu dışında, eksiktir zira metal stoğu çok azalmıştır, ancak oranının ne olduğu, şu anki araştırma bulgularına göre belirlemek zordur (bkz. böl. XII, s. 290). II. Konstas askerlerine ödeme yapmak istediğine, gerekli bronzu elde edebilmek için, başka şeyler dışında, *Liber pontificalis*'e göre, Roma'daki Santa Maria degli Angeli e dei Martiri Kilisesi'nin damını

sökecek kadar alçalmıştı. III. Mihael döneminde, maaşların veya yıllık *rogai*'nin toplam miktarı kuşkusuz 20.000 altın lirayı buluyordu. Theofanos Continue'nin bu tahmini, 1.300 altın lira tutarındaki Armeniakon Teması rogaisi veya Strymon Teması'nın Nikeforos zamanındaki 1.100 altın lirasını doğruluyordu, bu miktarların ikisi de düşmanların eline teslim edildi. Ücretler son derece hiyerarşikti: Anatolikon Strategosu yıllık 40 altın lira kazanırken, askerler, genel olarak, *12 nomismata*'dan az alıyorlardı. Savaşçılar sefere giderken de bir ödeme alırdı [Treadgold, 367]. 949'da, birkaç ay sürmesi beklenen bir sefer için, bir tourmarkhis 30 *nomismata* alırken, er veya kayıkçıya düşen pay sadece 3 idi. *Tagmata* savaşçılarının ücreti daha yüksekti, 911 ve 949 verilerine bakarsak iki katı kadar [Haldon, 387]. Tehlikeli operasyonlara gönüllü çekmek için bu işe ayrılan ücretler yüksek tutuluyordu. Böylece, Arap korsanlara karşı savaşmak için, adam başı 40 altın liradan gönüllüler tutulmuştu.

Maaş, askerlerin tek geliri değildi. Buna, en iyi durumlarda, köleler ve değerli eşyalar getirmeye izin veren ganimet de ekleniyordu. X. yüzyılın büyük zaferleri esnasında, o kadar bolluk vardı ki, köle fiyatları çakıldı. Karşılığında, esir düşen asker, geri satın alınmasının tüm masraflarını tek başına üstlenmek zorundaydı ve fidye, yakalandıktan sonra dönüştüğü esirin geri alımına denk olan onlarca *nomismata*'yı buluyordu. Kilise'nin yardımı olmasa, en yoksul aileler perişan oluyordu. Rütbeliler için, istenen miktar, esirin varsayılan servetine eşdeğer oluyor, bunlar için düşman bazen on binlerce *nomismata* istiyordu. Diplomatik görüşmeler veya esir değiş tokuşu çerçevesinde, sadece imparatorun katkısı veya düşman liderin jesti, onlara özgürlüğe geri dönüş müjdesi veriridi. Buna karşın, başkent önünde Rus saldırıları sonuçsuz kaldığı zaman veya İoannes Tzimiskes döneminde Suriye üzerine zaferle biten akınlardan sonra vuku bulduğu üzere, düşman askerlerin satışı bir sefer primi sunuyordu.

İmparatorun ödüllendirmeleri de maaşları epeyce tamamlıyordu. Basit askerler, imparatorun gözlerinin önünde bir yiğitlik göstermedikleri sürece bundan daha seyrek yararlanırdı. Yüksek dereceli subaylar, strategoslar, dükler, tourmarkhlar... rütbeleriyle orantılı olarak mevkiye mazhar olurlardı: Anatolikon Strategosları veya Muhafızlar sıklıkla patrikios, hatta magistres unvanı alır ve buna denk değer *rogai* alırlardı. Böylece İmparator'dan doğrudan bağış, kıymetli kumaşlar ve özellikle de toprak, alırlardı. Muzaffer generaller ve imparatorun gözdeleri kısa sürede önemli bir servet sahibi olabiliyorlardı.

ORDU NEDEN SAVAŞIRDI?

Dinî uygulamalar Bizans ordusunda, özellikle de Müslümanlarla karşı karşıya kalındığı esnada gelişmeye başladı. Askerler sabah ve ak-

şam dua ediyor, her gün *trisagion* söylüyor, savaştan önce oruç tutuyor ve 843'ten sonra, üzerlerinde değerli tasvirler ve haçlar taşıyorlardı [Dennis, 412].

Bilim insanları kendilerini uzun süre Bizanslıların, Batılıların Haçlı seferleri ya da Müslümanların cihadı gibi kutsal bir savaşla kıyaslanabilecek bir doktin geliştirip geliştirmedikleri konusunda sıklıkla sorgulamışlardır. Kuşkusuz, eğer bir asker düşman kanı dökerse üç sene Kilise'den uzaklaştırılacağını söyleyen Aziz Basileios kanonunun doğrudan bir okumasını yaparak konuyu saptırmamalıyız. Antikçağlardan bu yana, Aziz Augustinus'u son derece etkileyen bir teori geliştirmişti, bu savaşçılara Aziz imparatorları ve Hıristiyan kardeşlerini korumak için silah kuşanma izni veriyordu [Kolbaba, 413], haklı savaş, yani savunma için yapılan savaşta kan, ancak ihtiyaç hasıl olduğunda akıtılıyordu. İmparatorluk demek, barış demekti, Sarayın birçok methiye yazarının, Lebounion zaferinden sonra, Pagan olsalar bile, Peçenek esirlerin hunharca katlinin, babası I. Alexios'un haberi olmadan gerçekleştiğini iddia eden Anna Komnene olsun, düşmanlarının canını bağışlayan IX. Konstantinos'un itidalini öven İoannes Mauropoulos olsun, birçok metninden bunu anlayabiliyoruz.

Hıristiyanlara karşı her savaş, bir iç savaştan başka bir şey değildi. Dolayısıyla, en üst düzeyde mahkûmiyet gerekiyordu. Bu ilke nedeniyle, iç ayaklanmalar sırasında, yenilenler, Tanrısal buyruğa karşı çıktıkları için zalimce cezalandırıldılar. Kanlı çatışmalara karşı bu çekince, aynı inancı paylaştıkları sürece, komşu halklara karşı da, ilke olarak uygulanıyordu. Gerçekten de Korolenjlere karşı sürdürülen pek az savaş daha ziyade düşük yoğunluklu oldu. Buna karşın, bu savın Bulgar Simeon'un utanması ve pişman olması için kullanılması kuşkuyla karşılanmalıdır: Dindar İmparator VI. Leon, henüz Hıristiyanlığı seçmememiş olan Macarları, Romalıların İsa yolundaki kardeşi Bulgarların topraklarını yakıp yıkmaları için çağırmaya hiç de çekinmemişti.

Aynı VI. Leon, memleketlilerinin savaş vahşetine gösterdikleri çekinceden yakınmaktan da geri kalmıyordu. Cihat öğretisi içerisinde, kâfirlere karşı savaşa davet eden ve adamların savaş ateşini fitilleyen bir koz taşıyan Müslümanlara karşı, kendisininkiler ona dezavantajlı geliyordu [Dagron, 411]. Kendi türünde ve Kapadokya aristokrasi içinde olduğu kadar askerler arasında da böyle düşünen tek o değildi, Hıristiyanlığı savunurken dökülen kanın, aynı düşmanları gibi, onlara da getirisi olacağı, savaş alanında ölürlerse şahadete erişecekleri düşüncesi hâkimdi. Bu aristokrasinin tam bir temsilcisi olan Nikeforas Fokas, Kilise'ye bu öğretiyi içselleştirmesini önerdi ama Konstantinopolis'te ne kamuoyu ne de ruhban bu ruh hâlini beğenmiyordu ve Nikeforas Patrik Polyeuktos'un kategorik olarak reddine maruz kaldı [Kolia-Der-

mitzaki, 414]. Bu başarısızlık tekrar fetih hareketini felce uğratmadığı gibi, İoannes Tzimiskes hâlâ Antakya'yı yeniden fetheden Hıristiyan ordusunu övüyor, bu fetih ona imparatorun İsa'nın mezarında dua etmenin hayalini kurduğu Kudüs'ün yeniden alınacağı umudunu veriyordu ki bu proje daha sonra farklı şartlarda Alexios ve Manuel Komnenos tarafından tekrar ele alındı.

Asker Azizler kültü, Demetrios, Mihael, Georgios, Theodoros Makedonya ve Komnenos hanedanından imparatorlar tarafından cesaretlendirildi. Propagandanın iddiası, bu askerlerin Hıristiyan ordularının yanında savaşan Tanrı tarafından gönderildiğiydi. Birçok subayın mühürünün sağında bu koruyuculardan biri bulunurdu.

SONUÇ

Latin ve Batılı bir geleneği takip eden Edward Gibbon, Bizanslı komutanları ve ordularını yeterince savaşkan olmadıkları düşüncesiyle küçümsüyordu. Kuşkusuz, bu komutanların taktik eserlerini okusaydı da bu sonuca ulaşacaktı. Gerçekten de bu eserlerin daha çok eski subay olan yazarları, daha önce gördüğümüz gibi, defalarca açık arazide karşılaşmanın önlenmesi, bunun yerine düşmanın gözlenmesi, özellikle de kale içindeki garnizonlar tarafından hırpalanması gerekliliğini dile getirmişlerdi. Bunda korkaklık kanıtı yerine güç dengesi değerlendirmesini görmek gerekir. İmparatorluk, neredeyse her zaman, özellikle de, iktisadi ve askerî olarak ezici bir üstünlük arz eden halifeliğin ilk iki yüzyılında, mevcutlarından daha kalabalık sayıda olan düşmana karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Tema strategosları, tedarik hatlarının kaçınılmaz uzunluğundan rahatsız olan Arapların bu zaaflarından ustaca yararlanmış ve fetihlerin yarattığı zararları sınırlayabilmek için üstün arazi bilgilerinden faydalanmışlardı. Özünde askerî yetersizliğin bulunduğu, İmparatorluğun iç bölünmelerini daha da ortaya saçan Konstantinopolis'in 1204'teki düşüşüyle gölgelense de, VIII. ve IX. yüzyıllarda iyice kurulup, çabucak yıkılan Frank ve Müslüman İmparatorlukları ile karşılaştırıldığında, bilanço etkileyicidir.

BÖLÜM VIII

İmparatorluğun Yönetici Sınıfları

Jean-Claude Cheynet

Tüm Ortaçağ boyunca, kaynaklar bize imparatorun yörüngesinde dönen, çeşitli görevler üstlenen, ekonomik gücü ve toplumsal etkiyi elinde tutan birtakım kişilerden bahseder. Kaynağın altını çizdiği veçheye göre, devlet katında yer (*oi en telei*), makam (*ekkritoi, logades*), farklı isimler ile anılırlar. Toplumsal farklılaşma her zaman, *in fine,* kaynakta ya o kişinin ya da atalarının yüksek bir görevi ya da makamına atfedilen iktidardan gelir. Sahip olunan makamları incelemeye onca makale adayan Rudolphe Guilland gibi asillerden bahsetmeye cesaret edebilir miyiz [Guilland, 238]? Kuşkusuz, *eugeneia*, –kelime anlamıyla güzel doğum– toplumsal belirleyen olabilir, ancak böylesi bir niteliğin atfedilmesi son derece öznel hatta sembolik olacak, çoğu kez ancak ruhun asilliğine işaret edecektir. Aileden aktarılan ayrıcalıkları belirleyen hukuksal bir statünün yokluğunda, bundan kaçınmalıyız ama Bizans seçkinleri, göreceğimiz gibi, hatta en çalkantılı buhran dönemlerinde bile, kuşaktan kuşağa kazanılan pozisyonları muhafaza etmeyi bilmişti. İçlerinde birçok siyasi, dinî, iktisadi, entelektüel seçkin barındırıp, iç içe pek geçmeyen, türdeşlikten uzak bu grubu keskin çizgilerle tanımlamak mümkün değildir. İmparatorun yakın çevresinden oluşan üst tabaka pek sınırlıdır, ancak daha alt katman için kuşkular mevcuttur, dairelerin sıradan personeli, başkent ya da vilayetlerin, makamlar kazanabilen veya oğulları fırsat olduğunda devlet hizmetine girebilen zengin tüccarlarından pek az farklıydı. "Fakir"in hukuksal tanımını bile kullanmak mümkün değildi ki, bu 50 altın para sahibi olmayan demekti, zira Roma döneminden kalma bu tanım, ne paranın ne de toplumun evrimini göz önünde bulunduruyordu.

Aristokrasi denilen şey İmparatorluk idari kadrolarını oluşturmuş ve pek az istisna içermekle birlikte, imparatorlar bu çevreden seçilmişti. Hep azınlıktılar, muhtemelen İmparatorluğun XI. yüzyıldaki en parlak günlerinde bile devlet daireleri, Kilise idarecileri ve aydınlar da dahil ancak birkaç bin aileden söz edebiliriz.

YÜKSELEN ARİSTOKRASİNİN TAZELENİŞİ

Alexandros Kazhdan seçkinlerin tarihinde iki noktaya doğrudan karşı çıkmıştı [Kazhdan-Ronchay, 424]. Bu bilim insanına göre, VII. ve VIII. yüzyıllarda, bol miktarda yeni kişi ortaya çıkmıştı. Bunun nedeni, mütevazı ailelerden gelen, ancak iktidarı kılıçlarının gücüyle alan yeni adamların yolunu açan savaşlardır. Bu sav, bir diğerini de içinde barındırır, bu da VI. yüzyılda halen güçlü olan Senato sınıfı ile IX. ve X. yüzyıllarda sivrilen aileler arasında süreklilik eksikliğidir. XI ve XII. yüzyıllarda Komnenos imparatorlarının etkisi altında, aristokrasinin üst katmanı artık yeni gelenleri içe almayacak ve sosyete katılaşarak, İmparatorluğun, başarısının anahtarlarından biri olan yabancıların asimilasyonunu yitirecektir.

VII.-IX. YÜZYILLARDA KADROLAR

VII. yüzyıl krizin en sert döneminde, daha bol bulunan mühürleri de içine katsak bile, seçkinlerin evrimini anlamak için gereken kaynaklarımız zayıftır. Şans eseri, ordulara birçok kadro sağladıkları bir sırada, Ermeniler geldikleri ailelerin karakteristik isimlerine uygun isimler almıştı. Yahut, Ermeni kanından generaller Arap fethinden bile önce bir bölümü İmparatorluk'ta yerleşen, Mamikoniyan veya Gnuni sonra da Bagratiler gibi en ünlü soylardan gelmişlerdir. Yirmi yıl önce zannedildiğinden daha az yalıtık başka vakalar, VII. yüzyıldaki kesintinin, savaştaki kayıplar ve siyasi istikrarsızlık düşünülürse, kaçınılmaz olarak yenilenme oranı daha yüksek olan askerlerinki de dahil olmak üzere, birdenbire olmadığını gösterir. Armeniakon Strategosu ve müstakbel İmparator I. Nikeforos, Ghassani Patrikiosu Gabalas'ın soyundan gelir. Esas olarak Anadolu'ya indirgenmiş bir İmparatorluğun Ortaçağ formuna geçişinin sonuçlarını daha iyi ölçebiliyoruz. Geniş beylik arazi sahipliği üzerine kurulmuş Senato sınıfı, askerî bunalımlar ile belki de vergi baskısının artışının kurbanı olarak büyük oranda kaybolmuştur. VI. yüzyıl sonunun Mısır örneği genelleştirilecek olursa bundan kuşku duymak için neden yoktur. Emlak vergisi ödemesi yapma yükümlülüğündeki mal sahipleri, köylüler üzerine maruz kalınan yükseltim olmadan geçinemiyorlardı ve vergi rantlarını kaybettiler. Kuşkusuz en fazla zarar görenler orta ölçekte mal sahipleri oldu [Zuckerman, 330]. Bu evrim en iyi İtalya'da gözlenir [Brown, 1189]. Romalı senatörlerin bir kısmı, muhtemelen daha iyi durumda korunan Konstantinopolis'e sığınmıştı. Theofanos, İmparator Filipikkos'un başkentte törensel bir geçit töreninden sonra, geleneksel aristokrasiden başka bir anlama gelemeyecek olan, eski tabakadan yurttaşları öğle yemeğinde ağırladığını rapor ederken, kuşkusuz bu seçkinlerin temsilcilerine gönderme yapıyordu.

Büyük ailelerin kökenlerini, bu mümkün olduğunda, gözlemlerken, aralarından birçoğunun İsaurialılar döneminde ortaya çıktığını ve üyelerinin askerî görevlerde bulunduğunu not ediyoruz. Ayrıntı verildiğinde, Anadolu çıkışlı olduklarını görüyoruz. VIII. yüzyıl için az bilgi olduğu hâlde, bu senaryoyu varsayabiliriz. İsaurialı imparatorlar, sonra II. Mihael ve bir sonraki yüzyılda onun ardılları, İmparatorluk iktidarını birtakım subaylara yaslanarak sabitlediler. Hükümdarlar bu adı geçenlere servet bahşederken, onları hanedanla dayanışma içine sokacak evliliklerin sayısını artırdılar. Karşılığında, bu subaylar başkentte uzun süredir kurulmuş bulunan aristokrasiye karşı İmparatorları destekliediler. Aristokrasi, çoğunlukla, ikonodülleri destekledi ve mülk zenginliği sayesinde VIII. yüzyıl sonunda Bithinia'da manastırların yeşermesinin kaynağı oldu ki Günah Çıkarıcı Theofanos, Platon ve yeğeni, Stoudioslu Theodoros gibi vakalar da bunun göstergesidir. Bazı kaynaklar, sivil gelenekten gelen bazı ailelerin en az VII. yüzyıla dayandığı tahminini doğrular. Böylelikle Patrik Germanos ve Fotios'un atalarını VII. yüzyıldan beri tanırız.

Aile ağaçlarının bu erken olgunlaşan ağırlığı, İmparatorların hoşlarına giden şeyi yapmaktaki sınırsız özgürlüğüne karşı gelişiyordu. Gerçekte, İmparatorluğun efendileri, güçlü ağların desteğine sahip olmak için, gayretli hizmetkârlarının çocuklarını onurlandırmaya özen gösteriyor ve sonuç olarak, yüksek görevler getiriyor ve önemli makamları elde tutma menfaati bazen bir yüzyıl boyunca, Fokaslar, Malenoi, Skleroi vakalarında olduğu gibi, aynı ailede kalıyordu... Gözden düşme durumunda, bu akımı durdurmak yeterliydi ve aile ilk sırayı işgal etmese de illa yok olması da gerekmiyordu.

Bu uygulama, aynı genosa ait olma hissiyatının ve kuşaksal belleğin işareti olan aile adlarının ortaya çıkmasıyla daha iyi algılanabilir. VIII. ve IX. yüzyıllara giden isimlere Palaiologoslar döneminde bile, yani altı ila yedi yüzyıl boyunca rastlanır: Mellissenoslar, Argyroslar, Dukaslar, Krateroslar. *Eugeneia* kariyerleri destekliyordu ve İmparator VI. Leon bunu, istisnasız tüm generallerinin seçiminde, kriter hâline getirdiği iddiasındaydı. Ataların onurlandırılması toplumsal bir silah hâline gelmişti ve X. yüzyıldan itibaren bazı kronikler aile arşivlerini, Kourkouaslarınki, Fokaslarınkini veya bir sonraki yüzyılda Kekaumenoslarınkini kullandı.

Askerî aristokrasinin İsaurialılar zamanında ayırt edilen neredeyse tamamıyla Anadolu'da zaten yerleşik ilk nüvesi, Araplara karşı uzun savaş sırasında güçlendi ve sınır vilayetlerinde köklendi. Giderek iki ana gruba ayrıldı: Biri, Paflagonya ve Haldiya kökenliydi, önce Melitene sonra da Mezopotamya Emirliğine doğru döndü; Anatolikonlar, sonra Kapadokya ve Harsianon içinde kurulmuş olan diğeri, Kilikya

ve Antakya Araplarına saldırıyordu. X. yüzyılda, ilk kümede Dukaslar, Argyroslar, Kourkouaslar, ikincisinde ise Melissenoslar, Fokaslar, Maleinoslar, Skleroslar sivriliyordu [Cheynet, 422].

Dolayısıyla bir soyun başarısı, birden fazla kuşağa aynı görevlerin devredilebilmesine dayanıyordu. X. yüzyılda Muhafızlar komutanı veya Anatolikonlar Strategosları listesi bu bakımından faydalıdır, zira burada Fokas, Maleinos veya Tzimiskes isimlerine rastlanır... VII. Konstantinos döneminde, Makedonyalılar ile Lakapenoslar nefretini paylaşan Fokaslar, Muhafızlar domestikosluğu, –Bardas'a emanet edilmişti–, Anatolikon, Kapadokya ve Seleukeia Strategosluğu, –sırasıyla Nikeforos, Leon ve Konstantinos, Bardas'ın üç oğlu–, görevlerini ellerinde tutmuşlardı [Cheynet, 441]. Kuşkusuz, bu örnek, istisnaidir çünkü daha sonra II. Basileios'un, Genç Bardas Fokas isyanında zor bir zafer kazanmasının üzerine yayınladığı, güçlülere karşı novelinde, bundan böyle lanetlenmiştir [Cheynet, 461; Holmes, 152].

SON MAKEDONYALILAR DÖNEMİNDE EVRİM

Yüzyıllar boyunca, aristokrasinin kenar çizgileri değişime uğradı, sadece imparatorun lütfu hızlı kariyere izin verirken, hiyerarşinin zirvesinde daima yeniden sınıflandırmalar oldu. Bu sırada, toplum içindeki aristokrasinin yapıları, bunca üyesi imparatorun hışmına uğrarken, mülk zenginliği ve bağlantılarına dayanan ailelerin genel kural olarak siyasi altüst oluşlar karşısında nasıl ayakta kaldığını açıklar. Amorium Hanedanlığı'nın kadroları Makedonyalılar döneminde hâlâ seçkin bir yer muhafaza ediyorlardı. II. Basileios'un takdirine mazhar olan ailelerden oluşan Komnenos hizibi, darbelerce zengin XI. yüzyıl boyunca, grubun şu ya da bu üyesini vuran şans dönümlerine rağmen, gelişimini sürdürdü. XI. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, sivil aristokrasiyi güvensizlik hissi avucuna aldı, zira birçok rejim değişikliğini izleyen mal müsaderelerinden kaçma olanakları her zaman yoktu ve temsilcilerinden biri olan Mihael Attaleiates, *basileus*'a koruyucu bir yasa çıkarması için çağrıda bulundu [Burgmann, 428]. Komnenosların gelişiyle, yeni bir ayaklanma, muhtemelen Batı Küçük Asya kökenli Paleologos ve Kantakuzenosları ön plana itti ve Sklerosları ve Anadolu aristokrasisinin eski ailelerini geri plana çekti [Seibt, 445]. 1204 bile o zamanlar devletin zirvesinde olan aileleri, Paleologos, Angelos, Laskaris, Torunikiosların devamlılığını zedelemedi. Maleinos ve Fokasların yüksek aristokrasisini saf dışı bırakmak için II. Basileios ve VIII. Konstantinos'un vahşi saldırılarını beklemek gerekecekti, yine de bu ailelerin bir kolu İznik İmparatorluğunda tespit edilebilir kaldı.

Bununla birlikte XI. yüzyıl kayda değer değişiklikler üretti: Sivil gelenekten gelen ailelerin iktidara yükselmesi, Makedonya'da güçlü bir grubun ortaya çıkışı ile Komnenos hizbinin oluşması.

Siyasi düzlemde iktidar oyunlarının yine de en az olduğu Konstantinopolis devlet dairelerinde, bir ailenin önemli bir üyesi etkili bir görev elde ettiğinde, akrabalarının işe alınmasını destekledi ki bu, orduda olduğu gibi, tecrübesini aktaran yaşça daha büyük birinin yanında çıraklık yaparak mesleği öğrenme tekniği nedeniyle kolaylaşıyordu. Bunun dışında, XI. yüzyıldan itibarendir ki sivil gelenekten aileler daha sistemli şekilde, Kilise hiyerarşisinin özenli bir eğitim gerektirmesi lazım olan yüksek mevkilerini elde ettiler [Tiftixoglu, 323]. Yüksek memur hanedanları bazı görevleri buradan kapmayı başardı ve XI. yüzyıldaki en çarpıcı örneklerde, ki birçoğu *genikon logothetis*i görevinde bulunan Xeroslar ve Kilise'de ileri kademeler ve sivil memuriyetlerde yüksek görevleri birbiri ardına alan Hrysobergesleri bunlardandır, ancak onlar kadar Komnenoslar ile evlilik yoluyla akraba olmayı başaran Kanateroslar, Katafloroslar, Serbliaslar, Promoudenosları da sayabiliriz.

Ekonomik refah ile birlikte, bu sivil memurların tekelleştirdiği vergi ödemeleri onları o kadar kısa sürede zenginleştiriyordu ki, kanlarıyla hizmet etmeye en eğilimli olan aileler onların saflarına katılmaya geliyordu. Ancak başarısızlıklar da olmuyor değildi ve birçok vergi toplayıcı, toplamaya söz verdikleri miktarı denkleştiremedikleri için sonunda battı. Konstantinopolis'te, mütevazi sınıflardan devlet görevlileriyle zengin tüccarlar arasındaki fark XI. yüzyıldan itibaren bulanıklaştı, daha önceden bilinmedik isimler mühürlerde belirmeye başladı. Bu da kadronun zengin kentsoyluların, iyi eğitim almış çocuklarıyla genişlediğini kanıtlar ve içerlenen ve zamanın kroniklerince, örneğin Mihael Psellos tarafından sıklıkla eleştirilen bir toplumsal açılım izlenimini onaylar niteliktedir. Bu yeni gelenler hiyerarşinin zirvesine, Komnenoslar dönemindeki daha sıkı toplumsal denetim nedeniyle, gelemediler [Cheynet, 422].

Patrik Mihael Kerularios'un İsaakios Komnenos'un lehine başkenti ayaklandırdığı 1057'teki isyan, Konstantinopolis seçkinlerinin bu etkisinin zirve noktalarındandır, onun nüfuzu sadece görevinden değil, başkentin Dukaslara bağlı Makrembolitesler gibi en ileri gelen aileleriyle ilişkilerinden ileri geliyordu [Cheynet, 461].

II. Basileios'un, aristokrasinin üst katmanındaki dönüşümlerdeki etkisi dikkat çekicidir. Bazıları [Ostrogorsky, 120], imparatorun az kalsın iktidarını kaybetmesine neden olacak, Doğu ordularının subay kadrosuna karşı kökten bir düşmanlık beslediğini sanmışlardı. Gerçekte, aralarında babaları Manuel'in Bardas Skleros'a karşı İmparatora cesurca hizmet ettiği İsaakios ve İoannes Komnenos da olan, hepsi XI. yüzyılda

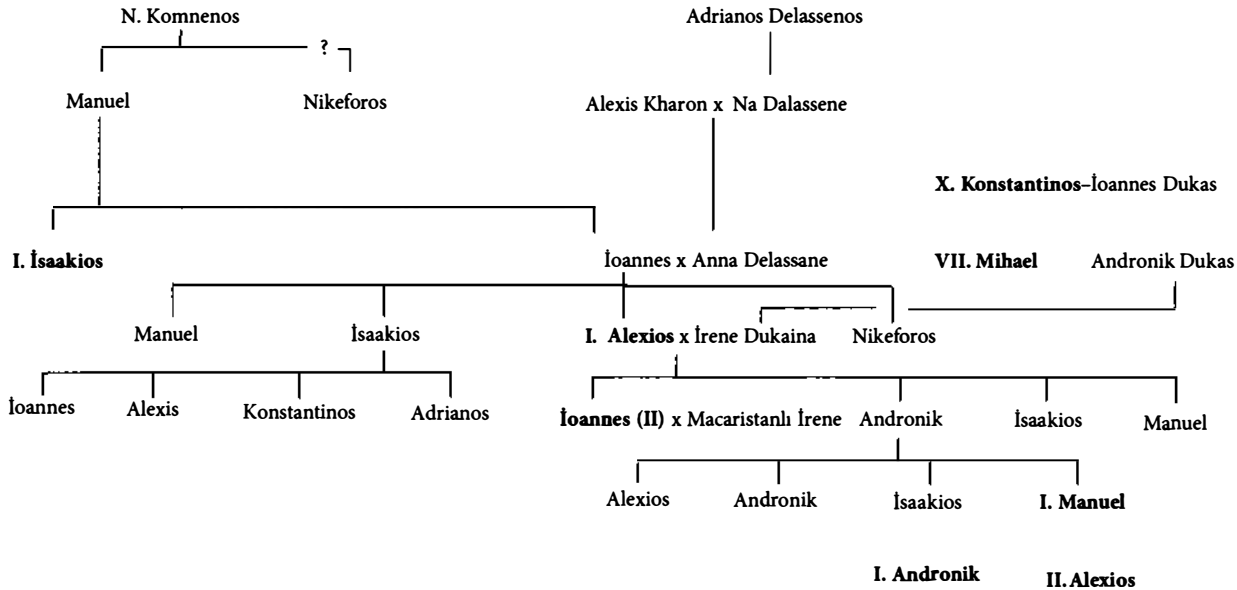
iç veya dış savaşlarda birincil rol oynayan ve doğrudan veya dolaylı olarak Komnenoslarla akrabalık ilişkisi olan Delassenoslar, Botaneiatesler, Kontostefanesler, Pegonitesler, Bourtzesler ve Gabaslardan oluşan yeni bir askerî kuşağı desteklemişti. Muzaffer imparator, kendisini uzun süre titreten ve XI. yüzyıl boyunca yüksek devlet görevlerini işgal eden ancak Komnenoslarla uyuşamayan Sklerosları da affetmeyi tercih etti [Cheynet, 422 ve 461].

II. Basileios ve Anadolu aristokrasinin başarısızlığı ile güç odağı Konstantinopolis'e taşındı, nakit bol miktarda akarken, burada bundan böyle İmparatorlar, kariyer ve servetlere karar verecekti. Bu nedenle, birçok aile taşradaki mallarını muhafaza ederken, önemli herkes başkente yerleşti. Bu evrim, potansiyel rakiplerini etkili şekilde gözetim altında tutma fırsatı bulan İmparatora yaradıysa da, karşılığında yerel halkları doğal liderlerinden uzaklaştırdı. Bu konu tamamen yeni sayılmazdı, zira daha önce de –belki sanal olarak, faal hizmette olmayıp gerçekte mevcut olan– önemli mevkilere hemen getirilen, Sarayı koruma görevinde olan Rum veya yabancı arkhonlar için kayda geçmişti.

Bu merkezileşme eğiliminin bir kayda değer istisnası vardır. O zamana dek Bizans Batısı, muhtemelen Bulgarlar veya Kuzeyli göçerlerle savaşlar kesintilerle sürdüğü ve Müslümanlara karşı yürütülenler gibi şeref ve zenginlik getirmediğinden, Doğu'nunkiyle kıyaslanabilecek askerî bir aristokrasi çıkarmamıştı. Oysa, XI. yüzyılda, birçok soy, Ermeni kökenli Tornikioslar, Batatzaslar, Bryennioslar Adrianopolis/Edirne'de yerleşmiş, bu nedenle "Makedonya" hizibi adını almışlardı. Batı *tagmata*'sına hâkim olup, 1047'de Leon Tornikios veya 1077'de Nikeforos Bryennios'un tahtı ele geçirme girişimlerinden sonra, başkentteki insanların onlara karşı nefreti nedeniyle yıprandılar.

KOMNENOSLARIN YÜKSELİŞİ

II. Basileios'un gözdesi Komnenoslar, etraflarına XI. yüzyılın asker seçkinlerini toplamayı başardılar [Barzos, 439]. Bir kadın, İsaakios Komnenos'un baldızı Anna Dalassene, Diogenesler, Taronitesler, Melissenoslar, Dukaslar gibi dönemin en iyi ailelerine, birçok çocuğunu evlilik yoluyla bağlamasını bildi ve darbelerle ayrılmakla beraber birbirini takip eden, IV. Romanos Diogenes, VII. Mihael Dukas ve III. Nikeforas Botaneiates'in üç iktidarı boyunca, onlara entrikalarıyla en yüksek görevleri sağladı (bkz. genel tablo) [*Kadınlar ve İktidar*, 454]. Komnenosların iktidarı ele geçirişini, taşralı askerlerin değil, başkentteki bir hizibin zaferi olarak not etmek gerekir çünkü II. Basileios'tan bu yana, Konstantinopolis'te başarılarını hazırlamaya koyulmuşlardı. Son olarak, Anna Dalassene'nin oğullarından ikincisi olan Alexios'un

Kalın yazılanlar imparator

Komnenosların Erkek Soyağacı (X. -XII. yüzyıllar) (S. 182)

tahta çıkışı, beklenen bir zafer oldu. Yeni imparator iktidarını, aynı yöntemleri kullanarak sağlamlaştırdı: Dukasların vazgeçilmez desteğini sağladı [Polemis, 443] ve Paleologosları ve son olarak da en büyük kızı Anna'yı, Alexios'un şahsen Botaneiates hesabına savaştığı, 1077-1078 isyankârının torunu Nikeforos Bryennios ile evlendirerek "Makedonyalıları yanına çekti. Bundan böyle aristokraside çekişme Komnenoslarla akraba olanlarla olmayıp, taşıdıkları ad ne kadar şerefli olursa olsun, ikinci sınıf mevkiine atılanlar arasında olacaktı.

Askerî bir gelenekten gelen ailelerle, sivil gelenekten gelenler arasında kesin bir çizgi çizmek ve Komnenosların tahta geçişinin ilklerin zaferini sembolize ettiğini söylemek ne derece doğru olur? Aslında, XI. yüzyılın iç savaşları, bazen askerlerle siviller arasındaki çekişme bağlamında yorumlanmıştır. Oysa, birbiriyle çekişen kamplar içinde, prosopografyanın ortaya çıkardığı, her gelenekten ailenin karıştığıdır. Dahası, iki küme arasındaki ayrım, pek de keskin değildi ve aile içi evlilikler daha fazla olsa da, evlilik bağları oldukça sık birbirine bağlıyordu. Son olarak, bir kategoriye ait olmak, bir konumda donup kalmak anlamına gelmiyordu. Alexandre Kazhdan'ın daha önce belirttiği gibi, X. yüzyılın birçok asker seçkin ailesi bir sonraki yüzyılda sivil, özellikle finansla ilgili görevlere döndü [Kazhdan-Ronchey, 424].

HALKA AÇIK BİR ARİSTOKRASİ Mİ?

Gerçekte babadan oğula geçen aristokratik mekanizmaya rağmen, değişik derecelerde, yeni insanların yükselişi tüm Ortaçağ boyunca devam etti; daha da önemlisi, ancak XI. yüzyılın başına dek, henüz genel kural hâline gelmemiş olan ise özellikle Komnenoslar dönemiyle sınırlı kalışıydı. Aristokrasiye daimi geçiş, XI. yüzyılda, iyi bir eğitim bir İoannes Mauropous, bir Mihael Psellos veya bir Mihael Attaleiates'i küçük imparator danışmanları halkasına soksa da, normal olarak parlak bir askerî kariyer gerektiriyordu. Bununla birlikte, iyi evlilikler yapmayı başaramayan entellektüellerin girişi daha geçiciydi. Psellos ve Attaleiates adları bir veya iki kuşak sonra yok oldu.

XI ve XII. yüzyılda beliren yeni isimlerin birçoğu, kuşağa yabancı kökenli gelir. Yabancılar, Hıristiyan olmalar veya dönmeleri koşuluyla, ayrımcılık yapılmadan kabul ediliyor ve aristokrasiye küçümsenmeyecek oranlarda dahil oluyordu. II. Basileios dönemine kadar en büyük küme olan Ermeniler de, tüm yabancılar için geçerli özellikler arz ediyordu. Aralarından, en yüksek mevkilere gelenlerin tümü, örneğin X. yüzyılda kucak açılan Tournikioslar ve Taronitesler ile bir sonraki yüzyılda Vaspurakan ve Ani kraliyet ailelerinden gelenlerin ardılları gibi, prensler çıkaran soy kütüklerinin mensuplarıydı, [Garsoian, 433]. Sonrasında,

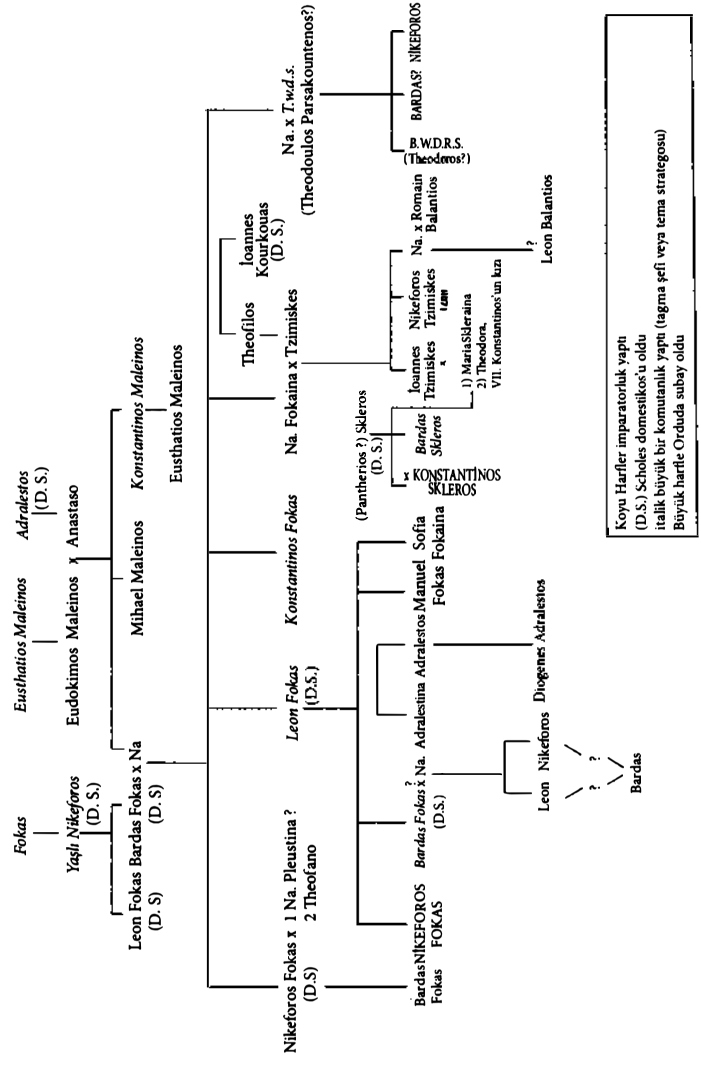
yabancıların gelişi isabetli bir şekilde İmparatorluğun karşı karşıya kaldığı halkları yansıtıyor, mütevazı oranda Slav, Arap [Stavrakos, 435] Bulgar, Gürcü'yü müteakkip, X. yüzyılın sonu itibariyle giderek artan sayıda Frank kaydediliyordu [Shepard, 437]. Bu yeni gelenler, genel kural olarak kendi ülkelerindeki seçkinlere dahildi ve İmparatorluk ordusuna sıklıkla sadık adamları ile birlikte katılıyorlardı. Kök salan bu Franklar, pek zengin soyağaçlarına sahip değillerse de, yine de çoğunluğu Norman veya İtalyan soylularındandılar: Petralifai, Rogerioi, Lapardai gibi. XI. yüzyılın ikinci yarısında ve Komnenoslar döneminde, Türkler önemli askerî görevlere geldiler. Küçücük yaşta esir alınan Tatikios ve İoannes Aksouh, sırasıyla Alexios Komnenos ve II. İoannes tarafından büyütülüp, emin kişileri oldular. Burada yeni gelenlerin soylu ailelerden gelmeleri kuralına bir istisna görmeli miyiz? Bu pek de kesin değildir, zira müstakbel imparatorun oyunlarına, basit bir soyağacından gelen gençler dahil edilmiyordu [Brand, 432]. Girit Emiri'nin adanın tekrar fethi sırasında ele geçirilen oğlu, Ruslara karşı Tzimiskes'in yürüttüğü savaşta çabucak sivrildi ve Anemas ailesini kurdu. Aynı şekilde, Bulgar Kralı'nın, 1018'de II. Basileios tarafından esir edilen çocuklarının tümü Anadolu'nun en iyi aileleriyle birleştiler [Bozilov, 431]. Sadece Varanger Muhafızların, Rus, İngiliz ya da Danimarkalı şefleri, hiçbir iz bırakmadılar.

ETKİ ARAÇLARI

AİLE KLANLARININ TAHSİS EDİLİŞİ

Evliliklerin antlaşmanın eş imzacısı iki ailenin çıkarlarını birleştirmesi veya en azından eski rekabeti bitirmesi beklenirdi. Gerçek bir hizibin ortaya çıkışının tastamam örneği, gördüğümüz üzere Komnenoslarınkiydi, aristokrasinin üst katmanını yeniden yapılandırmışsa da, bu sonuç olarak uzun bir listenin sonundan başka bir şey değildi. VII. ve VIII. yüzyıldaki ilk kümelenmeleri, kaynak eksikliği nedeniyle, ancak kısmen biliyorsak da [Auzépy, 438], başlıca askerî liderler etrafında örülen ittifaklar ağı ve hatta başkent aristokrasisinin de ötesindekiler, XI. yüzyıl başında, Muhafızlar komutanı Türk Bardanios'un yardımcılarının evliliklerle bağlanmış olduğunu öğrendiğimizde aydınlığa kavuşmuştur. Bir başka kümelenme, Makedonya hanedanının çöküşünden sağlam kurtulmayı başaran, İmparatoriçe Theodora'nın kalabalık ailesinin etrafında çizilmiştir. Komnenoslarınkinden önceki en sağlam başarıyı, X. yüzyılda Küçük Asya'nın tüm önemli soylarını birleştiren, Fokas ailesinin hanesine yazmalıyız (bkz. tablo). Maleinoslar Fokasları tüm girişimlerinde yılmadan desteklemiş ve makus talihlerini de paylaşmıştı,

ancak özellikle Ermeniler arasında, başka destekçileri de olan Skleroslar, kendilerini evlilik bağlarına rağmen, dayanışma içinde olmak zorunda hissetmemiş ve iktidar yarışında rakip olarak kalmışlardı [Cheynet, 441].

Aynı şekilde, İoannes Tzimiskes'i çıkaran Kourkouaslar da kendi kartlarını oynadılar. Akrabalığa bağlı olan mecburiyetler, özellikle yardımlaşma oldukça çabuk gölgelenip, kardeşlerden olan kuzenler arasında hiç hissedilmezken, amca-yeğen arasında güçlü şekilde devam ediyordu.

İmparatorların, evlilik işlerine karışma niteliği yoktu, bununla birlikte tamamen ilgisiz de değillerdi. Öncelikle, aile içi evlilikler onların onayı olmadan gerçekleşemiyor, denetim giderek ağırlaşıyordu. I. Basileios, kızlarına, boğucu kayın ailelerin önüne geçmek için, evlenmeyi yasakladı; Manuel Komnenos kuzenlerinden biri ile imparator kanından bir prensese göz koymak için fazlasıyla vasat bir aileden geldiğine kanaat getirdiği Mesarites isimli birinin beraberliğine engel olmak için araya girdi. II. Basileios, gözdelerinden bazılarının evlenecekleri kişileri seçti: Onun müdahalesi üzerine müstakbel İmparator İsaakios Komnenos bir Bulgar prensesiyle evlendi. Genellikle, imparatorlar ki aralarında yine II. Basileios da vardı, yüksek aristokrasinin evliliklerine, evliliği engelleyen sebepler konusunda giderek daha sıkı önlemler alan, iptal durumlarını tespit eden, bir kere engelleyici neden bulunduğunda beraberliği hemen fesheden ve diğerlerinde devam edip edemeyeceğine karar veren Kilise aracılığıyla, hâkim olmaya çalıştı. Dolayısıyla belli bir karar marjı bulunuyordu [Laiou, 733].

Eklememiz gereken, evliliğin iki aile veya iki kişiyi birleştirmenin tek yolu olmadığıdır. Manevi akrabalıklar da ittifakı sağlamlaştırmanın, olası bir rakibi etkisiz bırakmanın ya da toplumda bir yer edinmenin bir başka yoluydu: Mihael Psellos, torununun vaftiz annesi İmparatoriçe Alanialı Maria olduğu için gurur duyuyordu. Manevi bağlar Kilise tarafından akrabalık derecesine göre dikkate alınıyordu [Macrides, 456; Patlagean, 752].

Bununla birlikte, kardeş edinmeye Kilise onay vermese de, iki kişi tamamen kendi iradeleriyle yakınlaşmış oluyordu. Bu şekilde iki general, geleceğin İmparatoru Romanos Diogenes ve gelecekte tahtta hak iddia edecek Nikeforos Bryennios, birbirlerini kardeş edinmişlerdi.

KADINLARIN YERİ

Bizans toplumunda kadınların yerini incelemek, bize yine araştırdığımız dönem için kaynaklarımızın zavallılığını hatırlatıyor. Papirüs cinsinden kaynak bolluğu artık ortadan kaybolduğundan, özellikle cenaze merasimi övgülerinde hafiagrafya ve retoriğin sundukları dışında, artık kaynaklar neredeyse tamamen kural koyucu olanlardır. Köylü kadınlar veya şehir halkından, azizesinden fahişesine kadınların hayatını tasvire çalışmak, bunlar hakkında ancak klişelere ulaşabildiğimiz için beyhude bir çaba olacaktır. Kilise tarafından mahkûm edilseler de toplum

tarafından hoş karşılanan fahişeler, Konstantinopolis'te, imparatorun iyilikseverliğini değerlendirmeye yarıyordu, zira hükümdarlar çoğu kez dilenciliğe mahkûm edilen bu bahtsızlar için manastırlar kuruyordu. Kullanılabilecek tek tanıklıklar ve dahası pek az istisnayla hepsi erkek çevrelerden gelen, yüksek sosyete kadınları hakkında olanlardı.

Kadınların yeri, büyük oranda bir önceki dönemden miras alınmıştı [Beauchamp,271] ve onlara atfedilen çizgilere sadıktı: "Zayıflıkları" ve namusları, insan içine çıktıklarında tehdit ediliyordu, vesayet altına alınmasalar da, bir türlü büyüyemeyen yeniyetmeler olarak değerlendiriliyorlardı. Karı koca arasında eşitsizlik kuraldı: Sadece baba çocuklarının üzerinde iktidar (*exousia*) sahibiydi. Bunun sonucunda, kadınlar özellikle de kaçırılmaya karşı veya finansal düzlemde korunuyorlarsa da, toplumda da, Kilise'de de aşağı konumdaydılar. Kadınlar kamu görevlerinden uzak tutuldu, tek tük istisnalar dışında adalete erişimleri engellendi ve tanıklıklarına ancak bunu yapabilecek erkek olmadığında, mesela doğumlarda, başvuruldu [Beauchamp, 453]. Kilise'de, elbette ki ruhban olamıyorlar, mihrap ile belirlenen kutsal bölüme girmeleri, *Eski Ahit* kaynaklı saflık kuralları yüzünden engelleniyor ve topluluk içinde söz alamıyorlardı. Buna karşın, elbette ki kadın manastırlarını yönetebiliyorlardı. Bu sert kurallara laik alanda her zaman riayet edilip edilmediğini bilmiyoruz. Böylelikle dullar, yeniden evlenmedikleri sürece reşit olmayan çocukları adına büyük bir hareket özgürlüğünden faydalanıyorlardı.

Soylu kadınlar her zaman dikkate değer bir rol oynamışlardı, ancak bu kaynaklarımızın süslemelerinde kalmıştır. XI. yüzyıldan itibaren, en önde gelen ailelerde kadınlar dikkate değer bir yer edindiler, zira kan bağları daha da ağır basmaya başlamıştı ve geldikleri aileyi temsil ettiklerinden, kendilerine ait mülkleri de olduğundan, gerçek bir iktidara sahiptiler. Vasiyet yazma veya sözleşme yapmakta serbesttiler. I. Alexios'un karısı İrene Dukaina, kendisi de parlak İasitos ailesinden olan kocası Mihael tarafından kötü davranıldığına inandığı kızı Eudokia'nın evliliğini bozmaya çekinmemişti. Rum soyundan imparatoriçelerin etkisi Komnenos ve Angeloslar döneminde arttı: İrene Dukaina veya III. Alexios Angelos'un eşi Eufrosynia Kamaterissa zamanlarının siyasi entrikalarına karıştılar. Kadınlar babalarının adını koruyor, eşlerininkini almıyorlardı. Bazen, çocukların da babalarınınkinden daha şanlı bir isme sahip olan annelerinin adını taşıdıkları da görülüyordu. Bunun dışında, bazı soylu kadınlar, özellike de Komnenoslar, yüksek bir kültür aldılar: Anna Komnene tek bir figür değildir, XII. yüzyılın başka prensesleri de edebî çevreleri hareketlendirdi veya bilimsel eserlerin adlarına yazılmasını sağladılar [Gouma-Peterson, 181].

SERVETLER VE MİRAS

Başkalarının mallarını zorla ele geçirip tekel kuran güçlüleri ihbar eden, X. yüzyıl Makedonyalı İmparatorların buyrukları, aristokrasinin ekonomik gücünü sahip olduğu beylik arazilerden aldığını sanmamıza yol açar. Bu muhakkak ki İmparatora doğrudan erişimi olmayan taşralılar için geçerlidir, ancak İmparatorluk'taki en büyük servetlerin kaynağı, mülk gelirlerinin uzun ve yavaş birikiminde aranmamalıdır [Cheynet, 450], bu gelirler sabit olsalar da getirileri mütevazı kalır [Oikonomides, 556]. İmparatora hizmet daha çabuk zenginleştiriyor ve hatta bazı gözdeler için olağanüstü düzeylere varıyordu. En büyük görevlerin sahipleri, şanlı makamlardan yararlananlar ki bunlar birbirine bağlıydı, mesut seçilmişler olarak her sene onlarca altın lira değerinde *rogai*'yi garantiliyorlardı. Bu rakamlara imparator *doreai*'si, Konstantinopolis'te saraylar, muzaffer generaller için yeniden fethedilen ülkelerde geniş araziler de ekleniyordu. Toplumsal konumları, devlette en yüksek görevlerde olanlara, itiraz etme olanakları olmayanların ve hatta devletin de zararına, hilelerle toprakları ele geçirme fırsatı veriyordu. İmparatorluğun yönetimini ele geçirmeden bile önce birçok imparatorun sıkı destekçisi Basileios Parakoimomenos, Müslümanlardan yeni geri alınan vilayetlerde kamu arazilerinin bir bölümünü üzerine geçirerek devasa bir servet edinmişti. Son olarak, hükümdar sadık bir bakanını ödüllendirmek istediğinde, ona bir imparatorluk manastırını *kharistikariat** olarak veriyordu [Ahrweiler, 448]. Konstantinos Leikhoudes, ayrıca bir *sekreton*'u olan, Manganes'i verdikten sonra Patrik olabilmişti.

İmparatorluk bağışlarından (*doreai*) gelen mülkler ömür boyu tahsis edilmişe benzer. Böylelikle Konstantinopolis sarayları birbirini izleyen, o dönemin gözdesi, birçok isme verilmiştir. Daha genel olarak, vaktinde maliyeye ait olan bir mülkün talep edilmesiydi. Öyle görünüyor ki, bir imparator tarafından uygun görülen bir *dorea*'nın geçerliliğinin devam etmesi için, ardılının da onayı gerekiyordu. Manastırlar imparatorların cömertliklerini biriktirmede, laiklerden daha fazla başardılar ve mülkiyet haklarını tahsis eden tüm belgeleri, Athos Manastırları dışında günümüze hiç kalmayan, arşivlerinde muhafaza ettiler. Hiçbir laik arşivinin derinliklerine, sadece dolaylı olarak manastırlara geçen birkaç mülk dışında, sahip değiliz. İmparatorun yakın akrabaları veya gözdeleri, özellikle de yakın akrabalarına karşı son derece cömert olan Komnenoslar döneminde, senatörlerin sözcüsü kronik yazarı Zonaras gibi dışlananların eleştiren bakışları altında, yüzlerce altın lirayla ölçülen servetler topluyorlardı. Bununla birlikte, zenginlik birikimi, Geç Antikçağ'ın en güçlü ailelerinin servetleri ile kıyaslanamazdı.

---

* (Yun.) *kharistikariat:* Manastırın yönetiminin geçici olarak ruhbandan olmayan bir kişiye verilmesi ve bu kişinin gelirlerden faydalanması. (ç.n.)

Buna karşın, siyasi rakiplere karşı müsadereye sıklıkla başvuruluyor, böylece yandaşlara da cömertçe davranılabiliyordu. Pek istisnai bir servet İmparatorların dikkatini çekiyor ve metinlerin sıra dışı zenginleşmesini övdüğü herkes sonuç olarak bu serveti kaybediyordu: II. Basileios döneminde Basileios Parakoimomenos ve Eusthatios Maleinos, Nikeforos Botaneiates döneminde Nikeforitzes, Manuel Komnenos dönemimde Alexios Aksouch veya III. Alexios Angelos döneminde Manuel Kamytzes [Cheynet, içinde Beauchamp-Dagron, 449]. Soylular, servetlerini sabitlemek için sıklıkla mülk zenginliklerine siper olan manastırlar kurmuş, böylelikle Kilise mallarına sağlanan korumadan faydalanarak, aile içinde kaldığı hâlde bunları bir anlamda dokunulmaz kılmıştı zira, *typtikon* (düzenleme) mirasçıların manastırın yönetimini, yani gelirlerini korumasını öngörüyordu [Kaplan, 452].

İmparatorluğun ekonomik hayatına aristokrasinin, tarım ürünleri ticareti dışında dahil olması, belge eksikliği nedeniyle, henüz karanlık bir konudur. Bildiğimiz, Konstantinopolis'te soyluların dükkânlara yatırım yaptığı ve devlet görevlilerinin sahiplerinin zanaatkâr ve ticaret yapma yasağını, gölge isimler kullanarak aştıklarıdır [Gerolymatou, 451]. Büyük soylu *oikos*'larının iç faaliyetlerinin pazara çıkartılıyora benzeyen veya itibarlı hediyeler dağıtmaya yarayan artık değer yarattığı kesindir. IX. yüzyılda, Makedonyalı Basileios'a karşı pek cömert olan Danelis, Peloponnessos'ta yüzlerce ipek dokumacı çalıştırıyordu. Bu kadar çalışan sayısı, hadisenin efsanevi yönüyle şişirilmediyse bile, muhakkak ki sıra dışıdır, ancak ekonomik model olarak gerçeğe uygundur.

Servet, sadece karı-koca ve evlenmemiş çocukların bulunduğu çekirdek ailede, anne babanın öngörülemeyen ancak genellikle erken gelen ölümlerinde değil, daha çok nişan ve evlilikte el değiştiriyordu. Kızlar bazen pek erken yaşta, erken çocukluk döneminde sözleniyorsa da, ilke olarak 15 yaşına doğru, kendilerinden birkaç yaş büyük bir eşle evleniyordu. Gelinler, ailenin zenginliğine uygun, miras payına denk düşen bir çeyizle gelirdi... Damat, evliliğin sabahında, çeyizin yarısı veya üçte birine denk gelen *hybolon* sunardı, X. yüzyıldan itibaren buna çeyizin onda biri kadarlık bir tamamlayıcı, *theoretron* eklendi. Aileler mülkleri karşılıklı servetlerinde tutmaya dikkat ederdi. Çeyiz, çocuksuz ölen gelinin ebeveynlerine geri verilirdi. Eğer gelin dul kalırsa, kullanımı onda kalırdı. İkinci evlilikler hoş görülürdü çünkü birçok kadın, birçok çocuktan sonra doğumda ölüyor veya kocalar savaşta hayatlarını kaybediyordu [Beaucamp-Dagron, 449].

Servet, her kuşakta, oğlanlarla eşit miktarı, genellikle maaş veya menkul mal olarak alan kızların da dahil olduğu çocuklar arasında bölünüyordu. Her kuşakta, zengin sınıflar için de geçerli olan yüksek çocuk ölümü oranları ve evlilik ittifakları ile bir nebze telafi edilen bu

olası güçten düşüş, hükümdarların elinde fazladan bir baskı aracına dönüşüyordu. Eğer bir baba, çocuklarının da kendisi gibi pek verimli makamlar elde etmesini istiyorsa, tahttaki hükümdara bağlılığını, çoğunlukla çocuklarını Büyük Saray'da hizmet etmeye yollamak suretiyle, göstermek zorundaydı. Gönderilenler de, bu tutsaklık sayesinde, ileride iyi mevkiler elde etmeyi umuyordu. Hükümdarın da paylaşım suretiyle zayıflayan mirası yeni bağışlarla telafi ettiği oluyordu. Bu düzenekler imparatorun onayını korumayı başaran ailelerin nasıl kendilerini en üst düzeyde tuttuklarını açıklar niteliktedir.

KLİYANTEL

Zenginlikleri ve imparator üzerindeki etkileri, önde gelen seçkinlerin çevresine hiyerarşik olarak konumlanmış, akrabalar, arkadaşlar, hizmetkârlar, kölelerden oluşan, bağımlı bir kalabalığı çekiyordu. Akrabalar illa aynı çatı altında yaşamıyorsa da, geniş *oikoi* veya saraylar, aile şeflerinin "evlerinde" toplanılmasını kolaylaştırıyordu. Bu kişiler bazen bir kâhyanın yönettiği büyük beylik arazilerin kalbinde kurulmuş şefin evine gidiyorlarsa da, şehirde daha gönüllü misafirlik ediyorlardı. Maleinosların sarayı Kapadokya Kaesarea'da idi. Güvenlik kaygısı kadar, daha tatlı bir yaşam isteği de yüksek duvarların ardındaki yaşamı haklı çıkarır. XI. yüzyıldan itibaren, yüksek aristokrasi neredeyse tamamen Konstantinopolis'te ikamet etmiş, bunun da muhakkak ki sonuçları olmuştur, zira taşradaki halkın talepleri merkezî iktidara ancak pek yetersiz şekilde iletilebilmiştir. Bu *oikos*'ta, bir odada, değerli kumaşlar, bazen bir zamanlar İmparator tarafından giyilmiş kıyafetler, nakit ve mücevherden oluşan aile hazinesi duruyordu. Bu, kaderin sillelerine karşı, kolayca taşınabilen, el konursa kaçırılabilen bir sigorta ve sadakatlerini sağlamak için yakınlara dağıtılabildiğinden bir iktidar aracı idi. Kiliseler dışında tüm kamusal yerler hazineye devredildikçe, *oikos* daha da önem kazandı. Bu konuda, soylular sıklıkla kendi küçük kiliselerini, VI. Leon'un bir kanunundan beri, vaftiz ve evlilikleri gerçekleştiren özel ruhbanıyla birlikte, hukuken edinebiliyorlardı [Magdalino, 633].

Kaynaklar, büyüklerin çevresinde, her çeşitten, bazıları kendi ağları da olan seçkinler olan *filoi*, *oikeioi*, ki aynı anlama gelen Latince karşılıkları olan terimlerdi bunlar, *amici* ve *familiares* veya *anthropoi* ("insanlar"), olduğunu bize aktarır. Güçlü birine güven beslemeyi, başarılarına kendilerini adamayı, bundan bir fayda sağlamayı umdukları için tercih etmişlerdi [Cheynet, 461]. Böylece, bağlantısı olmayan bir taşralı, ancak patronları aracılığıyla, İmparatorluk'ta bir sıfat sahibi olabilirdi. Eustathios Boilas isimli bir protospatharios, 1059 tarihli vasiyetinde, kendisine onca iyilik eden efendisi ve senyörü (*kyrios* ve

authentes) Mihael Apokapes'in cömertliklerine değinir. Dük Mihael ve onun ölümünden sonra da oğlu Basileios'un korumasından (*prostasia*) faydalanmıştır. Efendilerinin itimadına asla hıyanet etmediğinin altını çizer. Avantajlar tek taraflı değildir zira Boilas'ın efendileri ondan birçok yüksek değerde mülkü zorla almışlardır [Lemerle, 631].

XI. yüzyıldan itibaren, bu kişisel ilişkiler kendi *oikeioi*'si olan imparatorlar tarafından da kullanıldı. Bu kişiler, hükümdarın kulağına fısıldayıp, görev sahibi olmak için onlara para ödeyen kişilere dikkatini çeken önemli insanlar hâline geliveriyordu. İmparatorun *oikeios* ve *anthropos* ilişkisi resmî olarak tanınmıştı çünkü böyle bir onurla övünebilecek olanların mühürlerinde bulunuyor ve bu pozisyon kamusal belgeleri imzalarken de aynı şekilde hatırlatılıyordu. Sonuç olarak, İmparator ile bu yakınlık, onun adına yürütülen tanımlı bir işten çok daha fazla etki sağladı. "Feodalleşme"ye doğru olası bir evre oluşturacak bu dönemi, bir öncekinden kesin bir şekilde ayırmak yanlış olur. İmparatorlar kendilerini her zaman gönüllerine göre seçtikleri, iktidarın kaidesini oluşturacak sadık kişilerle çevrelemiştir. Makedonyalı Basileios'un hizibi sadece akrabalarını değil, müstakbel imparatorun Tzantes'in strategosu olduğu zamandan beri tanıdığı Ermeniler ile kaderlerini onunkine bağlamış olan birkaç yüksek devlet memurunu da içeriyordu. En güçlü evler sarayın düzenini, bir protovestiarios tarafından yönetilen *vestiarion*, masa hizmeti için *pincerna* (saki) ile kopya ederdi. Müstakbel imparator Basileios toplumsal yükselişinin açılışını, III. Mihael'in akrabası Theofilitzes'in *protostrator*'luğu (baş at eğitimcisi) ile yapmıştı.

Son olarak saraylarda birçok hizmetkâr (*oiketai, doulai*), tamamen efendilerine bağımlı olarak yaşıyordu. Köleler (*douloi, andrapoda, paides*...) hizmetkârların önemli bir bölümünü oluşturuyor, Bizans ordusunun başarılarına göre sayıları değişiyordu. Böylelikle, X. yüzyılın ikinci yarısında, birçok Müslüman ele geçirildiğinden, kölelerin fiyatı sert şekilde düştü. Hukuki konumlarından çok, efendileriyle kurdukları ilişki önemliydi. Hele de sahipleri imparatorsa, ekonomik veya toplumsal planda önemli görevlere, onlar eğer buna değer olduklarına karar verirse, gelebiliyorlardı. Köleler sıklıkla, devletinkiler dışındaki, topraklara yerleşmiş gibi görünmüyor. Efendiler onları genellikle vasiyetlerinde özgür bırakıyor, ancak bu cömertlik köleleri mirasçılara hizmet etmek mecburiyetinden kurtarmıyordu. Uzun bir ev hizmetinin ödülü olarak, patronlar erkek kölelerine genellikle bir toprak parçası verirdi [Rotman, 637, s. 123-184].

BİZANS'TA ÖZEL ORDULAR MI?

Soyluların sarayları, patronlarının konumuna göre sayıları değişen silahlı hizmetkârlar tarafından güvenle korunurdu. Vasiyet edenin hizmetkârlarına, köleleri de dahil, bıraktıklarını sıraladığı nadir vasiyetnâmelerde, bu miktarın devletin üst sıralarında yer almayanlar için onlarca olduğunu görürürüz. Hepsi arasında en zengini olan, sıfatı olmasa da gerçek imparator parakoimomenos Basileios'un, sıra dışı bir kliyantel, 3.000 kişilik bir yandaş topluluğu harekete geçirebiliyordu. Birkaç düzinelik bir adam grubu yerel seçkinlerin, sopa veya ellerine ne geçirirlerse kullanarak, diğer seçkinlere karşı komşu kavgalarını halletmek kadar, güçsüzlere had bildirmeyi de sağlıyordu ama profesyonel askerlere karşı savaşmaya yetmiyordu. Bu şekilde, IX. Konstantinos, 1047'de, Batı *tagmata*'sı yardımıyla kendisini kuşatan Leon Tornikios'a karşı kaynaklarını tüketince, başkent senatörlerinin hizmetkârlarını silahlandırmış ve isyankârın birliklerine karşı sur dışına çıkartmıştı. Zavallılar savaş alanında dağıtıldılar, büyük bir bozgunla kaçıştılar ve kale burçlarına kadar çekildiler.

Ayrıca, güçlülerin kale sahibi olup olmadığı meselesi konusu da sorgulanmaktadır. XI. yüzyıl sonunda birkaç on yıl boyunca, bir yasa ile özel kişilere kale yaptırma izni verilmişti çünkü devlet gerekli parayı bulamıyordu, ancak söz konusu yapıların mülk sahibi, bunları ancak bir veya iki kuşak elinde tutabiliyordu [Oikonomides, 460]. Ayrıca, hiçbir büyük kale bu surette inşa edilmişe benzemez. Elbette, soylu sarayları, özellikle de ovalık yerlerde, haydutlara karşı hazine ve insanları korumak için savunma sığınağı barındırıyordu.

Burç veya surlu evlerin sayısı ne kadar olursa olsun, imparatorun çekinecek bir şeyi, birçok tesirli kişi bir araya bile gelse, olamazdı. Gerçek tehdit, muzaffer ve sevilen bir general ve adamlarını birleştiren güçlü ilişkiden, ailevi ve memleketlilikle güçlenen bağlardan gelirdi. Subaylar kendi akrabalarının ve sıklıkla aynı vilayetten gelen askerlerin ortasında savaşırdı, en azından XI. yüzyıla kadar. X. yüzyılda Fokaslar veya bir sonraki yüzyılda Diogenesler Kapadokyalıların, onları birçok kez zafere götüren ve zenginliğe ulaştıran, sarsılmaz desteğine güvendiler. İmparatorlar bu bağların farkındaydı ve bir generalin onları kendine bağlamak için adamlarını fazla kayırdığını düşündükleri anda, bazen haksız yere görevden alıp, önlemeyi arzuladıkları şeye, söz konusu kişinin isyanına yol açtılar: Theofilos döneminde Muhafızlar komutanı Manuel, VI. Leon döneminde Andronikos Dukas, IV. Mikael döneminde Georgios Maniakes gibi. Bir isyancı güçlü bir ordu topladığında, temeli oluşturan, bu işe kalkışana en sadık da olsalar, kendi hizmetkârlar kitlesi değil, harekete geçirebildiği düzenli ordunun birlikleri olurdu.

Araştırmacılar, ki başta Gregory Ostrogorsky [460] ve daha yakın zamanda ve daha çekingen şekilde Nicolas Oikonomides, devlet yapılarının giderek parçalanışının, hükümdara ait güç kullanımı, vergi toplama ve adalet dağıtma gibi hakları gaspeden soylular lehine değiştirdiği değerlendirmesini yapmışlardır. Hatta bir kronoloji önerilmiştir: XI. yüzyıl zayıf İmparatorlarla belirleyici bir evreye işaret eder, sınırların geri çekilmesi bunu açıklar, Komnenoslar bazen feodalleşme olarak nitelendirilen bu evrimin daha da altını çizmiştir, Paleologoslar yönetiminde sona varılmış, İmparatorluk dağılmıştır. Görmüş olduğumuz üzere hiçbir şey kamusal iktidarın geri çekildiğine dair bir bulgu yoktur ve imparatorlar, 1204'e dek, egemen haklarını tamamıyla korumuşlardır. Bu demek değildir ki seçkinler yerel halkları üzerinde nüfuz kullanmamıştır. Kekaumenos, *Tavsiye ve Anlatılar*'ında, onlardan sıra dışı vergiler toplanırken arkadaşlarını kayırmaları veya resmî mahkemelerden geçmeksizin köylüler arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemelerinin beklendiğini, gösterir.

İSYANLAR

TAHT TALİPLİLERİ

İmparatorun iktidarının ta kendisi gaspçıların ümitlerine izin veriyor, başarı durumunda *a posteriori* amaçlarına tanrısal bir doğrulama kazandırıyordu. Bundan dolayı, gaspçıların ritmi kısmen hanedanın eskiliğine ve kısmen de İmparatorluk hükümetinin başarısızlığına bağlı oluyordu, zira bir dizi başarısızlık genellikle imparatorun Tanrı'nın desteğine artık haiz olmadığı duygusuna yol açıyor ve morali bozuk bir orduya saldırma olanağı sağlıyordu. Bu nedenle imparatorun şahsen savaş alanında bulunuşu devlet darbelerini, I. Nikeforos ve IV. Romanos Diogenes'in başına gelen gibi felaketler dışında, önlüyordu.

İsyanlar amaçları açısından sınıflandırılabilir: En yüksek iktidarı ele geçirmek veya yerelde İmparatorluk otoritesinden muaf tutulmak ve hareket şekli açısından ayrılabilir: Askerî güç darbesi, Sarayda devlet darbesi veya daha ender, şehirde ayaklanma [Cresci, 462]. Her zaman yönetici sınıf tarafından başı çekilirdi çünkü başarı tehdit altındaki imparatorun yakınlarını bir araya getiren ağın tahsis edilebilmesi şartına bağlıydı. Makedonyalı Basileios bile, ki özünde Makedonyalı basit bir köylüydü, saray darbesini ancak sarayda parlak bir kariyer yaptıktan sonra başarabilmişti. Bu nedenle, isyanları yönetici seçkinlere ayrılmış bir başlık altında ele almak meşrudur [Cheynet, 461].

Ordu, VII. yüzyıl başında, siyasi tercihlerini ifade edebilmek için daha iyi bir mesleki ve finansal konum talep etmekten vazgeçtiği zaman,

tekrar başat bir siyasi unsur hâline gelmişti. Bu yeni ihtiraslar üzerine, Walter Kaegi tarafından pek güzel tasvir edilen coğrafi rekabetler aşılanıyordu. Armeniaklar Teması bir taht isteklisini desteklerken, Anatolikler başka bir adayı destekleyebiliyordu [Kaegi, 128]. Ele alınan yüzyıllar boyunca, ordu birliklerine dayanan onlarca gasp girişimiyle karşılaşıyoruz. Nedenler pek çoktur. Askerler, askerî başarılar elde etmekte başarılı olamayan bir imparatoru protesto edip, daha enerjik olduğunu düşündükleri, aralarından birini öne çıkarır: V. Leon'un tahta çıkışı böyle bir durumu en açık seçik örneğidir. Askerî görevlerin en üst basamaklarında bulunanlar şanslarını denemeye elbette daha hazırdır. Vilayetlerdeki en güçlü birliklere sahip Anatolikonun birçok strategosu silaha sarılmaya cesaret ettiler ve aralarından ikisi, III. Leon ve V. Leon başardılar, ancak birçok Muhafızlar domestikosu, bu görevin orduda daha önemli hâle geldiği X. yüzyıldan itibaren şanslarını denedi: En iyi örnek 963'te Nikeforos Fokas'tır.

Naiplik dönemleri de bir önceki durumun bir varyasyonundan başka bir şey değildir. İktidarda uzun bir boşluk ihtirasları besliyor ve reşit olmayan imparator devlet darbelerine katbekat fazla maruz kalıyordu: Zoe'nin naibeliği döneminde –yine bir Muhafızlar komutanı–, Konstantinos Dukas'ınki, aynı İmparatoriçe'nin Romanos Lakapenos tarafından yerinden edilmesi veya II. Basileios'un reşitliğinden önce II. Nikeforos Fokas'ın ve İoannes Tzimiskes'in başarısı gibi. Başka vakalarda, ilgililere ve hiziplerine karşı gerçek veya varsayılan bir tehdit, onların saldırıya geçmesine neden olmuştur. II. Mihael, I. Basileios, Alexios Komnenos veya İsaakios Angelos'un adlarını zikredebiliriz.

Ordunun büyük kısmını harekete geçirebilen bir generalin başarısı garanti değildi, I. Nikeforos'a karşı Türk Bardanios, II. Mihael önünde Slav Thomas, II. Basileios'a karşı Bardas Fokas, bu hayal kırıklıklarının ancak en olağanüstü örnekleridir. Başkentin surları ve yeni birlikler satın almaya yarayan İmparatorluk hazinesi II. Mihael, II. Basileios veya IX. Konstantinos gibi birden fazla imparatoru kurtarmıştı. Aslında, hiçbir gaspçı, güç kullanarak Konstantinopolis savunmasını aşmayı başaramamış, başarılı olanlar şehrin içindeki işbirlikçileri veya bir parti tarafından desteklenmişti: VI. Mihael'in 1057'de Patrik Mihael Keroularios ve arkadaşlarının ihanetine uğraması en sarsıcı örneği oluşturur.

Silahlı veya silahsız, güçlü bir muhalefetle karşılaşan bir imparatorun taktiği, tahta göz koyanı, mevki ve bağışları artırmak suretiyle destekçilerinden koparark yalnızlaştırmaktı. Birçok defa kronikçiler imparatorun altın lira taşıyıcısı bir casusunun, isyankârın kampına sızarak, önde gelen teğmenlerine mevkiler dağıttığını yazar. Bu yöntem, birçok generale karşı başarılı olmuştur çünkü birçok darbe elemanı için, tahta göz koyanın galip gelmesi olasılık dahilinde görülmediğinde, fazla geç olmadan onu

saf dışı bırakmanın yollarını pazarlık etmek, hükümdarı düşürmeye çalışmanın cezası olan kör edilmekten evladır. Hatta yakınlarının, durumu tehlikede görüldüğünde her türlü cezadan kaçmak, belki de avantajlarını artırmak için, şeflerini teslim ettiği de görülmemiş değildir. Buna karşın, isyankârın kesin bir galibiyeti, galibin kampındaki, desteklerini bundan böyle müstakbel hükümdar gibi görünene satmak niyetindeki kararsız sayısını azaltırdı. Böylece, VI. Mihael'in İmparatorluk ordularına karşı İznik'te zafer kazanan İsaakios Komnenos, içlerinde senato başkanı Konstantinos Leikhoudes ve VI. Mihael'in elçisi Mihael Psellos'un da olduğu birçok mevki sahibini tarafına geçirmeyi başarmıştı. Başarmak için, tahta göz koyan, büyük bir savaş hazinesine sahip olmalıydı. Bunun için şahsi ya da yakınlarına ait servetleri kullanabilir, bu durumda toplanan miktar pek uzun dayanmasını sağlamazdı ya da başkente götürülen vergilerin ürünlerini taşıyan vergi toplayıcılarını ele geçirebilirdi. Aynı zamanda başarısının iktidar artıklarını paylaşmalarını sağlayacağını uman geniş bir akrabalar ve müttefikler ağını idare etmeliydi ki bu konuda en mükemmel başarı Komnenosların hesabına yazılmalıdır. Bozulmaz yeminlerle işbirlikçilerinin sadakatini sağlama konusunda dikkatli olmalıydı. Saray darbeleri dışında, tahta talip olan ordunun büyük kısmınca desteklenmeliydi çünkü özel ordular profesyonel birliklere karşı koyamazdı. Son olarak, dediğimiz gibi, Konstantinopolis'te işbirlikçileri bulunmalıydı. Bu şartların her birini okuyunca neden bu kadar azının başarılı olduğunu anlarız.

Saray entrikaları ancak ağlar üzerinden oynanabilirdi, galibiyet durumunda görevlerin aynı ilkelere göre dağıtılması söz konusuydu. En büyük zorluk ise sırrı saklamaktı, zira birçok casus imparatora veya sarayın başlıca güvenlik sorumluları olan *papias* ve *etaireiarhis*e rapor veriyordu [Karlyn-Hayter, 342]. İştirakçilerin sayısı arttıkça içlerinden birinin kişisel dokunulmazlık, hatta ödül gayesiyle komployu ele verme olasılığı da artıyordu. Aynı zamanda, İmparator gerçek bir tehlike ile kendi yakınlarının rakiplerini ortadan kaldırmayı denediği entrika oyunlarını birbirinden ayırması gerekiyordu. Bu güçlüklere rağmen, birçok gaspçı başarılı oldu: I. Nikeforos İrene'ye karşı, III. Mihael'i, imparatorun metresi ve Basileios'un karısı olan Eudokia İngerina'nın desteğiyle öldüren I. Basileios, Nikeforos Fokas'a, Nikeforos'un karısı, İoannes'in aşığı Thefano'nun işbirliğiyle aynı sonu hazırlayan İoannes Tzimiskes gibi.

AYRILIKÇI FAALİYETLER

Tüm isyanlar Konstantinopolis'i hedef almıyor, giderek artan bir sayı İmparatorluğun vilayetlerini, çoğu kez bölgeye sonradan yerleşmiş

halkları ilgilendiriyordu. Bir isyanın yerel bir harekete dönüşmesi için birçok şartın bir araya gelmesi gerekiyordu ki, bunlar arasında vilayet sakinlerinin merkeze karşı sadakat eksikliği bilincine sahip olması ve finansal, yani askerî olanakların bulunması geliyordu. Daha coğrafi başka etkenler, İmparatorluk ordularının yaklaşmasını engelleyecek bir derman olan başkentten uzaklık da bazen bunlara ekleniyordu.

ETNİK AYRILIKÇILIK

Sonradan yerleşen halklar imparatora illaki Rumlardan daha az bağlı değildi, ancak neredeyse her zaman İmparatorluğun sınırlarında, doğası gereği hassas bölgelerde yerleşmiş bulunuyorlardı ve çoğu pek kısa süredir boyunduruk altına alındıklarından, özgür günlerinin veya bir önceki bağlılıklarının hatırasının henüz taze olma ihtimali vardı. Bu son neden Peloponnessos Sklavenlerinin X. yüzyıl isyanlarını, XI. yüzyılda Bulgarların tekrar eden ayaklanmalarını ve Bulgar Devleti'nin bir sonraki yüzyılda yeniden dirilmesini, aynı zamanda Sırpları İmparatorluk otoritesi altında sürekli tutmanın imkânsızlığını da açıklar [Prinzig, 466; Malingoudis, 467; bkz. böl. XVII, s. 470].

İmparatorluk'ta pek fazla sayıda olan Ermenilerin tutumu konusunda, modern bilim insanlarının karşıt görüşlere sahip olduğunu görüyoruz. Bazıları, Rumlara pek düşman olan Edessalı Matthias gibi bir kronikçinin yazdıklarına bakarak Ermeni toplulukları ve onların soylu kesiminin hiçbir zaman gerçekten sadık olmadığını, Doğu sınırlarını işgalci Türklere karşı korumadıkları gibi, bazen onlarla birlikte hareket ettiklerini iddia etmiştir [Garsoian, 433]. Halbuki, mühürler, Ermeni prenslerin, tüm hayatları boyunca korudukları, yüksek devlet görevleri elde ettiklerini belgeler ki bundan Konstantinopolis ilişkilerin devamlılığını ve örneğin Doğu'da sınır teması düklüğü gibi güven gerektiren görevler işgal edebildiklerini anlıyoruz. İmparatorluk'taki başka kadrolar gibi, Ermeni kadroların bağlılığı da imparatora kadar uzanan ilişkiler ağına dayanıyordu. Filarete Brakhamios veya Meliteneli Gabriel gibi, İmparatorluğa sadık olan Khalkedoncu Ermenilerle, ulusal dinlerine bağlı Ermenileri de karşıtlık içindeymiş gibi göstermek doğru değildir çünkü Gregorios Magistros'un bir katolikos çıkarmış olan ailesi de imparatora hizmet etmiştir. Ani'nin eski Kralı Gagik bir dönem, Ermeni nüfuslu sınır teması Lykandos'un düklüğünü yapmıştı. Bu, onu atayan imparatorun, sadakatine duyduğu derin inancın göstergesidir.

Ermeniler, hiçbir şekilde türdeş bir grup oluşturmazlar. XII. yüzyılda bile bunu doğrulayabiliriz. Roupenidlere biat eden Kilikya Ermenileri Bizans boyunduruğunu ancak askerî hezimetler sonucu kabul etmiş ve İmparatorluğun gücü azaldığında bağımsızlıklarını geri almıştı. Mezhep

ayrılıkları isyankârlıklarını besliyorsa da açıklamakta yetersiz kalıyordu, zira başka bir büyük Ermeni ailesi Hethoumiler Bizans taraftarıydı.

Merkezî iktidara karşı isyanların, söz konusu topluluğun iç çekişmelerine bağlı olduğu vakaları çoğaltmak mümkündür. Bu şekilde İtalya'da, Normanlar Bari'yi kuşattığına, şehrin Lombardları, Normanları destekleyenler ve İmparatorlukla ilişkilerini korumalarına güvenenler olarak ikiye ayrılmıştı. Bizans'a karşı ayaklanan Lombard Argyros gibi biri, eğer imparator yerel lideri yüksek aristokrasiye dahil etmeye özen gösterirse, yeni bir düşmana karşı en güvenilir dayanak olabiliyordu.

RUM HOŞNUTSUZLUĞU

Basileus'un Rum tebaasının ona koşulsuz boyun eğeceği beklenebilecekken, daha ziyade vergiden kaynaklanan memnuniyetsizlikler, silahlı muhalefete neden oluyordu. Sicilya'da, IX. yüzyıl başında, bir subay olan Eufemios Afrika'daki Araplara çağrı yaparak adaya el koymasına destek istedi, kendisini, başkenti gerçekten ele geçirme arzusundan çok, halklar üzerindeki itibarını artırmak için, *basileus* ilan etti. Sonuç olarak başarısız olduysa da, hareketi Arapların adadaki varlığının sürekli olmasını sağladı. Bu vakada, yerel bir isyanın birçok özelliğini görürüz: İtalya'dan gelen bir ordu isyanı bastırsa da, Konstantinopolis'e mesafe; o zamanlar İmparatorluğun en parlak vilayetlerinden biri olan adanın sağladığı kaynaklar.

Vergi yükü, Calabria halkını X. yüzyıl, Naupaktos ve Suriye Antakyası'nı bir sonraki yüzyılda, Konstantinopolis'ten gönderilen vergi memurlarına karşı silahlı direnişe itti. Bu hareketlerin hepsi de kanlı bastırıldı. Başkent ile vilayetlerin ilişkilerinin zayıflamasının ilk işaretleri XI. yüzyılda, ada oldukları için korunaklı olan Girit ve Kıbrıs'ın kısa süre başkaldırdıklarında ortaya çıkan buhranının çerçevesinde değerlendirilebilir [Tsougarakis, 1088]. XII. yüzyıl sonunda, birçok hareket bu evrimin ciddiyetinin altını çizer. Kıbrıs, imparator ailesinden İsaakios Komnenos'un kışkırtmasıyla yeniden ayrılıkçılık yapar. Kuşkusuz bu adı geçen kişi, I. Andronikos'a karşı İmparatorluğun geri kalanını harekete geçirmeyi başaramadığından adada kendini *basileus* ilan eder. Aynı zamanda, II. İsaakios Angelos'un, adalılar tarafından tutulan ve bir Norman filosu tarafından desteklenen gaspçıyı kovmayı başaramaması, yerel halkın Konstantinopolis'ten ayrılmayı kabul ettiğine işarettir. Buna karşın, Aslan Yürekli Richard'ın İngilizlerine ve dahası Kutsal Toprakların Latinlerine direnişi Rum ve Ortodoks bir egemen yönetiminde kalmak istediklerini gösterir.

İkinci örnek, Filadelfiya'da Theodoros Mankafas'ınki, yeni eğilime özgündür. Trakyalılar Teması'nın başkenti Filadelfiya, Türklere karşı

mücadeleye katılmıştır. Theodoros şehri II. İsaakios Angelos'un yetkesinden çıkarmayı, yerel soyluların yardımıyla ve kendi yetkesini çevre şehirlere yaymayı başarmış, bu da onun Küçük Asya'nın en zengin kısmının efendisi hâline getirmiştir. Kendisini *basileus* ilan eder, para bastırır ancak hiçbir şekilde Konstantinopolis üzerine yürümeyi denemez. II. İsaakios sonunda onu saf dışı ederken, Theodoros Türklerden yardım istemekten çekinmez, ancak Theodoros'un yakınları onun yakalanmasını sağlamadan önce, ona hiçbir kötülük yapılmayacağı sözünü almıştır. Dahası, Türkleri çağırmak onu Filadelfia'da popüler yapmaz. Konstantinopolis'in ilk düşüşünden hemen önce, Theodoros Mankafas kendisini yeniden Filadelfia'nın tek efendisi yapar. Sakinlerinin, Konstantinopolis'e hiç başvurmadan yönetilmeyi öngörmüşe benzedikleri bu bölge, Konstantinopolis'in Latinler tarafından 1204'te ele geçirilmesinden sonra kurulan İznik İmparatorluğu'nun kalbini oluşturur. Mankafas'ın isyanı Konstantinopolis dışı bir Bizans kimliği yaşamanın olasılık dahilinde olduğunun habercisidir [Cheynet, 464].

Batı'da da, Korinthos'a başarıyla saldıran, Nauplio kökenli Leon Sgouros kendine bir prenslik yontmak arayışındadır; 1203'te Konstantinopolis ablukası, Atina Metropoliti Mihael Khoniates, en azından başkent Latinlerin eline kesin düşmeden önce, ona karşı çıksa da, ilerleyişine yarar. Köken konumu belirsiz kalsa da akrabalarının başkent devlet dairelerinde çalıştığı bilinen bu kişi de, yerel halk arasında, kendisi de güçle baskı yapsa da, destekçiler buldu. Açık bir isyan hâlini almasa da, Yunanistan'ın başka şehirleri de vergi memurlarını, surları veya doğal konumlarını siper alarak, içeri bırakmadılar.

Genel refahı arkalarına alan yerel seçkinler, vergi ödemeye karşı çıkarken, aynı esnada merkezî hükümet onları korumaktan aciz durumda görünüyordu. Genelleştirmemek gerekse de, başkent yakınlarındaki Trakya'ya muhacir olan Niketas Khoniates'in bize bildirdiği üzere, Konstantinopolis'in seçkin sakinlerine karşı bir düşmanlık hissiyatı yaygındı. Büyük ayaklanmalardan daha az ses getiren ve kronikçiler tarafından kayıtlara titizlikle geçirilmeyen bu hoşnutsuzluklar, devletin bekası açısından daha tehlikeliydi; 1204'ten sonra İmparatorluğun daha fazla bölünemeyecek parçalara ayrılmasının öngörüsü idiler.

Bizans seçkinlerinin evriminin, Hıristiyanlığın geri kalanıyla, özellikle de Karolenjler döneminde, paylaştığı daha fazla ortak özellik vardır. İmparatorluk hakkında, imparatorların görüşünü yansıtan basitleştirici imaj, merkezî ve güçlü bir yapı iken, bu Konstantinopolis'in vilayetlerdeki dayanakları olan yerel soylulara bağımlılığını kısmen gizler. Hükümdar en güçlü subay ailelerini ciddi belalar yaratma tehdidi ile idare etmeye çalışırdı. Kuşkusuz, Batılı mevkidaşlarına oranla, Konstantinopolis'in efendisi, uzun süre daha iyi korunmuş bir vergi

sistemi sayesinde bölüştürülecek zenginlik açısından daha fazla koza ve daha iyi bir ömür boyu ihsan dağıtma olanağına sahipti.

I. Andronikos Komnenos'un siyasetinin *a contrario* tanıklık ettiği üzere, aristokrasi İmparatorluğun omurgasını oluşturuyordu. İktidarını koruma ve oğullarına devretme kaygısı güden bu gaspçı, en yüksek aristokrasinin kademelerine ciddi kısıtlamalar getirdi ve bir kuşak boyunca devleti, hem en iyi subaylarından, hem de tahta geçebilecek değerli adaylardan mahrum bırakarak zayıflattı, bu da bir yandan yabancı güçlere İmparatorluk topraklarında az ya da çok ilerleme, diğer yandan orta karar egemenlere hüküm sürme olanağı verdi. Bu Konstantinopolis'in 1204'teki düşüşünün tek sebebi değilse de, su götürmez etkenlerden biriydi.

Üçüncü Kısım
Bizans Medeniyetinin Temelleri

BÖLÜM IX

Nüfus ve Demografi

Jacques Lefort

Kayıtların doğası ve XX. yüzyıl tarihçilerinin ilgi alanları nedeniyle, İmparatorluğu oluşturan nüfusun incelenmesi demografik sorulardan daha fazla ilgi çekmiştir.

İNSAN TOPLULUĞU

İNSAN TOPLULUĞUNUN ÇEŞİTLİLİĞİ

İnsan topluluğu bir önceki döneme benzer şekilde pek homojen sayılmazdı, İmparatorluğun genişliğine bakılırsa bunun nedeni de anlaşılıyordu. Bu çeşitliliği ne tarif etmek ne de algılamak, epey araştırılmış olmasına rağmen, pek kolay değildir. Bir insan topluluğunun kökenleri, konuştuğu dil, yaşam tarzı ve inançları farklı gerçekler olsalar da çoğunlukla bağıntılıydılar; kulağa *İncil*'den gibi çınlayan "millet" (*ethnos*) onların bir çırpıda tanımlanmasına yarıyordu. İnsan topluluğunun türlü özelliklerine büyük önem atfeden yazılı kaynaklar, bize ancak pek kısa bilgi verir. Bahsettiği halklar ya da insan topluluklarından, sıklıkla dil gruplarını anlatmak için kullanılması dışında, elverişli ancak muğlak bir deyim olan "etnik gruplar"ın varlığını çıkartabiliyoruz.

Üstelik de, aynı halk veya dinî cemaat adı, farklı insan topluluklarına delalet ediyordu ve aynı ya da öyle farz edilen grup, farklı şekillerde tarif edilebiliyordu. Bunun dışında, kronikçiler tarafından belirtilen rakamların yorumlanması zordur. Son olarak, bir grubun ikamet ettiği bölgeyi belirleyen bir toponim ile kaplı coğrafi alanlar değişken ve çoğunlukla da belirsizdi. Özel noktalar üzerinde, arkeoloji ve dilbilimi muhakkak ki aydınlanma sağlamakla birlikte, bilgilerimizin kıt olduğu gerçeğini değiştirmiyor.

Ege Denizi çevresi ve başka kıyı bölgelerinin nüfusu ya Rumlardan ya da erken dönemde Helenleşmiş kişilerden oluşuyordu. Roma döneminde kısmen Latinleşmiş Balkanlarda ve Helenleşmenin yine

yüzeysel olduğu Küçük Asya'da, içerilere girildikçe durum değişiyordu. Örneğin, Anadolu Platosu'nun batı kısmında, Firigce ve başka diller VI. ve hatta belki de IX. yüzyıla dek hâlâ konuşuluyordu [Charanis, 476, II, s. 26]. Ele alınan dönemde, Yunan dilinin kullanımı, en azından bazı bölgelerde artmış ve Yunanca kullananlar İmparatorluk'ta en büyük küme olmuştu, ancak nüfusun çoğunluğu muhtemelen tam manasıyla Helenofon değildi [Charanis, 476, I, s. 19].

Her yerde, pek bilinemeyen bir zamandan beri, az veya çok kalabalık ve organize insan grupları yerleşmiş, özellikleri başka insan gruplarını ve yerel olarak çoğunluğu oluşturan nüfusu da belirlemişti. X. yüzyılda, VII. Konstantinos'un yapıtlarında, özellikle de *De Thematibus*'ta, çoğu İmparatorluk'ta ikamet etmekle birlikte, 200'den fazla kendine özgü gruptan bahsedilir [Koutaba-Délèboria, 490], ancak bunların bahsi ancak geriye dönük bir değer veya geçici bir önem arz eder, aralarından bazıları nüfusun geri kalanı içinde erimiştir. Böylece, IV. ve V. yüzyıllarda Bithynia'da yerleşen Gotlar, VIII. yüzyılda aynı eyalette sözü geçen *Gotthograikoi*'nin ataları olabilir [Theofanos, s. 385], bu isimlendirme kısmi bir Helenleşmenin işareti olabilir; ancak bu kuşkusuz öylesine yoğunlaşmıştır ki, bu terim daha sonra artık duyulmaz olmuştur. Daha organize bir grup olan bazı Bizans şehirlerinde yerleşmiş Yahudi cemaatler hakkında Tudelalı Benyamin XII. yüzyıldan sayısal bilgiler verir [Starr, 518].

GÖÇ HAREKETLERİ

Özellikle bu dönemin başında, birçok bölgede çeşitlilik, İmparatorluğun içinde veya İmparatorluğa doğru, zorla veya kendiliğinden nüfus hareketleri nedeniyle, artmıştı. Doğrudan veya dolaylı göç hareketlerinin büyük çoğunluğu, savaşa veya savaş hazırlıklarına bağlıydı. Çoğunlukla İmparatorluk dışındaki halkların, Avrupa'da Avarlar [Pohl, 511] ve Orta Asya'dan gelen (proto) Bulgarların [Besevliev, 470] ilerlemesine veya ona karşı yapılan fetihlerin, en başta da Doğu'da Araplarınkinin gidişatına bağlıydı, bu yerinden oynamalar, bize öyle geliyor ki, göçmenlerin yerleştiği tüm bölgelerde farklı nedenlerden dolayı geçerli olan en küçük nüfus baskısından bile kaynaklanabiliyordu.

VI. yüzyıl sonundan, IX. yüzyılın [Ditten, 480] sonuna kadar uzanan dönemin nüfus kaymalarının envanterini ortaya çıkarıp, bir de sınıflandırma önerisinde bulunulmuştur: Bunlardan bazıları, çoğunlukla olduğu gibi İmparator tarafından karar verilen nüfus nakillerinden ayrıldıkları ölçüde, tehdit altında gerçekleşse bile "kendiliğinden" olarak adlandırılabilir. Düşmanın karşısında en azından bir kısım nüfusun kaçması çok görülen bir olguydu: Örneğin, Avarlar tarafından parası

ödenen Slavların [Charanis, 475, XIV, s. 82-84] VI. yüzyılda Balkanlarda yaptıkları akınlar önünde, sonra Mısır ve Suriye'deki Arap fethi sırasında olduğu gibi. Gerçekte düşman, özellikle de akın yaptığı sırada halkın arasından alabildiği esirleri uzağa götürüyordu zira, sonuç olarak ticareti yapılabilen bir zenginlik oluşturuyorlardı; VII. yüzyıl başında Avarların [Lemerle, 502, s. 139] sonra da Arapların yaptığı buydu. Diğer yandan, komşularda baskı gören Hıristiyanlar veya Hıristiyan olmayanlar da bazen İmparatorluğa sığınırdı; misal, Doğulu bir kaynağa göre, 3.000 Arap Hıristiyan, Gasaniler, VII. yüzyıl başında İmparatorluk'ta toplanmıştı [Ditten, 480, s. 139]; veya IX. yüzyılda, Müslüman İran'dan kaçan 30.000 Kurramit –bu sayı abartılıdır– ve Mazdeistler (Zerdüştler –ç.n.) de. Bizans yeniden fethi X.-XI. yüzyıllarda, Balkanlarda da Kuzey Suriye'de olduğu gibi aynı olgulara, ancak tersi yönde, sebep oldu: Bu bölgede, Müslümanların büyük kısmı kaçtı (bazıları vaftiz olmayı kabul ederek daha sonra geri geldi); Bizans orduları tarafından esir alınan diğerleri, vilayetlere gönderildi [Dagron, 478, s. 181-182].

Bu yer değiştirmelerin sayısal önemi değişkendi; şu ya da bu olay hakkında, kaynaklar tarafından sözü edilen isimler, daha önceki örneklerde görüldüğü gibi, birkaç binden yüz binlerceye çıkabiliyordu: VIII. yüzyılın ortasında, V. Konstantinos döneminde, 200.000'den fazla Slav'ın İmparatorluğa sığındığını görüyoruz. Bu sayıları yorumlamak kolay değildir (sadece aile liderlerine mi yoka nüfusun tamamına mı olduğunu bilemeyiz); bunun dışında, kaynaklar başka hiçbir niceliksel işaret içermez ve ancak en kayda değer olayları betimlerler. Bu nüfus hareketlerinin önemini değerlendirebilmek için, bazen dolaylı, özellikle de dilsel veriler ve akla yatkın bir hipoteze dayanmak gerekir: Bir bölgede yerleşmiş olan bir grup ancak burada azınlık konumunda idiyse dilini bırakıp bir başka dili benimsiyordu. Böyle ise, bu bilgilerden, yukarıda bahsettiğimiz Bithynialı Gotların yerel olarak yerli nüfustan daha az sayıda olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Ancak, özellikle çoğu kez nüfusu seyrek sınır bölgelerinde, karşı örnekler mevcuttur, burada nüfus hareketleri kalıcıdır ve hatta kesin şekilde dilsel haritayı değiştirebilir (bkz. altta Güney İtalya'nın Helenizasyonu ve Balkanların kuzeyinin Slavlaşması ile ilgili bölümler). Ancak, özellikle kroniklerin konu ettiği ani yer değiştirmeler, üzerinde daha az dolaysız bilgi sahibi olduğumuz, ancak zaman içinde bir o kadar önemli olmuş, yavaş göç hareketlerini de dışlamaz. Mevcudiyetleri bazı yorumları daha zor kılar. Avarlar tarafından kışkırtılan Lombardların İtalya'ya yerleşmesinin hemen ertesinde, çalıştığımız dönemin başında başlıca olay, hemen sonra Doğu'da da Araplar tarafından takip edilecek Slavların Balkanlara sızması ve bir (proto) Bulgar Devlet'inin Tuna'nın güneyinde kurulmasıydı.

Çağdaş yazılı kaynakların azlığı, başlıca kaynak *Aziz Demetrius'un En Eski Mucizeleri*'dir [Lemerle, 91 ve 502], diğer tarihlerden daha fazla çalışılan bir konu olsa da Slav göçleri tarihinin [bkz. son olarak, Avramea, 468] ayrıntılarının az bilinmesine neden olur. Arkeolojik malzemenin (seramik, hayvan kemiği), özellikle de tam olarak tehdit altındaki halkın kaçış ânından kalma parasal hazineler dışında, aslında pek de içeriği zengin olduğunu söyleyemeyiz. 586 Selanik kuşatmasının damga vurduğu Sklaven akınları (Güney Slavları), İmparatorluğun tamamına derin şekilde nüfuz etmiştir; istilacıların kalışı bazen uzamış, hatta bazı durumlarda kalıcı olmuştur; aralarından bazıları Makedonya'ya, Orta Yunanistan'a, Batı Peloponnessos'a ve adalara kadar yerleşmiştir. VII. yüzyılın başında, Tuna üzerindeki Bizans savunması çöktüğünde, Güney Slavları sayıca Dalmaçya'dan Bulgaristan'a tüm alanı işgal etmişlerdi; bununla birlikte, Selanik'i alamadılar ve Yunanistan'da şehir ağı, en azından kısmen, direndi. Göç hareketi VIII. yüzyılda da dinmedi. Milliyetçi nedenlerle Slav göçünün niceliksel önemi çoğunlukla ya abartılmış (Slav akınının Bizans İmparatorluğunu canlandırmış olduğuna inanmamıza izin verilmiştir) ya da bazen önemsizleştirilmiştir (Yunanistan'da asla bir Slav yerleşimi olmadığı iddia edilmiştir); aslında, bu göç, kuşkusuz her yerde kalabalık olmuştur [Lemerle, 502], ancak elbette Balkanların az nüfuslu kuzeyinde toprak işgalinin daha yoğun olduğu Yunanistan'dan daha büyük bir rahatlama getirmiştir. Daha çok Slavların oturduğu bölgelere Bizanslılar Sklaven isminden Sklavenia adı vermiştir; Balkanların güneyinde, muhtemelen VIII. yüzyılın sonundan itibaren, sakinleri imparatorun hizmetine girmiştir.

Daha az önemli bir olay, Arapların Ermeni vilayetlerini fethetmesinin ardından, Ermenilerin özellikle VIII. yüzyılda İmparatorluğa, belki de özellikle Küçük Asya'nın doğu kısmına, barışçıl şekilde yerleşmesi olmuştur. Böylece, bir Ermeni kaynağa göre, 790 senesi civarında, aralarından muhtelif tehlikeleri atlatma derdine düşen 12.000'i, aileleriyle birlikte kabul edilmiştir [Charanis, 475, V. s. 197]. IV. yüzyıldan itibaren uzlaşma zihniyeti olmakla birlikte Konstantinopolis Kilisesi'yle dogmatik zıtlaşma içinde Hıristiyanlaşmış, kadim bir litürji ve güçlü bir toplumsal yapıya sahip olmuşlardı [bkz. Garsonian, 485; *L'Armenie et Byzance*, 469], pek az Helenleşmiş bir bölgede yerleşen Ermeniler, Bizans toplumuna Yunanistan Slavlarından daha az kaynaştılar, istisna elbette aristokrasidir [Brousselle, 473], mensuplarının Bizans siyasi tarihindeki yeri, bilindiği üzere önemli olmuştur. Oysa bütüne baktığımızda, X. yüzyıl sonunda İmparatorluk orduları eski Ermeni vilayetlerini yeniden fethettiğinde [Asolik, 69, s. 141] ve özellikle de XI. yüzyılda Selçuklu akınları döneminde göç hareketi yoğunlaştığından,

Ermeniler Helenleşmedi. Doğu Anadolu'yu aşan ağırlama alanı Kapadokya ve Suriye'ye uzandı.

Başka göç olguları da en azından belirtilmelidir: İncelediğimiz dönemin başında, işgal ve zulümden kaçan Rumlar, Güney İtalya ve Sicilya'ya [Charanis, 475, XIV], sonra da Sicilya ve Calabria Rumları Gelibolu civarına yerleştilerse de az sayıda olduklarından bu Latin bölgeleri kısmen de olsa Helenleştiremediler [Martin, 503]. X. yüzyıl sonunda ve XI. yüzyıl başında, Monofizit Suriyeliler Araplarca fethedilmiş bölgeleri yeniden nüfuslarıyla doldurdular [Dagron, 478]. XI. yüzyıl ortasında, bir Türk halkı olan Peçenekler [Pritsak, 513], aynı kökenli başka bir halk olan Uzların yer değiştirmesinin baskısıyla, Tuna'yı geçtiler [Skylitzes, 58, s. 455, 458]; Hırstiyanlaştırıldılar ve o dönemde pek az nüfusu olan Sırbıstan'ın güneyine yerleştiler. Peçenekleri, kısa süre sonra müttefikleri, kendileri de Türkçe konuşan Kumanlar izledi [Savvides, 516]. Göçle ilgili olsun olmasın, birçok başka ipucu, örneğin İmparatorluk'ta hukuki statüsü belli olmayan yabancı Batılı veya Müslüman tacirlerin İmparatorluk'taki varlığı [Laiou, 492], İmparatorluğun nüfus defterini tamamlar. Batılı bir kaynağa göre, 20.000 Venedikli XII. yüzyılda burada yaşıyordu, içlerinden yarısı Konstantinopolis'te ikamet ediyordu [Hendy, 615, s. 593].

Son olarak, farklı kökenli halklar çoğu kez yan yana, yalnız aynı bölgede değil, aynı şehir veya köylerde (ayrı mahallelerde veya değil, bu soru genel olarak araştırılmaya muhtaçtır) yaşıyordu ve bu olgu sadece sınırlara mahsus değildi. Doğu Makedonya'da, Athos belgeleri X.-XII. yüzyıldan pek çok yerleşimin nüfusu hakkında bilgi verir: Öyle görünüyor ki, adlandırmalara ve diğer ipuçlarına bakacak olursak, hiçbirinde dilsel birlik yoktur [Lefort, 497]; X. yüzyılın başında, Camaniates çoktan bu vilayette Rum-Slav köylerin varlığından bahseder. İmparatorluğun güneybatı sınırında, Edessa şehri XI. yüzyıl sonunda (yine) Bizans'ın olmaktan çıktığında, Arap bir kaynağa göre burada %57 Suriyeli, %23 Ermeni, %17 Rum ve %3 Latin vardır [Vryonis, 203, s. 18]. Nüfus çeşitlilik arz ediyordu, ancak çoğu kez karışıktı.

İMPARATORLUK'TA KONUŞULAN DİLLER

Dolayısıyla İmparatorluk'ta konuşulan diller envai çeşitti, öyle ki *mixobarbaroi* teriminin tanıklık ettiği, bölgesel ve kendiliğinden iki dillilik [*ODB, s.v.*], pek yaygın bir olguya benzer. İçlerinden bazıları, özellikle de konuşanlar farklı bir dilsel çerçevede olduklarından, daha önce de bahsettiğimiz üzere, ancak kısa süre için kullanılmıştır. Eklememiz gerekir ki, (proto) Bulgarlar, IX. yüzyıl civarı, Türk kökenli dillerini [Pritsak, 512] Slavca için terk etmiştir. Aynı şekilde, Balkanlarda da

eski İllyrce ile olan ilişkisi muhtemel, Arnavutça veya Roman bir dil olan Ulahça (Vlahça) gibi, eski kökenli ve dolayısıyla kesintisiz olarak konuşulanlar, ancak geç dönemde tespit edilmiştir; İmparatorluğun bu kısmında hayvancılık önem kazandığında, bu dilleri konuşan çoban halklar kaynaklarda ele aldığımız dönemin sonunda ortaya çıkar [Arnavutlar için, Ducellier, 481; Ulahlar için, Nasturel, 507, Dvoichenko-Markov, 483; bkz. Pohl, 511]. Doğu Küçük Asya'da, Farscayla akraba olan Kürt dilinin durumu, bazı açılardan karşılaştırılabilir [*EI 2, s.v.* Kürtler ve Kürdistan].

Başlıca kültür, din ve iletişim dili Yunanca, VII. yüzyılda Latince yerine idare dili de oldu. Bir ölçüde ve bazı şartlarda, bu olaylar Helenizasyonun gelişimini ve yabancıların asimilasyonunu kolaylaştırdı. Bu, imparatorun hizmetine giren toplum seçkinleri için de geçerliydi: Örneğin, bahsi geçen Ermeniler veya Bizans aristokrasisine katılan Araplar gibi [Cheynet, 477]; başkaları, Ortodoksluğun aydınlığından faydalanmaya gelmişti, bu Gürcü keşişler veya X. yüzyıl sonunda Athos Dağı'nın Amalfililileri için geçerliydi [bkz. *Iviron* I, s. 36]. Helenleşme aynı zamanda, köylülerin dünyasında, Rum dünyasındaki azınlık yabancılar, daha önce de bahsettiğimiz çift dillilik gibi, mikrotoponimlerin tanıklık ettiği anthroponimler ve Athos belgeleri üzerindeki imzalar, bu anlamda, muğlak bir rol oynamıştır, zira kök dilin kullanımının devam etmesine katkıda bulunmuştur. Ancak Yunanistan'da, Slav toponimlerin Rum şeklinin incelenmesi, en azından kısmen, IX. yüzyıldan önce Peloponessos'ta [Vasmer, 522], XI. yüzyıldan önce Doğu Makedonya'da [Brunet, 474] Slav halkının erken Helenleştirilmesinin gerçekleşmiş olabileceğini gösterir.

Karşılığında, Rumların azınlık olduğu yerlerde, ya hiç ya da pek az Helenleştirilmeye rastlanır. Bu bölgelerde, Yunanca dışındaki diller zaten litürjik diller olmaları (Batı'da Latince, Doğu'da Süryanice, Ermenice ve Gürcüce) veya buna dönüşmeleri (Balkanlarda IX. yüzyıl sonunda Slavon) başka yerlerden daha fazla, Helenleşmenin önüne geçti. Dört dil-din coğrafi alanı oluşmaya veya dönüşmeye başladı, bunlardan ikisi ya tamamen ya da kısmen "Ortodoks" olup, İmparatorluğun merkezinde Rum, Balkanların kuzeyinde Slav, bir üçüncüsü Romen ve son olarak da Doğu Küçük Asya'da bir Ermeni ve monofizit alan oluştu. Sınırları değişen bu alanlar, homojen değildi: Küçük Asya'da da Balkanlarda olduğu gibi, bazı halkların pek az Helenleşmesi, Hıristiyanlaşmalarının yüzeysel olduğunu ve kendi inançlarına sadakat, belki diğer sebeplerin de yanında, özel bir dilsel gruba mahsus, Konstantinopolis'te dinî sapkınlık olarak değerlendirilen, mezheplerin ortaya çıkışına neden olmuştu. Frigya'da VI. yüzyıllardan beri gelişenler, Ermeni bölgelerinde VIII.-IX. yüzyıllarda Pavlosçular [Lemerle, 500] veya X. yüzyılda Bulgaristan'da Bogomiller [Obolensky, 508] gibi.

BİRLİK FAKTÖRÜ OLARAK İMPARATORLUK

Yerel ya da bölgesel özelliklerin İmparatorluğun birliğine karşı olduğunu düşünmek çekici olsa da, bu belki de modern bir fikirdir (Machiavelli yine sivil "uyumsuzluğun" Roma İmparatorluğu'nun yapısını güçlendirmede etkili olduğunu biliyordu). Dil veya din grupları, Rumlar ve nüfusun geri kalanına kendi yaşam tarzlarını çobanlar gibi dayatan, diğer gruplar da dahil, gerçek şu ki ne kendi aralarında hoşgörülü ne de otoritelere boyun eğmiş idiler, birçok metin buna tanıklık eder. İmparatorluk iktidarının dinsel karakteri, İmparatorları bazen, sırf göstermelik de olsa, tebaanın din değiştirmesini talep etmeye yöneltmiştir ki bu da direniş durumunda zulme yol açıyordu. İmparatorlar dinleri meşru olsa da, Yahudileri vaftiz ettirmeye çalıştılar, Heretikleri veya aralarında Ermeniler de olan Skhizmatikleri sürdüler. Bazı durumlarda, gerilimler, kaynağı ne olursa olsun, ayaklanmaları kışkırtıyor ve sınırların yakınlarında bu durum ayrılıkçılık karakterine bürünebiliyordu. Ancak, vatan kavramının İmparatorluk değil belli bir yöreye dair olduğu bir dönemde, halklar genellikle çıkarlarına uygun olana sadakat gösteriyordu: Bu sınır bölgelerinde daha değişken, merkez bölgelerde ise daha istikrarlıydı. Ancak anakronizm pahasına, IX. yüzyıl başında, İmparatorluğun merkezinde başlayan Slav Thomas'ın ayaklanmasını, toplumsal veya Slav milliyetçiliği hareketi olarak değerlendirebiliriz; kaynakların incelenmesi, tam tersine Thomas'ın Bulgar ve Araplara karşı "iyi bir Bizans savunucusu" olduğunu gösterir [Lemerle, 132]. Devlet tarafından vergi baskısı veya karşılığında zafiyeti, çoğunlukla Rumlar tarafından çıkartılan bu ayaklanmalarda, dilsel veya dinî özelliklerden çok daha önemli bir yer oynadı [Cheynet, 461].

Karşılığında, birçok olayın, onlardan hiçbir şekilde Helenleşme beklemeyen İmparatorluğa, onu oluşturan insan gruplarının entegrasyonunu kolaylaştırdığının altını çizmek uygun olacaktır. Yunan dilinin ön planda oluşu ve bazen kendiliğinden veya bazı çevrelerde, okul vasıtasıyla gösterdiği ilerleme ve bunun dışında nüfusun çoğunluğunun Ortodoksluğu ve İmparatorluğa giren "Paganların" ve dahası Patrikhane'ye bağlı daha yoğun ve daha geniş Piskoposluklar ağının, Kilise de çoğu kez kucaklayıcı olduğu oranda, bir birlik faktörü olmuştur. Ancak, belki de özellikle de iktidarın imparatorluk şekli, bir devletin varlığı ve imparatorların siyaseti İmparatorluk halklarını uyumlu bir bütün hâlinde tutmaya izin vermiştir.

Özellikle de İmparatorluk iktidarı yüksek ve güçlü bir sesle evrensel bir görevi olduğunu ileri sürdüğünden ama aynı zamanda evrensel bir dinle motive olduğundan ve birçok düzlemde bir Roma İmparatorluğu olarak kaldığından, Bizans İmparatorluğu, ihtiyaç olduğunda hukukuna uygun olsun olmasın, vaftiz olduğu ve imparator için dua ettiği sürece

hangi halk olursa olsun, kucak açmaktan çekinmiyordu. Sadece bu koşullarla, herkes *politeia*'ya (Bizans toplumu) iştirak ediyordu, imparator, genellikle her halkın kimseyi rahatsız etmeyen ve kalıcı olan özelliklerini uzlaştırmakla yükümlüydü. Kendilerini "Barbarlar"dan ayıran mesafeye duyarlı olan Rum aydınlar, kendilerinde elbette hiçbir yerel özellik görmüyor ve kendi antik kültürlerinden bir miktar gurur duyuyorlardı; ancak, önemli olan sıklıkla kendilerini (en azından XII. yüzyıl sonundan önce) Grek değil, siyasi olarak *Romaioi* (Rum), imparatorun tebaası Roma vatandaşı olarak tanımlamaları ve bu niceliği İmparatorluğun diğer sakinlerine de, kökenleri ne olursa olsun, tanımış olmalarıydı. Kuşkusuz İmparatorluğu, çoğu kez yapıldığı üzere, "çokuluslu" (İngilizce çokdilli daha isabetli olacaktır) şeklinde tanımlamak mümkündür. Ancak o dönemde, sadece Romalıların imparatorunun tebaa olarak Roma vatandaşları olduğu düşünülüyordu. Öyle görünüyor ki, bu asimilasyoncu ideoloji yaygın olarak paylaşılıyordu. Her durumda, buna gönderme yapılıyordu ve hiçbir şey yabancıların, yabancı olarak İmparatorluk çerçevesine, en azından sınırın uzağında, itiraz ettiklerini göstermez. Zaten, başkentin ve burada oturan imparatorun itibarı İmparatorluğu da epeyce aşıyordu.

Bir devletin, çoğunlukla güçlü olan varlığı, bu ideolojik veya hukuki gerçeklerden daha önemliydi. Vilayetlerde, idare ilke olarak her yerde geçerli olan hukuku ve kuralları uyguluyordu ve her yerde mevcuttu; ordu uzun zamandır İmparatorluk dışından veya buraya yeni yerleşmiş nüfustan asker alma geleneğine sahipti; ve Devlet, kökenlerine bakmaksızın, en üst düzey de dahil sivil ve askerî hizmetkârlar seçiyordu. Son olarak, imparatorlar "demografik" bir siyaset izliyorlardı, bu da bazen yerleşimlerin heterojenliğini azaltma amacı, çoğu kez de sonucu yaratıyordu.

İMPARATORLARIN SİYASETİ

Bizans İmparatorluğu, çağdaş dönemden önceki başka devletler gibi, kalabalık nüfusun bir zenginlik olduğunu düşünüyordu zira, vergi gelirleri özellikle tarımsal işletmelerden elde ediliyordu. Yoğun bir nüfus aynı zamanda, uzun süre rezerv köylü ordusu üzerine kurulu olan toprak savunmasını da kolaylaştırıyordu. En zor zamanlarda, özellikle de uzun süre birçok bölgede olduğu gibi, insanlar pek seyrekken, imparatorlar mevcut insanları en iyi şekilde bölüştürüp, göçmenleri kabule ederek veya asker veya vergi mükellefi olarak faydalanabilecekleri savaş esirlerini alıkoyarak, sayıyı artırma kaygısı taşıyorlardı. Bu amaçları gerçekleştirebilmek için, İmparatorluk daha önceki dönemde zaten kullanılan, nüfus nakli yoluna başvurdu.

Theofanos [52, s. 486] tarafından polemik bir bağlamda insanlık dışı olarak nitelenen tehcirler, organize edilmesi zor olan operasyonlardı; kara veya denizyoluyla yapılıyor, aylar sürüyordu. Ancak güçlü bir iktidar bunu başarabilirdi. Kronikçiler tarafından bahsedilen kişi sayısı değişmekle birlikte, örneğin nüfusun kendiliğinden değişimlerinde olduğu gibi, birkaç binden birkaç yüz bine kadar çıkıyordu. Bazı durumlarda, bu sayılar idari belgelerden kaynaklanabilir; bazılarında, muhtemel abartılar, olayların dramatik ve olağanüstü karakterini anlatmayı amaçlar. Kaynakların analizi (tarih, ilgili gruplar, bahsedilen sayılar, bazen verilen nedenler, sözü edilirse eğer, başlangıç ve varış yerleri) daha kesin bilgiler olmadığında, imparatorun deva olmaya çalıştığı yerel sorunu ortaya çıkardığı ölçüde önemlidir. Ancak belgelerin çoğu kez üstü kapalıdır ve nüfusun kendiliğinden hareketleri, bir askerî birliğin yer değiştirmesi ve tehcir arasındaki farkı anlamak pek kolay değildir. Kimi zaman cehaletimiz büyüktür: Haklarında sadece X. yüzyılda, başlarında piskoposlarıyla birlikte Selanik'in batısına yerleştiğini bildiğimiz Türk veya Macar "Vardarlılar" [*ODB, s.v. Vardariotai*] gibi.

Öyle görünüyor ki nüfus nakillerinin sıklıkla iç içe geçen başlıca üç nedeni vardı ve: a) Sınır güvenliğini artırmak isteyen imparatorlar, bunu sorunlu grupları, Heretik veya sadakatinden şüphe edilenleri, sınırdan İmparatorluğun merkezine almak ve toplumun içinde eritmek için dağıtmak suretiyle bir *no man's land* yaratmak için kullanır. Tam zıt yönde, ancak kuşkusuz aynı nedenle, nüfusun alaşımını dengelemek için, pek emin olmayan bölgelere doğru Rumları getirtirler; bu şekilde, I. Nikeforos döneminde, 809-810'da, tüm illerden gelen Hıristiyanlar Sklavenia'da yerleştirildi [Theofanos, s. 486]. *b)* Bazı durumlarda, amaç doğrudan demografiktir: Bir bölge veya bir şehre, kendi nüfusu yetersiz olduğundan, insan getirtmek; 755/756'da Yunanistan ve Adalar Rumları 747 vebasından sonra nüfusu azalan Konstantinopolis'e bu şekilde yerleştirildi [Theofanos, s. 422-423]. *c)* Ancak, daha çok başlıca amaç askerîdir: (Bazen başkaldıran) bir nüfus, (az nüfuslu olduğu savlanan) bir bölgeye, aralarından asker almak için yerleştiriliyordu.

Kuşkusuz, o dönem her taraftan saldırıya uğrayan İmparatorluğun organizasyon bozukluğu nedeniyle, VII. yüzyılın ilk yarısında nüfus nakli yapılmamışa benzer. Ancak akabinde X. yüzyıla kadar birçok nakil yapıldı; çoğu kez Arap ve Bulgarlara karşı savaşlarla doğrudan bağlantılıydı, özellikle Doğu Balkanlar nüfusunu ve *vice versa* taşımak söz konusuydu, gidilecek vilayetler özellikle, başkentin yakın savunmasını garantileyen Bithynia ve Trakya idi.

VII. yüzyılın ikinci yarısında, Balkanlarda esir alınan Slavlar, bu bölgeyi Araplara karşı savunmak için, önce II. Konstas sonra II. İustinianos tarafından Küçük Asya'ya yerleştirildi; ikinci durumda, Slav-

ların Bithynia'ya yerleştirildiğini biliyoruz [Ditten, 480, s. 209-234]. Yine, VIII. yüzyılın ortasında, V. Konstantinos iktidarında, Bulgar Devleti'nden kaçan Slavlar, Patrik Nikeforos'a göre 208.000 kişi [53, s. 69], Bithynia'nın kuzeybatısına yerleştirildiler [Theofanos, 52, s. 432]. Karşı yönde, Doğu'dan Batı'ya, Lübnan Hıristiyanları, Mardaitler, II. İustinianos zamanında Pamfilya'ya, kuşkusuz savaş gemisi konusundaki yetkinlikleri nedeniyle, iskân edildi; akabinde, aynı yetkinlik nedeniyle Yunanistan'da kullanıldılar [Ahrweiler, 377, s. 399-400]. V. Konstantinos'un Araplara karşı seferlerinde esir alınan Ermeniler ve Süryaniler Trakya'ya yerleştirildiler [Theofanos, s. 429]. Aynı şekilde, IV. Leon iktidarında, aynı şartlarla, bir Ermeni kaynağa göre 150.000'den fazla Süryani, aynı vilayette yerleştirildi [Ditten, 480, s. 192]. VI. Konstantinos döneminde, kazan kaldıran Armeniaklar Teması askerleri Sicilya ve diğer adalara yollandı [Theofanos, s. 469]. IX. yüzyılda, I. Mihael iktidarında, Frigya Heretikleri olan Athinganoi (bu terim daha sonra Çingeneleri tanımlamak için kullanılacaktır) Avrupa ve adalara tehcir edildiler [Ditten, 480, s. 199-203]; ancak, Pavlosçuların Tefrike'nin düşüşünden (878) sonraki kaderleri muğlaktır: Karşılıklı inançlarının benzerliği nedeniyle daha önce andığımız ve bazı Pavlosçuların bu vilayette yerleşmiş olabileceğini öngören, X. yüzyıl Trakya Bogomilleriyle ilişkileri, varsayımsal kalmıştır [Lemerle, 500, s. 108-110]. X. yüzyıl sonunda, yeniden fethedilen Suriye'deki Müslümanlar İmparatorluğa tehcir edildiler: Örneğin, 965'te 200.000 idi [Dagron, 478, s. 183]. Sonra da II. Basileios Ermenileri Makedonya'ya, "onları Bulgarlara karşı kullanmak ve bu bölgeyi zenginleştirmek üzere" getirtti [Asolik, 69, s. 74]. Daha geç örnekler de verebiliriz: XII. yüzyıl başında, II. İoannes, Sırp esirleri Bithynia'ya tehcir etti; onlara toprak dağıttı ve aralarından bazılarını orduya aldı [Choniates, 64, s. 16].

Yerel veya durumsal zorlukları çözmeye yönelik bir İmparatorluk tekniği olan nüfus nakillerinin uzun bir geleceği olacaktı. İncelenen dönemde, VII. ve VIII. yüzyıllarda, İmparatorluk hem tehdit altında, hem de az nüfusa sahipken, önemli bir askerî rol oynamıştır; sonrasında, daha güvenli bir ortam nüfus artışına izin verdiğinde ve daha müreffeh devlet, daha sık paralı asker satın alabildiğinde, bu açıdan, ancak marjinal bir role sahip olacaktı. VII. ve IX. yüzyıllarda, nüfus nakillerinin mali ve iktisadi önemini değerlendirmek kolay değildir; kuşkusuz nüfusun verimli ve az insanlı bölgelerde yerleşimi buraları değerlendirdiği ölçüde büyük olmuştu; bazen köle olarak satılan savaş esirleri kırsal ekonomide IX. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Sıklıkla, ancak kırılgan zeminde tartıştığımız, Heterodoks birtakım nüfusun naklinin, bir vilayetin güvenlik açığını, bitirmek yerine alıp bir başka yere taşıması anlamında, siyaseten akılcı olup olmadığıdır [Charanis, 475, III,

s. 151-154]. Her halükârda, nüfus nakillerinin sırf demografik açıdan önemi, doğrusu başka bir düzlemde, Slav göçününki gibi abartılmıştır.

Her halükârda, nüfus nakillerinin sırf demografik açıdan önemi, doğrusu başka bir boyutta olsa da, Slav göçününki gibi abartılmıştır.

DEMOGRAFİK SORULAR

Belgelendirme en azından demografik evrimdeki eğilimleri, hiçbir şey ölçemesek de, tasvir etmeye yarar. Daha önceki ve sonraki dönemde, cenaze epigrafyası ve Athos arşivleri insan topluluğunun belli kesimlerinin demografik davranışlarının kısmen incelenmesine olanak tanımıştır. Buradan çıkarılabilecek sonuç, VI. yüzyılda yüksek bir çocuk ölüm oranı [*ODB*, *s.v.* Demography], oldukça zayıf bir uzun yaşam beklentisidir [Durliat, 482, s. 109] ve XIV. yüzyıl başında hayatta kalan çocuk sayısının kırsalda üç ila dört olması [Laiou-Thomadakis, 491, s. 72-107, 290] endüstri öncesi döneme dair demografik davranış dışında tüm bildiklerimizdir: Biliyoruz ki bu bize, tekerrür eden felaketler olmasa nüfusun doğal olarak artacağını gösterir. Demografik davranışın irdelediğimiz dönem boyunca herhangi bir evrim geçirdiğini söylemek zordur; osteolojik (kemik incelemesi ile ilgili –ç.n.) veriler, bu anlamda, hâlâ araştırılmaya muhtaçtır.

NÜFUS DAĞILIMI

Kuşkusuz arkeoloji yerel olarak nüfusun hacmi ve yoğunluğunu, insan yerleşimlerinin yüzölçümü ve birbirine az ya da çok yakınlığından itibaren, tahmin etmeye izin verecektir. Bunu beklerken, ancak öneriler getirebiliriz. Bütüne baktığımızda, denize yakın bölgeler, özellikle de tarıma dayananlar, arazinin, çoğunlukla hayvancılık yapılıp, daha az el emeği gerektiren, iç kısımlarından daha fazla nüfusluydu. Toprak işgali şekillerinin bu zıtlık içeren dağılımı, İmparatorluk topraklarında hem incelediğimiz dönemden önce, hem de sonra tespit edilmiştir. Bundan ileri gelen nüfus yoğunluğundaki önemli ölçüdeki fark, pek çok kaynak, örneğin "çölleri", geçtikleri Balkanlar ve Küçük Asya'daki yoğun nüfuslu ve ekilip biçilen yerlerle mukayese eden Haçlılarca bırakılan anlatımlarda ortaya koyulmuştur [Hendy, 651, s. 35-44].

Her yerde, nüfus esasen kırsaldı; bu nüfus, birkaç düzine ocak veya daha küçük kulübelerden oluşan köylerde toplanmıştı. Kasabacıkların varlığı, ki erken Bizans dönemindeki toplumsal rolünün altı çizilmişti [Dagron, 479] ve bazıları Ortaçağ kentlerine dönüşmüştü, kent ve köy arasındaki zıtlık basitçe kesilip atılamaz, bunlardan ilki surlarla çevrilmiş ve görevleri çeşitlendirilmişti, ikincisi genellikle açık bir insan yerleşimiydi [Bouras, 472]. El aldığımız dönemin sonunda ve önemli

istisnalar (Selanik, başkentin dışında muhtemelen 100.000 kişiye ulaşan tek şehirdi [Charanis, 475, I, s. 8]) ve bölgesel özgünlükler (Kilikya ve Kuzey Suriye'deki şehirler o dönemde on binlerce kişiye ulaşıyordu) [Vryonis, 523, VIII, s. 220-221], eğer çoğu kez pek açıklayıcı olmayan ve yorumlaması güç yazılı kaynaklara veya şehir surlarının genellikle sınırlı kalan yüzölçümüne bakacak olursak, şehirlerin büyük çoğunluğu en fazla birkaç bin kişiden oluşuyordu. Şehir ağının daha yoğun olduğu bölgeler, Balkanlar, Küçük Asya [Hendy, 651, s. 69-100] veya Güney İtalya [Martin-Noyé, 1222] olsun, denize yakın olanlardı. Bu durum, incelenen dönemde, şehirlerin sayısı ve aralarından birçoğunun nüfusu artmış olsa da, şehir nüfusunun hiçbir zaman bütünün %10'unu aşmadığını gösterir.

DEMOGRAFİK EVRİM

P. Charanis 1966'da yayınlanan bir makalesinde, bugün de doğru görünen bir bakış açısı getirmişti [Charanis, 475, I]. Ancak, eskiden, 1950'lerde, zayıf ve çoğunlukla ideolojik (Marksist) argümanlardan yola çıkarak, İmparatorluğun VII.-VIII. yüzyıldaki Slav işgallerine kadar asla yoğun nüfuslu olmadığı kanısına varılmıştı, buna gönderme yapmamızın nedeni, X. ve XI. yüzyıllardan itibaren "feodalizm" nedeniyle demografik bir düşüşün kurbanı olması idi ve bu fikir süresiz olarak kendini dayatmıştır [Lefort, 498]; şimdi ise, tam tersi bir algı uğruna terk edilmiştir ki bu Bizans'ın özellikle ekonomik tarihini daha iyi değerlendirmektedir: VII. ve VIII. yüzyıllarda pek az nüfuslu bir İmparatorluk, akabinde IX. yüzyıldan itibaren XIV. yüzyıl başına kadar sürekli bir nüfus atılımı. Bu perspektif değişimi, yeni yayınlanan belgelerde sağlanan ipuçları ve birbirinden bağımsız ve farklı, özellikle arkeolojik, nümizmatik ve paleocoğrafya alanlarda yapılan araştırmaların örtüşmesi ile mümkün olmuştur.

İmparatorluğun nüfusunun VI. yüzyıl başında (*NC* 1, s. 195-196) fazla olduğunu biliyoruz. Başkentin o zamanki muhtemel nüfusu 400.000'di [Mango, 571, s. 51] ve vilayetlerdeki kırsal alanı düzenleyen kentler de refah içindeydi. VII. yüzyıldan itibaren gözlemlenen değişiklikler, şehirlerin çöküşü veya daha doğru bir ifadeyle geniş Antik kentlerin sıklıkla daha dar Ortaçağ piskoposluklarına dönüşmesi [Spieser, 517], eski yerleşimlerin terk edilip, daha korunaklı yerlere geçilmesi ve para akışının kesintiye uğraması, hatta kopması [Morrisson, 506, s. 302-303], her şeyden önce hüküm süren toplumsal değişimler ve asayiş yoksunluğunu işaret eder. Ancak başka gerçekler daha doğrudan nüfusun seyrekleştiğini gösterir. VIII. yüzyıldan bir hukuk derlemesinde (Ekloga), işletene fayda sağlayan *emphyteose* sözleşmesine ayrılan yer, o dönemde insan

emeğinin zor bulunur olduğunu gösterir [Haldon, 126, s. 134]. VII.-VIII. yüzyılda Bithynia'ya Slavların, Trakya'ya Ermeni ve Süryanilerin, daha önce de bahsettiğimiz yerleştirilmeleri, o dönemde başkente yakın bu bölgelerin nüfusunun yetkililerin gözünde yetersiz olduğunu gösterir. Athos'un en eski belgeleri, Halkidiki'nin bazı kısımlarının nüfusunun IX. yüzyıl sonunda [bkz. Iviron I, s. 29] hatta X. yüzyıl ortasında bile pek az olduğunu gösterir. Son olarak ve özellikle, arkeolojik öngörüler, palinolojik araştırmalar [bkz. Dunn, 534] ve paleocoğrafi araştırmalar [Geyer-Dalongeville-Lefort, 486], Makedonya Argolis'te, Birthynia'da ve Likya'da, toprak işgali, kültürü ve insan yerleşimleri VII. ve VIII. yüzyılda VI. yüzyılda olduğundan daha azdı. Bu nüfus azalması çerçevesinde, yukarıda sözünü ettiğimiz tehcirler gerçek anlamlarını bulur.

541-542 vebası [Allen, 467] ve 747'ye kadar devam eden tekerrürleri, köylerde olduğu gibi şehirlerde de, köyleri doğrudan etkilememesine ve VI. yüzyıldaki salgın, bazen iddia edildiği gibi, nüfusu yarıya indirmemesine rağmen, nüfus azalmasının temel sebebiydi. Toplamda nüfusun %20 ila 30'unun azalmış olması gerçekçi bir tahmin olacaktır [Biraben, 471, s. 122-123]; ancak bu belki de, kuşkusuz hem ekonomik hem de salgın nedenleriyle, VIII. yüzyılda 40.000 kişiden daha kalabalık olmayan Konstantinopolis'te özellikle güçlü olmuş olabilir [Mango, 57 s. 54; daha az kötümser bir tahmin için Magdalino, 570, s. 18; muhtemelen 70.000 nüfus]. Her şekilde salgınlar, nüfus hacmini savaşlardan daha fazla etkiliyordu; savaşların negatif rolü ise salgınları yaygınlaştırmasıydı. Aynı nedenlerle, İmparatorluğa doğru göçlerden çıkarılan fayda, ancak mütevazı olmuştur.

VIII. yüzyıl ortasında vebanın bitmesi, belki bu eğilimi tersine döndürmüştür [Treadgold, 140, s. 36]. Bundan sonraki yüzyıllarda, artan asayiş nüfusun atılım yapmasına imkân vermiştir. Bazı bölgelerde, özellikle de kıyılardaki korsanlık gerçeği gibi, devam eden asayiş eksikliği ve birçok köy işletmesinin, açlıkların tanıklık ettiği, ekonomik kırılganlığı nedeniyle bu atılım yavaş olmuştu; birçok nedene bağlıydı: örneğin, 927/928'in soğuk geçen kışı [Lemerle, 553, s. 94]; XI. yüzyılda salgınların izlediği ve yerel nüfusun kaçışıyla sonuçlanan başka açlıklar [Svoronos, 520, IX, s. 12-13]. XII. yüzyılda demografik çıkış belki de, bilhassa ekonomik faaliyetlerin artışı, özellikle de tahıl ticareti nedeniyle artmıştı; her şekilde bu dönemde açlık olmadığını biliyoruz [Magdalino, 192, s. 142].

Nüfus artışının göstergeleri, ikisi de dolaylı olmasına rağmen, köyde olduğu gibi şehirde de çok kesindi. Piskoposlukların sayısı, konsillerdeki imzalardan tahmin edebildiğimiz kadarıyla, VII. yüzyıl sonu ile IX. yüzyıl sonunda neredeyse iki katına çıkmıştı. Persler tarafından VII. yüzyıl başında tahrip edilen Efes, IX. yüzyılda yeniden faal bir merkez

oldu [Foss, 484]. Yunanistan'da, Atina ve Thebai'nin X. ve IX. yüzyıllar arasındaki yükselişi gözle görülür şekildedir [Harvey, 488, s. 218-219]. Ve başkentin nüfusu sürekli artmıştır: Villehardouin tarafından yapılan tahminin, şimdi kabul edildiği gibi doğru olduğu düşünülürse, XII. yüzyılda 400.000'e ulaşmıştı [Magdalino, 570, s. 55-57]. Makedonya gibi Güney İtalya'da da, köy arazilerinin sınırlarında yer alan küçük köycüklerde de daha kalabalık bir nüfus görülür, bu artışı XIII. yüzyıldan itibaren ekonomik (bazı köycüklerin terk edilmesine neden olmuştur) veya ekolojik (bu döneme tarihlenebilecek erozyon ile bazı toprakların yok oluşu) dengesizliklere neden olmuştur [Lefort-Martin, 496]. Aynı dönem için, ormanların azalışı olsun, ekimin artışı olsun, Yunanistan, Makedonya, Trakya, Bithynia ve Likya'da (bkz. aşağıda, s. 233) aynı yönde tasdik eden birtakım olaylara da rastlanır. Son olarak, XII. yüzyıl başından XIV. yüzyıl başına, Doğu Makedonya'da, dokuz köy ve köycükteki ocak sayısını gösteren mali belgeler, ortalama olarak nüfusun önemli ölçüde arttığını gösterir [Lefort, 499]. Bazı ipuçları XII. yüzyıl başında İmparatorluğun merkez bölgelerinin en azından VI. yüzyılın ilk yarısındaki kadar nüfusa sahip olduğunu gösteriyordu.

NÜFUSUN HACMİ

Birçok defa İmparatorluğun nüfusu tahmin edilmeye çalışılmışsa da, bu soruya tatmin edici bir cevap verilememiştir. Önerilen tahminler, pek de kesin olmayan veri ve katsayılar kullanılarak yapılan çizelgeler, kesin sonuç vermekten uzaktır: Genel olarak sıklıkla dolaylı, belli bir şehrin nüfusuna dair bilgilerden ve şehir nüfusunun bilinen ve sürekli nüfusunun yüzdesi üzerinden, yola çıkarlar. Ne kadar mükemmellikten uzak olsalar da, bu tahminler yine de büyüklük düzeni olarak belli bir gerçeğe yakınlık oranı taşırlar, elbette büyük bir muğlaklık olduğu gerçeğini kabul etmek koşuluyla. Her şeyden önce, incelenen dönem boyunca toprak kazanç ve kayıplarını göz önünde bulundururlar: Örneğin Mısır, İmparatorluk onu kaybettiği sırada, VII. yüzyılda, 6-7 milyon nüfusa sahipti [Charanis, 475, I, s. 10].

Doğu İmparatorluğu'nun nüfusu ancak muhafaza edilebilmiş olan veriler ışığında hesaplanabilir. Yine de sayelerinde tarafımızca algılanabilen dalgalanmaları ortaya çıkaran spekülatif tahminlere yol açmıştır. 350 civarında nüfus 24 milyon [Russell, 514] ve İustinianos döneminde 30 milyon olmalıdır [Charanis tarafından da alınan Stein, 475, I, s. 2-3]; VIII. yüzyıl sonunda veya IX. yüzyıl başında 11 milyon [Russell] hatta daha gerçekçi gözüken 7 milyona düşmüş [Treadgold, 140, s. 360], sonra IX. yüzyıl sonunda Teadgold'a göre 10 milyona çıkmış veya daha çok, aynı yazara göre, sadece 8 milyona ulaşmıştır [Treadgold, 521, s. 486].

XI. yüzyılın ortasında, nüfus 15 (Russell) ya da 20 milyondur (Stein); Komnenoslar döneminde yine, 12 veya 15 milyona düşmüştür ve XII. yüzyıl sonunda ise ancak 7 milyon olmuştur (Russell).

Bu tahminlere göre yapılan eğrinin (bazı yerlerde muğlaktır), yukarıda bahsedilen olguları yeterince dikkate aldığı kesin değildir. Bazen aynı dönem için büyük farklılıklar gösteren adı geçen hacimlere gelince, Ortaçağ Batısı ile bir karşılaştırma, ikisinin de, daha iyisi yapılmadığı sürece mümkün olduğunu gösterir: P. Chaunu'ya göre, XII. yüzyılda kilometre karede 5-6'dan 25-30 kişiye kadar değişen bölgesel yoğunluk tahminleri içeren Latin Hıristiyanlığının tümü, o dönemde 40-45 milyon kişiden oluşuyordu.[1] Doğu'da, Doğu Makedonya ve Bithynia için yapılan tahminler kilometre karede 20 kişi önerisinde bulunur (Macédoine: Lefort, 549, s. 299, no. 59, Bihynie: Geyer, 1021, s. 416), ancak bölgesel farklılıklar dikkate değerdir.

İmparatorluğun nüfusu üzerine, uzun süre onu oluşturan "ulusların" incelenmesine yoğunlaşan araştırmalar, daha sonra niceliksel bir yönde gelişseydi, önemi bariz olan bir gerçeğin altını biraz daha iyi çizebilirdi. Bu konuda, unutmayalım ki, tutarlılığını doğrulayabildiğimizde önerebileceğimiz bir büyüklük düzeni, en azından bulgusal bir erdem taşır.

1. P. Chaunu, *L'expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*, Paris, 1969 (Nouvelle Clio, 26), s. 79.

BÖLÜM X

Köy Ekonomisi ve Toplumu[1]

Jacques Lefort

Bizans köy ekonomisinin geleneksel durumunu yeniden gözden geçirdiğimizde, bir gerileme döneminden sonra (VII. ve VIII. yüzyıllar), uzunca bir süre durgunluk ve hatta gerileme dönemi olarak ele alınan, IX. yüzyıldan XIV. yüzyılın başına kadar yayılan uzun bir genişleme dönemine tanık oluyoruz. Tarımsal üretimin koşullarını, ardından kalkınmanın biçimlerini ve nedenlerini ele alacağız.

TARIMSAL ÜRETİMİN KOŞULLARI

COĞRAFİ KOŞULLAR

Akdeniz'in çeşitlilik barındıran coğrafyasında (Geyer, 537), bazı bölgeler belirli tarımsal üretimler için az çok elverişliydi. Bununla birlikte, kurak bozkırların sınırlarının dışında, tahıla ve birçok yerde meyve ağaçları ve bağcılığa dayalı kuru bir tarımın başarısını sağlamaya yönelik yağış oranı, kuşkusuz her yerde yeterli miktardaydı. Doğal şartların farklılığı, Bizans tarımının özelliklerini kısmi olarak açıklamaktadır. Bu farklılık, yerel düzeyde, birçok bölgede yapılabilir ya da yapılmakta olan ve iklim şartlarının belirsizliğine karşı bir güvence sağlayan ve toplumsal dengenin bir unsuru olan hayvancılığa bağlı bir tarımsal çeşitliliğin gelişmesine neden olmuştur. Bölgesel düzeyde, engebeli arazilere ve iklimsel değişikliklere bağlı olarak, bazı yerlerin tarıma ya da hayvancılığa diğer yerlerden daha elverişli olması, Ortaçağ'a ilişkin çok sayıda kaynakta belirtildiği üzere, şartlar gerektirdiğinde ya da izin verdiğinde, görece bir uzmanlaşmayı kolaylaştırmıştır.

Toprağın işlenmesinin tarihinde, insan müdahalesinin etkileriyle kıyaslandığında, iklimsel değişiklikler ikincil bir öneme sahiptirler. Gerçekten de, klasik küçük ılıman çağdan sonra, VI. ve VII. yüzyıl-

1. Bu metin büyük ölçüde Lefort'un [552] kısaltılmış versiyonudur.

larda, iklim daha da soğuyup daha az nemli hâle geldi. Bunu, VIII. ve IX. yüzyıllarda Erken Ortaçağ'ın küçük buzul çağı takip etti. X. ve XI. yüzyıllarda ise, iklim daha sıcak ve daha nemli oldu. Ardından, XII. ve XIII. yüzyıllarda ise Ortaçağ sıcak havası ortaya çıktı (Geyer, 536). Bu iklimsel değişikliklerin, köy ekonomisinin iniş ve çıkışlarına tutarlı bir şekilde eşlik ettiğinin altını çizmek gerekiyor.

ALETLER

Köylülerin aletleri, özellikle, bunların çağlar boyunca değişmezliğini ve basit nitelikte oluşlarını gösteren A. Bryer tarafından incelenmiştir (Bryer, 533). Ne var ki, bu aletlerle ilgili gerçekte eksik bilgi söz konusudur. Tekniklerin ve aletlerin sürekliliği, doğal çevreye bir uyumun göstergesi olduğu ölçüde, okyanusa kıyısı olan Ortaçağ Batısı'nın zaman zaman abartılan yenilikleri ile Bizans'ın durgunluğu arasında ortaya konmuş olan karşıtlığın daha incelikli bir ayrıma tabi tutulması gerekir; zira örneğin yalnızca karasabanlar, Akdeniz dünyasının genelde az bir derinliğe sahip toprağına uygundu. IX. ve X. yüzyıllarda, iş verimini doğal olarak artıran demirin aletler arasındaki konumunun, Bizans'ta da en az Batı'da olduğu kadar önemli olmuş olduğu söylenebilir. İzleyen dönemlerde de, demirden aletlerin geçerli olmadığını gösteren herhangi bir şey yoktur. Karasabanların kullanımına, tarlaların işlenmesinde yaygın olarak başvurulduğu düşünülebilir. Erken Bizans döneminde seyrek görülen, tohum öğütmede kullanılan su değirmenleri, XII. yüzyıla gelindiğinde sayıca epey artış göstermişti. Hatta belki de, X. yüzyıldan itibaren çoğalmaya başlamıştı. Değirmenleri çalıştırmak amacıyla, gerek taşların içine kazılan gerek elle örülen kanallarla taşınan yatağı değiştirilmiş su, aynı zamanda bahçelerin sulanmasına da yaramaktaydı.

ÜRETİMİN TOPLUMSAL ORGANİZASYONU

Köy ve beylik arazi (domaine), küçük toprak sahipleri ve yarıcılar. İncelenen dönem boyunca, üretimin toplumsal organizasyonu iki kutup etrafında gerçekleşmiştir: Beylik arazi ve köy. Bu iki kutup arasındaki dengenin değişmiş olduğunu söylemek gerekir. Başta baskın olan köy ve bucak ekonomisinin yerine, özellikle bir beylik araziler ekonomisi geçmiştir. Bir tarafta köy/beylik arazi (chôrion/proasteion) ikiliğinin, diğer tarafta küçük köy işletmesinin baskınlığının, Bizans köy ekonomisinin değişmez özellikleri olduğunun vurgulanması gerekir. Bu ikilik –köy/beylik arazi– işgücünün en iyi şekilde kullanılmasına olanak tanıyor, işçiler bir alandan diğer alana geçiş yapabiliyorlardı. Zamanla bu ikilik, köyün toplumsal yapısı güvensizlik durumlarına en iyi uyum sağlayan organizasyon biçimi olduğundan, ekonomik gelişmede de rol oynadı.

Güvenlikli bir ortam tekrar sağlandığında, beylik arazi çerçevesi bu rolü üstlendi. Ne var ki bununla birlikte, köyün ve beylik arazinin işlevleri değişti: Çoğu kez bir beylik organizasyon tarafından yönetilen ilki, sadece bir yerleşke biçimine dönüşürken, beylik arazi de temel olarak bir yönetim kurumu hâline geldi.

Toprağın ya da insanların statüleri ne olmuş olursa olsun, genel olarak çiftçilerin koşulları köylerde ve beylik arazilerde birbirine yakındı. Aralarından birçoğu, erken bir zamanda imrenilecek toprağı işleyen konumuna sahip olmuştu. Genel olarak, "parek" (toprağı işleyen) kalıcı statüsüne sahip ve mülk sahibine vergi ödemekle yükümlü beylik araziye yerleşmiş olan kiracılar ile çoğunun toprak sahibi olarak vergilerini devlete ödediği köy sakinleri arasındaki karşıtlık netti. Öte yandan, bu karşıtlık daha karmaşık bir gerçekliği vurgulamaktaydı: Beylik arazideki çiftçilerin hepsi orada oturmuyordu ve ayrıcalıklı bir statüleri yoktu. Aynı şekilde, köy sakinleri arasında da herkes toprak sahibi değildi ve bütün herkes toprağı işliyor da değildi.

Kiracıların üzerindeki yükümlülükler belki de genelde köydeki toprak sahiplerininkinden daha ağırdı, en azından teorik olarak kira, toprak vergisinin iki katıydı. Bununla birlikte, değerlendirmeye tabi tutulması zor olan başka unsurları da göz önünde bulundurmak gerekiyor. Örneğin, köy sakinleri beylik arazideki köylülerden farklı olarak vergi muafiyetinden yararlanamıyorlardı.

Marksist bir bakış açısından değerlendirildiğinde, uzun bir süre boyunca, X. ve XI. yüzyıllarda, toprak sahibiyken parek olan birçok köylünün statü değişikliğinde, Bizans köylüsünün köleleşmesinin kanıtı görüldü. Bu bakışın bugün doğru olmadığı açıktır. XI. yüzyılın ortasından itibaren kullanılmaya başlanmış olan parek terimi, sadece kiracı köylüleri tanımlamak için değil, aynı zamanda vergilerini devlete değil ama bir üçüncüye ödeyen vergi mükellefi toprak sahiplerini belirtmek için kullanılmıştır. Bu anlambilimsel değişiklik, toprak sahibi olmanın toplumsal olarak bir ayrımcılık unsuru olmadığını göstermektedir. Ayrıca, kiracı pareklerin koşulları bu çağda iyileşmiştir. Hukuksal statüleri hiçbir zaman net bir şekilde tanımlanmamış olsa da (Lemerle, 553, s.166-187), parekler, Bizanslı hukukçular tarafından Erken Bizans döneminde derebeylerin arazilerinde yaşayan hür çiftçilerin mirasçıları olarak değerlendirilmişlerdir. Taşınabilir mallara sahip olabilirler ve otuz yıl geçtikten sonra kiracı statüsüne hak kazanabilirlerdi. Ne var ki, vergi karşılığı işlemekle yükümlü oldukları toprağa bağlı kalıyorlardı. Daha X. yüzyılda bile, bir yargı kararı, pareklerin kiraladıkları mülkler üzerinde hiçbir haklarının olmadığını, buna bağlı olarak bu mülkleri devredemeyeceklerini vurgular (Weiss, 566). Ancak, XI. yüzyılda bir başka yargı kararı, pareklerin, otuz yıl geçtikten sonra artık hiçbir zaman

topraklarından çıkarılamayacaklarını beyan eder. Kirasını ödeyebildikleri takdirde, topraklarının "efendileri olarak" kabul edilirler (possessores olarak, bir mülk sahibinin haklarına benzer haklarla) (Peira, 15, 2 ve 3).

Mülk sahibiyle kiracı arasındaki ayrım, pareklerin işletme hakları miras yoluyla aktarılabilir olarak değerlendirildiği ve bazı parekler mülk sahibi olmaya başladıkları andan itibaren zayıflamaya yüz tutmuştur. Öte yandan, kaynaklara göre, belki XI. ama kesinlikle XII. yüzyıldan beri parekler işledikleri toprakların bazılarının sahibiydiler (Oikonomides, 555). Öte yandan, XI. yüzyıldan itibaren, köy sakinlerinin ekonomik şartlarında kötüleşme olmaksızın –ki o dönemde köy toplumunun güçlendiğini görüyoruz– gitgide köylerin bütünüyle beylik arazilere dönüşmesiyle köylü ile parekler arasındaki ayrım silikleşmeye başlamıştır. Bundan ötürüdür ki, tarımsal üretimin koşullarını incelemek söz konusu olduğunda, çiftçilerin statüsünün çeşitliliği ne olmuş olursa olsun, tüm köy toplumu olmasa bile en azından toprağı işleyenlerin tamamının aynı çatı altında toplanabileceğini söylemek yerinde olacaktır. Bununla birlikte, köylü işletmeciliği, N. Svoronos'un da göstermiş olduğu gibi (561) beylik araziler de dahil olmak üzere, tarımsal üretimin içinde hâkim konumdaydı.

Beylik arazilerin ekilme şekli

Öyle görünüyor ki, beylik arazinin işletilmesi, IX. yüzyıldan itibaren çoğu kez dolaylı bir şekilde gerçekleşmiştir. Beylik arazinin sahibi çoğunlukla şehirde oturmaktaydı. Arazisinde, kâhyasının yaşadığı bir eve sahipti. Bu ev, dolaysız olarak idare edilen tarımsal işletmeciliğin çoğu kez merkezî konumundaydı. Kâhyanın yaşadığı ev, XI. yüzyılın sonundan ve XII. yüzyılın başından itibaren birçok belgede bulunan betimlemeler sayesinde yeteri kadar bilinmektedir (Magdalino, 633; Giros, 539).

Dolaysız işletmecilik özel bir personel tarafından ve en azından XI. yüzyıldan itibaren beylik araziye yerleşmiş köylülerin yükümlü oldukları hizmetler sayesinde sağlanıyordu. Beylik arazi üzerindeki köleler ve maaşlılara göndermeler, en eski zamanlarda bile önemli bir doğrudan tarımsal işletmenin varlığına delalet eder. X. yüzyıl veya daha sonrasında [*Traité fiscal*, s. 115] beylik arazide köleler, maaşlılar "ve diğerlerinin" varlığını kayda almakla birlikte, her bir çalışan kategorisinin ne iş yaptığını belirtmez. Bu bahis ve diğer metinler, beylik arazi ekonomisinde, VII. yüzyıldan beri varolan tarım kölelerinin önemli rolünü ve Bizans yeniden fethinin kesinlikle arttığını gösterir; ancak, görevlerinin ne olduğunu hiçbir şekilde kesin bilemeyiz. Bu kölelerden XI. yüzyıldaki azat edilişleri vesilesiyle yeniden bahsedilmiş, sonra da XII. yüzyıldan sonra kaynaklardan kaybolmuşlardır. Bunun dışında,

VII. yüzyıldan itibaren ve Bizans döneminin sonuna kadar, beylik arazilerdeki ücretlilerden daimi olarak bahsedilmişse de, zirai üretimde belirleyici bir rol oynamışa benzemezler. Toplamda, beylik arazinin doğrudan rejisi giderek daha az ele ihtiyaç duymuştur. X. yüzyıldan itibaren, beylik araziye mahsus doğrudan zirai üretim işletmesi, bunun aslında mütevazı oranda olduğunu gösterir.

Köylü işletmesi

Ekilebilir toprakların büyük bir çoğunluğu, köyde olsun, beylik arazi dahilinde olsun, bir ocak oluşturan bir aile reisi, ona yardımcı olan karısı ve çocukları tarafından işletilen köylü işletmeleri bünyesinde ekilip biçiliyordu. Bazı vergi akitlerinin yazarları, köylü evlerinden (Bizans evleri hakkında, bkz. Bouras, 532; Ellys, 535) XIV. yüzyıla dek sürekli bahsetmiştir. Köyde de beylik arazide de, bu evler bazen derme çatmaydı, özellikle de çobanlarınki.

XI. ila XIV. yüzyıl belgelerinden tanıdığımız köylü işletmelerinde ortalama, bazen iddia edildiği gibi bir çift değil, daha çok tek bir sığır vardı [Kaplan, 545, s. 195-500]. Örneğin, XII. yüzyılda Radolibos'ta durum böyleydi [Iviron II, no. 51]. Bu ortalama köylünün sığırına, –en azından XIV. yüzyıl başında, Selanik bölgesinde– altı baş da hayvan eklemek gerekir. Bu veriler, köylü işletmelerinin hepsinin hem yiyecek hem de gübre ihtiyacı için önemi azımsanmayacak bir sürüsünün olduğunu gösterir. Köylüler arıcılık tekeline sahip olmasalar da, bal kullanılan tek şeker ve balmumu başlıca aydınlanma aracı olarak tek kesin kâr getirici faaliyet olduğundan, küçük işletmelerde büyüklerden daha yaygındı.

Köylü işletmelerinin yüzölçümü işgücüyle orantılıydı; tahıl bölgelerinde, muhtemelen *boidatoi ise* 4-5 ha arasında olup, sadece bir sığıra, *zeugaratoi* ise 8-10 ha olup bir çift koşum hayvanına sahipti. Ancak, özellikle birbirinden bağımsız olmayan iki nedene bağlı olarak daha da küçük olabiliyordu: a) Daha çok hayvancılığa, şarapçılığa veya başka faaliyetlere yönelen bazı işletmeler, tahıl üretimine ancak asgari bir yer ayırıyor, bu da ancak ocağın tütmesini ve borçları ödemeye yarıyordu. b) Nüfus baskısı aynı şekilde işletmenin boyutunun küçülmesine, A. Harvey'in *Thebes Kadastrosu*'nu inceleyerek not ettiği üzere, neden olmuş olabilir [Harvey, 488, s. 63].

Belki de en küçük iktisadi birimi oluşturduğundan ve bu birim ailevi karakteri nedeniyle sağlam olduğundan, köylü işletmesi, durmadan değişen şartlara adapte olmayı bilmiş, hem de kim ne derse desin, sıklıkla şartları iyileşmiştir. Burada önemli olan, XI. ve XII. yüzyıllarda, köylü işletmeleri bazen sayıca yetersizdir. Zira bu, varsayılmış olandan daha çeşitli veya daha verimli tarım uygulamaları gerektiriyordu.

DEĞERLENDİRME ŞEKİLLERİ

Ürünler: Ekilen bitkiler ve hayvanlar

Meyve ağaçları, sağladıkları gıda ve odun açısından iktisadi değer taşıyordu, hem de ayrıca, şehirlerin yakınında, meyve ticareti kazançlıydı [Kaplan, 545, s. 36]. İklimin uygun olduğu bölgelerde, çok çeşitli ağaçlar yetiştiriliyordu: Makedonya'da XIV. yüzyılın başında, kayıtlarda on türden bahsedilir. VII. yüzyılda Filistin ve Suriye'de yetiştirildiği kaydedilen zeytin, incelenen dönem sonunda Halkidiki'de pek azdı; kış soğuğu nedeniyle her zaman denize yakın yerlerde bulunuyordu. XII. yüzyılda zeytin yetiştiriciliği Puglia, Capitanata ve Campania'da [Lefort-Martin, 496, s. 18-19]. X. yüzyıldan itibaren, zeytinyağı tüketimi veya ticareti ile ilgili bilgiler, zeytin ağacının Peloponnessos, Ege Adaları, Küçük Asya kıyıları ve Bithynia'da geniş ölçüde yetiştirildiğini gösterir [Hendy, 651; Harvey, 488, s. 145-147]. Kestane ağacı IX. yüzyıldan beri Güney İtalya'da, Tiren kıyısında yetiştiriliyordu. Makedonya'da, köylüler ormandan X. yüzyıldan beri kestane topluyor ve XIV. yüzyıl başından beri de kestane ağacı yetiştiriyorlardı [Lefort-Martin, 496, s. 19]. Yapraklarını yem olarak ipekböceklerine vermek üzere yetiştirilen beyaz dut ağacı, muhtemelen İmparatorluğun büyük bir bölümünde yetiştiriliyordu. Bu ürünün gelişiminin Peloponnessos'ta IX. yüzyıldan beri oluşu gerçekçi durmaktadır [Jacoby, 542, s. 454], Calabria'da XI. yüzyılda [Guillou, 540], Beotia'da XI. ve XII. yüzyıllarda, Thessalia'da XII. yüzyılda [Jacoby, 542, s. 470-472] kaydedilmiştir.

Aynı zamanda mevcut olan bağcılık, muhtemelen en fazla parasal gelir getiren üründü [Hendy, 651, s. 139-141], ancak üzüm ve şarabın ticarileşmesinde inişler ve çıkışlar kaydedilmiştir, zira, tüm antik sepajların adları Ortaçağ'da kaybolmuştur, aynı şekilde, muhtemelen sepaj kavramı da. Coğrafi kökenleri ile nitelenen şaraplar, X. yüzyılda yeniden görülmüştür; XII. yüzyılda Ptokhoprodomos, Konstantinopolis'te tüketilen şaraplar arasında, Bulgaristan Varna, Trakya Ganos, Sakız, Samos ve Girit'inkileri sayar [Ptohoprodomos, IV, s. 139-175]; ve diğerleri gibi, Mihael Honiates de, Euboea, Sakız ve Rodos'unkileri [Mihael Honiates, s. 83]. Asma özellikle Bulgaristan'ın bazı yörelerinde, Bithynia'da, Ege Adalarında ve Anadolu kıyılarında yetiştiriliyordu [Hendy, 651].

Bugün, kuşkusuz yakın zamanda daha dayanıklı türlerin seçimi sayesinde burada yetiştirilse de, X. yüzyılda, buğday muhtemelen yükseklik nedeniyle (1.150 m), Frigya'daki Synada'da yetişmiyordu [Hendy, 651, s. 139-140]. Tarım ekonomisi için önemi, kış buğdayı hiçbir şey ya da pek az verdiğinde sıklıkla ekilen ve ekim döngüsüne müdahale eden ilkbahar buğdayından bahsedilmesidir: İklimin elverdiği yerlerde şubat veya martta ekilirdi. İlkbahar buğdayının varlığı XII. yüzyıl başında İviron Manastırı'nın Gürcü *Synodikon*'unda tespit edilmiştir [İviron II,

s. 4]. Bilhassa buğday veya genel olarak tahıl üretimi yapılan bölgeler üzerine, özellikle de tahıl ticareti ve nakliyesine dair bildiklerimiz, sıklıkla denize yakın yerler olduklarını gösterir: Thessalia, Makedonya, Trakya, Küçük Asya kıyıları [Teall, 562, s. 117-128; Hendy, 561, s. 46, 49-50]. Buğdayların büyük çoğunluğu gibi ekmek yapılabilen arpa, her yerde yetişiyordu zira hava koşullarına daha dayanıklıydı. Yine yenebilir olan darı, bir ilkbahar tahılıydı; XI ve XII. yüzyıllardan farklı metinlerde bahsi geçer. Ortaçağ'da, iki tahıl, çavdar ve yulafın ekimi yaygındı. Grek Antikçağ'da bilinmeyen, *Geoponikoi*'de mevcut olmayan çavdar, Batı'da Ortaçağ başından itibaren yetiştiriliyordu, XIII. yüzyılda ise Halkidiki'de [*Xeropotamou*, n. 9] ondan ekmek yapılırdı. Yulaf, Grek Antikçağ'ının basit kötü otu olup, yine de *Geoponikoi*'nin koyunları için hayvan yemi şeklinde tüketiliyordu, muafiyet listelerine bakılırsa, XI. yüzyılda taneleri için yetiştiriliyordu [bkz. *Lavra* I, no. 48]. Yulaf kuşkusuz hayvanlara, özellikle de ordu atlarını beslemeye ayrılmıştı.

Yetiştirilen baklagiller bütüne bakılırsa *Geoponikoi*'dekilerle aynıya benzer (mercimek, bakla, nohut, vs). Bostanlarda yetiştiriliyordu ancak, en azından aralarından bazıları tarlada ekiliyor ve toprağın nadasına yardımcı oluyordu (bkz. aşağıda).

Sebzeler çeşitliydi, en azından büyük şehirlerin sebze yetiştirilen dış mahallelerinde. *Geoponikoi*'nin XII. kitabından, özellikle "Konstantinopolis ikliminde" neler ekildiğini ortaya seren I. bölümden itibaren ve başka kaynaklara da dayanarak J. Koder, Bizans İmparatorluğu'nda yetiştirilen yüz kadar sebzeyi sıralamıştı [Koder, 547].

Bazı kısa bitkiler endüstriyel, özellikle de tekstil amaçlı yetiştiriliyordu. XI. yüzyıl muafiyet listelerinde belirlenen fiyattan alımından bahsedilen keten, Makedonya, belki Bulgaristan, Küçük Asya, Puglia ve Calabria'da yetiştiriliyordu. Kenevir ekimi Puglia'dan çok Calabria'da ve XIV. yüzyılda Halkidiki'de yapılıyordu. Ele aldığımız dönemde, pamuk Girit ve kuşkusuz Kıbrıs'ta yetiştiriliyordu.

Düşündüğümüz hayvanlara, örneğin Nikeforos Fokas'ın, kuşkusuz Küçük Asya'daki manastırların edindiği aşırı zenginliklerden bahseden bir novelinde adı geçen develeri eklemek gerekir [Svoronos, 86, s. 157]. Her türün sayısal önemi bölgelere göre değişiyordu, ancak küçükbaşlar kuşkusuz ki nüfusu en kalabalık olanlardı.

Tarım teknikleri ve üretim

Ekili yerler, özellikle akarsu taraçalarında, bayır ve o zamanlar suyu iyi çekilemeyen ovalar, arasındaki tepelik bölgelerde, en azından bu tip yer örtüsünün baskın olduğu yerlerde, sınırlı bir yer tutuyordu. Bu tarım alanı uzun süre yeterli oldu; gerekli olduğu zaman ise, önemli toprağı ekime hazırlama çabaları pahasına, artırıldı. Bu çaba gösterildiğinden

İmparatorluk hiçbir zaman dışarıdan yiyecek maddesi almaya muhtaç olmadı. Aksine, XII. yüzyılda ihraç ediyordu [Kazhdan, 546, s. 120].

Köylü mülkiyetini en ince detayına kadar tarif edenlerde bile bostanlardan her zaman bahsedilmez, sebzeler aile beslenmesi için vazgeçilmez olduğundan, işletmelerin büyük çoğunluğunda bir tane olduğunu varsayabiliriz. Bostanların ölçüsü –XIV. yüzyıl başından vergi belgelerine göre, Makedonya köylerinde ortalama 375 m²– yeterliydi. Bostan anlaşılır nedenlerden dolayı eve yakın oluyordu: Bu en fazla miktarda çalışma ve gübrelemeyi gerektiren parseldi ve evler genellikle bir su kaynağına yakın yerde kurulurdu ve sulanabilirdi. Bazen insan yerleşiminden uzakta olan başka yerler, tamamen sulama olanaklarına bağlıydı, özellikle derelerin suyunu sulama kanallarına götüren ayırma kanalları boyunca. Bunun dışında, büyük şehirler bostanlık dış mahallelerle çevriliydi: Buna Konstantinopolis de, örneğin Selanik de dahildi. Genellikle güçlü kişilere ait parseller, bu durumda kiracı bahçıvanlar tarafından ekilip biçiyordu.

Otlaklar kuşkusuz beylik arazilerde köylü işletmelerininkinden daha boldu. Maliye tarafından "en kaliteli" topraklardan sayılan, pek kıymetli bu parseller, bazen pek geniş olabiliyordu.

Bağ olarak değerlendirilen parseller genellikle, küçük, yaklaşık 1.100 m² civarındaydı. Büyük çoğunluğu küçük işletmelerin elindeydi. XIV. yüzyıl başında, Makedonya'nın bazı köylerinde, köylüler ortalama 0,25 ha bağa sahipti. Vitikültür köy ekonomisinde küçümsenmeyecek bir yer tutuyordu. Üretimi bilmiyoruz; Halkidiki'de 25 hektar başına 25 hl'ye kadar ulaşabileceği savı öne sürülmüştür [Papaggelos, 557, s. 224], bu ise, varolan yegâne dolaylı belge, bize aynı bölgeden yaklaşık iki katı verim gösterdiği hâlde, yine de gerçekçi görünmektedir [İviron II, no. 42]. Ne olursa olsun, 0,25 hektardan daha fazla bağ yetiştiren bir bağcı, evinin ihtiyacından daha fazlasını üretiyor demekti.

Tarlalar genellikle, tıknaz şekilli dikdörtgen parsellerden oluşurdu [Lefort, 494] ve genellikle açık arazide yer alıyordu; ancak yüzölçümleri çok değişkendi. Veriler, bazı yerlerde toprak ne kadar uzun zamandır işleniyorsa, miras ile bazı tarlalar bölünmüş olduğundan, o kadar sıkışık ilmekler hâlindeki parsellerin varlığından bahseder; bunun dışında, parsellerin daha gevşek olduğu yerlerde, sıklıkla bizim bilgimizin dışında kalan, coğrafi ve tarihî şartların bir parçası olabilirler. Çitle çevrilip, işlenmeden önce, tarlalar boş bırakılırdı [Köy yasası, § 27; İviron *I*, no. 9], bu da onları besliyordu. Tohum seçimi sayesinde verim giderek artıyordu, buna Latin yerleşimlerinde ve *Geoponoikoi*'de rastlıyoruz ki Psellos [527, s. 247] bunlara bu konudaki tavsiyelerini ödünç vermiştir. Bizanslı köylülerin da kendi tohumlarını seçtiklerini düşünmemek için bir neden yoktur ve her halükârda, bir şekilde kendiliğinden olmaktaydı.

Ayrıca alınan randıman kendini idame ettiriyor ve hatta boş bırakılan toprak, eski yazarlarca daha o dönemde dikkat çekilen, bazıları toprak zenginleştirici baklagiller için kullanıldığında artıyordu bile [Pline, *HN*, XVIII, 50; *Geoponiques*, II, 12, 2]. Bizans'ta tahıl üretimi şekli konusunda pek az bilgimiz var. Ele aldığımız dönemin sonunda, Ege denizinin kuzeyinde, en azından Makedonya'da, iki senede bir nadas yaygındı; Halkidiki'de ise XIII. yüzyılda uyguladığı kesindi [Lefort, 550, s. 368, 370]. Ekim dönüşümü: Buğday/baklagil veya ilkbahar buğday/arpası, ikinci tohumlama, eski zamanlardan beri nadas üzeri yapılırdı; *Geoponikoi*'de bahsedilmişti [II, 12, 2; III, 3, 12; III, 6-7]. Bunun dışında belgeler ve arkeoloji baklagillerin önemini ve ekim sistemindeki rolünü tahmin etmemize yardım eder. XI. yüzyıl muafiyet defterlerinde kuru sebzelerin belirlenmiş bir fiyattan alımından bahis [örn. *Lavra I*, no. 48] bize bunların sadece ailenin beslenmesine yönelik bahçe ürünleri olmadığını, tahıl yetiştirme döngüsüne de müdahil olduklarını gösterir. X. yüzyıl ortasında Latium'da da böyleydi [Toubert, 565, s. 248]. Puglia'da, baklagillerin ekim döngüsüne girişi sadece XII. yüzyıla kadar uzanıyora benzer [Martin, 1215, s. 336]. Bu gerçekler, uzun zamandır bilinen uygulamaların mevcudiyetine kanıttır.

Bütüne baktığımızda, işimiz, kuşkusuz geleneksel, ancak bir noktaya kadar kendinde iyileştirme yetisi taşıyan bir tarımla karşı karşıyayız. Toprağı tarıma açma tamamen başka bir konu olup, ancak iyileştirme olanaklarının tümü tükenip, mevcut tarlaların en verimli şekilde değerlendirilmesi artık yetmediğinde bu yola başvuruluyordu.

Tahıl randımanını üzerine doğrudan bir bilgimiz yok; ancak yıllar arasında büyük farklılıklar olduğunu anımsamamız gerekir. 1921'de Yunanistan'da, buğday randımanı ortalama hektar başına 6,6 q idi. Arpanınki biraz daha fazla, hektarda 7,1 q [Jarde, 544, s. 203-205] idi. Bunlar Bizans tarımının kuşkusuz ki ne aşmış, hatta belki de, bazı istisnai durumlar dışında, ne de erişmiş olduğu büyüklük oranlarıdır. XIII. yüzyılda, öyle görünüyor ki, bir sözleşmeden çıkardığımız kadarıyla Halkidiki'de arpa rekoltesi hektarda 5,4 q idi. Radolibos için XII. yüzyıl başında hesaplamalar asgari tahıl randımanının hektarda 5,3 q olduğunu gösterir ki bu da kabaca bir ekilen için dört tohum rekolte etmek demektir [Lefort, 494, s. 222]. Bizans tahıl ekimi üzerine bildiklerimiz, hatırlatalım ki pek küçük işletmelerde yapılmaktaydı, az olsa da, –sabanla sürülen tarlalar, iki yılda bir nadas ve iki ana ürün arası ekim, yeni ürünlerin girişi–, Ortaçağ'daki tarım uygulamaları erken Bizans döneminkine göre daha azgelişmiş olmadığına delalet eder. Görmüş olduklarımıza göre, en verimli bölgelerde, ortalama randımanların hektarda 5 q'dan biraz daha fazla olması olası görünür.

Devasa alanları kaplayan, rutinleşmiş ve pek az verimli, yaygın bir tahıl ekimi olarak bize sunulmuş olan resim, Bizans ekonomisi konusunda yaptığımız temsillerde büyük rol oynamıştır; hatta Bizans'ın kaderinin bu çiftçilerin zavallı performanslarına bağlı olmuş olduğu bazen varsayılmıştır [Kaplan, 545, s. 24, 56, 61, 66, 86, 87]. Bu resim yeniden gözden geçirilmelidir. Açıkladığımız bu tarım sistemi, her şekilde kendiliğinden daha verimli olma ve daha güçlü bir talebe karşılık verebilme becerisine sahipti.

İşlenmemiş alanların kullanımı

Anadolu Platosu dışında çoğunlukla ağaçlıklı olan işlenmemiş alanlar, her yerde devasa büyüklükteydi ve potansiyel bir zenginlik oluşturuyorlardı. Orman ile ova otlağı arasındaki yerler veya yükseklerde, makilik veya fundalıklar, zaten bazı bölgelerde oldukça yaygındı; bunların da ekonomik bir değeri vardı. Ormanlar ve otlaklar devlete, beylik arazi sahiplerine ve en azından incelediğimiz dönemin başında, köylülere aitti.

A. Dunn orman ve seviyesi düşük orman şekillerine, buradan elde edilen ürünlere ve bunların kullanımına dair bir inceleme yapmıştır [Dunn, 534]. Ağaçlar arasında, meşenin başat yerinin altını çizmek gerekir, özellikle marangozluk için kullanılmaktadır. İğne yapraklıların reçinesi, gemi inşası, amfora ve fıçı yapımı için vazgeçilmez olan ziftin üretiminde kullanılırdı. Her ağaç kuşkusuz yakılacak odun sağlardı ve en az güzelleri ise odunkömürü yapımında kullanılırdı. Bazı bölgeler, özellikle de denize kıyısı olanlardan, daha fazla istifade edilirdi, özellikle de marangozluk ağacı için: Girit, Kıbrıs, Doğu Suriye ve Toros, Makedonya, belki de Küçük Asya'nın kuzeydoğusu ve Arnavutluk kıyıları [Dunn, 534, s. 258-261].

Devlet ve vergi imtiyazları mirasına koyan beylik arazi kullanıcıları, av ve balıkçılık üzerinde mal cinsinden haklara sahipti. G. Dagron kısa süre önce, uzun zamandır birçok düzenlemeye yol açan balıkçılık teknikleri, harçlar, vergi ve bazen ona bağlı kira ve Konstantinopolis'teki ticareti ile çeşitlerini tanımlamıştır [Dagron, 622].

Küçük çiftçilerin sahip oldukları çiftlik hayvanları elbette ki yeterli değildir: Ordu süvari ve levazım birlikleri, kasaplık, süt ürünleri, parşömen, deri ve yün işçiliği önemli bir talep oluşturuyordu. Ancak devlet otlaklarında büyük çapta üretim, köyler ve sonra da beylik araziler bu talebe cevap verebilirdi. Küçük Asya hayvancılığının organizasyonu üzerine pek bir şey bilmesek de belirleyici bir rolü olduğunu söyleyebiliriz. İmparator tarafından bağışlanmış veya başka bir şekilde elde edilmiş, IX. yüzyıldan itibaren birçoğu büyük ailelere ait olan geniş beylik arazilerde yapılıyordu. Devlet de kendi Anadolu beylik arazilerinde atlar ve ordu için yük hayvanları yetiştiriyordu. Hayvancılıkta Bithynia'nın

yerini biliyoruz, özellikle de başkentin X. yüzyılda kasaplık hayvan besiciliği açısından [*Valinin Kitabı*, 15, 3]. Balkanlarda da aynı şekilde, birçok işlenmemiş bölge, özellikle de kuzeyde ama Peloponnessos'ta da hayvancılığa ayrılırdı. XI. yüzyılda Anadolu Platosu'nun kaybından sonra, Balkanların hayvancılıktaki rolü belirleyici oldu. En azından bazı durumlarda, aristokrat hayvan besiciliğinin spekülatif yönü pek az aydınlanmıştır: Sadece binek atlarıyla sınırlı kalmıyordu ve ahırdakilerin sayısı şahsi ihtiyacı olabildiğince aşıyordu [Harvey, 488, s. 153].

Otlakların değerlendirilme ve işletilme modelleri konusunda pek az bilgimiz var. Bir yandan yazlık, bir yandan buhran dönemlerinin zirvesinde kışlık otlaklar uzun süredir kullanılmasına rağmen, sürülerin yaylaya çıkması ve sıklıkla çobanların göçerliğine bağlı bir istifade sistemi meydana getirmesi ancak XI. yüzyılda olmuş izlenimine kapılıyoruz [Harvey, 488, s. 156-157]. Balkanlarda, XI. yüzyıldan itibaren, yaylaya çıkmak, özellikle hayvancılık konusunda uzmanlaşmış, yarı göçer ve çoğu kez pek az boyun eğen bir halk olan Vlahlar ile ilgiliydi [Gyoni, 541]. Bunlar özellikle koyun yetiştiriyordu.

Açıktır ki, VII. yüzyıl kırsal ekonomisi, XII. yüzyıla oranla birçok bölgede farklı, daha parçalı ve daha az refah getiriciydi. Ancak gördüğümüz gibi, polikültür ve genel olarak hem yerel şartlara hem de küçük işletmelere uyumlanan tarım teknikleri, üretimin gelişmesini sağladı.

GELİŞME UNSURLARI

DEMOGRAFİK BÜYÜME VE TALEP ARTIŞI

XI. yüzyıldan itibaren nüfus artışının etkileri

İmparatorluğun nüfus evrimi için bkz. böl. IX. Toprakların ve yerleşimlerin terk edilmesini çoğu kez bir çöküş emaresi olarak görürüz, oysaki bu köylülerin şartlarının pamuk ipliğine bağlı oluşunun ve bazen de pek eğreti oluşu ile açıklanabilir. Maliye tarafından ele geçirilen pek çok terk edilmiş arazi, uzun süre insanların sürekli olarak veya artan şekilde az oluşunun ipucu olarak değerlendirilmişse de en azından bazen toprak işgalini en iyi şekilde gerçekleştirme uygulamaları olarak yorumlanabilir [Bartusis, 530]. *Köy Yasası* komünü uyarınca devlete kalan mirasçısı olmayan toprakların tekrar dağıtılması gibi [Lemerle, 553, s. 42-45], terk edilen topraklar her şeyden önce hayatın tüm cilvelerine tanıklık eder: Köylülerin mirasçısız ölmesi veya herhangi bir sebepten gitmeleri mümkündü. Pek de istisnai olmayan bu durumlar, elbette ki bir yasa uygulamasına ihtiyaç duyuyor, tescil gerektiriyor, toprakları yeniden sahiplendirmek için kararlar alınmasını lüzumlu kılıyordu. Bu gerçekler, hukuki ve mali belgelerde geniş yer tutuyorsa

da buna nüfusla ilgili bir yorum getirmek uygun değildir. XIV. yüzyıl ortasından önce yerleşimlerin kesin terk edilişine gelince, bu kuşkusuz Makedonya'dan sadece yetersiz bir belgeye dayanarak bizi kuşkulandırmıştır. En azından Batı Halkidiki'de, pek seyrektir [Lefort, 495, s. 79]. IX. yüzyıldan itibaren kesin görülen nüfus atılımı, Bizans ekonomisi konusunda kafamızda oluşabilecek resmi derinden değiştirmiştir.

Büyüyen bir nüfus –bu coğrafi ortamda daha iyi tarım tekniklerinin uygulanmasına izin veren ek kaynaklar tükendiğinde– ekilen alanın büyümesi ve ekinlerin artması bu arada ormanların tükenmesi ve otlak alanların yer değişmesi anlamına gelebilir. Makedonya'da tüm bu olgular kayda alınmıştır ve XI. ila XIV. yüzyıllar arasındaki art arda belgelerde oldukça fazla yer kaplayacak kadar önem taşımış olmalıdır. Tarlaların sayısındaki artış, bazı yerlerde, XIV. yüzyıldan önce, beylik arazilerin sınırlarını aşan tahıl yetiştirilen toprakların oluşmasına, doğal bitki örtüsünden geri kalan her şeyin silinip süpürülmesine neden oldu [Bellier vb, 531, s. 109-112]. Batı Halkidiki'de, belgeler, toprakta bulunan seramik ve coğrafi veriler de XIV. yüzyılda, XII. yüzyıl başı ve hatta Erken Bizans döneminden daha fazla ürünün yetiştirildiğini gösterir. Ekilen alanın artışı, otlak ve ormanların dağ yamaçlarının alt kısmıyla sınırlanması ve XI. yüzyılda yaylaların sistematik olarak kullanılması sonucunu getirmiştir. Son olarak Makedonya'da, yaylaların kullanımının neden olduğu ormanların azalışı XI. ve XIV. yüzyıl belgelerinde iddia edilmiştir [Bellier vb, 531, s. 110-111, 114]. Athos arşivlerinin tanıklığı, Dunn tarafından gerçekleştirilen palinolijik veya arkeolojik araştırmalar ile teyit edilmiştir, bu araştırmalar 850'den itibaren, Batı Makedonya'daki veya 1000 yılına doğru başka yerdekilerin, 900'de Thessalia'dakilerin, Likya'da 1000 yılına doğru, Trakya ve Argolis'te XIV. yüzyıldan önceki tarihlerde ormanların azaldığını gösterir.

X. yüzyıldan itibaren talebin artışı

Nüfus artışı elbette ki kırsal ekonominin gelişmesinde başat bir unsur olmuştur, ortalama olarak köylülerin mevcudiyetlerine devam ettirmelerine sebep olmuştur. Ancak nüfus artışının mekanik etkileri üretmeyenlerin veya pek az üretenlerin taleplerindeki artış nedeniyle artmıştır. Daha iyi süvari kullanımıyla daha etkili olduğunu kanıtlayan bir ordu, manastırların ve şehirlerin ve idarenin gelişmesi, giderek artan bir sayıdaki, kendisi de daha kalabalık olan Sarayı taklit ederek refah içinde yaşayan aristokrasi, son olarak XI. yüzyıldan itibaren kayıtlara geçen ihracat, tarım üretiminin köylü olmayan ve en azından bir kısmının barınmak, beslenmek ve giyinmek için pek üst talepleri olan, herkesin tüketimine yettiğini gösterir [Harvey, 488, s. 163-197].

Ekili alanın genişlemesi: Şartlara göre değişimler

Belgeler tarıma açılan topraklar konusunda pek nadiren açıklayıcıdır. Köy çerçevesinde, örneğin, *Köy Kanunu*'nda [§17 ve 20] bahisleri geçer. Radolibos kadastrosu incelemesi XII. yüzyıl başından önce, arazinin daha elverişsiz bir bölümü, bir bölümü muhtemelen hâlâ fundalıktı, küçük boyutlu tarlalar açarak tarıma arazisi yapılmıştı [Lefort, 494, s. 215]. 1059'da, Eusthatios Boilas vasiyetnamesinde Doğu Anadolu'da, balta girmez ormanlarla dolu beylik arazisinin bir bölümünü, otlaklar, meyve bahçeleri, bağ ve bahçeler yapmak için tarıma açtığını belirtir [Lemerle, 631, s. 22], bu iş köleleri ve parekler tarafından yapılmıştır.

Ekili alanın genişlemesi, ya daha önceden varolan bir yerleşim etrafında ya da tam tersine ıssız bir yerde yapılmıştır; bu durumda bir mezra inşası eşlik eder. İlk durumda, kaynaklarda pek az iz bırakmıştır. Eğer tarıma açma bir mezra veya ıssız bir çiftlik kuruluşuyla ilgiliyse, belgelerde daha fazla, sıklıkla *agridion* ismi ile görünür, ki bu küçük bir beylik arazi demektir. *Mali İnceleme*'nin yazarı, bu terimi yorumlarken, insan yerleşiminin bölünmesine varan kimi nedenleri, açıkça bir nüfus atılımı çerçevesinde değerlendirir; bu konuda, sınırların "ekilmesi" ve bundan doğan "iyileştirmeler", özellikle tarım arazisi açmak anlamına geliyordu [Traité fiscal, s. 115]. Bu metinde, sınırlarda ekim yapılması, kök yerleşim gibi görünen, kümelenen köyler toplumsal çerçevesinde gerçekleşir.

Makedonya'da, Athos arşivleri sayesinde, köy arazilerinin uçlarında yer alan küçük beylik arazilerin kurulması hakkında epeyce bilgimiz var. Keşişler veya laikler tarafından kurulmuş olup, IX. yüzyıldan itibaren kayıtlara geçmişlerdir. Muhtemeldir ki, devlet tarafından X. yüzyılda alınan mirasçısı olmayan köy toprağını satma kararı yeni beylik arazilerin kurulmasını kolaylaştırdı; aralarında elbette ekilen birçoğunun kökeni buydu. Daha da çok, belgelerde bu yeni yerleşimlerin ortaya çıkış tarihlerini kaydetmekten başkasını bir şey yapamayız. Athos arşivlerinde tamamlanmayan bir araştırma 1000 yılından önce yaratılmış bir düzine, 1100'den önce on beş, XII. yüzyılda belge azlığı nedeniyle pek azından, ancak XIII. yüzyılda yine on beş ve 1300 ile 1350 arasında bir düzine kadarından bahseder. Dolayısıyla işimiz, toprak işgaliyesini dönüştüren daimi bir olguyladır. Bu beylik araziler pek geniş değildi, belki de genel olarak 100-200 ha kadardı; genellikle ne orman ne de otlak rezervleri vardı ve özellikle tahıl yetiştirmeye yarıyorlardı. XIV. yüzyılda efendinin evi dışında, parekler için, genellikle mütevazı 10-20 ocaklık bir mezrayı kapsıyorlardı. Bithynia'da, muhtemelen XI. yüzyıldan önce yapılan İznik Gölü'nün su seviyesini düşürmek ve ekilebilecek alanı artırmak için hidrolik çalışmaları yapılmıştı [Geyer-Lefort, 1021]. Ekilen alanın genişlemesi Doğu Akdeniz'de bu dönemde genel bir olgu olmuşa benzer.

KÖY YAPISININ ROLÜ

Öyle görünüyor ki, yerleşim ve toplumsal yapı olarak, X. yüzyıla kadar hem talep zafiyeti hem de belki de Konstantinopolis civarı dışında parasal zafiyetin karakterize ettiği kırsal bir ekonomide başat bir rol üstlenmişti.

Yerleşim olarak köy

Vergi İncelemesi (s. 115) dağınık bir kırsal yerleşimi öngörür. Aynı metnin, kümelenme ile betimlenen *chorion* ile karşıt tuttuğu insan yerleşiminin bu denli dağınık olduğu pek az başka örnek vardır. Genellikle kümelenmiş ve açık yerleşim köyde kuraldandı; örneğin bu VII. yüzyılda Kuzey Suriye'de, X. yüzyılda Makedonya'da ve Bizans Pugliası'nda böyleydi. IX.-X. yüzyıllarda, öyle görünüyor ki, kümelenmiş yerleşim ve arazisi olarak köy, yerleşim şekli ve toprak işgali olarak başat şekildi. Bithynia'da, azizlerin hayatı ve diğer metinler köyün kırsal yerleşimin alışılageldik şekli olduğunu gösterir. X. yüzyılda aynı yapıyı Nikeforos Fokas'ın *Gerilla Üzerine Bir İnceleme*'si aracılığıyla Toros'ta tahmin edebiliriz (s. 228). Puglia'da, köyler ağı Bari çevresinde yoğunlaşıyordu ve *loci*'lerden bazıları daha XI. yüzyılda çok nüfusluydu [Martin, 1215, s. 268, 269]. Aynı şekilde, mali kayıtlardaki sınırlamaların köy topraklarını haritalamaya izin verdiği Makedonya'da da aynı şekildeydi. Batı Halkidiki'de, her 4 veya 5 kilometrede bir köy bulunuyordu, toprakları genellikle 20 km² kadardı. Bu köylerin, pek değişken olan nüfusu konusunda bilgimiz yok. XIV. yüzyılda Makedonya'da, belki ortalama 70 haneden oluşuyordu, ancak bundan önce daha az nüfusluydu. Köy ağının varlığı Erken Bizans döneminde kurulmuştu, kuşkusuz J. Haldon gibi VII.-VIII. yüzyıl bunalımlarına rağmen, yerleşimde süreklilik olduğunu varsayabiliriz [Haldon, 126, s. 136].

Tüm Akdeniz dünyasında, Güney İtalya, Yunanistan, Ege Denizi ve özellikle Küçük Asya'nın güneydoğusunda, metinler ve arkeoloji, çoğunlukla köylerle bağdaştırılabilecek korunaklı yerlerin varlığını ortaya çıkartmıştır. X. yüzyılda, *Gerilla üzerine İnceleme* (s. 228-229) bu korunakların görevinin ne olabileceğini gösterir: Arap tehdidi durumunda, ordu köylülere doğal olarak korunaklı bir site veya tahkimli bir sığınağa aileleri, hayvanları, taşınabilir malları ile birlikte çekilmeleri için yardım ediyordu. Böylece varsayılan köylü yerleşiminin ikili yapısı, barış zamanı kümelenmiş olsun olmasın köy yerleşimi, savaş zamanı ise sığınak, kesin olarak genelleştirilemese de sıklıkla kullanılmışa benzer; ve bu köyü oluşturan toplumsal yapıyı ancak güçlendirmiş olabilir. Calabria ve Makedonya'da, aramalar sırasında tespit edilen korunaklı yerler pek geniş, her zaman yükseklerde, genellikle ovadan görülmeyen Ortaçağ köylerine hâkim pozisyonlardadır. Bu korunakların çoğu VI. ve

VII. yüzyıllarda yapılmış ya da en azından işgal edilmiştir. Bu sığınaklar, geçici olsun olmasın, açık toplumsal kesintilere rağmen, Bizans köyler ağını güçlendirmeye veya yaratmaya katkıda bulunmuştur.

Köyün toplumsal yapı olarak değerlendirilen ekonomik fonksiyonu

Köy, güvenlik ihtiyacı ve zayıf nüfus baskısı nedeniyle toprağın pek az işgal edildiği bir döneme uyum sağlamış bir kurumdu. Kırsal nüfusun kendini savunma organizması olup, buraya devlet toprağı yeniden fethetmek ve vergi toplamak için dayanmıştı öyle ki, tarımın ve kırsal ekonominin devam etmesinin sağlanmasına katkıda bulunmuştu.

Köy komünü

Bilgilerimiz pek kesin olmasa da, olasıdır ki, VII. yüzyıldan itibaren, tarımsal üretimin büyük bir çoğunluğu beylik arazilerden çok köylerde gerçekleştiriliyordu ve köy kırsal ekonominin yavaşça eski hâline geri geldiği ortamdı. Köy, sadece onu oluşturan işletmelerin bir toplamı denemezdi. Aynı zamanda genellikle çok geniş bir toprağı idare eden bir cemaat veya bir komündü (*kointes tou choriou*). Köy, ortak çıkarların mevcut olduğu bir toplumsal ortamdı. Köy topraklarının sınırları arazi üzerinde sınır taşları ile belirtilirdi ve Roma döneminde olduğu gibi maliye hizmetleri tarafından öngörülen sınır çizgilerinde betimlenirdi; muhafaza edilen en eski sınır çizgisi X. yüzyıldan kalmaydı [*İviron I*, no. 9]. Arazinin işlenmeyen ve sahiplenilmemiş kısmı köy kolektifine aitti; "ortak araziler" ve işlenmeyen arazilerin ortak kullanımı Kırsal Kanun'da da (§ 81) diğer kanunlarda [İviron I, no. 5] olduğu gibi yer alır. Komşuların girişimlerine karşı köy haklarının savunması komünü oluşturan, hukuksal olarak olmasa bile gerçekte, bir tüzel kişilik yapıyordu ve bunun dışında, toprağın idaresi en azından asgari bir organizasyona işaret ediyordu. Galatya ve Paflagonya'nın köylerinde, VII.-IX. yüzyıllarda, beylik arazi çerçevesinde XII. yüzyıl Makedonyası'nda yeniden karşılaştığımız, temsilci seçkinler, köy "başları" vardı. Köy, komün olarak, topraklar elinde tutuyordu. Çoğunlukla mirasçısı olmayan, mali talepler nedeniyle yeniden sahiplendirilmesi gereken parseller söz konusuydu; bununla birlikte, komün aynı zamanda toprak satıp alabilirdi de. Bunun dışında, dava açabilirdi. Kırsal Kanun'a göre (§ 81) komünün değirmenlerden sorumlu olmasına da rastlanırdı; ve Dobrobikeia toprakları üzerinde XI. yüzyıl başlarında vergisi komün tarafından paylaşılan bir değirmen vardı [İviron I, no. 30]. Bu olaylar yoğunlaşma ve organizasyon olduğunu varsaymamıza neden olur, ancak mevcut olması gereken bir komünal iktidarın ne şekilde olduğu hiç kesinleştirilemez. Kömün uygulamaları ekonomik bir rol oynamıştır, kuşkusuz sınırlıdır, ancak güvensizliğin büyük olduğu bir dönemde

önemli olmuştur. Bu anlamda, köy ve daha az ölçüde geriden gelen beylik arazilerle birlikte, kırsal ekonominin işletme organizması idi.

Devlet komünü

Devlet açısından bakılacak olursa, komün her şeyden önce, idarenin kentlerin yokluğunda vergi toplamak için dayandığı bir vergi kaynağıdır. Ayrıca devlet, Erken İmparatorluk'tan miras alınan vergi ödemesinde köyün ortaklaşa sorumluluğu ilkesine bağlı kaldığından, komün vergi alanında muhtemelen kendine birtakım güçler biçiyordu. *Vergi İncelemesi*'nde (s. 119), bazı belgelerde olduğu gibi, özellikle vergi dairesi tarafından alınan birtakım önlemlere rastlıyoruz, verginin azaltılıp, hafifletilmesi vergi memurları geçerken aşırı yük bindirilen köylülerin sıvışmasına neden olabilecek sistemin yan etkilerinden kaçınmaya yarıyordu. Vergi azaltma ve hafifletmeleri komünü rahatlatıyordu.

Doğrusu, devlet X. yüzyılın başından itibaren zıt yöne giden vergi önlemleri aldı ve XI. yüzyılda birçok vakada beylik arazi organizasyonunu komün organizasyonuna tercih etti. Dolayısıyla, etkisi hemen hissedilmese de kırsal ekonomi tarihinde bir dönüm noktası oluşturdu. Devlet çıkarı için, otuz yıldır vergi üretmeyen tüm toprakları (*klasma*) yabancılaştırma, gerçekte bu toprakları komün topraklarından kesip koparmak anlamına geliyordu. *Klasma* toprağı bahsi 908 yılındandır [*Protaton*, no. 2]. Bu vergi siyaseti komünün toprak birliğini yok etme anlamına geliyordu. Aslında, imparator ilke olarak otuz sene sonra, vergi idaresinin malı olmuş köy mallarını satmaya, kiralamaya veya onları, çoğu kez güçlülere vermeye karar verebilirdi. Böylece, *klasma* toprakları X. yüzyılda pek çoğaldı [Oikonomides, 555].

Devlet, VII. ve IX. yüzyıllarda, köy yapısını vergisel ve askerî nedenlerle destekledi. X. yüzyılda, imparatorlar güçlülerin girişimlerine rağmen onu muhafaza etmeye çalıştı. Yasamalarının amacı, küçük köy mülkiyetini ve Kilise'den veya laik büyük mülk sahipliğinin tehdit ettiği küçük mülk sahiplerini ve komün kurumunu savunmaktı. Ancak sonuçta, bunlar kazandı.

Köy topraklarında beylik araziler

X. yüzyılda, köy toprakları tarım üretiminin çerçevesi olarak hâkimiyetine ve bir kırsal ekonomi atılımına götüren dönüşümlerin sahnesi olmuştu. Köylü işletmelerinin muhtemel küçülüşü, kötü hasatlar veya asayiş eksikliği köylülerin durumunu bazen kırılganlaştırıyor ve büyük mülk sahiplerine borçlanmayı ve satışları artırıyordu. Bunun dışında, köy toprakları üzerine kurulan beylik araziler arazinin daha iyi işlenmesini sağlıyordu; köylüler burada ne köy cemaati ne de vergi dairesinde, vergi indirimleri ve hafifletmelerine rağmen bulamadıkları,

bir destek buluyorlardı. Son olarak, yine başka bir bakış açısına göre, belirli beylik arazi işletmesi komün vergilendirmesi çerçevesinde gerçekleştirilebilenden daha önemli vergi ödemesi alınmasına izin veriyordu. Bu gerçekler bütünü belki de ne olup bittiğini anlamamıza yardım eder.

Köy toplumu eşitlikçi değildi. Bazı mülk sahipleri aslında küçük beylik araziler teşkil eden geniş tarlalar edinmişti. 996 yılından bir novelde II. Basileios Kilise yararına komün topraklarının dönüşümünden bir örnek vermişti: Neredeyse tüm vilayetlerde, der, manastırların gelişimi nedeniyle büyük miktarda komün, bazen yok olma veya neredeyse yok olma noktasına kadar, dezavantajlı hâle geldi; bu küçük manastırların kökeninde, genellikle arazisi üzerinde bir kilise kuran ve keşiş olan bir köylü bulunuyordu; ona katılan iki köylü de onu taklit ediyordu; öldüklerinde, buraların papazı kiliseye, manastırın ihtiyaçları için diyerek, el koyuyordu çünkü manastırlar onun yönetimi altındaydı; mallarına el koyuyor veya bağışlıyordu ki her şekilde köyler zarar görüyordu [Svoronos, 86, s. 209; Lemerle, 533, s. 112-114]. Başka zamanlarda köyle ilgisi olmayan güçlüler toprakları zaptediyordu.

Uzun süre, sorunlar asayiş, savunma veya idame ettirme eksikliğinden kaynaklanıyordu ve köy pek az gelişmiş bir ekonomiye sahip olup, alanın kimi zaman pek kısmi kimi zaman yoğun olarak kullanılmasına uyumluydu.

BEYLİK ARAZİ ÇERÇEVESİNİN ROLÜ

Beylik araziler işletmesinden sorumlu ve işi topraktan elde edilebilecek gelirleri artırmak olan bir personelle donatılmıştı. X. yüzyıldan itibaren köylerin o zamana kadar oynadığı rolü, ancak artık talep ile belirlenen ve Cecile Morrisson'un gösterdiği üzere, parasal alışverişlerin daha fazla yer kapladığı bir ekonomide, üstlendi [Morrisson, s. 299-301].

Kırsal ekonomide beylik arazilerin büyüyen payı

VII. yüzyılda beylik arazilerin mevcudiyeti kanıtlanmıştır, ancak önemleri bu dönemde, en azından daha önceki döneme ve izleyen döneme oranla, azalmışa benzer. Bu devlet beylik arazileri için de aynı şekilde geçerlidir [Kaplan, 545, s. 324]. VIII.–IX. yüzyıllarda, örnekler beylik arazi ekonomisinde, henüz mütevazı olan bir gelişimi öngörür. Dönem kilisesi ve manastırlarının zenginliği, laik mülklerin geliri ile finanse edilen vakıflar sayesinde, bağışlarla artıyordu [Lemerle, 553, s. 54-56]. İlk İkonoklazma'nın bitişinden önce bile, bazen Devlet hizmetinde zenginleşmiş ailelerin toprakları üzerinde, birçok manastır kurulmuştu [Thomas, 564, s. 123-124]. Başka nedenlerin yanı sıra, kuşkusuz İmparatoriçe İrene döneminde de geri alınmayan, Kilise

lehine vergi muafiyetleri, laikleri mülklerini manastıra dönüştürme ve pareklere ektirip biçtirtmeye yüreklendiriyordu [Thomas, 564, s. 129]. Toprak gelirlerinin büyüklüğü ne toplum seçkinleri, ne de elbette devletten kaçmıyorsa da, bu beylik arazi ekonomisinin zaten önemli bir rol oynadığı anlamına gelmiyordu. Sadece artık göz ardı edilir gibi değildi.

IX. yüzyılda, Diyakoz İgnatios'un mektupları Kilise'nin büyük mülk sahibi olarak somut bir resmini çizer. İznik Metropolitliği'nin, vergi gelirleri güya pek dayanılmaz olsa da, emlak gelirlerinin pek fazla olduğunu gösterir. Metropol, zeytinyağı elde edilen zeytinlikler ve dolaylı olarak işlenen ekilebilir topraklara sahipti. İşletmeleri ekonom tarafından bir kuratora verilmişti: Bu kişi toprağı burada yerleşik pareklere dağıtırdı; bunlar metropole mal cinsinden imtiyaz bedeli, öyle görünüyor ki rekoltenin bir bölümünü, öderdi. Ekonomat'ta muhafaza edilen buğday rezervlerinin büyüklüğü, Opsikion yetkilileri tarafından yapılan şikâyetler sayesinde belirlenmiştir.

Sonrasında, ekonomide beylik arazilerin artan rolünü, el değiştirmelerini veya daha çok gelirlerinin, devlet ve imparatorlardan ihsan alan laikler arasında, bu sonuncular mallarını statülerini korumak için dinî kurumlara dönüştürdüklerinden, laiklerle manastırlar arasında olduğu gibi kilise ile devlet arasında da (I. Basileios kiliseye ait malların gelirini ve işletmesini denemişti), el değiştirdiklerini tahmin edebiliyoruz [Thomas, 564, s. 130-139]. X. yüzyıl, Makedonyalı imparatorların novellerinin tanıklık ettiği üzere, büyük mülk sahipliğinin artışının belirleyici olduğu bir dönem olmuştu. Kurulan küçük şehirler ağı itibariyle, ordu ve idare tarafından korunan bir vilayette asayiş sağlandığında, daha düzenli ve daha yüksek tarım geliri beklentisi iktidar sahiplerinde köy topluluklarının çıkarlarına karşı girişimlerde bulunmayı kışkırtıyor ve bu girişimler çoğunlukla, bunu engelleme amacı taşıyan mevcut yasalara rağmen başarıya ulaşıyordu. Sadece laik veya manastır beylik arazileri genişleyip, çoğalmıyordu. Metropolit, başpiskopos veya piskoposlar, dinî veya İmparator kurumları sorumluları I. Romanos'un novelinde bildirilenler arasındaydı, ki bunlar köylere kendilerini dayatıyor ve mülklerini satın alma, bağış, veraset veya başka şekillerde artırıyordu [Svoronos, 86, s. 84]; bunu IX. yüzyıldan itibaren, özellikle bu beylik arazilerin işletmesinden sorumlu merkezî hizmetlerin şemasını veren Öncelik hakkı listeleri ve yerel yetkililere ait birçok mühür sayesinde daha iyi tahmin ediyoruz. Bu beylik arazilerden bazılarında ordunun gereksinimleri için hayvancılık yapılıyordu; başka beylik arazilerin gelirleri posta ve diğer yardım amaçlı kamu kuruluşlarına ayrılmıştı.

Devlet XI. yüzyılda kendisinin başlatmadığı ve X. yüzyılda frenlemeye çalıştığı bir sürecin hızlanmasında belirleyici bir rol oynadı: Siyaseti hemen her yerde, küçük toprak sahipliği pek de sorgu konusu yapıl-

madan, büyük toprak sahipliğini köy mülkiyetine tercih etmek oldu. Komünü tanımlayan vergi çıkarı azalmış, beylik arazi topraklarından devletin elde edebileceği gelir, vergilerden daha yüksek hâle gelmişti. Oikonomides, XI. yüzyıl başından itibaren vergi dairesinin artık terk edilen toprakları satmaya çalışmadığını, ancak bunları muhafaza etmek için, parekler tarafından işlenen beylik araziler şeklinde düzenlediğinin altını çizmiştir [Oikonomides, 345, s. 136, 137]. Ayrıca, devlet XI. yüzyılda vergi dairesi mülklerinin yayılımını artırmaya uğraşmıştır. Aslında, yasanın çevresinden dolaşmaya izin veren ve tüm bir komünü daha hızlıca beylik araziye dönüştüren, düzmece terkler olduğunu da tahmin edebiliriz [Kaplan, 545, s. 402-403].

Dolayısıyla emlak vergisi devlet için beylik arazileri üzerinde parekler tarafından işlenen toprakların gelirinden daha az hâle gelmişti. Köylerin beylik araziye dönüşmesi konusunda, idari kaygılara yanıt veren düzenleyici metinler ve bazı vergi belgeleri sayesinde bilgimiz var. Athos arşivlerinde, imparator beylik arazilerinden bahis XI. yüzyılın ortasında başlar. X. yüzyılda komün statüsüne sahip olduğunu bildiğimiz köyler, bir manastıra veya laiklere devredilmeden önce vergi dairesinin beylik arazileri olur. Mülkiyet yapılarındaki bu dönüşüm genel bir olguya benzer. Makedonya'da bir kırsal komünden en son XI. yüzyılda bahsedilir. Her durumda XIV. yüzyıl başında Makedonya kırsalının nerdeyse eski köy komünleri ağının yerine geçmiş, sıralı beylik araziler ağından ibaret olduğundan eminiz. XII. yüzyıl sonundan itibaren beylik arazilerin küçük mülkiyete galebe çaldığını söylemek gerçekçi olacaktır. P. Magdalino bu dönemdeki büyük mülk sahipliğinin etkileyici bir tablosunu sunar: Neredeyse tüm kıyı Konstantinopolis'ten merkez Yunanistan ve Adalara kadar XII. yüzyılda çoğu kez Konstantinopolisli büyük mülk sahiplerine aittir, bunların en önemlisi de devlettir [Magdalino, 192, s. 160-171]. XI. yüzyıldan itibaren, çarpıcı olan beylik arazi yapısının her yerde hâkimiyetidir.

Büyük mülk sahipleri

Beylik arazi sahipleri ve işletmecileri köylülerinkinden radikal olarak farklı, ancak kendi içinde de zıtlıklar barındıran, bir dünya oluşturuyordu. Büyük mülk sahiplerinin bir bölümü taşra aristokrasisinin alt katmanlarından müteşekkildi ve mülkleri de mütevazıydı, aynı şey birçok manastır ve piskoposluk için de geçerliydi. Diğer uçta, kurumsal veya şahıs, çok büyük mülk sahipleri vardı, bunlar aynı bölgede bulunan veya İmparatorluğa yayılmış, birçok beylik araziye sahipti. Arada da birçok durum vardı. Mülk zenginliğinin genişliği veya oluşumu pek nadiren biliyoruz ve çoğunlukla bir servet veya onu oluşturan beylik arazilerin sayısı konusunda ancak tahmin yapmaya indirgenmiş durumdayız.

Geliri artırma veya beylik arazileri daha iyi işletme yönünde iyileştirmeler gerçekleştirmek için, yatırım eğiliminin büyük mülk sahiplerinin statüsü veya mülklerinin genişliği ile mi ilgilidir bunu bize işaret eden hiçbir şey yok.

Oikonomides'ten yola çıkarak [556, s. 321], devletin her zaman en büyük toprak sahibi olduğunu söyleyebiliriz. XI. yüzyıldan itibaren hiçbir zaman sahip olmadığı kadar mülk sahibi olmuştur. Her zaman olmadıysa da Kilise incelediğimiz dönem boyunca İmparatorluğun ikinci büyük mülk sahibi olmuştu. Patrikhane'nin mülkleri, imparatorun mülkleri gibi tüm İmparatorluğa dağılmıştı. Piskoposlukların malları doğal olarak metropollerinkinin yanında daha alçakgönüllü kalıyordu. Dönem kilisesinin emlak zenginliği ne olursa olsun, kesin olan manastırlarınkinin onu geçtiği idi; IX. yüzyıldan itibaren dikkate değer şekilde arttı. X. yüzyılda manastırların toprak işletmesindeki rolü belirleyici oldu. Buna ek olarak, manastırlar bazen, imparator tarafından onaylanmış bir imtiyaza bağlı olarak, emlak vergisinden de muaf oluyordu. Bunun dışında, laiklerin ellerinde tuttuğu topraklar da çok genişti. Pek farklı seviyelerde olan aristokrat servetlerine gelince, J.-C. Cheynet [Cheynet, 450] ağırlığın emlak zenginliğinden geldiğini, ancak bazen imparator tarafından verilen ve çoğu kez el koyulan toprağın istikrarsız olduğunun altını çizmiştir; Küçül Asya'da Eusthatios Malenios'un, 1000 yılına doğru, topraklarına Araplarla savaşmaya giden İmparator II. Basileios ve en az 20.000 adamdan oluşan ordusunu kabul edip besleyebildiğini hatırlatır. Aynı dönemde, aynı bölgede, Fokas, Skleroi, Komnenosların mülkleri de daha az dikkate değer değildi. Bununla birlikte, XI. yüzyıl sonuna kadar, Balkanlardaki özel büyük servetler Anadolu Platosu'ndakilerden genellikle daha az önemliydi.

İşin özü, X. yüzyıldan itibaren, bir yanda devlet bir yanda manastırlar, çatışmasız olmasa da, kalıcı bir şekilde İmparatorluk topraklarının çok büyük bir kısmını paylaşmışlardı. Ancak unutulmaması gereken, devletin, uzun zamandır, Magdalino'nun yazdığı üzere [Magdalino 192, s. 168] laik hizmetkârlarını ödüllendirmek üzere, hep tekrar kullanılabilen bir beylik araziler "havuzu" idare ettiğiydi. Siyasi duruma göre, aristokrasinin elinde tuttuğu kısım değişebiliyordu; ki bu da pek önemliydi.

Beylik arazilerin işletmesi

Kırsal ekonomi açısından, önemli olan laik ya da Kilise'ye ait olan beylik arazilerin, yetkin bir personel tarafından yönetilmesiydi. Öyle görünüyor ki idareciler genellikle böyleydi. Beylik araziyi işleten kişi mal sahibinin kendisi olabilirdi, ancak genellikle bir idareciydi. *Episkeptitai, pronoetai*, ekonomlar, küratörler, hartularoi ve muhasebeciler büyük beylik arazilerde az veya çok hiyerarşik ve kalabalık ayrı bir

dünya oluşturuyordu. Genel idareciler ile yerel yetkililer arasında ayrım gözden kaçmıyordu. Tüm idareciler sağlam bir eğitimden geçmiş ve en yüksek mevkiler başkentin sivil aristokrasisinin üyelerine ayrılmıştı. İdarecilerin başlıca niteliği kuşkusuz beylik arazide bulunmak, yani toprağa ve kırsal nüfusa yakın olmaktı. Kesin bilgi sahibi olmamakla birlikte, üretken yatırımlar yapma ve beylik arazi bayır ve ovalarına, hem uzaktan görünürlükleriyle işaret noktası hem de manzarada "senyoral" sembol olup, tehlike ânında da insanlar ve malları korumaya yarayan surlar inşa etmek görevini yürüttükleri açıktır; XI. yüzyıldan itibaren bu surlar dağda saklanmış sığınma yerlerinin yerine geçecektir. Bunun dışında, mahsul iyi olmadığında, idarecilerin pareklere tohumluk sağladıklarını da düşünebiliriz. Bazı açılardan, beylik arazinin idarecisi buhran döneminde komünlerin oynadığı rolü, daha fazla olanak ve güçle oynamıştır.

Beylik arazi muhasebesi

Birçok metin, idarecilerin, mülk sahipleri tarafından düzenli olarak kayıt tutmakla yükümlü kılındıklarını, bize söyler [bkz. örneğin Kecharitomenes *Typikon*'u, s. 79]. Bir mektubunda Mihael İtalikos [109, s. 95] gerçek bir işletmeden çok, beylik arazi düzeyinde tutulan bir hazine muhasebesinden bahseder. Pahalı iyileştirmeler için karar arazinin efendisindedir; her durumda, biliyoruz ki toprağa yatırılan fonlar bir mülk sahibinin beylik arazilerinin ekim biçiminden kaynaklanan net gelir üzerinden alınıyordu. Beylik arazi muhasebesinin bahsi, 1073'te İmparator'dan Milet yakınlarında bir *episkepsis*'in mallarını almış olan büyük Domestikos Andronik Dukas için yapılan bir sözleşmede geçmiştir. Bu belge, muhasebecinin kayıtlarına göre, her beylik arazi için para cinsinden geliri, işletme masraflarıyla birlikte gösteriyordu [Oatmos II, ed. Nystazopoulou-Pelenidou, no. 50]. Boilas'ın vasiyeti, Attaliate Diataxis'i ve Pakourianos Typikon'u XI. yüzyılın bu üç büyük mülk sahibinin ellerinde olan kayıtlar sayesinde servetlerinin finansal gelirlerinden mükemmelen haberdar olduklarını gösterir. Özellikle de Boilas, sermaye olarak addettiği beylik arazi ve bundan beklediği net gelir, %3,7, arasında doğrudan bir bağ kurmuştur [Lemerle, 631, s. 60]. Toprak bir kâr edilecek bir sermaye hâline gelmişti [Teall, 563, s. 56].

Büyük mülk sahiplerinin agronomi ilgisi*

IX.-XII. yüzyılın okumuş büyük mülk sahipleri, topraklarını en iyi şekilde işlemenin bin bir çeşidiyle, bu nedenle de öyle görünüyor ki agronomi incelemeleriyle, ilgilenmişlerdir [Teall, 563, s. 42-44]. IX. yüz-

* (Yun.) Ziraat bilimi. (ç.n.)

yılın ilk yarısında, Fotios, Beyrutlu Vindanios Anatolios'un (IV. yüzyıl) tarım üzerine Kurallar Derlemesi'ne *Bibliotheka*'da bir eleştiri ayırır. Bu eserin önemine dikkat çeker [Fotios, 775, II, no. 163]. *Geoponikos*'a gelince, 50'den fazla elyazması Ortaçağ'da ne denli başarılı olduklarının göstergesidir. Bu elyazmalarından birinde, VII. Konstantinos'a adanmış bir girizgâh X. yüzyılda bu eserin bir baskısının var olduğunu gösterir. Psellos'un ince küçük yapıtı *Peri georgikon*, Geoponikos'un tahıl kültürü üzerine tavsiyelerini kendine mal ederken, okumuşların agronomi incelemeleri konusuna ilgisini de gösterir [Mihael Psellos, 527].

Bu talebe cevap veren beylik arazi idarecileri olacaktır. Hem muhasebeci hem de ihtiyaç nedeniyle tarım uzmanı, hem borçların tahsildarı ama kuşkusuz köylüler ihtiyaç duyduğunda yardıma yetişenler olarak, idareciler kırsal ekonominin gelişmesinde aracı olmuştur.

GELİŞİM ŞEKİLLERİ

Dinamizmleri bazen azalır gibi olursa da, büyük mülk sahipleri pek çok iyileştirme (ağaç dikimi, içlerinde surlar ve değirmenlerin de olduğu envai çeşit inşaat) yapmıştı; onları müteşebbisliğe yönelten bir kültürden geliyorlardı ve bunu yapacak olanakları vardı. Muhtemelen, kendilerince köylüler veya en azından içlerinden en zenginleri de, olanakları kişisel olarak kısıtlı olmasına rağmen iyileştirmeler yapıyordu.

TOPRAK GELİRİNİN PAYLAŞIMI

Köylülerin yatırım kapasitesinin neredeyse sıfır olduğu, üretimlerinin sonucunun ancak dengeye oturduğunu göstermek suretiyle, öngörülmüştü. Bu muhtemelen aralarından en fakirleri için geçerli olsa da hepsi için değildi. Tahıl ekimine dair bazı veriler, toprak gelirlerinin vergi dairesi, işletenler ve büyük mülk sahipleri arasında nasıl paylaşıldığını tahmin etmemizi sağlar.

Köylülerin geliri

Köylü üretiminin brüt hasılatı, beklenen randımana, yani vergi dairesinin gözünde, toprağın verimliliğine bağlıydı. Vergi dairesi farklı şekilde dayatılan üç toprak niteliğini ayrıştırıyordu, ikisi ekilebilir topraktan, birincisi yüksek değerli parselleri içeriyor, üçüncüsü otlaklara tekabül ediyordu. Burada tekrarlamayacağımız ayrıntılar [bkz. Lefort, 552], 10 ha tahıl ekini olan *zeugaratos*'un (koşum hayvanları olan zengin bir köylü), teorik vergi oranı, brüt üretimle karşılaştırıldığında yüksekti: Bir mülk sahibi olduğunda %23, kiracı olunduğunda %33, ancak hasat sonucu göz ardı edilemeyecek bir kâr bırakıyordu, mal sahibi için 4,6

nomismata, kiracı için 2,8 olduğundan, *zeugaratoi*'nin birtakım iyileştirmelere girişmemesi için bir neden yoktu.

Büyük mülk sahiplerinin geliri

Genellikle (vergi dairesi ve imtiyazlı beylik arazilerin durumu dışında), büyük mülk sahiplerinin geliri kiracılar tarafından ödenen haraç bedellerinin (para veya mal olarak), emlak vergisi ve ek vergilerden, aynı zamanda idare harcamalarından düşülmesi ile elde ediliyordu. Başka hesaplamalar, büyük mülk sahibinin teorik rantının (vergiden sonra gelir/toprağın değeri) %3 civarında olması gerektiğini iddia eder. Tek akla yakın gelen, ancak daha önce genel olarak kabul edilenlerden farklı olarak daha yüksek bir randımanla mümkün olabilecek önemli bir teorik vergi ödemesiydi.

KIRSAL ZANAATLER

Zanaatlerin atılım yapması kırsal ekonominin gelişiminin önemli yönlerinden biriydi; zanaat köylere yeni kaynaklar sağladı, köy içi ve ötesinde alışverişi destekleyerek bazı işletmelerin kendi doğasını değiştirdi. Eski dönemde, kırsal zanaatler pek yaygına benzemez [Patlagean, 509, s. 268-271]. Makedonya'da X.-XIV. yüzyıllarda yaşamış zanaatkârların isimleri üzerine bir araştırma [EPHE Semineri, 489, II], kırsal zanaatların X.-XI. yüzyılda henüz pek azgelişmiş olduğu sonucuna varmıştır. XII. yüzyıl başına dek, zanaatkâr soyadlarını köylülerin sadece %4'ü taşıyordu. Oysa XII. yüzyılda Makedonya'da önemli bir değişiklik meydana geldi, bu dönem süresince ve XIII. yüzyılın ilk yarısında, köylülerin %8-10'u meslek soyadları aldı. Köylerin yarısı en az bir zanaatkâr barındırıyordu ve bazı büyük köylerde iki ila dört zanaatkârın çalıştığı, göründüğü kadarıyla köyünkinden daha büyük bir pazar için çalışan aile atölyelerinin varlığının keşfedilmiştir. Dolayısıyla ele aldığımız dönemde kırsal zanaatın çıkış yaptığını varsayabiliriz.

En azından vergi ödemesi ve bazen de kira için gereken altın paraları sağlamak için, köylüler, kuşkusuz VIII. yüzyıldan beri, tarım ve ele aldığımız dönemin sonunda, zanaat üretimlerinin bir bölümünü satmak zorundalardı. Aracılara başvurmak zorunda kalsınlar kalmasınlar, yerel fuarlar vesilesiyle X. yüzyıldan itibaren ticarete iştirak edebiliyorlardı. Öbür yanda, büyük mülk sahipleri köy ve kent arasındaki ticarette önemli bir yer tutmuşa benzerler.

Kırsal ekonominin yavaş olan ve XII. yüzyılda Akdeniz dünyasında büyük ticaretin ilerlemesi ile hızlanan gelişimi, hiçbir şekilde yadsınamaz. Kuşkusuz, nüfus atılımı arka planında, "köy hayatı"nın giderek büyüyen organizasyonunun adım adım belirişi, birçok yerde ve birçok

açıdan, üretimin esasını sağlayan köyler ve daha iyi bir işletme garantileyen beylik araziler üzerine kurulmuştu. Daha fazla asayiş sağlayarak bu gelişmeye katkıda bulunan devlet, vergi aracılığıyla, bu yapıların yerleşmesinde önemli bir rol oynamıştı.

Bizans için bazı mekanizmaları ve tüm Avrupa'da kuşkusuz XIII. yüzyıl boyunca zirveye ulaşan bir büyümenin çeşitlemelerini tanımlamaya çalıştım.

BÖLÜM XI

Konstantinopolis ve Şehir Ekonomisi

Michel Kaplan

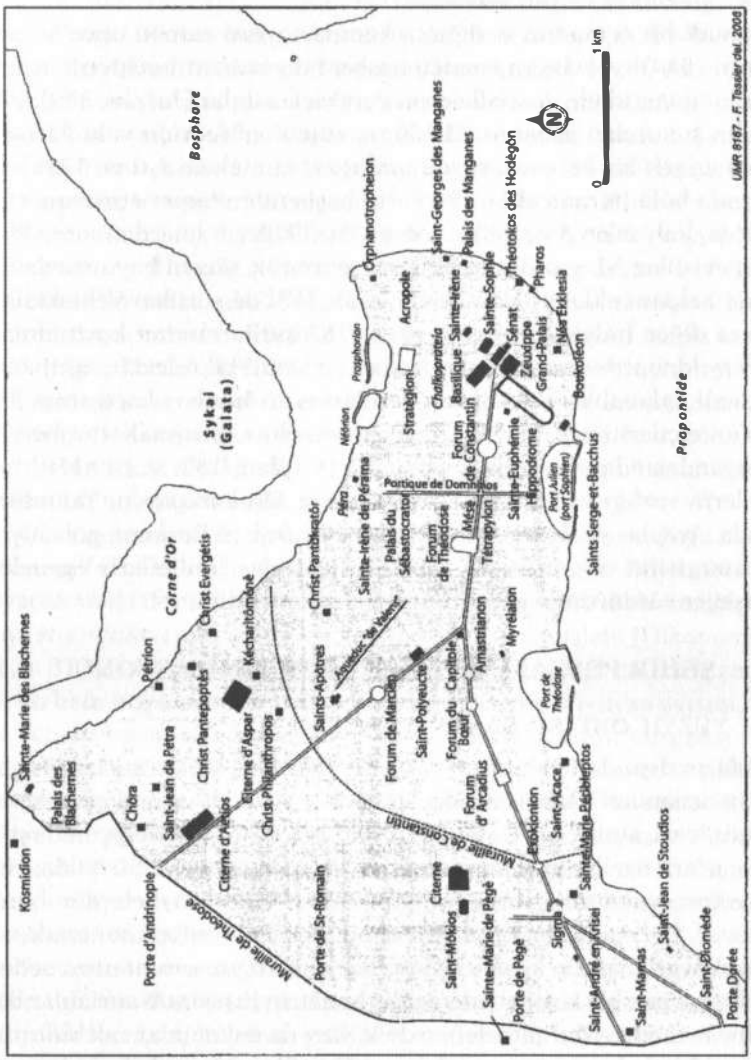
VII. yüzyıl ortasında Konstantinopolis İustinianos'un şehri olma özelliğini dış görünüşe göre sürdürüyordu, ancak nüfusunun büyük bölümünü kaybetmişti bile. Bu düşüş, Araplar tarafından gerçekleştirilen kuşatmalarla daha da beter hâle gelmişti. Ancak şurası kesin ki, büyüme VIII. yüzyılın ortasından itibaren yeniden başladı ve XII. yüzyıla kadar da durmadı. Yağmalamak için başkente giren Haçlılar, Kraliçe Şehir'in barındırdığı zenginlik ve harikaların zaten farkındaydılar. Nüfus artışının dışında, kent çerçevesi ama özellikle de ekonomi ve toplumu içinde derinden değişime uğradı.

ŞEHİRSEL GELİŞİM

NÜFUS

Bizans başkenti nüfusu konusunda, tüm dönemler için, fikirler farklı farklıdır. Bazıları İustinianos iktidarında 1204'e nazaran daha kalabalık olduğunu söyler [600.000 sakine kadar: Durliat, 621; 700.000, Zuckerman, 330]; başkaları tam tersini iddia eder; yazarların çoğu, iki durumda da, Villehardouin [74, s. 54-55] tarafından verilen ve zaten yüksek bir tahmin olan 400.000 civarından ileri gitmezler [Magdalino, 570, s. 57]. En önemli anlaşmazlık, en alt nokta konusundadır. Şehir sakini sayısı, en kötümserlere göre, VI. yüzyılın zirvesinden sonra, on faktöre bölünebilir [Mango, 571, s. 51-62, Durliat ile aynı fikirde, 621, s. 602]. Böylesi bir nüfus çöküşü başkentin Mısır buğdayının kaybından etkilenmemesini açıklar, bir de 619'da vazgeçebildiyse, bir önceki sene o kadar tahılı nasıl tüketebildiği bir muammadır. Paul Magdalino 70.000 kişiden daha azının kabul edilemez olduğunu, 1453 ile kıyaslama yaparak iddia eder. Başka yazarlar bu kadar aşağı inmeyi reddeder [Kaplan, 545, s. 446, no. 5]. Bazı kaynaklar tarafından bırakılan izlenim ve ekonomik akıl yürütmeler rakamsal verilerin eksikliğini doldurur.

Yine de, tüm araştırmalar bu yönde birleşir: VII. ve VIII. yüzyıllarda önemli bir demografik düşüş yaşanmıştır.

Harita 4 - Ortaçağda Konstantinopolis

V. Konstantinos 747'deki veba salgınından sonra, başkentin nüfusunu artırıp, yeniden inşa etmek için Yunanistan ve Adalar sakinlerine 754'te bir çağrı yaptı (Theofanos, s. 429); yirmi sene sonra, Asya, Pontos, Hellada ve Trakya'dan temel su kemerlerini tamir edecek işçiler getirtti (Thefanos, s. 440, toplamda 5.900). Bununla birlikte kaynaklar büyük nüfus hareketleri sinyali vermez.

Yahudi bir cemaatin varlığının kanıtları uzun zaman önce bulunmuştur. 1044'te, bir isyan sonucu başkent dışına sürülmüşlerdi. Komnenoslar döneminde, mahallelerini Pera'ya kurdular [Jacoby, 579]. VII. yüzyılın sonundan itibaren, Müslüman tacirler Neorion yakınlarında kurulmuş tek bir kervansarayda (*mitaton*) kümelenmişti ve 1203'teki yangında hâlâ buradaydılar. Rusların başkentte ikamet etmesine izin yoksa da, İtalyanlar, Amalfililer, sonra Venedikliler, bunlardan sonra Pisa ve Cenevizliler, XI. yüzyıldan itibaren ve sonraki yüzyıl boyunca daimi ikamet hakkını elde ettiler; süreli olarak 1171'de sürülen Venedikliler böylece diğer İtalyanları hedef alan 1182 katliamından kurtuldular. XI. yüzyıldan itibaren, Latinler başkentte kendi kiliselerine sahip olacak denli kalabalıktılar: Mihael Kerularios'un bunları kapattırıp, IX. Leon'un elçilerinin yeniden açtırması meselesi Kardinal Humbert'in propagandasından kaynaklanıyorsa da [Kaplan, 182, s. 149-150], bu kiliselerin varlığı yadsınamaz. 1044 isyanı Monomakos'u, Yahudiler dışında, Araplar ve Ermenileri de sürmeye itmişti. Başkent, görülüyor ki kozmopolitti ve gönderme yaptığımız olaylar "milletlerin" genelde iyi ilişkiler sürdürdüğü gerçeğini gölgelememelidir.

ŞEHİR PEYZAJ VE ALANININ ORGANİZASYONU

VI. YÜZYIL ORTASINDAN IX. YÜZYILA

Suların dışından bakıldığında, şehir Herakleios kara surlarıyla kuzeybatı açısından Vlaherna'daki Theotokos mabedi ve onu çevreleyen mabedi içeri almak için oynadığından bu yana pek değişmemiştir. Kara surları, özellikle de kapılar, özellikle de VIII. ve IX. yüzyılda, pek çok restorasyona tabi olmuştur, günümüze kalan kitabelerden bunu anlıyoruz. Germanos'un bir ilahisi deniz surlarının erken dönemde, en azından Avarların 626 kuşatmasında var olmadığını sanmamıza neden olabilir; çarpıcı bir kestirmeden gidiş bunların inşasını İsaurialılar dönemine mal eder. Muhtemelen, o da V. yüzyıla dayanır, ancak bulunan birtakım kitabeler restorasyonlarının Theofilos döneminde olduğunu gösterir [Mango, 571, s. 25; Berger, 582, s. 170].

Şehir alanının, Konstantinos surlarıyla II. Theodosius'unkiler arasında bulunan yarısından fazlası, zaten hiçbir zaman kalabalık bir nüfusa sahip olmamış ve büyük aristokrat *oikoi* ve manastırların yerleşebileceği,

yarı kırsal bir karakteri korumuştu. Konstantinos surlarının içinde, şimdi mezarlıkların bulunduğu yerde, nüfus eski Konstantinopolis sivil merkezinin etrafında sıkışmıştı; antik limanların arasında, sadece İulianos'un hâlâ faal olan Altın Boynuz'daki tersanesi olmuştur; İulianos Limanı'nı Mese'den ayıran alan yerleşimli kalmıştır. Birçok kamu binası, terk edildiklerinde tekrar inşaatlar başlayana kadar taş kaynağı olarak kullanılmıştı. Kemerlerle çevrelenmiş ancak neredeyse terk edilmiş eski limanlara yakın büyük ticaret merkezi Strategion, IV. ve V. yüzyıllardan kalma birçok forum gibi hayvan pazarına dönüşmüştü. Aynı şekilde, büyük hamamlar, daha küçük yerleşkelere yerini bıraktı; Akropolis amfitiyatrosu kullanılmıyor, gösteriler bundan böyle Hipodrom'da yapılıyordu; tiyatrolar da aynı şekilde terk edilmişti. Bununla birlikte, bakımsızlıktan çökme tehlikesi geçirse de, VI. yüzyılda inşa edilmiş veya restore edilmiş büyük kiliselerin çoğu faaliyete devam etti. Genelde, Altın Boynuz'a yakın bölge bir ölçüde terk edilmişti ve aristokrasi, kuzey rüzgârlarından korunaklı güney kıyıya bakmayı tercih etmeye başlamıştı; Theodosios döneminin aristokratlarının saraylarında eğer yok olmadılarsa, yeniden yaşam başlamıştır, buna Genç Stefanos'un doğduğu ta Konsta Sarayı bir örnektir [= 93 c.3, s. 91 ve n. 14, s. 182] ve burada İrene'nin kendi sarayını, Theodosios Limanı'ndaki Eleftere Mahallesi'nde yaptırdığını görüyoruz.

Odak noktasının Ayasofya, Hipodrom ve Büyük Saray olduğu merkez bölge çok faal kalmıştı. II. İustinianos bunu, kuşkusuz büyümeye başlayacak ya da devam edecek bir merkezî idarenin ihtiyaçlarını, *genikon* veya *stratiotikon* gibi dairelerle karşılamak için genişletti [Oikonomides, 28, s. 313-314]; onu ardıllarının sürekli ileri çekeceği bir surla çevirtti ki, bu hem imparator ile halk arasındaki giderek büyüyen ayrımı, hem de şehrin hayatında Saray'ın giderek artan önemini vurguluyordu. Theofilos sonra da I. Basileios Nea ve diğer düzenlemeler, özellikle de bahçelerle, Sarayın alanını önemli ölçüde artırdılar [Maguire, 585]. X. yüzyılda, Hipodrom zorlayıcı çalışmalara sahne oldu; kapasitesi artırılıp, yaklaşık 40.000'e çıkartıldı. Basamakları bundan böyle tamamen taştan olup, dolaşım yukarıdaki bir bölümden yapılıyordu; basamakların alt tarafında bazı bölümler devlet görevlilerine ayrılmıştı.

Su getirmeye veya kullanmaya yönelik bazı yapılar doğrudan nüfusla ilgilidir. Başlıca bazı donanımlar bir önceki dönemde de kullanılıyordularsa da, nüfusun azalması bunların ihmal edilmesine neden olmuştu; V. Konstantinos Valens'e atfedilen su kemerini 767'de tamir ettirdi, ki bunun nüfus artışına işaret ettiğinden şüphe yoktur. XI. yüzyılın başında başka düzenlemelere de gerek duyuldu [Mango, 576, s. 9-18]. Büyük umuma açık hamamların yerini dinî kurumlara bağlı daha mütevazı yapılar aldı veya *lou(s)mata* vakasında olduğu gibi dinî

tarikatlar tarafından kullanılan imaretler ile. 25 kadarını bildiğimiz bu yerleşimler, biri hariç, Domninos revakınınki, Theodosios forumunun ötesinde konumlandı [Magdalino, 632 ve 570, s. 31-34].

YENİ GELİŞMELER

X. yüzyılda, imparatorlar faal bir kuruluş siyasetine girişti: Öncekinden daha da fazla, (I. Romanos Lakapenos tarafından kurulan) Myrelaion veya I. Basileios tarafından kurulan Aziz Eufhemia'dan çıkan Petrion, gibi manastırlar kuruldu veya tekrar kuruldu, her biri geniş bir kompleks, bir *oikos* oluşturuyor [Magdalino, 633], vergi alınan topraklar ile donatılmış ve bir finans dairesine bağlı yardım kurumları da barındırıyordu; bir başka deyişle, dinî kurumlar [*euageis oikoi*: Kaplan, 343, s. 339-347]. Myrelaion göreceli olarak Mese'ye yakındı. Konstantinos Porfyrogennetos döneminde, Petrion ana manastıra, yaşlılar için bir huzurevi ve bir *ksenodokheion* eklendi; bu Altın Boynuz civarında, Vlaherna'ya doğru yeni bir gelişim yolunun açılması demekti.

XI.-XII. yüzyılların şehir gelişimi önce şehrin uçlarında başladı. Akropolis'te inşaatlar Hodegon ve özellikle de Manganes'teki Aziz Georgios gibi büyük kuruluşlar ile kaldığı yerden başladı, burada eski imparator "evi", Konstantinos Monomakos tarafından arzulanan, İoannes Ksifilinos'un hukuk okuluna ev sahipliği yapan bir manastırın etrafında bulunan göz alıcı bir komplekse yerini bırakmıştı [Oikonomides, 636]. Alexios Komnenos, özel bir finans dairesi tarafından işletilen devasa bütün hâline gelen yetimhaneyi yeniden kurdu; buna, bilhassa başkentin birçok kurumunu bir araya getiren de bir okul, bir büyük kilise, bir *xenodokheion*, huzurevini ekledi (Anna Komnene, *Alexias*, XV, 7, t. 3, s. 214-218; Magdalino, 570, s. 76-77].

Şehrin güneydoğu açısında, en olağanüstü operasyon Aziz Mamas Manastırı'nı ilgilendiriyordu, burası 1147'den itibaren Georgios Kappadokes tarafından tamir ettirilmişti: Kilise hiçbir masraftan kaçınılmadan yeniden inşa edildi, keşişler için ama imtiyaz karşılığında dışarıya da açık olan, yemekhane ve hamam da yapıldı. Higumenosu ve beş keşişinin 1159 *typikon* kaydında tanıklık ettiği üzere Stoudios'a sıkı sıkıya bağlıydı. Theotokos Peribletos Manastırı'nın yapımı burada gömülü olan III. Romanos Argyros'a dayanır; o da Stoudios'a bağlıydı, ki bu da o mahallenin XI ve XII. yüzyıllarda gelişimini desteklemiştir.

Ancak en önemli evrim Vlaherna Mahallesine* ve Theotokos Kilisesi'ne giderek artan ilgiden kaynaklanır [Magdalino, 570, s. 70-76]. Anna Delassene'nin Vlaherna'ya naibeliği sırasında yerleşmesi belirleyici

* Şimdiki Ayvansaray mahallesi. (ç.n.)

olsa da, bu mahalleye ve daha genel olarak başkentin kuzeybatısına karşı yöneticilerin ilgisi daha öncelere gider. Kiliseyi yenileyen ve Azize Thekla'ya adanmış ilk şapeli yaptıran Theofilos'a kadar uzanır. I. Basileios, Deuteron ve Petrion'daki pek çok ibadet yerini restore ettirmiş ve burada kadınlar için Azize Eufemia Manastırı'nı kurdurmuştur. Stilit Lukas, Aziz Bassianos Manastırı'nı tamir ettirmiştir (Stilit Lukas'ın Hayatı, ed. H. Delehaye, c. 39, s. 233). X. yüzyıl ayrıca Lavra'ya çok bağlı Theotokos ton Panagiou Manastırı'nın yapımına tanıklık etmiştir.

II. Basileios ve III. Romanos Vlaherna'daki Theotokos ve eklerini restore ettirmiştir; Zoe burada müstakbel V. Mihael'i evlat edinmiştir; Dukas ailesi bu mahallede hak iddia etmiş ve Hora Manastırı'nı restore ettirmeye başlamıştır. Burası, şehrin kıyısında mesire ve bilhassa avlak yerlerine komşu, özel bir hoşluğu olan yerdi; ana sukemeri bolca su tedariki ve dolayısıyla, Theotokos Kilisesi'ne ek olarak yapılandan başlamak üzere, hamamların işlemesini sağlıyordu. Daha İsaakios Komnenos zamanında, burada Azize Thekla Manastırı restore edilmişti. Alexios, Saraya uygun ölçüler kazandırdı: Buraya 1094'te bir resepsiyon salonu yaptırdı; I. Manuel 1143 ile 1153 arasında bir başkasını ekledi. Memurlar yavaş yavaş bu mahalleye yerleşip, bunun bir bölümüne *ta Pittakia* (dilekçeler) ismini verdiler. Bunun dışında hükümdar aile, yakınlarda başka mülkler, özellikle de göreceli olarak az miktarda toprak sahibiydi, bunlar ikisi de bunun dışında da emlak spekülasyonu kokar şekilde mahalleye yatırım yapan İrene Dukaina tarafından yaptırılan Hristos Filantropos Erkek Manastırı ve aralarında en ünlüsü Theotokos Keharitomene'ye komşuydu.

Dolayısıyla Komnenoslar, Akropolis ve Vlaherna ile Petrion'un oluşturduğu bütün olmak üzere iki kutup yaratmışlardı; ikisini birleştiren yol onlar için önemliydi ve aşağı yukarı bu yolun yarısında onların kuruluşların en şaşaalısı, Kutsal Üçlü Kilisesi, ona hizmet eden manastırlar ve başkentin en büyük hastanesini kapsayan bir yardım kompleksi ile Hristos Pantokrator (Egemen İsa) bulunuyordu [Gautier, 567; Miller, 634, s. 12-29].

LİMAN MAHALLELERİ

XI. ve XII. yüzyıllarda liman bölgeleri, derin bir değişimle, dikkat çekici şekilde gelişti. Güney kıyının, Erken Bizans dönemine ait yerleşimleri, terk edilmiş olmaktan uzaktı; örneğin, X. yüzyılda bahsedilen tek buğday ambarı Theodosios Limanı yakınlarındaki "Lamia", V. Yüzyılda *Notitia Ubis Constantinopolitanae*'te adı geçen *Horrea Alexandrina* idi. Ancak en büyük sıçrama İtalyan tüccarların yerleştiği Altın Boynuz'da olmuştu [Magdalino, 614, s. 219-224]. Fiiliyatta, X. yüzyıl başı ile XI.

yüzyıl ortası arasında, Neorion ile Perama arasındaki, Altın Boynuz'a yakın, hâlâ pek ıssız bölge, buraya yerleşen ve bu yere pek çok bina kazandıran dinî kurumları çekiyordu. Amalfi ve Venedikliler bu dönemden beri varlardı ve ekonomik faaliyetler burada, kuşkusuz İmparatorluk tersanelerinin dümen suyunda, yeniden başlamıştı. Bunun dışında, burada, ticaretlerini yapan Müslüman tacirlerin *mitaton*'unu bulmak mümkündü; demek ki geleneksel olarak yabancıların mahallesiydi. 1056'da, VI. Mihael Srategion'u yenilemeyi önerdi ki, artık basit bir hayvan pazarı olmadığını gösterir. Ayrıca, Altın Boynuz'un beri yanında, Pera da gelişiyor, bu mevkii daha da ilgi çekici hâle getiriyordu.

Komnenosların İtalyanlara verdiği imtiyazlar bu bölgenin yaptığı atılım açısından belirleyici olmuştu. Venedikliler 1084'te, henüz tanınmış bir mahalle olmasa da, Perama'da bir yük iskelesi, bir kilise ile ev blokları elde ettiler. Daha sonra gelen Pisalı sonra da Cenevizliler, daha doğuda daha az değerli bir yere yerleştiler. XII. yüzyıl boyunca, bu kapalı bölgeler henüz kaynaşmadan, genişlediler. Bu imtiyazlar hem sur içinde hem de sur dışında bulunan, bir umumi yolun geçtiği deniz kıyısındaki alçak bölgede bulunuyordu. Venediklere tanınan haklar kısa sürede sürekli hâle geldiyse de, Pisa ve Cenevizlilerin yerleşimleri için aynı şey söylenemezdi. Arşiv belgeleri, bu imtiyazların içeriğini daha iyi bilmemizi sağlar. Sur içinde *embolos* ile belirlenen yerler, bazıları bütünüyle ikametgâh amaçlı, bazıları da imalathaneler barındıran bir grup evden ibaretti; bazıları yemek odası, camlı bölmeler ve odaları ile göreceli olarak zengin olmakla beraber, iki katı aşmıyordu, pek az iç avlu barındırıyorlardı ve ahşaptılar; burada geçerli pek az meslek vardı ve burada açıkça İtalyanlara emlak ve mali gelir sağlayan büyük binalardan bahsedilir. Surun ötesinde yer alan bölgeler daha faaldi: Umumi yola açılan kısım *embolos,* ahşap duvarlarla çevrelenmiş bir yük iskelesi, *skala,* evler, atölyeler ve sarraf büroları ile kapalı bir alan oluşturuyordu; geçişler ev blokları (*oikema*) arasında oluyordu. En azından feragat döneminde kayıtlı olanlar oluşum buydu; İtalyanlar mahallelerine önemli bir atılım yaptırmış ve örneğin Pisalılar, 1122'den 1192'ye kadar buraya iki taş kilise inşa ettirebilecek kadar serpilmişti.

Şehrin ticari omurgası, Mese'nin en az Thedosios forumuna kadar, aynı şekilde ana damarın kuzeyi kadar güneyine doğru da, düzenli olarak geliştiğini de eklersek, en kalabalık nüfuslu bölgeleri tarif etmiş oluruz. Yüzölçümünün neredeyse yarısını kaplayan diğerleri için, bir yandan manastırlar ve bahçeleri ile saraylar olduğu kadar tarıma ayrılmış araziler olduğunu da görürüz. Eski Konstantinos surunun çapı içinde bile, 1204'te hâlâ ekilen birçok bahçe vardı.

Bu göreceli olarak havadar yanı dışında, şehir neye benziyordu? Yabancı ziyaretçilere en çarpıcı gelen, İmparatorluk Sarayı dışında

da kamu binaları ve sarayların ihtişamıydı. Aynı anda hizmet veren kiliselerin sayısını tahmin etmeye çalışmak boşunadır, yine de yüzlerce olduğunu söyleyebiliriz; çapları devasa Ayasofya veya geniş Pantokrator kompleksinden başlayıp, minnacık yapılara kadar değişir. Buna, başlıca yollar, Mese ve de ikincil [Berger, 582], revaklarla sınırlanmış yollar da ekleniyordu: Merkez yolun her yanında, üstünde açık hava bir yol olan, sütunlu bir yol iki kapalı alanı belirliyordu; revakların sonunda, dükkânların [bkz üstte] önünde banklar bulunuyordu [Mundell-Mango; 587]. Kısaca, beyaz mermerden yapılar, kurşun çatılar, heykeller görkemli bir çevre yaratıyordu. Bununla birlikte, binaların çoğu, imalathaneler gibi ikametler de ahşaptandı, bu da örneğin 17-18 Haziran ve 19-20 Ağustos 1203'te olduğu gibi yangınlara davetiye çıkarıyordu [Madden, 583]. Kanalizasyon ağı, su tedariği ve depolaması da iyi durumda idiyse de şehrin her yerinin iyi döşenmiş olduğu söylenemezdi: Yollar ve meydanlar çamur içindeydi, bahçelerde yetiştirilen domuzlar buralarda debeleniyordu, sokak köpekleri ortalıkta geziniyordu, sefiller, imparatorların soğuk kışlara yabancı olmayan Konstantinopolis'te barınabilmeleri için tahtalarla örttürdüğü kemer altlarına sığınıyorlardı. Dolayısıyla başkent hem bina hem de insan açısından çelişkiler barındırıyordu.

BAŞKENT ŞEHİR

İMPARATORLUĞUN BAŞKENTİ

Siyasi erkin sembolik ve gerçek mekânı

Elbette bu Konstantinopolis'in kuruluş amacı olan en önemli yönüydü ve şehir hızla imparatorluğun içinde ve dışında sonsuz bir itibar kazandı. Avarlarla Perslerin 626'daki, yine Perslerin 674-678'daki ve Arapların 717-718'deki kuşatmalarından beri üzerinden tehditler hiç eksilmedi, ancak bunlara direnme şekli, bu itibarı daha da artırdı. Sonsuza dek püskürtülen Müslüman Araplar için Konstantinopolis'in alınışı, İslam'ın kesin zaferi ile zamanın sonunun eşanlamlısı, eskatolojik bir mitti.

Dış düşmanlara veya isyancılara karşı şehrin savunması özel bir önem gerektiriyordu. Önceleri Rum Ateşi sonra merkez ve tema donanmaları ile ikili organizasyonun getirdiği deniz üstünlüğü [Ahrweiler, 377, s. 71-99], İmparatorluğun Venedik donanmasına çağrı yaptığı XI. yüzyıl sonuna kadar devam etti; bir deniz ablukası, hiçbir şekilde zorlanamayan bir zincir Altın Boynuz girişini kapattığından daha da zordu. Kara savunması, Trakya'da bir kaleler ağı ve Anastasios'un Uzun Sur'una dayanıyordu. Bu uzun hat bazen aşılmış, ancak surlar yerinde kalmıştı. *Tagmata* ve Trakya ile Opsikion Temaları birlikleri ilke olarak düşman ordularını sura gelmeden önce durdurmalıydı.

Bunlar sürekli bir birlik tarafından her zaman korunmuyordu, bu çok pahalıya gelir ve surların içinde konaklayan orduya halkın güvenini azaltırdı. Başlangıçta, demos tarafından silah altına alınan ordular (1.500 Yeşil ve 900 Mavi: Demos'un anlamı ve elindeki hazır birlikler hakkında tartışma [Zuckerman, *REB*, 58, 2000]), koruyucuları temelini oluşturuyordu; ihtiyaç olduğunda lonca üyeleri silahlandırılıyordu. Hatta tüm nüfusun surlara geldiği, Tournikios isyanı zamanında olduğu gibi, de oluyordu [Lefort, 822]. Skholes (Muhafızlar) ve Ekskubites (Nöbetçiler) birlikleri artık salt geçit töreni birlikleri değil, etkili koruyuculardı; ancak imparatoru seferlerinde izliyorlardı. Nöbetçiler, eparkhos komutasında polise ek olarak savunma görevi yürütüyordu; IX. yüzyılda Nöbetçiler drongarios'u ortaya çıktığında, şehrin savunması güçlendi. IX.'dan XI. yüzyıla kadar, surlar kontu (veya domestikos'u) bu çabaları koordine etme görevi yürütmüşe benzer. Her durumda, suru savunmak için gerekli asker sayısı çok yüksek değildir: 1453'te, 8.000'i geçmiyorlardı ve direnişlerinin nedeni top atışıydı [Haldon, 590].

Başkentin yabancı ziyaretçiler, Arap esirler olsun, Batı'dan, X. yüzyılda Batı'dan gelen Kremonlu Liutprand, XII. yüzyılda Tudelalı Benyamin veya Novgorodlu Antoine gibi ziyaretçiler nezdinde uyandırdığı hayranlık azalmamıştı. Haçlılar üzerinde de aynı etki olmuştu; maddi ve manevi (rölikler) zenginliklere kıskançlıkla karışık hayranlık, kısmen, 1204'te reva görülen yağmanın şiddetini açıklayabilir.

Bizans seçkinleri Konstantinopolis'ten ayrılamazdı. Psellos XI. yüzyılda, başkentten uzak bir sürgünün kaderini Cennet'ten atılan Âdem'inkiyle karşılaştırır. İmparatora yakın olmak tüm iktidarın kaynağı idi; kariyer yapmak isteyen için, en azından bir süre başkentte kalmak elzemdi; bu nedenle, taşra soylularını Konstantinopolis soylularıyla karşılaştırmak yanlış olur. Büyük aileler, taşrada güçlü kökler salanlar bile, Konstantinopolis'te bir *oikos* bulundurmak ve burada kısmen ikamet etmek zorundaydı; başarılı kariyerlerin büyük kısmı taşra komutanlıkları ve merkez idarede görülen görevlerle, Fokas ve Arygroi örneklerinin gösterdiği üzere, başlıyordu [Cheynet, 441; Cheynet-Vannier, 442]. Bunun dışında, sadece başkent kariyer yapmak isteyen ancak yüksek aristokrasiden gelmeyenler için gerekli eğitim olanakları sunuyordu; sadece, entelektüel bir hayat dileyenlere gerekli araçları ancak o barındırıyordu. Zaten İmparatorluğun hiçbir şehri ve 1204'e kadar, hiçbir Hıristiyan şehir onunla boy ölçüşemezdi.

Saray

Saray bünyesinde İmparatorluk yönetiminin birçok kurumu bulunuyordu. İşlerini yapmak için buradaki bürolara neredeyse her gün akın eden birçok memur ile *Sekreta*'nın büyük bölümü buradaydı; yine

büyük Hipodrom'dan ayırmak için kapalı Hipodrom denilen yerde İmparatorluk mahkemesi ve "Hipodrom ve *velum*" yargıçları birliği de. Elçiler çoğunlukla, etkileyici bir mekanik ortasında, önde bir revak ile üç nefli geniş bazilika Magnaura'da ağırlanıyorsa da, *silentia* sırasında imzalanan İmparator kararlarından bir bölümü, şölen ziyafetlerinin de gerçekleştiği, 19 okuma Triklinos'unda veriliyordu (*De Ceremoniis*, öncelik listeleri). Bunun önünde göz alıcı revaklar ile çevrelenmiş avlusuyla, 19 okuma Mahkemesi vardı; imparator burada gerçekleşen törenlere bir terasın, *heliakon*'un, üzerinden katılırdı. Memur ve makam sahiplerinin atanması, ödemeleri gibi, II. İustinianos tarafından yaptırılıp, VII. Konstantinos tarafından güzelleştirilen, Sarayın özel (ve kutsal) bölümüne yakın bir bina olan, Hrysotriklinos'ta ("Altın Triklinos") yapılırdı; bu, üzerinde 16 pencere olan bir sekizgendi, üzerinde yarım kubbe biçiminde bir yüksek apsis açılıyor, burada imparator taht üzerinde İsa'yı gösteren bir mozaiğin altında oturuyordu. Sarayın, pek çok girişi olsa da, en resmî girişini oluşturan bina, Halke [Mango, 595] hem muhafız hem de hapishaneleri barındırıyordu; doğuda Augusteon'a açılıyordu.

Sarayın batı kanadı Kutsal Saray, imparator ve ailesine mahsustu. Burada Porfyra, yani mor mermerlerle kaplanmış salon, doğum yapan imparatoriçelere ayrılmıştı. Bu bölüm aynı zamanda Saray'ın birçok kilisesini de barındırıyordu, bunlardan en meşhurları, muhtemelen VII. yüzyıl tarihli olup, III. Mihael tarafından yeniden yaptırılan, Foroslu Theotokos ve onun ardılı I. Basileios tarafından inşa ettirilen Nea idi. İlki mükemmel bir saray kilisesiydi, ikincinin hemen üzerindeki terasta bulunuyordu, özellikle imparator tarafından muhafaza edilen sayısız rölike ev sahipliği hizmeti görüyordu, ki aralarında en önde gelenler İsa'nı Çilesi ile ilgili olanlardı: Tünik, çiviler, dikenli taç, mızrak. Buna yine sembol başka rölikler ekleniyordu: Kan, ayak izleri, çeşitli esvap, Agbar'a mektup, Son Akşam Yemeği masası, Ayak yıkama kuburu, İsa'nın çarmıhtan indirildiği taş ve 944'te Edessa'dan getirtilen *mandylion* [Riant, 603, t. 2, s. 74, 78, 81, 223, 230-231, 233, 235-236, 284, 286; Magdalino, 600]. Sarayda bu rölikleri muhafaza ederek ve şehirde bunları sergilemek için kendi idare ettiği törenler düzenleyerek, imparator kendisini Pantokrator'la birleştiren bağın gücünü daha görünür kılıyordu.

Eklemek gerekir ki II. İustinianos'tan beri Saray, çapı devamlı büyüyen surlarla çevriliyse de, binaları destekleyen teraslar üzerinde kurulmuş birçok bahçe ile havandırılıyor, Saray'ın Hipodrom'la kesiştiği Akropol zirvesinden, imparator, kâh Asya'ya, kâh Stoudios'taki Aziz Vaftizci İoannes, kâh Hebdomon'a ya da denizyolu ile ulaşılabilen başka yerlere gitmek üzere Saray'ı terk etmek istediğinde, rıhtım olarak kullanılan Bukoleon Limanı'na kadar 31 metreyi 6 basamakta tamamlıyordu.

Bahçelerin, Mesokepion adıyla bilinen en tanınmışı, Nea'dan eskisinin üzerine bu yeni kiliseyi yaptıran I. Basileios tarafından yerleştirilen *tzykanisterion*'a (bir tür polo sahası) uzanıyordu [Littlewood, 593, s. 22; Maguire, 585, s. 258-259].

Son olarak, Saray'da siyasi doğaları gereği imparatorun tekelinde olan ürünlerin üretildiği atölyeleri bulunuyordu: Para, bazı silahlar ki aralarında Rum Ateşi de vardı ve özellikle de ipekli kumaş ve giysiler. Erguvan renkli olanlar sadece imparatorun kullanımı içindi: İmparator ve çevresine ayrılmış olan diğerleri, memur ve makam sahiplerinin maaşlarının bir bölümünü oluşturuyordu ve başka pahalı kumaşlar diplomatik amaçlarla kullanılıyordu. En geç X. yüzyılda, bu, bu *kekolumena*'nın en az soylu kısmı bu ipek atölyelerinde yapılıyorsa da, göreceğimiz gibi imparatorun atölyeleri faal kaldı. Üretim muhtemelen, sırların dışarıya sızmaması için, Saray'da mütemadiyen yaşayan köleler tarafından yapılıyordu. Ancak, kölelerin yoğun şekilde mevcudiyeti boş alan sıkıntısı yaratıyor ve organizasyonla ilgili çözümü zor sorunlar üretiyordu; bunun dışında, öyle görünüyor ki atölyelerin dışarıdaki, Hadegoi Manastırı yakınındaki, Marina imparator *oikos*'u gibi başka imparator saraylarına doğru yer değiştirdiği oluyordu [Dagron, 605, s. 431].

Halk

Maviler ve Yeşiller olarak ayrılan hiziplerin iki temsilcisi dışında, halkın saraya sızdığı vaki değildi; kapanış surunun inşa edilmesi halkla hükümran arasındaki sınırı açıkça göstermişti. Bunu söylemekle birlikte, siyasi hayata *stricto sensu* müdahale etmediği hâlde –incelediğimiz dönemde kullanılabilecek örnek 1042'de V. Mihael'in devrilişidir–, halk en azından sembolik bir rol oynuyordu, zira halk onayı yeni imparator için teorik olarak gerekliydi. Bahsettiğimiz örnekte, V. Mihael Konstantinos Forumu'nda toplanmış olan halka, kendisini imparator yapan, erguvan odada doğmuş (porfyrogennete) Zoe'nin itibarını kaybetmesi hakkında bir bildiriyi Şehir Valisi tarafından okutmak gerektiğini düşünür; ancak Makedonya hanedanına bağlı olan halk, reddeder ve isyan başlar. V. Mihael, beyhude yere, Zoe ile Hipodrom Kathisması'nda görünerek isyanı bastırmaya çalışır. Bu girişimin başarısızlığı karşısında, Mihael direnmeye karar verir; ancak kitle saraya üç farklı noktadan –kuzeyde Hipodrom yani Kathisma, doğuda Nöbetçiler kapısı ve güneyde polo sahası– saldırır ve sarayın surları onu korumaya yetmez. Kitle, Skylitzes'in 3.000 olarak not aldığı önemli kayıplara rağmen, otuz altı saat içinde imparatora sadık birlikleri etkisiz hâle getirir, saray ve büroları yağmalar, darphaneden altın, ipek kumaşlar ele geçirip, vergi kayıtlarını yırtar. Mihael, Stoudios'a kaçarsa da, halk onu oradan koparır, yakındaki Sigma'ya sürükler ve burada kör eder.

İmparatorla halk arasındaki temas çoğunlukla Altın Kapı'dan geçişin akabinde zafer girişi sırasında başlardı. Aynı tören zaferleri sonrasında imparatorların zafer girişlerinde de vuku bulurdu. 16 Ağustos 963'te Nikeforas Fokas'ı alkışlamak için halk korteji Altın Kapı yakınlarına onu götüren imparatorluk *dromon*'undan inişinde onu bekledi: "Tüm şehir, lambalar ve buhurdanlıklarıyla büyükler ve küçükler, onu görmeye gelmişti." Kapı'ya geldiğinde, iki hizip, Yeşiller ve Maviler içeriden onu alkışladılar. Akabinde, Mese'yi atıyla Konstantinos Forum'una kadar geçti; yolu, arkasında tören alayı ile bu fırsat için saraydan çıkarılmış Gerçek Haç olmak üzere, Ayasofya'ya kadar yürüyerek tamamladı [Konstantinos Porfyrogennetos, *De Cerimoniis*, I, 96, s. 438-439].

Ancak halk ile temas ettiği esas yer Hipodrom'du [Dagron, 205]. Bu devasa binanın uzunluğu 450 m ve 117,5'den 123,5 m'ye kadar genişlikteydi; aşağıya ciddi eğim, batıya dev bir yarı daire şeklinde duvar olan Sfendone'nin yapılmasını zorunlu kıldı. Tek pist, anlamı unutulmuş antik heykelleri taşıyan *spina* tarafından ikiye bölünen Euripe idi [Dagron, 572], Yılanlı Sütun ve iki obelisk, 80 metre alan kaplıyordu; 9 ila 10 basamak sırasıyla çevrelenmişti. Yapının kapasitesi aşağı yukarı 40.000 seyirci idi, ki bu başkent ailelerinin neredeyse tamamını alacak şekilde hesaplanmış olduğunu düşündürüyor: Tüm nüfusu topluyordu. Yarışlar burada ana bayramlar sırasında ve bilhassa başkentin açılış anması 11 Mayıs'ta düzenlenirdi. Bugünde, erzak dağıtma geleneği bozulmamıştı: Her yarım günün sonunda, arabalar pist üzerine ekmek ve balıklar yığardı. İmparator alışılageldik takvimin dışında başka yarışlar da düzenletir veya halkı Hipodrom'a onunla fikir alışverişi yapmak için çağırtabilirdi.

İmparatorun gerçekte *Kathisma* isimli bir locası vardı; bu üç katlı büyük bir binaydı. Zemin kat, revak ve hizmet odalarıyla doğrudan Saray ile bağlanıyordu. Birinci katta bir dinlenme odası, bir bekleme odası, bir resepsiyon *triklinos*'u, bir sahanlık ve tribün ve senatörlerin localarına çıkan dar merdivene giden bir geçit vardı. Üçüncü katta, imparator locasında yerini, çevresindeki senatörlerle birlikte alıp, halkla yüz yüze gelirdi; locanın karşısında, pistin üzerindeki tak, Π veya *stamma*'da arabalar durup onu selamlardı. İmparator locasına girdiğinde, önce hizipleri, hükmü boyunca en azından sportif anlamda destek vermeyi tercih ettiğinden başlayarak selamlardı: Maviler (900), *Kathisma*'nın sağında ve Yeşiller (1.500) sonunda otururdu. Daha sonra imparator halkın geri kalanını, kendisini alkışlayan 37.500 kişiyi selamlardı. Aynı zamanda senatörlerin reveranslarını alırdı. Böylece imparatorun meşruiyetini oluşturan iki birliğin de onayı alınmış olurdu.

V. Konstantinos Hipodrom'u siyasi propagandaya örnek teşkil edecek şekilde kullandı. İkonoklazma'nın başlıca muhalefetini oluşturan ve do-

layısıyla imparatora karşı komplo kurabileceği düşünülen keşiş ve keşiş kadınların geçiş törenini organize etti; bunlar, manastır giysilerinden mahrum edilip, sıradan giysilerle pistte, bir kadın bir erkek olarak el ele tutuşup, ikişer ikişer geçerdi (Theofanos, s. 437-438; Nikeforos [53], c. 83, s. 156). Bu operasyon, sıradan giysiler ile toplumun bağrına geri dönüş ile bir çiftin oluşumunu sembolize ederdi. Aynı şekilde, bu imparator törenlerin geçtiği yerde muhaliflerin aşağılanmasını da organize etmiştir: Bu şekilde Patriklerden, önce Anastasios'u 743'te, tahtına geri dönmeden önce, Hipodrom'da eşek üzerinde dolaştırmış, sonra 767'de Konstantinos'u, öldürtmeden önce, aynı şekilde ama yüzü eşeğin kuyruğuna dönük şekilde dolaştırarak aşağılamaktan imtina etmemiştir (Auzépy, 691, s. 258-259). Kahramanı, Ikonodül kaynaklar tarafından imparatorun sözümona eşcinsel eğilimlerini damgalamak için "Senatoriçe" diye adlandırılan Georgios isimli inanan kişi olan, daha da ünlüdür. Bu kişi, önceden Genç Stefanos'a gidip ondan manastır esvabı almıştı; tepeden tırnağa dolu Hipodrom'da, siyah keşiş giysisi çıkartılıp, anadan üryan bırakılmış ve yıkanmış, sonra yine senatör giysileri giydirilmiştir [Auzépy, 93, 38-40, s. 137-141; Auzépy, 691, s. 28-32].

Demos'a gelince, Erken Bizans döneminde son derece faalken, giderek daha fazla taraftar rolüne indirgenmişlerdir. Örneğin, 602'de Fokas'ı İmparatorluğa oturtan isyanı 1042'dekiyle kıyaslayacak olursak, 602'dekinin demos'un halkın temsilcileri olarak öncü bir rol oynadığı son sefer olduğunu söyleyebiliriz; Halk 1042'de, Skylitzes'in "belirleyici" olarak tanımladığı şekilde müdahale etmişse de, demos ortada yoktur. Şurası kesin ki, milisleri hâlâ surları savunmaya devam etmektedir, ancak bu milislerin en faallerini tanımlamak için kullanılan demotes terimi, tarihçilerin yazdığı şekilde olaylar örgüsünden neredeyse kaybolmuştur. Demos, 899'da Filotes tarafından çıkartılan memurlar listesinde görülen ve demotes'in kendilerine iyi yerler buldukları oldukça kalabalık bir büronun başında bulunan temsilcilerinin davet edildiği saray törenlerinde mevcuttur; ancak demos yarış düzenleyicisi rolleri içinde dondurulmuşa benzer [Dagron, 205].

KONSTANTİNOPOLİS KURUMLARI

Eparkhos

Şehir *eparkhos*'u başkentin idare sisteminin kapsayıcı anahtarıdır. Konstantinopolis Valisi'ni görevi ilk kez 11 Aralık 359'da Honoratus'un atanması ile başlamıştır; onu ilgilendiren ilk yasa 361 tarihine uzanır. İmparatorluk idari işleyişinde işgal ettiği yer birbirinden farklı hukuk esaslı belgeye göre ölçülür. Basileios, Leon ve Alexandros'un *Eisagoge*'unda, IV. başlık altında imparator ve Patrikten hemen sonra

yer alır. Uspenskij'in, makamlar ve görevleri karıştıran 842-843 tarihli *taktikon*'unda, Filotheos'un 899 tarihi *kletorologion*'unda olduğu gibi sivil memurların arasında birincidir; bu son durumda, strategoslar listesinin ortasında yer alır. Özellikle de, bu son incelemede betimlendiği şekliyle, ikisi *logothetis ton genikon* olmak üzere 14 ast ile bürosu en kalabalık olandır [Oikonomides, 28, s. 319-321]. Bunun dışında, iktidarı başkentle sınırlı olmayıp tüm bölgeye, teoride başkent çevresinde yüz mile kadar uzanır.

Filotheos, eparkhos'u questor gibi yargıçlardan ve dilekçe yöneltilenlerden sayar. Başkanlığını yaptığı mahkeme, Konstantinopolis ve bölgesinde aile ve ağır ceza işlerinde adaleti sağlar. Bir *symponos* tarafından yardımcılığı yürütülen Eparkhos, Praetorium'da ikamet eder ve emri altında zindanlardan sorumlu praetorium logothetes'i vardır. Bürosuna tahsis edilen centurion emrine verilmiş orduları kontrol eder; bu pek yüksek olmayan derece mütevazı adam sayısına işaret eder ve polisin şehri koruma kapasitesini sorgulamamıza neden olur. Şehrin içinde yargı görevlerini yerine getirmek için, bölgelerden yargıçlara, kuşkusuz her bir 14 şehir bölgesi, belki de ayrıca Konstantinopolis bölgesi yetki alanı içinde birine, sahiptir. Bu bölgelerin her birine bunun dışında bir *geitoniarh* (mahalle sorumlusu) atanmıştır, ki gerçek görevinin ne olduğu konusuna henüz hâkim değiliz. *Eparkhos* ayrıca vergi tabanını kontrol eder: Dört inceleyici veya *epoptes*'e emir verir, bunlar kadastro ve hesaplardan sorumludur veya en azından her mülk için verilmesi gereken verginin hesaplanmasının kontrolünden. Tüm yüksek Bizans memurları gibi, bürosunun günlük işleyişi için iki *protokankellarioi* tarafından yönetilen birçok *kankellarioi*'den faydalanır. Nasıl bir finansmanı olduğunu bilmiyoruz; ancak *sekreta* sorumlularının birçokları gibi, emri altında *episkeptitai* vardır.

Görevlendirmelerinin geri kalanı mesleklerin idaresi ile ilgilidir. Başlıca meslek odalarından biri, noterlerinki bile eparkhos yetkesi altına verilmiştir, aynı diğer mesleklerin hem mesleklerin başkanı hem de eparkhos ile meslekler arasında aracı (bkz. infra) olan exarkhos veya *prostatai* gibi. Doğal olarak, mallar, özellikle de resmî bir pul almak zorunda olan ipekliler üzerine uygulanan bulle'den sorumlu memurlar olan *boullotai*, bu büroya bağlıydı. Bunun dışında, *symponoi* (yardımcılar) başkentin mesleklerine faaliyetlerinin büyük bir bölümünü ayırıyordu.

XI. yüzyıldan itibaren, eparkhos yetkesi kısıtlandı; böylece yargı alanındaki rolünün bir bölümünü, özellikle de Konstantinopolis'e vilayetlerdeki yargıdan İmparatorluk mahkemesinde görülmek üzere gönderilen davaları kabul etme iradesini, kaybetti. Konstantinopolis'teki meslekler konusunda bile, kararları bundan böyle Nöbetçiler Drongarios'u tarafından iptal edilebiliyordu. Özellikle de, deniz ticaretinin kontrolü ondan

alındı. Fiilen, X. yüzyıl başında hâlâ, bürosunun alt basamağında yer alan ve başkent limanlarında deniz ticaretinin kontrolünü sağlayan, *parathallasites* üzerinde yetkesi vardı [Ahrweiler, 588, s. 246-252; Oikonomides, 345, s. 133]; XII. yüzyıl sonunda, sekreta logotethine bağlı, ancak bir veya iki *parathalassitai*'ye karşı sorumlu bir deniz *sekreta*'sı vardı. Eparkhos böylece başkentin polis ve idaresine indirgenmiş oldu.

Konstantinopolis bölgesi

Trakya'da Eparkhos yetkesi Uzun Surlar'ı aşmıyordu. Yönettiklerinden birine, pek yaygın bir ceza olan sürgünü reva gördüğünde, kendi idaresi altındaki bölgeye yapmak zorundaydı. Fiiliyatta iktidarı özellikle başkent sakinleri üzerindeydi. Bölgesel yetkilerin dağılımı karmaşıktı; mesela, *Eparkhos'un Kitabı*'na göre, questor dışarıdan gelen her insanın, işlerini kısa sürede yoluna koyup, zaman kaybetmeden terk etmesinden sorumluydu. Başkent dilencileri sürgün edilme tehlikesiyle her an karşı karşıya çalışmak zorundaykẹn, dışarınınkiler teorik olarak dışarı atılmış durumdaydılar. Bunun dışında, Makedonyalıların küçük mülk sahiplerini kollayan yasaları Konstantinopolis'te yürürlükte değildi zira II. Basileios böyle kalacağını söylemeye mecbur edilmişti. Bu bölgede özel bir yasamaya tabi kalmak başkentli tacirleri, ekonomik kontrol hafif ancak meslek loncası şeklinde örgütleniş katı olsa bile, rahatsız etmişti.

KUTSAL ŞEHİR

Konstantinopolis Kilisesi

Arap fetihlerinden beri Doğu Patrikhaneleri arasında tek devamlı Bizans egemenliği altında kalmış olan Konstantinopolis Patrikhanesi'ydi. Başındaki kişinin siyasi önemi öylesine sağlamlaşmıştı ki, imparator siyasetini sürdürebilmek için onun daimi işbirliği ve desteğini sağlamak zorundaydı. Doğal olarak, imparator bu kişiliği sıkı sıkıya kontrol ediyordu; sonuç olarak onu atıyordu ve uygun olmayan bir Patrikten kurtulmanın yolunu (bkz. böl. V, s. 97) mutlaka bulan da oydu. Üstelik Patrik, Konstantinopolis'te olduğu gibi vilayetlerde de önemli bir emlak yatırımları ve bağlanan vergiler sayesinde gelen gelirler ile ekonomik bir güçtü de. 1.100 atölyenin geliri teoride cenazelerin bedavaya kaldırılmasını sağlamaya yönelikti [Dagron, 626, özellikle de s. 162-164 ve 171-175].

Konstantinopolis ruhbanının sayıca fazlalığı daha Herakleios yasaları ile reddedilmişti. İmparatorun gerçekten yasa yapması için I. Alexios Komnenos'u beklemek gerekecekti. Aynı şekilde bazı manastırların bürolarını izleyebilen inananlara gelince, bunların işe alınması garanti altında görünüyordu [Dagron, 596, s. 1084-1085].

Ayasofya başkentin dinî hayatının merkezinde sadece Patrikhane ve ruhbanı nedeniyle değil, ona imparatorun atfettiği anlam nedeniyle de, yer alıyordu. Bina, İustinianos'un yaptırmasından sonra, depremlere karşı durabilmesi için eklenen payandalar dışında, önemli değişiklikler geçirmemişti, İkonoklazma krizinde süslemeler önemli değişikliklere maruz kaldı. Apsisteki Theotokos ve nefin yüksek duvarlarını süsleyen patrikler galerisindeki birbiri ardına gelen yenilikler dışında, çarpıcı olan, bu süslemelerde imparatorların giderek artan mevcudiyetiydi: Güzel Kapı'nın üzerinde Konstantinos ve İustinianos'u Theotokos'un iki yanında, ona, biri şehri biri ise katedrali sunarken; VI. Leon'u, Nikolas Mystikos'un ona açmayı reddettiği imparator kapılarının üzerindeki İsa'nın ayaklarının dibinde, görürüz. Mahkeme galerilerinin içinde gerçek aile portreleri buluruz ki içlerinde Zoe'yi son kocası Konstantinos Monomakos ve II. İoannes'i, karısı İrene ve büyük oğlu Alexios ile gösterenler de vardır. Katedral duvarlarında imparatorların artan mevcudiyeti, İmparatorluk törenlerinde burasının ön plandaki yerine tekabül eder: *Törenler Kitabı*'nda, Konstantinos Porfyrogennetos başa, imparatoru çoğunlukla tahta çıkış töreni için seçilen Paskalya (Diriliş), Pentekoste (Hamsin), Metamorfoseos (Dönüşüm), Nativite (Doğuş) ve Epifaneia (On İkinci Gün) bayramları için saraydan Ayasofya'ya götürüp, görevden sonra geri getireni koyar [Dagron, 206]: Patriğin olduğu kadar, Ayasofya, sarayında birçok kişisel kilisesi varolan imparatorun kamu kilisesiydi.

Manastırlar, hayır kurumları, tarikatlar

Aynı anda, faaliyette olan manastırları azaltma girişiminde bulunmak, başarısızlığa mahkûm olacak ve bu yöntem aynı şekilde kiliseler için de beyhude olacaktı. Bazı manastırlar Erken Bizans dönemine uzanıyordu; İkonoklazmaya rağmen pek azı yok olmuşa benziyordu; büyük bölümü, durmaksızın yenileniyordu, misal Stoudios ve Khora (Kariye). İmparatorların ve imparatoriçelerin büyük bir çoğunluğu yenilerini kurmak için yarışıyordu: bunlar Manuel tarafından kurulup I. Romanos tarafından tamir ettirilen gibi, çok büyük kuruluşlar olabiliyordu; XI. yüzyıldan itibaren tüm kuruluşlar veya yeniden kuruluşlar ciddi boyutlardaydı, III. Romanos'un Peribleptos, IV. Mihael'in Kosmidion'daki Azizler Anargyres, IX. Konstantinos tarafından Manganes'teki Aziz Georgios, Kekharitomene Theotokos ve İrene Doukina'nın Hristos Filanthropos ve son olarak da II. İoannes Komnenos tarafından yaptırılan Pantokrator.

Bu sonuncu, biri II. İoannes ve ailesinin kabri olmaya adanmış Üçlü Kilisesi, ona ek hastanesi ve inanılmaz mülk donanımı ile geniş bir kompleks olup [Gautier, 567], yüzyılların evriminin vardığı doruk

noktadır. Erken Bizans döneminde, kentlerin sağlamadığı kamu yardımı, artık özerk kilise kurumları tarafından yapılır olmuştu. Daha sonra imparator bu işin bir kısmını, imparator evleri olarak organize edilen Taht serveti üzerinden, üstlendi. Son olarak IX. yüzyıldan itibaren bu imparator hayır evleri manastıra dönüşürken, yeni kurulan manastırlar hemen her zaman bir hayır kurumu barındırdı [Kaplan, 343].

Elbette daha mütevazı soyluların küçük kurumlarını izlemek daha zordur. Aralarından biri, surların dışındaki büyük bir başarı gösterecektir zira *typikon*'u gelecekteki sayısız çizelgeye ilham kaynağı olacaktır: Hristos Evergetis [Gautier, 1982]. Daha da mütevazı olan, yargıç ve tarihçi Mihael Attaleiates tarafından kurulan manastır da XI. yüzyıl tarihlidir; O, Rhaidestos'ta bir hayır kurumu da içeren bir bütün ve başkentte yedi keşişli bir manastır kurmaya niyetlenmişti; öldüğünde, sadece manastır vardı [Gautier, 567; Lemerle, 631, s. 99-112]. Kurucusunun oğlunun ölümünden sonra bağımsız kalamamışa benzeyen Attaleiates'inki gibi pek az personelli bir manastırın yaşam süresi sınırlı olsa bile, yine de bolluk dikkat çekicidir.

VI. yüzyıldan itibaren, büyük bedava kamu hamamlarının yerini, hayır kurumlarına bağlı, daha mütevazı ve ücretli kurumlar aldı. Bu hayır kurumları, fakirleri yıkamak ve beslemekle uğraşan tarikatlar veya birçok din adamı olmayan kişinin de çalıştığı diyakozluklar tarafından işletilen *lou(s)mata*'ya oldukça benziyordu. Başkentte en az 25 tane vardı [Magdalino, 632; 570, s. 31-34 ve 93-95]. Bu diyakozlukların büyük çoğunluğu, yeterli kaynakları olmadığından zor yaşıyordu hatta çökme tehlikesi içindeydi ki bu da imparatorları bazen bunları Romanos Lakapenos tarafından restore ettirilen Neorion'daki Theotokos durumunda olduğu gibi, büyük kurumlara dönüştürmeye itiyordu. Hodegon'daki Theotokos *louma*'sına XI. yüzyılda Bakire Hodeghetria (yönetici) ikonunun kutsanmasını sağlayan bir tarikat tarafından hizmet ediliyordu [Magdalino, 570, s. 33].

RÖLİKLER BAŞKENTİ

Başından itibaren, Konstantinopolis yeni bir Roma idi. Filistin'in kaybı ile, bir de yeni Kudüs olmuştu: İmparatorlar buraya rölik toplamaktan hiç vazgeçmediler, özellikle de Faros Theotokos'unda muhafaza edilen İsa'nın Çilesi (Passion) ile ilgili olanları. Buna Şehrin Koruyucusu, Avarlar, sonra da Arap saldırılarına karşı boyun eğmesini engelleyen Theotokos'a bağlı birçok rölik de ekleniyordu.

Konstantinopolis'te İsa ile ilgili röliklerin toplanması imparator için başlıca amaçlardan biriydi, bu halkın coşku gösterilerini kendi lehine döndürmesini sağlıyordu. Bunlardan en ünlüsü İsa'nın yüzünün izini

üzerine çıkardığı söylenen kumaş, Edessa *mandylion*'uydu. 944'te, şehir sakinleri, İoannes Kourkouas tarafından komuta edilen Bizans ordusunun *mandylion* karşılığında, kuşatmayı kaldırmasını sağladı. Sözü geçen, Konstantinopolis'e getirildi ve Faros Theotokos'u ile buluşmak üzere törenlerle başkente, bu yılın ağustosunda girişi, Romanos Lakapenos'un son büyük zaferi olacaktı. Bu önemli rölik, 1204'ten sonra başkentten yok oldu.

Roma ve Kudüs gibi, Konstantinopolis'inde buraya ait bir liturjisi vardı: Başa rölik ve ikonların yerleştirildiği geçit törenleri, kutlanan kişinin en ünlü mabetlerine giden anayolları geçerdi; Meryem söz konusu olduğunda, seçim yapmak zorlaşıyordu. Duraklanacak kiliseler başkentin en fazla nüfuslu mahallelerinde bulunuyordu ve kortejler büyük anayollardan ayrılıp daha ayrı bir yerde olan mabede gitmekte tereddüt etmezdi (Baldovin, 695). Tören giysileri içindeki ruhban, peşlerinde inananlar, şarkılar ve tütsüler içinde, çoğunlukla Ayasofya'dan başlar, sonra bir mabedden diğerine, hatta bazen dış mahallelere, törenin biteceği esas hedefteki kiliseye varana kadar uğrardı.

İmparator bu tür dindarlıktan fayda sağlar, ruhbanın ikincil rol oynadığı törenlerde kendisi bizzat başı çekerdi [Berger, 589, s. 77-83]. 25 Haziran'da, 678 kuşatmasının kalkması gibi zaferler de böyle kutlanırdı. Bu törenlerin en gösterişlisi Sarayda saklanan Haç'ı izleyendi. Faros Theotokos'unu 28 Temmuz'da terk ederdi; tüm şehri ve surları dolaşır ve 13 Ağustos'ta yerine geri dönmeden önce son olarak Saray'ı çevreleyen suru dolaşırdı.

Hacıları çeken, III. Romanos Arygyros döneminde yeniden keşfedilen ve her Cuma mucizevi şekilde kendisini örten örtüyü kaldıran [Grumel, 599] Vlaherna Meryem'i ikonu gibi rölik ve ünlü ikonlar dışında, Konstantinopolis ve çevresinde iyileşme umuduyla gelen hastaların beklediği sayısız mabet vardı. Surların dışında, Kosmidion'da Azizler Anargyres ve Pege'de Theotokos veya şehirde, Domninos kemeraltına yakın, Aziz Artemios röliklerinin yanı başında Oxeia'da Prodromos mabedi sayılabilir.

EKONOMİ [Dagron, 2002]

MESLEKLER

Eparkhos'un Kitabı

Jules Nicole tarafından Cenevre'de keşfedilen bir elyazmasındaki *Eparkhos Kitabı*'nın 1893'teki yayını, incelediğimiz dönemlerin tarihsel ve özellikle de toplumsal tartışmaları konusunda bolca literatür türetmiştir. Bizans "tekel ve imtiyaz cenneti" olarak görülüyordu; ekonomisi, hayranlık duymak veya yermek için, kumandalı ekonomi olarak

değerlendirilebilirdi. Bu tartışmalar bugün aşılmış ve mesleklerle ilgili başlıca belgenin yeniden basımı ile derinlikli bir araştırma yeniden başlamıştır [Koder, 84].

Loncalar, Theodosius Kanunu'nda boy gösteren 391 yılından bir yasa ile düzenlenmişti. İustinianos Kanunu ile yenilenen ilkeler Basileios tarafından benimsenmiştir (C. Th. 1, 10, 4 = C. J. 1, 28, 4 = B. 6, 4, 13):

> Konstantinopolis'te bulunan tüm loncalar (*corporationes*, *somateia*), yurttaşlar ve halktan herkes Şehir Eparkhos'una bağlı olacaktır.

Loncalar daha sonra VI. Leon'un 912 yılı başlarında *Eparkhos'un Kitabı*'nı yayınlamasına kadar neredeyse kaynaklardan yok olmuştur. Fermanın nasıl yazıldığına dair kesin bir bilgimiz yok: Farklı başlıklar yazımda ve içerikte birçok ortak nokta barındırır ancak eğer yazım bir kişi veya kısıtlı bir ekiple yapıldıysa görünüşte açıklanması zor farklılıklar da sunar. Yazarlar vilayetin arşivlerine başvurmuş, sonra da bunu yasalaştıran imparator *proimion*'unu eklemeden evvel hukukçulara uyumlulaştırma çabasına girmiş olabilirler; *Kitap*'ta sözü geçen mesleklere gidip hepsini birleştirmeden önce geleneksel çalışma biçimleri ile ilgili sorular sormuş da olabilirler [Kaplan, 610, s. 321-322]. Her durumda, bize pek az sayıda elyazması şeklinde ulaşan metin orijinal metin değildir, zira sadece Nikeforas Fokas ve II. Basileios döneminde kullanılan para birimlerinden söz eder ve 21. başlıktaki at satıcısı ve 22. deki inşaat meslekleri, plan kaygısı taşınmaksızın açıkça sona eklenmiştir; dönüşüme açık bu yön, en azından XI. yüzyıl sonuna kadar kullanılan bir metnin söz konusu olduğunu gösterir.

Kitap başta pek sınırlı mesleğe odaklanır: Hizmetler (noter, kuyumcu, tefeci) ki bunları devlet kamu gücünün yürütülmesine iştirak ettikleri için mutlaka denetlemek zorundalardır; önemli bir siyasi sanayi olan ipekçilik meslekleri, temel ihtiyaç malzemelerinin, özellikle de yokluğunun karaborsa veya kötü kalite oluşunun kamu düzeninde sorun, yaratacağı gıdayı tedarik eden meslekler. Buna karşın, başkent ekonomisi için bir o kadar temel olan bir kısım meslek, örneğin başkentin mahallelerinden birine, Halkoprateia'ya, ismini veren metal işleme, ipek ve keten dışında tekstil zanaatı, gemi inşaat ve donanımı, gıda olmayan çoğu ticaret, hatta mozaik ustalığı *Kitap*'ta yer almaz. Başka kaynakların bahsettiği meslekler gerçekte olağanüstü çeşitliliktedir [Kaplan, 627, s. 250-251]. Dolayısıyla *Kitap* ne ekonomik hatta ne de bütüncül kural koyma amacı taşır, ekonominin tüm sektörlerine uygulanabilecek bir model de sunmaz.

Loncaların organizasyonu

Ne olursa olsun *Kitap*'tan itibaren akıl yürütmek zorundayız. Meslekler cemaatlar oluşturuyordu (*koinotes* terimi köyler için geçerli kullanımla aynıdır). Pek az meslek özellikle çıraklığı açık açık düzenlese de, mesleğe kabul her zaman niteliklerin doğrulanması, mesleğin kabul etmesi ve Eparkhos'un onayı ile oluyordu. Aday Eparkhos'a ve mesleğe bazen de sadece mesleğe belli bir para öderdi, ancak bu herkes için geçerli değildi ve ödenen rakam her zaman mütevazı idi ve atölye veya butiğin fiyatı veya sadece kirasının yanında devede kulak kalıyordu. Kölelerin bir loncaya üye olup olamadıklarını bilmiyoruz; kadınlara gelince, sadece kuyumculuktan dışlanmışlardı. Sadece noterler için 24 *numerus clausus* belirlenmişti.

Eparkhos'un bazı loncalar nezdinde bir temsilcisi (exarkhos) varsa da, hepsinin Eparkhos nezdinde bir veya birçok başkanı (*prostatai* veya benzer terimler) vardı, bunlar Eparkhos'a mesleklerinin sözcülüğünü yapıyorlar, onun tarafından kuşkusuz meslektaşlarının önerisi üzerine belirleniyorlardı. Dolayısıyla bu kişinin kamusal bir hayatı vardı; en azından giriş ücreti alınıyorsa hatırı sayılır kaynakları olduğu söylenebilirdi. Sadece noterler için kesin bilgiye sahibiz; tahta geçiş sırasında dinî töreni şölen izlerdi ve diğer noterler törensel şekilde aralarından birinin cenazesine katılırlardı. Başka mesleklerin de benzer uygulamaları olması mümkündür. Kısacası, meslekler Konstantinopolis toplumunun yapılanmasında temel bir rol oynuyordu.

Ekonomik ve siyasi anlam

Eparkhos'un tarihbilimsel birçok zıtlaşmaya konu olan müdahaleleri, her şeyden önce bir düzen ve kalite kaygısına cevap niteliğindedir. Ağırlık ve uzunluk ölçülerinin denetimi egemenliğin temel göstergelerinden biri olduğu kadar, zanaat ve ticaret faaliyetlerinin iyi yürümesi için de gerekliydi. Üretim kalitesini koruma kaygısı hiç bitmiyordu. Örneğin, az kullanıldığında görünmez olan balmumuna içyağı karıştırmayı mumculara yasaklamak suretiyle yapılan düzenleme Konstantinopolis tüketicilerine ve hariçten alıcılara ürün kalitesini garantilemeyi amaçlıyordu. Aynı şekilde, bir zanaatkâra aynı anda iki lonca üyesi olmayı yasaklamakla, yasa koyucu nitelikli olmayan bir kişinin aday olduğu bir mesleği icra etmesini engellemiş oluyordu.

Bu müdahale aynı zamanda siyasi bir kaygıya da yanıt veriyordu: Halk kitlesine az sayıda en fazla tüketilen malın en uygun fiyatlarla sağlanması ve karaborsanın önlenmesi söz konusuydu. Bu şekilde, bakkallar (EK 13) ve mumcular (EK 11) kıtlık zamanlarına stok yapmanın yasaklanmasıyla karşı karşıya kaldı; fırıncılar (EK 18) tarafından satın

alınan buğday, vergiler aracılığıyla denetleniyor ve vilayet idaresi ekmek fiyatının buğday fiyatıyla uyumlu olmasına ihtimam gösteriyordu.

Tüketicinin korunmasını bir yana koyarsak, düzenlemeler aslında ekonomik mekanizmaların serbestçe işlemesini sağlamaya uğraşıyordu. Karaborsaya karşı kalemlerin amacı fiyatların değişkenliğini sınırlamak –ekmek gibi hassas bir ürün buğday fiyatlarını izlese bile– değil, hâkim durumdakilerin suistimallerini engellemekti (EK 20). Aslında yapılmaya çalışılan, mümkün olan en serbest ve en dürüst rekabeti sağlamaktı. *Kitap*, kiraları sabitlemiyorsa da bir rakibinkini el altından yükseltmeyi engelliyordu; bu son manevra gelirini, yani marjını artırmak anlamına gelecekti; komşunun işçisini sözleşmesi süresince işe almayı yasaklıyordu; mumcuya içyağı kullanmayı yasaklamakla, yapay olarak üretim masraflarını düşürmesi engellenmiş oluyordu. Meslekler arasında ayırım yapmakta serbest rekabet oyununa zararı dokunan tek elde toplanmayı önlemek amacı güdülüyordu; bunun dışında, *Kitap* ipek döngüsü konusunda bunu sağlamaya çalışır [Kaplan, 610, s. 322-326]. Karşılığında, devlet ne üretilen miktar ne de fiyatları belirleyen ekonomik mekanizmaya müdahale etmez ve üretime de pek az karışırdı. Düzenlemeler, ekonomiye müdahale değil, egemenlik şartları ve kamu düzenini kollama iradesini gösterir. Tarihçilerin çoğunluğu için, *Eparkhos'un Kitabı*'nın yayınlanışı ile açılan tartışma şu gözleme varır: Konstantinopolis ekonomisi düzenlenmiş, ancak liberal bir ekonomidir.

ÜRETİMİN TOPLUMSAL YAPILARI

Yüksek katma değerli meslekler

Kuyumculuk ve ipekle ilgili olanlar gibi bazı lüks meslekler *Eparkhos'un Kitabı*'nda yer alır. Konstantinopolis aynı zamanda, başka lüks üretimler, özellikle de gözlere kamusal alanda sunulan mozaik sanatı, ile ün kazanmıştı: İkonoklazmanın bitişinden itibaren imparatorlar Ayasofya'nın süslemeleri için birbirleriyle yarışıyordu. XII. yüzyılda, II. İoannes Komnenos Pantokrator vakfının içini de dışı gibi ciddi bir mozaik örgüsüyle donattı zira ana kilisenin kubbesi dışarıdan, güneş ışığında parıldayan bin yüzle donatılmıştı. Mozaik süslemelerine bağlı olarak, pahalı mermer kullanımı da çok yaygındı; XI. yüzyılda, kilise yerlerine uygulanmaya başlandığında karmaşık hâle geldi; Stoudios'taki Aziz Vaftizci İoannes'in nefinde, Pantokrator gibi *opus sectile* bir döşeme benimsendi; bu tip, belki de başkentte üretilmiş birçok süsleme taşrada da görülüyordu.

Daha çok zanaat yönü taşıyan birçok lüks mesleğin Konstantinopolis'te önemli bir yeri vardı: İkona üretimi bunlardan biriydi ki, Athoslu Athanasios'un bir ikonunu resmeden Pantoleon II. Basileios'un meno-

logunu resimleyen isimdaşıyla karıştırılıyorsa, belki de zaten elyazması süslemelerine de bağlıydı. Uzak Kapadokya'ya sürgün olan Eusthatios Boilas, minelerle bezenmiş bir kapak ve boyanmış baş harfler, Evanjelistlerin portreleri ve bir Doğuş sahnesi ile süslenmiş bir *İncil*'e sahipti. Böyle bir eser, aynı yontulmuş fil dişleri gibi, ancak başkent atölyelerinden çıkmış olabilirdi; bunlardan bazıları dinî kullanıma ayrılmış olsa da, birçokları da soylu evlerini süslüyordu. Tüm kitaplar bezenmiş değildi, ancak kopyalanmaları Konstantinopolis'teki birçok uzmanı, Stoudios'unki gibi manastır *scriptoria*'larında olduğu kadar, X. yüzyıldaki *Anonim Öğretmen*'inki da özel ikametlerde de, meşgul ediyordu [Lemerle, 823, s. 121-128 ve 247-248].

Bronz işlemesi kullanım eşyalarıyla sınırlı değildi: Amalfili tacir Mauro ve oğlu Pantaleone Bizans başkentinde şehirlerinin katedraline hediye edecekleri anıtsal bronz kapılar yaptırmışlardı (1060); yine Şehir atölyelerinden çıkan başka kapılar, Güney İtalya'nın başka şehirlerindeki başka kiliseler, Roma'daki Sur Dışındaki St. Paul (Basilica Papale San Paolo Fuori le Mura), Gargano'daki Monte Sant'Angelo Bazilikası (1087) ve Amalfi yakınlarındaki Atrani'deki Aziz Kurtarıcı (Sant Salvatore) (1087) için yaptırılmıştı [Balard, 604]. Hazinenin ihtiyaçları nedeniyle sıkışan imparatorlar bu kapıların bir kısmını para bastırmak için eritmek zorunda kaldılar. Bu atölyeler tüm İmparatorluk'tan gelen sanatçıları istihdam ediyor ve üretilen eşyanı ikonografyasını alıcılarının zevkine göre adapte etmeyi biliyorlardı.

Zanaat ve küçük esnaflık: Dükkân

Temel birim, *ergasterion* idi. Şimdilik araştırmaları mesleklerin organizasyonundan daha az ilgilendirmiştir. Çoğu meslekte aynı ekonomik birim hem üretim hem de satış yapıyordu. Vitrin görevi gören dar yüzü sokağa bakıyordu; *ergasterion*'a adını veren üretim, dükkânın arkasında yapılıyordu; tamamen ticaretle ilgili meslekler için, dükkânın arkası depo işlevi görüyordu. Dükkânın ismi betimleyici olarak mesleğin ismini taşıyordu; satıldığında, *ergasterion* faaliyetleriyle birlikte devredilirdi; ancak araştırmalar şu veya bu yerdeki şu ya da bu faaliyetin ya da bu faaliyeti değiştirme izninin kim tarafından verildiğini, hatta bu izinin gerekli olup olmadığını dahi, göstermeye izin vermiyor.

Ergasteria, genel kural olarak, mesleğin ustası ve ailesi tarafından işletilirdi; burada karısı, oğulları ve damatlarını kendisine ait makinelerde çalıştırırdı; atölye kuşaktan kuşağa devrolurdu. Usta, kullanılacak işgücü için maaşlı kişiler ve çıraklar çalıştırabilirdi. Aynı usta aynı loncadan birçok *ergasteria* sahibi de olabilirdi; o zaman ek atölyeler köleler tarafından çalıştırılmak zorundaydı, zira ancak ustanın sorumluluğu

söz konusu olabilirdi; bu çerçevede, bir usta oldukça fazla sayıda ücretli çalıştırabilirdi.

Mal sahipleri ve kiracılar

Pek az belge atölye sahiplerinin kimliklerini tespit etmemize imkân veriyor. Binalar genellikle toprak sahiplerine bağımlıydı: Senato aristokrasisi ve Kilise. Buna daha önce Ayasofya'da rastlamıştık. Yine de laikler tarafından elde tutulan okullar, sistematik olarak kilise binalarının içinde yer alırdı, buradan da okulun belli bir kira ödediğini tahmin ediyoruz. Attaleiates'in servetinde dükkânların yeri olduğunu fark ederiz: 24 *nomismata*'ya kiralanmış bir fırın; 14 *nomismata*'ya kiralanmış bir parfümeri; 5 *nomismata*'ya kiralanmış bir doktor muayenehanesi.

Tesadüf eseri, bir dükkân alıcısı için X. yüzyılda sureti çıkarılmış bir noter tapu kaydı bize ulaşmıştır ([Oikonomides, 618; Kaplan, 627, s. 256-257]; iki yazar belgenin niteliği konusunda çelişmektedir); belge beş dükkânın fiyatı, kirası, vergisi ile eski ve yeni, altı mal sahibinin kimliği ve niteliğini vermektedir. Sadece biri zanaatkâr, Metaksoprates Elias'tır, ki satıcı durumunda ve dolayısıyla dükkânının da kullanıcısıdır. Dördü yüksek mevki sahipleri ve memurlardır ve sonuncusu da noter (tabularios vea bir büronun noteri). Dördünün soyadı vardır ki aristokrasi mensubu olduklarını gösterir. Sonuç olarak, tek ve bölük pörçük bir belgeye güvenilmese de, *ergasteria*'nın daha çok aristokrasiye ait olduğu söylenebilir. Bunun dışında, yüksek fiyatları –6-10 altın lira arası– orta gelirli bir zanaatkârın kendi atölyesini almasına değil, ancak kiralamasına yetiyordu.

Kiracılar elbette zanaatkâr veya küçük esnaftı; *Eparkh'ın Kitabı* da kiralarla ilgilenir. Bu noter kaydının aktardığı, Atteleiates'in Diataxis'inden hissedilir ölçüde yüksektir ve yıllık 22 ila 38 *nomismata* arasında değişir. Bu nitelikli bir işçinin ücretinin iki ila üç katı ve muhtemelen aşağı yukarı bir fırıncının gelirine eşittir. Dolayısıyla, konu bir zanaatkârın kendi dükkânının satın alıp alamadığı değil, ki kesinlikle istisnai bir durumdur, kirayı ödeyecek geliri kazanıp kazanamayacağıdır.

Dükkân fiyatını, kiracının borcu olan vergi dışında net, kirası ile kıyaslarsak, verimliliği %3'ü pek az geçer, bu da topraktan daha fazladır ve her sene yatırım yapmayı gerektirmeyen kesin bir yatırımdır, dolayısıyla bu Bizanslıların amatör olduğu bir *autourgeion*'dur. Bu oran, mevki sahiplerinin uygulama izinlerinin olduğu borç vermeden de, bir mevki sahibinin, doğrusu, yaşam boyu İmparator'dan elde ettiği *roga*'nın artışından da (8,33'en 9,76'ya) azdır. Attaleiates gibi uyanık bir memur kendisine farklı kalemlerde bir servet yaratabilir: *Rogai*, dükkânlar ve topraklar. Dükkân bunun dışında pahalı bir yatırımdır, on kadar köylü işletmesine eşdeğerdir. Verilecek miktar yüksek memurların maaşlarıyla

kıyaslanabilir, ki pek istisnai olarak 20 ila 40 lirayı geçer [Morrisson, Cheynet, 615, s. 859-864]. Bununla birlikte şehirdeki emlak fiyatları, kiralar ve hatta uygulanacak vergi ile ilgili sorular henüz geniş ölçüde tartışmalıdır.

Devlet, iktidar sahipleri

Devletin üretimdeki rolü, özellikle de bir zamanlar devlet tekelinde olan, ipek kumaşların en az lüksleri şimdi zanaatkârlar üretildiği ve bazen imparatorun atölyeleri ipekçilere ipekli kumaşlar sipariş ettiklerinden, marjinal kalmıştı (EK 8, 2). Artık talebe, ya ziyadesiyle artmış olduğu ya da imparatorun atölyeleri önemlerini kaybettiğinden, cevap veremiyordu. İpeğin kamu tarafından veya özel üretimi başka bir yerde ele alınmayı hak etmektedir. İmparator ayrıca kuyum atölyelerine de sahipti. Bunlar, Sarayın ihtiyaçlarına ayrılmış olup, piyasada pek kısıtlı bir yer tutuyordu. Ordunun donatımına gelince, ipek konusu ile aynı gözlemler kendini dayatır: Kendilerine ordudan ücret alma karşılığında, en azından tören alayları için iş dayatılmasına maruz kalabilen semerciler, o zaman *protostrator*'un emri altına giriyorlardı (EK 14, I).

Bunun dışında, iktidar sahipleri kendi evleri *(oikoi)* içinde, ilke olarak, kendi evlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik ev içi zanaatlar geliştirebiliyorlardı. Gerçekte ise, arkhontes kendi ipek üretimlerini vestioprates'e satma yetkisini elde ediyordu (EK 4,2): Perakende ticaret yasaktı, ancak onlar burada ipekçilerin teorik tekeliyle özellikle de aynı şekilde Saraya teslimat yapabildikleri için (EK 8,2) rekabet ediyordu. Her durumda, dükkânların ve yük iskelelerinin çoğu onlara aitti ve el altından zanaat ve uygun şekilde bir loncaya kayıtlı aracı ile ticarete el atmalarında bir zorluk yoktu. Bazıları "otarşi" şeklinde yaşamaya devam ederken, bazıları kârlarını başkentin şehir pazarlarında ticarileştirdiler.

Bu çerçevede, kilise evleri ancak istisnai bir durum teşkil eder. Ticaret yapmak konusundaki yasaklar, tacirlerin topluma iyi entegrasyonu ve ticarileştirilen kârların artışı sayesinde müsamahakâr şekilde uygulanırdı. XII. yüzyıl kanonistleri, okur mertebesinin üzerindeki din görevlilerine uygulanan yasakların üzerinden tekrar geçmek zorunda kaldılar; din görevlisi olmayan keşişlerin durumu ise daha hassastı. Zaten, Konstantinopolis Manastırlarının sıklıkla ilham aldığı Stoudioslu Theodoros, manastırını, çalışmasını ürününü paraya çevirebilen, üretken bir köye dönüştürmeyi başarmıştı. XII. yüzyılda, Tzetzes Konstantinopolis keşişlerinin Eparkhos'un aracılarının yetkesi altında balıklarını sattıklarını gösterir. *Skalai* ile donatılmış olan manastır ve dinî vakıflar mallarını yüklemekle yetinmiyor, bundan çıkar da sağlıyorlardı [Dagron, 605, s. 429].

BÜYÜK ÇAPLI TİCARET

Büyük çaplı ticaretin finansmanı

Armatörlerin (*naukleros*) Konstantinopolis'teki varlığı eski dönemlerden beri biliniyordu, ancak kaynaklarda pek az yer almıştı. Akdeniz'de büyük çaplı ticaretin yok düşüşü VI. yüzyıldan itibaren başlamış ve akabinde hızlanmıştı, ancak Arap fethinin bir zamanlar H. Pirenne'in doğruladığının aksine, pek etkisi olmadı. Ekonomi onların gelişinden önce kompartımanlara ayrılmış ve Doğu illerindeki mevcudiyetleri ekonomik devreleri ancak zamanla bozmuştu [Hodges, 607]. Bizanslılarla Araplar arasındaki savaş ticareti bitirmemişti ve gemiler karanlık yüzyıllar boyunca hâlâ Akdeniz'de, kısıtlı sayıda da olsalar, geziyordu [McCormick, 1212]. Ortaçağ'da ticaretin bir bölümü diplomatik misyonlar aracılığıyla yapılıyordu.

Theofanos'a bakacak olursak, IX. yüzyılın başında, İmparator I. Nikeforos armatörleri devletten %16,66 faizle borç para almaya zorlar [Thefanos, s. 487; Laiou, s. 711], ki bu para ticaretinin yasal oranının iki katıdır. Bu eski *genikon* logothetis'inin bu yolla söz konusu kasaya kaynak yaratma çabasında olduğunu elbette düşünebiliriz. Ne ki, bu işlemin bir anlamının olabilmesi için, yeniden yatırımın kârının daha yüksek olması gerekir, bu da İustinianos döneminden miras kalan faizli borç meselesini su yüzüne çıkarır. Kullanım konusunda, Kilise'nin itirazları, vasiyetnamelerde borçlarla ilgili tanımlama getirilmemesini açıklar, ancak ticarete içkin olan riskin göz önüne alınmasından itibaren gizlenirler, özellikle de bu kurum işin içindeyse; I. Basileios bir dönem faizli borçlanmayı yasaklamaya kalkmış, ancak oğlu VI. Leon hemen bu yasağı kaldırtmıştır [Laiou, 612, s. 734-735].

Getirileri düşünülürse, başkenti büyük çaplı ticaret yapmaya yelken açan tüccarlar lehine harekete geçirmek, Nikeforos'un güttüğü amaç olabilir. Bu *koinonia* veya *khreokoinonia*'nın da amacıdır: Fon veren, bir tacire, belli bir bölgeye, bir tek seyahat için, bir miktar para sağlıyordu. Biri sermaye diğeri ise emeğini ortaya koyuyordu: Denizin risklerini paylaşıyorlardı. Kontrat zamanla sınırlıydı; borç veren sermayenin risklerini üstleniyordu; elde edilen kâr, kontratın maddeleri uyarınca (*Ekloge*, 10, 5), –paylaşımın ana hatlarını bilmiyoruz–, pay ediliyordu. Yazılı kontrat gerekli değildi: Tarafların varılması amaçlanan hedef, ortaya konulacak kaynaklar, işletim esasları ve kayıp ve kârın bölüşümü konusunda uzlaşı, kontratı oluşturuyordu. Elbette tüccar sermayenin bir bölümünü sağlıyordu; emek kârın çeyreğine veya biraz daha fazlası pahasına denk geliyordu. Bu kontrat tamamen deniz ticaretine adapte edilmişti: İtalyan tacirler tarafından uygulanan commendam, *societas maris* veya *collegenza* ile aynı soydan geliyordu [Maridaki-Karatza, *EHB* 3, s. 1103-1120].

Tacirler

Kaynaklar Konstantinopolis'in kendi tacirleri konusunda pek sır vermese de, bunlar ne iç ne de uzak ticarette yok değildir; özellikle Mısır Kahire'de, İskenderiye'de olduğu gibi, aynı şekilde Filistin'de de, sayıca fazla, zengin ve uygulanacak prosedürler konusunda, bilgilidirler [Laiou, 611]. İki yerde de, en fazla talep gören ürün baharat olsa da, değerli ağaç ve boyalar da aranıyordu. XII. yüzyıl sonunda, vergi memurları hem bankacı hem de büyük tacir olan Kalomodios'u tutuklamak istediklerinde, meslektaşları ayaklanıp ve onu serbest bıraktırdılar. Demek ki Konstantinopolis'te zengin tüccarlar bir yandan sayılırken, bir yandan da durumları, *kommerkion*'u ya tamamen ya da kısmen muaf tutan İmparatorluk siyaseti ile kayırılan İtalyanların rekabetine maruz oldukları için, kırılgandır [Laiou, 612, s. 751-753].

Konstantinopolis'te yabancı tacirlerin mevcudiyeti eski bir gelenekti; Müslümanların burada pek erken dönemde depoları olmuştu; düzenli olarak ürünlerini teklif etmek için gelen Süryaniler bir *mitaton*'da toplanmıştı; bazıları on yıldan fazla süredir yerleşiktir ve Rum meslektaşlarına yakın haklar elde etmişlerdi. X. yüzyılda, başkente bu kez Ruslar geldi. Bu tacirlerin tümü için Konstantinopolis son duraktı: Mallarını, –değerli olan olmayan tekstil, kürk, gıda malzemeleri, baharat, köle– getirir, bunları satar ve başkent pazarında bulunan malları, bunlar da, çoğunlukla Bizanslı tüccarlar tarafından, ithal edilmiş olsa bile, satın alınırlardı. Bu Bizanslı tüccarların hâkim durumu değişmedi.

X.-XI. yüzyıl boyunca Amalfililerin, sonra da Venediklilerin gelişi, bu durumu derinlemesine değiştirdi. Onlar için, Konstantinopolis Batı, Bizans dünyası ve Müslüman Doğu arasındaki çok daha karmaşık bir ticaret döngüsünün etaplarından sadece biriydi. Varlıkları Suriye ve Filistin'e yerleştiğinde iyice sağlamlaştı. Yeni devletlerin tedariği o zaman tamamlayıcı bir ticari amaç oldu. 1082'den itibaren, Venedik *kommerkion*'dan tamamen muaf tutulma şeklinde kesin bir avantaj elde etti. Hatta başkentin tedariğinin bir bölümünü de ele geçirdi. Şurası kesin ki, Venedikliler, sonra da Pisa ve Cenevizliler başlangıçta Bizanslı tacirlerle ortaklık kurmuştur; ancak bu olgu henüz tam araştırılmamıştır. İtalyanlara *kommerkion*'dan muafiyet veya indirimin verdiği koz, Doğu'nun ekonomik gelişmesiyle birleştiğinde, Bizanslı tacirleri zor duruma düşürdü. İmparator onları destekleyip, Batılı tacirlerin şehirlerinde elde ettiği toplumsal yeri onlara vermedi. Bununla birlikte, bu dezavantajlarının yayılımı da tartışmalıdır, bazıları Bizanslı tacirlerin Karadeniz tekelini ellerinde tuttuğunu söyler; ayrıca, XII. yüzyılın mucizevi gelişmesinin genele bakıldığında Bizanslı tacirlerde pozitif etki yaratmadığı görülür; ancak siyasi görüşlerin başkentten daha fazla ağırlığa sahip olduğu Korint, Atina, Thebes gibi vilayetlerde başkentten

kuşkusuz daha kayda değerdir [Lilie, 613, s. 216-243; Jacoby, 609, s. 362-367].

Büyük çaplı ticaret imtiyazlı şekilde Konstantinopolis'te toplanmıştır, ancak taşralı tacirlerin bir bölümü kuşkusuz uluslararası ticarette, İmparatorluğun içindeki gibi göz ardı edilmiştir. Bu tüccarlar da IX. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlayan ekonomik atılımdan faydalanmıştır. Bir taşralı ticaret yapmak için başkente geldiğinde, burada yabancı muamelesi görmüş ve eparkh'ın astlarınca sıkı gözetime tabi tutulmuştur. Yerel fuarların gelişimine ve şehirlerin, özellikle de liman şehirlerinin, canlanmasına katkıda bulunmuşlardır (bkz. bölgeler üzerine bölümler [XVI.-XVIII.]).

BAŞKENTİN TEDARİĞİ

Her şeyden çok açlık isyanlarından kaygı duyan İmparatorluk yönetiminin sürekli kaygısını, bu denli büyük bir kenti tedarik etmek [Kaplan, 624], oluşturuyordu. Bu o dönemin özellikle de buğday konusunda [Magdalino, 623] en kayda değer başarılarından biridir. Şurası kesin ki, 619'da kolay nakliyatın sonunun gelmesi nüfusun tüm hızıyla azaldığı bir dönemde olmuştur; ancak öyle görünüyor ki, başkent, pek de zorlanmaksızın Trakya ya da yakın Küçük Asya'da, alternatif yollar bulmuştu. Bunun dışında, görünüşe rağmen, Batı'dan, Avrupa'nın kuzeybatısındaki ovalar da dahil, gelen artıkdeğere de güvenebilmişti [Henning, 606, s. 275]. Nüfus artmaya başladığında, Bulgar buğdayı önemli bir getiri hâline geldi; dahası, Araplar tarafından kontrol edilen bölgelerden gelen ithalat hiçbir zaman tam olarak durmamıştı. Gıda maddelerinin başkente doğru toplanması XII. yüzyılda Atina metropoliti Mihael Khoniates tarafından iyi özetlenmişti: "Makedonya, Trakya ve Thessalia'nın buğday tarlaları, sizin yararınıza ekilmedi mi? Eube, Pteleos, Khios ve Rodos'un üzümleri size şarap yapmak için ezilmedi mi?" (Mihael Khoniates, 110, t. 2, s. 88).

Bu dönem boyunca tahıl fiyatlarının, buğday için bir nomisma 12,8 kg'lık 12 *modioi* civarında olmak üzere dikkate değer bir istikrarı koruması çarpıcı bir gözlemdir; kesin olan iklimsel veya siyasi değişimlerin, imparatorun müdahalesini gerektiren anlık krizleri tetiklediğidir, idare görünür rezervlere sahip olup, gerektiği zaman pazara sürer. Kuşkusuz, eğilim XII. yüzyılda, tüm Akdeniz havzasında olduğu gibi düşüştedir [Morrisson, Cheynet, 615, s. 822-831]. Fırıncıları çevreleyen kontrol önlemleri [LE 18,1] dikkat çekicidir: söz konusu olan ekmek fiyatının –gerçekte belli bir birim para için sunulan ekmeğin hacmi– buğdayın iniş çıkışlarını izlediğidir; ancak amaç spekülasyonu önlemektir, azami fiyatı kanun yoluyla belirlemek değil.

Mihael Khoniates'in aktardığı, bu bölgede orta önemde bir üretici olan Rhaidestos'un ünlü episodu, Konstantinopolis'i tedarik eden tacirlerin beslediği, bu şehrin pazarındaki alışılageldik alışveriş rejimini gösterir. "Satıcı ile anlaşarak istediğimiz gibi buğday satın alıyorduk ve pazarlık biriyle yapılamadığında gidip bir başkasıyla veya bir diğeriyle konuşuyorduk; satış doğrudan at arabalarına yapılıyordu" (Attaliate, Histoire, s. 200-204). *Dromos logothethis*'i VII. Mihael'in gözdesi Nikeforitzes, bir antrepo yaptırıp (*foundax*), buraya buğday alım ve yeniden satımı tekelini verirken, kuşkusuz deponun çiftliğinden faydalanır. 1077'den itibaren, kalabalık Raidestos'ta gerçekleşen bir taht ele geçirme girişiminden *foundax*'ı yıkmak için faydalanır: Buğday ticareti serbestisi, kesintisiz bir süre, yeniden sağlanır. Aslında bu *foundax* tek olmaktan uzaktır zira bize ulaşan kuruluş *typikon*'ları olan manastırlarda da böyle bir ekipman bulunur. Bununla birlikte, bu antrepoların statü ve işleyişleri başka araştırmaları hak eder.

Konstantinopolis halkının besin rejimi, burada hem özellikle fazla sayıda hem de taşraya oranla hem daha çeşitli olan aristokrasinin yönlendirmesi ile, daha fazla et ürünleri, sebzeler ve özellikle de taze meyveler konusunda vurgulanmış bir damak tadı ile daha iyi bir beslenme demek oluyordu ki, bu da başkent ve yakın bölgelerin bahçıvanlarına gün doğması anlamına geliyordu. Dahası, Konstantinopolis dünyanın en balığı bol boğazlarından birinin üzerindeki konumundan da faydalanıyor ve balığı tuzlu ve kurutulmuş da tüketen sakinleri, taze balık konusunda da uzmanlaşmış bulunuyordu. En çarpıcısı kıyı boyunca kurulan dalyanlardı; VI. Leon bunların kurulmasını düzenleme gereği duymuş, iki ekipman arasında en az 700 metre olmasını sağlamış ve birçok mal sahibinin birliğini (*koinonia*) öngörmüştü. Balıkçılık üzerine vergiler özellikle ağırdı ve belli bir serinliği sağlamak için kubbeli yapılmış ana bir pazar, ürünlerin akışını sağlıyordu; fiyatları sabitleme sistemi ekmeğe uygulanana oldukça benziyordu. Balık fiyatı mevsiminde iyice düşük oluyordu [Dagron, 622].

KONSTANTİNOPOLİS TOPLUMU

ARİSTOKRASİNİN BAŞAT YERİ

Roma'nın şehirde oturma geleneği terk edilmemiş ve Konstantinopolis'in karakteri, harcamaları zanaat ve ticaretin gelişmesine katkıda bulunan yüksek alım gücüne sahip şehir sakininin istisnai yoğunlaşması ile çizilmişti. Şurası kesin ki, aristokrat *oikos*'u [magdalino, 633; 623, s. 37-38], aile ya da kiliseye ait oldun, durmaksızın taşrada emlak alımı ile büyümüş ve aristokrasi XI. yüzyıla dek, devamlı taşra kökenli aileler, özellikle Küçük Asyalılar ile zenginleşmişti.

Ancak bunlar uzun zaman en azından kısmen başkentte oturmaktan kaçınamazdı. Merkezî idarenin güçlenmesi, hep daha karmaşık ve çeşitli *sekreta*'nın gelişmesi, genellikle kamusal, laik veya kilise görevlerinin ifası ile biriktirilen gelirleri, çoğunlukla *roga* hakkı olan makamlar ve başkent, banliyöleri ve özellikle de taşrada tutulan mal-fonlarla sağlanan para veya mal olarak emlak rantının de, eşliğinde, toplayan bu aristokrasinin genişlemesine sebep oldu.

Bu aristokrasi başkentin hayatında temel bir rol oynadı. İmparatoru çevreleyen törensellikte belirleyici bir rol oynuyordu. Görmüş olduğumuz üzere, ekonomide, atölyelerin kontrolü yoluyla dolaylı olsun, iç üretimi veya kırsal beylik arazilerinden gelen mallar yoluyla doğrudan olsun yer almaktan eksik kalmıyordu.

Bununla birlikte, ne sabit ne de tamamen homojendi. En parlak kısmını siyasi rolünü neredeyse tamamen kaybetmiş olduğu hâlde Senato oluşturuyordu ve XI. yüzyıl itibariyle merkezî veya taşradaki komutanlıklara eşlik eden protospathairios makamından itibaren girilebiliyor veya satın alınabiliyordu. Fokas ailesi IX. yüzyılda, zaferlerinin strategos rütbesine kadar taşıdığı alt kademeli bir subaydan türemişti [Cheynet, 441, s. 290-291]. Mihael Attaleiates'e gelince, Pamfilya Attaleia-Antalya doğumluydu, taşranın bu küçük aristokratı, tüm servetini kız kardeşlerine bırakmak zorunda kalmıştı (Attaliate, *Diataxis*, sunuş), ancak yeteneği parlak bir memur kariyeri yapmasına ve en üst makamlara ulaşmasına izin vermişti. Gelirini mütevazı bir *oikos* kurmak için kullandı, ayrıca Rhaidestos bölgesinde topraklar ve evler ile yedi keşişten az bir manastır kuracağı Konstantinopolis'te de [Lemerle, 631, s. 99-112]. Bu aristokrasinin sınırlarında, sayısız noter ve büroların memurlarından oluşan bir kalabalık bulunuyordu.

"BURJUVAZİ"NİN YÜKSELİŞİ

IX. yüzyıldan itibaren sürekli ekonomik büyüme ve kışkırttığı Konstantinopolis ticareti gelişmesine, başkentte, bu anakronizme izin verilirse, belli bir "burjuvazi"nin toplumsal yükselişi eşlik etti: Belli düzeyden zanaatkârlar, örneğin tabulerler, lüks mesleklerinkiler ve özelikle de armatör ve tacirler. Aristokratlar örnek oluşturuyor, diğerleri bu aristokrasiye girmeyi diliyor ve idarenin sürekli artan ihtiyaçları onlara bu fırsatı sunuyordu; aslında, alt kademeler için, bürolar rekabet ilkesi üzerinden işe alıyordu; eğitimi kuşkusuz paralıydı, ancak bu burjuvaların çocuklarına bunu sunacak olanakları vardı. Dahası, makamlar protosparharios'a kadar satılıyordu; *De Cerimoniis*'teki tarifeye göre 12 ila 18 altın lira karşılığında Senatoryal bir makam elde edilebiliyordu [Lemerle, 630, s. 80-83]. Psellos XI. yüzyıl imparatorlarını büroları,

doğumlarına göre değil yeteneklerine göre, "çarşı insanları" ile doldurmakla, iç terfiyi desteklemekle ve onlara Senatonun kapılarını açmakla, suçlamıştı.

Alexios Komnenos sert tepki gösterip, bu tip senatörlere ordularının eziyet etmesine, özellikle de yayan gitmeye zorlamasına, izin verdi. Onun zihniyetinin çok karakteristik bir kararı 1091 veya 1106'da alınmıştır [Zepos, 89, I, s. 645-646]. Anna Paidianite ve amcalarını bir dava karşı karşıya getirir: Bunlar senatör konumlarını kullanarak evde yemin etmek ister; Anna reddeder, gerekçesi onların aslında tüccar olmasıdır ve imparator onun lehine karar verir:

> Eparkh'ın yetkesi altındaki herhangi bir loncaya (*systema*) üye olmayan ancak makamlarının büyüklüğünden faydalanan senatörlerin evde yemin etmesine izin verilmiştir; ancak *systema*'ya kayıt olup da ticaret yapmak isteyenler, bu imtiyazdan faydalanamayacaklardır. Ancak, ticaretlerinden bir kazanç sağlamaları beklenir ve *systema* üyesi olmayı tercih ederlerken, hiçbir mevkiye sahip olmayanlar gibi kamu önünde yemin edeceklerdir. Ve bu kanun davaya özel de değildir: Gelecekte, tüm hâkimler önüne geçerli olmasını emrediyoruz.

Anna Paidianite'nin, bazı üyelerinin burjuvaların yanında ticarete atıldığı soylu kökenli mi yoksa Senatoya yeni girmiş burjuva kökenli bir aileye mi mensup olduğunu bilmiyoruz. Kesin olan Alexios'un ticari faaliyetlerin bir aristokrata uygun olmadığını ve bir senatörün de aristokrat olduğunu varsayıyor, ancak ona bunu yasaklamıyordu; sadece, Bizans İmparatorlarının sıklıkla yaptığı gibi, yüksek bir ideolojik değere sahip bir sembol, yargısal imtiyazlar, üzerinden davranıyordu [Papagianni, 620, s. 1091-1092].

Geriye bu dönemden itibaren aristokrasinin hangi bölümünün ticaretle iştigal ettiğini ve tersinden bakarsak da, tüccarların hangi bölümünün, Komnenosların her durumda, özellikle de merkezî idareyi yeniden düzenleyip, zalimce yoğunlaştırarak, aile çevresi ve müttefiklere indirgemeye meyil ettiği dönemde, aristokrasiye nüfuz etmeyi başardığını öğrenmek kalıyor. Böylelikle, sonuç olarak burjuvazi ile aristokrasi arasında, kısıtlı kalacak yakınlaşmayı öğrenebiliriz. Nihayet, 1204'te, burjuvazi yöneten çevrelerin dışında kalmıştı, XI. yüzyıldan itibaren, bürolarda bazı işler üstlenmiş ve bunlara bağlı mevkiler edinmiştir, ancak gerçek iktidar artık burada değildi.

ZANAATLAR VE ÜCRETLİLERİ

Zanaatlar: Toplumsal düzey

Psellos'a göre, elleriyle çalıştıkları için pek hazzetmediğini saklamadığı, "atölye insanları" (*ergasteriakoi*), pek sınırlı bir küme oluştu-

ruyordu; I. Alexios'un yukarıda bahsi geçen kanununu okuduğumuzda, imparatora bağlı olan gerçek aristokratların tersine, onları eparkhos'ın yetkesi altında olduğunu görürüz. Bununla birlikte, bu küme homojen değildir. Bazılarının, X. yüzyıldan kalma bildirimdeki metaxopratai (ham ipek tüccarı) Elias gibi bir dükkânı olabilirdi. Başkaları, bu seviyeye gelmeden, birçok atölyenin başındaydı, zira bazıları köleler tarafından işletiliyordu. İpek mesleklerinde, üretimin tüm kademelerini ellerinde tutan ve düzenlemeyi yok sayarak onları vestiopratai'ye bırakmak yerine ham ipek elde edip ürettikleri giysileri satan dokumacılar ile ipekböcekçilerinin lehine bir yoğunlaşmayı tahmin edebiliriz [Kaplan, 610, s. 322-326]. Buna karşın, katartarios gibi bazı ipek zanaatkârları, üretim aşamasındaki bir basamağın artık kullanılmamasıyla kenara itilmiş, alt kalite başka ürünlerin üretiminde uzmanlaşmış, ancak tam yerleri de belirlenememiştir. Bir mesleğin içinde bile, farklılıklar hissedilir: Bazı metaxopratai meslekte kayıtlı olmak ve dolayısıyla ham ipeğin lonca için toptan alınmasına katkıda bulunmak için, fazlasıyla yoksuldur [LE 7, 1].

Eparkhos'ın Kitabı'nın içerdiği veriler, tahıl fiyatının görece sabitliği karşısında, fırıncının yıllık net kazancını, yani mümkün olan gelirini, tahmin etmemizi olanaklı kılar. Yanılma payı fazla olsa da, neredeyse kesin olarak, bu gelirlerin yer aldığı makası, 20 ila 50 *nomismata* arasına koyabiliriz. Bu nitelikli bir işçinin gelirinden net bir şekilde yüksek olsa da, göreceli olarak mütevazıdır da. Oysaki, Attaleiates'in *Diaxis*'indeki dükkân kiraları hiyerarşisinde, fırıncının ödediği kira görece yüksektir, bu da fırıncıyı bu *ergasteriakoi* burjuvazisinin iyi bir temsilcisi yapar: Küçük bir gelirle hayatını sürdüren, ancak toplumda yükselmelerini, belki eğitim istisnasıyla, sağlamayan insanlardır bunlar. Bunda, işçilerinin en fakirlerinden pek de farklı sayılmazlar.

Serbest ücretliler

Ailesinin üyeleri dışında, meslek ustası çıraklar da çalıştırırdı çünkü çıraklık *Eparkhos'un Kitabı*'nın birkaç başlığı altında bulunabilir (EK 11, 2; 12, 1). Sadece noterler, bu konuda çalışmaya başlamadan önce mesleklerini öğrenmek için, genel eğitim ve hukuk eğitimini kapsayan gerçek bir okula gidiyordu [Wolska-Conus, 591].

Henüz sistematik bir araştırmaya konu edilmeyen ücretlilerden daha sık bahsedilmiştir (EK 6,2; 3; 8, 7; 10; 12). İş sözleşmesinin süresi otuz gündü; bu süreden daha uzun bir zamana tekabül eden bir ücreti avans vermek yasaktı; karşılığında, başkasının karşılığında ücreti ödenmiş olan işi bitirmeden başkası tarafından işe alınması yasaklanmıştı. Nitelikli bir işçinin ücretinin günlük bir *keration* (*miliaresion*'un yarısı, 12 bronz para) olduğunu düşünürsek ve pazarları ve (pek fazla olan) bayram günleri dışında tam zamanlı çalışıyorsa, bu işçi senede 12 *nomismata*

kazanacaktı. Bu kazancıyla ailesini onurlu bir şekilde geçindirebilse de, değil satın almak, bir dükkân açmak için yeterli artıkdeğere, yani kira avansı ve ekipman için gereken paraya, elbette borçlanmadığı takdirde, ulaşamazdı. Usta olmak için tek bir çözüm kalıyordu: *systema*'da kayıtlı bir ustanın kızıyla evlenmek. Dolayısıyla toplumsal hareketlilik oldukça zayıf kalıyordu.

Kadınlar

Kadınların iktisadi faaliyetlerdeki yerini bulmak zordur; saygıdeğer bir zevcenin, kocasının bununla kendisini geçindirmesi gereken bir çeyizi vardı. Açıkça görünüyor ki, karısını veya kızının ev dışında çalışmasına izin veren bir baba veya koca bir bedbahttan başka bir şey değildi. Buna karşın, kadının kocasının işliğinde çalışması normaldi; dul kalırsa, işliğin ustası o olurdu. Katartaires ve metaxoprates'lerin mesleğe kayıt olamayacak kadar yoksul olan en mütevazılarına bakıp, onlara bir nevi koruma sağlamak için *Eparkhos'un Kitabı*'nda "erkek olsun, kadın olsun" açıklaması vardır (EK 7, 2). Sadece bir loncaya üye olamayan fakirlerle bu sınırlamanın hassas bir açıklaması olmalıdır. Bu kadınların en mütevazıları bile bir işliğin başında olabiliyorsa, daha zenginlerin zaten olabildiğini varsayabiliriz.

Başka zaman kadının ev dışındaki faaliyetlerine son derece düşman olan Psellos, kısa yapıtında annesinden bahsederken Aziz Ahatha'nın kadın bayramından bahseder. Bu bayram 12 Mayıs'ta, tekstilin kadın işçileri, iplikçiler, dokumacılar, tarakçılar, başlarında en usta sayılan yaşlıları olmak üzere bir geçit törenine sahne olur; tören mesleklerine bağlı bir kilisede biter, burada kadınlar bir şarkının ritmine kapılıp dans etmeden hemen önce bir adak sunarlardı. Burada söz konusu olan, evde değil tekstilde çalışan kadınlardır. Geçit, bayram ve ritüeli bir loncanınkine son derece benzer. Sonuç olarak, resmî görüş olan ev kadını eş ile aynı zamanda başka yerlerde eşit derecede erkeklerin de yaptığı mesleklerde nitelikli işçilerden vazgeçemeyen bir zanaatın gerçekliği arasında, ideoloji ile gerçeklik arasında büyük fark vardır [Laiou, 629]. Ve bu kadınlar ne köle ne de kötü hayat yaşayan marjinallerdi.

Köleler

Onlar *Eparkhos'un Kitabı*'nda 6 başlık, 10 *capitula*'da ortaya çıkar. Bu da önemlerinin henüz yeterince incelenmediğini gösterir [Rotman, 637, s. 141-150]. Aslında, statüleri pek de açık değildir. Bazı loncalara girişler kölelere açık ve net olarak yasaktır. Özgür bir ustanın, atölyesinde onu temsil etmek üzere bir köleyi seçebileceğini anlasak da, bu bir bankacı için imkânsızdır, burada köleler mesleklerinin kalbini oluşturan faaliyetlerden men edilmiştir. Buna karşın, ipekçilik kadar önemli bazı

uzmanlık alanlarında, bir köle, efendisinin garantisiyle olmak kaydıyla bir işlik açabilir, ki kendisinin bu meslekten olması gerektiğini belirten hiçbir kayıt da yoktur; bir başka deyişle, gerekli nitelikleri olan bir köleye sahip olan herhangi bir, ona bir ipek işliği açabilir. Bu ipekli giysiler satan vestioprates için de geçerlidir. Daha da şaşırtıcısı, bunun kuyumcular için de geçerli olmasıdır. Dolayısıyla nitelikli köle sahibi olmak, zengin ve belki de güçlü birine, yabancı bir mesleğe kendini sokmak için basit bir araç sunuyordu. Kısacası, kölelerin büyük çoğunluğu işçi emek gücü oluşturuyorsa da, bazıları aslında işlik başı idiler, ancak bu faaliyet onlara bir toplumsal statü kazandırıyor değildi.

Bazı işliklerde, dikkate değer ölçüde köle sayılıyordu. X. yüzyıldan *Genç Basileios'un Hayatı*, Aziz'in köleleri iyileştirdiğini gösterir, bunların arasından grubun lideri, işliğin (*ergasteriakos*) başı olan, zengin ve kör efendisinin güvenini kazandığı için köle arkadaşları tarafından kıskanılır.

Bunun dışında Konstantinopolis'te gerçek bir köle pazarı vardır. Fiyatlar konusunda farklı bilgilere sahibiz, Balsamon tarafından bildirilen neredeyse bir tarifeye göre: Değersiz bir köle veya çocuk 10 *nomismata*'ya satılır, niteliksiz bir köle için taban fiyat 20 *nomismata*'dır; bir zanaat niteliği varsa 30 eder, noterlik için 50, doktor için ise 60. Hadımlar daha da pahalıdır: Niteliksiz 50 *nomismata*, nitelikli bir hadım için 1 altın lira [Dagron, 605, s. 420-421]. Bakım masraflarını dikkate aldığımızda ve bir işçiyle kıyaslandığında, bir kölenin fiyatı dört yılda amorti edilebiliyorsa da, kölelerin yenilenmesi, özellikle de azat etme nedeniyle, yaygındı.

Köleler kırsaldan nerdeyse tamamen yok olmuşsa da, şehirde, sayıları X.-XII. yüzyıllarda artmıştır [Kopstein, 628]. Rusların temel ihraçlarından birini oluşturuyorlardı. Aynı şekilde Arap dünyasından, özellikle de Mısır'dan da gelirlerdi ve İtalyan tacirler giderek artan ölçüde bu ticarete girmişlerdir; Peira'da derlenmiş vakaların %10'u onlarla ilgilidir. Zonaras bir işliğin başına getirilebildiklerini ve ustalarının onlara değerlendirmek üzere para emanet edebildiğini doğrular.

DIŞLANANLAR VE MARJİNALLER

Tüm Konstantinopolis halkının, şehirde sabit bir ikamet ve iş sahibi olmasını beklememek gerekir; sokaklarda dolaşırken adım başı gezer keşişler, dilenciler, yerinden edilmişler ile karşılaşılırdı. Sefillerin sayısı kitlesel artabilirdi ve imparator, daha önce de gördüğümüz gibi, Mese'nin kemerleri altına bu zavallıları soğuklardan korumak için tahtalar astırırdı. Yardım kuruluşları pek çoktu, bunlardan bazıları, uzmanlık alanları az çok belirlenmiş (yetimhane, kreş, huzurevi, hastane veya fakirler için kabul evleri) büyük çaplı olanlardı. Konstantinopolis'te

belirlenebilen en büyük sayıda olanlar, kalacak yeri olmayan insanları ağırlayan *xenones* (otuz kadar) ve huzurevleri (yine otuz kadar) idi; bu kurumlardan bazıları çok yönlüydü [Kaplan, 343, s. 344-347].

Bu, iki temel sorunu gösterir. İlk olarak, her çeşit ve her milletten sefilin, bedava temel ihtiyaç dağıtımı âdeti ve yardım kurumu sayısı ile cezbolup, bir yandan da, zavallıyı günden güne ayakta tutan, nakliye veya inşaatlarda bir iş bulma amacıyla başkente akması; ve bu akın, işgaller ve bu dönemde daha az olan tarım buhranları dışında da sürüyordu. Bulgarların önünde Trakya'dan kaçan ailesinin fertleri için, X. yüzyıldan [106, no. 26, s. 19-20] anonim profesör bu zavallılardan kaç tanesine kucak açmıştı? Bunun dışında, hiçbir zaman hayatını idame ettirecek parası olmayanlar bir yana, bir zamanlar mesleği olan ancak şimdi iş göremeyen ihtiyarlarla ne yapılacağı da bilinemiyordu. Kriz anlarında, marjinaller nüfusun üçte birinden fazlasına çıkıyordu; dilencilik her yerde vardı ve bunlara deva bulunması hagiografyanın en iyi bilinen *topoi*'sinden biriydi.

Hagiografyanın başka bir bilindik konusu: Kötü yola düşmüş kadındı; bu kadının geliri yok değildir, ancak toplum, hoşgörü ila yasaklama arasında gidip gelir. Şu veya bu mahalle daha uzmanlaşmış olsa da, kurtaracak ruhlar arayan aziz onlara her yerde rastlar ve bize biraz da zorlamayla sayıca çokluk hissi verir. Bununla birlikte, hagiografya, İsa'yı örnek alır ve kahramanının bu işe yarama çabasını geri dönüşsüz mahkûm etmez; X. yüzyılda yazılan *Andreas Salos'un Hayatı*'nda, bazıları azizle tutkularına bedavadan teslim olma çağrısı yaparak, alay etmeye yeltenir, ancak başkaları buna karşı çıkar ve kolayca kız kardeşlerini ikna eder [Vie d'André Salos, 97, c. 6, s. 32-36].

Bu az ya da çok gönüllü dışlanmışlara, Konstantinopolis'te her zaman mevcut gezer keşişleri de eklemeli. Bizans keşişi manastırını kanonik mecburiyetlere rağmen şaşırtıcı bir kolaylıkla terk eder; manastırların biri diğerinden bağımsız olduğundan, dinî bir düzen olmadığından, hepsi başkentte Filistinli keşişleri ağırlayan Khora'daki İsa Manastırı gibi, evler bulamaz. Bununla birlikte, Konstantinopolis'te sığınacak bir dam arayan keşiş, istediği takdirde bunu bulacaktır; oysaki çoğu, sadece kıyafetleri nedeniyle onları güler yüzle ağırlayan halkın arasına karışmayı tercih eder. Tanrı'nın Delisi Salos gibi karakterlerle halk karşılaşsa bir ayırım yapamayacak olsa da, bu gezer keşişlerin çoğu saygıdeğer nedenlerle gezer olmuştur; şurası kesin ki, Andreas hayali bir kişilikti, ancak bu örneğin, XII. yüzyılda 1127-1130 arasında Konstantinopolis'te hem gezer hem de *salos* olarak nam kazanan *Kudüslü Leontios'un Hayatı*'nda [101, c. 7-9, s. 38-44] tekrarlanması, başkentin sokaklarında bu kişiliklerin sürekliliğinin göstergesidir. İlginç şekilde, haydut ve suçlular kaynaklarda pek az yer alır. Bu eparkhos polisinin özel olarak

etkili olduğundan değildir. Yasaların, İustinianos ve hatta Theodosios kanunlarının ruhsuz bir tekrarı olmasının yanı sıra tatbiki metinlere de pek seyrek rastlanır ve en uç noktada, kaynak aldığımız bazı hagiografik anlatımlarda, yazarın bize halk adına, zanaatkâr ve saygıdeğer tacirler de dahil olan "iyi bir toplum"u sunmak istediğini anlarız, hakir bir bakış atmayı değil. XII. yüzyılda, pek az iğneleyici yazar dışında, bu "iyi toplum" zirve yapar.

BÖLÜM XII

Para, Finans ve Ticaret

Cécile Morrisson

Bu ciltte incelenen dönem Erken Bizans dönemiyle kıyaslandığında çok ciddi gerilemenin yaşandığı iki asırla açılır. Bu gerilemeyi, mali ve iktisadi kaynaklar açısından en üretken vilayetlerin kaybı, küçülmüş toprakların sınırları içinde azalan nüfus, ticaretin ve para kullanımının azalışı yansıtır. Düşünüldüğünden daha hareketli olan Bizans İmparatorluğu, bu vasat duruma ayak uydurmayı (§ II) bilmiştir. Bunu, geç Roma döneminden miras devraldığı yapıları, IX. yüzyıl ortası ile X. yüzyıl ortasındaki ilk yenilenmenin (§ III), sonra da XI. yüzyıl büyümesinin ve I. Manuel iktidarında, I. İustinianos'un iktidarının başındakine benzer bir düzey tutturan Bizans'ın Komnenoslar yüzyılının (§ IV) varsayılan zirvesinin kazanımlarını da muhafaza ederek yaptı. Bu dalgalanmalara rağmen, Bizans para ve finansı bu dönem boyunca bir özellik korumuştur (§ I). Roma geleneğinin süreklilik arz etmesi, onlara Batı karşısında bir üstünlük getirmiştir. Bunun nedeni, devletin hiçbir zaman vergi denetim ve kullanımı ile para basımını bırakmaması ve çok metalli sistem (altın, gümüş, bakır) ve hiyerarşik (gümüş Karolenj *denier*'si yerine daha fazla değilse en az üç farklı para ismi) ile daha yüksek bir para kullanımı oranı ve daha karmaşık ticarettir.

PARA BASIMININ ORGANİZASYONU

METAL KAYNAKLARI: MADENLER VE PARA STOKU

Suriye, Mısır ile yarım yüzyıl sonra Afrika'nın kaybı, İmparatorluk için, metal kaynağının korkutucu derecede azalması anlamına geliyordu zira bu zengin vilayetler İustinianos döneminde kuşku yok ki 6 milyon *solidi*'lik bir bütçenin üçte ikisini sağlıyor ve buna tekabül eden nakit kısmı toparlıyordu. Mavrikios, Fokas, Herakleios ve hatta II. Konstantius iktidarında basılan altın ve bakır, Abdülmelik (MS 77 H/697) reformları ile, üzerine tamamen İslami efsaneler yazılmış *dinar* ile *fulus* olarak 697'den itibaren yeniden basılıp, "dönüştürülmeden" önce, Emevî

Halifeliği tarafından bir yandan kullanılmaya devam ediyordu. Bizans altını bu vilayetlere IV. Konstantinos dönemine dek sızmaya devam etti. Bizans bronzunun akışı 668'de durdu ve bol miktarda Arap-Bizans parası *fulus*'un taklitleri sonra da iki dilli tiplerinin türevleri dönem boyunca basılmaya devam etti [Album-Goodwin, 638; Foss, 644]. VII. yüzyıl sonunda ve sonrasında, İmparatorluğun topraklarında hâlâ mevcut olan para stokuna güvenilecekti, üstelik bu stok, dönemin buhranlı koşullarında (Pers fethi, Arapların ilerlemesi, Avar-Slav akınları) acilen toprağa gömülen ve sahipleri tarafından geri alınamayan hazineler nedeniyle son derece azalmıştı.

Tüm zamanlarda madenler veya altın arayıcılığı İmparatorluğa dolaşımdaki paraların (*frai*) eskimesinden, kazara veya istemli (saklanmış veya gömülmüş ve geri dönülüp de alınamamış servet) dolayı oluşan kayıpları telafi etmek için yeterli madeni sağlıyordu. Bazen yeni maden keşifleri veya işletmenin genişletilmesi bolluğa veya para basımına izin veriyordu. IV. yüzyılın ikinci yarısında İllyria (Illyricum) ve Trakya kaynakları sayesinde (*NC* 1, böl. VII ve böl. XI, s. 331-332) olan buydu. Mısır veya Morava-Vardar ekseni ve bitişik vadiler gibi madencilik yapılan bölgelerin süreli veya süresiz kaybına rağmen, Bizans altın parası yenilenmeye devam etti: VII.-XI. yüzyılların altın parasının alaşımında bulunan temel elementlerin ölçümü ve özellikle platin oranının azalması yenilenme oranının, uzun vadede, yılda %1 ila %0,34 arasında olduğu tahmininde bulunmamızı sağlar [Morrisson, 659, şek. 35, s. 149].[1] Gümüş için, alaşım varyasyonları (Gordus-Metcalf, 646), madenin kaynağındaki değişikliklere delalet edebilir: VI. Konstantinos (780-797) tarafından bastırılan zayıf altın izleri taşıyan *miliaresia* Arap kaynaklı metalden (hatta bazıları doğrudan dirhemlerin üzerine) basılmışken, altın izi fazla olan paralar Armenia'dan gelen metal ile bu şekli almış olmalıdır. Metalin elde edildiği yer sorusu ile yeni modern analiz yöntemlerinin ancak yakın zamanda ilgilenmeye başlamıştır ve yerelde kalmış cevherler konusundaki bilgilerinin yokluğunda sorularımızı ancak yarım yamalak cevaplar. Anadolu'da, Türk jeologların yeni maden araştırmaları aşağı yukarı kesin olan yeni veriler sağlamıştır (ahşap elementler veya odun kömürü kalıntıları için karbon 14; seramik veya *in situ* bulunan para üzerine kurulan kronoloji) antik dönemden Osmanlı dönemine madencilik yapılan birçok sitin süreklilik taşıdığını gösterir [Pitarakis, 670]. Dolayısıyla analiz ve maden incelemeleri, Arap fetihleriyle değerli olan olmayan metal kaynaklarından yoksun kalmış bir Bizans İmparatorluğu klişesini kırmaya yaramıştır ki bu revizyon zaten Sp. Vryonis [672] tarafından Ermenistan ve Gürcistan veya Doğu

1. Düzeltilmiş bir modelizasyon için: A. Guèrreau, *Histoire et mesure 1*, 1986, s. 258-259.

Anadolu merkezli, oldukça eksik ve geç özellikle edebî kaynaklara dayanarak önerilmişti. Bizim dönemimizde, gümüş ve bakır çıkarılan başlıca alanlar, Bithynia ve Batı Anadolu'da, Frigya'nın (Paflagonya) kuzeyinde, Pontus Sıradağları'nda ve Bolkardağ masifinin gümüş, kurşun ve hatta kalay çıkartılan Toroslar'da bulunuyordu. Birçok maden siti veya alanı kalelerle korunuyordu ki bu da onlara verilen değerin göstergesiydi. Loulon (Lu'lua, antik Faustinoupolis), bu konuda, sadece askerî iletişim için değil, Kapadokya'daki maden işletmelerinin denetimi için de stratejik bir yerdeydi. Bu hususlar Bizans'ın, değerli ve olmayan metaller bakımından zengin olan Morava Vadileri etrafındaki dağlık bölgeler, İbar ve Timok'u da içine alan Balkanların kuzeyini yeniden fethetmek konusunda gösterdiği hassasiyette rol oynamıştır. Beyaz metal kaynaklarına erişim, VII. yüzyılın tedavüle sokmalara eklenerek (Herakleios tarafından ayin ve diğer amaçlarla kullanılan kap kacağın eritilmesi), gümüşün Orta Bizans sistemindeki, bir önceki dönemdeki neredeyse hiç bulunmayışına karşıt olan, başat rolünü gösterir.

PARA SİSTEMİNİN ÖZELLİKLERİ

312'de Konstantinos tarafından yaratılan *solidus-nomisma*, dönemimizde hâlâ Bizans para sisteminin direğidir. Gerçek para olup, nominal değeri, öz değerine eşitti (*obrzum*[2] adı verilen 1/72 altın saf para, 4,55 g civarında) ve Basilica'nın önermelerini tasdikleyen, kendisi de İustinianos Kanunu'ndan (*CJ* XI, 1 ve 3) alınmış, bir metne (VI. Leon, novel 52) göre "otantik bir ölçüde, bozulmamış ve tam gramajlı bir basım". Saflığı (titre) ve gramajı, göreceğimiz pek az istisnayla (kronolojik ve bölgesel), dönem boyunca dikkat çekici şekilde sabit kaldı ve onu *dinar* ile birlikte, Müslüman altın parası, R. Lopez'in, C. Cipolla tarafından da yeniden kullanılan deyimiyle Ortaçağ'ın "dolar"larından biri hâline getirdi. Kullanıcılar (tüccar ve alıcılar) IX. yüzyılda Şehir Eparkhosu damgalı bronz tartı ve ağırlıklar yardımıyla sürekli olarak paranın ağırlığını tartıyorlardı (*Vali'nin Kitabı*, XIII, V) (bkz. böl. XI, s. 270), buna kazılarda düzenli olarak ortaya çıkarılan tartı ve ağırlıklar da tanıklık eder.

Sıradaki tablo, aynı dönemde neredeyse tek bir paraya (devalüe edilmiş Merovenj *tremissis*'i, sonra da zamanla yarım denier obole ile tamamlanan Karolenj ve Karolenj sonrası denier'i) indirgenmiş olan Ortaçağ Batısı ile kıyaslandığında büyük esneklik ve şaşırtıcı bir çeşitlilik

2. Erken Bizans kaynaklarında ve güncel dilde XI. yüzyıla dek *Holokottinos* (*aurum coctum* "pişmiş altın" deyiminden üretilmiş melez bir terim) da denirdi, bu tarihten itibaren bu sıfat aynı anlamdaki *hyperpyron* (bazen yanlış olarak söylenen "hyperpur" değil, "pişmiş/ateşte saflaştırılmış").

arz eden bu sistemin dönüşümünü özetliyor. Az çok karmaşıklığı ticaretin düzeyindeki değişimleri yansıtır. Çok metalli karakteri de kendini inkâr etmez, zira en basit şekliyle bile (1 *b*), I. Basileios'tan itibaren, her bir alaşım tipi için bir para sayılır, bu yapı, 2/3 1/24 1/48 *nomisma*'dan yüksek her meblağ için altın para gerektiren, ancak üste *Palaia Logike*'nin ("antik muhasebe") talebi üzerine, vergi mükellefine para üstü olarak, bakır türevi bozukluk (*antistrophe*) verilmesini gerektiren vergi toplama şekline hem uyarlanmış, hem de bu sayede kolaylaştırılmıştır, [Morrisson, referansları ile birlikte]. Verginin bir bölümünün bozukluk olarak toplanmasının devam edişi, karanlık çağlar boyunca, Bizans paralarının zamana direnişini açıklar niteliktedir.

I. TABLO – Bizans para sistemi (641-1204)[3]

a/ VII. yüzyıl (642-717)

ALTIN		GÜMÜŞ			BAKIR	
Solidus Nomisma	*Semissis*	*Tremissis*	*Hexagramme*	*Follis*	*Demi-Follis*	*Dekanoummion**
(≈4,50 g %98 Au)	(≈2,25 g %98 Au)	(≈1,50 g %98 Au)	(≈6,72 g %96 Ag)	(≈14 g'dan 3 g'a kadar)		
1	2	3	12	288	576	1152

* follis fiyatındaki düşüş, (son örnekleri Konstantinos döneminde görülen) *pentanoummion*'un zamanla tedavülden kalkmasına neden oldu.

b/ VIII.-X. yüzyıllar

ALTIN		GÜMÜŞ			BAKIR
*Solidus Nomisma**	*(Semissis)**	*(Tremissis)**	*Miliaresion*	*Karat/ keration*	*Follis(a)*
(≈4,50 g %98 Au)	(≈2,25 g %98 Au)	(≈1,50 g %98 Au)	(≈2,27 g.'dan 3 g.'a kadar %98 Ag)	(geçer para)	(≈14 g'dan 3 g'a kadar)
1	2	3	12	(24)	288

* 741'den itibaren seyrek görülür. Son örneklerine I. Basileios döneminde (867-886) rastlanmıştır.
(a) *Dekanoumion* en son V. Konstantinos, yarım follis ise I. Basileios (867-886) döneminde görüldü.

3. Bu veriler sadece Konstantinopolis darphanelerinde basılmış olan paralarla ilgilidir. Bu tabloların, farklı paraların illüstrasyonları ile daha detaylı bir versiyonu için bkz. *EHB* 3, s. 921-924.

c/ X. –XI. yüzyıllar (963-1092)

ALTIN		GÜMÜŞ			BAKIR	
Nomisma histamenon (24 karat-ağırlık)	*Nomisma Tetarteron* (22 karat-ağırlık)	*Milia-resion*	*2/3 mil.*	*1/3 mil.*	*Karat/ keration*	*Follis*
(%98 ≈4,50 g'dan %10 Au)	(%98 ≈ 4,13 g'dan %10 Au)	(%98'lik 3 g'dan %65 Ag)	(0,9 g'dan 0,6 g)	(0,9 g'dan 0,6 g)	*(Geçer para)*	(≈14g'dan 3 g'a.)
1	Bilinmeyen fiyat	12	16	36	*(24)*	288

d) Hyperpere dönemi (1092-1204)

ALTIN	*ELECTRUM*	*BILLON*			*BAKIR*	
Hyperpere Nomisma hyperpyron (≈4,30 g ≈%87 Au)	*Nomisma trachy aspron (tricephale)* (≈ 4,30 g; 30'dan %10 ve %70 Cu'dan 60)	*Aspron Trachy (stamenon)* (≈4,30 g; %6 ila 2 Ag)	*Karat/ keration (Geçer para)*	*Follis (Geçer para)*	*Tetar-teron (≈4,0 g)*	*Demi-tetarteron (≈2,0 g)*
1	3	48	*(24)*	*(288)*	*864?*	*1728?*

PARA BASIM DÜZENİ

Kutsal Bağışların 610 civarına tarihleyebileceğimiz ortadan yok oluşu ve bu eski bağışların farklı logothetes *sekreta*'sı tarafından verilişi para üretimini *vestiarion* yetkesi altına getirir. Her durumda, bu *offilion*'un personelinde bahse Filotheos'un 899 tarihli *kletorologion*'unda rastlarız, bir *archon tes kharages* (" Para Efendisi"), *khyrsoepsetes* ("altın arıtıcı") adı altında, daha Uspenskij'in 842-842 *taktikon*'unda tespit edilmiştir. Değerli metalin eritilmesi muhtemelen *Chrysocheion* ("Altın Eriten") işliğinde gerçekleştirilmekteydi ki buna karşılık arkhonluk *eidikon sekreton*'una (imparatorluk hazinesi idaresi) bağlıydı (bkz. böl. VII, s. 143). Son olarak, ağırlık ve İmparatorluk parası kalitesi denetçisi *zygostates, sakellikon* dairesine bağlıydı [Oikonomides, 28, s. 315-317]. XII. yüzyılda, eritme işliği aynı zamanda darphaneydi [Hendy, 651, s. 412, 427].

DARPHANELER

Darphanelerin organizasyonunda, altın basımının Diokletian'dan miras alınan bir şema uyarınca her eyalette ve bakırın basımının her kilise bölgesi başkentinde gerçekleştirildiği bir önceki dönemin güzel düzeni artık yoktu. Küçük Asya'nın Perslerce istilası ve Slav ilerleyişi Herakleios döneminde Selanik (İllyria), Nikomedia (Pontos), Kyzikos (Asya) ve Antakya (Doğu) kilise bölgesi darphanelerinin geçici olarak kapanmasına neden olmuştu;

2. TABLO - *Bizans darphaneleri (VII. yüzyıl ortası-XII. yüzyıl sonu)*

İdari bölgeler	*Darphaneler (italik olanlar geçici veya düzensiz darphaneler)*	*Para basılan metaller*	*Faaliyet tarihi*
		DOĞU	
	KONSTANTİNOPOLİS	Altın, gümüş, sonra elektrum, bakır	Tüm dönemler
Makedonya	*Selanik*	Altın, elektrum	IX. (ve XI.?) yüzyıl
Selanik-Strymon- Boleron	Selanik	billon bakır	1092 c.-1190 c.
Hellada-Peloponnessos	Thebes (?)	Bakır	1092 c.-1190 c.
Makedonya-Trakya	Philippoupolis (?)	Altın, billon	1092 c.
Kherson	*Kherson*	Bakır (akmış)	842-989 (?)
Trabzon	*Trabzon*	Bakır	1075 c. 1106 ? (Theodoros sonra Gregorios Gabras)
Kıbrıs	*Nikosia*	Gümüş, billon, bakır	1183-1191 (İsaakios Komnenos)
Filadelfia	*Filadelfia*	Billon, bakır	1188-1189 (Theodoros Mankafas)
		BATI	
Kartaca	Kartaca	Altın, gümüş, bakır	695'e dek
Exarkhlığı	(Cagliari'ye transfer edilmiş)	Altın, bakır	695-741 öncesi
Roma Dükalığı	Roma	Altın, gümüş, bakır	776'ya dek
Ravenna Exharkhlığı	Ravenna	Altın, gümüş, bakır	751'e dek
Napoli Dükalığı	Napoli	Altın	660 c.-842
Sicilya Teması	Syraküza (Reggio'ya transfer edilmiş	Altın, bakır	642-879
		Altın, bakır	879-912

İlk üçü 625/626'dan itibaren yeniden faaliyete geçti ancak 627/628'de tekrar durdu. 629'dan itibaren ve XII. yüzyıla kadar Konstantinopolis tek ya da neredeyse tek başına İmparatorluğun doğusunu, Balkanlar da dahil besledi. Selanik ancak ara sıra Thefilos, I. Basileios ve VI. Leon döneminde ve Kherson III. Mihael ve I. İoannes Tzimiskes'ten itibaren para bastı. Afrika ve İtalya Batı vilayetlerinde, darphanelerin dağılımı Bizans mülklerinin parçalanışına ve askerî duruma bağlı olarak uyumlulaştırıldı [Hendy, 651, s. 414-423]. Aynı şekilde, Kartaca'daki üretim de daha mütevazı düzeyde olmak kaydıyla, Sardinya'da Afrika'nın kaybından sonra elli yıl ve Syraküza'daki, Reggio'dan Messina'ya boğazın öte yanında, Arap fethinden sonra otuz yıl devam etti.

XII. yüzyılda, Güney Balkanlarda para basımının görece ademimerkeziyeti Küçük Asya'da Konstantinopolis'in, bazı özerklik veya taht gaspı (XI. yüzyıl başında Trabzon'da Gabrades veya XII. yüzyıl sonunda Kıbrıs'ta İsaakios Komnenos veya Filadelfia'da Theodoros Mankafas) vakaları nedeniyle arada sekteye uğrayan para basımı tekeli ile zıtlık içeriyordu.

DARALMA, DİRENİŞ VE ADAPTASYON: KARANLIK ASIR (VII. YÜZYIL SONU-IX. YÜZYIL ORTASI)

Karanlık asırların "büyük sekte"si VII. yüzyıl ortası ila sonu ile IX. yüzyıl ortası ["uzun VIII. yüzyıl, bkz. Haldon, 386] antik kentlerin yok oluşu, büyük şehirlerin bunları ayakta tutan mali sistemin ve büyük şehirleri ayakta tutan kamusal tedariğin altüst oluşu, nüfusun azalması, genel olarak ticaretin ve özel olarak para alışverişlerinin asayiş eksikliği çerçevesinde düşüşü, son olarak da kıymetli maden stoku ve İmparatorluk finansman kaynaklarında azalma ile kendisini gösterir. Nümizmatik eskiden beri antik şehir hayatının harabiyetini ve parasal alışverişlerdeki düşüşü ortaya çıkarıp, niceliğini göstermeye yardımcı olmuş ve bu konuda birbiriyle çelişen savların desteğine başvurulmuştur. Burada, nümizmatiğin tanıklığına, para kullanılan ticaret ve verginin görece ayakta kalışının ipuçlarını aramadan önce üretimin iki tamamlayıcı açısından (basılan paraların fiyatı ve türü) ve dolaşım (para çeşitlerinin kullanım ve dağılımı) başvuracağız.

DARALMA VE ADAPTASYON

Kısıtlı ve parçalı bir üretim

İki savaş arası kazılan antik sitlerde (Atina-Korinthos, Sardes veya Antakya) dönemimize ait bronz paranın, IV.–VI. yüzyıllardaki bolluğuyla zıtlık oluşturacak şekilde, neredeyse hiç bulunmayışı uzun süredir dikkatleri çekiyordu [Metcalf, 656 ve 657]. Benzer bir düşüş tamamen

Ortaçağ'a ait Balkan sitlerindeki (Tirnovo, Preslav ve Pernik) veya Arnavutluk, Calabria, Puglia veya Sicilya (*EHB* 3, çiz. 6.1-15, karşı s. 912-913) bölgelerinin tamamı gibi izole buluntularda da gözlenmişti.

Bunun dışında, –Kazhdan ve Ostrogorsky tarafından bir zamanlar uygulanan ancak yine de kaba bir tahmin veren, sadece bulunan paraları saymaktan daha güvenilir olan belirli bir emisyon basmaya yarayan orijinal paraların[4] sayısı hakkındaki pek az sayıdaki tahmin– emisyonların *göreceli* büyüklüğü ve bu dönemde düşüşü hakkında uygun bir bilgi verir. Örneğin tüm rezervler üzerinden İsaurialılar zamanında yıllık altın para basımı Herakleios iktidarı sonundakinin ancak üçte birine denk gelir ki, bu zaten Perslere karşı yürütülen savaş nedeniyle gerekli olanın yarısından azı olduğu hâldedir (*EBH* 3, s. 937).

Bu genel azalış dışında, Bizans emisyonları başka adaptasyon şekillerinin de konusudur. Sistem, *solidus* türevlerinin giderek yok oluşu ile sadeleşmiştir, *semissis* 741 itibariyle son derece seyrek görülür, bir yandan da Konstantinopolis *solidus*'unun içeriği 680'den itibaren azalır (alaşım oranı %98 yerine %96,5'ten ve ağırlık 481-668 döneminde 4,41'den 668-717'de 4,36'ya düşmüştür) ki bu da metal ekonomisinin (%2,7), muhtemelen maksatlı araştırılmış olsa da, zafiyetini gösterir. Daha sonraki VIII.-IX. yüzyıllardaki dalgalanmalar pek iyi araştırılmamıştır [Morrisson, Barrandon vb, 666, s. 125-126, şekil 25 ve s. 248] ancak İsaurialılar döneminde belli bir istikrar ve II. Mihael'den itibaren yeniden azalmayı açığa çıkarırlar. Bu çeşitlemeler yine de oldukça sınırlı ve her zaman %95 üzerinde kalırlar.

Bölgesel özgünlükler ve taşra darphanelerinin artan otonomisi

Batı'da ayakta kalan taşra darphaneleri (bkz. Grierson, DOC 2, 1968, s. 43-53 ve 3, 1973, s. 82-94) başkent normlarından hem ikonografik tipleri hem de ölçüleri açısından giderek daha fazla ayrılmaya başladılar. II. Konstantius döneminde hâlâ çok faal olan Kartaca, Herakleios'tan itibaren Konstantinopolis'inkilerden hem çok daha küçük hem de kalın ("globuler" adı verilen) *solidi* basıyordu; henüz tam ağırlıkta olmalarına rağmen özel şekilleri basımlarını hem daha hızlı hem de daha ucuza getiriyordu. VII. yüzyıl sonuna kadar, Kartaca'da (695'te kapanmıştır), İtalya veya Sicilya'da olduğu gibi, neredeyse benzer saflıkta (Konstantinopolis'in %98,2'sine karşı %97,7 veya %97) kaldı. Syraküza'da 695-705 arasında %80'e ve hatta %71'e düşüp, 820'li yıllara kadar %82 civarında sabitlendi, sonra Theofilos (%60) geçirdi, sonra III. Mihael (%47-40) döneminde son bir daha da ciddi değişim geçirdi. Bu

4. Belirli para örneklerinin münferit analizine dayanan bu metot için bkz. Morrisson, "Que sais-je?", s. 71-72.

dalgalanmalar adanın idari tarihinde kayıt altına alınmıştır: İlk düşüş Sicilya Temasının 695'e doğru kuruluşuna tekabül eder, III. Leon'un mali reformları ve Aziz Petros mülklerinin müsaderesi ile istikrara kavuşur (Teofanos, 52, I, 410; bkz. böl. XVIII, s. 477), son düşüş ise fetihle sonuçlanacak Arap akınlarının baskısıyla olmuştur. Ayrıntılar daha az bilinen Ravenna ve Roma altın parasının aynı dönemde yerinden edilmesidir ancak kaynakları azalan yerel yetkililer ne Kuzey'de ne de Benevento'daki gibi Toskana'da Lombard paralarını engelleyemedi [Rovelli, 671].

İtalya'daki Bizans mülklerinin parçalanışı ve başkentten giderek azalan yardım yerel yetkenin para konusundaki artan özerkliğini açıklar niteliktedir: İzole olan Ravenna gittikçe daha kısıtlı üretir ve altın basan sadece o da değildir. Napoli'de dükler 660'lardan itibaren kesintili de olsa devalüe edilmiş *solidi* ve imparator adına ender bronz para basan bir darphaneye sahiptir. Roma'da, Papalar giderek son derece üç metal özelinde para basımında otorite iddiasında bulunmaya başladılar; İkonoklazma'ya bağlı dinsel çatışmalara rağmen, imparatorun tekeline saygı gösterdiler, IV. Leon döneminden itibaren altın para üzerinde *basileus* adını muhafaza etmekle birlikte, o zamana dek imparatorun monogramı veya RM (Roma) işareti taşıyan ve devalüasyona uğramış olan, küçük gümüş paraları, 697'den itibaren ara sıra, sonra 740'tan itibaren daimi olarak kendi adlarıyla imzaladılar [Morrisson-Barrandon, 666]. Sadece Papalık ismini taşıyan ilk para I. Adrianus (772-795) tarihini taşır, ancak Korolenj tipi ilk denierler aynı Papa tarafından (*MEC*, 1, s. 560), 798'de Frank Kralı'nın iktidara geliş yılının tarih olarak kabul edilişi ile Roma'nın Batı yörüngesine girişini damgalayacak şekilde, bastırılıncaya kadar, Bizans etkisi baki kalmıştır (bkz. böl. XVIII, s. 478).

Dolaşımın bölgeselleşmesi ve sınırlanması

Para kullanımının azalışı yadsınamaz ölçüdedir: Küçük Asya ve Balkanlarda, 658-668'den sonraki folles giderek seyrekleşir ve IX. yüzyıl hatta XI. yüzyıla kadar neredeyse tedavülden kalkar.

Bergama'da, II. Konstas döneminden 176, IV. Konstantinos'tan ise sadece 11 para örneği bulunduktan sonra, 685-715 dönemi imparatorlarının bazılarından sadece bir iki para ortaya çıkarılmış, II. Mihael'e gelene kadar hiç paraya rastlanmamıştır; Efes'te II. Konstas (668) ve VI. Leon (886) arasında sadece V. Konstantinos'a ait bir bronz paramız vardır; Priene'de, II. Konstas ve X. yüzyıl sonuna dek sadece III. Leon'un bir *miliaresion*'u ve V. Leon'un bir adet bronzu ortaya çıkarılmıştır; Afrodisias'ta II. Konstas'tan bir ve Theofilos'tan bir paranın arasında hiçbir buluntuya rastlanmamıştır; Anemourion'da, 668-705 döneminden birkaç parça dışında hiçbir şey yoktur. Örnekler artırılabilir.

Bu düşüş, verginin toplanış şeklinin değişimi ya da reforme edilmesi ve ordunun kommerkarioslar tarafından sağlanan ve denetlenen tedarikinin sağlanması için aynı dönemde genellikle *synone*'ye başvurulması ile ilişkilendirilmiştir [bkz. böl. VI, s. 129; Brandes, 640 717-728; (J. Haldon, *BZ* 96, 2003, s. 717-728 ve daha kısaca, Brandes-Haldon, 641, 141-172)].

Daralma Konstantinopolis (Saraçhane'de VIII. yüzyıldan buluntular, VI. yüzyıldakilerin yarısıdır) veya örneğin *Crypta Balbi* veya başka yerleşimlerdeki kazılarda bulunan paraların sayısı ile bir yargıda bulunursak Roma gibi şehir sitlerinde daha az belirgin olduğu ölçüde bu tabloya önemli bölgesel farklılıklar eklenmelidir [Rovelli, 671; Arslan-Morrisson, 639]. Aynı şekilde, Sicilya gibi, diğer her şey aynı olsa da, göreceli olarak refahını korumuş, daha güvenli vilayetlerde de daha az belirgindir. Başka adalar veya bazı kıyı bölgelerinde özellikle de müstahkem sitlerde İkonoklastların da parası eksik değildir [Penna, 669]. İç topraklarda, Amorion'da yapılan yeni kazıların sonuçları, 715-971 döneminin paralarının, Bergama'da hiç bulunmamaları ve Sardes'teki azlıklarına (%2,2) zıtlık oluşturacak şekilde, görece fazlalığını (%15) ortaya çıkartır.[5] Henüz tek olmakla birlikte, bu örnek Anatolikon Temasının başkenti gibi bir askerî merkezin paraların dağılmasındaki rolünü ve para ekonomisinin hayatta kalmasına katkısını göstermiyor değildir.

PARA ALANININ HAYATTA KALMASI VE SINIRLARI

Demek oluyor ki nümizmatik ve arkeolojik belgeler, antik sitlere odaklanan kazılar, pek nadiren Ortaçağ sitleri, müstahkem yerleşimler veya izole *kastra*'yı[6] veya dönemsel pazaryerlerini (*panegyreis*=panayır) kapsadığı, ölçüde kısmi, hatta taraflıdır, aynı zamanda bu dönemde şehirlerde şimdi de olduğu gibi yerleşim olduğu ve malzemeleri bilinmediği (Selanik'te Diokitiriou Meydanı, Atina Metrosu kurtarma kazılarının henüz yayınlanmamış kazıları) ölçüde de bu geçerlidir. Bizans dünyasında arkeolojinin gelişimi kuşkusuz "karanlık çağlar" konusunda, Batı'da *emporia* kazılarının [Hodges-Whitehouse, 607, s. 82-120] veya detektörlü aramaların [Moesgaard, *in* Lefort, 549, s. 135-148] sağladığı

5. C. S. Lightfoot, *The survival of cities in Byzantine Anatolia: The case of Amorium*, *Byz.* 68 (1998), 56-71 ve C. S. Lightfoot, E. A. Ivison, *The Amorium Project: The 1995 Excavation Season*, *DOP*, 51, 1997, 291-300; C. S. Lightfoot, *Byzantine Anatolia: Reassessing the Evidence*, *RN*, 158, 2002, s. 229-239.

6. Selanik'in kuzeydoğusundaki Rentina kastron'u bir istisnadır. Ancak, karanlık çağların aynı gediğini büyük sitlerde de bulmak mümkündür: II. İustinianos ile Theofilos arasında hiçbir para yoktur (M. Galani-Krikou, E. Tsourte, Rendina'dan kazı paraları (Yunanca), *Obodos*, 4, 2000, s. 347-354. Bununla birlikte, metinlerin (bkz. Zuckerman, *REB*, 46, 1988, 191-210) ihtiyaç durumunda nüfusunun aşağı şehirden yukarı kente göçtüğünü gösterdiği Euchaita gibi sitlerde, Amorion'a benzer bir para dolaşımı şeması çizilemez.

değişik bir bakış açısı getirecektir. Altüst oluştan değil faklı bir bakıştan bahsediyoruz, zira ticaretin ve para üretiminin gerilemesinin boyutunu inkâr etmek zordur. Bununla birlikte, para basımının düşüşünü gösteren 680-820 yıllarında basılan paraların seyrekliği, benzer şekilde kullanılabilir nakit azlığını göstermez: Mevcut stratigrafik incelemeler gerçekte eski paraların yadsınamaz bir rol oynamaya devam ettiğini gösterir.[7] Küçülme genel olarak kendi kendine yeterlilik ve değiş tokuş ekonomisine geçişi göstermez: Arkeoloji "direnç kutupları"nı ve bir para ekonomisinin hayatta kalma unsurlarını gün ışığına çıkarmıştır.

> Bahsi geçen örneklere [Morrisson, 665], VIII. yüzyılda dolaşımın sürdüğü Gortyne'yi [Garaffo, 645] ve Opsikion için Ankyra veya Anatolikon için Amorion gibi idari ile askerî başkentleri [Lightfoot, 1044] 770-950 yıllarında paraların mevcudiyeti azımsanabilir olmaktan çok uzaktır.

Devletin ve maliyenin rolü bu dirençte esastır. Gerçekte nakdin girişlerde ve ödemelerdeki rolü önemli olmaya devam etmiştir. Mal olarak alınan vergi artmasına ve görmüş olduğumuz, bu alanda 740'lara dek II. Konstas[8] tarafından getirilen kelle vergisine borçlu olunan kurum kommerkiarioslar, 732'de *dikeraton*'un kuruluşu (Teofanos, I, 412), V. Konstantinos'un talepleri veya I. Nikeforos'un öfkesi de, azımsanmayacak bir para cinsinden vergilendirmenin baki kalışının tanıklıklarıdır. Ordu her ne kadar büyük ölçüde mal cinsinden tedarik edilse de, *roga*'nın devam etmesi, ek bir gelir getiren[9] nakdi ödemeleri gösterir ve bazı metinlerde karanlık çağlarda özel alanda nakit ödemelerden bahis vardır [Oikonomides, 635, n. X]. Bununla birlikte dönemimizin sonunda, VII. yüzyılda fazlasıyla kullanılan, ordu ihtiyaçlarına ayrılan zahire talebini bildiren *synone* terimi, bundan böyle emlak vergisi anlamına gelse de, bu da sıklıkla mal cinsinden alınırdı ki buna İznik Metropoliti Diyakoz İgnatios'un (*ca* 820) mektuplaşmaları tanıklık eder (ref. ve yorum M. Kaplan, 653].

Durum aslında dallı budaklı ve az bilinir durumdadır. III. Leon'un 739'daki vergi reformu, *nomisma* başına iki *miliaresia* esasına göre alınan fazladan vergi *dikeraton*'u, şahsa özel, IX. yüzyılda 2 *miliaresia*

---

7. Örneğin Amerikalıların Kartaca'da yaptığı kazılarda veya örnek oluşturan oma'daki Crypta Balbi'dekilerde (Çağdaş Roma seramiğinin yokluğunda, VIII. yüzyıl başı seviyesinde, kalıntı olarak değerlendirilmekten başka bir şey yapılamayan III.-V. yüzyıl paralarının hâlâ %25'ini kapsıyorlardı).
8. Calabria, Sicilya, Sardinya ve Afrika sakinleri ve mülk sahiplerine Liber Pontificalis'e göre uygulanan *diagrafa seu capita* (I, s. 344) C. Zuckerman [376] tarafından bu şekilde yorumlanmıştır. Bu şahsi vergi akabinde İmparatorluğun geneline yaygınlaştırılmıştır.
9. Armeniakların maaşı 811'de 1.300 liraya yükselmiştir (93.600 nom.) (Theofanos, 489), Strymon'unki 1.100 lira (79.200 nom.) (a.g.e., 484). Oaryphas askerleri Theofilos döneminde Girit'teki Müslüman yağmacılarla savaşmaları için 40 nom. almışlardı (Skylitzes, 46; Teofanos devam 81).

ve muhtemelen başında II. Konstas tarafından çıkartıldığında iki katı fazla olan vergi *kapnikon*'u (duman anlamına gelen *kapnos*, bizim ocak vergimizin dengi) kuşkusuz yaratmış olsa da [Oikonomides, 328, s. 30, 72 ve no. 95; Zuckerman, 376], hemen karşılığında para cinsinden vergilendirmeyi genelleştirmemiştir [Brandes, 640, s. 379, *karş*. Oikonomides, 328, s. 34-35, V. Konstaninos döneminde genel bir para cinsine dönüş taraftarıdır].

> Bununla birlikte 766/767 "istenen vergiler nedeniyle insanlar Tanrı'nın bahşettiklerini düşük fiyata satmak zorunda kaldılar" (Teofanos, I, 443). Gerçekte "Konstantinos [V] bu İsa'nın altınsever düşmanı, bu yeni Midas tüm altını istifledi... ve vergi verenlerin beli, talep edilen vergilerden öylesine büküldü ki toprağın meyveleri ve ürün üç kuruşa satıldı, 60 *modioi* buğday veya 70 arpa bir *nomisma* veya daha da azına. Cahiller toprağın verimini ve refahı gördü, en duyarlılar ise tiranlık ile tamahkârlığın eserini *(philachrematia)* ve insanlığın baş belasını" (Nikeforos, 53, LXXXV, 12-21).

İkonoklast imparatora doğal olarak düşman olan kronikçilerin anlattıklarından, bir yere kadar feci sonuçları olan deflasyonist etkileri (buğday fiyatının yarıya düşmesi) sezmek mümkündür ki ya verginin artması ya da kuvvetle muhtemel para darlığı ve esnek olmayan bir pazar çerçevesinde ödemenin nakdi yapılmasını içermekteydi.

IX. yüzyıl başında, kendisi de Ikonodül olan *811 Yılının Kroniği* (ed. Dujcev, TM, 1, s. 216-217) yazarına göre "pek kurnaz ve özellikle mali konularda tez kavrayışlı olmakla birlikte pinti ve paraya düşkün" olan, –eski *genikon* logothetes'i– İmparator I. Nikeforos, Teofanos'un (I, s. 486-487; Mango-Scott, s. 668-670) doğal olarak "can sıkıntısı" (kakoseis) olarak tanımladığı bir dizi mali önlem alır. On önlemi İmparatorluk finansını iyileştirmeye yöneliktir: Bir yandan İrene tarafından bir süre önce kendi taraftarlarına uyguladığı indirimleri iptal eder ve *kapnikon*'u dini vakıf ve kilise pareklerine dayatıp, yeni kaynaklar bulmak için vergiler koyup, masraflar için 2 *keratia*'lık (1/12 *nomisma*) istedi, kral hakkı olarak maliyeye düşen hazineler keşfettiği bahanesiyle kıyı nauklearoslarını, özellikle Küçük Asya'dakileri el koyulmuş beylik arazileri almaya ve Konstantinopolis'in büyük armatörlerini alışılageldik *kommerkia* dışında 16,7'lik yüksek orandan 12 altın lira borç almaya zorladı.

Bizans'ta para kullanımının sürmesine destek olarak sıklıkla Efes fuarı *kommerkion*'unun 794/795'te hâlâ yılda 100 altın lira (7.200 *nomismata*) bildirmesi kullanılır (Teofanos, I, s. 469). Bununla birlikte, Paflagonia Temasındaki "sattığı ya da takas ettiği" ürünlerini satmış

olduğu bir fuardan dönerken zengin bir tüccarın kaybettiği 1.500 nomismatalık bir hazineyi bulan köylü Metrios'un[10] anlattığı anektot, IX. yüzyıl ortasında hâlâ önemli miktarda nakit alışverişin (miktar burada kuşkusuz sembolikti) parasal olmayan ticaretle aynı anda var olduğunu gösterir. Bununla birlikte, öyle görünüyor ki devletin nakit cinsinden mali talepleri, belli bir takas ekonomisinin yaşamasına ve yenilenmesine katkıda bulunmuştur.

İLK PARASAL RÖNESANS: TEOFİLOS'TAN VII. KONSTANTİNOS'A (IX.-X. YÜZYILLAR)

DAHA YOĞUN ÜRETİM VE DOLAŞIM

IX. yüzyıl ortasında, Orta Bizans para sistemi geç Antikçağ geleneğinden büyük ölçüde sıyrılmıştı: Artık metal olarak sadece tek bir para vardı: *Nomisma* hâlâ Konstantinopolis geleneğine saygıda kusur etmiyor ve Latin karakterleriyle bir efsaneyi ayakta tutuyorsa da bozukları yok olmuş, rolünü, Arap *dirhem*'inden esinlenmiş, büyük ve geniş bir gümüş para olan *miliaresion*, kapmıştı. İmparatorluk kimliğini ortaya çıkaran Miliaresion'un [Morrisson, 661, art. II], tura tarafında dev bir haç etrafında, XI. yüzyıla kadar kalacak garip bir Greko-Latin karışımı Yunanca ile "İsa muzaffer olsun" ile yazı tarafında "Tanrı'nın inayetiyle, Romalıların sadık İmparatoru" ibareleri görülüyordu. Son olarak, bronz parada, 537'de getirilen yıllık tarih ve *noummia* değer damgası terk edilmişti; *follis*'in artık çeyreklikleri yoktu (veya pek azdı) ve imparatorun sıfatlarının bize ulaşan birçoklarında görüldüğü üzere sivil memur veya kilise adamlarının mühürlerindeki gibi, birçok satırda belirtildiği gümüş paranın epigrafik tarzı benimsenmişti [Cheynet, 38]. *Nomisma*, Theofilos zamanında öncekinin iki katı miktarda basılmıştı ve altın para üretimi X. yüzyıl ortasından itibaren, 4.600 parça paranın incelenmesinden anlaşıldığı kadarıyla, "uçuşa geçmişti".[11] Bronz para aslına benzer bir ağırlıkta daimi olarak sabitlenmişti; daha fazla sayıda basılıp, dolaşımdaki nakitin artıp, yenilenmesine izin vermişti.

Balkanların bundan böyle yeniden İmparatorluğa dahil edilen güneyinde, nümizmatik belgeler gerçekte 820 ile 969 arasında kazılardaki buluntuların dikkate değer artışına tanıklık eder (Korint'te yıllık %1 ve Atina'da %4) [Metcalf, 658; Penna, 669]. Kuzeyde, bronzun VII. yüzyıl sonu ile VIII. yüzyıl ortasında tamamen namevcut olan bronz girişi, şimdiden 813-842 arasında daha sağlamdır ve VI. Leon döneminde VI.

---

10. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, H. Delehaye (ed.) (Bruxelles, 1902), col. 721-722, H. Antoniadis-Bibicou, (Bizans Gümrükleri Üzerine) (Paris, 1963), s. 247-248, M. Hendy, *Studies*, s. 568, no. 60 ve daha yakın tarihte A. Laiou, Handler.
11. F. Füeg, *Vom Umgang mit Zufall und Wahrscheinlichkeit in der numismatischen Forschung*, Rev. suisse de Num., 76, 1997, s. 135-160.

yüzyıldan beri erişemediği seviyelere ulaşırken, mezarlıklarda bulunan çoğunlukla nazarlık olarak kullanılan, genellikle delinmiş paralar yerine *folles* hazinelerinin bulunması, paraların burada basit ayinsel değerden çok ticaret ve küçük servet birikimi amaçlı kullanıldığını gösterir (Oberlander, 668). Küçük Asya'da, yukarıda belirttiğimiz belgelerin taraflılık yaratabileceğinin farkında olmakla birlikte, para buluntularının artışı hem daha az dikkat çekici hem de daha geç olup, yine de utangaçça bazı sitlerde, özellikle kıyılardaki alanlarda, Efes ya da İznik para buluntularının (Planet, içinde Geyer-Lefort, 1021, s. 499-505) göstermişe benzediği üzere VI. Leon itibariyle, kendini sezdirmeye başlamıştır. Bunun dışında başka tanıklıklar, Efes ve Theofanos Sounehistai'nin (Continuatus) (s. 464) belirttiği üzere "uzun zamandır zengin ve yüksek nüfuslu" İznik'in, Antalya, İzmir veya Trabzon'un yanı sıra "görece bir süreklilik gösteren şehirler" arasında değerlendirilmesini gerektirir [Brandes, 989, s. 124-131].

Kısmen yeniden kazanılan asayiş ve vebanın tekerrürünün durması İmparatorluğun merkezinde parasal ticaretin yeniden başlamasını desteklerken çelişkili biçimde karanlık çağlarda direnişin merkezi olan Batı ve Adalarda kazanılan yeni topraklar Bizans kontrolünden çıkmıştı (Palermo, 831; Syraküza, 879; 824'e doğru Girit). Bu İtalyan darphanelerinin sonu idi. Calabria ve Puglia bundan böyle, Reggio kısmını (bkz. s. 296) veya II. Mihael, Theofilos, I. Basileios ve VI. Leon'un Selanik'te bastırdığı paraları ve III. Mihael'den VI. Leon'a, Kherson hesabına özel dökülen ve buranın sınırlarını geçmeyen paraları saymazsak, topraklardaki nakdinin neredeyse tamamını sağlayacak olan Konstantinopolis'ten beslenecekti.

MALİ VE BÜTÇESEL ÇERÇEVE

Aynı dönemde Batı'da gelişen olaylarla karşılaştıracak olursak, göreceli olarak güçlü bir iktidarın ve tek bir devletin sürekliliği, bir bölümü nakit cinsinden olmak üzere vergi toplanması Orta Bizans İmparatorluğunun özelliğini oluşturur. Bu unsurlar, Abbasî Halifelerinkinden çok daha az, ancak muhtemelen Karolenjlerlerinkinden çok daha fazla olan finansal kaynakların büyüklüğünü açıklar. Bu göreceli zenginlik, Theofilos döneminde Büyük Saraydaki resepsiyonların mizanseninde, daha sonraları Paskalya öncesi Pazar (Palmiye Pazarı) günü *rogai* dağıtımında ortaya çıkar:

> İmparator, vasallarına ve sarayındaki belli dairelerin başlarına altın ödemesi yapıyordu, her biri kendi mevkiiyle orantılı bir ödeme alıyordu... 15 ayak uzunluğunda, 6 ayak enindeki bir masada, üzerinde ödeneğin yazılmış olduğu, miktarlara göre keselere doldurulmuş paraların bulunduğu

paketler duruyordu... İlk çağrılan sarayın rektörü idi, parasını elinde değil omuzlarında taşıdı, sonra muhafızlar komutanı ve donanma drongarios'u para keselerini ve (pek ağır olduğundan) yerde sürüklemek ve götürmek için yardım istemek zorunda kaldıkları, kumaşları aldılar... [strategos ve kleisourarchos *rogai*'si 5 ila 10 altın liradan 40 liraya kadar, 13 kilo civarı, çıkabiliyordu] (Liutprand, 204, Antapodisos, 6, 10).

"Bizans'ın altını" konusundaki tahminler de eksik değildir: En geç tarihlisi [pek tartışmalı olan, Treadgold, 521] tahmini İmparatorluk harcamalarını hesaplamak için; 840'a civarı Bizans ordusu üzerine yazılmış, hem mevcut sayısı hem de *roga*'larının artışından artışlarından bahseden dört Arap kaynağı; VII. Konstantinos'un tema orduları komutanlarının maaşları konusunda verdiği bilgiler; ve dönemin imtiyaz hakkı listelerinde (*taktikon* Uspenskij ile Filotheos'un *Cletorologe*'si) tanınan sivil ve askerî hak sahiplerinin sayısından yararlanmıştır. İmparatorluk gelirleri, ki 800 civarında 1,7 milyon *nomismata*'dır, 842-856'da 3,3 milyona yükselir, yılda 300.000 *nomismata* fazla vermektedir ve Theofilos ve Theodora [ref. N. Hendy, 651, s. 224-225] tarafından biriktirilen 1,090 *kentenaria*'lık "hazine"nin kaynağıdır. Hata payı veya tahminlerin abartısı ne olursa olsun, İmparatorluğun kısmen geri kazandığı finansal gücü, askerî siyaset ve diplomasisinin aracını ve bir sonraki dönemin toprak genişlemesinin nedenini açıklar. Bu gücün bilinci 968'de Nikeforas Fokas'ın sarayındaki İmparator II. Otto'nun elçisi Cremone Piskoposu Liutprand'u kabul eden patrisyen Khristoforos'a mal edilen yüksekten bakan nutuka sinmiştir: "Biz ki tüm milletleri refah –ve bilgelikte– geçmişiz... Bize gücümüzü veren parayla tüm dünyayı [imparatorunuza karşı] ayağa kaldırır ve onu bir alçı vazo gibi ezeriz (Legatio, böl. 54 ve 53).

GENİŞLEME VE SORUNLARI (X. YÜZYIL SONU-XII. YÜZYIL SONU)

Artık dönemin tamamına 1950 yıllarının tarih yazımınınkinden daha olumlu gözlerle baktığımız ve bu dönemde Bizans ekonomi ve finansının gelişim gösterdiğini gördüğümüz aşikârdır. Burada öncel şartlar, nüfus artışını ve İmparatorluk içinde, Doğulu, Slav ve Batılı komşularıyla ticareti destekleyen karada ve denizde asayişin daha iyi sağlanmasıdır (böl. II ve III). Arada sırada değindiğimiz XI. yüzyılın ikinci yarısındaki buhran, XII. yüzyıl başında aşılıp, henüz İtalya çıkartması ile zarar görmemiş bir I. Manuel döneminde zirveye ulaşmıştı.

XI. YÜZYIL "GENİŞLEMESİ"

Basılan sikke sayısında görülmemiş bir artışa tanıklık ederiz: Anonim *folles* (imparatorun portre ve sıfatlarının yerini, İoannes Tzimiskes'ten itibaren X. Konstantinos dönemine kadar İsa'nın resmi ve *Yönetenlerin Kralı Mesih-İsa Efsanesi* veya farklı haç formları almıştır) tüm Bizans emisyonları arasında en yaygın ve en fazla sayıda olanlardır. Tüm vilayetlerde, sadece Korint [Penna, içinde EHB 2, s. 655-658] ve Atina, gibi ticaret merkezlerinde değil, bazı Bulgar sitlerinde de (Pernik, Preslav, Djadovo) Aşağı Tuna'da, komşu kırsal kesimlerde de [Oberlander, içinde Lefort *vb*, 549, s. 387-393]; Küçük Asya kıyılarında, içerlek sitlerde olduğu gibi (Lightfoot, *EHB*), Antakya'da, bölge köylerinde de [Vorderstrasse, içinde Lefort *vb*, 549, s. 502-508] buluntular inanılmaz ölçüde artmıştır: Örneğin Korint'te 969 ve 1092 arasında bir önceki döneme oranla artış üç kattır. Tuna sınırı gibi bazı bölgelerde, İmparatorluk iktidarı tarafından askerî harekâtları finanse etmek üzere "enjekte edilen" gümüşün lokomotif görevi inkâr edilemez, ancak bu sitler aynı zamanda Kuzey halkları ile ticaretin merkezî antrepolarıdır [Stephenson, 1101, s. 84-89]. Arkeolojik belgelerin, özellikle kırsal kesimdekilerin, artması, bu döneme kadar kıyıda kalmış bu bölgelerde para kullanılan alışverişlerin dağılımına tanıklık eder. Aynı şekilde, XI. yüzyılda imitasyon dökme *folles* üretiminin, önce 980 ve 1000 arasında *Comitopouli* tarafından kontrol edilen bir atölyede ve sonra da 1060-1100 yıllarında Dorostolon'da, sonra da İsaccea'da bulunan bir yerel atölyede yapılması, sikke ihtiyacını gösterir.[12]

Değerli metalden para da, ölçmesi daha zor olsa da, benzer bir evrim geçirmiştir. Altın sikke için, Füeg tarafından yürütülen (bkz. s. 307, no. 1) sikke incelemeleri, 950'den itibaren daha önceki seviyelere oranla emisyonların net şekilde arttığını gösterir. Görünüşe göre daha bol olan gümüş sikke, her durumda ortalama ticaretin ihtiyaçlarına daha iyi yanıt verebilmek için çeşitlenmiştir (XI. yüzyılda, *miliaresion*'un üçte bir ve üçte ikilik, kuvvetle muhtemel 8 ve 16 bakır sikke değerinde, bozuklukları yapılmıştır). Bakır sikkenin değerindeki düşüş XI. yüzyılda da, döküldüğü *nomisma*'nınki gibi devam eder, bu da yetersiz bir metal stokundan daha fazla miktarda para basma gerekliliğinin altını çizer.

---

12. E. Oberlander-Tarnoveanu, *Un atelier monetaire byzantin inconnu de la deuxieme moitie du XI. siecle dans le theme de Paristrion* (XI. yüzyılın ikinci yarısında Paristrion temasından bilinmeyen bir Bizans para atölyesi), RESEE, 21, 1983, 3, s. 261-270; Gh. Manucu-Adamehteanu, *Again on the Byzantine Cast Coins from the 11th Century found in Dobrudja* (Romence, öz. İng.), *Peuce* 12, 1996, s. 321-376.

TABLO 3. –Nomisma'*nın devalüasyonunun başlıca evreleri (914-1092)*[*]

İKTİDAR	*TARİHLER*	*KARATLAR*	*%Au*	*%Ag*	*%Cu*
II. İustinianos-VI. Leon	695-912	$23^{1/3}$	973	199	7
VII. Konstantinos	914-959	$22^{2/3}$	944	48	7
IV. Mihael	1034-1041	$21^{2/3}$	90	7	3
IX. Konstantinos	1041-1055	$20^{5/6}$	87	109	21
IV. Romanos	1068-1071	17	70	248	52
VII. Mihael	1071-1078	14	581	371	48
III. Nikeforos	1078-1081	$8^{1/2}$	358	566	76
I. Alexios (reform öncesi)	1081-1092	$2^{1/2}$	106	725	169

[*] *nomisma histamenon* için ortalama oranlar ve karatlarda yaklaşık değer.

Kaynak: *CEB* 2

VII. Konstantinos'tan itibaren *nomisma* daha önceki neredeyse saflık normundan "koptu", 23 karat limitinin altına geçti. Genellikle pek az bilinen bir değişim[13] IV. Mihael'e kadar bir karat kaybettirdi ve para hacminde senede %0,2 oranında artırım sağladı. Nikeforos Fokas'ın azaltılmış ağırlıkta *nomisma*, *1/12* azaltılmış (*histamenon* denen tam ağırlıklı *nomisma*'ya oranla küçük bir çeyreklik *"quarteron"* daha hafif) *tetarteron*'u yaratması, dönemin tarihçilerinin[14] tanıklığına kafa tutan geniş bir literatürü kışkırtan karmaşık bir olgu olmuştur. VI. yüzyılda da aynı şekilde, metinlerin de tasdik ettiği üzere (Zonaras, CSHB III, s. 507; Skylitzes, 58, s. 275, Çev. Flusin, s. 231) devlete, harcamaların bir kısmını, diğerleri gibi dolaşımda olmakla birlikte, halkın elbette biriktirmek istemediği, hafif *nomismata* ile ödemek suretiyle düşürme olanağı veriyordu.

XI. Konstantinos'tan IV. Romanos'un iktidarını ortasına dek uzanan ikinci fasılda, paradaki bozulma hızlandı ve *nomisma*'nın ayarı 3 karat kaybetti, ki bu da en fazla otuz senede, dolaşımdaki paraların sayısının yıllık %1 oranında, yani para bulgularının üçte biri kadar, artışına tekabül edebilir. XI. yüzyıl devalüasyonunun ilk aşaması farklı yorumlara yol açtı. Yazarların çoğunluğu bu bozulmayı kötü yönetim, II. Basileios'un toplamış olduğu fazlalığın har vurup harman savurması ve –IX. Konstantinos Monomakos'un, "(devlet) işlerinde yozlaşma ve bunların soysuzlaşması" [60, t. I, s. 119] olarak gören Psellos'un çok eleştirdiği şekilde VII. Mihael'i yükümlülüklerinden bağışık tutmak için

13. Grierson, DOC III, 1, 31-33, 37-38; II, 708-710; Hendy [651], 507-509.
14. Ancak Bizanslıların saflaştırma yöntemlerindeki ustalığının çetelesinin tutulması sadece tesadüf eseri olamaz (*CEB* 2). Birçok araştırmada IV. Mihael'e atfedilen belirleyici rol (Grierson, Hendy, Harvey, Kaplanis) analitik verilerce doğrulanmamıştır.

yaptığı– aşırı harcamalar veya Peçeneklere karşı savaşın neden olduğu İmparatorluk finansındaki çöküş [Kaplanis, 654] ile açıklamıştır.

Bu son olasılığı dışlamamakla birlikte, yine de mali denklem ve makroekonomik dengeler çerçevesinde, basılan paraların miktarındaki artışın ilişkili fiyat artışına neden olmadığı söylenebilir (bu sonuncu iddia kanıttan yoksundur ve daha çok *a silentio* denebilir). Bu iki aşamadaki devalüasyon aslında [Morrisson, 662; Morrisson vb, 659], belgesel kaynaklar (örneğin kültürlerin yaygınlaşması ve insan yerleşimi üzerine Athos verileri) veya arkeolojinin [Lefort-Geyer, 1021; Lefort vb, *549*] giderek daha fazla kanıt sunduğu İmparatorluk'ta nüfusun göreceli artışı ve parasal ticaretin miktarının artışına cevap verebilmişti.

XI. YÜZYIL SONU KRİZİ

Sadece I. Alexios zamanında, 1071 ve 1092 arasında, ayar 17'den 2 karata ani bir düşüş göstermiş, ilk "altın" sikkelerde sarı metal, 1/10 oranında bulunsa bile, belgelerin bazen zaafının altını çizdiği, görünüşte gümüş paraya benzemişti.[15] Değişim artık daha önceki gibi, aslında saflaştırılmamış altın alaşımı içeriğine yüksek gümüş içeriği katmak değil, potaya önceki imparatorların gümüş paralarından elde edilen gümüş ve bakırı katmak suretiyle yapılıyordu. Bu nedenle *miliaresion* ve bozuklukları devalüasyon girdabına dahil olup, burada Müslüman Doğu'nun beyaz metal "açlığı"nın[16] etkisini görmeye gerek kalmaksızın, X. Konstantinos (1059-1067) zamanındaki %90'dan, IV. Romanos Diagenes zamanında (1068-1071) %71 ve III. Nikeforos (1078- 1081) zamanında %45'e düştü.

Burada, bu sefer, zamanında *nomisma*'nın artık bir *pinakion*'dan bile az olan bir *modios* buğdayı satın alamadığı, VII. Mihael'e Parapinakes lakabını kazandıracak denli belirgin bir fiyat artışının eşlik ettiği olgunun nedeni (Skylitzes Continius, ed. Tsolakes, s. 162; Zonaras, CSHB III, s. 712, bkz. Cheynet vb, içinde HR 2, s. 361-363) konusunda artık şüphe yoktur. Selçuklular ile Peçenekler arasında kapana sıkışan İmparatorluğu felç eden finansal kriz, IV. Romanos'u Malazgirt senesinde *rogai*'yi sadece ipekli giysilerle ödemeye zorlayıp, iflas ettirdikten sonra, devalüasyona sürüklemiştir.

> Nikeforos Botaneiates döneminde, "harcamalar gelirlerin birkaç katına ulaşmıştu ve kısa süre içinde, bu nedenle, Hazine tamtakır kaldı, *nomisma* değiştirildi ve imparator tarafından makam ve ofislere bağlanan ödemeler kaldırıldı" (IV. Nikeforos Bryennios, 1, s. 129).

---

15. 1097'de, 3 *modoi*'lik bir bağ ve 2 *modoi*'lik sürülmemiş bir toprak "45 *nomismata* en vasat kaliteli Aziz Demetrios tarzı haçlı altın paraya" satılmıştı (*Lavra*, I, no. 53, I).
16. CEB 2, s. 137-139.

I. ALEXİOS'UN REFORMU VE HYPERPERİON SİSTEMİ

İmparatorluk finansının artık dibe vurmuşa benzediği –imparatorun Herakleios gibi Kilise hazinesine başvurmak zorunda kaldığı ve kazana ayinde kullanılan kap kacağı attırdığı hatırlanır– on sene sonunda, Peçeneklere karşı Lebounion'da aldığı zaferden sonra, I. Alexios Komnenos'un başlattığı reform, krize yüksek ayarlı altın para, *hyperperion*'u getirerek krize son noktayı koyar. Yeni sistem, ana hatlarıyla yaklaşık iki yüzyıl sürecektir. Komnenos sisteminin yelpazesi (en yüksek değer ile en küçük arasında 864'te I veya 728'de 1), VI. yüzyıldakinden sonra (*solidus* ve en küçük iki bakır bozukluk arasında 2.400'e 1 veya yaklaşık 12.000), Bizans'ın gördüğü en geniş olandır. XI. yüzyılınkilerden daha düşük değerlere kayış (bakır *tetarteron* önceki *follis*'in ancak üçte biridir) halka en düşük alım gücünden para tedarik etme iradesinin eseridir. İki değerli metal için, IX.-X. yüzyıllardaki veya XI. yüzyıl başındaki 22 karat yerine, yaklaşık 21 karat ile hyperperion ve yeni beyaz altın *trachy* veya *tricephalon* için 7 karat (bkz. tablo 1 d, s. 293) seçimi, aynı zamanda az ya da çok saf her türlü gümüş paranın yok oluşu mümkün olan en az metal kaybıyla tedavüldeki devalüe edilmiş para stokunu yeniden dolaşıma sokma ihtiyacına bağlıdır. 21 ve 7 karatlık sepetler aslında dolaşımdan çekilen, iki kümeye ayrılmış paraların yeniden eritilmesini açıklanır, bunlar XI. yüzyıl başı (ortalama 21 karat) ve diğer yandan, son dönemin son derece bozulmuş emisyonlarıdır: *Hyperperion* her zaman 19 karat üzerinde kalır, başlangıçtaki %86-20½ karat oranına oranla I. Andronik zamanında kayışı, II. İsaakios ve III. Alexios döneminde artar ancak görece olarak kısıtlı kalır. Buna karşın *trachy*'nin ayarı I. Manuel iktidarından itibaren bozulur, sonra II. İsaakios zamanında, öz değeri *hyperperion*'un 1/4'ünden 1/6'sına düşer. Son olarak, gümüş katılmış bakır para, Latin kaynakların *staminum*'unun, gümüş içeriği başlangıçta II. İoannes (1118-1143) iktidarındaki %6-7'den, III. Alexios döneminde (1195-1203) %2-3'e iner ve *hyperperion*'a oranla değeri 1136'da 1/48'den 1190'da 1/120 ve 1199'da 1/184'e iner [Hendy, 650; Morrisson *vb*, 659; Hendy, *DOC* IV. 1999].

I. MANUEL DÖNEMİNİN MONETARİZASYONU VE İMPARATORLUK FİNANSI

I. Manuel iktidarının hangi ölçüde *a posteriori* Niketas Khoniates'in arzuladığı üzere bir gereksiz gösteriş ve İmparatorluğu güçsüz düşüren bir vur patlasın çal oynasın dönemi veya tam tersine İmparatorluğun son refah parıltısı olduğunu belirlemek zordur. Bu dönem için IX. yüzyıldakilere eşdeğer kaynaklar mevcut değildir. Ancak tarihçiler bazı dikkate değer sayıları bize ulaştırır.

Tüm iktidarı boyunca Manuel önemli ihsanlar dağıtmıştır: Tahta çıkışında (1143), 1 *kentarion* (7.200 *hyperperion*) Ayasofya'da ve Konstantinopolis'te her ocağa (*oikeion*) yıllık 2 *hyperberion*, yani ailelerin sayısını aşağı yukarı 75.000 olarak düşünürsek, 150.000 *hyperberion* bağış sözü vermiştir (Kinnamos, s. 32-33; Khoniates, II, s. 49). 1158'de imparatorun yeğeni, Theodora Komnene'nin Kudüslü III. Baudouin ile debdebeli düğününün masrafları, tek başına 150.000 hyperperion yutmuş olmalıdır (Guillaume deTyr, XVIII, 22, *RHC*, Occ. I, 2, s. 857-858). Khoniates'e göre (I, s. 96-97) I. Manuel'in Sicilya Normanlarına karşı 1155'te yürüttüğü talihsiz sefer 300 *kentaria*, 2,16 hyperperion'a mal olmuştu. Batılı yazarlar devlet gelirleri konusunda bazı rakamlar verir: Kıbrıs'ın ödediği vergiler 7 *kentania*, 50.000 hyperperion'dan fazlaya (Arnold de Lubeck, *MGH*, SS., XXI, s. 178) ve Konstantinopolis'inki Tudelalı Benyamin'e göre, günlük 20.000 hyperperion'a yükselmiştir (yaklaşık yıllık 7,3 milyon hyperperion). Coggeshalli Raoul *tüm* İmparatorluk için günlük 30.000 hyperperion'dan (10,95 milyon) bahsederken, sadece başkent için olması ihtimal dışıdır [Hendy, 651, s. 173].

Böylesi bir hacim daha yukarıda önerilmiş olan başka değerlendirmelere oranla, ekonomik evrim, büyüyen şehirleşme ve gelişen ticaretin hâlâ kısmen lehte olan etkisi düşünüldüğünde imkânsız da değildir [bkz. Laiou, *EHB* 3, s. 1150-1155 ve *Urbs Capta*, 202]. IV. Haçlı Seferi ordusunun *vox populi*'si 1204'te "Dünya malının üçte ikisi Konstantinopolis'teyken ve üçte biri dünyaya dağılmıştı" (Clarili Robert) dememiş midir?

AKDENİZ TİCARETİNDE BEZANT

Tüm bu altın çağ boyunca, hyperperion Fatimî veya Eyyubî *dinar*'ı gibi Ortaçağ doları [istikrar ve yüksek alım gücü] özellikleri taşımış [Lopez, 655; Cipolla, 642, s. 22-25] ve Bizans'ın Akdenizli komşuları veya Avrupalılar ile büyüyen ticaretinde haklı bir şöhret kazanmıştır. Konstantinos tarafından kuruluşundan 800 sene sonra, Batılıların X. yüzyıldan beri İmparatorluğun[17] zenginliğin sembolü yaptıkları bu *bisantius* veya *bezant*, aslının normlarına birkaç karat farkla sadıktı; Venedikli veya başka İtalyan sitelerinden tacirler tüm Ege havzasındaki alışverişleri için onu kullanıyorlardı. Batıda XII. yüzyıl Fransız veya İngiliz arşiv belgeleri –birtakım çekincelerle, zira *bisantius* terimi bazen Müslümanlarınki de dahil olmak üzere, her türlü altın sikke demekti– Marc Bloch'un sonucunu tasdik eder: "Bizans hiperberion'undan... alıntılanan hesap valörlerinin kullanımı bile bu paraların evrensel olarak tanınmakta olduğuna bizi ikna etmektedir."[18] *Liber*

17. Bkz. M. Bloch tarafından alıntılanan *Roland'ın Şarkısı*'nda geçen "bezans" veya "bezans esmerez (parlak)".
18. M. Bloch, *Le probleme de l'or au Moyen Age* (Ortaçağ'da Altın Sorunu), Annales ESC, 4, 1933, s.17.

consuum, kuşkusuz Kutsal Papalığa ödenmesi gereken tanınma vergilerinin çoğunlukla marabotin olarak ödendiğini gösteriyorsa da, XII. yüzyıl boyunca yine de gidişatın, ödemelerin gümüş para yerine altın para olma yolunda olduğunun işaretidir gösterir, bu gidişat kuşkusuz gerçek para olan *"bezant"*a tekabül eden, 1130'dan önce nitelenmemiş *aurei* ile orantılıdır.[19] Bazı istisnalarla (Sicilya veya İspanya) henüz altın para basmayan Batılıların gözünde Bizans parasının itibarı, öyledir ki Bizans "gold standard"ı diğer Akdeniz paralarını etkilemeye devam eder. Norman *tari*'sinin tüm XII. yüzyıl boyunca ilgi çekici 16 ½ karatı, bu adı geçeni, 1074'ten sonra adaya Gusicard'a VII. Mihael tarafından söz verilen 14.400 bezant ödemesi nedeniyle toplu hâlde varan ve ilk Norman altın para emisyonları ile çağdaş olan *michaelaton*'un ayarıyla aynı seviyeye getirir. 3. ve 4. aşamalarda (1180 ile 1260 arası Akra'da basılan *besant sarracenat* da 16 karat civarıdır.[20] 1231'de, II. Frederic *"augustal"*i için 20½ ayarı, Manuel Komnenos'un bezantlarına yeniden kavuşmak için, seçerken ilk Lusignanların Kıbrıs *bisanti d'oro*'su, sadece Manuel'in seçilme paralarının (metinlerde *manuelati*) ikonografisini değil ayarının da taklit eder.

19. A. De Chèdeville, Recherches sur la circulation de l'or en Europe occidentale du Xe à la fin du XIIIe siècle (Batı Avrupa'da X. yüzyıldan XIII. yy. sonuna dek altının dolaşımı üzerine araştırmalar), *Le Moyen Age*, 83, 1977, s. 413-443.
20. M. Bompaire, J. N. Barrandon, C. Morrisson, The crusader besant: Processes of debasement, *Metallurgy in Numismatics*, 4, A. Oddy, M. Cowell (ed.), Londres, 1998, s. 35-51.

BÖLÜM XIII

Dinî Hayat

Beatrice Caseau ve Marie-Hélène Congourdeau[1]

Bizanslıların hayatının ritmi, vaftiz, evlilik veya cenaze gibi büyük olsun, günlük veya haftalık, sıradan veya bayram kutlamaları olsun, dinî törenlere göre belirlenirdi. Dinî törenlerin ayrıca, dinî takvimin çeşitli büyük kutlamalarında imparator veya temsilcileri ile toplumun farklı teşkilatlarının teşrifleri ile kamusal bir boyutu da vardı. Bizanslılar büyük buhranlar sırasında, onulmaz hastalıklara tutulduklarında, direnilemeyecek düşmanlarla karşı karşıya kaldıklarında veya doğal unsurlarla mücadele ettiklerinde, Tanrı ve azizlere yönelirdi. Tanrı'nın izniyle dünyanın sonuna kadar uzanıp, tüm halkları Hıristiyanlığa döndürmek kaderine çizilmiş bir evrensel İmparatorluk hayali ile istila tehdidi altında, topraklarını kaybetmiş ve sürekliliğinden endişe eden bir tarihsel İmparatorluk gerçekliği çelişiyordu. İmparatorluk saldırı altındayken ve önemli bir yeniden siyasi organizasyondan geçerken, çağdaşlarına, Tanrı'nın neden kendi çocuklarının bu kadar başarısızlık yaşayıp, Kutsal yerleri kaybetmesine göz yumduğunu açıklamak anlamlı gelmiştir. Müslümanların ilk zaferleri akabinde, İsaurialılar döneminde gün yüzüne çıkan, İmparatorluğun ıstırapları üzerine bu kafa yoruş, putperestlik olarak yargılanan tapınışı nedeni ile dinî tasvirlerin reddedilişini doğurmuştur. İmparatorluğun tekrar ayakları üzerinde durmaya başlaması ve İkonoklazmanın (Tasvir kırıcılık) bütünüyle Bizanslı ve Ortaçağ'a ait bir dinî maneviyat ve kimlik geliştirilmesine olanak vermiştir. Dinî tasvirler yeniden kiliseleri süslemeye başlamıştır. Tasvirler evlerde yerlerini alır ve inananların ibadetlerinde giderek daha fazla önem kazanmaya başlar. Birçok manastır kurulmuş ve buralarda bazen elyazması kopyalama ve ayinsel şiir konusunda yaratıcılık uygulamaları yapılmıştır. XI. ve XII. yüzyıllarda, Bizans dinî kültürü, Latinlerin yenilik veya sapkınlığı olarak değerlendirilen şey karşısında katılaştı.

---

1. Beatrice Caseau 313-321 ve Marie-Hélène Congourdeau 322-324 ve 334-340 sayfalarını yazmışlardır.

Buna cevap, farklılıklarının bilincinde olarak, geçmişinde köklenmiş kendi gerçekliklerini güçlendirmek oldu.

İNANANLARIN YÖNLENDİRİLMESİ

Hıristiyan bir ailede doğmuş her çocuğun, ilke olarak geleceği için bir hayat seçimi vardı. Laik kalabilir, manastıra girebilir veya din görevlisi olabilirdi. Kızlar için, sadece ilk iki seçenek açıktı. İki farklı durum arasında geçişler vardı. Aile ve iyi bir kariyer yapmış bir laik, keşiş olabilirdi. Dul kalan kadınlar sıklıkla manastıra girmeyi tercih ederdi. Soylular arasında böyle bir seçim yapmış pek çok örneğe şahit oluruz: Mihael Psellos veya Alexios Komnenos'un annesi Anna Dalassene bunlardan sadece ikisidir. Yeniyetmelikten itibaren, erken başlayan manastır görevi olgun çağlarda piskoposluk mertebesine götürebilirdi. Aileler küçük çocukları için kendilerini bekleyen hayat seçimini yapıyordu. Yine, aileler sıklıkla kendileri yaşarken iyi bir evlilik yapamaz diye korktuklarından küçük çocuklarını nişanlarlardı. Azizlerin *Hayatlar*'ına göre, okulda yetenekli bulunan çocuklar din görevlisi veya keşiş olmaları için belirlenirdi. Manastır eğitimlerinin ailelerinin projelerine ters düştüğü de olurdu (Mihael Maleinos). Başka vakalarda, manastıra giriş ana-babanın kararıyla gerçekleşirdi. Bizanslılar kutsallık basamağında bu seçimlerin değerini açıkça biliyor ve birçoğu hayatını keşişlerin "meleksi" urbasını giymiş olarak bitiriyordu.

HAYATIN RİTMİ

Vaftiz

Mümin olarak Kilise'ye girmek ancak vaftiz yoluyla gerçekleşir. Ortaçağ başında vaftiz ayinlerinde, bebek ve küçük çocukların vaftizine bağlı önemli bir dönüşüm olmuştu. Vaftiz havuzları kısmen doldurulmuş ve ayak üzerinde duran kurnalarıyla, bebek vaftizine daha uygun, vaftiz çeşmeleri yapılmıştı. Batı Bizans, sağlıklı bebekler için paskalya zamanı vaftiz veya daldırarak vaftiz gibi antik geleneklere sadık kalmışa benzer. Ayasofya Kilisesi bundan böyle iki vaftiz yerine sahip olacaktır: Birinde küçük çocuklar için basit bir kurna bulunurken, diğeri, büyük vaftizhanede daha büyük çocuklar ve yetişkinlerin vaftiz hizmeti veriliyordu [Arranz, 689].

Sağlıklı bebek önce kilisenin kapılarına doğumundan sekiz gün sonra kabul edilirdi. İsim verilir ve Hıristiyanlığa hazır olurdu. Haç işareti ile alın, ağız ve göğsü işaretlenirdi. Üzerine, kendi annesi henüz lohusa olduğu ve kırk gün sonra temizlenmeden kiliseye ayak basamadığından, süt anası tarafından tutulduğu hâlde üzerine dua okunurdu. Tam o gün, çocuk ibadethaneye kabul edilirdi. Vaftiz babasının yanında

annesinin kucağında taşınır, onu ibadethanenin kapısına bırakmadan önce, sunağı turlatan rahibe emanet edilirdi. Bu Hıristiyanlığa kabulün süresi çocuğun sağlığı ve ebeveynin arzusuna bağlıydı. Büyük Perhiz'in ikinci pazarı, Büyük Kilise *Typikon*'una göre [Mateos, 252], müminler çocuklarını vaftize hazırlamaya davet edilir, bu dönemin sonunda vaftiz gerçekleşirdi. Şeytan çıkarma ve bilgilendirmeler Büyük Perhiz haftaları boyunca sürerdi. Hasta çocuklar yerlerinde vaftiz edilirdi.

Vaftiz ritüeli her zaman Şeytan'ı ret ve arındırıcı su ile güçlendirici yağın bulunduğu bir ayinden müteşekkildi. Giderek daha fazla selamet yolunda gerekli ve eksikliği ağır sonuçlar doğuran bir ayin olarak görülmeye başlanmıştı. Aileye özel bir bayram hâline dönüştü. Sadece prenslerin vaftizi hem siyasi hem de dinî önemi olan gerçek kamusal bayram vesilesi idi. Bu şekilde, VI. Leon'un dördüncü evliliğinden olan oğlu Konstantinos Porfyrogennetos'in Patrik Nikolas Mystikos tarafından gerçekleştirilen vaftizi, müstakbel VII. Konstantinos'un meşru veliaht olarak tanınışının damgası oldu.

Yetişkinlerin vaftizi yeni din değiştiren yabancılarda da uygulanırdı. Prensler özenli bir dinî eğitim alırdı. Bulgaristanlı Boris ve Kievli Vladimir, öyle görünüyor ki, ciddi bir Hıristiyan eğitiminden sonra vaftiz olmuştur. *Geçmiş Zamanların Kroniği*, Vladimir'i *druzina*'sının (prensin şahsi muhafızları) Dinyeper'de toplu vaftizinden sorumlu kılar. Demek ki, Eski Ortaçağ'da bazen hiçbir dinî hazırlığın sunulmadığı yetişkinler için toplu vaftizler gerçekleştiriliyordu. Henüz Hıristiyan olmamış toplumlar için, aslında, bir prensin vaftiz olması sonuçları ağır olan bir eylemdi, zira halkın tümü, en tepeden başlayan din değiştirme girişiminde, hükümdarlarını takip etmeye davet ediliyordu.

Ayinler, müstakbel vaftiz olanın esas dinine bağlı olarak değişen vakalar olarak öngörülür. Yahudiler, Müslümanlar, Maniciler ve Paganların vaftizi, tövbe ve eski inanışlarını mahkûm etme eşliğinde gerçekleşirdi. Konstantinopolis'in eski bir Eukhologia'sı müstakbel vaftiz olanlar için istenen lanetleme metinlerini muhafaza etmiştir. Sapkınların vaftizi, en sık geçerli sayılandı, özellikle de Monofizitler ve Nasturîler söz konusu olduğunda. VII. yüzyılda, sıradan inananlar için kilise değişimi basit bir şarap ekmek ayiniyle gerçekleşirken, Bizans Kilisesi'nde kabul şartları ağırlaşmıştı. Hatta XII. yüzyılda Latinler için, yeni bir vaftiz istenmeye başlandı.

Evlilik

Evlilik, aileler için yeni bağlar kurma, dayanışmayı güçlendirme ve mirasın ve adın yeni kuşaklara geçişini garantiye alma vesilesi idi. Evliliğin Hıristiyanlığından çok, ailenin Hıristiyanlığından bahsetmek daha doğru olur. Kilise için aslen önemli olan mesele aile çerçevesine

Hıristiyan değerlerini dahil etmekti. Dolayısıyla, törenin ritlerinden ziyade, eşler, kuşaklar arasındaki ilişkiler, verilecek eğitim kadar günlük hayatın Hıristiyanlaşması, Kilise Babaları'nın dikkatlerini yoğunlaştırdığı alanlardı.

Ortaçağ'ın başında, evliliklerin çoğu Kilise'nin kontrolünden kaçıyordu çünkü, Hıristiyan olsun olmasın, medeni hukuk ile kaydediliyor ve özel alanda kalıyorlardı. Bununla birlikte Kilise bazı birliktelik şekillerini yasaklamak için hukukunu kullanıyor ve din adamı kutsaması gerekliliğini başlatarak evlilikleri Hıristiyanlaştırmaya çalışıyordu. Bu evrim yavaş yerleşmişti, zira toplumsal hayatın bu yönü üzerinde Kilise'nin hukukunu kabul etmeye direnç pek çoktu.

Bu arada Kilise evlilikle ilgili birçok fikri kabul ettirmek arzusundaydı: Kutsal Kitaplar'da kaynak bulan tekeşlilik ve evliliğin bozulamaması. Tanrı, kadın ile erkeğin birlikteliğini üremeyi gözeterek kutsamıştı. Çocuklar Tanrısal kutsamanın gözle görülür kanıtıydı. Hayat üzerinde bakire hayatın üstünlüğünü iddia etmek kabul edilebilir olsa da, evliliği mahkûm etmek kendini Ortodoksluğun sınırına itmek demekti. Bogomiller gibi, evliliği reddeden sapkınlar çok sert şekilde mahkûm edilmiştir. Evlilik, başından beri, Tanrı'nın isteğidir.

Kilise medeni hukuku kendi kurallarını dayatarak etkilemeye çalışmıştır. Eski Roma hukuku istikrarlı şekilde kanonik ilkelerle değiştirilmemiştir. Buna İustinianos tarafından ortadan kaldırılan, Ekloga son vermeden önce, II. İustinianos döneminde tekrar yürürlüğe giren iki tarafın anlaşarak boşanması prosedürü bir örnektir. Roma hukuku evlilik birliğini iki tarafın onayı üzerine kurar, bu da evliliği nikâhsız birliktelikten farklı kılar. Kadın resmî eş olarak kabul edilir ve erkekle aynı toplumsal mevkiye sahiptir. Evliliğin amacı da aynı şekilde üremedir. Bazı kuralların gözetilmesini gerektirir: Eşlerin erişkin yaşta olması, akraba evliliklerinin endogami ve ensestin engellenmesi amacıyla yasaklanması, halkın belli kategorileri, örneğin hür vatandaşlar ile köleler veya Romalılarla Barbarlar arasındaki evliliklerin engellenmesi.

VII. yüzyılda, hâlâ medeni hukuka göre, Kilise engeline takılmadan evlenmek mümkündü. Eşlerin ve ebeveynlerin anlaşması üzerine, kutsamayı yapabilen rahip veya bir yazılı sözleşme veya arkadaşların tasdiki yeterlidir. Bizans hukukunda, antik Roma hukukundan farklı olarak, çocuk dünyaya getiren bir birlikte yaşama durumu evlilik olarak kabul edilirdi [Laiou, 733].

Kilise'nin değerlerinin etkisi, 741'de yürürlüğe giren Ekloga'da kendini gösterir. Boşanma zorlaştırıldı. Evliliği engelleyen kan bağı veya yakınlık gibi nedenler, Kilise normlarına uygun olarak kanuna sokuldu. Manevi ebeveynler arasındaki evliliklerin engellenmesi de Hıristiyanlaşmayı gösterir: Çocukların vaftiz anaları ve babaları ne kendi aralarında

ne de manevi evlatlarıyla evlenemezlerdi. Dolayısıyla medeni hukuk, vaftiz aracılığıyla manevi bir bağ kurulmasını tanımıştır. Bir sapkın veya Yahudi ile evlilik yok hükmündedir. 997 *Tomos*'unda, Patrik Sisinnios, kan bağı nedeniyle evliliğe engel olan nedenlerin sayısını, "iki erkek kardeşin iki kuzin ile, iki kız kardeşin iki kuzen ile, amca/dayı ve yeğenin iki kız kardeş, iki erkek kardeşin, hala/teyze ve yeğen ile" evlenmesini yasaklayarak, artırır. Bu tür engellemelerin cezalarının ağırlığı, imparator ile Kilise gözünde ne denli önemli olduğunu gösterir, ancak Bizans aristokrasisinde bu tür birliktelikler, ancak yetkililerin çıkarlarına dokundukları sürece bozulacaktır.

Nişan, iki aileyi birleştiren medeni bir sözleşme olarak değil, nişanlıların Tanrı gözünde bağlı kılınması olarak algılanır ve Kilise'nin takdisini alır. Bozulamaz niteliği aristokrasi tarafından da doğru bulunur zira aileler arasındaki ittifak ve miras bölüşümünü henüz ebeveyn hayattayken mühürlemiş olur. Nişanlısından başka biriyle evlenen bir kız zina yapmış sayılır. VI. Leon'un bu konudaki yasaması, *in Trullo* Konsiline uygundur [Joannou, 83; Noailles, 86].

Evlilik kutlaması, ayinin bitiminden sonra, evlenenlere taç takılması töreninden oluşur. Birçok evlilik tasviri sayesinde törenin nasıl olduğunu takip edebiliyoruz: VII. yüzyılda, sağ ellerin birleşmesi resmedilirken (David ve Mihael'in Kıbrıs Müzesindeki gümüş tabağı), XII. yüzyılda evlenenlere taç takılması gösterilmiştir (İoannes Skylitzes resimli elyazma kroniği: Patrik Theofobos ile İmparator Theofilos'un kız kardeşine taç takarken) [Kalavrezou, 725].

Ortaçağ başında, evlilikler çoğunlukla bir papaz tarafından kutsansa da, dinî kutsamanın hukuken zorunlu hâle gelişi ancak VI. Leon döneminde gerçekleşti [Noailles, 86, novel 89]. Bu novel ayrıca Kilise'ye evliliklerin denetimi hakkını da vermiştir. Geçerli olanların hepsi Kilise normlarına uygun olacak, Kilise onaylamadığı birliktelikleri kutsamayı reddedecektir. Şurası kesindir ki, aristokrasi söz konusu olduğunda, uygulamada yasaklanmış bir evliliği kutsayacak rahip mutlaka bulunurdu, ancak nikâhı kıyan rahibin görevden alınıp, evliliğin gayrimeşru ilan edilmesi riski vardı [Laiou, 733].

Bizans Kilisesi tek evliliği tavsiye ederdi. Dul kaldıktan sonra, ikinci birliktelik laiklere tavsiye edilmezdi ve *in Trullo* Konsilinin hatırlattığı üzere din adamlarına yasaktı. Bu dullar için evlilik sayısını kısıtlamayan Batı ile bir farklılık noktasıydı. Doğu'da üçüncü evlilik uzun bir tövbe döneminden sonra mümkünken, dördüncüsü yasaktı. VI. Leon bu yasağı medeni hukukun içine alıp, pişman olmakta gecikmedi, zira erkek vâris sahibi olamadan üçüncü karısını kaybetti, ancak Zoe Karbonopsina'dan bir erkek çocuğu oldu. Çocuğu yasal vârisi ilan ettirmek isteyen imparator, Patrik Nikolas Mystikos'tan bir "ekonomi" yani uzlaşma istedi: Bu

uzlaşma çocuğun Ayasofya'da, saray erkânı huzurunda vaftiz edilmesi karşılığında, gayrimeşru çiftin ayrılması ile gerçekleşecekti. VI. Leon önceleri patriğe uyduysa da, Zoe'yi geri getirtti ve her şeye rağmen onunla evlendi. Basileios bu konu hakkında, hem kanon hukuku hem de medeni hukuka aykırı olan bu dördüncü evlilik konusunda daha ılımlı olan Roma'daki makamdan destek almayı umuyordu.

Bu "tetragami" Bizans Kilisesi'ni derinden sarstı. Nikolas Mystikos uzlaşmaya razı olsa da metropolitler ayak diriyordu. Dolayısıyla Patrik, VI. Leon'a Ayasofya'nın kapılarını kapattı ve Zoe ile evliliğini bozmaya çalıştı. Hükümdar, anlaşma sağlanamayınca, Nikolas'ın yerine evliliği tanımayı kabul eden Eutymios'u getirdi, ancak evliliği kutsayan rahibi görevden aldı. VI. Leon kamusal bir tövbeye mecbur bırakıldı. Bu karar, Kilise'de 920 senesindeki *Birleşme Tomosu*'na kadar süren bir ayrılığa neden oldu.

Tövbe

VI. Leon'un tövbesi kadim bir Hıristiyan geleneğinde aranmalıdır. Burada söz konusu olan ruhun ölümüne neden olabilecek ciddi günahlara ayrılmış kanonik tövbedir. Ortaçağ'da, günahkârın yaşı ve dinî statüsüne göre günahların ve karşılığı olan tövbelerin listesini veren tövbelikler vardı. Örneğin, oburluk günahı için bir keşiş bir laiğe göre daha sert bir tövbeye mecbur ediliyordu. Bu tür tövbe tekrarlanabilir. Tövbe dua, perhiz, kısıtlamalar, gece nöbeti ve zekatı kapsardı.

Kanonik tövbe bu ibadetin ikinci bir vaftiz olarak kabul edildiği, hayatta bir kez sunulan son bir kurtuluş şansı olarak görüldüğü bir çağdan mirastır. Kanonik tövbeye giriş, piskoposun kararı üzerine başlar ve senelerce sürebilirdi. Psikopos tarafından yönetilen kamusal bir tören günahkârı tövbekâra dönüştürürdü: Dualar eşliğinde elle kutsama, tövbe gömleği giydirilmesi, cennetten kovulan Âdem gibi olduğunu göstermek için Kilise'den kovulma. Aforozun aksine, tövbekâr Hıristiyan cemaatin parçası olarak kalırdı; Kilise'ye gelmesine izin verilir (belki müminlerin arkasında), ancak komünyondan dışlanırdı. Perhiz, gece nöbeti ve kendine hâkimiyet ile nefsini kırmalıydı. Öncülü Nikeforos Fokas'ı öldüren İoannes Tzimiskes Patrik Polyeuktos tarafından hatasını kabul etmeye zorlandı ve tüm kişisel servetini dağıtarak bir kısmını ödedi. Ancak sonra gerçek anlamda kutsanmış tacı takabildi, Polyeuktos Tanrısal yağın önceki günahlarını affettirdiğini açıkladı. Ayasofya'daki İsa karşısında secde eden (*proskynesis*) bir imparatoru gösteren bir dış dehliz mozaiği, imparatorun boyun eğmesi olgusunu ölümsüzleştirir ve belki de VI. Leon'un tövbesine gönderme yapar [Oikonomides]. Patrik Efthymios'un *Hayat*'ına göre imparator gözyaşlarına boğulmuştur ki özellikle Doğu'da bu bir tövbe göstergesidir. Karıştıkları vaftiz suyu gibi,

gözyaşları günahı yıkar. Gözyaşlarının neredeyse kutsal yanı, İoannes Klimakos'un, Giritli Andreas'ın *Kanon*'u içindeki *Aziz Merdiven*'i (660-740), yeni İlahiyatçı Simeon'un yazıları kadar, Rossano Başpiskoposu Theofanos Kerameus'un ilahileri (1129-1154), bu dönemden not edebileceğimiz yazarlardan sadece birkaçıdır. Bu tövbe ve nedamet getirme kaygısı hatta günahkâr için acıma uyandıran dualarda da bulunabilir. Matanoia, haç çıkarmaya eşlik eden eğilip kalkmalar, pişmanlığın tipik Bizanslı davranışlarıdır ve bedeni bu isteğe uyarlar. Dolayısıyla kendini günahkâr saymak ve nedamet getirmek sıradan Bizans dinî hayatının bir parçasıdır ve bunu yapmak ağır hastalıklarda, hastanın yağla ovulmasından (ki amaç şifa bulmaya yardım etmektir) önce veya ölüm döşeğinde, son komünyonu almadan önce özellikle önemlidir.

Öbür dünya ve cenaze

Bizanslılar ruhlarının öbür dünyaya yolculuğunu hazırlamak konusunda kaygı duyardı. Tüm hayatları boyunca, ölümün hemen akabinde kendileri hakkında bir nevi yargıya varılacağını ki bu zor bir aşamaydı, beklerlerdi, pişman olmayan ruhlar Cehennem'e ve azizler Cennet'e gönderilirdi. Erken Ortaçağ Bizanslısı ruhun bu yolculuğu, kendilerini sarmalayacak güvenlik ve olası tehlikeleri hakkında ayrıntı istiyordu. Bu kaygıya geniş bir literatür cevap veriyordu. Azizlerin ve günahkârların ölümü üzerine manzumeler, Cennet ya da Cehenneme gidiş konusunda bir ipucu olabilecek anahtarı sağlıyordu. Öbür dünyadan vizyonlar bedenin ölümünden sonra ruhu bekleyen uzun ve zorlu yolculuğu temsil ediyor ve olağanüstü bir serüvenin unsurlarını bir araya getiriyorlardı: Meleklerle şeytanlar arasındaki mücadele, aşılması gereken gizemli köprüler ve tezatlarıyla açık alan tasvirleri. Bizans'ta bazı metinler bu geçişten çok idari bir tasvir sunar. VII. yüzyılda bir süreliğine ölen bir askerin anlatımında, ruhların göğe yükselmesini engellemeye yarayan gişeler konulmuştur. Her gişede günahları dengelemek için iyi davranışlarla ödeme yapmak gerekir. Şeytanlar yükselmesini engellemek için günahkârı suçlarken, melekler savunur. Melekler ve baş melek kültü, Ortaçağ'ın başında, özellikle Küçük Asya'da çok gelişti ve öbür dünyada ruh rehberi ve eşlikçisi rolleri buraya yabancı değildi.

Tasvirler ve edebiyat göğe yükselmeyi meşakkatli bir yol olarak göstermede birbiriyle uyumlu idiler. İoannes Klimakos'un Aziz Merdiveni'ni temsil eden XII. yüzyıldan bir tasvir bu zorluğu betimler. İster keşiş ister din adamı olsunlar, küçük şeytanlar son basamaklara kadar günahkârları düşürür. Yaşayan keşişler kardeşleri için dua ederken melekler ruhların yükselmesine çalışır [Evans, 888, s. 376]. Zifir karanlık ve pis kokulu Cehennem'den sonsuz yakınmalar, tesellisi olmayan kederler ve durmayan inlemeler yükselir. Tam tersine, Cennet letafet, bahçe veya bü-

yülü bir şehir mekânı olarak betimlenir. Azizlerin ölüm ânında bazen öbür tarafa bir pencere açılır. Hagiografik metinler, bu esnada melek korosunun, ruhun göğe yükselmesinden hemen önce insan kulağının algılayabildiği hoş müziğinin duyulduğunu rapor ederler. Masmavi bir ışık, Cennet'in nefis kokuları azizlerin Cennet'e ayrıcalıklı kabulünün birçok kanıtından bir andır.

Sıradan ölümlüler için bu işaretler mevcut değildir. Dolayısıyla duaya ve ayinsel adağın kurtarıcı gücüne başvurmak gerekir. Sağlığında son bir komünyonun yardımı istenir, sonra da vasiyetlerde ruhun kurtuluşu için yapılması gereken ayinlere belli bir para ayrılırdı. Manastırların kurucuları *Typika*'da ruhun dinlenmesi için keşişler ve ermişlerin duası üzerinde ısrar ederdi. Kurtuluş hususundaki bu kaygılar, mezarlarda, koruyucu haçların yanı sıra, bazen Kharon'daki sunak geleneğinin devamı gibi görünen bozuk paralara, büyülü nazarlıklara, ihtiyaç olursa diye yiyecek ve içeceğe de rastlanmıştır. Öyle ise, eski Pagan gelenekleri, büyüye başvurma, bazen Hıristiyan ritüel ve eşyalarının yanı sıra, fazladan önlem kisvesi altında kullanılmıştır [Maguire, 741].

Aslında cenazeye gösterilen özen, Antikçağ'ın sonundan bu yana pek az değişmiştir: Merhumun göz ve ağzını kapatmak bir yakınının görevi olarak kalmış, ceset yıkanıp, başı dik, bacakları uzanmış ve bitişik, kollar uzanmış veya daha da iyisi göğsün üzerinde çapraz birleşmiş olarak düzenlenmiştir. Yeni olan, bazen bir tasvirin ve keşişler için de kavuşmuş ellerin arasına bir *Zebur*'un yerleştirilmesidir [Kyriakakakis, 731].

Ölü, etrafında mumlar ve tütsüler olan sedyeye, yerleştirilirdi. Naaşın uzun süre sergilendiği durumlarda, örneğin imparatorlar, soylular veya aziz olarak namı olan kişilerde, ceset aromatlarla dıştan bir nevi mumyalanırdı. İmparatorlar için, gelişmiş bir mizansen merhum imparatora son bir saygı gösterisi ve ardılının otoritesini sağlamlaştırması için zaman sağlıyordu [Karlin-Hayter, 728].

Merhum kişi mezara, bir cenaze töreni ile mezmur ve ilahiler eşliğinde götürülüyordu [Abrahamse, 683]. Başkent dışında askerî bir kamp olan Hebdomonlu Aziz İoannes mezarlığına defnedilmek isteyen II. Basileios'un iktidarına dek, imparatorlar geniş lahitlerde, çoğu kez birçok patriğin de kalıntılarının bulunduğu Aziz Havariyun mozolesinde toprağa veriliyordu. Manastır kurucuları, keşişlerin dualarından faydalanmak için manastır mezarlığına ya da kilisesine kendilerini defnettiriyordu. Başka ölüler ise ya surların dışına kurulmuş antik nekropollere ya da daha sık şehirdeki küçük mezarlıklara gömülüyordu. Ortaçağ boyunca ölülerle dirilerin birbirlerine yakın olduğunun altını çizdik. Örneğin keşişler, ölülerini mülklerine defnediyordu ve cesetleri azaltma ve yer kazanmak için kemikleri yığacak yer yapmaya başvurmuşlardır. Ölülerle içlidışlılık, emanetleri (rölik) çıkartmak için

aziz mezarlarının açılması alışkanlığında da kendini gösterir. Sadece Konstantinopolis kentinde 476 azizden elde edilmiş 3.600 rölik vardı [*Byzantine court*, 236, s. 53; *Synaxarium*, 680].

KİLİSE VE TOPLUM

Şiddet kontrolü

Eski Ahit'te, savaş sırasında eğer seçilmiş halk ilahi yasaya boyun eğerse Tanrı'dan yardım göreceğine dair metinler varsa da, kesin bir yasak da mevcuttu: "Öldürmeyeceksin." *Aziz Matta İncili*'nde, İsa havarilerine, tutuklanması sırasında onu korumak için kılıca sarılmamalarını tembihler: "Kılıcını yerine tak: Kılıç kullananlar kılıçla ölür" [Mt 26, 52]. Bu kitapsal temel, cinayet konusunda medeni hukuktan daha talepkâr bir kanon hukuku tanımlanmasına hizmet etmiştir. Kaesarealı Basileios'un kanonları istemeden cinayet için on bir senelik tövbe öngörürken [Joannou, 83, kanon 11], savaş sırasında öldürenler için üç senelik daha hafif bir ceza tavsiye edilir [Joannou, 83, kanon 13], ancak Ortaçağ'da, bu kanonlar sıkı sıkıya uygulanmamıştır. Kim kan dökerse, ilke olarak tövbe etmeli ve komünyondan dışlanmalıdır. Ancak tövbenin gerçek süresi "ekonomi ilkesi"ne göre belirlenir.

Bizans'ta, bir cinayete karışan din adamı artık toplu dualara katılamaz, sadece aforoz edilmekle kalmaz, kan dökülür dökülmez görevinden azledilirdi. Askerî şiddet de din adamlarına ve keşişlere yasaklanmıştı, hiçbir koşulda silah taşıyamazlardı. Dolayısıyla Bizanslılar Latinlerin kurucu türde askerî sınıflar karışımına karşıydılar. Latinlere karşı polemikte, bu şiddet teması çoğunlukla yeniden işlenirdi: Mihael Kerularios, *Antakyalı Petros'un Mektubu* isimli eserinde "Latin piskoposlar savaşıyor ve ellerini kana buluyorlar, öldürüyor ve ölüyorlar" der. Din adamı ilkesel olarak devlet hizmetinden (*strateia*) muaftır, bu da, papaz olarak orduya eşlik etse de, doğrudan askerî şiddete bulaşmasına engel olur. İlke olarak askerden kaçmayı teşvik etmese de, VIII. yüzyılda orduyu manastır hayatına çekilmek için terk eden Aziz İoannes vakasının gösterdiği üzere, azizlik şiddettin reddinden geçer.

Öldüren nedamet getirmek zorundaysa, askerlerin kurtuluşu nasıl olacaktır? Ordu çoğunlukla Hıristiyan askerlerden oluşup, sadece İmparatorluğu değil, İslam veya Pagan halklar tarafından tehdit edilen Hıristiyan dinini de savunurken, aforoz ve tövbenin geçerliliği hakkında bir tartışma da başlamıştır. Bu tartışma askerlerinin moralini bozmak bir yana İsa adına savaştıklarına onları ikna etmeyi arzu eden III. Leon tarafından açılmıştır (*Ekloga*, 82, § 18). Hatta VI. Leon, savaşta can veren askerlerin ermiş ilan edilmesini ve Nikeforos Fokas ise şehitlik payesi verilmesini umut etmişti. Ancak Bizans Kilisesi, *Yeni*

Ahit hükümlerine sadakatinden, bu fikre düşmanca yaklaştı. Patrik Polyeuktos, yaşasalardı komünyona alınmayacak insanların, bu yasak Kilise hukukçuları tarafından XII. yüzyılda tekrar başlatılmıştı, şehit ilan edilmesine karşı çıktı [Kolia-Dermitzake, 1038]. Savaşta öldürmüş olan askerlere dayatılacak tövbe konusunda Kilise hukukçuları bölünmüştü. 1155'te, bir sinod kararı, eşkıya tarafından tehdit edildikleri için öldürmek zorunda kalanların bile komünyondan üç yıl boyunca dışlanmaya maruz kalacaklarının altını çizer. Ancak Kilise hukukçusu Balsamon, Basileios'un 13. Kanonunun artık yürürlükte olmadığını açıklarken, Zonaras, Athanasios'a dayanarak savaşta öldürmenin "meşru ve övgüye değer" olduğunu söyler. Askerlere dayatılacak tövbe sorunu, kutsal savaşı meşru kılan iki kültürle karşı karşıya kaldığından, daha da hassas hâle gelmiştir: Bir yanda cihat ile İslam diğer yanda da Haçlı Seferleri ile Latinler. Bizans'ta kelimenin tam manasıyla bir kutsal savaş yoksa da, savunma için haklı savaş olgusu tam olarak mevcuttur [Kolia-Dermitzake, 1038].

Balsamon gibi Kilise hukukçuları, bir suçluyu cezalandıran dünyevi ceza hukuku ile cezaları günahkârı iyileştirmeye yönelik Kilise kanunu arasına fark koyar. Ölüm cezası, diğer sert vücutsal cezalar gibi, medeni hukukta mevcuttur [Patlagean, 753]. Kilise bundan yana değildir ve bazen ölüm cezasını hapis cezasına çevirtmek için, bağışlanma diler [Patlagean, 753]. Söz konusu olan din sapkınları olduğunda bağışlayıcılığı azalır. Bu şekilde, 812 civarında Patrik Nikephoros, Pavlosçuların propagandasından rahatsız olup, hükümdardan onları en büyük cezaya çarptırmasını istemiştir. Aslında Bizans Devleti din sapkınları ve Maniheistler gibi bazı gayri Hıristiyan kategorileri konusunda mal müsaderesi ve hatta idam cezası öngören, konsil kanonlarını uygulamakla yükümlüydü. Ancak Kilise içinde bu duruşta da bir görüş birliği yoktu: Stoudioslu Theodoros isyan edip, patrik ve imparator nezdinde müdahil olurken, aynı şekilde Mihael Rhangabe cezayı uygulamayı reddetmiştir.

Kilise ilkede ibadet yerlerine sığınanları korurdu. Sığınma hakkı, Kiliselere VI. yüzyıl sonu itibariyle, Yahudiler ve vergi borçluları gibi bazı kişi kategorileri sınırlanarak, tanınmıştı. Ruhban, kan dökülmemesi gereken kutsal mekâna saygı talep ediyor, aynı zamanda bu öngörüldüğünde, idam cezasının, mal müsaderesi eşliğinde sürgün cezası ile değiştirilmesini istiyordu. Patrikler Tarasios (780-806) ve Theodosios Boradiotes'un (1179-1183), bu hakkı ihlal edilenlere karşı çıkarttıkları aforozlara bakılırsa, sığınma hakkı her zaman tanınmıyordu. Bu hak kimi imparatorları rahatsız edip, I. Manuel'in 1166'da yaptığı gibi kapsamını daraltmak istemelerine yol açtı [Macrides, 299].

Yasaklı uygulamalar

Aşırı Faiz: "Hem Tanrı'ya hem de paraya kulluk edemezsiniz" (Matya, 6, 24); bu cümle aşırı faiz ve kârı mahkûm etmek için bahane olmuştur. Bununla birlikte Latinlerin tersine Bizanslılar ki içlerinde Balsomon gibi Kilise hukukçuları da vardı, İmparatorluk yasalarıyla meşru kabul edilen, faizle borç verme ilkesini kabul ediyordu. Sadece din adamlarının, örneğin ticari faaliyetlerde bulunup, bankerlik yaparak kâr peşinde koşma hakkı yoktu. Aşırı faiz, yüksek orandan borç vermek gibi mahkûm ediliyordu çünkü güçsüzlere karşı bir nevi şiddet olarak değerlendiriliyordu. Yasa borç verenin durumu ve alınan riske göre izin verilen karın tavan fiyatını belirlemişti. Bu ilkeler, özellikle de XII. yüzyılda İmparatorluk gelişirken, her zaman gözetilmemişe benzer. Selanik metropoliti Eusthatios, şehrinin ticaretle ki içinde para ticareti de vardır, uğraşan ve dolayısıyla kiliseden çok çarşıda vakit geçiren keşiş ve din adamlarını eleştirir [Laiou, 735].

Büyü: Hagiograflar, Tanrı tarafından istenip aziz tarafından gerçekleştirilen mucizeler ile Şeytan'dan esinlenip, büyücü ve sihirbazlar tarafından gerçekleştirilen olağanüstülükleri ayırmak konusunda titiz davranır. Kötü göze, hastalık ve şeytanlara karşı koruyan nazarlıklar sürüsüne berekettir. Birçoğu doğacak çocuk ve bebekleri hedef alan iblis Gello'dan korunma amaçlıdır [Sorlin, 761]. Korunma amaçlı Pagan formülleri, Meryem Ana ve azizlere, hatta *Eski Ahit*'teki doğrucu kral Süleyman'a duaya da yer bırakır. Koruyucu haçlar veya *enkolpia* bu büyülü nesneler, tamamen ortadan kaldırmaksızın, yok eder. Büyü yapılmasıyla toplumun her katmanı ilgilenir.

Geleceği görmeye yarayan astroloji Kilise tarafından yasaklanmıştır, ancak astronominin akrabası bir bilim dalı olarak seçkinlerin büyük bölümü tarafından kabul edilir. Geleceği bilmeye çalışmak gayrimeşru değildir zira Tanrı'nın ta kendisi onu öngörmeye yarayacak ipuçları bırakır ve bazı azizlere peygamberlik yeteneği ihsan etmiştir [Magdalino, 739]. Horoskop üretimi, Müslüman dünyadan gelen uygulamaların etkisiyle, X. yüzyıldan beri gelişmiştir. Karşılığında, kurbanların karaciğerlerini incelemek veya ruh çağırmak suretiyle kehanette bulunmak ağır mahkûmiyete tabidir. Bu çeşit suçlamalar, İkonoklast Patrik İoannes Grammatikos hakkında gözden düşürmek amacıyla yapılmıştır.

İYİLİKSEVERLİK ŞEKİLLERİ

LİTÜRJİK HAYAT

Litürjik kutlamalar dua toplantıları (synaxe) ve tören alayları şeklini alırdı. Toplulukla duanın kendine ait ritimleri vardı: Saatler duası günlük, pazarın kutsallaştırılması ile haftalık ve dinî bayram döngüsüyle yıllık.

Daha çok mezmur meditasyonu ve şarkılarından temelini alan dualar manastır ve kiliselerin gününü duraklara ayırıyordu. Manastır dualarında gönüllü olarak mezmur tekrarlanırken, katedral dairesinde, mezmur ve ilahi seçimi günün saatine göre yapılırdı ve törensel hareketlere eşlik ederdi. Böylece, gün ışığı azalırken, akşam duası için bir mum yakılır *Neşeli Işık* söylenir, tütsünün göğe yükselmesini hatırlatan 140. mezmur okunurken, tütsü yakılırdı. Bayram günleri bayramın tasviri (ikonası) tütsülenirdi. Konstantinopolis manastırlarında, çileci keşişler mezmurlara dayanan bir duanın sürekliliğini sağlamak için nöbet tutarlardı. İlk İkonoklazma dalgasından sonra ve özellikle de Stoudioslu Theodoros'un etkisiyle, Filistin'den gelen veya yerinde yazılan dinî şiirlerle tanışıldı ki bu da büyük bir etkisi olacak bir manastır ofisinin doğuşuna neden oldu. Katedral ofisinden daha gösterişsiz olmakla birlikte 1204'ten sonra onun yerini aldı.

Her pazar, müminler, şarkılar, *Kitaplar*'dan alınma parçaların okumaları, bir ilahi ve ökaristi kutlaması ile bölünen, kutsal litürjiye katılmaya davet edilirdi. Ancak müminler "Tanrısal litürji"nin, en kutsal bölümlerinden yoksun bırakılırdı. Kısık sesle okunan *anafor*un* sözleri sadece rahipler tarafından bilinir, bu da onlara Tanrı ile müminler arasında köprü olma görevi verirdi. Batı'nın aksine, mese katılım zorunluluğu olgusu yoktu. Bununla birlikte, 'Tanrısal litürjiye" katılım, Bizanslıların dinî hayatında önemli bir yer kaplıyor, *Kitaplar*'ın okunması, vaaz ve litürjik şiirlerdeki bayramların anlamı üzerine yorumlar aracılığıyla öğrenim zamanı oluyordu. İsa'nın Bedeni ve Kanı komünyonuna erişim, kateşümenler (vaftiz olmak için eğitim alanlar), tövbekârlar, dinden sapanları dışlayan bir dizi yasakla çevrelenmişti. Latinler konusunda bir sorun vardı. Bir tür ritüel saflık (perhiz, cinsel ilişkide bulunmama, kan tabusu) talep edilirdi. Bu talepler sıradan müminleri, komünyona düzenli olarak katılmaktan alıkoyuyordu. Dinî hayatlarında ökaristik fedakârlığın önemi başka türlü, bağış olarak ekmek ve şarap sunmak, Latinlerdeki Kilise vergisinin aksine, serbest olsa da, bağışların toplanması sırasında adanmışlığın göstergesi bir görev olarak görülüyordu. En zenginler için litürji kaplarının bağışması şeklini de alabiliyordu.

Konstantinopolis'teki âdetleri kapsayan en eski bayram kilisesi litürjileri külliyatı olan Büyük Kilise *Typikon*'una göre, ökaristi X. yüzyılda Paskalya'dan sonra kısa bir dönem her gün sunulması dışında, sadece cumartesi, pazar ve bayram günleri kutlanıyordu [Mateos, 252]. Bizans'ta rahipler evlendiği ve ökaristi kutlamadan önce onlardan cinsel ilişkide bulunmamaları talep edildiği için, her gün kutlama olamazdı, ancak Ortaçağ'da ökaristik kutlamanın gün sayısını artırma eğilimi kendini

* Rum ritli mesin en büyük ökaristik (ekmek şarap ayini) duası. (ç.n.)

gösterdi. Ayasofya'da birbirinin nöbetini devralabilecek birçok rahip mevcut olduğundan, İmparator IX. Konstantinos Monomakos, Patrikhane Kilisesi'ne günlük ökaristik ayin düzenlenebilmesi için belli bir gelir tahsis etti. Köy kiliselerinde, haftalık bir iki kutlama ritmi muhafaza edildi. Müminlerin bağışları köy papazlarına gelirlerini tamamlama imkânı veriyordu. Kilise'ye sunulan tüm ekmekler sunakta kurban edilmiyor, fazlası din adamlarına, fakirlere ve bazen de ayin sonunda kutsanmış ekmek olarak dağıtılıyordu.

Ortaçağ'ın ilk yüzyılları, ayin yorumlarının tanıklık ettiği üzere ayin konusu ve ayin üzerine düşünceler konusunda bir yaratıcılık dönemiydi [Bornert, 264]. Ayinler değişirken, yeni dualar yazıldı. Konstantinopolis Patrikhanesi'ndeki 'Tanrısal ayin" kutlaması için genellikle kullanılan iki anafor, Aziz Basileios anaforu ve Aziz İoannes Hrisostomos'unki, yeniden yazıldı ve sabitlendi. İoannes Hrisostomos'unki Makedonyalılar döneminde açık fark ile kazandı. Yeni ayin kitapları ortaya çıktı, duaların kayda alındığı Eukhologia ve törenlerin cereyanı üzerine *Typika*. Ayin âdetleri katedral kiliselerinde olduğu kadar manastırlarda da çeşit çeşitti. Birbirinin tıpkı olan ne iki Eukhologia ne de typika bulmak mümkündü, öyle ki R. Taft, aynı dil kümesi içinde karşılıklı etkilerin izlerini taşıyan lehçelerden bahsedebilmişti [Taft, 762; 763].

Ayinler üzerine yorumlar Ortaçağ'ın ortasında başladı. Din Savunucusu Maksimos'un (Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής) *Mystagogia*'sı, VII. yüzyılda, Aeropagitis Dionysios'un sembolizmini tekrarlar. Bu yazarlar için, Tanrısal ayin, cennetsel ayinin bir yankısıdır. Cennet koroları, Koruyucu Melekler ilahisi, Kheroubikon'un söylediği gibi, görünmeden ayine katılırlar. Davranış ve sözlerde bir sembol arayan ayinin bu kozmik yorumuyla, ayini İsa'nın Hayatı ve Çilesi'ne bir hatırlatma olarak değerlendiren daha tarihsel bir yorum kucaklaştı. Mihrapta kurban olarak sunulan ekmek, hem gizemli bir yiyecek hem de İsa'nın çarmıhtaki fedakârlığına bir göndermedir. Konstantinopolisli Germanos'ta zaten varolan bu son yorum, İkonoklazmadan sonra dayatılma eğilimine girmiş, İkonoklast ilahiyattaki ökaristide sembolik analize karşılık olmuştur. V. Konstantinos ve Hiereia Piskoposları için, ökaristi "İsa'nın tek gerçek tasviridir" [Mansi, 15; Gero, 716]. Ikonodüller, ekmeğin gerçekten İsa'nın bedeni, ayinsel kargının ise yanını delen mızrak olduğu, bu daha gerçekçi yorumu ön plana çıkarmak istemiştir [Brouard, 696]. Sembolik yorum yine de yorumlardan kaybolmamıştı. Manastır Typikaları şarkıyı hatırlatırken, ayinsel şarkının meleklerin cennetsel ayinine katılım anlamına geldiğini seve seve açıklar [Dobowchik, 711]. Işık sembolizmi ve buhur Bizans estetiğinde çok önemlidir, bunu bayramlardaki giderek artan mevcudiyetlerinden anlayabiliriz.

Ortaçağ Bizansı'nda, önemli sayıda bayram tüm seneye yayılır, kutlanırdı. Takvim son kez sabitlenmemişti; devamlı yeni bayramlar ekleniyordu. İsa'nın Hayatı veya Theotokos'a bağlı bayramlar ayırt edilebildiği gibi, aziz bayramları ile Konstantinopolis şehrinin veya İmparatorluğun tarihindeki önemli olaylarını yâd eden bayramlar da vardı. Synaxarium, Cennet'e girişi kutlanan azizleri tanıtıyordu. Akılda tutulan tarihler azizin ölüm günü ve kalıntılarının nakli idi. X. yüzyılda, Büyük Kilise *Typikon*'u Tanrı'nın koruyuculuğu ve özellikle de, şehrin imtiyazlı koruyucusu Bakire'nin şefaati hatırasına adanmış 20 küsur bayram vardı. 11 Mayıs'taki Konstantinopolis'in adanması dışında, birçok bayram, sakinlerine şehrin yangınlardan, depremlerden veya istilacılardan kurtulduğu için şükretme olanağı sağlıyordu. Böylece, 16 Ağustos, İsaurialı Leon'un zamanında Konstantinopolis'i kuşatan Agaren kalabalığını yok eden Tanrı'nın iyilikseverliği hatırlanıyordu [Mateos, 252, p. 373]. 626'da, 860'daki gibi, kuşatmanın kalkması, surlarda mantosu ve tasvirleri tören alayıyla dolaştırılan Bakire'nin korumasına bağlanmıştı. Theotokos kültü, Bakire'nin birçok emanetine sahip olan şehirde özellikle gelişmişti ve 2 Temmuz'da, Bakire'nin Mantosunun Emanet Edilişi bayramının hatırlattığı üzere, bu emanetler tarafından korunmayı umut ediyordu [Vassilaki, 766]. Birçok bayram ve Vlaherna gibi itibarlı ibadet yeri ona adanmıştı [Grumel, 599].

İsa'nın hayatından parçalar için, takvimde sabit bayramlar ve değişen bayram döngüsü vardı. Sabit bayramlar arasında, Bizans'ta en büyük kutlama olan İsa'nın Ürdün nehrinde vaftizi sırasında, Kutsal Üçlü'nün dışavurumunu merkez alan, Epifaneia veya Işıklar Bayramı 6 Ocak'ı sayabiliriz. 14 Eylül'de Kutsal Çarmıh'ın Yüceltilmesi Bayramı, müminlerin, aslında Sarayda saklanan değerli emanete (rölik) tapınmasını mümkün kılardı. Ayasofya'nın tribünlerinde sergilenen emanet, özel tapınmalara açılır, sonra da tören alayıyla din adamları ve Senato tarafından ibadet yerine kadar götürülür, burada, ayin sırasında, haç önünde sergilenirdi. Emanet patrik tarafından yüksek kürsüye götürülür ve çok sayıda *Kyrie eleison*'un sesleri arasında üç kerede kaldırılırdı, bu da bayramın adını haklı çıkarırdı [Flusin, 713].

Senenin en önemli zamanı değişen bayramı Paskalya idiyse de, X. yüzyıla kadar Paskalya *Triduum*'u oldukça az gelişmişti. Sabait ve Büyük Kilise gelenekleri arasında varılan ayinsel sentez paskalya bayramlarına daha törensel bir hava katmıştı. Konstantinopolis Çile'den öylesine emanet toplamıştı ki bu birkaç güne kesin bir hava vermek mümkün olmuştu [Flusin, 712].

Ayinsel bayramlar, arife gecesi (paramonia), bazen bir gece bekçisi hizmeti (pannykhis) tarafından takip edilen bir duayla başlardı. Sabah, bayram dua (orthros), Ayasofya'dan başlayıp, şehri geçerek başka bir

ibadet yerinde biten bir tören alayıyla devam ederdi. Baldovin, X. yüzyıl Typikon'una göre senede 68 geçit töreni sayar. İmparator ve maiyeti bu kortejlerden, bazıları Büyük Saray'dan başlayan 26'sında yer alırdı. Güzergâhta şarkı ve dualar için birçok geleneksel durak vardı. Bu büyük ayinsel bayramlar müminleri durak ayinleri aracılığıyla tüm bir şehir halkının bayrama katıldığı bir kutlama için bir araya getiriyordu [Baldovin, 695].

Bizans'ta cemaat organizasyonun olmadığını ve müminlerin ayin hayatına istedikleri kilisede katılabildiklerini de anımsamak gerekir. Ayin hizmetini tam olarak yerine getiren manastır kiliseciklerinin önemini daha önce not etmiştik. En zengin Bizanslılar ikametlerinde bir kilisecik sahibi olmayı arzu ediyordu ve VI. Leon bu isteklerini, özel kiliseciklerde, mülk sahibi tarafından maaşı ödenen rahipler tarafından ökaristik kutlama yapılmasına izin veren 4. noveli aracılığıyla, yerine getirmişti [Thomas, 564]. Küçük boyutlu kiliseler çoğaldı, buralarda yer kısıtlamasından kaynaklanan değiştirilmiş bir ayin yapılıyordu. Büyük tören alaylarının yerini, onları sembolize eden daha kısıtlı faaliyetlerle aldı [Taft, 763]. Ayasofya'da, ışıklar, buhur, şarkılar ve duvar süslemeleri gibi ayin kıyafetlerin renklerinin kullanımı, törenleri, yabancıları etkilemeye yönelik, zengin bir duyumsal deneyim yapma arayışındaydı. Hükümdarlar Ayasofya'daki bayramlara katıldığında, şehrin valisi Saray çevresini ve tören alayına ayrılmış tüm caddelerde temizlik yaptırır ve kokulu çiçeklerle süslerdi [*Törenler Kitabı*, 205].

Törenlerin bu parıltısı patriği olduğu kadar hayatlarındaki önemli olayları dinî bayramlarla kesiştirmeye özen gösteren imparatoru da ışıltıya boğuyordu. VII. Konstantinos'un vaftizi Epifania'da vuku buldu. Senato, ordu ve sarayın mevcudiyeti önemliydi. Taç giymesi Pentecoste'de yapıldı ki Kutsal Ruh'un inişini ve "Efendimizin kutsanmışı" imparatora yönelik manevi yağlanma olgusu ile birleştirmeye olanak veriyordu. Kendi oğlu II. Romanos 946 Paskalyası'nda, torunları II. Basileios ve VIII. Konstantinos, sırasıyla 960 ve 962 Paskalyası'nda taç giydiler.

AZİZLER VE KÜLTLERİ

Antikçağ'dan miras alınan inanç şehidi azizlik modeli, birkaç yeni şehit verilen İslam'a boyun eğen topraklar dışında yok olmaya yüz tuttu. Ancak anılan veya kilise fresklerinde resmedilen azizlerin büyük bir çoğunluğu Roma döneminin şehitleri olmaya devam etti. İkonoklazma kavgası, bir önceki yüzyılda Din Savunucusu Maksimos'un ölümüne benzer şekilde ölmeseler de, inançları nedeniyle acı çeken din savunucularının sayısını artırdı. Bu şekilde Genç Stefanos ve Sardesli Euthyme şehitler arasında sayılabilir.

Ortaçağ azizleri genellikle çilecidir Antonios'un yolunu takip ederler: "Çöle", Bithynia Olymposu'nun veya Athos'un ormanlık dağlarına çekilirlerdi. Burada şeytanlarla savaşır, onlara karşı Tanrı'ya boyun eğişleri sayesinde zafer kazanır ve bundan mucizevi güçler kazanırlardı. Aynı şekilde, Ortodoks ilahiyatını geliştirmek ve Kutsal Kitapları aydınlatmak için Kilise Babaları'na dayanan Theodoros Stouditis gibi inanç doktorlarını da sayabiliriz. Laikler arasında azizlik pek az ve evli aziz ve azizeler iyice seyrektir.

Bizans azizi, kilise kariyeri veya manastır hayatı uğruna dünyaya sırtını çevirmeden önce bazen yüksek mevkileri işgal etmiş olabilirdi. Düşünceleri okuma ve geleceği görme en prim yapan hasletlerdi. Aynı muhitten çıkmış aziz, aristokrasinin manevi babası olurdu. İmparatorlara tavsiye verir (Galesioslu Lazaros IX. Konstantinos'a, Fileolu Kyrillos I. Alexios'a) veya kendileri tarafından donatılan ve korunan bir manastır kurardı (Mihael Maleinos, Athoslu Athanasios, Patmoslu Hristodoulos). Ayrıca toplum seçkinleri arasına da alınırlardı [Deroche, 710]. XII. yüzyılda, seçkinler, din adamları da dahil olmak üzere, çileciliğin en gösterişli şekilleri konusuna şüpheci bir tutumla yaklaşırdı, ancak I. Manuel eski bir *salos* (aziz "meczup") olan Kudüslü Leontios'u tahta çıkardı.

Azizliğe ulaşma, nam kazanma ile bir manastır veya bir ailenin – soylular sınıfının artan etkisi kendini hissettirir– kendilerinden birini, metinler, azizin hayatı, mucize anlatıları ile desteklemesi üzerine olurdu. X. yüzyılda, belli bir sınıflandırma, VII. Konstantinos'un itkisiyle Konstantinopolis *synaksarion*'u yazılıp, Simeon Metafrastis kayda değer bir güçlükle karşılaşan *Menologia*'sını bir araya getirdiğinde, yapılmış oldu (bkz. böl. XIV, s. 342).

Azizlik, azizin mezarında meydana gelen mucizelerle onaylanırdı. Azizler bazen Cennet'te olduklarının kanıtlarını, kalıntılarından sızan parfümlü yağ veya güzel bir koku ile sunardı (Demetrios ve Myresli Nikolas'ın myron'u). Bir kere azizin mucizeleri mucize külliyatı veya *Hayatlar* ile dolaşıma girdiğinde, kalıntılarını muhafaza eden ibadet yerlerine hac yolculukları düzenlenebilirdi. Selanikli Demetrius, Myresli Nikolas, Theodoros Eukhaites, Antakya yakınlarındaki Samandağı'ndaki Sütuncu Genç Simeon gibi bazı azizler için hacılar uzun bir yolu göze alırdı. Bazı şifa ibadethaneleri, örneğin *anargyroi* (parasız) Aziz Kosmas ve Damianios'unki ya da Konstantinopolis'teki Artemios'unki doktorların ümidi kestiği veya tedavi görecek parası olmayan hastaları çekerdi. Bu hac ibadethaneleri iyileşen hastaların bağışlarını alır, bu da kiliselerini güzelleştirme veya misafirhanelerini büyütme olanağı verirdi. Aynı zamanda, X. yüzyıldan itibaren giderek daha fazla Bizanslı Kudüs ve Kutsal Mekânları ziyarete gitmeye başladı.

TASVİRLERİN YERİ

VII. yüzyılda, dinî tasvirler, sadece ibadethanelerde değil, özel mekânlarda da yaygınlaştı. İsa, Meryem ve azizlerin hayatından sahneler birçok kiliseyi süslüyordu. Bu anlatıcı tasvirler bazen İsa ve azizlerin portreleri ile bitki ve hayvan dünyasından tasvirlerle yan yanadır. Bitki ve hayvan dekorlu mozaikler, belki de Hıristiyanın seçilmişlerin eşliğinde ikamet edeceği Cennet bahçesini Kilise'nin vaat ettiğini hatırlatma amaçlıdır [Maguire, 740]. Müminler orta sahında ayindeyken, üzerlerinde azizler ve azizeler korteji onlara eşlik eder ve apsiste Bakire veya İsa, genellikle havariler tarafından çevrelenmiş şekilde onları beklerdi. Hıristiyanların göslerinin önünde onlara inancın gerçeklerini anlatan temsiller bulunurdu: İnsan, ancak gücünü ve Tanrısallığını gösteren pırıltılı bir kiyafet giymiş bir İsa; misafirperver ve anaç olmakla beraber hükmedici bir Bakire; acılar çeken, yakın ve ulaşılabilir azizler. Demek ki, bütün dekor halkın eğitimi için yerli yerine koyulmuştu.

Antikçağ'ın sonunda ve Erken Ortaçağ'da taşınabilir Hıristiyan tasvirleri çoğaldı: Küçük ikonalar, hac eşyaları (Kutsal Toprak testicikleri, aziz kasideleri). Hıristiyan motifleri giderek günlük hayat eşyalarını işgal etmeye başladı: Çoğunlukla mitolojik klasik motifler giderek silinirken, bunlar sofra kap kacağı, lambalar, mücevherler, kıyafetlerdi.

Hıristiyan sanatı portre, zaten son derece kurallı olan ikonayı ön plana çıkartıyordu zira azizin manevi özelliklerini göstermesi gerekiyordu. Hıristiyanlar portresi aracılığıyla dualarını bir azize etmeyi tercih ediyor, onunla kişisel bir bağ kuruyordu ki, bu da muhtemelen ikonaların başarısını açıklıyordu.

Antik dünyada tasvir kişinin yerine geçebiliyordu. Hıristiyanların tasvirlerle ilişkisi yüzyıllarca Tanrı veya imparator heykelleri etrafındaki ritüel davranışlar ile yoğrulmuştu. Bağlılık, siyasi veya dinî boyun eğiş, tasvirlere, özellikle de imparatorunkilere saygı ve sunular suretiyle görünür kılınıyordu.

Erken Ortaçağ süresince, içindeki gücü kontrol edebilmek için bir tasvire sahip olma kaygısını kenara yazılabilir. Yetke tasviri ile inancın anlatısının birleşimi azizi temsil eden ve gerçeğini anlatan ikonanın yaratışına neden oldu: Cennet'e muzafferane giriş. Buradan gücü akıyordu. Aziz, tasviriyle, imparatorun kendisininkiyle olduğu gibi, bir tutulduğundan, tasvir dileklerin aracısıdır. Eskiden ibadet yerine sabitlenmiş ve kalıntılarına bağlanmış olan aziz, şimdi tasvirinin olduğu her yerde yardıma çağrılabilir. İkonaların gelişiminin çıkış noktası, Aziz Menas ve Aziz Simeon'unkiler gibi, büyük şifa ibadethaneleridir. Onların ibadethanelerine dua etmeye gelen hacılar, beraberlerinde tasvirini aldıkları azizin korumasını götürürler. Evlerine onu koyar ve hastalık veya felaket durumunda ona başvururlar. Demek ki, bu

tasvirler, azizlere yönelen, ancak tasvirleri önünde yapılan tapınma veya yalvarışlara maruz kalma sinyalleri vermeye başlamıştır. Azizin tasvirlerinin artması, korumasını ve her yerdeliğini daha belirgin hâle getirir [Kislinger, 729; Guillou-Durand, 886].

Dekor tasvirinden, kült tasvirine bu dönüşüm, bundan böyle doğaüstü olanın gücüne sahip olan dinî tasvirin tarafsızlığının kaybını gösterir. Bu olgu, bu dönemin trajik durumlarda kendini korunmuş ve imdadına koşulmuş hissetme ihtiyacı ile gayet güzel açıklanabilir. Ancak bu değişim fark edilmeden geçemezdi. Aslında eskilere göre, Tanrıların temsili, özellikle de heykellerinde, Tanrısallık barınabilirdi. Pagan heykellerin esinlediği korku, onların içinde olduğu düşünülen güçler ile doğru orantılıydı. Bu hatıraların henüz pek canlı olduğunu anlıyoruz ve Pagan heykel ve tasvirler konusunda hâlâ mevcut bu korku, bazı Hıristiyanların kaşlarını kaldırmasına neden olabiliyordu [Dagron, 572].

Kötü ve iyi tasvirler arasında sınıflandırma yapmak tasvirleri hiçbir muğlaklığa mahal bırakmaksızın teşhis etme isteğine vardı. Amaç, İsa veya azizlere benzeyen bir tasvirin içine, Pagan bir Tanrı gelip yerleşemeyeceğine göre, zira tasvirdeki varlıkları onları kovacaktır, her türlü karışıklığın önüne geçmektir. Akheiropoieta (insan tarafından yapılmamış) tasvirler hakkındaki efsaneler bu muğlaklığı, modelleriyle tamamen benzerliği onaylayarak, çözmeye çalışır: Tanrı'nın annesinin, Aziz Lukas'ın Bakire'nin huzurunda resmetmiş olması gereken bir tasviri mevcuttur. Azizler rüyada, yeryüzündeki tasvir ve göksel yüzlerinin kimliğini onaylamak için görünürler. Benzeme olgusu ve resmedilen şahsın mevcudiyetinin ta kendisi iç içe geçmiştir. Yaptığı konuya oranla bir ikona ressamının orijinalliği sorunu söz konusu edilmez. Her türlü değişiklik, tasvir ile prototip arasında, dinî tasvirlerin savunucusu olan Tasvir Dostlarının (ikonophiles) kelime dağarcığını kullanacak olursak, bu varoluşsal, neredeyse fotoğrafik bağı koparma riski taşır. Bu nedenledir ki, II. İznik Konsili tasvirin kendisinin üzerinde, azizin adı ve sahneyi belirtme gerekliliğini getirmiştir.

Tasvir içindeki mevcudiyetlerini veya daha doğrusu tasvir aracılığıyla kendilerine hitap edenlere karşı içten ilgilerini kanıtlamak için, azizler mucizeler gerçekleştirir. Güçlerini göstermek için, tasvirler konuşur, kutsal yağ veya gözyaşı akıtır veya saldırıya uğradıklarında kanarlar. Yahudilerin kötü davranıp, deldiği bir Çarmıh tasvirinden, İsa'nın yan tarafından çıkan gibi su ve kan çıkmıştır. Müminleri, özellikle de Theotokos'unkini korurlar. Bakire, Maurikios'un (582-602) iktidarından bu yana paraların üzerindeki Zafer'in yerini almıştır. Bakire'nin ikonaları, görmüş olduğumuz üzere, Konstantinopolis'i, kentin farklı kuşatmalarından korumuştu.

Tasvirin gücü hakkındaki bu inanışlar, tasvirin bazen şifa niyetine kullanımını getirir, artık bir karşılaşma, bir iletişim aracı değil, ilaca dönüşmüştür. Aziz Kozmas ve Damianos'un *Mucizeler*'inde, bir ikonanın boyasını biraz kazıyıp, içine kattığı iksiri içen bir kadının şifa buluşu anlatılır.

Dolayısıyla, Bizans dünyasında tasvirle kurulan ilişki özeldir. Bizans Kiliselerini dolduran birçok azize dua etmek mümkünse de, azizler dünyası arasındaki bu bağı kurmak üzere giderek daha fazla imtiyazlı ikona bulunuyordu. Bu ikonalar ibadet yeri ile sahını ayıran koro yerinin bariyerine yerleştirilmişlerdi ve ziyaretçinin gözünün odak noktasındadırlar. Burada, dünyevi Kilise ile cennetteki Kilise üyeleri arasında bir alışveriş söz konusudur. Bu alışverişin tüm maneviyatı Bizans dünyası, sonra da Ortodoksluk'ta, ayırt edilebilir temel bir karakteristik oluncaya dek işlenmiştir.

TASVİR ELEŞTİRİSİ GELENEĞİ

Tasvirler önünde tapınış ve bunların sihirli kullanımı hep tek ses oluşturmamıştır. Bizans Hıristiyanlığı, Tanrı'nın ve canlıların temsili konusunda *Eski Ahit*sel eleştirileri miras devralmıştır. Bu *İncil*sel miras, Hıristiyanlığın ilk dönemindeki anikonizmi (temsil yasağı) bir yere kadar açıklar. Ancak, Ortaçağ'ın başları, Eski Yasa'nın yeniden okunması zamanıdır. Mümkün olduğunda *İncil* yasakları tekrar başlatılır veya koşullara uydurulur. Kiliselerde din adamlarına ayrı bir yer ayrılmasının doğrulaması Kudüs Tapınağı ile Kiliseler arasında bir nevi denklik kurulması ile yapılmıştır. Hıristiyan ibadethanesi azizlerin azizidir. Bu nedenle, *Eski Ahit*'e göre en ciddi günahın putperestlik olduğunu hatırlatan seslerin yükselmesi doğaldır: Tasvirler yapmak ve onlara ibadet etmek. Hıristiyan olsa da tasvirler huzurunda putperestlik riskine karşı muhalefet eskiye dayanır ve İkonaklastlar bunu hatırlatmaktan geri kalmazlar: Kaesarealı Eusebios ve Salaminli Epiphanos'un her ikisi de tasvire karşı ya çekince koymuş ya da sağlam şekilde karşı koymuştur.

Putperestlik riski dışında, teolojik motivasyonlar da İsa, melekler ve hatta azizleri temsil etmeye kalkışan tasvirlerin reddini haklı çıkarır. Tasvirlerin eski bir eleştirisinde, tasvir yalancılıkla suçlanıyordu zira ne canlıyı ne de daha da zoru, varoluşun gerçekliğini, aynen temsil edemezdi. Dolayısıyla, İsa'yı uygun şekilde temsil etmek imkânsızdı, zira onu insan olarak resmetmekle ancak insanlık yönü temsil edilebilirdi. Tanrısallığını resmetmek imkânsızdı, zira Tanrı kısıtlı değildir; ancak bir tasvir, doğası gereği öyledir, dolayısıyla hiçbir şekilde Tanrısallığın gerçekliğini anlatamaz. Aynı ilhamla, serzenişler meleklerin tasvirlerine yöneltilmiştir çünkü tasvirler onların manevi doğalarının hakkını

veremez. Bu eleştiriler önce tasvirlere karşı noktasal hareketler, sonra İmparatorluk ikonoklazması çerçevesinde daha sistematik bir harekete dönüşmüştür.

Bununla birlikte, 843'ten sonra hâlâ, tasvirlerin aracılığına karşı sesler yükselmekteydi. Bunlar, Tanrı ile alışılageldik aracılar olan ayinler veya tasvirler olmaksızın, doğrudan ve mistik bir ilişki kurulması taraftarı, bazı yazarlar idi.

MİSTİK EĞİLİM: YENİ İLAHİYATÇI SİMEON

Mistisizmin eski kökleri, çöl manastırcılığı maneviyatında bulunur. Bu gelenek, Ortaçağ'da capcanlı kalmıştır. 976'da, Yeni İlahiyatçı Simeon, Stoudios Manastırı'na girmiş, burada Kutsal Ruh'un hissedilir bir deneyimini yaşayıp, İsa ile karşılaştığı iddiasında bulunmuştur. Simeon'un ayin veya kurumsal aracılıklar sırasında verilmiş olan doğaüstü işler yapma bilinci vardı. Doktrininin en polemik bölümü günah çıkarma kısmıydı, zira ona göre, günahları affetme gücü İsa tarafından, Kutsal Ruh aracılığıyla havarilere verilmişti (Jn 20). Piskoposlar tarafından hor görülünce ise papaz olmadıkları hâlde günah çıkartabilen keşişlere yöneldi. Simeon din adamlarının aracılığını hepten reddetmiyordu. Ökaristinin ancak bir papaz tarafından yapılabileceğinin farkındaydı, ancak önceliği görev ve atanma yerine, karizma ve manevi deneyimi tanıyordu [Dagron, 206].

Bu zıtlaşma sinodun önüne çıkarılmasına neden oldu. Onu, aziz olarak tanınmamakla birlikte, 986'da ölen manevi babasına tapınma eleştirisi getirdiler. 1009'da sürgün edildi, Khrysopolis civarında bir müritler halkası oluşturdu, on bir sene sonra burada öldü. Kalıntıları Stoudios'a otuz sene sonra taşındı ve öğrencisi Nikatas Stathatos, azizliğinin tanınmasına giden yolda ilk halka olan, *Hayat*'ını yazdı. Bizans Kilisesi o dönemde tartışmalı unsurları bütünleştirmekten kaçınmıyordu.

Daha da fazlasını, sadece ve sadece onları kınayan hükümler aracılığıyla tanınan iki ruhani, Vlahernalı Theodoros (1094-1095) ve Konstantinos Khrysomallos'un davasının gösterdiği üzere yaptı. İki vakada da, sinod önceden suçlananların Messalien olduğunu ilan etmişti. Heresiologlar henüz yeni doktrinleri antik sapkınlıklara bağlıyorlardı, bu da teolojik farklılıklar konusunda kesin bir görüş sahibi olmamıza izin vermiyor [Gouillard, 719; Rigo, 283 ve 311]. Elli yıl arayla, ikisi de Kutsal Ruh'un hissedilebilir deneyimini yaşadıklarını iddia ettiler. Theodoros Tanrı'yı gördüğünde ısrarcıydı, Khrysomallos ise vaftizin uyuklayan affediciliğini uyandıran dine girişinde. İkisi de manevi karizmayı din adamlığı kurumunun üzerine koyuyordu. Hiçbiri keşiş değildi: Theodoros Vlahernada ruhban, Khrysomallos ise laikti; ancak ikisi de, Simeon

gibi, dönemlerinin Kiliše akıntısının tersine yüzüyorlardı [Gouillard, 287]. Onların mahkûmiyeti Ortodoksluk Synodikon'una kaydedilmişti.

MANASTIRCILIK

Ortaçağ manastır hayatının çilecilik, tövbe ve dua üzerine kurulu antik biçimlerini muhafaza etti. Bu hayat, yalnız veya bir arada devam ettirilebilirdi. Yalnız hayatta ermişlikten, bir arada yaşamda kenobitizmden bahsedebiliriz. Ayrıca hafta içinde ermişliği ve hafta sonu ayin ve cemaat biraradalığını birleştiren hücreler de vardı (bkz. Flusin, *NC* 1, s. 248). Kenobitik cemaatlerde, dua sabit saatlerde düzenlenmişti (saatler ayini) ve Yaradan'ın daimi bir övgüsü olarak algılanırdı.

Keşişler ilke olarak mütevazı ve kişisel yoksulluk içinde yaşar, el emekleriyle çalışıp, hiçbir eşyaya sahibi olmayıp, cemaate bırakırlardı. Onların misyonu şeytanlarla savaşıp, başkaları için dua etmekti. Bizans İmparatorluğunda imparator ve Hıristiyan halkın esenliği için dua ederlerdi.

Bununla birlikte, İmparator İustinianos kenobitik cemaate herkes için bir yenilik dayattı. Keşişler bundan böyle çoğunlukla bu cemaatlerde yaşayacaktı ve bu kadınlar için neredeyse sistematikti. Ne ki, çilecilik manastır hayatının en yüksek mertebesi olarak kaldı. Ermişlik hayatının, mağarada veya bir sütun üzerinde yaşamak gibi, farklı şekilleri vardı. Sütunculara daha geç dönemde, başkent yakınlarında bile rastlanırdı. Daha sık rastlanan ise ermişlerin manastırdan biraz uzakta bir hücrede yaşamayı kabul ettirmeleriydi.

MANASTIR KURMAK

Burada her şeyden önce söz konusu olan, kendisinin ve isim listeleri mezarlıkta mevcut olan akrabalarının ruhlarının esenliğini, geçimlerini sağlayacak kadar bir gelir karşılığında manastırın kurucuları, *ktittores*, için dua edecek keşişleri tutmak için para bırakmak suretiyle, sağlamaktı. Eşitliğin yerini, hiyerarşi (büyük ve küçük urbalı keşişler, soylu ve sıradan diyakozluklar); gönüllü yoksulluğun yerini yükselme startejileri çerçevesinde hediyeler verebilme olanağı yaratan özel mülkiyet almıştı [Krausmüller, 730]. Dünyadan çekilen soylular bazen yanlarında hizmetkârlarını da tutuyorlardı. Galesion Dağı'nda durum daha iyi değildi: Gevşeklik, özel mülkiyet, toplumsal ayrımlar, ortak yemek yemeği reddetme [Thomas, 764]. I. Alexios döneminde Oxeialı İoannes Konstantinopolis'teki Hodegoi Manastırı'nı da eleştirir [Angold, 686]. Kuşkusuz, edebî *topos*'ta orta yolu bulup, bu şikâyetleri itidal ile değerlendirmek gerekir. Yoldan sapmaların bilincinde olan keşişler, manastır idealinin kaynağına geri dönmeye çalışırlar. Stoudioslu Theodoros'un

reformları, IX. yüzyılda, keşişlerin eşitliği, her türlü mülkiyetten vazgeçme, *higoumenos*'a tam biat içeren Basileios kinobitizmine geri dönüş öngörmüştür [böl. I, 10, Fatouros, 103]. XI. yüzyılda, Konstantinopolis çevre mahallesindeki Theotokos Evergetis'te ikinci bir reform hareketi başlamıştır. *Typikon*'unda [Byzantine monastic... 80, t. 2] keşişlerin hepsinin eşit, ortak yaşamın katı, gönüllü yoksulluğun ise mutlak olduğu yazar. Bu reform benzerlerini yaratmıştır: Kekharitomene, Kosmosotira, Philathropos *typika*'sı gibi...

Demek ki her manastır, kurucusu tarafından kaleme alınmış, Pakomios ve Basileios'un antik kurallarından esin alan, bir *typikon* (iç yönetmelik ile ayinsel ritüel) ile yönetilirdi. Stoudios (IX. yüzyıl) veya Evergetis (XI. yüzyıl) gibi bazı *typika*, örnek teşkil etmiştir. Kendi manastırını kurmaya çalışan Karadağlı Nikon, XI. yüzyılda birbirine benzeyen iki *typika* bulamamaktan yakınır [Galatariotou, 714].

Doğu, hiçbir zaman Batı'dakine benzer büyük manastır tarikatleri görmemiştir. Bununla birlikte Kutsal Athos Dağı, kenobitler ile çileciler, büyük manastırlar ile küçük kurumların ilişkilerini düzenlemek üzere hiyerarşik bir organizasyona sahipti. Tzimiskes *typikon*'u (972) *Protaton* (Athos cemaatleri yetkililerinin meclisi) Konsili'nde, yalnızların temsilini de öngörürken, Konstantinos Monomakos'unki (1052) kelliot veya esykhasmos'larınkini bir *koinobion*'a bağlamaya çalışır. Küçük cemaatler büyük manastırlara bağımlı kılınır (Lavra, İviron, Vatopedi) ve *protos* üstünlüğünü higoumenoslarınınkine kaptırırlar. Manastırlar, onları civarın piskoposluğunun manevi ve disipliner yetkesi altına alan kanonlarla dikkatlice çevrelenir (Khalkedon 4. Kanon, 861). En önemli kuruluşlar, stauropegion (haç dikme hakkı) nedeniyle, imparatora ve diğerleri de patriğe bağlanır. XI. yüzyıldan sonra, birçok manastır özerkleşir, piskopos denetim hakkını korusa da, higoumenosları veya kurucularının ailesinden başka kimseye tabi değildirler.

YENİ BİR MANASTIR COĞRAFYASI

Bithynia'da ilk atılım

Arap fethi Bizans manastırlarının haritasını altüst etti, zira manastırların ilk geliştiği eyaletler Mısır, Suriye ve Filistin Müslümanların eline geçtiler. Sina'daki, IX. yüzyılda Aziz Katherina'nın yönetimine geçen Çalı Manastırı veya Filistin'deki Aziz Sabas gibi bazı merkezler faal kalıp, bazı kopuş dönemleri dışında İmparatorluk ile ilişkilerini sürdürdü. VII. ve VIII. yüzyılın finansal krizi önemli yeni kurumların kuruluşuna aynı şekilde olumsuz etki etmiştir. Konstantinopolis ve İmparatorluk dahilinde kalan eyaletlerdeki manastırların kaderini

bilmiyoruz, ancak Stoudios, başkentte Abramiler, Bithynia'da Kathara gibi bazıları hayatta kaldılar.

VIII. yüzyılın ikinci yarısında, 787 İznik Konsilinde bulunan higoumenosların listesinin tanıklık ettiği üzere, Bithynia'daki Olympia civarındaki geniş, vahşi ve ormanlık, ancak denizden başkente yakın olan bu bölgede kuruluşlar çoğaldı. Birçok neden bu açılımı açıklar: Tekrar güvenliğin sağlanması, Konstantinopolisli soylular tarafından sahip olunan geniş beylik araziler ve aralarından bazılarının İkonoklast siyasete karşı olup, başkentten uzak olma istekleri. Zamanın kurumları arasından birçoğu Ikonodüllerin seçkin temsilcileriyle alakalıdır. *Kronik*'in yazarı, Din Savunucusu Thefanos, Agros Manastırı'nı ailesine ait bir beylik araziye inşa etmişti; tıpkı Stoudios'un müstakbel higoumenos'u Platon ve yeğeninin, kendi aile arazilerine Sakkoudion'u kurmaları gibi. İkonaklazma'nın sonunun gelmesi bu genişlemeyi bitirmedi ve X. yüzyılda Mihael Maleinos Kyminas Dağı'na yerleşti. XI. yüzyılda Güzelpınar'da keşiş olan Mihael Psellos, artık yeniler kurulmasa da, manastır hayatının Bithynia'da hâlâ faal olduğunu bize söyler. Türk fetihleri buna darbe indirmiş, ancak XII. yüzyıl sonunda, Eleigmoi'nin yeniden kuruluş *tyoikon*'unun kanıtladığı üzere, yeniden dirilmiştir [Auzépy, 980].

Küçük Asya'da bulunan manastırlar konusundaki bilgimiz, Bithynia dışında, bölük pörçüktür. Trakyalıların komutanı Mihael Lakhanodrakon'un, eyaletinin Ikonodül keşişlerine karşı sürdürdüğü sürek avı, burada hâlâ manastırların bulunduğunu gösterir. Latros, atılımını ancak X. yüzyılda, Pavlos'un etkisiyle ve Galesion ise bir yüzyıl sonra Lazaros sayesinde yapar. Pontos'ta, Trabzon bölgesi, birkaç kurum çeker, ki bunların içinde bir de aziz onuruna fuarı olan Aziz Eugenios Manastırı da vardır. Kapadokya manastırları, genellikle mütevazı boyutlardadır, şimdi ancak yazılı kaynaklarda varolan abideleri ile tanınırlar. Türk fethi, Anadolu manastırlarının, özellikle de Kapadokya'dakilerin faaliyetlerine son vermemekle birlikte bazı keşişlerin XI. yüzyıl sonlarında kaçmasına neden olur, bunlardan biri olan Khristodoulos, Latros Dağı'nı terk edip, I. Alexios'un desteğiyle Patmos'ta Teolog Aziz İoannes Manastırı'nı kurar.

Balkanların yeni atılımı

X. yüzyılın son çeyreğinde, Halkidiki'deki Athos Dağı'nda ikamet eden anakoretler (inzivacılar), Lavra ve İviron'un kurucuları olan İberyalı Athanasios ve İoannes'in siyasi desteğe ve büyük kaynaklara sahip keşişlerinin gelişini önleyemedi. Uzun sürede kazanılan başarıları, gelmeleri için yenilerini cesaretlendirdi ve XI. yüzyılda yarımadada bir dizi kenobitik büyük kurumlar yükseldi: Vatopedi, Dokheiariou

bunlardan ancak başlıcalarıdır. Böylece, Kutsal Dağ, Bizans manastır hayatının başlıca merkezi oldu. XI. ve XII. yüzyıllarda yabancılar yerleşti: Amalfitanlar Manastırı'nda Latinler, Aziz Panteleimon'da Ruslar, Khilandar'da ise Sırplar gibi.

X. yüzyılda Yunanistan'da Beotia'da Hosios Lukas ve zengin soylularca yeniden fethedilen Balkanlarda, büyük Domestikos Gregorios Pakourianos'un Bulgaristan Başkovo (XI. yüzyıl sonları) veya Sebastrokrator İsaakios'un Trakya Bera'da inşa ettirdiği dev kompleks *Kosmoseteira* (XII. yüzyıl ortası) gibi başka manastırlar da kuruldu. İmparatorluğun genel refahı orta boyutlu birçok başka kurumun da meydana gelmesini sağladı ki bunların izlerini ancak *typikon*'ları aracılığıyla biliyoruz.

Başkent de yaratıcı bir atılımdan nasibini aldı. Hâlâ Evergetisli Theotokos gibi, keşişler tarafından kurulan manastırlar varsa da, büyük çoğunluğu imparator ve imparatorun ailesince yaptırılmıştı (bkz. böl. XI. s. 266).

Manastırların serveti

Yoksulluk düzen bozukluğuna neden olduğundan, manastırların sınırları yeterli gelir garantisinden geçiyordu. *In Trullo* Konsili, Khalkedon'u tekrar ele alarak, manastırları, malları devredilemez özel hukuk kurumları yapmıştı. Kanun bu katılığı daha da pekiştirdi. İustinianos, tüm manastırlara, İmparatorluğun esenliği için dua etmeleri gereken keşişlerin gereksinim duyduğu tüm malların sağlanmasını zorunlu tuttu (nov. 67).

Manastırlar yardım aktivitelerinde, müminlerin bağışlarını çekme kapasiteleri nedeniyle, giderek daha fazla yer tutmaya başladılar. İmparatorlar, manastırlara yetimhaneler ve hastanelere gerekli fonları tahsis ederek emanet etti ki, bu büyük bir servet gerektiriyordu. İmparatorluk statüsünde olan en önemli manastırlar, higoumenos'unun başkentte etki sahibi olup, vergi avantajları ile toprak ve nakit olarak bağış, bazen de yıllık *rogai* elde edenlerdi. Bu kuruluşlar, tüm diğer büyük mülklere benzer davranışlar gösterdi, topraklarını büyütmek, Kilise hazinesi adı altında taşınmaz mallarını artırmak gibi. Stoudios gibi en büyük manastırlarda, keşişlerin hiyerarşisi, kurucunun akrabalarından başlamak üzere, büyük oranda toplumunkini yansıtıyordu.

VIII. yüzyıldan itibaren bu dikkate değer zenginleşme iki tür tepkiye neden oldu, biri ahlaki idi; zihinleri, böyle bir bolluk ile manastır idealinin uyumu konusu meşgul ediyordu –vergi ve pareklerinden kira toplama görevi dururken dünyadan çekilmek zordu–, daha pragmatik olan diğeri ise işletme niteliği üzerine idi.

İşletmenin iyileştirilmesi

Manastırların durumu farklıydı. En küçükler aslında hızla kayboluyor, büyüklerin uydusu hâline geliyorlardı. En önemlileri, parek, hayvan ve nakit yerine daha çok toprak sahibiydiler. İmparatorlar, yasalarıyla manastır arazilerinin küçük mülk sahiplerinin aleyhine genişlemesini önlemeye ve aynı zamanda da higoumenosları sahip oldukları toprakları daha iyi işletmeye zorluyorlardı. Romanos Lakapenos'un (934/935), VII. Konstantinos (947) tarafından yeniden ele alınan bir noveli, manastırların köylülerin mülklerini almasını yasakladı [Zepos, 89, I, s. 205-214]. 964'te, Nikeforos Fokas yeni manastırlar kurulmasını ve onlara yeni mülkler verilmesini men etti; en iyisi keşişlere zaten sahip olduklarını işletme imkânı sağlamaktı (nov. 19). 996'da, II. Basileios, manastırın kendini çevirebilme olanağı olan, en azından sekiz keşişlik bir kuruluş olduğuna karar verdi; daha küçük bir kuruluş köylülere mecbur olan bir ibadet yeriydi. 1002'de, vergi dairesi karşısında, keşişlerle köylüleri birlikte mesul tuttu. 1057'de İsaakios Komnenos, manastır topraklarından bir bölümüne el koymaya cüret ederek, keşişlere kendilerini döndürmeleri için yeterli olduğunu düşündüğü kadarını bıraktı. Doğrusu, bazı kuruluşların serveti dikkat çekiciydi: 1050 civarında, İviron aşağı yukarı 4.500 ha toprağa sahipti.

Bu kurumların, yetersiz donanımlı veya düşen gelirli birçoğu, hızla yok olma tehditi altındaydı. Kilise soyluları, yeni birini kurmaktansa, perişan durumdaki bir manastırı restore etmek konusunda yüreklendirdi. Böylece manastırın ikinci *ktitores*'i olacak, öyle anılacaklardı. Zor durumdaki kuruluş kharistikarios olarak adlandırılan laik bir kişiye, ömür boyu emanet ediliyor, bir vârise de geçebiliyordu. Faydalanan kişi, manastırın gelirlerini alıyor, bunu keşişlerin gereksinilerini karşılamak için kullanıyordu. Finansal dengeyi kurabilmek için yatırım yapıyor ve bu sağlandığında manastırı sahibine veya özerkliğine iade ediyordu. Birçok manastırın kharistikariosu olan Mihael Psellos, onlara yatırım yaptığı için, onların refahı konusunda gerçekten kaygı duymuşa benzer.

Kharistikariosluk özellikle XI. yüzyılda gelişti, ancak raydan çıktı çünkü soylular özellikle de büyük manastırların patronluğunu alabilmek için yeterince nüfuzu olan imparatorun akrabaları zengin manastırlara el koyarak, keşişler aleyhine şahsi gelirlerini artırdılar [Ahrweiler, 448]. Ancak bu sistem suistimal edildi, zira kharistikarioslar kendi hesaplarına gelirlerine el koyarak manastırları çökertti veya zengin manastırlar onlara verilip, Kilise'nin birbiri ardına protestolarına neden olundu [bkz. Gautier, 674]. 1097'de Alexios Komnenos kharistikariosları, manastırları onları ele aldıkları durumda teslim etmeye mecbur etti; bundan böyle bu sonuncuların işletmesi maaşlı yöneticilere teslim edildi. Beri tarafta, kurucular manastırlarının bir laiğe teslim edilemeyeceğini belirtiyorlardı.

Daha genel anlamda, manastırların işletmesi X.-XII. yüzyıllar arasında kâhyalık görevi yaygınlaştırılarak, iyileştirildi. Pakourianos gibi kurucular, bir "bütçe" yapmaya dikkat ettiler ve kârı öngördüler. Büyük İmparatorluk kuruluşları veya *euageis oikoi*, tüm gerekli personelle donatılmış sekretalardı.

Eski, keşişleri tüm maddi kaygılardan uzak tutma düşüncesi, tamamen bir kenara bırakılmamıştı. XII. yüzyılda, keşişlerin hayat tazları üzerinden sert saldırılara maruz kaldığı dönemde (Theodoros Prodromos, Selanikli Eusthatios), Manuel Komnenos, Nikeforos Fokas'ın manastırların vergi muafiyetlerini artırıran novelini tekrar yürürlüğe koydu; böylece keşişlerin gelirleri arttı, ancak mülk servetleri değil; hükümdar Boğaziçi kıyılarında Kataskepe Manastırı'nı kurdu.

BÖLÜM XIV

Eğitim ve Yazılı Kültür

Bernard Flusin

Herakleios'un ölümünden, Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından zaptına kadar geçen beş buçuk yüzyıl, yazılı kültür açısından, VIII. yüzyıl sonundan itibaren uzun bir çöküş dönemiyle başladı, tam olarak Bizanslı bir kültürün atılım yaptığı, Komnenosların yüzyılının sonuna dek süren bir dönemle devam etti. Daha genel bir medeniyet tarihinin içine yerleştirilmesi gerekse de, burada söz konusu olan yazılı kültür, kendisi için araştırılmayı hak eder. Bizanslılar, aslında, *paideia*'da (öğretim, kültür) kendi kimliklerinin karakteristik bir özelliğini gördüler ve ona özel bir önem atfettiler.

Okuryazarlık düzeyinin pek bilinmese de, [Holmes-Waring, 806; Oikonomides, 836], Ön Bizans dönemine göre düşük olduğu bir toplumda bu kültür az sayıda seçkince muhafaza edilmiş, esasen Konstantinopolis'te yoğunlaşmıştı. Başkent okullarında edinilip, toplumsal ayrışma rolü oynamış ve imparatorluk ve bazı görevler için eğitimlilere ihtiyaç duyan Kilise idaresinde kariyer yolu açıyordu. Asimetrik iki bileşen, Hıristiyanlık ve Helenizm ve bunların toplamı bir önceki dönemde edinilmiş bir sonuçtu. Eski metinlerin, özellikle de Pagan Helenizmininkilerin, aktarılmasında, Bizanslıların rolü öylesine önemlidir ki uzmanlık araştırmalarının konusudur [Irigoin, 812; Reynolds-Wilson, 842; Wilson, 854] ve özel bir ilgiyi hak eder. Ancak yine de Hıristiyanlığın hâkim olduğu bu toplumda, dünyevi kültürün ikincil ve araçsallaştırılmış bir rol oynadığına dikkatimizi yoğunlaştırmalı ve gözümüzden kaçırmamalıyız. Bizanslılar için, klasik metinler öncelikle okul metinleridir, dil, şiir ve retorik öğrenmeye yararlar. Bunun ötesinde, sadece bazı eğitimliler daha nadir eserlere, okulda okutulan kısıtlı korpusun dışına, ulaşabilirler. Sıklıkla onları edebî değerleri için, özel içeriklerinden bağımsız olarak, incelerler. Retorik ama aynı zamanda sıklıkla mantık ve diyalektiğe indirgenmiş felsefe, "dışarı" yani din dışı bilgeliğin "hizmetkârı" olduğu bir "efendi" muamelesi gören Hıristiyan doktrin incelemesinin öncalışması

şeklinde görülürdü. Helen düşüncesinin efendi olarak hüküm süren bir Hıristiyanlıkla gerilim yaratması pek sık görülmezdi.

Genel olarak, Bizans'ta yazılı kültür İmparatorluğun çizdiği doğruyu izler. VI. yüzyılın ikinci yarısındaki kriz, sonra VII. yüzyıldaki istilalar ve Doğu eyaletlerinin kaybedilmesi ki kültürel olarak son derece önemlidir, "karanlık çağlar"a girilmesine neden olmuştur. Merkezî Küçük Asya'da, tek gerçek kenti Konstantinopolis olan yeni bir İmparatorluk düzenlemesi ile askerî durumun İsaurialı İmparatorlar döneminde istikrara kavuşması VIII. yüzyıl sonundan itibaren çizilip, IX. yüzyılda kesinleşen kültürel canlanma ile meyvelerini verdi.

İkinci İkonoklazma dönem sona erdiğinde, III. Mihael sonra da Makedonyalılar zamanında, edebiyat gibi başka sanatlarda da, yeni bir rönesans yaşandığı apaçık belli oldu. Böylece başlayan hareket kesintiye uğramadan devam etti. XI. yüzyılda ve Komnenoslar zamanında, ekonomik atılıma ve toplumdaki dönüşümlere, Bizans kültürü açısından özellikle parlak bir dönem eşlik etmiştir. Bu büyük çerçevenin içinde, araştırmaların yavaş yavaş araladığı birçok gölgeli alan vardır.

KARANLIK ÇAĞLAR

VI. yüzyılın sonundan beri, İmparatorluk sıklıkla, hem iyi bilinmediği, hem de kesin bir çöküş ile damgalandığı için "karanlık çağlar" olarak adlandırılan döneme dalar. Bu dönemin kesin sınırlarını betimlemek zordur. VI. yüzyıldan itibaren, dindışı edebiyat üretimindeki azalma hissedilir ölçüdedir ve bu olgu giderek belirginleşir. Herakleios döneminde, Georgios Pisides gibi bir şair veya Theofilaktos Simokattes gibi bir tarihçi, küçük bir geri dönüş oluştursa da, eğilimi aksine çevirmez. Edebiyat tarihi açısından iyi bir gösterge, tarih türü tarafından sunulur: Herakleios iktidarında 582-602 dönemini kapsayan bir *Tarih* yazan Theofilaktos ile Konstantinopolis'in müstakbel patriği Nikeforos'un, 602-769 yıllarına adanmış, 787'den önce kaleme aldığı Brevarium [Mango, 53] arasında hiçbir dindışı tarih bulamayız ve kaybolmuş metinleri dikkate almak gerekse de, Bizanslılar da, bunun tatminkâr olduğu yargısına varmamış olsalar gerektir zira Nikeforos, yazarken, başlangıç noktası olarak Theofilaktos'un kaldığı noktayı seçmiştir. Genel olarak, VII. ve VIII. yüzyıllarda, dindışı edebiyat yok olmuştur ve bize, bu döneme tarihlenebilecek pek az elyazması veya elyazması parçası ulaşmıştır. Edebî üretimin kuruması, kültürel bir krizin belirtisidir ve pek çok etkene bağlıdır [Haldon, 126]. VI. yüzyıldan bu yana hissedilen, kentlerin kan kaybı, geleneksel *paideia*'ya bağlı toplumsal sınıfın zayıflaması ile atbaşı gider. VII. yüzyılda istilalar, İmparatorluğu bundan böyle sadece Küçük Asya, Adalar ve Güney İtalya'ya indirgeyerek, olayı ciddileştirmiştir. Mısır, Filistin ve Suriye, kültürel merkezleri ile

kaybedildi ve Rum kültürü birkaç evde korunsa da, daha çok hayatta kalma mücadelesi olgusundan bahsedilebilir. Konstantinopolis'te bile, siyasi şartlar kültürel hayata hiç de uygun değildi. Savaş çabası, tüm enerjinin harcanmasına sebep oluyordu. Nüfus azalıyordu. III. Leon'un iktidarından önceki anarşi dönemi kültürden kalan ne varsa zayıflatmış veya yok etmişe benziyordu. III. Leon'un Bazilika Sarnıcı yakınlarındaki yerlerde "ekümenik bir didaskali", müritleriyle birlikte yaktırdığı efsanesi Ikonodül propaganda hesabına yazılabilir, ancak kuşkusuz VIII. yüzyılda, başkentte kamusal yükseköğrenim kurumu olmadığına tanıklık etmektedir.

VII. yüzyıl sonu ve VIII. yüzyılın çok büyük bir kısmının Bizans yazılı kültür tarihinin en karanlık dönemi olduğu yadsınamaz bir gerçekse de, hiçbir zaman tam bir kesinti olmamışa ve devamlılık çizgileri hep görülebilire de benzemez.

Dinî edebiyat, öncelikle, dindışı edebiyattan daha uzun süre canlı kalmıştır. İmparatorluk dışında, Filistin'de, Sinalı Anastasios'un eserinin tarihi VII. yüzyıl sonuna tarihlenebilir ve VIII. yüzyılda faal olan Damascuslu İoannes'inki [Louth, 827], hem daha geç hem de daha önemlidir. Filistin, Konstantinopolis ve sonra da Girit'te yaşayan Giritli Andreas çağdaşıdır. Konstantinopolis'te bile, Patrik Germanos görevden alınışından sonra (730) bile yazar ve eğer kendisinin veya yüzyıl ortasında Damascuslu İoannes'in ölümünden sonra, Kilise yazarları kaybolmuşa benziyorsa, burada bir miktar yanılsama da olabilir. III. Leon hükümdarlığından Thephilos'unkinin sonuna dek süren, İlk İkonoklazma, kartları karıştırdı: Tasvir yandaşları, İmparatorluk'ta kendilerini pek zor ifade edebilirken, İkonoklast eserler sonradan tahrip edildi. İkonoklast saftan günümüze kalanlar, sadece İmparator V. Konstantinos'un teolojik eseri *Peuseis*'ten parçalar ve 754'teki Hiereia Konsilinin kararlarından, inanç tanımıdır (*horos*). Tasvir savunucularına gelince, ancak II. İkonoklazma döneminde bol ve nitelikli eserler vermişlerdir.

Geç Antikçağ ve Ortaçağ Bizansı arasında bir köprü kurmak için, VIII. yüzyıl sonu ile IX. yüzyıl başı için yaşamaya devam ettiği belirli olan, Georgios Khoiroboskos'unki gibi bazı eserlerle bize kadar ulaşan, eğitim sistemine bakmamız gerekir [Wilson, 854].

750 ile 825 arasında belirsiz bir tarihte Konstantinopolis'te faal olan bu dlyakoz, belki de *khartophylaks*, bazı metinlerinde "ekümenik didaskal" sıfatını taşır, ki mânâsı muğlaktır, ancak öyleye benzer ki patrik ile özel bir ilişki içermez. Khoiroboskos bir gramercidir, Theodosios'un *Kanonlar*'ına (kuşkusuz 400 civarında kaleme alınmış bir morfoloji) çok uzun bir yorum bırakmıştır. Ayrıca Trakyalı Dionysos'u Tanrı ve Hephestion'un bir metrik incelemesine bir yorum kaleme almıştır. Khoiroboskos'un bir başka eseri, *Epimerismi in Psalmos*, ilahilerin (*psalmos*) dilbilimsel bir yorumudur ki eğer,

esasta, eğitim başka Paganların yazdıkları üzerine temellendirilirse de okulda bazı Hıristiyan metinler de okunduğunu hatırlatır: Bu, okumayı öğrenmek için kullanılan ilahiler ve başka bir düzeyde Nazianzenoslu Gregorios'un söylevleri için de geçerlidir.

Khoirboskos yalnız değildi. Tarihi belirsiz olmakla birlikte, Khoiroboskos'u önceleyen bir başka gramerci, İoannes Kharaks, Herodianos'tan (MS II. yüzyıl) esinlenen iki kısa deneme ve ayrıca Theodosios'un *Kanonlar*'ına bir yorum yazmıştı. Bu son eser, bizim tarafımızdan ancak 848'den 860'a kadar İskenderiye patrikliği yapan ve bu çalışmayı keşişliği sırasında, Dimyat Piskoposu'nun isteği üzerine gerçekleştiren Sophronos'un yaptığı kısaltmasıyla bilinir. Suriye ve Filistin'de, 800'e doğru bir başka gramerci, Mihael Syncellos'u buluruz, 810 yıllarının başında kısa bir sintaks denemesi kaleme almıştır, başlığından Mezopotamya'daki Edessa'da, yazıldığı bilgisine erişiyoruz.

Onuruna yazılan hayata göre, Mihael'in başını, Kudüs Patriği elleriyle tıraş etti, dilbilgisi, hitabet ve felsefe dersleri almaya davet edildi. Metriğe hâkimdi ve astronomi biliyordu. Aziz Sabas Manastırı'nda, en azından iki öğrencisini irfanından faydalandırdı: Bizans tarihinin, İmparator Theofilos'un işkence cezası sonucunda, "dövmeli" (*Graptoi*) kardeşler olarak tanıdığı Theodoros ile Theofanos.

Bu dosyanın tamamı, ki hagiografik metinlerin tanıklığı da eklenebilir, VIII. yüzyılda ve IX. yüzyıl başında, geçmişe, Erken Bizans dönemindeki, *grammatikos*'a benzeyen bir eğitim hâkimdir. Amaç değişmemiştir: Modern Yunancaya benzeyen konuşulan dilden ayrılan edebî Yunancayı okuma ve yazmayı öğrenmek söz konusudur [Browning, 791]. Okutulan kitaplar, Theodosios, Dionysios, Hephestion, aynı kaldığı gibi, kuşkusuz referans yazarları, özellikle de şairler, Homeros, Hesiodos, hatta Demosthenos gibi bazı nesir yazarları da değişmeden kalmıştır. Birçok sorun vardır. Bilhassa, bir önceki dönem mevcut olan üç düzeyli eğitim, *grammatistes*, *grammatikos* ve hatipinki, geçerli kaldı ve "hatip"in varlığı ve daha genel anlamda, *grammatikos*'un daha üst düzey eğitimi konusunda yeterli belgeye sahip değiliz. Hitabet, dilbilgisi gibi öğretiliyordu. IX. yüzyılda, Sardesli İoannes, Aphthonios'un *Progymnasmata*'sının bir yorumunu yazar. Burada, bu alanda da, karanlık çağların her döneminde, eğitimin içeriği sabit kaldı ve referanslar değişmedi. Felsefe ve quadrivium disiplinlerine daha seyrek rastlanır ve öğretmenin kişisel niteliğine dayanırdı.

Zikrettiğimiz isimler İmparatorluk ve VII. yüzyılda kaybedilen eyaletlerinde, birkaç öğrenim merkezinin ayakta kaldığını tespit etmemizi sağlar. Filistin kaydą değer bir rol oynamıştır [Mango, 830]. Bazı bü-

yük manastırlar, özellikle de Aziz Sabas, genel bir Yunan kültürünün muhafızı olmuşlardır. Damascuslu İoannes, patriğin yanında Kudüs'te faaldir [Auzépy, 693] ve eserlerinden bazılarını, örneğin büyük *Sacra parallela* antolojisi veya ilahiyat özeti *Pege gnoseos*'u kaleme almak için sahip olduğu kitaplar, Patrikhane veya ondan daha uzak olmayan Aziz Sabas'ta bulunabilir. Her halükârda bu manastırdadır ki, 800'e doğru, Konstantinopolis'te Methodios'un synkellosu olan Mihael, müstakbel "Graptoi"ye ders verir.

> Synkellos Mihael'in durumu sadece Edessa ve Kudüs'te Helenizmin hayatta kalması konusunda bir fikir verdiği için değil, İslamın Toprakları'ndaki bu evler ile başkent arasındaki iletişimi gösterdiği için de ilginçtir. Mihael, Theodoros ve Theofanos sonuç olarak Konstantinopolis'e V. Leon'un hükmünün başlarında varırlar. Kavgada tasvirlerin yanında yer alırlar ve 843'te Ortodoksluğun yeniden tanımlanması ile, Mihael Patrik Methodios'un synkellosu olurken Thephanos Graptos Nikaea makamına oturur ve litürjik şiirler kaleme alır.

Ancak İslam Toprakları'ndaki manastırlar, ne yalnızdı, hatta ne de Hellenizmin başlıca kaleleriydi. Damascuslu İoannes Mansurlu etkili bir aileden geliyordu ve dilbilgisi, hitabet ve felsefeyi de içeren eğitimini, Damascus'ta ailesinde almıştı. Böylelikle, Suriye'de, imtiyazlı ailelerin, çocuklarının bir önceki döneme benzer bir eğitimden faydalanmalarını istediklerini görüyoruz. Filistin dışında, kültürel rolleri için Mezopotamya'da Edessa, belki daha silik bir rolü olan Dimyat gibi bazı Mısır piskoposluklarını anmak gerekir. IX. yüzyıl başında, Sicilyalı bir dilbilimci, Theognoste yazdığı kitabı İmparator V. Leon'a ithaf etmiştir: Orta İtalya ve Syraküza unutulmamalıdır.

Başkentte de, hangi ortamda kültürün korunabildiğini görmemize izin verir. Büyük bir aileden gelen Patrik Germanos, VII. yüzyılda gözle görülür şekilde iyi bir edebiyat eğitimi almıştır. VIII. yüzyılın ortasında, daha az parlak olsa da, İmparatorluk idaresinde bir görev işgal etmesi için hazırlanan Stoudioslu Theodoros'un amcası Platon gibi bir kişilik, temel edebiyat eğitiminin yanı sıra teknik bir formasyon da almıştır. 784-806 arasında Konstantinopolis patrikliği yapmış olan Tarasios *protoasecretis* olduktan sonra, kendisi de V. Konstantinos altında, dilbilgisi ve hitabet derslerinden yararlanmıştı: Magister ve questator olan babası tarafından, VII. yüzyıldan beri bilinen ve IX. yüzyılda hâlâ en ünlü üyesi Patrik Fotios ile parlayan soylu bir aileye mensuptu [Efthymiades, 94]. Bu örnekler veya Din Savunucusu Thephanos ve Stoudioslu Theodoros'unkiler, Konstantinopolis sivil aristokrasisinde veya İmparatorluk idaresine yakın çevrelerde, bazı eğitimsel veya kültürel geleneklerin tüm IX. yüzyıl boyunca korunduğunu gösterir. Genel anlamda, *grammatikos*'a

tekabül eden "lise" eğitimi oldukça seyrek görülüyora benzer: IX. yüzyıl başında, Stoudios'un müstakbel higoumenos'u Nikolas, Girit'teki ailesinde okuma yazmayı öğrenmiş, ancak eğitimine devam edebilmek için Konstantinopolis'e, Stoudios Manastırı'na gelmesi gerekmiştir.

Bazı merkezlerde Geç Antikçağ'dakine benzer *enkyklios paideia*'nın kurusa bile, hayatta kalması, önemli bir devamlılık faktörüdür. Ancak VIII. yüzyıl sadece hayatta kalmaktan ibaret değildir. Ayrıca, sınırlı ve yavaş olmakla birlikte önemli yeniliklerden de bahsedilebilir. Dinî edebiyat alanında, bu dönemdedir ki yeni bir hymniografi, hepsi birçok kıtalık sekiz oddan oluşan "kanon" ortaya çıkmıştır, burada manastır ayini *orthos* sırasında söylenen dev bir şiirsel kompozisyon söz konusudur. Damascuslu İoannes, Maioumalı Kosmas ve Giritli Andreas adları, mekân olarak Filistin'de olan doğumlarıyla ilişkilendirilmiş, sonrasında Konstantinopolis ve Bizans manastırlarının tamamına yayılmıştır.

İki teknik yenilik ise kitap üretimiyle ilgilidir. İlki kâğıt kullanımıdır [Irigoin, 808, 809]. Geç Antikçağ'da, kitaplar için, iki cins malzeme kullanılıyordu: parşömen ve papirüs. VIII.-IX. yüzyıllarda, Mısır'ın kaybedilişinden sonra, papirüs kullanımı azaldı ve sayılmaz oldu. Parşömen tüm Ortaçağ boyunca kullanılmaya devam etti. Ancak Ortaçağ kopyacılarının, Arapların Çinlilerle olan temaslarından üretmeyi öğrendikleri ve VIII. yüzyılda İslam Toprakları'nda üretilmeye başlanan, kâğıtları da vardı. Bu arada, Bizans İmparatorluğu'nda kâğıdın Rum kitaplarının kopyalanması için kullanımı pek aheste gerçekleşti.

> İmparatorluk dışında, Suriye ve Filistin'de, birkaç karar ve birkaç elyazması kâğıt üzerine IX. yüzyıl hatta VIII. yüzyıl sonunda kopyalanmıştı (Vat. Gr. 2200, 800 civarı). İmparatorluk'ta, kâğıt üzerine kopyalanan kararların ilk kopyaları (Konstantinos IX. Monomakos'un khrysobulleri) veya elyazmalarını bulmak için X. yüzyılı beklemek gerekir. XIII. yüzyılda, Patmos Manastırı'nın kütüphanesinde (330 elyazması) kitapların beşte biri kâğıttır, bu malzemenin İmparatorluk'ta üretildiğine dair bir kanıt bulunamamıştır.

Bir diğer, çok önemli buluş, yazı tipidir. VIII. yüzyılda, Rumca elyazmaları onkial adı verilen yazı ile kopyalanırdı. Pek kullanışlı olmayan büyük harfler söz konusuydu: Her harf, tek tek ayrılırdı ve oldukça büyük birimlerden oluşurdu. VIII. yüzyılda bir başka yazı, küçük harf ortaya çıktı, bu onkialin dönüşümünden değil, kararlar için kullanılan, metinsel bir el yazısı şeklinde kitap kopyalama adaptasyonundan doğmuştu [De Gregorio, 798]. Küçük harf, bazı öz vasıflarını muhafaza etti: Harfler, onkialden çok farklı, daha küçük boyutlu ve birbirine bağlı idi [Irigoin, 811]. Daha kullanışlı, kopyalayanın işten ve yazılacak malzemeden tasarruf etmesini sağlarken, gayet okunaklı kalıyordu.

Tarihsel olarak, küçük harfin doğuşu, geçtiğimiz on yıllarda önemli gelişmeler kaydedilse de henüz karanlıktadır. Küçük harfle yazılmış en eski elyazması 7 Mayıs 835'te tamamlanmıştır ("Tetraevangile Uspenskij", Dört *İncil*'in Tanığı, bugün Sen Petersburg'dadır). Ancak küçük harfin ortaya çıkışı çok daha öncedir ve VIII. ve IX. yüzyılda yeni bir yazı ortaya koymak için denemeler yapılır. Bunlardan biri, başarılı olup kendini dayatmış, onkial'e VIII. yüzyıl sonunda ve IX. yüzyılda rakip olmuştur. Eski yazı özellikle itibarlı kitaplar için kullanılmaya devam etmiştir: Dindar Louis'ye, Bizanslı büyükelçiler tarafından 827'de sunulan Areopagoslu Pseudo Dionysos'un elyazması onkial ile yazılmıştır. X. yüzyılda, dönüşüm neredeyse tamamlanmıştır. Küçük harf, onkiali yok etmiş ve itibarlı yazı rolüne indirgemiştir. En eski küçük harf elyazmalarının bir kısmının büyük Konstantinopolis manastırı Stoudios çıkışlı olduğu gerçeği ile bir de Stoudioslu Theodoros'un amcası Sakkoudion higoumenosu Platon'un, VIII. yüzyılda değişik bir yazı ile elyazmaları kopyalamasının kuvvetle muhtemel olması, küçük harf tarihinde Stoudios keşişlerinin özel bir rolü var mıydı? sorusunu sormaya yöneltir. Biliyoruz ki, Theodoros, Stoudios Manastırı'nın higoumenosu olduğu andan itibaren, bir skriptorium kurulmuştur. Burada, IX. yüzyıldan beri ve kuşkusuz Sakkoudion'da VIII'den beri, dinî metinler için bir kopya merkezi vardır. Ancak Platon, Theodoros ve yoldaşlarının yeni yazının kaynağı olduğu şüphelidir. Bu yöndeki çalışmaların çok erken bir tarihte başladığı Filistin'i de düşünebiliriz. Ancak küçük harflerin belgelerde kullanılan bir el yazısının stilize şekli olması, İmparatorluk mühürdarlığına yakın çevrelerde de aramaya davet edebilir.

Küçük harfin ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasının çok büyük bir kültürel önemi vardır. Bundan böyle, Bizanslılar kitapları, yine de her dönemde pek az olsalar da, daha kolay kopyalamıştı. Diğer yandan, küçük harf, tek yaşayan yazı hâline gelmiş, eski metinlerin aktarılmasında büyük bir rol oynamıştır. IX. ve X. yüzyıllarda Yunan metinlerin tarihine damga vuran bir olay gerçekleşmiştir: Transliterasyon, yani antik metinlerin, Pagan veya Hıristiyan, onkialden küçük harfe geçirilmesi. Geçirilmemiş metinler, genellikle bize ulaşamamıştır. Antikçağ ve Erken Bizans dönemi metinleri üzerine bilgilerimizin, ne denli IX.-X. yüzyıl kopyacılarının ve onlara ısmarlayanların, faaliyet ve tercihlerine bağımlı olduğunu görebiliyoruz.

YENİLENME (VIII. YÜZYIL SONU-IX. YÜZYIL)

VIII. yüzyılın son on yıllarında, Konstantinopolis yazılı kültürü yenilenme sinyalleri vermeye başladı. Bu akım, başlangıcında başka faktörler tarafından maskelenmişken, IX. yüzyılın ilk yarısında hızlandı ve ilk bilge figürleri ortaya çıkmaya başladı.

784-806 arasında patriklik yapan Tarasios'un [Efthymiades, 94], biyografisini yazanın, onu metrik konusunda bir usta ve patrikliği sü-

resince harika bir hatip, ilahileri takigrafi ile yazıp, sonra güzel yazıya döken biri olarak tanımladığı, kariyerinden daha önce bahsetmiştik. VIII. yüzyılda, kültürlü bir din adamı olarak Tarasios'un çevresinin kültürlü insanlarla çevrili olması önemlidir: Onun yanında, önemli bir *Kronografi*'yi borçlu olduğumuz Georgios Synkellos faaliyettedir. Nikephoros'un durumu [Alexander, 783], kuşkusuz Tarasios'unkinen farklı değildir. VIII. yüzyılın ortasında doğmuştur, V. Konstantinos döneminde faal olan, *asekretis*'in oğludur. Biyografi yazarına göre, ki yine Diyakoz İgnatios'tur bu kişi, matematik dörtlüsüne (müzik, aritmetik, geometri ve astronomi) atılmadan ve özellikle Aristo felsefesi konusunda ısrarla durmadan önce, dilbilgisi ve hitabet çalışması içeren, genel bir eğitimden geçmiş olmalıdır (*enkylios paideia*). Bu geleneksel eğitime, babası gibi İmparatorluk mühürdarlığında bir kariyere hazırlanan Nikeforos, bir de takigrafi bilgisini eklemiştir. 780 yılına tarihlenebilen ilk yapıtı, *Breviarium*'dur, daha önce söylediğimiz üzere, uzun bir sessizlik döneminden sonra Bizans'ta tarih türünü yeniden canlandırmıştır. 806'da patrik olmuş, 815'te görevden alınmıştır. Bu arada ve 828'de tecelli eden ölümüne dek, İkonoklastlara karşı, onu tasvirlerin en önemli ilahiyatçısı yapan ve sağlam Aristocu eğitimini bize aktaran, tam bir dizi eser meydana getirmiştir.

Tasvirlerin bir diğer ilahiyatçısı, İkinci İkonoklazma döneminde yaşayan, bir keşiş, Stoudioslu Theodoros'tur (759-826). Nikeforos ile aynı çevreden geldiğinden, kuşkusuz amcası Sakkoudionlu Platon'unkinden daha ileri olmakla beraber, benzer eğitimden geçmiş olsa gerektir. Gerek manastır eserleri, gerek tasvirler lehine denemeler, gerekse mektupları ile şiirleri, dilbilgisi ve hitabet eğitimini sindirmiş olduğunu gösteren, pek verimli edebî üretiminin bize düşündürdüğü budur. Amcası Platon gibi, elyazması kopyacısı olup, Konstantinopolis'teki büyük Stoudios Manastırı'nda, scriptorium düzenlenmesi, ne özel bir önem atfetmiştir. Manastırın, burada sadece gelecekteki keşişlerin eğitildiği gerçeğe uygun olsa da, çocuklar için kendi okulu olduğunu biliyoruz. Bu, Bizans'ta bir manastırın kültür tarihinde kayda değer bir rol oynadığı, nadir örneklerden bir olsa da, gereğinden fazla değer atfedilmemelidir.

V. Leon'un iktidarının başlarında, tasvirlerin savunulması adına oynadığı rolü nedeniyle "Din Savunucusu" adı verilen Thefanos, dönemin bir başka önemli imzasıdır. Kurduğu bir manastırda keşiş olan bir soylu, bu adı geen istediği için, Georgios Synkellos'un arkadaşı olan Theofanos, onun ölümü üzerine yarım kalan eserini tamamlamıştır [Mango, 832].

Bununla birlikte iki tarihî eserin tonu oldukça farklıdır. Filistin ile iletişim içinde olan Georgios Synkellos, IX. yüzyılın epey başında, kronolojik hesapların önemli bir yer kapladığı ve Kaesarealı Eusebios'unki gibi Erken Bizans

eserlerine dayanan, eski tarz bir Kronographia kaleme almıştır. Georgios tarafından derlenen, kısmen Doğulu, bu belgeleri kullanan Theofanos'ta, kronoloji daha kısıtlıdır ve bu yazarın, Bizanslılar tarafından takdir edilen bu eseri, kesin bir evrimdir.

Georgios ve Theofanos ve ayrıca 780'den itibaren, Nikephoros'un Breviarium'u ile kronografi ve tarih Bizans'ta yeniden önemli bir yer bulmuştur. Eserleri Ortodokslukları nedeniyle muhafaza edilmiş olan tasvir yandaşları, hiçbir an, kültürün imtiyazına sahip olmadılar. IX. yüzyılın ilk yarısında faal olan ve Tarasios ile Nikephoros'un hayatlarıyla beraber birkaç şiir ve bir dizi mektubu borçlu olduğumuz ve Khoiroboskos gibi esrarengiz "ekümenik didaskal" sıfatını kullanan Diyakoz İgnatios vakası [Mango, 102; Efthymiades, 94], bu noktada öğreticidir.

Dilbilgisi ve hitabet öğreniminde, Tarasios ve Nikephoros'un tavsiyelerinden faydalanmış ve muhafaza edilen eseri sonuçları değerlendirmemize izin verir: Yapay, genellikle zor bir Yunanca yazar ve dindışı kültüre atıf yapmaktan kaçınmaz, özellikle şairler Homeros ve elbette Hesiodos'u ama trajedi yazarları ve nesircileri de zikreder. İki Ikonodül patriğin yakını olan, İgnatios'un düşünceleri zaman içinde değişime de uğramamış değildir ve bir an tasvir karşıtları ile birlik olmuştur. Bu dönemde bazı şiirler yazar. Tekrar Ikonodül ortodoksluğa geri dönüp, Tarasios ve Nikeforos'un hayatlarını yazar ve hatasından acı acı pişmanlık duyar. Kariyeri, tasvir karşıtları ile dostları arasında keskin bir sınır olmadığını ve aynı kültürü paylaştıklarını ortaya koyar.

837-843 arasında Konstantinopolis patrikliği yapan ve tasvirlerin başlıca düşmanlarından biri olan Gramerci İoannes de kuşkusuz kültürlü bir piskopostur ve bazı bilimler için belli bir ilgi beslemiş olması olasıdır [Lemerle, 823]. Ancak, bu eserlerden hiçbiri bize kadar gelmemiş ve fizyonomisine ancak ikonodül düşmanlarının çizdiği deforme tasvir aracılığıyla erişebiliyoruz. Akrabası, "Matematikçi" veya "Filozof" Leon için ise bambaşka bir yol çizilmiştir. Theofilos zamanında Selanik'e metropolit atanmış, en azından bir süre, Tasvir Kırıcılığa yakın durmuştur [Lemerle, 823; Wilson, 854].

Bazı kaynaklara göre, Leon ilk öğrenimini doğduğu Konstantinopolis'te yapmıştı. Sonra, başkentte kendisine matematik öğretecek kimseyi bulamadığından, Andros adasına bir hocanın yanına gitti, ancak bu kişi ona yetersiz geldiğinden, manastırda muhafaza edilen elyazmalarını inceleyerek eğitimini kendi kendine tamamladı. Daha sonra Konstantinopolis'e geri döndü, bu şekilde öğrendiği ilimleri özel ders vererek öğretti. Araplara esir düşen öğrencilerinden biri, Halife El-Mamun (813-833) veya el-Mutasım'e takdim edilme fırsatı buldu (833-842) ve onlara Leon'un yanında öğrendiği matematik bilgisinin üstünlüğünü gösterdi. Halife sonra onunla, sarayına

gelmesi için iletişime geçti, ancak haberdar olan İmparator Theofilos, bunun üzerine Leon'un Kırk Şehitler Kilisesi'nde kamuya açık dersler sağladı. Birçok kronolojik zorluk barındıran ve Rum biliminin üstünlüğünü ispatlama amacına yöneliğe benzeyen bu anlatı, birçok yönden sorunludur. Andros kısmı pek inandırıcı değildir; manastırlardaki elyazmalarına gelince, en iyi ihtimalle basit kitap depolarından bahsedilebilir, manastır kitaplıklarında bilimsel bir şey bulmak mümkün değildir [Cavallo, 796]. Belki, Leon gençliğinde, 800 civarı?, Bizans'ta yüksek öğrenim yok olmuştu fikrine kapılabiliriz. Bu anlatıda bulabileceğimiz belki iki bilgi itibar edilmeyi hak eder: Leon, Konstantinopolis'te, bu kez İmparator tarafından kısmen desteklenen öğrenim için Kırk Şehit'e yerleşmeden önce, özel hoca olarak ders, özellikle de matematik dersi vermiş olabilir. Kariyeri daha sonra berraklaşır. Akrabası Patrik Gramerci İoannes, onu önemli bir göreve atar: 840'ta, Selanik Başpiskoposu olur. Ortodoksuluğun kurulması ve Gramerci İoannes'in 843'te düşüşünden sonra görevden alınır. Daha sonra Konstantinopolis'te yeniden ortaya çıktığını görüyoruz, burada Sezar Bardas ona felsefe ve matematik öğretimini, Magnataure'de kurmuş olduğu okulun yönetimiyle birlikte emanet eder ve bu konuya tekrar geri döneceğiz. Leon 869'daki deprem sırasında hâlâ hayattadır, sonra izini kaybederiz.

Leon'un birçok kaynaktan (elyazmaları, epigramlar) işittiğimiz kütüphanesi kültürünü ele verir. Felsefe için Platon'u vardır, eski bir elyazmasından *Yasalar* ile Porfyre'nin metnini düzelttiğini öğreniriz; matematikte Kyrinos ve Markellos'un bir mekanik incelemesi, Pergeli Apollinos'un *Koniler İncelemesi*, Euklide ve belki de Arşimed vardır; astrolojiden ayrılamayan astronomide Theon, İskenderiyeli Pavlos, Ptolemeos. Leon ile ilk defa IX. yüzyılda kesin olarak bir felsefe ve bilim endişesi edebiyata duyduğundan daha fazla olan bir Bizans bilginiyle karşılaşırız.

Leon'un 843 sonrası faaliyetleri, önemli bir yeniliğe bağlıdır: Konstantinopolis Sarayının kendi eğitim kurumunun kuruluşu. Bilinmeyen bir tarihte, Augusta Theodora'nın erkek kardeşi, 855'ten 866'da katledilinceye kadar kadar iktidarının doruğunda olan Sezar Bardas, Büyük Saray'ın bir bölümü olan Magnaura'da bir okul kurup, finanse etti [Lemerle, 823]. Burada dört hoca faaliyetteydi: Leon felsefeden sorumluyken, öğrencisi Theodoros (başka kaynaklara göre Sergios) geometri öğretiyordu. Theodegios aritmetik ve astronomi ve Kometas da dilbilgisi. Kometos hakkında, Homeros şiirleri hakkında çalıştığını biliyoruz. Matematik üçlüsü ve dörtlüsünün izlerine rastladığımız bu okulun programı şaşırtıcı değildir. Bizanslı kronikçiler kültür tarihi konusunda Bardas'ın eyleminin öneminin altını çizer. Ancak Magnaura Okulu'nun statüsü açık değildir: Paul Lemerle [Lemerle, 823] bir devlet okulu kurulduğunu düşünür. Paul Speck açısından, kendi itibarını düşünen yüksek bir devlet görevlisinin şahsi teşebbüsü söz konusudur [Speck, 847].

IX. yüzyıla damgasını vuran kültürel yenileniş, bu döneme tarihlenen onkial veya küçük harf elyazmalarında doğrudan karşımıza çıkar [Irigoin, 811]. Bilimler, tıp [Dioscoride, Eginalı Pavlos], astronomi (Ptolemeos, özellikle *Vat. gr.* 1594), bazen çok yüksek seviye matematik (*Vat. gr.* 190, ancak *Vat. gr.* 204'de Euklides), ancak Aristo'nun bilimsel kitapları da, burada özellikle iyi temsil edilmiştir. Felsefe için, on beş kadar elyazmalık koleksiyona özel bir yer ayırmak gerekir ki çekirdeği T. W. Allen tarafından 1893 itibariyle gözler önüne sunulmuştur ve akabindeki araştırmalar geri kalanını tamamlamaya izin vermiştir [Perria, 839; Palau, 837].

IX. yüzyıl ortasında muhtemelen aynı scriptoriumda, belki ismi saklı tek bir patron için üretilmiş bu "felsefe koleksiyonu", Platon'un eserleri (*Devlet*, *Timeos*, *Kritias*, *Yasalar*, daha önemsiz eserler) veya Platon yorumcuları (Proclus, Damascius, Olympiadore, Albinus, Tyrli Maksimus) ile Simplicus'un (*Kategoriler yorumları* ve Aristo'nun *Fizik*'i), Ammonios'un (Aristo'nun *De interpretatione*'sinin yorumu) ve Aphrodisiaslı Alexandros'in eserleri ile gerçek bir Neo Platoncu kütüphanedir. Burada ayrıca Hıristiyan metinleri (Pseudo-Dionysos, Theodoret) ve Heidelberg ms. *Palat. gr.* 398, çeşitli coğrafya, paradoksografi veya edebî derlemeler de bulunur. Vatikanlı Ptolomeus (*Vat. gr.* 1594) aynı scriptoriumuna bağlıdır.

Bu elyazması kümesi felsefi açısından özel bir ehemmiyet taşır. Bu kümeyi Leon'un faaliyetlerine veya dönem nedeniyle veya burada Zakharia'nın arkadaşı olduğu Fotios ile beraber Khalkedonlu Zakharia'nın bir eserinin bulunması nedeniyle bağlama çabalarında boşuna bulunulmuştu.

FOTİOS, ARETAS VE DÖNEMLERİ

IX. yüzyılda kültürün yenilenişi, Bizans'ın edebî tarihi kadar Kilise'de de istisnai yeri olan bir adam ile cisimleşmiştir: Fotios [Lemerle, 823; Wilson, 854; Treadgold, 849; Schamp, 845].

858- 867 arası, sonra da 878-886 arasında, iki defa Konstantinopolis Patriği, muhtemelen 810 civarı doğup, 893'te ölmüştür. Eğitimiyle ilgili hiçbir şey bilmiyoruz. Konstantinopolis'in en yüksek aristokrasisine mensuptur: Babası Sergios'tan, İkonodül Patrik Tarasios'un yeğeni veya yeğeninin oğludur ki ailesi, gördüğümüz gibi VII. yüzyılın sonundan beri tanınır: Annesi İrene, Morokharzanioi ailesinden olup, İkonoklast Patrik Gramerci VII. İoannes'in kız kardeşidir. Fotios, babası gibi, tavrını tasvirlerden yana koyar ve Theofilos zamanında bu taahhüdü nedeniyle eziyet çekmişe benzer. Ortodoksluğun yeniden kuruluşundan sonra, parlak bir sivil kariyer sürdürdü ve patrik olarak seçildiğinde *protosekreteris*, yani İmparatorluk mühürdarlığının başı idi.

Hiçbir zaman kelimenin tam manasıyla, özellikle de bugün varlığı büsbütün reddedilmiş, bir "Patrikhane okulu"nda [Beck, 786; Lemerle, 823; Speck, 847; Criscuolo, 797], hoca olmasa da, Fotios'un öğrencileri vardı: *Aziz Kyril ve Methodios'un Hayatı*'nda, Konstantinos (müstakbel Kyril), yükseköğrenim için Konstantinopolis'e gelen, Filozof Leon'un-kilerle birlikte, onun derslerini de takip etmiştir; Metropolit Kyzikoslu Amphilokhios veya Fotios'un *Lexikon*'unu ithaf ettiği protospatharios Thomas, *mathetai* (öğrenciler, çıraklar). Fotios'un Papa Nicolaus'a yazdığı bir mektup, bu eğitimin çerçevesini anlatır. Bunda Fotios, seçilmesinden pek az sonra, şimdi terk etmek zorunda olduğu hayat ile her gün saraydan dönüşünde evde onu karşılayan eski ve yeni öğrenciler dairesinden bahseder. Kuşkusuz, eğitimine muzahir olduğu genç insanlar söz konusudur ve onlara resmen ders vermeksizin, soru cevaplar vasıtasıyla ile kişisel olarak bilgisini aktarmaktadır: Kuşkusuz, okuyup yazmış yüksek devlet görevlilerinin etrafında, bu tip eğitim birçok soylu ailede uygulanmaktaydı.

Fotios'un oldukça dikkat çekici bir hacimde olan eserleri, yazarlarının kültürünü tanımamıza izin verir. Fotios, belki gençliğinde, öğrencisi Thomas'a hitap ettiği bir *Lexikon* (Sözlük) hazırlamıştı: Burada Pagan veya Hıristiyan eski yazarları anlayabilmek ile doğru ve incelikli edebî Yunanca yazabilmek için bilinmesi gereken dikkate değer binlerce terimden oluşan bir kelimeler kitabı söz konusudur.

> Bizans'ta bu tür sözlükler, önemli bir rol oynuyordu ve Fotios'unki, yalnız veya ilk olmak bir yana, kendisinden önceki eserlerin bir derlemesi idi. Daha sonra, patrikken, Fotios bu tarz eserlerle ilgilenmeye devam etti ve muhtemelen IX. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenebilecek, özel bir önemi olan *Etymologicum genium* isimli sözlüğü açıklamalarıyla zenginleştirdi.

Ancak Fotios özellikle edebiyat tarihinde, *Kütüphane* veya *Myriobiblos* [Ziegler, 856; Treadgold, 849; Schamp, 845] olarak adlandırılan eseri kaleme almakla tanınıyordu. Bizans edebiyatında biricik olan bu başyapıtın yazımının tam olarak hangi şartlar altında gerçekleştiği karanlıktadır.

> Başta, kardeşi Tarasios'a hitap ettiği mektupta, Fotios *Kütüphane*'yi kaleme aldığı koşulları tasvir eder: Elçilik mensupları, onlarla beraber "Süryanilere" gitmesi için kurul oluşturmuş ve bu tercih İmparator tarafından onaylanmışken, onun kalbinden, kendisi için yokluğunda okuduğu kitapları özetlemesini isteyen kardeşinin arzusunu yerine getirmek geçer. Bu elçiliğin zamanı tartışmalıdır. Kuşkusuz, Fotios'un ilk patrikliğinden önceye yerleştirmek gerekir, ancak Theofilos döneminden çok, III. Mihael dönemindedir. 850 civarı bir tarih uygun düşecektir.

Kardeşi Tarasios'un çağrısına kulak veren Fotios, 280 özetlik, genelde *codices* denen, uzunlukları birbirinden farklı (iki satırdan 70 sayfaya), kardeşi olmadan okuduğu eserlere ayrılmış, bir seriyi kopya ettirdi. Fotios'un analiz ettiği eserleri nasıl eriştiği, sıklıkla sorulan sorulardandır. Kuşkusuz, düşmanlarından birinin olan Paphlagonialı Niketas'ın işaret ettiği üzere, serveti sayesinde kendisi zengin bir kütüphane mi meydana getirmiştir? Geri kalanı için hiçbir şey, okumalarını Konstantinopolis dışında yaptığına delalet etmez ve Hıristiyan edebiyatına, sapkın eserlere erişimi, ona Patrikhane kütüphanesinin sonuna kadar açık olduğunu gösterir.

Analiz ettiği eserlerde, Fotios yazar ismi ve özetlediği içeriğini belirtir ve sıklıkla alıntılar yapar. Bazı durumlarda içerik, daha çok da stil konusunda bir yargısı vardır ve *Kütüphane*, bu nedenle, Bizans'ta pek iyi temsil edilmeyen bir türe, edebiyat eleştirisine girer. Ancak müstakbel patrik, bu türde Halikarnassoslu Dionysos veya Hermogenes'in eserlerini izleyebilmiştir. *Kütüphane*, 158 özetin ayrıldığı Hıristiyan edebiyatına geniş yer ayırır. Kasyeserili Basileios gibi bazı Hıristiyan yazarlar büyük övgü almıştır. Yine *Kütüphane*'de, konsil kararlarının mevcudiyeti, Hıristiyan metinlere gösterdiği ilginin bütünüyle edebî değerlerinden olmadığının kanıtıdır. Dindışı edebiyat alanında bulunan, 122 *codices*, 99 yazara tekabül eder. Şiir eksiktir, ancak nesirde, bazılar hâkim olmak üzere birçok tarz temsil edilir: Bu şekilde Fotios 16 sözlük ve 39 tarihsel eser zikreder. Tarih örneği [Schamp, 845], Fotios'un Helenizminin hiçbir şekilde ne klasik hatta ne de Helenistik olarak adlandırdığımız dönemle kısıtlı kalmadığını görmemizi sağlar: Gerçekten de bahsi geçen 31 tarihçinin dördü dışında hepsi Roma ve Bizans dönemlerine aittir. Fotios tarafından analiz edilen eserlerin birçoğu bize kadar gelmemiştir.

Kütüphane, Fotios'un kültüründen bozulmuş bir resim verir. Sadece Tarasios'un yokluğunda okunan kitaplardan oluşan bir seçkinin söz konusu olduğu unutulmamalıdır. Okul müfredatındaki yazarlar zikredilmek için pek fazla tanınmışlardır; bu nedenle şairler topyekûn eksiktir. Fotios'un başka eserleri –*Amphilochia* veya mektuplaşmaları– *Kütüphane*'yi, patriğin özellikle felsefi kültürüne tanıklık ederek tamamlar. Kuşkusuz, dönemi için Fotios'un kitap ve kültüre olağanüstü bir erişimi vardır. Ancak, okuduğu eserlerin içeriğinden çok stiliyle ilgilenmesi, tarihi okuma biçimi –egzotik veya şaşırtıcı kısa hikâyeleri sevmesi–, sözlüklerin yeri, işte bunlar dönemin ruhuna uygundu. Hıristiyan kültürü ise Bizanslılar için teolojik bir formasyon belli seviyede bir kültürün parçasını oluşturuyordu. Ancak aynı zamanda bu alana Fotios'un getirdiği özel ilgiyi de yansıtıyordu. Fotios'ta, düşmanlık güdülmeksizin ele alınan, geniş bir Pagan edebiyat bilgisi ile derin bir Hıristiyan kültürünün ittifakı, Bizans'ta üst düzey kültürde rastladığımız

bir karakter özelliğidir ve Paul Lemerle'in Bizans hümanizminin klasik bir formu olarak değerlendirdiğini meydana getirir.

IX. yüzyılın ikinci yarısındaki kültürel tarihte, Fotios'un kişisel eylemi hissedilir. I. Basileios iktidarına tarihlenen bir yasa külliyatı olan *Eisagoge*'nin önsözünü yazan kuşkusuz odur ve ikinci patrikliği dönemine, Bizans Ortaçağ'ı boyunca referans olacak kanonik derlemeyi tarihleyebiliriz. Fotios ayrıca, I. Basileios'un oğlu ve veliahtı VI. Leon'un lalasıdır ve o, çağdaşlarının hiç de vakit kaybetmeden "Bilge" takma adını yakıştırdıkları kültürlü bir prens olarak karşımıza çıkar. Diğerlerinin yanında, bize bir de ilahiler derlemesi bırakmıştır [Antonopolou, 261], kimsenin bunu büyük oranda Fotios'a borçlu olduğu konusunda bir şüphesi olmadığı hâlde, ikisinin arası bozulmuş ve kişisel iktidarının hemen ilk senelerinde onu görevden almıştır.

VI. Leon iktidarında, I. Basileios zamanında hazırlanan büyük hukuk külliyatı *Basilika* yayınlandı ve bu İustinianos dönemi hukukuna dönüşe damgasını vurdu. Diğer yandan, üst düzey edebiyatta üretim, özellikle parlak olmasa da, çoğaldı. Kaesarealı Arethas gibi bir kişiliğin hikâyesi dönemin atmosferini solumamıza yarayabilir [Lemerle, 823; Wilson, 854]. Büyük ihtimalle 850 civarında Patras'ta doğan Arethas, Konstantinopolis'te eğitim aldı, burada diyakoz, sonra da 902'de Kapadokya'daki Kaesarea'nın Başpiskoposu oldu. Arethas, bize bir dizi minör eser, birkaç ilahi, mektuplar ve özellikle de VI. Leon'un dördüncü evliliği üzerine, genellikle karanlık, ufak tefek yapıtlar bırakmıştır. Arethas'ın namı bu eserlerden çok, mutlu bir tesadüfe dayanır: Şahsi kütüphanesinden sekiz elyazması günümüze ulaşmıştır.

> Pagan yazarlardan Euklid, Platon, Aristo, Lucian, Aelius Aristide'in eserlerini içerir, 888 ile 932 arasında kopyalanmıştır; Hıristiyan cephesinden de bir *nomokanon*, teolojik denemeler ve çok önemli bir dizi savunma (Athenagoras, Klementos, Eusebios, Tatianos). Arethas'ın bazı şairleri (Homeros, Hesiodos, Pindaros, Aistofanos) tanıdığını, Plutarkos, Dion Khrysostomos ve Epiktetos okuduğunu biliyoruz ve Marcus Aurelius'un *Düşünceler*'inin aktarılmasında önemli bir rol oynadığını biliyoruz. Kopya ettirdiği eserler için, bazı fiyatlar da belirtilmiştir [Kravari, 820]: Böylelikle 888'in Euklid'i 14 *nomismata* tutmuştur (kopya için?), 895'te kopyalanmış bir Platon, 21, Apolojistlerin 914 tarihli eserleri ise 26 *nomismata*. Bu fahiş fiyatlar, kitapların 900'e doğru Konstantinopolis'te sadece küçük bir şanslı seçkin zümre tarafından satın alınabildiğini gösterir.

Dinî edebiyata gelince, tasvir etmiş olduğumuz genel yönelimi takip eder ve IX. yüzyıla damgasını vuran yenilenmeden yararlanır. Ancak, dindışı metinlerden çok daha fazla, devamlılık arz ettiğinden, kendine has yönleri ve kendi ritmi, tarihi vardı. Bu üst düzey olabilen edebiyat, aynı zamanda daha geniş bir okura da hitap ediyordu. Bu nedenle,

o dönemde çok canlı olan sektör, ad vermek gerekirse hagiografinin gösterdiği üzere, bazen pek sade olabilen, dil ve stil düzeylerinde büyük bir çeşitlilik gösteriyordu. Birçok türü kapsayan bu alanda, çeşitli ürünler, halk için yapılmış olanlar kadar, üst düzey için de farklı kültür düzeylerine tekabül ederdi. Pek canlı olan bazı eserler, oldukça basit bir *koine* ile yazılmıştır. Bu birçok manastır hayatı veya 920'li senelerde, Bizans'taki anlatımsal hagiografinin başyapıtlarından biri için geçerlidir: *Patrik Euthymos'un Hayatı*, anonim bir keşiş olan yazarı tarafından, IV. Leon'un dördüncü evliliğini kabul eden Konstantinopolis Patriği Euthymos'a adanmıştır. Bu kapsamlı, genellikle hoş ve canlı eserler dışında, daha iddialı eserler de mevcuttur. Bazı yazarlar, sonuç olarak, dillerinin doğruluğu konusuna dikkat etmekle birlikte, daha geniş kitlelere hitap etmek istemiştir: Bu şekilde Kaesarealı Arethas'ın öğrencisi, Niketas David Paflagon'a IX. yüzyılın sonunda, ilginç bir Patrik İgnatios'un Hayatı'nı bize kazandırmıştır. Genellikle üst düzey metinlerden bahsetmekle birlikte, burada da Arethas veya VI. Leon'un ilahileri dışında, Niketas Paflagon'un eserleri önemli bir yer tutar [Paschalides, 838]. Sadece hagiografi istisnasıyla, dönemin dinî edebiyatında tasvirler kavgası bittikten sonra pek az yaratıcılık kalmıştır. Bizanslılar, patristik çağın, onlara göre hem Ortodoksluk kriteri hem de taklit etmek istedikleri örnekler olan büyük yazarlarına gözlerini çevirmişti. Özellikle de İoannes Khrysostomos'un ve özellikle de mükemmelen "İlahiyatçı" Nazianzoslu Gregorios'un eserlerinin rolünü belirtmek gerekir. Bu yönde, I. Basileios'un siparişi üzerine gerçekleştirilmiş, Gregorios'un muhteşem aydınlatıcı ilahiler elyazması (*Parisinus graecus* 510) dönem kültürünün göstergesidir.

KONSTANTİNOS PORFHYROGENNETOS'UN İKTİDARI

X. yüzyılda, bir önceki yüzyılda başlamış olan hareket genişledi ve döneme özellikle VII. Konstantinos Porfyrogennetos'un kişiliği damgasını vurdu zira babası VI. Bilge Leon'dan da daha kültürlü bir prens olarak öne çıktı. Crémonlu Liutprand onu kitaplarına gömülmüş olarak tasvir eder ve kronikçiler, ona karşı olanlar bile, kültürü canlandırma kredisini hanesine yazarlar.

X. yüzyıl okulları için, pek az kaynakla yetinmek zorundayız. Esasen VI. Leon iktidarına tarihlenebilen *Eparkhos'un Kitabı*, müstakbel "noterlerin" eğitimi konusunda bizi bilgilendirir.

Didaskalos'a emanet edilen genel bir eğitim (*enkyklos paideia*), sonra da sorumluluğu bir *paidodidaskalos nomikos*'a düşen hukuk eğitimi (*Pracheiros nomos* ve *Basilika*) içerir. Diğer okulları bırakıp, bu uzmanlaşmış okula gelen çocukların durumu da öngörülmüştür. Eğitmenler, hem başka eğitmenler,

hem de başkanlarıyla birlikte "noterler" tarafından seçilirdi, seçimin, Şehir'in eparkhosu tarafından tasdiklenmesi gerekiyordu. *Eparkhos'un Kitabı* böylece adalet meslekleri için halihazırda gelişmiş bir sistemi bize açmıştır.

Bu döneme, epigram koleksiyonu pek değerli *Saray Antolojisi*'nin [Lauxtermann, 821; Cameron, 795] kaynağı olan Konstantinos Kefalas'ın faal olduğu Nea okuluna da bir yer vermek gerekir: Bu örnek de kuşkusuz VI. Leon'un iktidarından bu yana, okulların bazı kiliselerin içinde, bu durumda I. Basileios tarafından kurulmuş olan bir saray kilisesinde, açıldığını gösterir.

X. yüzyılın ilk yarısında genel eğitim, önemli ancak karanlık bir metin ile aydınlanmıştır. Anonim bir öğretmenin mektupları söz konusudur [Markopoulos, 106], faaliyetleri Romanos Lakapenos dönemine, 920-930 yıllarına denk gelmektedir. Yönettiği okulun tek öğretmeni olan bu kişi –bu duruma oldukça sık rastlanır– en ileri öğrencileri kendisi takip eder, ancak yeni başlayanları, kendisine asistanlık yapan ve çalışmalarını kontrol ettiği birkaç öğrenciye emanet ederdi. Öğretim dilbilgisi üzerine, özellikle de Khoiroboskos'un *Epimerismi in Psalmos* kullanıyordu, kurulmuştu, hitabetin yeri ise pek açık değildir. Anonim öğretmenin mektuplaştığı kişiler, öğrencilerin alındığı kısıtlı sosyal çevreyi çizer: Bazen yüksek mevkili İmparatorluk memurları ve yüksek din görevlileri. Birçok mektup, öğretmenin, kendisine her sene öğrencilerinin ailelerinin ödemelerinin üzerine, bir de ek irat gönderen patrik ile irtibat hâlinde olduğunu kanıtlar. Bununla birlikte, anonim aynı zamanda bağımsızlığını ilan etmiştir ve bu dosya, söz konusu dönem için Kilise'nin eğitime sistematik bir müdahalesine işaret edecek bir şey barındırmaz. Birçok mektup, *maistoresi* talebeleri kendi kurumlarına çeken diğer okullarla düşülen anlaşmazlıklardan bahseder.

Son olarak, Konstantinopolis okulları konusunda, bin yılından hemen sonra yazılmış bir hagiografya metninden, *Athoslu Aziz Athanasios'un Hayatı*'ndan bilgi ediniriz. Yazar, kahramanının altmış sene önceki geçmiş eğitiminin izini sürme niyetindeydi.

Trabzon kökenli Athanasios, "bir sonraki" eğitimine devam etmeye, kuşkusuz doğum yerinde okul olmadığı için, Konstantinopolis'e gelir. Girdiği okul, anonim öğretmeninkinden daha önemliye benzer ve *maistor*'u, daha önceden var olmayan, okulların "başkan"ı (*parakathemenos*) sıfatını kullanır. Athanasios, hızla ilerleme kaydeder ve kısa sürede öğretmenleri ve öğrenci arkadaşları tarafından derslerde *maistor*'a yardım etmesi için seçilir. Bir süre sonra, yeni bir oylama sonucu ve imparatorun onayıyla, bir eğitmen koltuğu işgal etme hakkı kazanır. O zaman okulu bırakır ve eskisiyle rekabete girmekte gecikmeyen yeni birini açar: İmparator bir anlaşmazlığı engellemek için müdahale eder ve Athanasios'un ders verdiği okulun yerini değiştirir.

Paul Lemerle'e göre [Lemerle, 823], bu yaşantı 940'ta durumun pek kısa süre önce anonim öğretmenin anlattığı dönemden hissedilir şekilde farklı olduğunu gösterir. Konstantinopolis'teki ilk öğrenim sonrası okullar bu kez, bir "başkan" ile belirli bir bütünün parçalarıdır. İmparatorun müdahalesi, gerek bir öğretmenin tasdik edilmesinde olsun, gerek iki kurum arasındaki anlaşmazlığın çözümünde olsun, hissedilir. Belki de, eğitim kurumlarının gelişmesine tanıklık eden bu cins değişiklikleri, VII. Konstantinos'un şahsi teşebbüsüne bağlamak gerektir. *Athanasios'un Hayatı*, Paul Speck'e göre [Speck, 847], Konstantinopolis öğretmenlerinin, IX. yüzyıl'dan itibaren izine rastlanan bir lonca şeklinde örgütlendiğini düşündürür.

"Yüksek" öğrenim için, kaynaklar VII. Konstantinos'un bir teşebbüsünden bahseder. O, öncelleri tarafından ihmal edilen kültürü canlandırırken, dört öğretmen atamıştı: Felsefe eğitimi için protospatharios Konstantinos; hitabet için İznik Metropoliti Alexandros, geometri için patrisyen Nikeforos ve astronomi için *asekretis* Gregorios. Bu dört eğitmenlik grup Sezar Bardas tarafından kurulan Magnaura okulunu anımsatır ve bu anıştırma kesinlikten uzak olsa da süreklilik varsayımına neden olmuştur [Lemerle, 823]. *Thefanos'un Devamı*'na göre, VII. Konstantinos, kurduğu ve pek çabuk öğrencileri idare ve Kilise'de yüksek görevler işgal etmeye başlayan kuruma karşı şahsi bir ilgi duyuyordu.

Porfyrogennetos'in kültür alanındaki rolü, eğitime yaptığı müdahaleler ile sınırlanamaz. Onun etrafında, kendisinin de faal bir rol oynadığı bir hareket oluşmuştur [Lemerle, 823]. Bu hareketteki her şey, imparatorun faaliyetine bağlı değildir ve örneğin *Saray Antolojisi* [Cameron, 795; Lauxtermann, 821], ona bir şey borçlu değildir. Bunun dışında, *Souda* isimli büyük sözlük, VII. Konstantinos'tan sonra yazılmıştır [Adler, 781]. Ancak bu imparatorun faaliyetlerinden çıkarabileceğimiz bilanço yine de önemlidir. İmparatorluğun yönetimi konusunda şahsen birçok deneme kaleme almıştır: Saray (aulikos) ritüelleri üzerine *Törenler Kitabı*; vilayetler üzerine hikmetli bir derleme *De Thematibus*; yabancı halklar ile Romalıların İmparatorluğu ile ilişkileri üzerine *De administrando imperio*. Bunlara, savaş sanatı için, bir strateji koleksiyonu da eklemek gerekir. Tarih alanında, Konstantinos'un inisiyatifiyle Genesios İktidarlar Tarihi'ni yazmış ve yine imparator inisiyatifine, Konstantinos'un şahsen, beşinci kitabı oluşturan *Basileios'un Hayatı*'nı kaleme aldığı, *Theofanos'un Devamı*'nı borçluyuz. Eşzamanlı olarak, aynı imparator çok önemli Konstantinos *Excerpta*'sı külliyatını derletti. Burada 52 tematik bölüm şeklinde derlenmiş ve sınıflandırılmış olarak, derleyenlerin eserlerine ulaşabildiği tüm tarihçilerin özetleri bulunuyordu.

> Bizim tarih anlayışımıza bu denli yabancı olan bu büyük koleksiyondan [Flusin, 800], günümüze ancak dört derleme ulaşmıştır ki girişimin hem boyutunu hem de sınırlarını belirleyebilmemize izin verir. Muhafaza edilebilen beş bölümün ilk cildi, *De virtutibus et vitiis*, 400 folyoluk tam bir elyazmasıdır ve tüm bölümler kuşkusuz bu boyutta değilse de, dev bir koleksiyon olduğunu anlayabiliriz. Bununla birlikte, açığa çıkarılan tarihçiler çok sayıda değildir: İmparatorluk kütüphanesi muhtemelen otuz kadarını barındırır ve bazıları ancak eksikleri olan bir elyazması ile temsil edilmiştir.

VII. Konstantinos'un ilgisi hiçbir şekilde İmparatorluk ve tarihi ile sınırlı değildir. Dinle de ilgilenmiş, kendisinden sonra hazırlanan açıklamalı *menologion*'un* oluşumunda rol almamışsa da, Diyakoz Evaristos onun teşebbüsüyle *Konstantinopolis Synaxarionu*'nu kaleme almıştır. Bunda takvim sırasına göre aziz yaşamlarının özetleri yer alır. Bunun dışında, Konstantinos, hem şahsen hagiografik eserler yazmış hem de başkalarına yazdırmıştır. Kaesarea Başpiskoposu Küçük Basileios, Nazianzenoslu Gregorios'un Söylevleri üzerine yazdığı yorumu da ona adamıştır. Theofanos'un takipçileri, ölümünden sonra, VII. Konstantinos'a adadıkları sayfalarda, bu imparatorun faaliyetlerinin sanat ve bilim alanlarına da yayıldığını söylerler. Buna, tarım üzerine *Geofonikos* veya Theofanos Nonnos'un tıbbi eserleri ve güzel bir desenli elyazmasında muhafaza edilen baytarlık koleksiyonu gibi derlemeler şahittir. Bu dosyanın bütünü sadece Konstantinos'un kültür ve bilime gösterdiği ilgiye tanıklık etmekle kalmaz. Dahası X. yüzyılda Bizans kültürünün birçok ayırıcı niteliğini de ortaya çıkarır: İmparator mesenliğinin önemi ama aynı zamanda, antik miras ve geçmişte köklenen bilimi, uygun olduğu düşünülen şekilde birleştirme ve ulaşılabilir kılma arzusu, Paul Lemerle'in "X. yüzyıl ansiklopediciliği" adını verdiği şeyi doğurmuştur.

ZİRVE: XI. ve XII. YÜZYILLAR

VII. Konstantinos'un iktidarı bittiğinde, bilgilerimiz azalır ve büyük asker imparatorlar döneminde, II. Basileios hükümdarlığının sonuna kadar, kültüre daha az kucak açılıyora benzer. Ancak XI. yüzyıl ortasından itibaren Bizans entelektüel hayatında tanık edilen canlılık, bu alanda da, İmparatorluğun yakaladığı çıkış ve toplumun dönüşümleri faydalı etkilerini hissettirir [Lemerle, 823; Kazhdan-Wharton Epstein, 816; Magdalino, 192]. Bilinen okullar artar. Aydınlar İmparatorluk idaresinde önemli bir yere sahipken, edebî üretim esnekleşir ve farklılaşır. Komnenoslar döneminde, hareket yeni verilerle devam eder:Kilise tarafından uygulanan kontrol güçlenir ve Ayasofya ruhbanı entelektüel

---

* (Yun.) *menologion*: Her aya özgü olayların yer aldığı dinî takvim. (ç.n.)

hayatta başat bir rol oynar ki, resmî dışavurumlarla sınırlanmaktan öte, topluma yayılır.

II. Basileios'un asker olarak o denli önemli olan uzun iktidarı (963-1025), Bizans kültür tarihinde güçlü bir dönem teşkil etmez. Bu iktidarın başlarına tarihlenebilecek, Bizans'ın en önemli ansiklopedik sözlüğü *Souda*, entelektüel olarak bir önceki döneme aittir [Adler, 781]. Aynısı açıklamalı *Menologion* için de geçerlidir. Bunda Dromos Logothetesi Simeon, takvim sırasına göre, günün zevkine göre uyarlanmış ve özellikle dil tarihi ve edebî zevki ilgilendiren aziz hayatlarını bir araya getirmiştir: Dönemin eğitimli halkı için çoğu kez pek alt seviye Yunanca ile yazılmış eski hayatlar, "açıklanmalı", bir başka deyişle daha doğru bir dille yeniden yazılmalıydı. Açıklamalı *Menologion*, XI. yüzyıldan itibaren büyük bir başarı yakaladı [Hogel, 805]. Son olarak, resmî çevrelerin çeperinde, II. Basileios'un çağdaşı, büyük gizemci, Yeni İlahiyatçı Simeon'un (949-1022), öğrencisi Niketas Stethatos (1005-1090 civ.) tarafından ki düzeltilen yazıları, Bizans manastır maneviyatı üzerinde rüzgâr gibi esmiş, Kilise yetkililerinde kaygı uyandırmıştı. Ancak, bir önceki döneme damga vuranın aksine, II. Romanos'tan itibaren imparatorlar eğitim ve entelektüel hayatta faal bir rol oynamamışa benzerler. Durum XI. yüzyılda, savaş seferberliğinin yükü kalktığında değişti [Lemerle, 631].

Bir önceki döneme oranla, Bizans dünyası daha zengin, daha açık ve daha farklıdır. Kültürü komşu ülkelere doğru ışık saçmıştır ve örneğin Athos ve Antakya'daki Gürcü çevirmenlerin faaliyeti bu konuda önemli bir örnek teşkil eder. Ancak sınırlı olmakla birlikte, diğer uluslara doğru bir açılımın belirtilerini görürüz. Batı ile ilişkiler, özellikle ilahiyat konusunda bereketli olmaya başlamakla birlikte, Doğu etkisi hissetmek için, XI. yüzyıl sonundan itibaren XII. yüzyılı beklemek gerekir. Muhtemelen Antakyalı bir aileden gelen bilgin Simeon Seth, Arapçadan tıbbi incelemeleri çevirir ve I. Alexios'un iktidarının başlarında Doğu'nun *Kelile ve Dimne* kitabını *Stephanites ve İchnelates* başlığı altında Yunancaya kazandırdı. Edessa bölgesinde, XI. yüzyıl sonunda, Mihael Andreopoulos da bir Doğu masalları derlemesi olan *Filozof Syntiapas'ın Tarihi*'ni, çevirdi. İmparatorluğa yeni katılan, Antakya gibi Doğu vilayetlerinin kendilerine özel kültür hayatları vardı, ancak bunun dışında da bir uyanışın emarelerini görürüz. Öyle görünüyor ki, kentsel yenilenme ile, ortaöğrenim vilayetlerde, örneğin Trabzon'da veya Selanik'te de yerleşmişti. Bu arada, entelektüel hayatta, neredeyse tamamen Konstantinopolis zirvedeydi. O zamanlar, Mihael Psellos'un, kendi kendinin önemini abartsa da, şahsi hâkimiyetinde idi ki, eserleri ve kariyeri dönemin kültürel tarihinin en iyi tanıklığını sunuyordu.

Mihael (vaftiz adı Konstantinos) Psellos, 1018'te Konstantinopolis'te mütevazı bir ailede doğmuştu, ilk eğitimini Konstantinopolis manastırı Ta Narsou'da aldı. Bize söylediğine göre, bir tek senede, ortograf ve *İlyada*'yı ezberledi: Bu da demek oluyor ki –hâlâ Ta Narsou'da mıydı?– geleneksel *grammatikos* eğitimi alıyordu. 16 yaşında, şiirleri bırakarak, hitabete yöneldi, ancak Konstantinopolis'i, bir tema yargıcının sekreteri olarak hayatını kazanmak için, terk etmek zorunda kaldı. Bir süre sonra başkente geri döndü ve eğitimine devam etti. Kuşkusuz bu sırada, Eukhaites'in kendisi de II. Basileios döneminde hitabet ve felsefe eğitimi alan, müstakbel metropoliti İoannes Mauropous'un derslerini takip etti. 1042'de Psellos daha öğrenciydi, ancak kuşkusuz birkaç senedir ders vermeye de başlamıştı. Özellikle felsefe öğretmeni olarak faal olduğu, Aziz Petros Okulunda, *maistor*, eski okul arkadaşı Niketas, dilbilgisi eğitiminden sorumluydu. Akabinde, IX. Konstantinos Monomakos devrinde saraya çağrıldı, burada İmparatorluk mühürdarlığında kariyer yaptı ve imparator sırf onun için "filozofların konsülü" (*hypatos ton philosophon*) titrini yarattı ki içeriği muğlak olmakla birlikte, Konstantinopolis felsefe hocaları arasında başat konumunu belirtir gibidir. Arkadaşı İoannis Ksifilinos ile aynı anda gözden düştü, Bithynia'daki Olympos'ta bir manastıra çekildi. Theodora hükmündeki saraya geri döndü ve birçok defa önemli rol oynadı. Her şeyden öte İmparator VII. Mihael Dukas'ın eğitmenliğini yapmıştır. Tam ölüm tarihi bilinmemekle birlikte, 1081'den sonraya tarihlenebilir.

Psellos'un eseri, eğitimini tanımamızı sağlar. Bu eğitim bir hezarfeninkidir (polimat), trivium ve quadriviuma değgin her disiplini içerir. Felsefe incelemesindeki rolüne Psellos en fazla önemi atfediyora benzer ve bu disiplinin, o dönemde, onun söylediğinden daha alt seviyede olduğundan kuşku duyulsa bile, gerçekten Yeni Platonculuğun tekrar keşfine katkıda bulunmuşa benzer. Eserleri, sadece Aristo ve Plato değil, Proclus ve *Khaldealı Kâhinler* hakkındaki bilgisini de gösterir ve yeni Platonculuğa ilgisi, Ortodoksluğun tetikte muhafızları tarafından eleştirilmiştir. Psellos, felsefe öğretimi ile, hitabet ki bunlar onun gözünde birbirinden ayrılamaz iki disiplindir ve daha özgün, ancak dönemin çıkarlarına daha uyan şekilde, hukuğu birleştirir. Psellos parlak dersler vermişe benzer ve yabancı öğrencileri de olmuştur. Sözlü eserleri, örneğin annesi, genç yaşta ölen kızı veya arkadaşları Ksifilinos, Leikhoudes, Mauropous onuruna olanlar, ile sayısız mektupları da büyük önem taşır. Güçlü bir ana karakteri taşıyan 976-1078 yılları için, *Kronographia*'sı, Psellos'un, basit bir poligraf olmaktan çok öte, özgün bir yazar olduğunu tasdik eder.

Psellos'un kariyeri kesin bir şekilde, hamileri veya arkadaşları Konstantinos Leikhoues, İoannes Ksifilinos ve özellikle de bunların arasında en yaşlı ve en önemlisi olan İoannes Mauropous ile tanıştığı, saraya çağrıldığında yükselişe geçmişti. Çevresine aydınları toplayan İmparator Konstantinos Monomakos'un, kültür ile şahsen ilgilenir ve öğretimin düzenlenmesi konusuna müdahale eder. "Felsefe konsülü"

titrini yaratan odur, belki de yine o, ilk defa 1050'lerde rastlanan "hatiplerin efendisi"ni kurumsallaştırmıştır (*maistor ton rhetoron*). Özellikle de, kuşkusuz 1047'ye tarihlenebilen ve Mauropous tarafından kaleme alınan bir novelde, hukuk öğretimini düzenler:

> Diğer bilim ve sanatların atanmış hocaları, mekânları ve kürsüleri olduğunu görüp, hukuğun bu imkânlardan yoksun olduğunu gözlemleyince, İoannes Xifilin'i *nomofylaks* (hukuğun muhafızı) atamaya ve hukuk okuluna (*didaskaleion nomon*), henüz inşa ettirdiği, Manganes'teki Aziz Georgios Manastırı'nda yer göstermeye karar verdi. *Nomofylaks*, öğretim işinin dışında, hukuk kitaplarının da kütüphanede muhafazasıyla yükümlüydü; yıllık maaşı (dört altın lira), saray hiyerarşisindeki, yüksek, mevkisi sabitlenmişti. Öğrencilere verilen eğitim parasızdı.

Hukuğa ilgi yeni olmamakla birlikte, XI. yüzyılda iyice belirginleşir. Kuşkusuz bu yüzyılın sonuna tarihlenebilecek ilginç bir küçük kitap [Treu, 850], bunu gösterir, iyi eğitimli bir öğrenci tarafından sindirilmiş olduğu anlaşılan bilgileri ayrıntılandırır: Dionisos, Theodosios'un incelemeleri ile Oros ve Herodianos'un yorumları ile *grammatike*; Hermogen korpusu üzerine kurulmuş *rhetorik*, esas olarak Aristoteles, sonra düzenli bir quadrivium (aritmetik, geometri, müzik, astronomi), son olarak da Platon ve Yeni Platoncular ile felsefe. Dönemin ayırıcı özelliği diğerlerinin yanında *Basilikos*, *İustinianos Kanunu*, Garidas'ın bazı incelemeleri (XI. yüzyıldan bir hukuk profesörü) ve Eusthatios Romaios'un (XI. yüzyıl yargıcı) *Peira*'sı ile hukuğa ayrılan yerdir.

Monomakos'un eğitim lehine faaliyeti gereğinden fazla abartılmamalıdır, kurduğu hukuk okulu da uzun yaşamamışa benzer [Weiss, 340, s. 380-420]. Ancak Psellos ve arkadaşlarının kişiliği gibi, Bizans'ta kültür yaşamının aldığı yeni yeri gösterir. Okullar üzerine tanıklıklar daha da artar. Sadece Konstantinopolis'te, en az yüksekokul mertebesinde beş okula rastlanır. Khalkoprateia'da Theotokos, Sphorakioslu Aziz Theodoros, Kırk Şehitler, Diakonissa, Aziz Petros'taki yerleri, Kilise ile daha sıkı, en azından geçmiş yüzyıllara oranla daha bariz ilişkilerine tanıklık eder. Bazı *maistores* patrik tarafından atanmıştır. Ancak bir tekel söz konusu değildir ve her şey *grammatikoi* tarafından geleneksel eğitim verildiğini düşündürür. Kilise'nin müdahalesi, imparatorunkinden daha fazla olmadığı gibi, özel eğitimi dışlamaz ve "kamusal" ve dinî ve dinî olmayan arasında tarih dışı bir karşıtlık kurmak yerine, esnek ve değişken, değişik tipte kurumların birleştiği bir durumu düşünmek yerinde olur.

XI. yüzyılda, Kilise'nin müdahalesi, özellikle felsefe eğitimi konusunda daha büyük bir ihtiyat ile kendisini gösterir. Mihael Psellos'un bir öğrencisi, kendisi de felsefe konsülü atanan İoannes İtalos [Gouil-

lard, 804], doğal mantığa dayatılması uygun düşen sınırlar ile felsefe ve ilahiyat arasındaki adil ilişkiyi görmezden geldiği için öğretisinin 1076-1077 arasında anonim olarak mahkûm edildiğini görmüştü. Sinod, dili döndüğünce, Kilise'nin görüşüne göre felsefe ve dindışı kültür arasındaki yeri tanımlayan bir dizi lanetleme telaffuz etti.

> Sinod, mantık yoluyla Yeniden Doğuş ve hypostatik birleşmeyi açıklamaya, ruh ve dünya üzerine Pagan filozofların hatalarını canlandırmaya; dindışı yazıları eğitimin basit unsurları değil, gerçeğin temsilcisi gibi göstermeye çalışanları mahkûm eder.

Ortodoksluk Synodikonu'nda tekrar ele alınan [Gouillard, 250], bütünüyle Platoncu unsurlar ve felsefenin özerkleşmesine doğru daha genel bir eğilim görülen bu mahkûmiyet, 1082'de ikinci bir duruşma ile tamamlanmış, bu kez İoannes İtalos, dikkat çekici şekilde İmparator I. Alexios ve patrikhane sinodu tarafından mahkûm edilmiş, İoannes'in öğrencileri ise, lanetlemelere uymak suretiyle beraat etmiştir. VII. Mihael ve sonra I. Alexios döneminde devam eden İtalos davasını, Robert Browning dönemde kendini gösteren "aydınlanma"nın gelişimine aykırı olarak değerlendirmiş, iki olay ona göre, XI. ve XII. yüzyılların ayrımını belirlemiştir [Browning, 788].

Kilise'nin XII. yüzyılda eğitimdeki rolü ayrıca bir "didaskal" birliğinin varlığıyla da damgalanmıştır. Bunlar Büyük Kilise'yle bütünleşmiştir, başlıca üçü Ayasofya'da ders verir, İlahiler kitabı yorumu, Havari ve son olarak "ekümenik didaskal" ise *İncil*'den sorumludurlar, Patrikhane arkhonları arasında yer alırlar. Bu birliğin yapısı şimdi daha iyi bilinmektedir [Katsaros, 815; Loukaki, 825] ancak hâlâ karanlıkta kalmış yönler de vardır, özellikle de görevlerinin tam tanımı konusunda. I. Alexios'un, 1107 tarihli bir fermanı, Büyük Kilise "didaskalleri" konusunda hüküm verdiği ölçüde bir sorun teşkil eder, bu kişileri tamamen dinî konularda patrik tarafından görevlendirilmiş, Konstantinopolis sınırlarında görevlerini ifa eden din adamları olarak tanımlamıştır.

> Fermanın son editörü Paul Gautier [Gautier, 248] bu nedenle Alexios'un fermanının ne İlahiler, Havari ve *İncil*'in üç didaskali, ne de eğitimci didaskaller ile ilgili olduğunu düşünmüştür. Fermanın kendi sözleri arasında hiçbir şey, bu kişilerin de söz konusu edildiğini, ne de fermana atıf yapan Balsomon, bu didaskallerin basit rahipler olduğunu düşünür.

Paul Magdalino ise 1107'de Alexios tarafından alınan önlemlerin ve işe alma, kariyer ve didaskal-din adamı maaşlarının başka yerde söz konusu edilen on iki didaskali da ilgilendirdiğini, bu kurulun bizim şimdi bildiğimiz şekili sonradan almış olduğunu düşünür [Magdalino,

828]. Aynı yazar, 1136'da Konstantinopolis'te Nikomedeialı Niketas ile yaptığı görüşmelere dayanan Anselme de Havenberg'in, bu kişinin "Rumların âdetlerine göre, serbest sanatlar kadar Kutsal Kitapların da eğitimini veren on iki efendinin başı olduğunu" söylemesini hatırlatır. Bazı didaskallerin kariyeri, Kilise ve eğitim kurumlarının ne derece bütünleştiğini iyi gösterir, aynı zamanda muhafaza edilen eserler XII. yüzyıl aydınlanma tarihinde Büyük Kilise din adamlarının yerine tanıklık eder.

XI. yüzyılın son on yılında doğan Mihael İtalikos, hitabet ve felsefe dersleri verir ve öğrencileri arasında, özellikle döneminin temsilcisi, önemli bir yazar, Theodoros Prodromos vardır. Çağdaşlar tarafından "yeni bir Platon" olarak göklere çıkartılan İtalikos, İrene Dukaina'nın çevresindeki aydın çemberdedir. Muhafaza edilen eserleri, mektupları ve methiyeleri, temel olarak retorik alanına girer. Kuşkusuz zaten diyakozdur ve bilinmeyen bir tarihte didaskaller topluluğuyla bütünleşmiştir. Bu topluluğun zirvesine 1142 Noeli'nde gelir ve *İncil* didaskali olur. Bir sonraki sene, Trakya'daki Filippupolis Metropoliti olarak atanır, bu koltuğu 1157'den önceki ölümüne dek işgal edecektir. Dönemin en özgün ve önemli hatiplerinden biri olan [Garzya, 803] Nikeforos Basilakes (1115-1182 civ.) de didaskaller topluluğuna girer: 1140'a doğru, Havari didaskali atanır. Bir ilahiyat tartışmasına girdiğinden dolayı, 1156-1157'de sürgüne gitmek zorunda kalır ve kilise kariyeri zincire vurulur.

Başka bir şahsiyet, Konstantinopolis'in entelektüel hayatında önemli bir rol oynar. İmparator tarafından atanan, hatipler hocası, öğrencileriyle çevrili olarak gördüğümüz, resmî hatiptir, her sene imparator ve patriğin methiyesini o söylemekle yükümlüdür. Büyük çoğunlukla bu kişi Büyük Kilise'den bir diyakozdur, ancak didaskaller topluluğuna dahil olduğunu bize açıklayan hiçbir şey yoktur. Bu *maistores*'in en ünlüsü şüphesiz ki Selanikli Eusthatios'tur (1115-1195 civ.) [Wirth, 855].

Dilekçeler sorumlusu olduğu Büyük Kilise'nin diyakozu ve halk "hocası" (*demosios didaskalos*) Eusthatios, muhtemelen 1168'de hatipler hocası ilan edilir ve 1174 veya 1177'den 1196'daki ölümüne kadar işgal ettiği Selanik'in metropoliti olarak kariyerini bitirir. Eusthatios Bizans'taki en önemli aydınlardan biridir ve ona özellikle, daha önceki, bazıları kaybolup gitmiş yorumcuların katkılarını toparladığı İlyada ve *Odyssea* yorumlarını borçluyuz. Pindaros, Dionisios Periegetes veya İoannes Damaskenos kanonları üzerine diğer yorumlar, Homeros'unkiler gibi, *grammatikos* olarak faaliyetine bağlıdır. İmparator, patrik veya yüksek kişilikler onuruna verdiği söylevler, hatip olarak faaliyetini gösterir ve bazıları *maistor ton rhetoron* görevini yürüttüğü döneme tarihlenebilir. Selanik'te, Eusthatios faal ve verimli olmaya devam eder. Yazılarından bazıları, döneminde, din adamı faaliyetlerine bağlıdır. Ancak bir de çok ilginç Normanlar tarafından *Selanik'in Ele Geçirilişinin Tarihi* (1185) kaleme alır.

İtalikos veya Eusthatios örnekleri, bir didaskal veya hatipler başı için, başarılı bir kariyerin alışılageldik sınırlarının nasıl olması gerektiğini gösterir: Bu büyük bir metropolitlik makamının elde edilmesidir. Bu aydınlar için, bu tür atamaların, taşra ile iletişime geçme ve orada kültürü yaymak için bir fırsat olması düşünülebilir. Ancak sonuçlar ortalamadır. Selanik'teki Eusthatios'un durumunu istisna sayarsak, tüme baktığımızda, başkenti taşradaki şehirlerden ayıran derin bir kültürel boşluk meydana çıkar. Ohridli Theofilaktos [Mullett, 835], piskoposluk şehrinde veya Mihael Khoniates Atina'da, Konstantinopolis'i özlemle anarak, onları çevreleyen barbarlık ve kültürel çölden yakınır ve bulundukları yerde eğitim veya kültürün gelişimi için çalıştıklarına dair hiçbir emare yoktur.

Konstantinopolis'te, eskiye oranla daha yoğun olan kültürel hayat, daha geniş halkaların da olduğunu gösterir. Elyazmalarından edindiğimiz bilgilerin yorumlanması zordur. Patik İoannes Agapetos (1111-1134) onları daha ulaşılabilir ve daha fazla kılmaya uğraşmışa benzer. Pahalı kalmakla birlikte, sayıca artışları, metinlerin daha fazla dolaşıma girmesini sağlamış olabilir. Yine unutulmamalıdır ki, edebiyet büyük oranda sözlü kalmış ve halk önünde yüksek sesle okuma, sessiz ve özelde yapılan okumayla birlikte var olmaya devam etmiştir. Kültürel hayatın aktörleri çoğalmış, yazarların hitap ettiği kitle artmıştır. Bu dönem, kurumsal konuşmacıların yanı sıra, yazar olarak geçimini sağlayan, gerçek edebiyat adamların da ortaya çıkışına tanıklık eder. Theodoros Prodromos bunlardan biridir [Hörandner, 773], hoca olup, şiirler, bir roman, retorik ve felsefi eserlerin yazarıdır. Hiçbir devlet işinde çalışmaz, ancak imparator patronundan, I. Alexios tarafından kurulmuş Orfanotrofeion'da bir *adelphaton* almıştır. İoannes Tzetzes de benzer şekilde Pantokrator'da ağırlanmıştır. Aydınlara en imrenilen görevleri verebilen imparator ve patrik mükemmel patronlar olsa da, başka şahsiyetler de edebiyatın koruyucusu oldular. En ünlü vaka, I. Alexios'un kızı, etrafını bir aydınlar halkası ile çevreleyen, yüksek bir kültüre sahip prenses Anna Komnene'dir [Gouma-Peterson, 181], ancak kardeşi İsaakios veya I. Manuel'in baldızı İrene Doukakina, II. İoannes'in kuzeni Adrianos Komnenos ve İoannes Aksoukh gibi güçlü kişiler de sayılabilir. Hayatta kalmak için, güçlülerin evlerine girip çıkan edebiyatçı aydın teması edebiyatta ortaya çıkar ve o dönem Konstantinopolis'inde "edebiyat salonlarından bahsetmek mümkündür.

Edebiyatta, retorik ilk sırayı alır. Eğitime hâkim olan felsefeye hakkı verilmekle birlikte, edebî üretimde gösterişli methiyeler hâkimdir. Muhafaza edilen metinlerin çokluğu ki hâlâ hepsi incelenmemiştir, dikkat çekicidir. Bizans retoriğinin en ünlü elyazması Skorialensis'e Y-II-10, geçirilenler, henüz kısmen yazılmamıştır. Retorik önce, resmî bir sanat

olarak ortaya çıkar, retörlerin başı, öğrencileriyle birlikte, her sene, Epifhania vesilesiyle sarayda imparatorun onuruna ve Ayasofya'daki Patrikhane *sekreton*'unda Çiçek Bayramı'ndan önceki cumartesi patrik onuruna, methiye okumakla yükümlüydüler [Loukaki, 826]. Heyecanlandıran methiyeler, öncekinkinden çok daha fazla, yüksek seviyeli, zor barok bir zevkte, modern okurun kafasını karıştıran, metinleri doğurmuş, onu yaratan pek dar aydınlar kümesini aşamamışa benzer. Bununla birlikte, güncele daha bağlı olan hatiplerin söylevleri de, İmparatorluk hayatına damga vuran olaylar konusunda bilginin yaygınlaşmasına katkıda bulundu. Birçok metin, Konstantinopolis halkının, bu rafine sanat konusunda heyecanına tanıklıklık eder ve resmî sanat retorik, XII. yüzyılda, moda sanat olarak da değerlendirilmelidir. Ancak ne kadar önemli olursa olsun, yalnız da değildir. Entelektüel hayatın canlılığı çarpıcıdır. Bilimler, tıp veya astrolojiye çok bağlı olan, astronomi, yenilenme sinyali verir, daha önce adından bahsettiğimiz Simeon Seth'in eserini düşünebiliriz. Hukuk, görmüş olduğumuz gibi, XI. yüzyılda yeniden ilgi çekici olmaya başlamıştı ve bu döneme, özellikle de yargıç Eusthatios Romaios'un vermiş olduğu kararları toplayan, paha piçilmez *Peira*'yı borçluyuz. XII. yüzyılda, Zonaras ve Balsomon'un büyük derlemeleri ile, bu kez kanon hukuku verimlidir. İlahiyat belki o kadar parlak değildir, ancak Ohridli Theoflaktos'un yorumlayıcı eserlerini veya Euthymios Zigabene'in *Panoplia Dogmatika* gibi polemik külliatlarını da görmezden gelmemek gerekirken [Mullett, 835], Mihael Glykas'ın *Kutsal Yazının Zorluğu* daha özgün eğilimler gösterir. Özellikle de, dönemin ilahiyat tartışmaları, Latinler ile ciddi temasların olduğunun kanıtıdır. İtalos'un mahkûmiyeti ile tehdit edilmişe benzeyen felsefe incelemeleri, hız kesmez. İtalos'tan sonra Niketas Kyprianos tarafından yürütülen "filozofların konsülü" işi, 1160'ta Mihael Ankhialos ile tekrar dirilinceye kadar ortadan kaybolur, bu kişinin görevi, Yeni Platonculuğun tazelenişine karşı savaşmaktır. Ancak Aristoteles'e gösterilen ilgiye Theodoros Smyrnaios veya I. Alexios'un ölümünden sonra Kekharitomene Manastırı'na çekilen Anna Komnene çevresinde yeniden birleşen ve içinde Efesli Mihael, İznikli Eusthatios ve belki de Stefanos Skylitzes'in de bulunduğu filozoflar halkası tanıklık eder. Bu sonuncunun dostu Theodoros Prodromos, kendi hesabına Platon'a tapmayı hocası İtalikos'tan öğrenmiştir. Bilimin zirvesi olarak kabul edilen felsefe, tüm bir disiplinler dizisini, matematik quadriviumunu hem de doğal bilimleri içinde barındırıyordu.

Edebiyat tarafında, yenileniş hissedilir ve üretime artan farklılık damgasını vurur. XI. yüzyıldan itibaren antik mirasın yükü daha iyi sindirilmiş ve edebî yaratım daha özgürce yapılıyor gibi görülür. XII. yüzyılda *Timarion* gibi bir taşlama [Romano, 1091], *mimemis*'in, yani

burada Lukianos'un taklidinin ne derece bir mükemmelliğe ulaştığını gösterir. Aynı dönemde, hatiplerin virtüozitesi özgün yaratımlarla uzlaşır, ilginç şekilde ton ve tür karışımlarıyla oynar. Üst düzey edebiyatta, tarih bol miktarda, çoğunlukla nitelikli, üretim ortaya çıkarır. Sadece en dikkate değer örnekleri sayacak olursak, XI. yüzyılda Mihael Psellos'un, Bizanslı tarihçilerce dikkat edilen kurallardan kopan, *Kronographia*'sı, bir incelik ve gözlem başyapıtıdır; sonraki yüzyılda, çağdaşlarının irfanını yücelttikleri Anna Komnene, babasına üst düzey ve belgeye dayanan bir eseri, *Alexias*'ı ithaf eder [Gouma-Peterson, 181]; Niketas Khoniades, 1118-1206 yıllarına adadığı *Kronike diegesis* ile, dönemin karakteristik üst düzey Yunancası ile, Bizans tarihyazımının en derin ve en iz bırakan eserlerinden birini kaleme alır [Kazhdan, 817]. Göreceli olarak yeni olan, hoş zaman geçirtici türlerin, XI. yüzyılda tanıklık edildiği gibi taşlama [Romano, 844] veya Roma dönemindeki öncülerini taklit eden [Roilos, 843] erotik romanın yeniden ortaya çıkıp, gelişimidir. Yine bu dönemde yazı ile Bizans edebiyatının başyapıtlarından biri, yazılarak sabitlenmiştir: *Digenis Akritas*'ın, Rum ve Arap çifte kökenli kahramanı, IX. ve X. yüzyılın bitmeyen savaşlarının atmosferinde, İmparatorluğun sınırlarında yaşar ve savaşır [Jouanno, 770; Odorico, 770]. XII. yüzyıla, Glykas'ın ve özellikle çok katmanlı eserleri döneminin en karakteristik edebiyat adamlarından birini ortaya koyan [Hörandner, 773], Ptokhoprodromos'un, ki kuşkusuz Theodoros Prodromos ile birdir, şiirleri ile eşit derecede, gündelik Yunancanın edebî dil konumuna yükselmeye meylettiği ilk eserlerinin ortaya çıkışı, damga vurur.

XI. yüzyıl ve daha da fazlası bir sonraki yüzyıl, yazılı kültür tarihi açısından böyle görünür, parlak bir çiçeklenme, ekonomik sıçrama ve İmparatorluğun gördüğü toplumsal dönüşümler ile uyum içindedir. XII. yüzyıl sonunun buhranları ve özellikle Haçlılar tarafından Konstantinopolis'in alınışı sert bir araya neden olmuştur. Ancak, İznik İmparatorluğu'ndan itibaren, Komnenosların yüzyılı, bu yeni şartlar altında, Paleologoslar dönemine damgasını vuracak kültürel rönesansla, bir mirasçı ve devamcı bulmuştur.

BÖLÜM XV

Sanat

Jean-Michel Spieser

Bu bölümün konusunu oluşturan dönem, sanatsal üretim açısından zengin, zıtlıklarla dolu ve ilk bakışta, tarihçilerin de gözlemlemiş olmaktan hoşnut oldukları üzere doğrudan siyasi hayatın değişkenliğiyle ilgilidir. İmparatorluk hayatında, zorlu bir dönemden yola çıkılır ve bu dönemden pek az yapı, pek az elyazması, genel olarak kültürel hayat konusunda pek az tanıklık hayatta kalmıştır. Sonrasında ise, evrimi kesin hatlarıyla görmemizi engelleyen İkonoklazmanın yok oluşuyla, İmparatorluğun yeni siyasi atılımı hâlâ Makedonya rönesansı denilen bir sanatsal faaliyet atılımında yansımasını bulur. Akabinde işler daha az açık bir hal alır, örneğin, XI. yüzyıl ortalarından itibaren İmparatorluğun geçirdiği zor yıllar hiç de sanatsal üretimin düşüşüne neden olmaz ve XI. ve XII. yüzyıllar Bizans sanatının en parlak zamanları arasında yer alır. Ancak, her kesim aynı hızda evrimleşmez, birkaç düzeltmenin yapılması kimseyi şaşırtmamalıdır. İlk dönem, 650-886 arasını kapsar. Basileios'un ölümü ve VI. Leon'un tahta geçişi ile sona erer. Böylece İkonoklazma öncesi dönem, İkonoklazma dönemi ve haklılığı ispat edilebilir nedenlerle, 843'te tasvirlerin temize çıkarılmasını izleyen ilk on yılları kapsar. İkinci dönem dolayısıyla X. yüzyılı içerir. II. Basileios'un 1025'tek vefatı ile biter. Üçüncü dönem, VIII. Konstantinos'un iktidarından Konstantinopolis'in Latinler tarafından 1204'te alınışına kadar devam eder. Bu alt bölünmeyi gerektiren İmparatorluk tarihlerinin değeri ancak yaklaşıktır ve 886 ile 1025, ancak 900 yılı civarı ve 1000 yılı civarı ifadelerini kullandığımızda kastettiğimizin tercümesidir. Önce kısaca, dönem dönem giderek, sanatsal evrimin özelliklerini ve kalın çizgilerini hatırlayacağız. Daha sonra, tüm araştırma konusu dönem için, sanatsal faaliyetin, pek iyi bilinen birkaç büyük kesintinin ötesindeki devamlılığı daha iyi değerlendirmemize yarayacak, büyük alanlarını inceleyeceğiz.

GENEL HATLAR

650-886

Bu kendi içinde de kolayca bölünebilecek bir dönem. Tarih yazımı İkonoklazma'ya ayrıcalıklı bir yer vermekten kendini alıkoyamamıştır: Bilinçli veya bilinçsiz olarak, bir önceki yüzyıl III. Leon'un aldığı önlemler öncelikli olarak araştırılmış, bunların tasvirlere karşı düşmanlığa nasıl vardığı ve eşzamanlı olarak, izleyen dönemde, İkonoklazma ile kopuş ve durgunluk döneminden sonra sanattaki yenilenmenin değerlendirilmesine meyil edilmiştir.

VII. yüzyılın son ve VIII. yüzyılın ilk yılları, İmparatorluğun tümündeki durum nedeniyle, önemli bir sanatsal üretim yapacak imkânları sağlamaya olanak vermemiştir. Bu nedenledir ki, metinlerde, İsa'nın farklı bir şekilde, insanlığına, çektiği acılara vurgu yaparak algılanışı ön plana çıkmıştır ki, bir önceki yüzyılda son derece karakteristik şekilde ortaya çıkan muzaffer İsa'dan farklıdır [Kartsonis, 903]. İmparator ile türdeşlik kurulmasına daha az izin veren bu yeni İsa algısı, belki de oğlu ve veliahtı V. Konstantinos'tan farklı olarak, pek de gelişmiş bir ilahiyattan beslenmişe benzemeyen III. Leon başta olmak üzere, imparatorların İkonoklazma tutumlarına yabancı sayılmaz. Burada İkonoklazma nedenleri üzerine uzun bir sunum yapmanın âlemi yoktur, özellikle de konu henüz çok tartışmalı iken [Grabar, 895; Cutler-Spieser, 879, kaynaklar için, Brubaker-Haldon, 868]. Tasvirin, İmparatorluğun iç ve dış durumuna bağlı bir dizi anlaşmazlıkta katalizör ve düğüm hizmeti gördüğünü anlamak gerekir. Hâkim olan âdet çerçevesinde sonuç olarak çözümlenen anlaşmazlık, artık var olması için neredeyse bir neden kalmadığında, neredeyse kendiliğinden sönmüştür. İçinde geliştiği şartlar, 843'ten sonra ikona yandaşlarının şiddeti, Bizans tahayyülünde İkonoklazma'nın almış olduğu yer, suçlananı yargılamaksızın mahkûm etme izni, bunlardan sanatsal düzlemde bir fikir edinilmesine izin vermez. X. yüzyılda, Thefilos'u çevreleyen lüks ve ünlü oynayan kabartmaların (otomatlar), X. yüzyılda hâlâ Bizans sarayına gelenleri büyülediğini hatırlamak gerekir. Bu dönem, bugüne ulaşabilen sayılı kalıntının tarihçilere düşündürdüğünden daha zengin ve parlaktır. Tarihçi, Ikonodüllerin yanında yer alarak, İkonoklazma'da, Doğu barbarlığının, Rum geleneğine galebe çalmasını görmüşlerdir.

İzleyen on yıllarda ilk sanatsal dışavurumlarda, İkonoklazma dönemiyle kopuş, marjinal resimleriyle ilahiler kitabı [Corrigan, 875] veya çok daha faklı bir çerçevede, Nazianzenoslu Gregorios'un, muhtemelen I. Basileios'a sunulmuş olan vaaz elyazmaları (*Paris, gr.* 510: Brubaker, 867) kuşkusuz ki sanat tarihçileri tarafından geleneksel olarak ona

atfedilen açıklığa sahip değildir. X. yüzyılın çiçek açışı, hâlâ bazen söylendiği üzere Makedonya rönesansı, bazı metinlerin tahmin etmemize izin verdiği üzere, ikonoklast imparatorların iktidarında, en azından faal bir İmparatorluk sanatı tarafından hazırlanmıştı.

886-1025

I. Basileios'un 867'de iktidarı ele geçirmesinden sonra başlayan ve 1025'ten II. Basileios'un ölümünden sonra zor şartlarda bir süre daha devam eden hanedanın adından, bu dönem geleneksel olarak Makedonya rönesansı olarak nitelendirilir. Burada kavramın tarihselliğine atıf yapmıyoruz: Bu, önemli olduğu kadar, burada tartışmak için pek uzundur, Avrupa'da XIX ve XX. yüzyıllardan itibaren Bizans sanatının algılanışı sorununa dönmeyi gerektirecektir [Spieser, 948]. Ancak bugün, Rönesans teriminin, genel olarak yenileniş (E. Panofsky'nin ünlü deyişiyle "Renascence", "Renaissance" değil) olduğu kabul edilse de, X. yüzyılda Bizans sanatını anlamak için uygun olmadığı konusunda görüş birliği vardır. Bu açıdan bakıldığında bile, "Rönesans", zannedildiği kadar radikal olmamıştır.

Bu dönem, şahıs kiliselerinin veya genellikle onlar da şahsa ait manastır *katholika*'sında kullanılışı sayesinde Rum haçı tipinde kiliselerin geliştiği dönem olsa da, mimaride olağanüstü bir çiçek açış dönemi değildir. Bu dönem sanatsal üretimin gerçek özelliği lüks eşyaların ön plana geçmedir: Elyazmaları, fil dişleri, mineler. Öncelikle İmparatorluk geçmişi geleneğine bağlanma isteğine tanıklık ederler. Aynı yol, VII. Konstantinos Porphyrogenete'yi İmparatorluk gelenekleri ve belli bilgileri derleyen külliyatlar yazdırmaya yöneltmiştir. Bu eşyaların lüksü, sahip olmak kadar, bağış yapmakla da zenginliği gösterme arzusuna da tanıklık eder. Ancak Bizans'ta sanatsal üretim şartları konusunda neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Eşyalar, diğer eserler gibi, nerdeyse hiç imzalanmazdı, en azından X. yüzyılda. Aynı şekilde muhafaza edilen pek seyrek ithaf da, değişik kaynaklar kadar, ısmarlamak suretiyle, sadece bu esere sahip olmayıp, onun varoluşunun şerefini taşıyan kişinin ismini bize bildirir. Bu eşyalara sahip olma olanağına bağlı olarak bir dizi zihinsel tutum tanımlayabiliriz: Sadece estetik doğasında olmayıp, Bizanslılarda fazlasıyla mevcut olan bir fikre kendisi de sıkı sıkıya bağlı bir zevki unutmamak gerekir, canlı renkler, altın, Tanrısallığa ulaşma, ondan beklenen aydınlanma (*photismos*) yolu idi [Cutler, 878].

1025-1204

Neredeyse iki yüzyıl boyunca, bu dönemin son on yıllarındaki zorluklar ve dramlara rağmen, son derece değişik ve farklılaşmış eserler

bolca üretildi. P. Magdalino tarafından, genel olarak Komnenos hanedanı döneminde kültürel ve entelektüel evrimi karakterize etmek için kullanılan kavramlar, Bizans sanatının dışavurumlarını aydınlatmak için de kullanılabilir. Dolayısıyla, Batı'da oluşmakta olanla kopuk olmayan, yavaş bir evrimden bahsediyoruz, burada şahıs, şahsi duyarlılık, ki içinde şahsi adanış da vardı, daha fazla yer edinip, belli bir meşruiyete ulaşıyordu [Magdalino, 192]. Ancak Bizans'ta, durum daha yavaş evrildi: Bizans Devleti merkezî idi, genel üzerinde iktidar henüz güçlü, anlık anlaşmazlıklara rağmen, imparator ile patrik arasındaki dayanışma büyüktü. Yeniliklerin hiçbir meşruiyeti olmadığı gibi, pek hızlıca tehlikeli olduklarına karar verilebiliyordu. İoannes İtalos'un davası, en azından bu konuda sembol oluşturur ve felsefi faaliyetlerini Anna Komnene çevresinde sürdürdüğü gösterilmeye çalışıldıysa da, en azından bir uyarı niteliği taşımış ve felsefeden yola çıkıp dinî konulara yaklaşılmasının engellemesine yol açmıştır. Sanat alanında, bu durum birbirine yakın duran, bileşenlerinin hâlâ tam olarak okunamadığı bir sentez oluşturacak şekilde bazen karışan, görünüşte zıt evrimlere sebep olmuştur. Öznelliğe yeni bir önem verilmeye başlanmış, ancak din de daha fazla dikkate alınmaya başlanmıştır. Kiliselerin dekoratif gündeminde, XII. yüzyılda, bu durumu gösteren yeni sahneler ortaya çıkar: Bunlardan yakarış, hem duyarlılığa verilen özel önem olarak yorumlanabilir ve yorumlanmalıdır, hem de ilahiyat açısından Kurtarıcı'nın insani yönüne verilen önemi gösterir [Maguire, 857]; her şeyden önce ayinsel bir sahne olan *melismos* ise [Babiç, 857], Mesih'i Ekmek Şarap'taki ekmek yerine bir çocuk biçiminde gösterir, ayrıca da, yerleştirilişi onu ruhban ile laikler arasında yapılan meşru ayrımı anlatan "gizli resim" yapar.

Benzer şekilde, ikonaların kullanımı yaygınlaşır, bu da özel tapınmanın gelişiminin işaretidir, dinî takvime ve onları hatırlatan tasvirlere verilen önem, bu tapınışın kontrolüne yönelik olarak değerlendirilebilir. Bu şekildedir ki, P. Magdalino'nun Ortodoksluk muhafızları olarak adlandırdığı kişiler [Magdalino, 192], 1204'te kentin ele geçirilişine götüren olaylar ve ele geçirişin kendisinin, sonuca ulaşılmasını kesin olarak engellediği bu gelişimde kontrolü elde tutmayı denemişlerdi. Bu durum, İmparatorluğun Konstantinopolis'te yeniden tahsisinden sonra bile, Bizans dünyasının kültürel izolasyonunu derinlemesine artırmaya yaramıştır.

BÜYÜK SANATSAL ALANLAR

Tarihin akışı açısından sanatsal bir kültürün teknik ve malzeme kullanımına göre farklı yüzlerini ayırmak ve birbirini tutan bir dizi tablo sunamamak yüzeysel olsa da, bu tarz bir sunum burada başka devamlılıkları ve başka evrimleri değerlendirmeye izin verecektir.

MİMARİ

VII. yüzyıl sonu ile VIII. yüzyıl başından sahip olduğumuz en değerli bilgiler, sivil ve askerî mimariye dairdir: Konstantinopolis surlarındaki tamiratlar, yine Konstantinopolis'teki Valens'in adı verilen ancak C. Mango'nun gösterdiği üzere [Mango, 571] kuşkusuz İmparator Hadrianus'a atfedilmesi gereken kemerde yapılan yenileştirme. Mimarinin bu işlevsel kullanımı, söz konusu dönem boyunca devam etmişti. Ayrıntılarıyla açıklamak, bu konuda gerçek anlamda sentezler eksik olduğundan, mümkün değildir. Hem en iyi hem de en az bilinen yine de tahkimattır. Büyük şehirlerin surlarına elbette bakım yapılmaya devam edilmiştir; bunu esas olarak, örneğin Konstantinopolis, İznik ve Selanik gibi, Erken Hıristiyanlık dönemi surları incelenenlerden biliyoruz. Bazen, şehir hatırı sayılır şekilde genişlediğinde, bir veya daha fazla önemli inşaat çabasına girilmiştir. Bergama bunun karakteristik bir örneğini sunar [Klinkott, 906]. Tüm topraklar üzerinde yükselen birçok tahkimat, sınır dalgalanmaları kadar İmparatorluk savunma sistemi de, bu durumun sorumlusudur, ancak kısmen bilinmeye, zemin incelemesi ve bazı bölgesel araştırmalar sayesinde başlanmıştır [Foss, 404].

Erken Hıristiyanlık döneminden bu yana teknikler temel olarak değişmemiştir, esasen, tuğla, moloz taşı, bazen kesme taş ve yapı harcı kullanımına bağlı olmuştur. Süslemedeki bazı varyasyonlar bazı durumlarda bir tarihleme yapılmasına izin verir. Aynı teknikler, daha mütevazı, daha basit bir biçim altında, aynı zamanda tahta ve yapı harcı olarak alçının daha fazla kullanımıyla, köy veya Bergama gibi küçük bir şehirde, kazılarda ortaya çıkarılan pek nadir Bizans evinde, köy evlerinden farklı bir özelliğe rastlanmaz [Rheidt, 940]. Ancak bilgilerimiz halen bölük pörçüktür. Belge kaynakları, özellikle de Athos arşivleri, Selanik evleri hakkında özel ek bilgiler sunar [Giros, 539], ancak bu alanda evrimin pek önemli olmadığını öngörmek pervasızca sayılmaz.

İktidar sahiplerinin evleri konusunda, şehirde olsun, arazileri üzerinde olsun, daha da az şey biliyoruz [Magdalino, 633]. Daha çok, bazıları gerçeklik sınırlarını ihlal eden, *Digenis Akritas*'ın kahramanının yaşadığı sarayınki gibi, edebî anlatımlardan biliyoruz. Az ya da çok farklı bilgiler hagiografik edebiyatta bulunuyorsa da, bu bir mimarlık tarihçisini ilgilendirebilecek en elle tutulur ayrıntılarla hiç ilgilenmemiş ve çoğu kez, boyalı bir dekor, yazılı kaynakların ilgisini evin yapısından daha fazla çekmiştir. İmparatorluk saraylarının mimarisi de bir istisna oluşturmaz. Ancak yazılı kaynaklar bize, Makedonyalılar döneminde, özellikle I. Basileios iktidarında, Büyük Saray'ın geçirdiği dönüşümlerden bahseder. Komnenosların, Büyük Saray'ın resmî rolünü değiştirmeden, yavaş yavaş aile rezidansı hâline getirdiği Vlaherna Sarayı'nı da daha iyi bilmiyoruz.

Dolayısıyla, dindışı mimari alanında bir evrim olduğunu ispat etmek oldukça zordur ve Bizans mimarisi tarihlerinin, daha fazla tanıklığın günümüze ulaştığı dinî mimari tarihine daha fazla yer ayırması şaşırtıcı değildir.

Kiliseler ve manastırlar açısından, VII. yüzyıl pek az yapı inşası olan bir yüzyıldır; zor ekonomik durum, savaşlarla buhrana sürüklenen bir dönem, bu yavaşlamayı anlatmak için yeterlidir. Bu nedenlerin sayılarını da unutmamak gerekir, aynı savaşlara ve ayrıca da İustinianos döneminden beri devamlı hortlayan vebaya bağlı nüfus azalmasını da unutmamalıdır. Bununla birlikte, VI. yüzyılda başlayan bir evrimin, Bizans mimarisinde neredeyse sistematik şekilde kubbe kullanılmasının, nihayete erdiği bir dönemdir de. Büyük bir yarım kubbede biten sütunları ile daha birkaç on yıl öncesine kadar "Helenistik bazilika" denen eski Hıristiyan geleneksel bazilikası Bizans mimarisinden kayboldu, en azından en görkemli şekli. Mimari tarihçileri veya arkeologlar, bazilika ismini, çoğunlukla tek bir nefli, her zaman olmasa da çoğunlukla beşik tonozla kaplanmış küçük köy kiliseleri için kullanmaya devam ettiler. Bu kullanım, bundan böyle eski Hıristiyan bazilika eserlerine hiç benzemeyen yapıların bahis konusu olduğunu maskelememelidir: Bunlar mütevazı, basit köy kiliseleri veya basit özel şapellerdir. Bununla birlikte, Erken Hıristiyan döneminden sonra üç nefli (M. Altripp, Die Basilika in Byzans, bitirme tezi, Ernst-Moritz-Arndt de Greifswald, 2003).

VII. yüzyıl ile IX. yüzyıl ortası arasında yapıldığını varsayabileceğimiz gerçekten heybetli yegâne yapılar, kubbeli bazilikalardır ki, Konstantinopolis Ayasofyası ancak yaklaşık bir örnek oluşturur. Ancak ne Selanik Ayasofya'sı [Theoharidou, 953] ne İznik'teki Dormition, ne Vize Ayasofya'sı [Ötüken, Ousterhout, 929] titizlikle tarihlendirilmiştir, tıpkı plan veya yükseklik açısından nispeten yakın olan birtakım başka yapılar gibi. Konstantinopolis'teki Aya İrini, VI. yüzyıl ortasındaki durumuyla, bu dizinin en eskisidir, hem plan hem de tarihçesinin şimdi iyi bilinmesiyle, ötekilerden biraz ayrı bir yerdedir [Peschlow, 937]. Bu kiliselerin ortak noktası, hâlâ kendisi de her yanan beşik tonozlarla desteklenen bir kubbenin hâkim olduğu gerçek birer neflerinin olmasıdır. Hâlâ pek gösterişlidirler ve bu bakış açısından daha sonra inşa edilmiş daha küçük boyutlu kiliselere tezat oluştururlar. Aralarından bazılarının piskoposluk kiliseleri olması tesadüf değildir, pek çok kez, örneğin Selanik Ayasofya'sında, daha o zaman aynı işleve sahip bir Erken Hıristiyanlıktan kalma bazilikanın yerine geçerler.

Daha büyük çapta bir mimarî faaliyetin başlangıcının ipuçlarına ancak IX. yüzyılın ikinci yarısında rastlanır: 876'tan kalma Skripou Kilisesi, hem tarihi kesin belirlenmiş, hem de muhafaza edilmiş en eski örnektir. İşlevi ve biçiminden çok kuruluşunun, istisnai kalacak

şartlarıyla, Theotokos Dormition'u, Aziz Petros ve Aziz Pavlos'a adanmış olan Skripou Kilisesi, Ortaçağ Bizans mimarisinin önemli özelliklerinin habercisidir. Konstantinopolis'te bir görev işgal eden yüksek bir mevki sahibinin toprakları üzerine kurulmuş, şahsa ait bu kilise, sahibinin beylik arazileri üzerinde prestijini artırmak ve kuşkusuz mülklerine daha fazla meşruiyet kazandırmak amacına yönelikti [Oikonomides, 928]. Bundan böyle, yeni kurulacak olanlar, esas olarak, özel teşebbüs veya manastırların işi olacak, zaten bu ikisi sıklıkla birbirine karışacaktır. Bu kiliseler hizmet eden din adamlarının atanması ve kontrolü konusunda bu nedenle kışkırtılan çatışmalar konusunda bu durumun neden olduğu sonuçları burada hatırlatmak gereksizdir [Thomas, 764]. Özel kiliselerin artması, özel ayinleri ve dahası manastır keşişlerini ağırlayan küçük ibadet yerlerinin bollaşmasını açıklar. X. yüzyıl başından iki Konstantinopolis örneği, Konstantinos Lips (Fener İsa Camii) ve Myrelaion (Bodrum Camii) hâlâ ayaktadır. İkinci örnek, bir kare içine yerleştirilmiş Rum haçı biçimli planı olan kilise tipini, yani eş uzunluklu dört kol tarafından desteklenen, batıda bir narteks ile öncelenen ve çoğunlukla üç bölmeli, kutsal bölüme açılan merkez bir kubbe etrafında düzenlenmiş planlı olanları, anlatmak için sıklıkla elkitapları tarafından referans gösterilir [Striker, 951]. İlki ise, 1300'e doğru, VIII. Mihael'in dulu Theodora Paleologina Manastırı restore ettirip, X. yüzyıldan kalma olanın güneyine bitişik bir kilise yaptırdığı esnada dönüştürülmüştür; ancak yapılan incelemeler, ilke olarak her biri bir sunak yerine sahip olan çoklu şapellerinin önemini gösterir [Curcic, 876]. Biraz daha eski tarihli olup Büyük Saray'a bağlı Nea adı verilen ve I. Basileios tarafından inşa ettirilen, İsa, Theotokos, Baş Melek Mihael, İlyas Peygamber ve Aziz Nikolas'a adanmış kiliseyi ise ancak edebî kaynaklardan tanıyoruz. Onun da birçok şapeli olmuş olsa gerektir: Yeniden kurabildiğimiz planda, köşelerde haçın kolları arasında, doğuda da batıda olduğu gibi, izole şapeller vardı. Böyle bir kurulum muhafaza edilen eserlerde, örneğin XI. yüzyılda, Fokis'teki Hosios Lukas *katholikon*'unun batı şapelleri ile teyit edilmiştir.

Ancak X. yüzyıl, dikkate alınmaya değer bir mimari atılıma tanık olmuşa benzemez; geniş çapta bir İmparatorluk siyasetine tanıklık edecek bir ipucu yoktur. Konstantinopolis'te, şehrin içinde, hükümdarlar özellikle daha eski kiliseleri restore ettirmişlerdir: En azından kaynaklara göre, Saray ile ilişkili olanlar dışında yeni bir inşaat yoktur: Daha önce andığımız Nea dışında, Faros'taki Theotokos Kilisesi dikkate şayandır, zira imparatorun çevresinde bir araya getirilmiş en değerli kutsal emanetler (rölikler) ile gerçek bir saray şapelidir.

Mimari XI. yüzyılda daha da yenilenir. Planların çeşitliliği yeniden artar. Temel yapı Rum haçı olarak kalsa da, bir dizi değişken altında

ortaya çıkar. Yeniden haçın tüm kolların bir apsiste bittiği tetragon kiliselere geri dönülür. En iyi bilinen örnek, 1000 yılı civarı, eski Atina Agorası'nda yükselen küçük Aziz Havariler'dir [Frantz, 889].

En çarpıcı ve kaynakları üzerine sonsuz tartışmayı kışkırtan yenilik, XI. yüzyıl başı ve arasında önemli manastır kiliseleri için iki kez Atina'da tanıklık edilen, köşe körüklü kiliselerle görülendir (daha sonra istisnai olarak XIII. ve XIV. yüzyıllar arasında, yine Yunanistan'da, hiç kuşkusuz model olan daha eski modellerin itibarı sayesinde, tekrar kullanılacaktır). Bu kiliselerde, en azından Konstantinopolis Ayasofya'sından itibaren, Bizans mimarisinde, sütunların oluşturduğu kareden, kubbenin dairesine geçmek için kullanılan pandantifler, şeklindeki sütün açılarının üzerine yerleştirilmiş çeyrek kubbeli nişler şeklinde tasvir edebileceğimiz, köşe körükleri ile yer değiştirdi. Kubbenin çapının genişlemesi köşe körükleri yerine pandantiflerin geçmesinden çok kolonlar yerine kubbenin ağırlığını çekmesi için sütunların kullanımına bağlıdır. Bu tekniğin kaynağını belirlemek kadar (körüklerin genellikle kullanıldığı, ancak farklı bir ilkeyle inşa edilen Ermenistan sıklıkla referans gösterilir) neden bu kadar az kullanıldığını anlamak da zordur. Fokis'teki Hosios Lukas Manastırı Katholikon'u, öyle görünüyor ki XI. yüzyılın ilk yarısında, şimdiki biçiminde inşa edildi, ancak inşasının ne şartları ne de tam tarihi açıktır. Katholikon'un inşaatı veya süslemelerinde, IX. Konstantinos Monomakos'un müdahalesininin görülmesi önerilmiştir [Mylonas, 924; Oikonomides, 927]. Dafni Manastırı, bilhassa katholikon'unun mozaiklerine bakılırsa, 1100 civarına tarihlenebilir, ancak ne tarihi ne de kurucusu hakkında başka bir bilgi yoktur. Bu oldukça istisnai iki eser, tekrar geri döneceğimiz tasvirsel dekorunun zenginliğiyle iyice altı çizilen yeni bir heybet arz eder.

İç mekânın genişlemesi bundan böyle belli bir seviyedeki kiliselerin önceliği olacaktır. Özgün bir örnek Sakız Adası'ndaki, IX. Konstantinos Monomakos'un kurduğu Nea Moni'dir ki kubbesi, Hosios Lukas veya Dafni'dekilere benzer bir anlayışla yapılan körükler sayesinde doğrudan dış duvarların üzerine oturur. Belki de, yine aynı imparatorun kurduğu Manganes'teki Aya Georgios Kilisesi, buna Konstantinopolis'ten örnek olmuştur. Farklı şekiller altında, aynı eğilim XII. yüzyıl boyunca devam eder, örneğin, Konstantinopolis'in dışında, örneğin Trakya'daki, adını bilmediğimiz [Ousterhout, 930] Enez Kilisesi'nde ortaya çıkar. Konstantinopolis'te de, en dikkate değer yapılar Hristos Pantokrator Manastırı Kiliseleridir, Komnenosların bu büyük kurumunda, basit kolonlarla taşınan kubbenin çapı aşırı bir sınıra vardırılmıştır. Uzun süre sadece Türkçe Kalenderhane Camii adıyla tanınan, ancak şimdi Kyriotissa Manastırı ile ilişkilendirilen bu kilise, döneminin en görkemlilerinden biridir ve uzun süre çok daha eski olan kubbeli bir bazilika

zannedilmiştir. Yine Khora Manastırı'nın, kendisine katholikon'u hâlâ duran, Trakya'daki Ferrai'deki (Vira) Kosmosoteira Manastırı'nı borçlu olduğumuz I. Alexios'un oğlu İsaakios Komnenos tarafından yeniden yaptırılışı XII. yüzyılın ortasına tarihlenir [Ousterhout, 931; Sinos, 945].

Bu numaralandırma sayesindedir ki, bundan böyle genel olarak büyük arazilere sahip zengin manastırlar olacak İmparatorluk kuruluşlarının önemini anlarız. Zaten zikretmiş olduğumuz örneklere, III. Romanos Arygyros (1028-1034) tarafından yaptırılan Theotokos Peribletos Manastırı'nı da eklemek gerekir [Mango, 917]. Bu İmparatorluk kuruluşları, örneğin yukarıda bahsedilen Skripou gibi, az çok önemli kişiler tarafından yaptırılmış sayısız kuruluş arasında, özel bir vakadan başka bir şey değildir ve bu kuruluşların çapı elbette ki yaptıranın servetiyle doğru orantılıdır [Mango, 917]. Muhafaza edilmiş *typika* aracılığıyla bize ulaşan pek karmaşık motivasyonları vardı [Galatariotou, 714; Thiermeyer, 954; Thomas-Constantinides-Hero, 80]. İtibarlı kuruluşlar için bu manastır seçimi, kitapta başka yerde anlatılacak ekonomik motivasyonlar dışında, piskoposlara gölge düşürmek pahasına manastırcılığın parlamasına bağlıdır. X. yüzyıldan itibaren kurulan Athos'taki büyük manastırlar, aynı hareketten doğar [Steppan, 950].

YAPI RESİMLERİ VE İKONALAR DİNİ

Resmin gelişimi mimariye göre daha belirgin olan kopuşların ritmindedir. Yapı resimleri ve ikonalar, burada bağdaştırılmak durumundadır, zira ikisi de yakinen İkonoklazmayla (minyatürlere daha ileride lüks sanatlar konusu içinde, bazı elyazmalarının da bu bölümde anılması gerekse de) ele alınacak olan tasvirler konusunda yapılan tartışma ile ilintilidir.

VII. yüzyılın son ve VIII. yüzyılın ilk on yılları bir önceki dönemin sonu için tasvir edilenden daha farklı bir çarpıcı yenilik getirmez. Ayrıca, pek az yapı inşa edilmiş olması, bu dönemde resimli süslemelere rastlanmamasını açıklar ve 843'e kadar Bizans resmine hâkim olan İkonoklazma'nın ta kendisidir denebilir. Evrim, bu şekilde bir ayrım başka türlü düşündürdüğünden daha incelikli olsa da, İkonoklast imparatorlar dönemine ayrı bir yer ayırmak dışında bir tercih mümkün değildir, bunun dışında 730'dan önce başlayan bir evrimin yeniden bulunacağı IX. yüzyıl sonu ile hemen göze çarpmayan süreklilikler söz konusudur.

İkonoklazma

Burada İkonoklazma'nın farklı anlarının bir kronolojisini yapmak anlamsızdır. Ancak dinî tasvirlerin meşruluğu üzerine o dönemde ortaya atılan temel sorulara geçmeden önce, modern yorumların bazen inan-

dırdığının aksine, İkonoklast denilen dönem, kelimenin tam mânâsıyla 730'dan 787'ye sonra da 814'ten 843'e kadar, tüm kültürün aşağılandığı barbar bir dönem değildi. Sadece sanat tarihi açısına yerleştirilmeyen tasvir yandaşlarının ateşli tartışmaları bile imparatorların da şahsen ısmarlayanlar arasında yer aldığı bir sanatın mevcudiyetini gösterir. Burada söz konusu olan dindışı, daha sonraki dönemlerinki gibi, az bilinen, ancak mecburen bir süreklilik içine oturtulabilecek bir sanattır, özellikle de ikonoklast imparatorlar önceki yüzyıllarda İmparatorluğun genişlemesinde kendilerini görmek ve bu zafere adlarını yazmaya büyük değer atfettikleri müddetçe. Rakipleri ise, dünyevi görünüşlü, av sahneleri, hayvanlar gösteren sahneleriyle bu tarz dekorların kiliselerde de kullanılması olgusunun altını çiziyordu, bu da İkonodüllerin zihninde, İkonoklast İmparatorların inançsızlığını kanıtlıyor olmalıydı. Elbette bu dekorlardan hiçbiri günümüze ulaşamamıştır, ancak erken Hıristiyanlık dönemine ait bazilikların yer döşemelerinden bildiğimiz kadarıyla diğer tasvirlerden pek de farklı olmasalar gerekti. Daha bu eski örneklerde bile, işlev ve yorum sorun yaratır: Yakın bir tarihte hangi kriterlerin sembolik bir anlam taşıdığı veya tam tersine daha veya sadece dekoratif bir işleve izin verdiğini göstermiştik [Maguire, 740]; Bu çerçeve içinde bahsedilen İkonoklast dönemden dekorlar için, soru da aynı terimlerle sorulmalıdır: Sembolik bir yorum en azından en azından bazı durumlar için mümkün olmalıdır [Spieser, 946]; diğer durumlarda, daha "nötr", bir başka deyişle tamamen dekoratif tasvirlerden bahsedilebilir, ancak hiçbir şekilde ikonoklast imparatorların varsayılan, rakiplerin inanırmış gibi yaptığı, imansızlığının dışavurumu değildir, V. Konstantinos ikonodül kaynakların söylediğine göre, Milion'daki geçmiş konsillerin tasvirlerini araba yarışı tasvirleriyle değiştirtmiş olsa bile. Burada da eski bir İmparatorluk sembolünü buluruz. Ancak bunlardan geriye hiçbir iz kalmamıştır; sadece bazı lüks eşyalar bazen bu dönemle bağlantılandırılır, ancak bunun doğruluğu kesin değildir.

İkonoklastların inançlarını anlamanın, bu inanç bize ancak rakiplerince sakatlanmış ve gizlenmiş hatta karikatürleştirilmiş olarak ulaştığından, zor olduğunu yeterince söyledik. Ancak durum siyasi kararlar ve tartışmaların, ideoloji demesek bile, fikir sistemleri üzerine kurulu olduğunu, ancak bire bir yansıması olmadığını kabul ettiğimizde, durum daha az umutsuz görünür. İkonoklast imparatorların akıllarında tasvirler konusunda ne olduğunu tam olarak bilemesek de, en azından nereye gelmeye çalıştıklarını kavrayabiliriz. Öne sürülen kavga, ki burada tasvirler üzerine tartışma, taşıdığı öneme rağmen, hâlâ *in Trullo* adı verilen Quinisextum Konsili'nin 82. kanonu ile sembolize edilen tasvirler konusundaki gerçek tartışmanın varlığı kanıtlanmış olsa da, tek hedef değildi [Barber, 860].

III. Leon ve V. Konstantinos'un tasalarından biri imparatorluk otoritesini yeniden tahsis etmek ve Roma geleneğine kendilerini bağlamaktı. Bir yanda Mesih'in tasvirleri önünde içten bir nedamet ile laik iktidar karşısında belirli bir konuşma ifade özgürlüğüne sahip olan keşişler tarafından manipüle edilip, gitgide çoğalan dinî tasvirler karşısında endişe duyan III. Leon'un zihnindeki asimilasyonun nasıl olabildiğini oldukça iyi tahmin edebiliyoruz. Geçmişte imparatorun iktidarına destek olduğu hâlde, şimdi imparatorun imajına gölge düşüren bir olgu olarak dinî tasvirlerin popülaritesinden III. Leon'un nasıl kaygılandığını anlayabiliriz. Bu tarz düşüncelerden itibaren imparator tasvirlerin alanına müdahale düşüncesini inşa etmiştir; V. Konstantinos, daha sonra ilahiyat açısından çok daha detaylı bir doktrin geliştirmiştir. İkonoklazma, tasvirler kültünün gelişimine bir tepki olarak oluşmuş, ancak zıt bir yönde, tartışmaların ön planına tasvirlerin gücünü koymakla, her bir tasvirde kudretli bir idol görülmesi sonucunu getirmiştir. Tasvirlerin kutsal karakteri buradan yeni zafer kazanarak çıkan yeni bir meşruiyet kazanmıştır. Bu bakış açısından, İkonoklazmanın gelişimi, başarısızlığa uğrayacak bir girişim olabilecek, Bizans dünyasını Greko-Romen geleneğinden uzak yepyeni bir yola sokmak yerine, zor kabul edilmesi zor bir dönüşüm nedeniyle kışkırtılan, bu buhran çerçevesinde ve geriye dönüş arzusuna rağmen, nihayetine erişen, bir nevi buhran olarak değerlendirmek gerekir.

X. yüzyıl

İkonoklazma'dan sonra, yeni tasvirler ancak yavaş yavaş kiliselerde yerlerini aldı. Muhafaza edilen ve ayrıca metinlerden de bilinen ilki, Konstantinopolis Ayasofya apsisindeki, 867'de açılan Theotokos'tur. Daha sonra mozaiklerle süslü ve VI. Leon'un nutuklarından bilinen [Frolow, 891] iki kiliseden bahsedilecektir. Ancak X. yüzyıl yapı resimleri konusundaki bilgimiz pek bölük pörçüktür. Daha çok Kapadokya'nın Kaya Kiliselerindeki fresklerine dayanır [Jolivet-Levy, 900; 901; Thierry, 956]; bu eserlerde, daha eski Kapadokya resimleri üzerine temel göndermeler olduğunu görürüz. Kapadokya Kiliseleri üzerine bildiklerimiz VI. Leon'un söylevlerinde bahsettiği, en azından bir örnekte, daha çok XI. yüzyıldaki gelişimi müjdeleyecek, süslemelerle pek örtüşmediğinden, sorun yaratmadan gelip geçmez. Arkaik Kiliseler adlandırması altına giren kiliselerin büyük çoğunluğu, birçok noktada Bizans Kiliselerinin "klasik" süslemelerinden ayrılır. En önemli unsur apsis süslemeleridir, burada en sık karşımıza çıkan, yanında Hezekiel'in görümündeki Dört Keruv* ve Göksel Güçler'le çevrelenmiş, Muzaffer İsa'dır [Jolivet-Levy,

* Dört *İncil* yazarını simgeleyen canlı hayvanlar. (ç.n.)

900]. Bu süsleme, İsa'yı Tanrı'nın tasviri olarak gösteren Erken Hıristiyan apsislerinin uzantısıdır. Theotokos ve Prodromos da bazen bu sahnede resmedilirler. İkisi de İsa'nın Tanrısallığının imtiyazlı tanıkları olarak tasvir edilir. İsa, Theotokos ve Aziz İoannes'in oluşturduğu, XIX. yüzyıl sanat tarihçilerinin bazen Deisis adı verdiği grubun ilkel anlamı budur [Walter, 964]. Apsis süslemeleri bazen bu üç kişiye indirgenir, ancak XI. yüzyıldan önceki örnekler pek seyrektir. Sahne giderek anlamını yitirecek ve daha sonraki bir tarihte, Bakire'nin ve Prodromos'un İsa karşısındaki ricacılık rolünü tasvir etmeye varacaktı.

En karakteristik kiliselerde, örneğin Tokalı'nın Eski Kilisesi, Sinassos Aziz Havariyun Kilisesi, Güllüdere Aziz İoannis Kilisesi'nde, İsa'nın hayatı oldukça ayrıntılıdır, ancak, bazı istisnalarıyla, Çocukluk ve Istıraplar'a özel bir önem atfederler ve çoğunlukla, küçük bir Vaftiz çemberinin giderek geliştiği görülür. Buna karşılık, Mucizeler pek nadiren resmedilmiştir. Bu çemberler daha eski çemberlerle gerçekten örtüşmez ve kaynaklarını Konstantinopolis'e karşıt bir taşra sanatında veya Doğu'da bulmak mümkün değildir. Özellikle de, bu kiliselerde, Erken Hıristiyanlık dönemindekinden keskin şekilde farklı bir sahne yerleştirmesi söz konusudur: Yapının etrafında daire şeklinde görülebilirler, artık ana alanın bir yanından öbürüne paralel şekilde değil. Bu durum tek nefli kiliselerde olduğu gibi Rum haçı planına sahip kiliselerde de gözlemlenebilir. Bu evrimin tam olarak başladığı daha önceki dönemden kalma, muhafaza edilebilmiş süslemelerin yokluğu nedeniyle söylemek zor olsa da, daha Roma'daki Santa Maria Antica mabedindeki VIII. İoannes'e (705-708) borçlu olduğumuz süslemelerde gözlemlemek mümkündür [Nordhagen, 925]: Daha sonraki Bizans Kiliselerinin büyük çoğunluğu, sahneler farklı olsa da, bu örnek kullanılarak süslenmişti. Geçmiş ile bağ, Erken Hıristiyanlık dönemini yansıtan apsis süslemelerinde, Kehanet görümlerinden kaynaklanan İsa'nın tasvirleri aracılığıyla örülmüştür. Hatta eğer, biraz daha sonraki bir dönemde Deisis tasvirlerine Kapadokya'da sıklıkla tanıklık edilmişse de, Theotokos ve Prodromos'un varlıklarıyla zenginleştirilmiş kehanet görümü tasvirlerine dayanırlar ve bu iki figür İsa'nın Tanrısallığına işaret etmeye yeterlidir. Bu sahnenin Konstaninopolis'te üretilmiş, fildişinden triptiklerdeki varlığı, burada da bu tasvirin Kapadokya apsislerindeki mevcudiyetinin, tamamen taşrasal bir olgu olduğu önermesine kuşkuyla yaklaşmamıza neden olur. Ancak, bu evrim, oldukça çabuk, izlenemez hâle geldi zira Deisis'in daha önce belirtildiği üzere, aracılığı işaret etmeye başladı, öyle ki mezarlık şapellerinin apsislerinde sıklıkla kullanılmaya başlanacaktı.

İsa kubbede tasvir edilirken, Theotokos, apsisin yarı kubbesini işgal ediyordu. İsa'nın, yeni yerinde, tasvir edildiği yeni şekil hâlâ değişiyordu

ve burada da, geçmiş ile bir bağın izlerini bulmak mümkündür. Göğe Yükseliş'in Selanik'teki Ayasofya Kilisesi'nin kubbe dekoru olarak, şüphesiz 885'te, her halükârda IX. yüzyılın son çeyreğinde, kullanımını bu şekilde anlamak gerekir. Bu konu, tabiri caizse, İsa'nın diğer tasvirleri gibi, apsisle kubbe arasında bir yer aramaktadır. Göğe Yükseliş'i tarihsel gelişimi içinde göstermek kadar, İsa'yı Tanrısal muzafferliğinde göstermeye meyyal olan Göğe Yükseliş tasvirlerinin muğlak mânâsına da göndermeler vardır. Bu daha önceki bir dönemde Baouit apsisleri konusunda da gösterilmiştir, ancak bu mânâ, Göğe Yükseliş Naxos'taki Panagia Drisiane [Drandakes, 884] veya Selanik Rotonda'sındaki apsislerde kullanıldığı şekliyle, ne tamamen göz ardı edilmeli ne de unutulmalıdır. Burada bile, tamamen taşralı bir olgudan bahsetmek, *Saray Antolojisi*'nden bildiğimiz kadarıyla, Göğe Yükseliş Konstantinopolis'teki Theotokos tes Peges'in kubbesinde temsil edildiği ölçüde, mümkün değildir. Bu tereddütlerin başka bir örneği, İsa'nın alışılageldik Pantokrator rolünde, ancak ona apsiste eşlik eden göksel Güçler ve Keruvlar ile çevrili olarak resmedildiği, bin yılı civarlarına tarihlenen, Koropi'deki (Attika) Transfigurasyon Kilisesi kubbesinde, okunur.

Dolayısıyla ortaya çıkan tablo, yorumlaması güç özellikler gösteren muhafaza edilmiş yapıtlar ile tam tersine Konstantinopolis kaynaklı metinlerin daha bilindik ve XI. yüzyıldan itibaren çoğunluk olan süslemelerin X. yüzyılda aslında gerçekleşmiş olduğu izlenimi vermesi ile karşıt olmasa bile en azından bağlantısızdır. Vermek istediğim hızlı bir tablo, ayrıntılarını bilmediğimiz bir evrimin izlerini sürdüğümüzü göstermek niyetindedir. Benzer gözlemler, stil açısından da yapılabilir: Mozaiklerden ve daha genel olarak Konstantinopolis'in duvar resimlerinden pek azı, kesin sonuçlar çıkarabilmemiz için bu günlere gelebilmiştir. Konstantinopolis'teki Ayasofya'nın apsisindeki Theotokos öylesine alışılmadıktı ki onu karşılaştırma terimi olarak kullanamayız. Dolayısıyla kullanılabilecek yegâne kalıntılar, biraz sonraki döneme ait, Konstantinopolis Patriklerinin aynı kilisenin Kuzey duvarında muhafaza edilen figürleridir. Düşünceye sevk eden bir başka ilginç unsur, Selanik'teki Göğe Yükseliş figürleri ve Kapadokya'nın "arkaik" kiliseler grubundaki bazı tasvirler arasındaki benzerliktir. Basit ve kişileri gerçekçi ve esnek davranışları ile göstermeyen bir stil, illaki geri kalmış bir taşranın karakter özelliği değildir.

XI.-XII. Yüzyıllar

XI. yüzyıla kadar Bizans klasik süslemeleri gerçekten kendini göstermedi. Tüm değişkenlerin farkına varmamızı sağlayacak sistematik bir bütüne henüz sahip olmasak da, Selanik'teki, 1028 tarihli Panagia ton Khalkedon böylece sağlam bir kronolojik işaret noktası sağlar; XI.

yüzyılda Yunanistan'da en itibarlı eserler, Fokida'da Hosios Lukas, Sakız Adası'nda Nea Moni, Atina yakınlarında Dafni daha sonra değerlendirilecektir zira bir kez daha, Konstantinopolis'taki eserler eksiktir. Süslemelerin gelişimi konusundaki genel üzerine bir bakış sunan bazı sorular o zaman ortaya çıksa da tarzın evrimi hakkında berrak bir anlayışı havada bırakır. Bununla birlikte, söz konusu dönemde, bazı kesin ipuçları vardır, XII. yüzyıl itibariyle, en karakteristik örneği Kurbinovo'daki Aya Georgios olan geç Komnenos adı verilen düz tarza doğru bir evrim gibi [Hadermann-Misguich, 898]. Bu stilin en gösterişli yanı zaten mevcudiyetini XII. yüzyıldan itibaren, çok daha sakin ve resimsel bir tarzla saklamıştır [Mouriki, 921].

Bugün Bizans kiliselerinin süslemelerinin ayinlerin bir nevi tamamlayıcısı olduğu kabul edilmiştir: Estetik değerleri ile ayinin algılanışına uygun bir ortam yaratmalıdır [Spieser, 947; Walter, 963]. Bu nedenle, iman edene, kendisini çevreleyen ve Kurtuluş tarihinin sonsuza dek gerçek anlarının tasvir edildiği göksel bir dünyaya taşındığı izlenimi vermelidir. Evi, ayin evi, yani mabet ile bütünleşmelidir [Sinding-Larsen, 943]. En kutsal bölüm, bu kutsallık nedeniyle süslemelerin en az değişeceği, ancak yine aynı nedenle, dönüşümlerin daha dikkate değer olacağı yerdir. Önemli unsurları hatırlayalım: Theotokos, apsisin yarı kubbesinde tasvir edilir: Aracılık ettiği dualar ona yöneltilir, Kurtuluş ihtimalini ilk anlayan ve Tanrı'nın huzuruna çıkan ilk insandır. Genelleşecek Havariler Komünyonu'nu başarmıştır: Bizans ikonografisinde İsa'nın Son Yemeği sahnesinde fark edilir, mabedin aynı mekânında geçen ökaristik ayinin modelidir. Bu ayine Kilise en başından itibaren aziz piskoposlar, bu görevi dolduran Kilise Babaları, Bizans litürjisinin yazarları Basileios ve İoannes Khrisostomos tasvirleri ile ortak olmuştur. Ayini yapan papaz da bu şekilde Kilise geleneğine görünür biçimde dahil olmuştur. Bu yakınlık XII. yüzyılda işbaşındaki papazları gösteren *melismos* sahnesi dahil edildiğinde iyice göze çarpar hâle gelmiştir. Sunak masasının üzerindeki Göğe Yükseliş sahnesi, Ökaristi töreninde kutlanan fedakârlık ile, insan doğasının kurtarıldığını hatırlatmaya yarar, zira Göğe Yükseliş'te, İsa Göklere insan doğasıyla yükselmiştir.

Kilise'nin diğer ucunda, daha az kutsallık yüklü çok işlevli narteks, çok daha çeşitli süslemelerle doludur. Orada kutlanan litürjik eylemler ile olan ilişkisi kendini gösterir: Manastır kiliselerindeki narteksler cenaze ile ilgili işlevleri özellikle süslemelerde yankısını bulur; Ayak Yıkama'nın sıkça görülmesi, igumenos tarafından kutsal perşembe uygulanan bir ritüel ile bağ kurar; Vaftiz tasvirleri aynı şekilde narteksteki vaftizleri veya suların kutsanması ritüelini anlatır.

Ortadaki mekân *naos*'a, neredeyse her zaman, böylelikle Tanrı'nın dünyada olup biteni gözlediğini gösteren, İsa Pantokrator tasvirinin

işgal ettiği kubbe hâkimdir. Aynı şekilde, İsa'nın hayatından, litürjinin farklı anlarında yâd edilen az ya da çok önemi olan sahneler dizisi, duvarların üst kısmı ve kemerlerin ana süslemesini oluşturur. Bu çember genellikle, onu oluşturan sahnelerdeki çokça farklılığa rağmen, On İki Bayram çemberi adlandırmasıyla tasvir edilir [Spieser, 947; 949]. Ismarlayanlar açısından aranan özellik bu tasvirlerin çember şeklinde düzenlenmiş olması, İsa'nın hayatında, Tanrısal yönünün ifade edildiği ve insanî yönünün de açıkça görüldüğü bazı vazgeçilmez anların mevcudiyetidir: Müjde, Doğum, Vaftiz, Çarmıha Gerilme, Diriliş. Yukarıda bahsedilen büyük yapılar arasında burada ayrıntılarına giremeyeceğimiz karşılaştırmalar, ısmarlayanların tercihlerinin, Kilise mimarisinden, adanmasına ve kuruluşunun çeşitli veçhelerine tasvirlerin seçimi ve yerleştirilmesine büyük bir çeşitliliğe neden olduğunu gösterir.

Bu sistem X. yüzyılda başını gösterip, XI. yüzyılda gerçekten tam yerleşti, ancak sonraki yüzyıl boyunca kenara yazdığımız, geleneksel çeşitlemelerin ötesinde dikkate değer değişiklikler ve gerçek bir evrimdir. Bu evrim, ikili bir sicil üzerinde oynandığı ölçüde karmaşıklaşır. Duyguların, kederlerin ifadesi konusunda giderek artan bir ilgi gelişir. Bu tasvirler arasında, ilk kesin tarihli abidevî örneği Nerezi'deki Aziz Panteleimon Kilisesi'nde (1164) boy gösteren İsa'nın bedeni üzerinde Theotokos'un inleyişi sahnesine verilen adıyla, threne'yi bu şekilde yorumlamak gerekir. Bunu, Theotokos'un, özellikle XII. yüzyıldan iki yüzlü kimi ikonalar üzerinde görülen kederi ile bağdaştırmak gerekir. Diğer yüzde ise Acı Çeken İsa resmedilir. Ancak, bu yeniliklerden en azından bir bölümü, litürji ile bağlantılandırılmalıdır: Acı Çeken İsa'nın belirişinin tam olarak bir âna açıkça bağlanmaksızın İsa'nın Çilesi'nin zamanına hizmet eden bir ikona yapma isteğiyle ilgilidir [Belting, 862].

Litürji ve kutsal karakteri üzerinde benzer bir ısrar, mabette, ona sıkı sıkıya bağlı başka tasvirlerin de ortaya çıkmasını açıklar. En bariz örnek, daha önce atıf yaptığımız *melismos*'un ortaya çıkışıdır: Mabet duvarında temsil edilen Kilise Babaları arasında kutsal vazo ve maşrapanın durduğu bir sunak masası görülür. Kutsal vazoda, ökaristik fedakârlığın muğlak olmayan simgesi olarak çocuk şeklinde resmedilmiş yatar vaziyette İsa bulunur. Mabette iman edenlere rezerve edilmiş mekânı ayıran *templon*'un gelişimi, benzer bir olgudur. Bazı metinler, eskisine nazaran, inananların mabette olup bitenleri görmesi ve duymasını daha fazla engelleme gerekliliği konusunda ısrar edildiğini göstermiştir. Templon, bundan böyle ikonalarla kaplanmaya başlanmıştır: Ufak ufak sistematik olarak epistil üzerine, giderek daha fazla gerçek bir, onları tasvir eden şairlerin deyişiyle, On İki Bayram çemberi şeklinde ve Deisis'i çevreleyecek şekilde yerleştirildiler. Gelişimleri litürjik takvimdeki önemlerine bağlı olan tasvirler [Spieser, 949], Kilise süslemelerinin bir yankısıdır

ve *templon* gerisinde gerçekleştirilen litürjiyi hatırlatır. Böylelikle, XII. yüzyıl sonuna doğru, konu hâlâ tartışmalı kalsa da, templonun sütuncukları arasında büyük ikonalar belirmeye başlar.

Bu ikonalar kişisel ibadetin imtiyazlı desteği hâline gelecektir. Ancak, bu çerçeve dahilinde, *proskynetarion* adı verilen, *templon*'un sonundan önce, bir nevi rahle üzerine yerleştirilen ikonalardan bahsetmek gerekir: Böylelikle, günün bayramıyla ilgili olan bir ikona sergileniyordu. Genellikle özel şekilde aydınlatılır ve müminlerin dualarına sunulurdu. Daha genel olarak, bu dönemin taşınabilir ikonaların gelişimine tanıklık ettiğini görüyoruz. Bir kez daha, paralel şekilde, ruhban tarafından arzu edilen ayinsel yönün güçlendiğini ve derin bir olgu olan ve Kilise kontrolüne tabi olmayan kişisel ibadete doğru açıldığını fark ederiz. Bu evrimi, sanat eserlerinde beliren birtakım imzalarla ilişkilendirmemek mümkün değildir [Bacci, 858]. Nikolas Mesarites, XII. yüzyıldaki hâliyle Aziz Havariler Kilisesi mozaiklerini tarif ederken, bir sahnede ressamın kendini tasvir ettiğini bile söylemiştir. XII. yüzyıldaki sanatsal değişimlerde gözlemlediğimiz, bireye daha fazla yer aldığı yeni bir akla doğru yavaş bir gelişimdir, ancak 1204'teki olaylar nedeniyle durdurulmuştur [Magdalino, 192].

SARAYDAN KENT VE KÖYE: DİNDIŞI SANAT, MASRAFLI SANATLAR; GÜNDELİK EŞYALAR

Saray Sanatı

Bireyin değere binmesi ile desteklenen, edebiyat alanında da gözlemlenen [Magdalino, 192] bu evrim, dindışı sanat sorusunun tekrar sorulmasına izin verir. Yukarıda daha önce İkonoklazma konusunda ele alındığı üzere, dindışı sanat, imparatorların dindar olmayışlarını güya kanıtladığından, eleştiri konusu edilmişti. Daha önce belirttiğimiz üzere, V. Konstantinos, ekümenik konsil tasvirleri yerine Milion'da, daha eski zamanlarda çok işlenen, ancak gözden düşen muzafferane bir sanat teması olan araba yarışı tasvirlerine yer vermişti. Muhafaza edilen abidelere bakılırsa, İkonoklazma sonrası, muzafferane ve görünürde kamusal, İmparatorluk sanatının artık var olmadığı kanısına varabiliriz. Aklımıza gelen imparator tasvirleri, İsa'ya karşı imparatorun boyun eğişini gösteren Ayasofya'dakilerdir: Abartılı biçimde, bir imparatoru, kuşkusuz VI. Leon'u İsa'nın ayaklarına kendini atmış şekilde gösteren, narteks mozaiği veya daha sadelikle, iki İmparatorluk çiftini, IX. Konstantinos Monomakos ve Zoe ile II. İoannes Komnenos ve İrene tasvirleriyle Ayasofya'nın güney tribününün panolarındaki hediyeler sunarken gösterenler (sonuncu panoda, Theotokos, tasvirin anlamını değiştirmeksizin İsa'nın yerini almıştır).

Yazılı kaynaklara bakacak olursak, imparator tasvirlerinin bir çoğu muhafaza edilememiş olduğu ölçüde, durum aslında daha karmaşıktır [Magdalino-Nelson, 219]. İmparator tasvirlerinin bolluğu *a contrario* I. Andronik'in tasvirlerinin yok edilmesi sebebiyle kanıtlanmıştır: Niketas Khoniates bize, duvar ve panolardaki tasvirlerin, tahttan indirilişi esnasında halk tarafından tahrip edildiğini söyler. İmparatorun tüm *regalia*'sı ile birlikte, karşıdan resmedildiği bu tasvirler hakkında, biri Washington biri ise Venedik'te muhafaza edilen iki *tondi* sayesinde, hâlâ bir fikir sahibi olabiliriz [Vikan, 960]. Ancak, görünüşe göre pek fazla olan, imparatorları savaşta muzaffer veya avlanırken temsil eden tasvirler hakkında bir bilgimiz yok. Dolaylı olarak bir ipucu veren tek kalıntı, XII. yüzyıla ait, Konstantinopolis sanatından ödünç alındığını varsayabileceğimiz, Kiev'deki Ayasofya'nın bir merdiveninde muhafaza edilmiş, hipodromda geçen sahnelerdir. İmparatorun dahil olduğu birçok sahneyi gösteren, söz konusu olan Skylitzes kroniğidir, bir tarihi metinin elyazması da isnisnaidir [Tsamakda, 957]. Ancak, metinlerin sessizliğine dayanacak olursak, XII. yüzyılda hipodromda artık hiç imparator tasviri yoktur. Savaş ve av sahneleri imparator saraylarında yerlerini almıştır: Özellikle Komnenosların gözde rezidansı olan Vlaherna Sarayı'nda revaçtaydılar. Bu sahneler gibi, elyazmalarındaki tasvirler, her örnek için küçük farklarla, imparatoru, ona sunulan veya tam tersine kendi kendini yüceltmek veya elyazmasını ısmarlayan Alexios Komnenos'un baş sayfasında tasvir edildiği Eftimios Zigabenos'un Panoplia Dogmatikhi'ndeki gibi dini bütünlüğünü göstermek suretiyle, bir elyazması aracılığıyla hürmet sunmak için bir vesiledir. Komnenoslar dönemi, özellikle de I. Manuel iktidarı, yeşeren bir İmparatorluk sanatına tanık olmuştur.

Bu sahnelerin, henüz tam bilinmese de, şahsa ait zengin evlerde, imparatora sunulan bir onur olarak değerlendirilen tasvirlerde bir yansıması olmalıdır. İoannes Kinnamos, bu konuda, I. Manuel'in bir generali, Alexios Aksoukhos'tan bahsederken, evinde Sultan'ın başarılarını gösteren tasvirler olduğunu, bu nedenle de onun sadakat eksikliğinin göstergesi olarak algılandığını söyler. Bir Selanik evinde, hürmet örtüsü altında Yuşa ile I. Alexios'un zaferleri koşut şekilde tasvir edilmiştir. *Digenis Akritas*'ın hayali sarayının betimlemeleri, ki resim formu altında birçok mitolojik konu bulunduğu varsayılıyordu, bu dekorların farklı bir yüzünü gösterir.

Masraflı sanatlar

Bu, imparator veya seçkinler tarafından ısmarlanan, saray sanatı, birkaç eşya sayesinde bizim için daha somut hâle gelmiştir. İmparator ile kesin şekilde ilişkilendirilen lüks kumaşlar, özellikle de Bizans

diplomasisinde önemli bir unsur olan ipeklilerdir. Bazıları meşhurdur. En azından ikisinden bahsetmek gerekir, muhtemelen XI. yüzyıldan kalma Aziz Germanos'un kefeni ile 1065'te Kutsal Topraklar ve Konstantinopolis'ten dönerken ölen Bamberg Piskoposu Günther'in mezarında bulunan büyük ipekli. Bunun imparator X. Konstantinos'un (1059-1067) piskoposa bir hediyesi olduğunu düşünebiliriz. Burada tasvir edilen imparator zaferi sahnesinin belirli bir tarihî olaya dair olmasına, bu varsayımlara sürekli geri dönülmesine rağmen, hiç mi hiç gerek yoktur [Baumstark, 861, s. 206-210].

Daha değersiz olanlar, mitolojiden alınmış dindışı sahnelerle süslenmiş güllü kutulardır. Birçoğu fildişi değil kemikten yapılmıştır, içlerinden en ünlüsü olan Veroli kutusu hariç. Bu dönemin, X. yüzyıl Bizans sanatı tarihçilerinin beğenisi konusunda bir nakarat hâline gelmiş dindışı sanatın farklı bir yönünü görmemizi sağlarlar. Antik veya antik benzeri motiflerin bazı fildişi veya benzer eşyalar, örneğin Venedik'teki Aziz Markus hazinesinde bulunan mitolojik dekorasyonlu vazonun üzerinde bulunması, antik kaynaklara dönüşün IX. yüzyıldan itibaren Bizans sanatının önemli bir bileşeni olduğu fikrine destek çıkmıştır. Tarih yazımında, karanlık bir İkonoklazma döneminden sonra gelmiş olan bir Makedonya rönesansı olgusu, Bizans objelerinde fark edilen antik temaların her zaman sadece dekoratif amaçla ve sıklıkla da parodi şeklinde kullanılıp, antik sanatın ruhunu ya da değerlerini yeniden bulmayı hiçbir şekilde hedeflemediği, uzun süre Bizans sanat tarihi düşüncesine hâkim oldu. İspatı Veroli kutusu ile yapılmıştır.

Geleneğe dönüş X. yüzyılda mutlaka ki sanatsal faaliyetin önemli bir bileşeniydi, ancak öncelikle İmparatorluğu ihtişamlı kılan zamana ve değerlere bir dönüş aranıyordu. Kutlu bulunup taklit edilen eski zamanlar, bizim Geç Antikçağımızdır, bizim klasik Antikçağımız değil. Bizans sanatının en ünlü ürünleri olan elyazması ve minyatürleri bu perspektif ile açıklayabiliriz. Burada sadece en dikkate değer olanları anımsatabileceğiz, Nazienzenoslu Gregorios'un, kuşkusuz Fotios'un I. Basileios'a hediyesi olan *İlahiler Derlemesi* [Brobaker, 867] (Paris BnF, ms gr. 510); *Paris İlahiler Kitabı* (Paris BnF, ms gr., 139), muhtemelen VII. Konstantinos'un, oğlu, müstakbel II. Romanos için ısmarladığı *Yaşua Rulosu* (Vatikan Apost. Kütüp. ms Palatinus gr. 431) da bu döneme aittir; son olarak II. Basileios'un *Menologion*'u (Vatikan Apost. Kütüp. ms 1613) da tarz olarak bir başka dönemin eşiğinde olsa da burada zikredilmelidir. Fildişlerinin büyük çoğunluğu, en fazla estetik nitelik ve en büyük maharetle yapılmış olanlar da aynı çerçeve içine yerleşirler. Üretimleri XI. yüzyılın başından sonra birdenbire durmuş gibidir, bu kesintiye herhangi bir açıklama da getirilememiştir. Ancak, büyük bir ustalık gerektiren ve ancak pek az obje meydana getirebilen bir zanaat

pek kırılgandı ve belki de zevklerdeki değişikliğin ya da aslında nicelik olarak pek de önemli olmayan bir malzemenin kıtlığının kurbanı olmuştu [Cutler, 877]. Sabun taşı gibi daha az değerli objeler veya mine gibi daha renkli olanlar, bu üretimin yerini aldılar.

Moda, teknik ve stilin değişkenliğine rağmen, bu ürünlerdeki kimi karakter özellikleri ilgilendiğimiz yüzyıllar boyunca aynı kaldı: En lüks ve en kaliteli objeler mutlaka imparatorun işi veya ona yönelikti. Kendisini çevreleyen harikalar, altının ışıltısı, sarayda muhafaza edilen lüks objelerin antikalığı aracılığıyla ona kutsal bir karakter atfetmeye yardım ediyorlardı. Otomatlar buna en az pahalı kıyafetler ve Faros Kilisesi'nde toplanan emanetler kadar katkıda bulunuyorlardı. Kutsallık olgusu burada önemlidir ve dinî ile dindışı arasındaki, Bizans İmparatoru çevresinde tüm anlamını yitiren geleneksel zıtlığı aşıyordu.

İmparatorun siparişleri örnek oluştururken, sarayın sanatsal üretimleri aynı kalite ilkelerini paylaşır ve aynı amaçları güderdi. En yüksek toplumsal seviyede, ürünler bunu imparator tarafından sipariş edilenlere bırakmazdı ve Fotios, imparator için ona layık bir elyazması yaptıracak olanaklara sahipti (Paris BnF gr. 510). Bir başka çok üst mevki sahibi, Parakoimomenos Basileios'un, bir dizi lüks obje sipariş etmiş olduğu biliniyordu, bunlardan biri Limbourg stavrotheke'si (çarmıh muhafazası –ç.n.), Çarmıh'ın muhafaza edilebilmiş en kıymetli emanetlerinden biriydi. Ayinsel objeler, tören haçları, mozaik ikonalar [Demus, 882] aynı zihniyete iştirak ederler ve çoğalmaları Tanrı'nınkini yüceltmek kadar bağışçıların zaferini de gösterir.

Bu tutum Bizans sanatsal üretimini temel unsurlarından biri olarak kalsa da, yukarıda gönderme yapılan ve yankıları yapı resimleri konusunda ortaya konulan evrim, daha da berrak bir şekilde bu objelerde açığa çıkar. Gerçekten yeni olan husus, geçmişte bilinmeyen "ben"in mevcudiyetidir. Çarmıha Gerilme konusunda, kuşkusuz aklında belirli bir tasvirle veya bu tasvirin huzurunda verdiği bir söylevde Psellos'un yaptığı gibi, izleyicinin tasvir ve temsil ettiği karşısındaki duygusal tepkisi özellikle vurgulanmıştır. Minyatürlerde de, temsil edilen aziz kişiler ve bağışçılar daha samimi olur: XI. yüzyılın son üçte biri itibariyle, bir çerçeve içinde resmedilen İsa, elini elyazmasını ısmarlayan Theodoros Gabras'ın başının üzerine koymuştur, bu arada, karşı sayfada, Theotokos da eşinin elinden tutar [Patterson Şevçenko, 935]. Duyarlılığın bu gelişimi, klasik gelenekten çok uzaklaşan bir süsleme anlayışının vurgulanması ile atbaşı gider: Ayasofya'nın güney tribünündeki mozaiklerdeki II. İoannes ve İrene'nin kıyafetlerinin pırıltısı, XI. yüzyıldan bir Apocalypse elyazmasının süslemelerine veya XII. yüzyılın ilk yarısından Kokkinobanoslu İakovos'un ilahilerinin iki elyazmasındaki renk patlaması veya mimari fantaziye eşlik eder (Pasis BnF, ms gr. 224). Başka ipuçla-

rı, estetik değerlerin önemini gösterir: Lüks elyazmalarındaki hayvan şekilli harfler, sahip olduğu ikonalar hakkında Psellos'un yazdığı satırlar, Nikolas Mesarites'in betimlemesinde, Konstantinopolis'teki Aziz Havariler'in yeni mozaiklerinden sorumlu ressamın adı, Eulalios, bazı eserlerde beliren sanatçı isimleri gibi.

Bu yavaş evrimin ortak paydası, daha önce birçok kere bahsettiğimiz öznelliğin öneminin giderek artmasıdır. Lüks objelerce verilen ipuçları böylece, duvar resimlerinde veya ikonalarda yeni sahnelerin belirmesi ile varılan hükümlere katılır. Bu objeler, kendi doğaları gereği, sahipleriyle daha doğrudan, daha kişisel bir ilişkiye izin verdikleri ölçüde, belki de daha açık şekilde, belirmekte olan bu yeni değerleri açığa vururlar.

Saray ve şehrin ötesinde

Bu yapılar ve objeler, Bizans sanatı konusunda, bazen ona atfedilen değişmeyen ve öznelliğe yer bırakmayan sanattan farklı bir imaj verirler. Ancak, yine de hem geniş bir toplumsal sermaye hem de ekonomik sermayeden faydalanan kısıtlı bir toplumsal çevrede içinden çıktığı değerlendirmesinde kalırız. Ancak bu sanatsal üretim sadece özel ve kişisel kullanım için değildir. Bu objeleri ısmarlayanlar ve kiliselerin yapım ve süslemelerinden sorumlu olanlar aynıdır. Ancak, hatırlanacağı üzere, bu kiliselerin çoğunluğu özel kilise olsa da, sadece yaptıranlar ve ailelerinin kullandığı şapeller söz konusu değildir. Özel manastırlarda dua ve ayinleri sağlayan keşişler, çoğunlukla ne kiliseleri ne de resimlerini yaptıran çevreden geliyorlardı. Kurucuların itibarını yaymada muhakkak ki önemli bir rol üstleniyorlardı. Ancak, dahası, kiliselerin çoğu daha fazla sayıda mümine açıktı. I. Alexios'un oğlu İsaakios Komnenos tarafından kurulan, daha önce bahsettiğimiz Theotokos Kosmosoteira'nın *typika*'sı iyi bir örnek oluşturur. İsaakios burada, manastır dışında ikinci bir kilise kurduğunu, buna köylülerin dualara katılmak için gelmek zorunda olmakla, pazar ayinine ve katholikondaki bayramlara da (aslında sadece erkekler, kadınlar içeriye sadece Dormition bayramında alınıyorlardı) katılma hakkı kazanacaklarını, yazar. Dolayısıyla bu özel kiliselerin süslemesi, itibar ve yetkenin tüm toplumsal katmanlara yaygınlaştığı imkânların bir parçasını oluşturur.

Bu görevde, birçok aşama bir arada bulunur. Kosmosoteira'nın kurucusu ön planda bir insandır; kilisesi, mimarisiyle çok kalitelidir zira Konstantinopolis'in çağdaş kiliselerini hiçbir konuda, boyalı süslemelerde de aratmayan, göreceli olarak karmaşık bir plan üzerine inşa edilmiştir. İsaakios Komnenos'un bahsettiği mozaik muhafaza edilememişse de, XII. yüzyıldan kalan birkaç fresk resmin kalitesini gösterir. Toplumun hangi kademesine kadar, çok da basit olabilen ikonalara sahip olunduğunu pek bilmiyoruz. Birkaç ipucu, elbette gü-

müş ve altın kaplananlar dışında, çok da pahalı olmadıklarını gösterir [Oikonomides, 926].

İnsan yerleşimleri, giysiler, en basit insanların araç gereçleri konusunda birkaç ipucu elde etmek için daha mütevazı bir düzeye geçtiğimizde, bilgilerimiz göreceli olarak azalır. Bahsettiğimiz insan yerleşimleri konusunda, kazılar ancak pek az netice vermiştir; daha doğrusu, mimari açıdan açılımlarını sağlayacak şartlarda pek az kazı yapılmıştır [Rheidt, 940]. Aynı nedenle, İmparatorluğun sakinlerinin sahip oldukları mütevazı eşyalar konusunda pek az tanıklığımız var, bu eşyalar ki, sadece faydalı olmanın dışında, tüm medeniyetlerde olduğu gibi, muhakkak bir kimlik oluşturmaya katkıda bulunmuş ve gündelik hayatlarından sahip olabilecekleri farkındalığın ayrılmaz unsurları olmuşlardır.

Aslında, tanımaya başladığımız, bu tür sadece iki dizi unsur vardır. Bunlar, öncelikle yerleşimin tespit edildiği her yerde bulunan ve şimdi iyi incelenmiş sayısız ve mütevazı bronz haç *enkolpia*'dır [Pitarakis, 938]. Özellikle manastır kompleksleri ve şatolarda özellikle çok sayıda bulunuşları, kullanımlarının keşişler ve askerler arasında çok yaygın olduğunu gösteriyora benzer. Ancak metinlerin bize öğrettiği, herkesin hem günlük hayatta hem de diğer tarafta korunmak için bunlardan taktığıdır. Bu *enkolpia* İmparatorluğun her yerine yayılmış bir zanaatın ürünüydü. Büyük ölçüde bronzdan (ancak yine de altın ve gümüşten örnekleri de vardı) yapılan bu haçlar, hem zanaat şeması hem de şahsi dindarlığın evrimi konusunda bize fikir verir: IX. yüzyılda doğup, geleneksel olarak, Çarmıha gerileni, dua eden Bakire ile bağdaştırırdı, ancak XI. yüzyıldan itibaren, ricacılıklarının başarısına göre seçilmiş, dua eden azizlerin tasvirleri, sallanan Tanrı'nın Anası tasvirine eklenmişti.

Birkaç senedir daha iyi bilinen seramik, bizi daha da gündelik hayat içerisine sokar. Sofra seramiği, canlı renkleri ve farklı süslemeleriyle, aile dekorunun göz ardı edilemeyecek bir unsurudur. Hoşa giden yönüne rağmen, üretim kalitesi açısından oldukça vasattır. Kazılardan öğrendiğimiz kadarıyla, köylerde, Bergama gibi küçük şehirlerde, olduğu kadar önemli kentlerde, ta başkente kadar aynı seramik kullanılıyordu. Bu malzeme, hiçbir zaman İslam dünyasında sahip olduğu aslen Çin kaynaklı, moda ve tutku düzeyine ulaşamadı. Böyle bir gelişimin görüldüğü tek an, IX. yüzyıl sonu ila X. yüzyılda oldu, o zaman Bizans İmparatorluğu'nda beyaz hamurlu, üzeri boyanarak süslenen bir seramik üretildi. Ancak o zaman bile, yapılan keşiflerde çanak çömleğin pek az temsil edildiği görülecektir [Zalesskaya, 971]. Bunlar bilhassa mimari yeniden giydirmeler, özellikle de, bu teknikle üretilen *templa* ile seramik ikonalardır. En iyi bilinen örnekler, Bulgaristan'da Preslav ve çevresinde üretilmiştir. Tam tersini göstermek istenmişse de, bu üreti-

min kaynağı, Bizans İmparatorluğu'dur, İznik'te kanıtları bulunmuştur, Konstantinopolis'te ise muhtemelen üretilmiştir.

Bunun dışında, temel olarak ve başka yerlerde bulunabilecek ayrıntılara girmeden, [François-Spieser, 890], Bizans'ta kullanılan sofra çanak çömleğinin büyük kısmı, özellikle de XI. yüzyılda, Helenistik ve Roma dünyasında bilinen kurşunlu bir cilanın, sgrafitto adı verilen, basit ancak ahenkli bir dekoratif etki veren bir süsleme tekniği ile kombinasyonu esasına dayanıyordu. Kuşkusuz İslam dünyası, özellikle IX. yüzyıldan beri üretim yapılan İran'dan ödünç alınmıştı. Burada değerlendirdiğimiz dönemin sonuna dek, hem teknolojik hem de süsleme açısından daha kaliteli bir ürüne rastlamayız. En başarılı örnekler Kherson kazılarında bulunmuş ve St. Petersburg'daki Hermitage Müzesi'nde muhafaza edilmiştir. Bunları Zeuxippos tabakları olarak biliriz; çok yaygınlaşsa da görünüşe göre pek az sayıda üretilmiş ve yine geniş çapta taklit edilmiştir. Ancak, bu biçimlerin en başarılı yapıldığı, kaynak üretim yeri, Zeuxippos tabakları ve taklitleri üzerine bilgilerimiz arkeolojik bir yaklaşım ile kalite arkeometrisi sayesinde henüz yenilenmişse de, henüz belirlenememiştir [Waksman-François, 962].

Bu hızlıca çizilen tablo Bizans sanatsal üretiminin, bugün zanaat dediğimiz şeye varıncaya kadar, pek geniş olan yelpazesini göstermeyi amaçlamıştır. Ancak, gayet iyi biliyoruz ki, lüks bir stavrotheke ve mütevazı bir sofra çanağı arasındaki büyük farka rağmen, bize kendiliğinden oluşmuş gibi gelen bu ayrıma denk düşen açık bir sınır yoktur. Bizans tarihinin merkezindeki ve uzun süredir bilinmeyen bu yüzyılları aşan uzun ve yavaş evrime de hak ettiği adaleti vermek istedik.

Dördüncü Kısım
İmparatorluğun Bölgeleri

BÖLÜM XVI

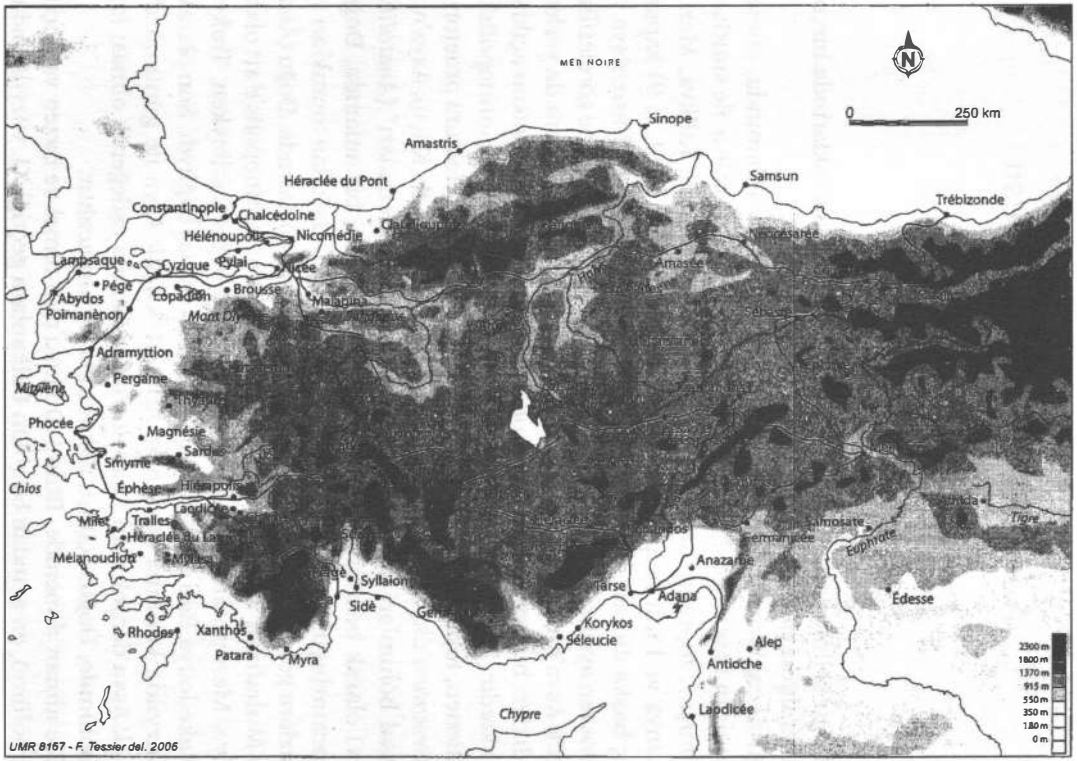
Anadolu ve Bizans Doğusu

Bernadette Martin-Hisard

Doğu kelimesinin (Yunanca *Anatole*), Bizans kaynaklarında birçok farklı anlamı vardır.

Antikçağların sonundan beri, Doğu, yönetim anlamında, *comes Orientis*'in ikamet ettiği Antakya'ya bağlı bir sivil diokeisis ile sınırlandırılmıştır; toprağı, Toros Sıradağları'nın doğusunda, Kilikya, Mezopotamya ve Fırat nehri, Suriye ve Filistin'i (harita NC 1, s. 9) kapsar ve üç başka diokeiseis, son ikisi Küçük Asya'yı kapsayan Mısır, Asya ve Pontos'tan ayrılır; bu anlam, VII. yüzyılda Doğu'nun evlerine gönderilip, Küçük Asya'nın kalbine yerleştirilen ordularına, daha sonra da yerleştirildikleri bölgeye verilen "Anatolikon Teması" adlandırmasını açıklar niteliktedir. Daha geniş bir idari anlamda, Doğu, Konstantinopolis'te sabitlenen, toprakları Trakya'dan Mısır'a uzanan Praefectura praetorio *per Orientem*'dir; aynı zamanda Trakya, Makedonya ile Küçük Asya'nın karasal bölümleri de IX. yüzyıl sonunda "Doğu Temaları" (*Anatolika Tema*) olarak belirlenmişti. Üçüncü, daha coğrafi bir anlamda, Doğu İmparatorluğu'nun Konstantinopolis'in doğusunda kalan toprakları ve boğazlara gönderme yapardı; böylece, X. yüzyılın ortasında, Doğu (*Anatole)* Muhafızlar komutanı, Küçük Asya'da Konstantinopolis'e ait olan, Suriye, Mezopotamya ve Armenia üzerinde yetke sahibiyken, Trakya ve Makedonya Batı domestikosuna (komutanına) bağlıydı. Son olarak, X. yüzyılda kanıtına rastlanan, Anatole/Küçük Asya ile günümüzde Küçük Asya demek olan Anadolu ismi arasında eşdeğerlik olması idi. Bu bölümde, Doğu, üçüncü anlamında ele alınacaktır.

Ele alınan dönemde, Bizans Doğusu'nun temel ve bazen vazgeçilmez bölümü, en azından bu rolün Balkanlara geçtiği XI. yüzyıla kadar İmparatorluğun ana desteği olan Anadolu idi. Dolayısıyla, Anadolu'nun İmparatorluk tarihindeki ağırlığı inkâr edilemez; Asya/Avrupa'nın varsayımsal karşıtlığında, İmparatorluğun coğrafi ve idari Doğu/Batı medeniyet ve kültür ikiliğini göz önüne seren bazı tarih yazımı akımlarına göre ağırlığıyla doğru orantılıdır. Yeni çalışmalar (TIB; Geyer-Lefort 1021),

Harita 5 - Doğu

kolokyumlar [Vlyssidou, 1081; Lampakis, 1053], mühürbilim ve parabilim sayesinde yenilenen belgesel malzeme, Küçük Asya sınırlarının daha mükemmel değerlendirilmesi, İmparatorluğun kalan yerleriyle paylaşılan ortak çizgilerin ötesinde, Bizans Doğusu'nun araştırdığımız yüzyıllardaki özgünlük ve çetrefilliğinin altını çizmiştir.

Küçük Asya Bizans Doğusu'nun Arap-Müslüman İmparatorluk olmaktan kurtulan tek parçasıdır. Erken dönem boyunca, tarihi, doğu sınırı Üst Fırat boyunca ve çölü geçerek göreceli olarak pek az değişmiş bir İmparatorluğunkine işlenmiştir. Burada, antik tarihten gelen, etrafını çevreleyen Suriye, Mezopotamya ve Kafkas bölgelerinden ayıran heterojenliği bütünüyle silmeksizin, söz konusu vilayetlerin Konstantinopolis İmparatorluğu'yla bütünleşmesini kolaylaştıran barış ve refahtan faydalanmıştı [Sodini, *NC* 1]. Her yandan düşman akınlarına açık oluşuyla Anadolu, VII. yüzyılda İmparatorluğun korunaklı merkezinde olmaktan çıkarak, derinlemesine bir savaş alanı hâline geldi; tarihinde önce sınırlarının gelgiti, sonra da buna eşlik eden idari evrimler yaşandı. O ve Arap dünyası arasında ilk hudut VIII. yüzyılda sıkı Kilikya Torosları ve Aladağlar bölgesinde Bizans İmparatorluğu ve Arap-Müslüman İmparatorluğu arasında bir "no man's land" oluşturmak suretiyle sabitlendi; savunma, büyük tema ve kleisoura oluşturulmasıyla sağlanmış oldu ve Anadolu IX. yüzyılda tekrar refaha kavuşmaya başladı. Topraklarında kök salmış askerî bir aristokrasi X. yüzyılda bu sınır bölgesini fethedebildi ve imparatorun iktidarının desteğiyle İmparatorluğun topraklarını Anadolu'nun doğusunda, Ermenistan, Mezopotamya, Kilikya ve Kuzey Suriye'ye genişletti; yeni bir türde temaların ve dükalıkların düzenlenmesi bu ikinci sınıra denk düşer, 1025'te kesinleşip, 1064'te rötuş yapıldı. Üçüncü bir sınır, bu sefer içte, XII. yüzyılda Türklerin geniş çapta sızması ve Anadolu Platosu'nda giderek kalıcı olmaları ile sonuçlandı, hâkimiyetleri Konstantinopolis'e Küçük Asya'nın en alçak bölgeleri dışında bir şey bırakmadı, son olarak bazıları da iktidara karşı geldiler.

VII. den XII. yüzyıla kadar, Bizans Doğusu'ndan geriye kalan Anadolu, kalıcı bir bölünmeyle tanışmadan önce geçici olarak yeni sınırlarını genişletmeyi başardı.

Tarihin cilvesi olan Anadolu sınırlarının değişimi, bu bölgelerin coğrafyasının yabancı olmadığı ekonomik ve insani çeşitliliğine katkıda bulundu [Birot- Dresch, 985; Mitchell, 1055]. Ova ve plato arasındaki dengesizlik kesindir, plato 500 m² üzerindeki arazilerin %90'ını oluşturur. Eğer çizgiyi 1.000 metrede tutarsak zıtlık daha az çarpıcıdır; Toros sisteminin belirgin şekilde vurguladığı güneyde çok açıktır, su havzalarının batıda Bithynia ve Hellespontos'un çalkantılı karakterine katkıda bulunan Doğu Karadeniz sıradağlarıyla oynaştığı kuzeyde ise daha az görünür; epey nem tutabilen makilerle kaplı dağlarıyla batı

bölgelerinde, Ege'den itibaren kademeli yükselti başlar ve nehir vadileri Akdeniz dünyasını öyle içlere taşır ki Ege illeri Mysia, Lidia ve Karia sahili ile Frigya'nın yükseltileri arasında geçiş bölgesini işgal eder. Orman örtüsünün eksikliği ile seçilen platonun kendisi, yeknesak bir düzlükte değildir; sınırında Galatia, Lykaonia yarımadanın ortasında, bazen Frigya'dan daha alçak bir havza oluşturur, sonra arazi Kapadokya'da Kızılırmak itibariyle, Fırat'ın üst debisine dek yükselmeye başlar ki buradan bir çizgi şeklinde bahsetmek, Aladağlar ve Doğu Karadeniz Sıradağları kolları arasındaki karşılaşmanın etkilerine maruz kaldığından, mümkün değildir.

Kentlerin haritadaki dağılımı ovalar ve platolar arasındaki ilişkinin çeşitliliğini gösterir.

DOĞU'DAN ANADOLU'YA (VII.-IX. YÜZYIL SONU)

VII. yüzyıldan IX. yüzyıla dek Anadolu, savaşların hem sahnesi hem de amacı oldu; sert saldırılara uğramakla birlikte İmparatorluk'ta kaldı, ancak savaşlar genel evrimine damgasını vurup, yeniden düzenlenmesine öncülük etti ve Batı Anadolu'nun yanında Kapadokya'ya yeni bir yer verecek bir bölgesel çeşitliliği tetikledi [TAVO, 1072].

ANADOLU SAVAŞTA

Arapların saldırıları VII. ve IX. yüzyıllar arasında Anadolu tarihinde süreğenleşti (bkz. böl. I, s. 21-34); İmparatorluğun kalbindeki yerleri nedeniyle ordusuz olan bölgeleri vurup, istikrarsızlaştırdılar. Buralarda, az bilinmekle birlikte, ordular yerleşti, bir idarenin yerini diğeri aldı, henüz adı sanı bilinmeyen insanlar direndiler ve yeni sınırlar içine çekilmiş yeni bir Anadolu'yu kurtardılar.

Anadolu saldırı altında (VII.-VIII. yüzyıllar)

Bizanslılarla Büyük Ermenistan pazarlığı yapan Araplar, Küçük Asya üzerine, daha çok Suriye'den, Herakleios tarafından boşaltılan Kilikya üzerinden, 643'ten 680'e kadar kesintisiz bir dizi saldırıyla, yürüdüler. Nihai amaç olan Konstantinopolis'in fethi ve İmparatorluğun yok edilişinden bir adım önce, Anadolu vilayetlerini topraklarına katmayı amaçlıyordu. Bolca yağmanın dışında, Bizans güçlerini dağıtıp, yormayı ve diğer cephelerde Arapların lehine işlediği anlaşılan açık bir çatışmaya itmeyi hedefliyorlardı. Anadolu'nun hiçbir bölgesi yoğunluğu yerine göre değişen bu olayların dışında kalamadı. Kilikya ve merkez plato en düzenli şekilde etkilenen bölgeler oldu; İsauria, Frigya ile Ege kıyıları sık sık hedef oldular ve başkent yolundaki Bithynia da kurtulamadı. Arap orduları Armenia vilayetleri ve Pontos'ta da mevcudiyetlerini gösterdiler.

Arapların, neredeyse her yeri vurmalarını sağlayan stratejileri ile Bizanslıların derhal oluşan etkileri sınırlayan stratejileri zıtlık içindeydi. Kısıtlı ve halihazırda yeniden düzenlenen harekât ordularına dayanan ordularının kısıtlı imkânlarının farkındalığı ile, tüm düzenli muharebelerden özenle kaçınıyor, düşman geçtikten sonra mümkün olduğunca yeniden işgal ve onarım ile yetiniyorlardı; kışın aşılmaz olan Toros ve Aladağlar Sıradağları, Suriye'deki üslerinden kopacak olan Arap orduları için Anadolu topraklarında yerleşimi gerçekte yanıltıcı ve pratikte imkânsız hâle getiriyorlardı: Araplar, kışı geçirdiklerinde asla aynı bölgede iki sene üst üste kalmadılar; şehirler alınsa da, ne işgal edilebildi ne de yok oldu. Aynı zamanda Konstantinopolis de deniz saldırılarına direndi.

680 yılından itibaren birbirini izleyen ateşkesler, Bizans'a Bithynia'da başkent savunmasını sağlamlaştırma ve hatta düşman üzerine birkaç harekât düzenleme şansı verdi. VII. yüzyılın sonunda Konstantinopolis hâlâ Kilikya'nın alçak ovalarına sahipti, Melitene ve Theodosioupolis'in kaderi henüz belirlenmemişti ve Büyük Armenia henüz tamamen kaybedilmemişti. Bununla birlikte, 692'deki ağır bir Bizans yenilgisinden sonra, akınlar, her sene, baharda, sınıra yakın bölgeler ve ötesinde, tekrar başladı: Melitene ve çevresi, Kilikya, Kapadokya ile Galatya ve Pisidya yakılıp yıkıldıysa da Arap hâkimiyeti kesin olarak kurulamadı. 716'da gerçekleşen girişim, Konstantinopolis'in fethi ile sonuçlanmış olsa idi, uzun ya da kısa vadede Anadolu'nunkini de beraberinde getirecekti.

718'de karşılaşılan hezimet İmparatorluğun muhtemel yok oluş tehlikesini yok etti ve Anadolu'daki savaşa bakış açısını değiştirdi. Hazar düşmanların belirmesi Arapları Kafkaslar bölgesinde, kısa sürede boyun eğdirecekleri, yeni bir cephe açmaya zorlarken, Anadolu, Halifelerin Bizans'ı mahvedip, moralini bozmaya yönelik küçük yağmalama harekâtlarını ön plana çıkartmaya başladıkları bir savaşın sahnesi hâline geldi. Her sene, sistematik ve eşzamanlı olarak Bizans'ın kuzey, orta ve güney vilayetlerine, amacı daha sonra ortada belirli bir yerde toplanma olan saldırılar düzenlemek âdet hâlini aldı. Frigya, Pisidya, Ege sık sık yakılıp yıkıldı, güvensizlik merkez platolarda hüküm sürmeye başladı. Bununla birlikte, Bizans orduları, başkenti yeni ordu birlikleriyle donatan Anadolu kökenli İmparatorların etkisiyle, daha güçlü ve daha saldırgan hâle gelip, 740'ta Araplara karşı ciddi bir karşı saldırıya geçti, 746'da tekrar Germanikea, 751'de Melitene ve Theodousiopolis'e kadar müdahale etti.

762'de Suriye'den uzakta yerleşen Abbasîler, 775'ten sonra, Kilikya'da hâkimiyet kurmalarını kesinleştiren harap edici girişimlerde bulundular. Halife Harun el-Reşit (786-809) büyük kara harekâtları ve deniz akınları ile kabul edilen istikrarı sağladı; Toros'un ötesinde yeni fetihler yap-

mayacağını ilan eden Halife kendini elde ettiklerini sağlamlaştırmaya adadı. IX. yüzyılın şafağında, bu şekilde bir güçler dengesi kuruldu. Sonuç olarak toprağına kök salan ordular tarafından savunulan Anadolu, Bizans Doğusu'nun aksine, İmparatorluk toprağı olarak kalmıştı ve bunun Balkanlara indirgendiği düşünülürse, temel direği hâline gelmişti.

Ancak, Herakleios döneminde Perslerle yapılan savaşlar göz önünde bulundurulursa [Haldon 1023; Shadid 1023; Reinink ve Stole, 1061], akıp geçen iki yüzyıl izlerini bırakmıştı. Tamamen sahip olamasa da, sürekli olarak düşman şehirleri, düzenli, sıklıkla veya nokta atışlarıyla, düzlüklerini yakıp yıkarak, ürün ve yerleşimlerini mahvederek, insan ve hayvanları kaçırarak, yollarını keserek, sıkıntıya sokmuştu; 643 ile VIII. yüzyıl arasında, alınan ve bazen birçok defa alınan en az 45 şehir ile uzun bir liste oluşturabiliriz. Merkezî idare, özellikle şehirler ve belediye hizmetlerine dayanan maliye, giderek dağılarak, her yerde seferber edilmesi şart olan ordunun ödemelerini zora soktu. Son olarak, değerlendirmesi zor olsa da, büyük bir ihtimalle, yerel soyluların ve kilise kadrolarının başkente doğru kaçış ve çekilme hareketi doğdu.

İdari evrimler (VII. yüzyıl-IX. yüzyılın başı)

Savaşın süresi ve akınların mevcudiyeti, giderek üçlü bir dönüşümün öncelediği idari evrimlere neden oldu: Dört ordunun Anadolu'ya çekilmesi ve bu topraklarda daimi yerleşmeleri ile askerî; bu askerî birliklerin sivil görevleri kademeli olarak üstlenmesi ile IX. yüzyılda bunları referans alınan yegâne idari bölgeler yapan, idarî, bu bölgelerin büyüklüklerinin azalması ile siyasi evrimler.

Anadolu'da, Toroslar'ın batısında, iki farklı grup ordu bulunuyordu. Bir yanda, kuzeybatıda, Herakleios tarafından Pers savaşları sırasında getirilen *opsikion*; diğer yanda üç harekât ordusu, Anatolikler, Trakyalılar, Armeniaklar (bkz. böl. VII, s. 151-154). Orduların toprakları iki küme oluşturuyordu. İlk ikisi, Anatolikler ve Armeniaklar, düşmanın yıpratması ve püskürtmesi ile sınırı yok olan doğuya bakıyor ve yol ağı ile batıya uzanabilecek tehlikeleri derinlemesine sönümlendiriyorlardı. Lykaonia'dan Ege Denizi'ne, Anatoliklerin toprakları, güneydoğuda, Doğu Kilikya'yı kapsıyor ve iç platoyu, Tyana, İkonion, Pisidya Antakya'sı, Amorion'u geçen yolları garanti altına alıyordu. Armeniakların toprakları, kuzeydoğuda, Theodosioupolis ve Büyük Armenia, Melitene ve Mezopotamya'dan gelen karayollarını gözlüyor, uzun bir kıyı şeridi ile Karadeniz'e açılıyordu.

Daha sınırlı olan diğer iki ordu, Opsikion ve Trakyalıların yerleşim alanları, önceki ikisinin koruma kalkanını batıya uzatıyor ve Boğazlar ve Konstantinopolis için son karasal durağı oluşturuyorlardı. Bir kont tarafından kumanda edilen Opsikion'un toprakları Herakleios'un sıcak

takibinden sonra sabitlendi, *bukellarioi* ve *optimates* de, zamanının en iyi ordusunun parçalarını oluşturuyorlardı. Toprakları Bithynia ve Mysia'yı kapsıyor, ancak bir bozuk para şekline, Dorylea (Eskişehir) ve Ankyra'ya, çıkışlarını kontrol ettiği plato üzerinde genişliyordu. Ortaya çıkış şartları ve tarihi uzun süre tartışılan Trakyalılar, Suriye, Mısır'ın kaybı ile Trakya'daki güçlüklerden bu yana İmparatorluğun en zengin ve kalabalık ve Emevîlerin Arap donanmasının tehdidi altında olan, bölgesini bekliyorlardı.

Bu son tehdit, VIII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'da, deniz hedefli, beşinci bir askerî divizyon, Kibyrrhaiotlar Temasının kurulmasını açıklar. Kara üsleri Ege denizinin kıyısında, Milet'ten Kilikya'ya, dağlık ve ormanlık arka toprakları, Likya ve Pamfilya da dahil olmak üzere olup, askerî görevi denize bağlıydı: Başkenti Antalya olan tema önemli bir donanmayı donatıyor ve silahlandırıyordu, görevleri ünlü denizciler Mardaitlerin gösterdiği gibi, kıyıyı savunmak ve Arap donanmasına karşı koymaktı.

Böylelikle Anadolulu strategos ve orduların VII. yüzyıl sonunda ve İkonoklazma döneminde kendini gösteren gücünü anlayabiliriz. Bir generalin isyan edip, ordularını Konstantinopolis'e döndürmesi, korumakla görevli olduğu bölgeleri askersizleştirerek, imparatorun iktidarını zora sokuyordu. Opsikion Kontu ve diğer üç generalin bazen aralarında paylaştıkları rolleri, bu dönemde Anadolu toprağını epeyce aşıyordu. Bu nedenle, 742 buhranından sonra, çok tehlikeli addedilen Opsikion aleyhine iki yeni idari bölge kuruldu: *Bukellarioi* ve Boğaz'a daha yakın olan Optimates, silahsızlandırıldı, ancak burada Muhafızlar konaklamaya devam etti.

Askerî temata'nın toprakları yavaş bir evrim sonucunda sabitlendi ve idari bölge hâline dönüştü. Askerî bir rolü olan general kısa süre içinde toprağında başkentin yerleşmeye başlayan yeni makamlarını temsil eden sivil devlet memurlarının da kontrolünü ele geçirdi. Bu evrimin, her yerde aynı zamanda oldu ise hangi ritimde gerçekleştiğini ve tema ordularının tedarik sorununa nasıl eşlik ettiğini bilemiyoruz, ancak IX. yüzyılın ilk yarısında, yerel koşullara uyum sağlayarak gerçekleşmiştir. VII. yüzyılda ortaya çıkan, yeni kommerkiarios mühürlerinde boy gösteren coğrafi işaretler [Brandes, 640, s. 601-610; bkz. böl. VI, s. 129], vilayet ve şehirlerin idari yaşam süresini ve idari temaların belirleyici yükselişini ölçmemize yarar.

Zaman içinde general insanlar üzerinde, sadece savaş zamanında değil, sivil hayatlarının her aşamasında, iktidar sahibi oldu; bu çerçevede, aktarılan isimlerin azlığı nedeniyle yerli yerine oturmasını takip etmek güç olsa da, [bkz. s. 176-178], bir Anadolu aristokrasisi ortaya çıkmaya başladı. Generalden tek kaçan, eski vilayetlerin kadrolarına

dayanan kilise idaresinin kontrolüydü. Ancak özel askerî şartlardan kaynaklanan ve şehirlerin merkezinde olduğu eski vilayetleri yeniden kümeleyen ilkel temaların çapı, inananların hayatının şimdi şehirden çok köye bağlı olduğu bölgelerde yeni sivil görevlerin yerine getirilmesi için illaki uygun değildi; temaların akılcı şekilde bölüneceği öngörülebiliyordu ve IX. yüzyılda da gerçekleştirildi. Yeni siyasi tercihler de aynı şekilde yapıldı; böylelikle, 820'den itibaren Paflagonya ve Khaldiya Temalarının, Armeniaklar aleyhine kurulması Pontos alanına yeni bir ilgiyi gösteriyordu.

Anadolu istikrar kazanıyor (IX. yüzyıl)

809-843 arası savaş, müzakere ve ateşkesler yapılsa da, hiç durmadı, iç savaşlardaki müdahaleler (Slav Thomasos) ve deniz düzleminde yoğunlaşan zihne kazınan, ancak dikkate değer sonuçlar getirmeyen, Arap başarıları (Amorion, 838) izlerini bıraktı. Bizans'ın karşı atakları da eksik değildi. Araplar bu arada, henüz IX. yüzyılda, kontrol ettikleri alanda, Ermenistan'dan Kilikya'ya surlu çifte bir hat oluşturmuşlardı: Suriye, Mezopotamya ve Armenia'da *tughur*lar alanını birleştiren bir dış hat ile akınlar için üs ve aşağı yukarı eski Roma vilayetlerine tekabül eden bir iç kemer, *awasim* [Bonner, 986; Bosworth, 988]. Cihadın dayanağı olan dış hat, Kilikya'dan Tarsus, Adana, Germanikea ve Adata'dan, Melitene üzerinden Cezire'ye doğru belirginleşiyor ve daha kuzeyde, Theodosioupolis üzerinden Ermenistan'a ulaşıyordu [Honigmann, 1030].

Bir yüzyıldan fazla bir süre, Bizans İmparatorluğu'nun sahip olduğu tek doğu sınırı, ordularının aldığı ve düşmanları topraklarına derinlemesine sızdığı anda tehlikeye girendi. Arapların düzenlemeleri ve güçler dengesi, Kilikya Toroslar ve Aladağları'nın kalın dağlık bariyerini sonunda bir sınırdan fazlası hâline getirdi, her iki taraf için de savunması zor yerleri, *tughur*'ların önünde dağları delen geçitler (Yunanca *kleisoura*, Arapça *darb*) olan bir sınır bölgesi, özellikle de Melitene'den Sebasteia'ya) götüren kuzey geçidi, Adata'dan Arabissos ve Tzamandos'a doğru geçit, daha güneyde Adana ve Tarsus'tan Tyana'ya doğru Kilikya kapıları adı verilen geçit, Bizans Kilikya Trakheia* ile Tarsus ile Arap Kilikya'sının sınırını oluşturan Lamos Vadisi [Honigmann, 1030]. Sıradağların önünde ise, kalesiz ve insansız bırakılmış yakılmış topraklar uzanıyordu [Mansouri, 1048]

Arap "geçitler ülkesi"nin (*bilad el-durub*) kontrolünü elinde tutan Arap tughurlarına, Bizanslılar IX. yüzyılın ilk yarısında, kleisouria adı verilen, temalardan ayrı ve geçişleri denetlemek için düzenlenmiş, üç yeni askerî bölge kurmak suretiyle cevap verdiler. Melitene geçişi,

* Yükseltili, inişli çıkışlı. (ç.n.)

Kharsianon Kleisourası ile kapandı, bunun toprakları Sivas'tan doğuya Kızılırmak Vadisi'nin üstüne, güney ve batıya ulaşıyordu. Adata ve Adana geçitleri Kapadokya kleisourası tarafından gözleniyor, bu arada Seleukia kleisourası Lamos ve Tarsus Vadisi'ni kontrol ediyordu. Daha kuzeyde, Theodosioupolis'in gözcülüğü Khaldia Strategosuna ve buraya yakınlarına yeni yerleştirilmiş Bagrati İber ailesine düşüyordu. Kolonea da Khaldia'yı kapsayan ve Üst Fırat'a geçişi gözleyen bir kleisoura oldu. Büyük yol eksenleri, arazi kabartısındaki ırmak kolları değiştirilmeden, Khalkedonia, Nikomedia, Nikaea, Ancyra ve doğuda Tuz Gölü, Tyana Kilikya, Suriye ve Kudüs'e giden hac yolları da denilen, geleneksel yollar yanında yeni bir eksen gelişti: İznik'ten, Dorylea ve Amorion'a varıyor, Lykaonia'yı İkonion üzerinden geçiyor ve Kapadokya'da Toroslar'ı Kaisereia ve Sebasteia'ya kadar Theodosioupolis, Armenia veya Fırat Vadisi'ne gitmek için izliyordu. Bu güzergâhı işaretleyen *aplekta*, farklı kolları Toros'un geçitlerine çıkmaya izin veren bir yolun askerî öneminin altını çizer.

Tughur ve kleisoura arasında, yeni sınır genişti ve özgün hayat şekillerine hayat verdi. Akınlar ve fetihlerle yaşayan, ancak günlük hayatın başka zevklerini de paylaşan *gazi* ve *akritai* ile tüm bir toplum oluştu. Burada, sözlü olarak epik kişilik *Digenis Akritas* doğdu. Bu sınır bölgesinin gölgesinde hainler ve yasaklılar, örneğin IX. yüzyılın başında Malatya Emiri'nin sığınma hakkı verdiği ve Tefrike'de korkulu bir asker devleti kuran Pavlosçular bulunuyordu [Haldon-Kennedy, 1025]. Sınır ayrıca yeni diplomasi şekillerinin de, IX. yüzyıl başından ve X. yüzyıl ortasına kadar tasdik edilen Lamos üzerindeki esir değişimi uygulaması ve töreninin kanıtladığı üzere, mekânıydı [Kennedy, 1036; Haldon, 1024; Campagnolo-Pothitou, 993; Beihammer, 984].

IX. yüzyılda halifeliğin zayıflaması, savaşı Tarsus, Malatya ve Erzurum Emirlerinin kişisel inisiyatiflerine bıraktı; onların saldırıları her cephede karşılık veren İmparatorluğu tehlikeye sokamazdı. Sınırdan itibaren, gözcü Nöbetçiler Konstantinopolis'i Arap akınlarından haberdar ediyordu. Tefrike'nin 872'de alınışı, onunla Samosata (Samsat) arasında bir dizi yerinkini sağladı, ancak Melitene'nın düşüşünü değil. Geçit yakınlarında başka zaferler, Yaşlı Nikeforos Fokas'ın anlattığı gibi, alınmaya devam etti. Tarsus Emirleri ile akınlar, ateşkesler ve esir değiş tokuşları birbirini izledi.

Pek de toprak kazandırmayan, 863-873 dönemi, yine de kleisouraların eskinin "no man's land"lerinde yavaş yavaş kazanan temalara oldukça hızlı dönüşmesinin gösterdiği üzere, bölge üzerinde bir genişleme ve iktidar konsolidasyonu varsayabiliriz: 830'da Kapadokya bir tema olmuştu bile. 863-873 arasında Kolonaea ve Kharisianon da olacaktı. Bu çerçeve içinde, merkezî iktidar bölgenin yeniden Kaesarea'nın doğusunda geri

alınan bölgelerin nüfuslandırılmasıyle ilgilenmeye başlamıştı bile. Bu değişikliklerin önemi IX. yüzyılın yeni çerçevesi içinde düşünülünce daha iyi ortaya çıkar. Mutlaka ki strategos, temasında önemli hâle gelmiş ve de öyle kalmıştır; ancak uzun aşamalar sonucunda yeni ekonomik ve mali yapılar Doğu Praefectura Praetoriosundan bayrağı devralmıştı [bkz. böl. VI] ve ekonomik temelleri yenilenen devlete şimdi ekonomiyi yönetme, en azından ayakta tutma kabiliyeti veren çarklar yaratmıştı [*Oikonomides*, EHB, s. 973-1058]. Şimdi, topraklarındaki ve özellikle de, İmparatorluk bünyesinde her zaman, hâkim olan, ancak şimdi yeni bir çehreye bürünen, Anadolu'daki hayata daha etkili müdahalelerde bulunabiliyordu.

YENİ ANADOLU

Üç yüzyıl boyunca, savaş Anadolu'nun tümünde ortak karakter özelliği olmuştu; başkentle olan münasebetleri, hiçbir zaman kopmadığı gibi, daha da güçlendi. Daimi ve yeni toprak bölünmesine eşlik eden kelime dağarcığının ardında, insanların hayatında beliren yeni özgün özelliklerin toprakları üzerinde eşit dağılımı sorunu vardı.

Yeni bir kelime dağarcığı

VII.'den IX. yüzyıla kadar eski coğrafya muğlaklaştı. Antik dünyadan erken Bizans dünyasına geçiş Konstantinopolis vilayetlerinin kumaşına Anadolu etnik gruplarının nakşedilmesini ve az ya da çok entegrasyonlarını beraberinde getirmişti [Metivier, 1051]. Arap savaşlarından doğan baştan inşanın bu evrim üzerindeki etkisini ölçmek coğrafi kelimelerin değiştirilmesi nedeniyle zordur.

Kilise coğrafyası, genelde Roma geçmişinden miras kalan ve bundan itibaren aşılmış olan bir heterojenliği anımsatan vilayet terminolojisini muhafaza etti; pek az değişikliğe uğradı. Buna karşılık temaların gelişmesi Anadolu'nun bölgesel tanımlarının kelime dağarcığının değişmesine yol açtı.

İlk beş tema bütüncül olarak eski vilayetleri tekrar bir araya getiriyordu; yeniden bölünmeleri bazen sadece adlandırma olarak eski bir vilayete tekabül eden (Paflagonya), ancak farklı topraksal unsurları da birleştiren (Bukellarioi) yeni toprakların doğuşuna neden oldu. Mühürler vilayet isimlerinin yavaş yavaş idari kullanımdan kalktığını veya daha büyük ünitelerin parçalarını tanımlamak için kullanıldığını gösterir (Bithynia, Galatya, Lykaonya, Pamfilya); başka isimler, onları muğlak kılan birçok anlamda kullanılıyordu (Kapadokya, Pontos); yeni terimler, daha eskilerin yerine, gerçekte birbirinin aynı olan bölgeleri, örneğin Trakyalılar aşağı yukarı Antik Asya vilayeti, kapsamak için

kullanılır oldu; bazıları tekil veya çoğul olarak (Armeniak veya Armeniaklar) söyleniyordu. Yeni adlandırmalar askerî özelliklere (Opsikion, Bukellarioi, Optimates) veya şehir gerçekliklerine (Kolonaea, Kharsionon, Kibyrrhaiotlar, Seleukia) gönderme yapıyordu; diğerleri coğrafi kelime dağarcığını zenginleştirdiler (Khaldia). Bazıları zaman içinde evrim geçiren gerçeklere mukabildi (Anatolikler, Armeniaklar) ancak bu kaynaklarının hatırasının kaybolduğu anlamına gelmiyordu; böylece Bizanslılar IX. yüzyılda ilkel Armeniaklardan çıkmış temayı anlatmak için "Armeniak Teması"ndan bahsetmekten çekinmiyordu [Haldon, 372; Seibt, 350]. VII.'den IX. yüzyıllara kadar temaların çerçevelenmesiyle yavaş oluşmuş, gerçek karakter, IX. yüzyıl Arap coğrafya literatürünün gösterdiği üzere, İmparatorluk sınırlarının dışında da kendini dayatmıştı [Miquel, 1054 ve harita s. 376]: Bu, Arap-Müslüman dünyasının doğuşundan önceki, eski vilayetlerin isimlerini yadsıyor ve IX. yüzyıl ortası için, "amal, band veya bilâd" adları altında, Anadolu'daki on bir tema ve kalelerini anıyordu; bunda sadece Kibytrrhaeotlar eksiktir; Selekia'da bile bir "geçitler valisi" mevcuttur.

Edebî kaynaklarda vilayet dağarcığından tema dağarcığına geçişin incelenmesi belki de insanların hayatında yeni topraksal referanslara geçilip geçilmediğini gösterecektir, bu geçiş daha sonraları yeni tema kelimesinin artık idari bölge değil bölge olarak kabulünde, somutlaşmıştır. Her halükârda, X. yüzyılın ortasında, yazarının bariz arkeolojik tasasının ötesinde, *De tematibus* temaların yeni gerçekliğini, eski vilayet gerçekliği ile ilişkilerini açıklama arzusu, zorluğu ve kuşkusuz zorunluluğunu yansıtıyordu.

Bu dağarcığın evrimi bu üç yüzyılın tarihçisine güçlük çıkarmıyor değildir. Çok değerli *tabula imperii byzantini,* pek de temelsiz olmaksızın İmparatorluğun tüm tarihini kapsamak için tümüyle vilayet ayrımına dayanır. VII.'den IX. yüzyıla Anadolu bölgelerinin evrimini açıklamak gerekirse, bu ilke, idari olarak donanımlı alanlar, örneğin Lykia veya Pamfilya *[TIB 9]* açısından etkili ve berrak görünür, uygulaması Kapadokya söz konusu olduğunda karmaşıklaşır *[TIB 2],* Pontos kıyısının batı bölgeleri *[TIB 9]* veya bölünmüş olan platoyu *[TIB 4 VE 7]*; bazen yönetmesi zordur *[TIB 5]*. Pontos [Bryer-Winfield, 991] veya Bithynia'yı [Geyer-Lefort, 1021], konu alan bölgesel araştırmalar, uzun süre zarfında, eski vilayetlerden itibaren tema kuruluşunu anlamanın zorluğunu ortaya çıkarmıştır. Tersine, Anadolu'ya bu temalardan itibaren bir bakışın sıkıntılı olduğu da ortadadır; bu yüzyıllar boyunca gün yüzü gören ve sadece idari olan dönüşümlerin çerçevesini anlamak için faydalı olabilir [Vlyssidou, 1081].

Aslında, İmparatorluğu karakterize eden yeni özelliklerin VII. ve IX. yüzyıllarda ekonomik, sosyal ve dinî alanda formülasyonu, çoğunlukla

Anadolu durumlarının genellenmesine dayanır ki, tüm Anadolu için misal değerinin kendisi bölgesel nüansları hak eder.

Kırsallaşma ve aristokrasi

Anadolu, VII.-VIII. yüzyıllarda genel nüfus azalması hareketine tanıklık etti ve bu özellikle de Bitynia'da [Ditten, 480] zorla iskân ile de telafi edilemedi; bu eğilim, VIII. yüzyıl ortasında tersine döndü ve nüfus artışı IX. yüzyıldan itibaren istikrar kazanıp, ekonominin canlanmasını sağladı [bkz. böl. IX., s. 217-218]. Anadolu'da, bu nüfus hareketi insanların hayatının çerçevesi büyük değişikliklere maruz kaldığı toprakları etkiledi. Özellikle burada, şehir hayatının VI. yüzyıldan itibaren, belki de daha önce, başlayan değişimi, hızla ivme kazandı, özellikle de bu vakalar şehir ağının eşitsiz yoğunluğu ile farklılaşmak zorunda kaldıklarında [Brandes, 989].

Monografiler bu olguyu Efes [Foss, 484], Sardes [Foss, 1013; Foss ve Ayer Scott, 1020], Bergama [Klinkott, 1037; Rheidt, 940], İzmir [Cheynet, 1003], Lykia [Foss, 1017], Pamfilia, Paflagonya [Crow-Hill, 1006] ve Bithynia'da [Geyer-Lefort, 1021], yani özellikle şehirleşmiş ve Helenleşmiş bölgelerde vurgulamıştır. Anadolu'nun geri kalanını çok daha az biliyoruz, özellikle de belki Ankara [Foss, 1015] veya Amorion [Lightfoot, 1044 ve 1045; Brandes-Haldon, 641] dışında platoyu.

İznik, İzmir, Antalya ve Trabzon gibi pek az şehir, diğerlerinden daha az acı çekmiş gibi görünür, ancak pek çoğu sönmüş, çapı küçülmüş, adları değişmiştir; bazen sit yer değiştirmiş, sakinleri bazı durumlarda farklı topluluklara dağılmıştır [Haldon, 1024].

En çarpıcı olanı, görüntüleri ve işlevlerinin değişmesiydi [Brandes, 990; Brandes ve Haldon, 641; Bouras, 472 Dagron, 605]. Antik eser dekorunu artık kimsenin ayakta tutmaya veya restore etmeye tenezzül etmediği ve kuries heykellerinin silindiği şehirler, şimdi güvenliklerini sağlayan ve sakinlerine ve yakın köylerdekilere sığınak oluşturan kaleleri ile tanımlanıyorlardı. *Polis* henüz kelime dağarcığından ve bazı sakinlerinin bilincinden henüz silinmediyse de, Bizanslılar onlardan şimdi *kastra* olarak bahsediyordu. *Polis*'ten *kastra*'ya geçiş, daha sonra aristokrat *oikos*'a geçiş açısından önemsiz değildir; Paflagonya'daki gibi [Crow, 1005].

Diğer yandan, ne düşünülürse düşünülsün, şehirler, fuarların ortaya çıkışı ve VII. ve VIII. yüzyılda taşra tacirlerinin varlığının kanıtladığı üzere, belli bir ticaret ekonomisinin yeri olarak kaldılar (Efes, VIII. yüzyıl sonu). Bunlardan bazıları mütevazı kalırken, bazıları bazen yanlarında çalışanları olan, gerçek işadamlarıydı, ancak faaliyet alanları en azından IX. yüzyıla kadar kısıtlı kaldı [Oikonomides, 617 ve 548; Laiou, 548]. Böylece tacirler, şehir ile köy arasında bir bağ ve özellikle de, para

kullanımı kısıtlı olsa da IX. yüzyılda, Küçük Asya'da altını çizmemiz gereken bir toparlanış olduğunda, parasal bir bağ oluşturdular.

Bu arada en önemli olay şehrin köy lehine çöküşü idi. Genellikle vasat boyutlardaki köyler, Anadolu'da bu yüzyıllarda, kümelenmiş insan yerleşimlerinin bazen duvarlarla çevrili hâkim sitleri olurken, yeniden düzenlenen vergi idaresi tüm dikkatini köy toplumlarına yöneltiyordu [Haldon, 386; Brandes, 640]. Anadolu'daki tema olgusunun erken gelişimi, kaynakların gösterdiği üzere, X. yüzyıl başında, tema askerlerinin, özel statülü, stratiotik topraklara giderek kök salması üzerine tarih yazımı tartışmalarına mükemmelen yer açmıştır [Brandes-Haldon, 641]. Bununla birlikte, somut olarak, dikkatli bir yorum isteyen Paflagonyalı Filaretes vakası dışında, köy hayatının gerçeklerini ve toprak işletmesini tam olarak değerlendirmek zordur. Bu dönemden itibaren platonun Kapadokya bölümü ve Trakyalıların bölgesi büyük beylik arazileri de kapsıyor olmalıdır [bkz. böl. X, s. 233-234].

Yeniden şehirleşme IX. yüzyılda, bu arada köyleşmiş ve askerileşmiş bir Anadolu çerçevesinde başladı. Temalarda ve özellikle platoda, kurialler ve başkentin eski aristokrasisinin yerine askerî yetenekleri ile sivrilen ve köylük alanda bulunan askerlerine dayanan yeni bir yönetici personel belirdi. Böylece IX. yüzyıl boyunca, Kapadokya'nın üç büyük müstakbel ailesi Meleinos, Argyros ile Fokas'ın asker atalarını da keşfederiz. Ancak, Melitene bölgesinde bir Skleros, Paflagonya'da ilk Dukas, Dorylea'da Melissenos da vardır. Yeni İmparatorluk sıfatları ile gururlanan bu asker aristokrasi, belki de söylendiğinden daha az yenidir; daha mütevazı eski vilayetlerin soyağaçlarının bağrında, sarayın hizmetinde, onun tarafından seçilen ve başkentin eski aileleri dışında, ona boyun eğen bir aristokrasi olabilir [Nichanian, 429; Winkelmann, 430].

Dinî canlılık

Anadolu kuşkusuz ruhbanın kaçması, Paganizmin mevzi kazanması, Ortodoksluk üzerinde yoğunlaşan tehlikeler karşısında *in Trullo* Konsilinde ifade edilen kaygılardan arınmış değildi. Bununla birlikte, sinodlara katılım ve Küçük Asya'da 442 piskoposluk olduğunu söyleyen Gizemci Nikolas'ın piskoposluk listesine bakarsak, piskoposluk kadroları bütününde iyi dayanmışa benzer. Bununla birlikte, oynamalar olmuştur: Vilayetler kurulması (Trabzon çevresinde Lazika), metropoller (örneğin Eukhaita, Syllaion), başpiskoposluklar (Khones) yapılandırılması... Ancak bazen Fotios'un mektuplaşmaları sayesinde aydınlanabilen, bu piskoposlukların yaşamı hakkında bilgi açığımız var. Diğer yandan, VII. yüzyılın birtakım eski din sapkınlıklarını ortadan kaldırırken, kimi gruplar tutundular ve Frigya, Galatya veya Lykaonya'da Montanosçular [Baumeister, 981] veya Kuartodecimacılar (Quatuordecimains) gibi

kendilerinden bahsettirmeye devam ederken, Athinganlar gibi Judaisan hizipler de ortaya çıktı.

Anadolu, İkonoklazma tarihinde önemli bir yer tutar. 730'dan kısa süre önce Küçük Asya'da Kilise'de İkonoklast bir hareketin varlığı tespit edilmiştir, ancak bu toprakların Isaurialı imparatorların İmparatorluğa ikonasız bir Hıristiyanlık dayatma kararlarındaki rolü tarih yazım sorunu artık aşılmıştır. Hagiografi incelemeleri Batı Küçük Asya'nın İmparatorluk siyaseti ve Ortodoksluk olacak şeyin savunmasında önemini daha iyi anlamamızı sağlar. Bununla birlikte, Anadolu bölgeler ile yerel kiliselerinin, ikona veya ikonasızlıktan elde edilecek daimi veya duruma bağlı titiz bir envanteri hâlâ arzulanır durumdadır.

Anadolu'ya özgü, ikinci bir hareket, kuzeydoğu bölgelerini karakterize eder; Pavlosçuların Manici sapkınlığı VII. yüzyıl sonu ve VIII. yüzyılda Armeniaklar Temasında doğmuştu; IX. yüzyıl başında Malatya Emiri'nin koruması altına girip, Tefrike'de ancak 878'de yıkılacak gerçek bir askerî Devlet kurmadan, tüm VIII. yüzyıl boyunca Kilise'de organize oldular; Pavlosçular yine de yok olmadı ve başka hareketleri, örneğin Armenia'da Thondrakitleri besledi; daha sonra Bulgaristan ve Küçük Asya'da yeniden ortaya çıktı. Yine de bütüne baktığımızda ve Yahudiler gibi dinî azınlıkların baki kalışını da dışlamadan [Prinzing, 1058], Küçük Asya'da Ortodoks Hıristiyanlık hâkim kaldı. Halifeliğe geçen doğu sınırlarında İslam'ın ilerleyişi, VIII. yüzyıl sonu ve IX. yüzyılın ilk yarısında İslam üzerine bir sorgulamayı gerekli kılmış olsa da, onu pek de sıkıntıya sokmamışa benzer. Yeni şehitlerin kanları, hatta Amorionlu denilenlerin bile, toprağına akmamıştı. Karşılığında, daha uzun vadeli bir sonuç, aynı dönemde, daha sonra yeniden fethedilecek aynı sınırlarda Khalkedoncu olmayan kiliselerin güçlenmesi oldu. Bu Suriye'de, fetih nedeniyle başı kesilen ve dağılan, daha sonra da VIII. yüzyıl ortasında tekrar toparlanan Antakya Melkit Patrikhanesi'nin, Maroni (Maruni) Kilisesi'nin oluşumunu engelleyememesi ve zor zamanlar yaşaması durumunda görülür; veya yine Mezopotamya'da, Antakya Yakubi Kilisesi sıkı sıkıya kök salmış ve manastırlar kurmuştur. Armenia'da değişimler daha da önemli olmuş, VII. yüzyıl başında tasdiklenen Khalkedon karşıtlığı, Arap hâkimiyeti altında, güçlü Khalkedon akımlarını da bu arada yok etmeden, pekişmiştir [Garsoian, 433]; IX. yüzyılda Konstantinopolis ile yakınlaşma çabalarına rağmen, kilisesi, ayinleri ve kanon hukuki millileştirilmiş, bir millî Kilise olarak kendini tarif etmişti [Mahé, 1047]; VII. yüzyılın başından bu yana, İmparatorluk topraklarının komşu kiliselerinin açıkça Khalkedoncu olan yegânesi Gürcü Kilisesi ile arasına giderek daha net bir mesafe koymuştu [Martin-Hisar 1049].

Anadolu'daki dinî hayatın en dikkat çekici özelliği tercih ettiği toprakları, yine de önemli şehirlerden çok da uzakta olmayan, örneğin

Paflagonya'da Khryse Petra gibi, dağlık alanlarda [Kountoura-Galake, 1039], sonra da tüm bir Ege Anadolusu'nda bulan manastırcılığın gelişimiydi. Burada, Bithynia'daki Olimpos'ta VIII. yüzyılda "kutsal dağlar" olgusu gelişti [Talbot, 1071], IX. ve X. yüzyılda Kyminas Dağı'nda, Mihael Maeinos'un manastırında [Auzépy, 979, 980; Hutter, 1039] ve Milet yakınlarındaki Latros masifinde [böl. XIII, s. 337], daha da gelişecekti; bir dizi manastır kıyı kadar Atroa Ovası'na damgasını vuruyordu. İnanç savunucusu Thefanos, Platon ve Stoudioslu Theodoros gibi isimlerin çıktığı bu manastır bölgesi, Anadolu hagiyografyasını IX. yüzyıldan itibaren besledi [Efthymiadis, 1011]. Kurucuların hagiyografyası ve İkona Hizmetkârlarının, hepsi Batı Küçük Asya'da yoğunlaşmış kahramanları, aziz kişilerin gündelik hayata daha yakın *Hayatları*'nı doldurdu [Rosenqvist, 1063] ve VIII. yüzyılda hâlâ bunların izine Filaretos'ta rastlanıyordu [Ryden, 92; 1065]; Amasralı Georgios'a göre aziz piskopos yok olmaya yüz tutmuştu.

Belki de azizliğin bu göreceli coğrafi yoğunlaşması, eski azizler, daha tanıdık ve yakınların, Khones ve Efes, Eukhaita ve Eukhaina, Trabzon [Rosenqvist, 1064] kadar Kaesarea, İkonion, Amaseia ve Sebasteia etrafında dağılmış kült yerlerinin gelişimini açıklayabilir.

Bölgesel farklılaşmalar

Arap savaşlarının başından XI. yüzyılın sonuna giden dönem, henüz biraz muğlak ve az bilinen, temelleri coğrafya ve ekonomiye olduğu kadar tarih ve siyasete de dayanan bölgesel bir farklılaşmanın başlangıcını görmüştü, bu farklılaşma sonradan belirginleşerek Anadolu toprağının değişen evrimine rehberlik edecekti.

Smyrna ve tersanesinin gösterdiği üzere, üç deniz cephesinden denize açık olan, Opsikion, Trakyalılar ve Optimates arasında bölüşülmüş, son derece şehirleşmiş, tarım ürünleri bakımından verimli Batı Anadolu, tedariğini garanti altına almaya, güvenliğine ve hatta İkonoklazma sarsıntısına rağmen, manevi hayatına katkıda bulunduğu Konstantinopolis'in, oldukça yakın arka bahçesi olmuştu [Mango ve Dargon, 576]. Başkent aristokrasisinin burada sahip olduğu beylik araziler ilişkileri güçlendiriyordu. IX. yüzyılın silkinişinin kanıtları, kommerkiariosların birçok mühründe, Nikomedia ve Efes'teki fuarların geniş *emporia* ağı canlılığında bulunmuş ve kilisenin yeniden düzenlenmesini de beraberinde getirmiştir.

Genelde kırsal, ağaçsız ve bağsız olan iç plato epey farklıdır, değeri, besicilik ve hayvancılığa ayrılmış büyük beylik araziler sayesinde artmıştır, savaş karşısında daha az kırılgandır, daha o zamandan büyük ailelerin elindedir, posta hizmetleri için vazgeçilmez büyük yol arterleri sayesinde de artmıştır. Ancak o bile farklılaşmıştır. Anatoliklerin daimi

dayanağı olan, daha sert ve sapkınlıkların eksik olmadığı batı bölgesi, mineral zenginliğine rağmen Lykaonia'nın vasat şehirleşmesi ile çorak yapısı nedeniyle dezavantajlıdır [*TIB*, 2]; bununla birlikte, o da IX. yüzyılda Binbirkilise bölgesinde bir görünür bir canlanma yaşamıştır. Şehirden yoksun geniş Kapadokya bölgesi [*TIB* 1, 2; *RBK*, 1060, c. 3], başkent etkileri nedeniyle sanatsal özgünlüğünü kaybetmeye başlamış, aristokratların hâkimiyetine adım atmıştı; birden fazla temaya ayrılması, sınırdaki savaş pratiğinin ona kazandırdığı temel birliğini saklamıyordu.

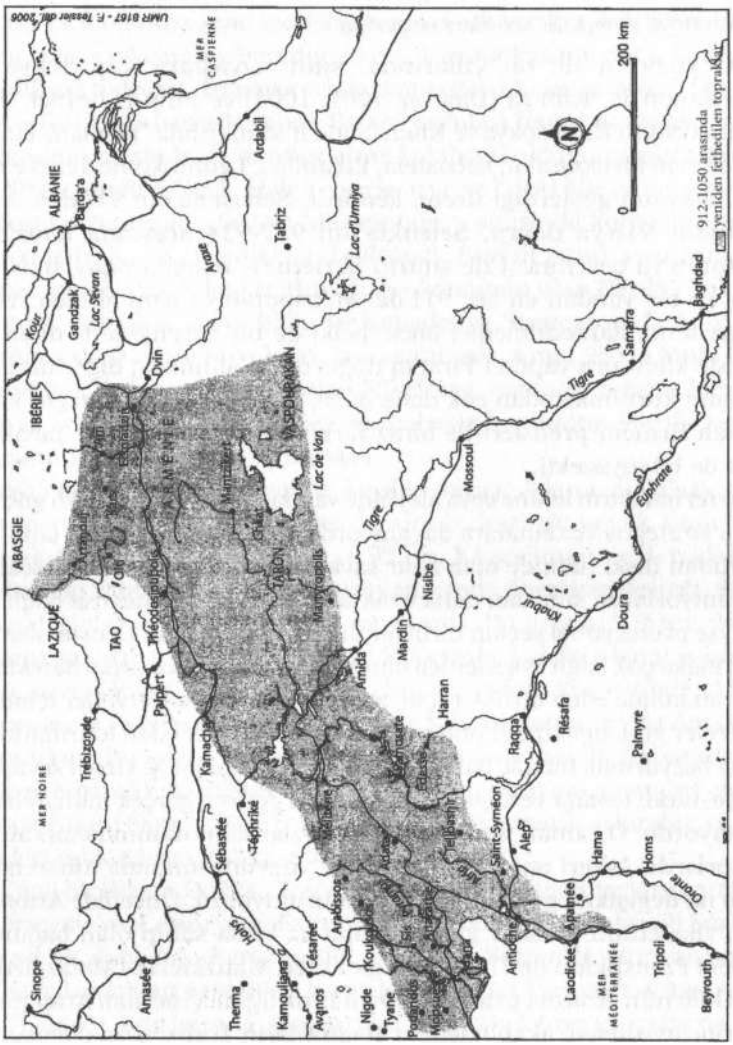
Güney kıyılar, kendi gerçeklik ve özelliklerini koruyan vilayetlere yapay bir birlik veren Kyberrheotlar Temasının kurulmasının altını çizdiği ilahi bir denizcilik görevini vurguluyordu [*TIB* 8, 1077]. Kayalık ve çeşitlilik arz eden Lykia, denizcileri ve ormanları ile ünlüydü, büyük şehirlerle değil, kendini yeniden inşa etmesini bilen küçük yerleşimleriyle, VIII. yüzyılda Myre'de gözüken [Borchhadt, 987; Kountoura-Galake, 1040], Dereazi'de daha da vurgulanan, kısmi bir rönesans yaşamıştı; Pamfilya Ovası antik şehirlerinden sadece birini, refahı artan ve Bizans ticaretinin ana merkezlerinden biri olan Antalya'yı muhafaza edebilmiştir [Foss, 404]. Daha ötede, eski engebeli Kilikya'nın masif bölgesinin İsauria ile kleisoura'da daha sonra da Seleukia Teması'nda birleşmesi, özellikle de Kilikya cephesindeki savaş seferberliği tarafından absorbe edilmişti [*TIB* 5, 1075].

Pontos duruma göre Karadeniz'in en doğu ya da sadece kıyı kısmını anlatır, arka cephesinde ormanlarla kaplı dağlar vardır; IX. yüzyıl başında, Bukellari'nin, Paflagonya ve Khaldiya'nın ötesinde oluşturulmasıyla farklılaştı. Bazı bilgi kırıntıları, kuzeyde Kırım'a doğru dönmüş ve güneyden Ankara dahil kalabalık kırsal nüfusuyla bukellari'ye giren Galatya'ya bağlanan Pontos'a kırsal ve hagiografik belli bir bireysellik atfeder. Khaldiya'da, hâlâ savaş yüzünden nefesi kesilen Trabzon, şehir sürekliliğinin iyi bir örneği olarak, yavaş yavaş eski parlaklığını İber dünyası ve Lazika yönünde yeniden kazanmaya başlamıştı. Paflagonya ve Khaldiya arasında, Pavlosçuların ilk beşiği Armeniaklar, Sinop ile göreceli olarak kısıtlı olan tek bir kıyı düzlüğüne sahiplerse de güneye doğru, güçlü bir hagiografik geleneği olan bölgelerden geçen etaplarla Kapadokya'ya bağlanıyordu [Hutter, 1033; Walter, 1083] ve Doğu'ya giden yolları kontrol ediyorlardı.

ANADOLU VE YENİ SINIRLARI
(IX. yüzyıl sonu-XI. yüzyıl)

Tema savaşçılarının faaliyetleri ve X. yüzyıldaki büyük seferler, savaşı Anadolu'nun dışına taşıdı. Anadolu'da, bir önceki yüzyılda ortaya çıkan aristokrasiden çıkan general soyları tarafından İmparatorluğa geri döndürülen yeni hudut bölgeleri sayesinde kalıcı olarak güçlen-

dirilmişe benzeyen bir barış ve güvenlik geri gelmişti. Anadolu artık, savaştan çok, artan malları giderek savaşın uzaklaşmasından faydalanarak, insanların ve maliyenin yararına kullanılan askerî aristokrasinin damgasını taşıyordu. Bununla birlikte, Anadolu tarihi şimdi kendini toparlamaya başlayan ve farklılaşan bir Doğu'nun hemen yanı başında, batıdaki temellerini genişletmeye çalışan bir İmparatorluğun çerçevesinde gelişiyordu.

Harita 6 - Doğu Hudutları (sınırlar)

ANADOLU'NUN GENİŞLEMESİ

Doğu'da, X. yüzyıl ve XI. yüzyılın ilk yarısına, tüm sınırlarda bir toprak genişlemesi damga vurdu. Araplardan alınan bölgelerde yeni bir idari organizasyon modeli oluşturma girişimine katkıda bulunan, X. yüzyılda hudutlarda güçlü bir şekilde köklenmiş bir aristokrasinin eseridir. İnisiyatif, yüzyıl sonunda, daha kuzeye doğru genişlemeyi, Hıristiyan müttefikleri İberler ve Ermenilere aleyhine ilerleten merkezî iktidara geçti.

X. yüzyıl Anadolu seferleri ve gerilla

X. yüzyılın ilk on yıllarında, sınır savaşları Kapadokya ve Kharsianon'da, Kilikya [Dagron, 1007, 1008] ve Fırat [Cheynet, 397] tarafına doğru Kapadokya ve Kharsianon hudutlarında "no man's land"i, 908'de yeni kleisouralar, Sebasteia, Likandos, Leontokome/Tefrike'nin, kurulmasının gösterdiği üzere, kemirdi. Sebasteia'nin 911'den önce, Likandos 916'ya doğru, Seleukia'nın 927-934 arasında tema'dan kleisoura'ya çevrilmesi ile sınırın ilerlemesi resmen onaylandı. Bu sınır ki, bir yandan en geç 911'de, Mezopotamya ismi altında resmî olarak tema ilan edilmeden önce, belki de bir süreliğine Ermeni bir prensle kleisoura yapılan Fırat'ın doğusunun alınması, diğer taraftan temanın kurulmasından çok daha önce, 966 evvelinde strategos sıfatı taşıyan Ermeni prensleri ile biraz farklı bir konuma sahip Taron ile daha da büyüyecekti.

Yerel halkların lehine veya aleyhine yapılan sınır savaşı, farklı güçlere sahip strategos ve temalara dayanıyordu [böl. VI]; "no man's land" ile doğrudan ilişki hâlinde olan sınır savaşçıları doğru ve verimli şekilde davranıyorlardı; sınırdan daha uzakta, bir yandan strategosa bağlı neredeyse profesyonel seçkin birlikler diğer yandan daha az usta olsa da, yerel halka çok bağlı askerlerden oluşan, zamanla yoğunlaşan harekâtlar için müdahale eden birlikler için, zaman içinde Anadotolikler içindeki Federeler gibi *tagmata* ve onları vilayetlerde ikamet eden tourmarkhislerina başvurmak ihtiyaç hâline geldi. Ancak Doğu'da X. yüzyıl savaşları içinde, farklı *temata* ve *tagmata*'yı bir araya getiren gerçek muharebeler de oluyordu. O zaman yeni Doğu Muhafızlar komutanının emri altına giriyorlardı. Askerî operasyonlarda, IX. yüzyılın sonunda itibaren görülen iki değişiklik göz önünde bulunduruluyordu. Öncelikle Armenia Arap vilayetinin bazıları giderek daha az krala sahip olan bağımsız Ermeni Prenslikleri ile Theodosioupolis'ten Manzkiert'e (Malazgirt) ve Van Gölü'nün etrafına uzanan ve Dvin Emirliğini içine alan Arap Emirliklerine ayrılması; akabinde İber Bagratilerin Trabzon'un doğusunda yerini sağlamlaştırması söz konusuydu. Savaş son olarak diplomasiye geniş bir yer açmıştı [Koutakou, 223; Shepard, 1067].

Konstantinopolis ilk olarak Melitene ve Theodosoupolis üzerinde durdu. Bu, Kourkouas, Khaldia ve Mezopotamya Strategosu Theofilos ve 922'den 944'e Muhafızlar komutanı olan kardeşi İoannes'in dönemiydi. Melitene'nin 934'te yeniden alınışı *tughur*'ların hırpalanması sonucu hissedilir hâle gelmişti. Ancak yeni bir düşman 930'larda güneydoğuda Tarsus ile Adata, kuzeydoğuda Theodosioupolis'te Musul'da, kuzeyde Seyfü'd-Devle'nin tuttuğu, alanı Arap Mezopotamyası'na (Cezire) uzanan, Hamdanî Emirliğinin kurulması ile ortaya çıktı. Bununla birlikte 939-940 arası ve daha sonra 944'te Melitene'yi alma çabaları beyhude kaldı.

Bu tarihte, otuz sene içerisinde, tema adı verilen yeni idari birimlerin ortaya çıkışının gösterdiği üzere, Kapadokya'nın doğu kısmında, Khaldiya'ya doğru, İmparatorluk toprakları bazen sessizce, büyüdü. 944'te Cezire'de harekât yapan Bizans orduları İmparatorluğun *tughur* bölgesinin ötesinde de hareket etme kabiliyeti olduğunu gösterdi.

944'te Seyfü'd-Devle Halep'e yerleşti ve 967'deki ölümüne dek, *cihat* ruhunu diri tuttuğu, Suriye-Mezopotamya sınırında kontrolü elinden bırakmadı. Savaş olasılıkları da değişti. Seyf'in günü aynı zamanda Fokas'ınkiydi: 955'e kadar Muhafızlar komutanı olan Bardas Fokas ve üç oğlu, Seleukia, Anatolikler ve Kapadokya Strategosu, Leon, Konstantinos ve özellikle büyükleri, önce strategos, sonra 955'te Muhafızlar komutanı, 963'te imparator olan Nikeforos, yanında yeğeni, Mezopotamya Strategosu, sonra 963'te Muhafızlar komutanı, 969'da kendisi imparator olan İoannes Tzimiskes.

955'e dek, hep ateşkeslerle kesilen savaş, Adana ve Adata geçitlerinde harekâtları ve deniz seferlerini birleştirdi; ancak Emir'in de parlak ve derin seferleri, 950 ve 953'te, Kharsianon ve Armeiaklara kadar ulaştı; bununla birlikte, kuzey sınırında, İberlerin desteği, 949'da Theodosioupolis'in alınmasına izin verdi. Bu arada, 955'ten 962'ye, Bizans saldırıları Cezire'de arttı ve Kilikya'da, kalelere karşı yoğunlaştı ve bazen Halep'e kadar uzandı. İmparatorluk, kısa sürede, Adana, Mopsuestia ve bilhassa 965'te Tarsus ile Kilikya, sonra 969'da Antakya'yı kapsarken, bu arada Halep imzaladığı bir anlaşma ile İmparatorluğa Kuzey Suriye'yi, batıdan kuzeye Tripoli'den Fırat'a uzanan bir çizgide bırakacaktı [Farag, 1012]. Bu savaşlara sistematik yıkımlar ve kitle göçleri eşlik edecekti [bkz. böl. XI].

Yeni bir Bizans Doğusu Toroslar'ın ötesinde, İmparatorluk topraklarını Armenia'ya, Cezire'ye ve Fatimilerin yeni iktidarının belirdiği Suriye'ye taşıyarak doğuyora benziyordu. Cezire ve Suriye'de yüzyılın son on yıllarında yapılan genellikle başarılı harekâtlar ise sınırı değiştirmedi.

Anadolu sınırlarında Araplarla dur durak bilmeyen çatışma, başkentte kendini ifade eden, bir entelektüel hareketin yatağı olduysa da, buranın ta kendisi savaşın kanına diplomasinin mürekkebinden daha

bağlı, ayırıcı bir kültürün mekânıydı [Haldon, 1022; Jouanno, 770]. Araplara karşı savaş düşman, zaferlerinin nedenleri ve savaşın kendisi üzerine soruları kışkırttı [Dagron, 1008]; IX. yüzyıl sonundan itibaren ve özellikle de X. yüzyıl boyunca, sahada kazanılan deneyimi, özellikle de Fokaslarınkileri, kaydeden veya açıklayan, teknik eserlere esin kaynağı oldu [Dagron-Mihaescu, 357; McGeer, 365; Dennis, 1010] ve eski sorunları gündeme taşıdı [Sullivan, 410 ve 1070]; bir yüceltme hareketini devam ettirdi [McCormick, 233], özellikle de Halep'in Hamdanî Emiri ile çekişme, Hıristiyan İmparatorluk ile Müslüman İmparatorluk arasında bir çarpışmaya dönüşme eğilimine girdiği bir dönemde [McGeer, 974]. Savaş incelemeleri ile çağdaş tarih yazımı, bu kültürel hareket [Millet ve Nesbitt, 366; *Empolemo Buzantio*, 368] ile savaş olgusu üzerine sayısız tartışmanın yansımalarını taşır [Kolia-Dermitzake, 414 ve 1038; Laiou, 1042; Oikonomides, 1056; Kolbaba, 413].

Anadolu Aristokrasisi

Anadolu'nun içe kapanıklığından çıkması ve yeni bir Bizans Doğusu'nun oluşumu IX. yüzyılda ortaya çıkan askerî aristokrasiden ailelerin hesabına yazılmalıdır. Askerî komutanlıklarını başarıyla yaptıkları sınır temalarında mülkleriyle kök salan bu aileler, yeniden fetih ve platoda yeniden bulunan barıştan en fazla faydalananlar oldu. Bu yüzyılın taşra Bizans aristokrasisinde özel bir vaka olmaktan ziyade, yeniden vücut bulmuş şekliydiler; doldurdukları mevkiler Küçük Asya'daki Bizans siyasetini, hatta Doğu Muhafızlar domestikosu görevinde bulunduklarından başkentinkini de ellerinde tutuyordu ve bazıları imparatorluk mevkiine kadar çıktılar; Makedonyalı imparatorlar, kendi adlarına Anadolu'da tüm askerî varlıktan vazgeçtiler [bkz. böl. II, s. 27].

Önemleri eşit olmayan aileler X. yüzyılda tüm Anadolu'da seçilebiliyordu. Mütevazı derecede olan bazıları, Bithynia'da biraz daha az miktarda da Trakyalılarda mevcutlardı; başkalarına Anatolikler ve Armeniaklarda, aynı zamanda Antakya'da da rastlanıyordu. Ancak büyük ailelerin en mükemmel alanı, doğrudan veya İmparatorluk iktidarına doğrudan veya klanları aracılığıyla ortak oldukları, yeniden fethin yapıldığı doğu sınırları, Kapadokya, Kharsianon, Mezopotamya, Khaldia idi. Fokaslar ve Maleinoslar, Kourkouas-Tzimiskesler, Lakapenoslar, Argyros ve Sklerosların mülklerinin üssü buralardaydı (Cheynet, 461, harita, s. 246; stemmata).

Bu aileler, ortak bir çıkarlarla birleştirilmiş tek bir blok oluşturmuyordu. Zaferlerle sadakati sağlanmış bir kliyantel, ailenin çiçek açmasının elvermesiyle yoğunlaşan görevler ve müttefik ağlarının genişliği sayesinde, Fokaslar hâkim grubu oluşturuyor, Kapadokya'nın ötesinde, dinî zaferlerinden ödün vermeksizin, gerilla faaliyetleri ve seferlere komuta

ettikleri güneydoğuda, topraklarını genişletmekle ilgileniyorlardı [Laiou, 1043; Walter, 1083]; İber Bagratilerle bağları, Doğu Pontos bölgesinde onlara üsler sağlıyordu. Ermenilere gönüllü dayanan başka aileler daha çok Melitene, Cezire ve Theodosioupolis ile meşguldüler ve Fokasları durdurma ortak arzusunda buluşuyorlardı.

Bu iki klan 960'lı yılların sonuna dek adeta nöbetleşti, anlaşmazlıklar evlilik ittifakları ile aşıldı ve rekabetin iç savaşa dönüşmesi engellendi, ki bu da belki Fokasların kredi hanesine yazılmalıdır. Ancak 969'da Nikeforos Fokas'ı saf dışı bırakan ve İoannes Tzimiskes'i iktidara taşıyan komplo, hepsi gözünü tahta diken klanlar arasındaki kırılma çizgilerini yerinden oynattı. Yüzyılın son çeyreğinde Küçük Asya'da gelişen ve Fokas ve Sklerosların azmettiricisi olduğu iki büyük ayaklanma, bu klanlar arasındaki rekabeti ve güvensizliği ortaya serdi ve Anadolu'nun coğrafi bölünmüşlüğünü vurguladı. Batı bölgeleri, Melitene veya Kaesarea çevresindeki askerî çevrelerde doğan ve eşitsiz şekilde plato üzerinden batıya eşitsiz şekilde yayılan hareketlere girdilerse geç girdiler. Karadeniz'in kıyıları pek az hareketlendi. Karşılığında bu hareketler Antakya bölgesinde elverişli bir yankı buldu ve İmparatorluk dışından, İberler veya Ermeniler arasından ve bazen de Arap Emirlerden destek buldu.

Bu ayaklanmalar, X. yüzyılda Anadolu aristokrasisinin son kıvılcımının işaretiydi; bu aristokrasi İmparatorluğa hizmet için var olmuştu ve Küçük Asya'nın savunmasında öz çıkarları nedeniyle sınırlarda sıkılaşmıştı ve sadece birçok sınır olduğu için değil, temataların zamanı artık dolduğu için de saldırı karşısında bölündüler. Orduların komutasını alır almaz paralı asker ve tagmataya başvurup, Balkanlara saldırıya geçen II. Basileios, Küçük Asya'nın ve aristokrasisinin İmparatorluk'taki yerini değiştirdi. Sınır aileleri, merkeze dönen askerî inisiyatifi kaybederken savaş kârları beraberinde azaldı. Onlara farklı muamele reva görüldü. Fokas ve Maleinoslar ya yok oldu ya da tüm etkilerini kaybederek Kapadokya'yı bir süreliğine istikrarsızlığa sürüklediler. Zayıflayan Skleroslar idare edildi. Sahnenin önü Arygros, Dukas ve gerekli askerî kadroları sağlayan ve ancak pek nadiren Kapadokya ile ilgisi olan, daha yeni ve daha az itibarlı soylar tarafından işgal edildi [Cheynet, 999]. İberlere duyulan güvensizlik, Fokasların hezimetine eşlik etti. Ermeniler, karşılığında imparatorun ihsanlarına mazhar oldular.

Yeni Doğu toprakları

Yüzyıl sonunda, İmparatorluk toprakları doğuya doğru, eski Kapadokya ve Toros "no men's land', *tughur* bölgesi ve Ermeni toprakları aleyhine 100-150 km genişlemişti. Yeni Doğu sınırları artık doğal engellerle belirlenmiyordu ve İmparatorluğu karmaşık bir siyasi kartın önüne yerleştiriyordu: Güvenilmez addedilen Bagrati İberler, Ani Bagrati

Krallığı ve Vaspurakan Atsruni Krallığını ayıran Van Gölü ve Malazgirt Emirlikleri, Cezire'de Hamdanîlerin yerine geçen Marwani Emirlikler. Halep Emirliği müttefik olsa da, Fatimîlerle uzun bir ateşkes için 1001 yılını beklemişti. Yeni sınır topraklarının iki ayırıcı özelliği vardı: Halkı ve organizasyonu.

Sıklıkla belirttiğimiz üzere, savaş nedeniyle yeniden fethedilen topraklarda nüfus az ve bazen de kaçış veya zorunlu nüfus göçü nedeniyle Müslüman nüfustan temizlenmiş durumdaydı, bu da planlanmış veya anlık şekilde yeni etnik unsurların, özellikle Ermeni ve Süryanilerin gelmesini kolaylaştırıyordu. Bu kesinlikle genel bir durum değildi: Yeni etnik unsurlarla nüfusun artırılışı, coğrafyası veya farklılıklarına gelirsek, X. yüzyıl için bilgilerimiz pek az olsa da Ermeni, Süryani ve diğerlerinin gelişi, Rumların da yerleştirilmesine engel değil gibi görünür.

Ermenilerin özellikle önemli olan rolü, bir örnek olmamaları nedeniyle daha incelikli bir analizi gerekli kılar [Garsoian, 433]; eski bir gelenek olan askerî göçün uzantısı olarak, Khalkedon Ortodoksluğuna dönen Ermeni aristokratlar Bizans aristokrasisinde en üst kademelere yükselmeye devam ettiler ve birçok Ermeninin Trakyalılara kadar X. yüzyılın ilk yarısındaki seferlerdeki süvari birlikleri arasında yer aldığından bahsedilir; ancak X. yüzyıl sonunda yoğunlaşan özgün olay, yeni gelen Ermenilerin, Pavlosçulardan kurtarılan doğu sınırı boyuna, Melitene çevresine, Lykandos, Kilikya ve Suriye ile Kharsianon ve Sebasteia'nın daha eski bölgelerine yerleştirilmesidir. Pek az kayıt altına alınan bu olay, Fırat'ın batısındaki, eski Bizans Armenia'sını etkilemiştir. Bu olayın düşünülen boyutları, bu akımın nedenleri üzerine sorgulama ve bu göçün kökenleri ve bu göçün kişilerin mi, yoksa özellikle Tarsus bölgesinde kalelerin emanet edildiği özellikle asker kökenli bir grup kişinin mi olduğunu kendimize sormamıza yol açmıştır. Ermeni ruhban ve yerel Rum ruhban arasındaki, X. yüzyılda Melitene, Sebasteia ve muhtemelen Antakya'da kayıt altına alınan çatışmalar, Ermenilerin bölgelere yerleşmesinin her zaman kolay olmadığını, ancak sonunda imparator tarafından korundukları Sebasteia-Kaesareia, Podandos-Tarsus hattının doğusunda yerleşim cepleri oluşturduklarını gösterir.

Melitene ve Kuzey Mezopotamya bölgesinde, muhtemelen Suriye'de olduğu gibi, yayılma her zaman Melkitler tarafından hoş karşılanmamıştır [Micheau, 1052], Yakubi Süryanilerin gelişi, X. yüzyılın son on yıllarında, Yakubi patriği ile beraber karara varılmış bir kabul siyaseti ile sonuçlanmışa benzer. Yeni Yakubi Piskoposlukların kurulması ve Germanikea, Edessa ve özellikle de Melitene'de manastırların açılması bunun en önemli işaretidir; ancak özellikle XI. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur [Dagron, 478].

Fethedilen bölgeler İmparatorlukla yavaş yavaş, çifte tema ve dükalıklar sistemine göre bütünleştirildi [Seibt, 350; bkz. böl. VI; Kühn'ün ikinci haritası, 364].

949'dan itibaren küçük boyutta idari bölgeler katılan bölgelerde ortaya çıktı, nüfusu artırıldı; tema adı verilse de sadece genellikle bir Ermeni subaya emanet edilen bir kaleleri vardı; böylelikle ortaya çıkan ilk tema olan Kharpezikion'da [*TIB* 2, 1073], strategosların emri altında, Devlet tarafından maaşları ödenen birkaç subay, Ermeni karakteri kaydedilen, temel olarak kale ve geçitleri tutmak için gerekli piyadelerden oluşan pek az asker vardı. Bu özellikler 949'dan sonra yavaş yavaş ortaya çıkan başka temalar için de geçerli olacaktır; 970'li yıllarda, IX. yüzyılın eski sınır kuşağını kaplayan ve Kilikya, Suriye ve Armenia'da onu aşan, bu cins kırk tanesi tespit edilmiştir; böylelikle yeni doğu sınırında, şimdi bazen büyük temalar veya Roma Temaları denilen eski temaları kapsayan bir cins kalkan oluşturuyorlardı. Başkent adına hareket eden ve strategostan bağımsız, saray hiyerarşisinin eski temalara göre yerleştirdiği sivil yetkililer, *kritai* ve *kouratores*, bu temalarda hazır bulunuyorlardı.

İoannes Tzimiskes sınırın düzenlemesini, dev sınır idari bölgeleri olan ilk ikisi yeni oluşturulan birçok küçük temayı kapsayan, üçüncüsü ise ilhak aşamasında olan topraklara tekabül eden, Mezopotamya, Khaldiya, Antakya'da üç dükalık kurarak tamamladı; başkentleri sınırda bulunmuyordu ve çekilme ve muhafaza için kalelerden faydalanabiliyorlardı. Doğu Muhafızları domestikosu hâkimiyeti altındaki bu dükler, topoteretes asistanlığı ile, görevi tamamen askerî olan güçlü kişilerdi; *tagmata* süvarileri ama piyade erlerinden de oluşan ordu birliklerine komuta ederlerdi ve yetkeleri strategosların üzerindeydi. Dükalıkların kuruluşu, küçük ve pek fazla olan strategosların parçalanmış gücünün saldırganlık veya saldırı durumunda bir araya getirilmesini sağladı. Askerî konuda kendisini ispatlamış emin kişiler dükalıkların başına geçirilirdi. Kilikya ve Suriye'yi kapsayan Antakya Dükalığı, hepsinin arasında, burada ortaya konan Doğu bölgesi diplomasisi kadar idarî personeli ve tekrar oluşturulan Melkit Patrikhanesi ile de en iyi tanınanıydı [Todt, 1079 ve 1080; Cheynet, 1000]. Sınırlarda bu değişimlere karşı çıkılmazken, mühürbilimin getirisi somut ve daimi gerçek söz konusu olduğunda nüansları ortaya çıkarmaya yönlendirir [Holmes, 1029].

Daha sonraları, gerçekçi olarak II. Basileios zamanında, sivil idarede, 1071'e dek mühürlerde tanıklık edilen geniş bir birlik ve *Armènika Temata* denilip, yeni küçük temalar için kullanılan, X. yüzyıla kadar idari bir değeri olmayan, daha sonra da Kızılırmak ile Fırat Vadileri, Kolenea ve Melitene'siz Lykandos arasındaki ve hâkimlerin, küratörlerin ve protonotarios'un yerleştiği toprakların küçük temalarını

birleştiren sivil idari bölgeyi anlatan genel adlandırma ortaya çıktı [Seibt, 350].

Sınırın öteye gitmesi ile yaratılan yeni bölgede, Konstantinopolis yeniden fethedilen topraklarda, yeni bir aristokrasi ve yeni etki ağlarının gelişimini, özellikle de Khaldia ve Mezopotamya'nın karışmış olduğu aristokrat ayaklanmalarının bastırılmasından sonra, önleyerek, kontrolünü kaybetmemeye çalıştı. Asilerden alınan topraklar daha sadık halkların yerleştirilmesini kolaylaştırdı [Howard-Johnson, 1031]. Dolayısıyla, bu sınırlarda hayat, IX. yüzyıldakine benzemiyordu. Bu parçalanmış tabloda, artık hiçbir bölgesel dayanışma güçlü bir lider ve askerlerini birleştirmiyordu, yeni Arap komşularla fazlasıyla doğrudan temas, şansa bağlı kılıyordu, savaş kârları yok oldu ve bunla birlikte çıkarı ve zevki de. Daha az itibarlı soylardan olup başkentten gönderilen, merkezden gelen talimatları mümkün olduğunca kişisel inisiyatif pek kullanmadan uygulayan, düklere terk edilen sorumluluk duygusu eridi.

İkinci genişleme

İmparatorluğun doğu toprakları, merkezî iktidarın rüzgârıyla XI. yüzyılın ilk yarısında yeniden genişledi; öncelikle kuzeydoğuda, savaş ve Konstantinopolis'in müttefiki olarak geçen Hıristiyan Prensler aleyhine yapılan baskılar sonucu gerçekleşti [Kühn, 364].

İberya Dükalığının kuruluşu İmparatorluk ile IX. yüzyılda, Bizans Khaldia'sı ve Theodosioupolis Arap Emirliğinin doğusunda, bir prenslik kurmuş olan İber Bagrati ailesi arasındaki ilişkilerin tarihine bağlıdır; İber Bagratiler düzenli olarak içlerinden birine verilen kurotopalates makamı aracılığıyla bölgede çıkarlarını savunma ve gözetme görevini emanet eden Konstantinopolis ile işbirliği yapıyorlardı [Martin-Hisard, 1050]. Prenslik yayılıp değişmişti. X. yüzyılın ikinci yarısında kuzeydoğu bölümü, iç kullanımda İberlerin Kralı sıfatını kullanan aile şefinin mülkü sayılıyordu: Trabzon ve Theodosoupolis'e en yakın olan bölüm başka bir Bagradi olan David'ten soruluyordu ki İber Tao'sunda mülkü 964'te Ermeni topraklarıyla artmıştı [Arutiunova-Fidanjan, 978]; 976-979'da David ömür boyu, bir bölümü fethedilmek üzere, Theodosioupolis'ten Van Gölü'ne dek, Malazgirt dahil, topraklar üzerinde yetke verildi [Honigmann, 1030]; asi olup, bu arada 990-991'de kendisine, sadece o anda ve mirasını reddetme sözüyle kuropalatis sıfatını geri veren II. Basileios'a boyun eğdi. David'in 1001'de ölümü üzerine, David miras kalmayan toprakları geri almak ve kuropalatos sıfatını İberlerin Kralı'nın oğlu, evlat edinme yoluyla David'in Bagradi mirasının mirasçısı, bir miras oyunu sonucunda III. Bagrat adıyla Abhaz Kralı ve 1008'de İberlerin I. Bagrat adıyla kralı olacak olan, Bagrat'a geri vermek için savaşması gerekti. Toprağa saygı, İmparatorluk tarafından 1021-1022 yılında İber

ve Abhazların Kralı I. Georgios'a karşı yapılan savaş ile dayatılmış oldu [bkz. böl. II, s. 54].

1001'den veya belki sadece 1025/27'den itibaren, önce merkezi Oltisi olan, İberya denilen Dükalık, David'in miras topraklarını bir araya getirdi. 1018-1019'da onarılan Theodosioupolis başlıca kaleli merkez oldu. Yeni dükalık bazen Khaldia'nınki ile birleştirildi. Pek bilinmeyen şartlarda, İberya ordusu denilen ordunun terhis edilmesi yine de düklerin hizmetindeki askerî güçlerin yok olmasına neden olmadı. İberya Dükalığı İber yerel aristokrasisini böldü, bir bölümü Bizans hizmetine girerken, halk kitlesel olarak yerinden edilmedi. Kuropalatis David döneminde kurulduğu andan bu yana, İberlerin Athos'taki manastırı İviron'un tarihi, Konstantinopolis ile İberler arasındaki karmaşık ilişkileri iyi özetler [İviron, I, 77; Martin-Hisard, 972].

Vaspurakan Katepanlığı, stratejik ve ekonomik öneminin 930'da Bizans ilgi alanına soktuğu Vaspurakan Artsruni Krallığı kaynaklıdır. 1022'de, Kralı Senaçerim'in vasiyetiyle İmparatorluğa bırakır. İmparatorluğun doğuda bir ön kontrol noktası oluşturan Aspranakia'nın eski Malazgirt Emirliği üzerinde yetkesi vardır ve Cezire Marwanîleri ile Van Gölü Emirliklerinin kontrolü konusunda çekişme içindedirler. 1051-1054'te, 1029 itibariyle ilk Türk akınlarına maruz kalan Vaspurakan, Taron'da toplanır.

Ani Dükalığı, 1021'de Ani'nin Bagradî Kralı tarafından alınan krallığını İmparatorluğa miras bırakma kararının sonucudur; bu gerçekleşecektir, askerî operasyon yine de gerekmiştir, ancak 1045'te ve başka bir kral, II. Gagik döneminde. Küçük Kars ve Lori Bagratî Krallıkları ve Dvin Emirliği ile çevrelenen Ani bölgesi, dükalık olur, aynı zamanda Büyük Armenia Dükalığı da denir, bazen İber Dükalığına bağlanır. 1064'te, Kars Krallığının toprakları, Türk tehdidi altındaki Kralı Gagik-Abas tarafından İmparatorluğa verilmiş olmalıdır ve idarî olarak İber Dükalığı'na bağlanır.

Konstantinopolis Ermeni kraliyet ailelerini ve şahsi maieyetlerini Sivas, Kapadokya ve Tzamandos bölgelerine, yan *Armenika Temata* sivil bölgesine gönderir [Seibt, 350]; maliyeden topraklar ve makamlar, bazen askerî komuta mevkileri ile sorumluluk gerektiren makamlar alırlar. Ulusal kralların mevcudiyeti ve itibarı, dilleri ve ulusal Ortodoksluğa bağlı kalan Ermenilerin birliğini sağlar ve X. yüzyıldaki Ermenilerin aksine, ne daha batıya genişlemeye ne de Bizans aristokrasisine karışmaya çalışırlar; önce Sebasteia, sonra da uzun bir boşluktan sonra Tazamandos'ta ikamet eden katholikoslarının varlığından da faydalanırlar [Garsoian, 433].

Edessa Dükalığı'nın 1031'de kurulması sınırın güneydoğuya, Süryani topraklarına tek kayışıdır [Ripper, 1062].

Yeni ilhaklar İmparatorluğa, çoğunlukla Yeni Bizanslı denen halklar katar, bunların Khalkedon karşıtlığı önceden tasdik edilip, onaylanmıştır; Araks Vadisi ve Azerbaycan'ın doğu yollarının birleştiği yere doğru bir üçgen şeklinde toprakları genişletir. Azerbaycan'ın 1040'larda artan Türkleşmesi ilk Selçukluların gelişiyle düzenlileşir: 1048-1049 itibariyle, kralları ve soylularının gidişiyle güçsüz kalan Armenia'yı aşıp, orduları yeni dükalıklarla karşılaşır; 1054'te Malazgirt'e kadar gelirler. Edessa Dükalığı, Asi'nin yukarısı ve Halep Mirsadî Emirliği arasında kırılgan bir ceptir, hızla 1055'te Bağdat'a giren Selçukluların genişlemesi tehdidi altında kalırlar.

ANADOLU VE BARIŞ HAYALİ

Savaştan uzakta

X. yüzyılın ortasından itibaren yeni hudutların entegrasyonu Anadolu'yu savaştan uzakta tuttu; strategosların askerî rolü önemini kaybetti ve yayılmanın ilk yıllarında önemli olan ve sınır askerleri ile mülklerinin seçilir olduğu, tema orduları, zaman içinde insanların yaşamının temel unsuru olmamaya başladı. Devlet finansmanını doğrudan etkileyen, refaha geri dönüş, sivil memurlara daha artan bir yer açtı. X. ve XI. yüzyıllar, vilayet yönetiminde strategosların yerine yargıçların geçmesine, askerî konuların yerini mali konularına almasına ve güçlüler ile güçsüzler arasındaki ilişkinin sertleşmesine tanıklık etti. Tema kelimesinin kendisi bile çoğu kez bölge yerine kullanılır oldu. Bu terimin askerî geçmişinin giderek yok oluşu, aynı zamanda *strateia*nın vergi açısından önemli hâle gelmesi gibi barışın geri gelişinin altını çizen gelişmelerden biri oldu. Anadolu yine ordulara adam vermeye devam etti ancak birlikler hâlâ askere alındıları vilayetlere atıf yapan isimler taşıyorsa da, bundan böyle düklerin emri altına verilmiş ve çoğunlukla İtalya gibi uzakta görevlendirilmiş *tagmata* oluşturuyorlardı. Merkez idarenin ihtiyaçlarına daha iyi cevap veren profesyonellere olan ihtiyaç, *tagmata*yı orduların başlıca unsuru hâline getirmişti. Yabancı paralı askerlerin işe alınması artarak devam etti. Tema ordularından kalanlar strategoslardan sorulmaz oldu, bu da temaların başına düklerin geçtiği dönüşümün ilk ipucu idi [bkz. böl. VI, s. 148].

Böylelikle, küçük tema orduları ve dükalıkların *tagmata*sı dahası topraklarında kışın konaklayan yabancı paralı askerlere rağmen Anadolu askersizleşti. VII. yüzyıldan itibaren, tehlike zamanında ve tüm İmparatorluğun iyiliği adına, görmüş olduğu askerî rol, yavaş yavaş silikleşti. İstikrar kazanan bir yönetimce yeniden kazandırılan ve yönetilen güvenlik, ekonomik olasılıkların yeşermesine izin verirken, Devlet finansmanına şen getiriler getirecek refahı artırdı.

Ekonomik büyüme

Ancak genel hatları çizmemize yarayacak birkaç özellikten bahsedebilecek olsak da, Küçük Asya, X. ve XI. yüzyıllarda İmparatorluğun yaşadığı, ölçülü olduğu kadar gerçek ekonomik büyümeye katıldı.

IX. yüzyılın sonunda başlayan ve 927-928'deki gibi pek seyrek iklim felaketlerinin baltaladığı nüfus artışı, burada da başka yerlerde olduğu gibi büyümenin dayanaklarından oldu [karş. böl. X]. Yerel şartlara göre değişebilen ürünlerin haritası, pek değişikliğe uğramamışa benzer; tahıllar, bağlar ve alçak ovalar ve vadilerin zeytinlikleri, Toros ve Doğu Karadeniz dağlarının ormanlarından Frigya ve Paflagonya Platosu'nda daima hâkim olan hayvancılıkla ayrılıyordu [Lefort haritası, 552, s. 235]. Ekilen yerlerdeki artış, nokta olarak, Paflogonya'da X. yüzyılın başında, Doğu Anadolu'da XI. yüzyılın ortasında, fakat İznik Gölü çevresinde de toprağın ekime hazırlandığı yerlerde fark ediliyordu. Kiberrheotlar bölgesi, tüm Batı Anadolu gibi verimli olarak biliniyordu, *horreiaroi*nin birçok mühürleri en azından bölgesel olarak artan bir üretimi gösterir. Artık açlıktan söz edilmez. Verimliliğin, evrimini bilmesek de, en azından maliyenin Batı ve Orta Küçük Asya'da *modios*'u daha fazla vergilendirmek için toprağın verimliliğini göz önünde bulundurduğunu biliyoruz.

Tarım ekonomisi, Bithynia'da Toros bölgelerinde, toprağın işlenişinin hâkim şekli olan, köylerde organize olmuş, küçük köylülerin elinde gelişiyordu [Dagron, 1007]. Üretimin artışı ve toprağın ekimi, şimdi aristokrasinin bir kâr sağladığı sermaye olarak değerlendiriliyordu. Ayrıca, büyük ailelerin iyice anlaşılan kârları, taşra gibi başkentte de, batı bölgelerinde [Oikonomides, 393] ve platoda daha yaygın, X. yüzyılda görülen büyük mülk sahipliği yönünde gelişiyordu. Anadolu ve özellikle de fazlasıyla özgür köylünün toprak kölesine dönüştüğü Kapadokya, bazen açık bazen de göstere göstere Makedonyalı imparatorların büyük mülkler üzerine yasalarının arkasında durdular.

Anadolu aristokrasisinin zenginliği X. ve XI. yüzyılda hiçbir kuşkuya mahal vermiyordu. Mülk gücü, bir Eusthatios Maleinos [Cheynet, 450, 449] veya Eusthatios Boilas'ın servetlerinin de gösterdiği üzere başlıca dayanağıydı. Ancak bu zenginlik, imparatorun hizmetinde güçleniyordu; tüm X. yüzyıl boyunca, Anadolulu aileler, ikametlerinin bulunduğu ve savaş kârlarından yararlandıkları *oikoi*den uzak olmayan yerlerde ifa edilen yetke görevleri aracılığıyla bunu sağlama almayı başarmışlardı.

Manastır ve kiliseler de büyük mülkler arasında sayılıyor, aynı şekilde imparator ve devletin çoğu Küçük Asya'da olan mülkleri, küratörler ve gelirlerini belli hizmetlere aktaran *episkeptitai* tarafından idare ediliyordu [Holmes, 388; Cheynet, 998].

Nüfus artışı ve tarım ürünlerinin artışı şehirlerin IX. yüzyılda zaten başlamış olan yeniden doğuşunu destekler; bununla birlikte farklılaşma

olgusu Trakyalılarda gözlemleniyordu, Efes ve Khones'i geride bırakan İzmir, onu XI. yüzyılda bölgenin en önemli kenti yapacak olan ekonomik canlanma yaşıyordu.

Sadece bu rönesans Nikomedia (İzmit) ve İznik daimi pazarlarının, Bithynia'da ve kıyılarda küçük kırsal pazarların varlığını, aynı zamanda Efes, Sinop, Trabzon, Paflagonya, Bukellarios veya Anatolikos'ta fuarların mevcudiyetini açıklayabilir. En sık zikredilen kentler, zaten VII. yüzyıl krizini pek fazla yara almadan geçirmiş olanlar, İznik, İzmir, Antalya, Trabzon'du. Son üçü, güçlülere direnebilecek kadar güçlü ve birliklerde örgütlenmiş taşra tacirlerinin Konstantinopolis'te geçerli olanlardan farklı koşullarda özgürce at koşturduğu çarpıcı bir ekonomik büyüme içine işlenmiş bir ekonomik çıkış yakaladılar [Laiou, 1041; Oikonomides, 617].

Değişen bir dünyada yeni bir diplomasi sayesinde, Anadolu Irak, Suriye, Orta Asya, Mısır'ın Müslüman tacirlerinin açılımlarından ve step dünyasının imkânlarından faydalandı. Abhaz Krallığı olan eski Lazika, Kafyasya ve Alania yeni ufuklar sunuyordu. Anadolu'dan geçen veya kıyısının nimetlerinden faydalanan ticaretin hacmi sürekli arttı. Amisos (Samsun), Amastris (Amasra) gibi Karadeniz boyunce Kherson'un steplerle trafiğinden faydalandı [Alekseenko, 976]. Trabzon, Doğu'nun kapısı hâline geldi. Ticareti o denli faaldi ki strategos maaşının yarısını *kommerkion* vergilerinden alıyordu. Antalya ama Seleukia da Suriye ve Mısır ile ticaret yapıyordu; Halep ile 970'te bir ticaret anlaşması imzalandı. X. yüzyılın sonundan itibaren Anadolu'nun ekonomik değeri, birkaç limanını kendi ticaretleri için açtıran Venediklilerin gözünden kaçmadı ve XI. yüzyıldaki ilk para devalüasyonları bunu kışkırttı.

Yasaları, vergileri, paranın kontrolü ve kullanımı, sahip olduğu mallar ile devletin, X. yüzyıl boyunca Anadolu'da yadsınamaz bir ekonomik etkisi vardı. Soylu isyanları ve bunların bastırılması, gözden düşme ve el koymalar, küratorların gelişimi, Ermenilerin iskânı, Anadolu'nun hayatını mutlaka ki altüst etti. Buna karşın, yeni Bizans Doğusu'nun meydana getirilişi büyük ticaret atılımına yaradı. Son olarak zaman içinde, görev dağılımı konusunda yeni İmparatorluk siyaseti, Anadolu'da, gelirlerinin her şeyden önce Saray'ın lütfuna bağlı olduğunu düşünen soylu aileler, yerel memurlar yerine Konstantinopolis'i tercih edince, göz ardı edilemeyecek etkiler yarattı.

Dinî devamlılık

Anadolu, İmparatorluğun geri kalanıyla, genellikle daha önceki dönemde edinilmiş, ancak barış ve refah çerçevesinde vurgulanmış, dinî özellikler paylaşıyordu. Batı Anadolu'da, Kyminas, Milet yakınlarındaki Latros-Latmos, Efes yakınlarındaki Galesion gibi kutsal dağlar yeşerdi

[böl. XIII]. Ancak, Kutsal Athos Dağı'nın gelişmesi ile X. yüzyılda lokomotif rolü kayboldu [böl. XIII].

Geleneksel hac merkezlerine ziyaretler, barış arttıkça fazlalaşırken, aynı zamanda Anadolu giderek daha fazla Kudüs'e giden veya gelen yolcuya yollarını açıyordu. Bu Anadolu ki, Trabzon'da doğan Athoslu Athanasios'tan, Metanoiete Nikon olacak Paflagonyalı özgün müjdeci gibi ön plandaki birçok dinî kişiliği yetiştirmişti. Erken Hıristiyan azizlerine geri dönüş hareketinin hagiografi ile tasdik edildiği bu dönemde [Hogel, 805], yine Anadolu başkent aristokrasisinin ihsanı için çekişen Mihael ve Georgios'tan beri, beri uzun süre kültünü canlı tuttuğu birçok aziz üretmişti [Cheynet, 996] ki bunların bir bölümü genelde doğu topraklarında doğup, ölen asker azizlerdi [Walter, 1083].

Nikolas Mystikios'un mektuplaşmasının sağladığı aydınlanmadan sonra, pek az kaynak, ağı pek az değişen Anadolu kiliselerinin hayatına sızmaya izin vermiştir [1050'ye doğru kiliseler haritası: Jedin (5), harita 30]. Bununla birlikte Sardesli Euthymios veya Amasyalı Niketas gibi metropolitlerin X. kiliseye dair sorunlarda [Darrouzes, 244] veya Nikomedia Piskoposu ve Yeni İlahiyatçı Simeon'un tarihinde Synkellos Stefanos'un oynadığı rolü biliyoruz. Erken Hıristiyanlık dönemindeki gibi büyük bir manevi bölge olmasa da, Kapadokya, kendi adına, kapsadığı kiliseler ve manastırların ve bunların süslemelerinin kırsal halklarının inancı üzerine değerli tanıklığı ile capcanlıdır [Jolivet-Levy, 901; 1035].

Heretizm halen mevcuttur, Lykaonia'ya Paflagonyalı Elefterios kültünün taşınması veya Opsikonlu Fundagiagitlerin canlılığı bunu gösterir [Angold, 260]. Daha özgün olan, Süryani Yakubîler veya sınırlara yeni yerleştirilen Khalkedoncu olmayan Ermeni Heretikler ile karşılaşma sonucu gelişendir; teolojik tercihlerinin mahkûm edilmesine, dilleri ve siyasi sadakatlerine duyulan kuşku eklenir; Melitene Metropoliti İoannes'in sözü edilenlerin ilki hakkındaki kaygıları, Konstantinopolis'te Patrik Alexios Stoudios zamanında uzun süre desteklenmiştir; Ermenileri Ortodoksluğa döndürmek için yapılan baskılar X. Konstantinos (1059-1068) döneminde artar; Antakya Dükalığı cemaatlerinin çeşitliliği patrikhanesinin Konstantinopolis tarafından denetimini artırır.

Dinî yönler

Anadolu'da bir araştırmaya giremesek de, üç gözlem yapabiliriz. Bir yandan, kıyı bölgelerinin dinamizmi X. ve XI. yüzyılda tartışmasız artar. Şimdiye kadar sürekliliğin zaten var olduğu not edilen iki şehir öncüdür: Antalya ve Trabzon. Bununla birlikte iç Anadolu'yla kopuk Antalya, Ege kıyısında izole olmuşken, Amasra, Sinop, Amisos (Samsun), Pontus kıyısına, arka planı Paflagonya'ya ve Armeniaklara ve Gangra, Eukhaita, Amasya, Neokaesareia, Koloneia'ya da ışık veren daha büyük bir

canlılık kazandırmıştır. Özellikle Trabzon, yeni Lazika Kilise bölgesinin kurulmasından ve Khaldia Dükalığının tahsisinden sonra şimdi geniş bir bölgeyi canlandırıyordu. Doğu sınırlarının genişlemesi ona denizcilik faaliyetleri ile kara ticaretini birleştirme olanağı veriyordu ve Trabzon ışıltısını İberya, Abhazya ve Alania'ya kadar götürüyordu; Paipert ve Theodosioupolis yolunun denetimi ona bir yandan Fırat Vadisi, Melitene ve Cezire, diğer yandan Araks Vadisi, Dvin ve Azerbaycan yolunu açıyordu. Pontus kıyısı ve arka bahçesinin bu yeni canlılığı, Paflagonya, Armeniaklar ve Khaldia'da kuşkusuz önemi orta ölçekte, ancak Türk istilaları sırasında rolleri belirleyici olan, Gabras gibi ailelerin ortaya çıkışını açıklar [Bryer-Winfield, 991].

Diğer yandan, Batı Anadolu'yu karakterize eden özellikler X. yüzyılda belirginleşti. Sınırdan uzak olan Bithynia ve Trakyalılar özellikle uzun olan bir barış döneminden faydalandılar. Güçsüz kalan yerel aristokrasileri, kendilerini X. yüzyılın büyük hareketlerinin dışında tuttu ve hiçbir şey Konstantinopolis ile insani ve ekonomik ilişkilerini bozamadı; başkent aristokrasisi ve Girit'in yeniden alınması Ege kıyısında ticaretin gelişimine, İzmir'e büyük yarar sağlayarak geliştirmeye katkıda bulundu.

Anadolu Platosu'nun kaderi ise daha çok zıtlıklarla doluydu; halkı savaşın başlıca yükünü sırtlamış ve karşılığında büyük ailelerin sınırlarını çizdiği bir refaha kavuşmuştu; ancak burası aynı zamanda yüzyıl sonun isyanları ile baskısının en fazla damgasını vurduğu yerdi. Tarihi halen yazılmayı bekler.

ANADOLU'NUN PAYLAŞILMASI (XI. YÜZYIL-1204)

XI. yüzyılın ikinci yarısında, başkentin ve Anadolu aristokrasilerinin Türk ilerlemesini anlama ve yanıt verme konusundaki becerisizliği, aynı zamanda doğu uzantılarından mahrum edilen Anadolu'nun giderek bölüşülmesine neden oldu; böylece VII. yüzyıldan beri İmparatorluk'ta onun olan başat yerden de oldu.

XI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA GERİ ÇEKİLİŞ

XI. yüzyılda Bizans Doğusu tarihi öncelikle, yeni kazanılan Doğu topraklarının kaybedilmesine neden olan ve Bizans yetkesinin Anadolu'nun büyük bir bölümünde, ayrı Türk ve Türkmenler lehine kaybolmasına neden olan Türk ilerleyişinin tarihidir. Bu ilerleyişe, temel olarak uzun süre tehlikenin boyutlarının bilinemediği Konstantinopolis'in beslediği Anadolu ailelerinin tavrı yaramıştır.

Türklerin ilerleyişi

Tek veya yetkilendirilmiş bir devlet gücü tarafından bütünüyle merkezileştirilmiş ve düzenlenmiş, belirli hedeflere yönelik Arap istilalarının aksine, Türk saldırıları, amaçları bazen ortak, sıkça da kişisel olan insanlar veya grupların, amacı belirsiz eylemlerinin üst üste gelişinden ibaretti ve XI. yüzyılda Anadolu'nun kendisi kadar hudutlarını da ilgilendiriyordu [bkz., böl. III; Balivet, 981].

Sultanların, özellikle de Alp Arslan'ın (1163-1172) ve Melik Şah'ın (1172-1192) en önemli kaygısı, Abbasî Halifeliği üzerindeki iktidarlarını kesinleştirmek ve pekiştirmek ve Fatimîlere kafa tutmaktı. Anadolu'nun kendisi onlar için asla fethedilecek bir toprak olmamıştır; önce sadece Abbasîlerden daha yeni koparılmış Armenia, Cezire ve Suriye sınırlarıyla ilgilendiler ve bu nedenle de buraları almak istediler; Bağdat bölgesinden bitmek tükenmek bilmeyen Türkmen göçünü uzaklaştırmaya ve Selçuk ailesinin yan üyelerinin siyasi ihtiraslarının hedefini şaşırtmaya yarıyordu.

Türkmenler ilk başta, yağma yapmak için toprak ve şehirler arayan liderlerin askerî operasyonlarında kullanıldı, bu 1050'de Fırat'ın ötesinde ve yine 1600'lerde daha derinlemesine yapılan buydu. Bazı liderler sınır boylarında durdu ve Fırat'ın Üst Vadisi ile yol kavşakları üzerinde kendilerine prenslikler biçtiler. Diğerleri şu ya da bu Bizans aristokratik hizipleri emrinde paralı asker olarak savaşmaktan başka bir şey dilemedi, ki bu da XI. yüzyılın sonunda, Ege Anadolusu'nda ve platoda emirliklerin kurulmasına götürdü. Sürekli gelmeye devam eden Türkmenler kendi hallerine bırakıldığında sınır savunması sistemine usul usul sızdılar ve her şeyden önce Anadolu Platosu'nda sürülerinin özelliklerine uygun hayvancılık şartları ve Batı Anadolu'daki ova ve vadilerde yaşam tarzlarına uygun ekonomik destek buldukları için mutlu göçebe çobanlar olarak yaşadılar.

Dolayısıyla Bizans Anadolusu'nda Türklerin ilerleyişi, Sultan'ın 1071 yılında Malazgirt'teki zaferinden sonra bile ne şaşırtıcı ne de önlenemez olmuştu. Bunun sonucu olarak Bizans hâkimiyetinin gerileyişi ise Arap döneminin devamlılığı ile zıtlık teşkil eder. Bu, bazen iddia edildiği gibi ne sınır halklarının basit bir yabancılaşması ne de yerel tepki eksikliği ile, sadece başlıca Anadolu ailelerinin davranışları ve başkente Türk tehlikesinin boyutlarını aktarmaktaki kapasite eksikliği ile açıklanabilir [Cheynet, 994].

Konstantinopolis ve Anadolu arasında kalan aristokrasi

XI. yüzyılın ortasında Anadolu'da askerî gelenekten kopuk bir aristokrasi yoktu. Ancak X. yüzyılın baskılarından beri Diogenes dışında, başlıca ailelerin (Dukas, Bataneiates, Melissenos) uzun barış döneminden

beri en batıdaki bölgelerle bağlantıları vardı ve ellerinde tutabildikleri görevleri bile ifa etmiyorlardı. Daha çok oralarda da değil, başkentte ikâmet ederlerdi. Gerçekte, Bizans siyasi sisteminde İmparatorluk gücünün giderek artması ile, şimdi Saraydan verilen görevler, topraktan elde edilen gelirleri aşan bir finansal çekicilik kazanmıştı. Zenginlik, Konstantinopolis'te kazanılıyor veya artıyordu, burada ayrıca İmparatorluğun Batısı'nda yeni beliren rakip ailelerin ihtirasları frenlenebiliyordu [bkz. böl. VIII]. Aristokratların mühürlerindeki ikonografik seçimler bu yönelişi doğrular [Cheynet, 1002]. Örnek bir vaka, XI. yüzyıl ortasına kadar Paflagonya'da köklenip, daha sonra, Anadolu'da ancak kısa süreli görevlerde bulunsalar da neredeyse hep Konstantinopolis'te ikamet eden Komnenoslardır.

İmparatorluk gücüne ya yakın olmak ya da zorla gaspetmeyi önemseyen Anadolu aristokrasisi şimdi yok olan tema askerlerini bile aydınlatamayan bölge ufkunu gözden kaybetti. Anadolu onun için ancak iktidara bir tramplendi. Doğu'da gelişen olaylardan haberi olmayan Anadolu aristokrasisi başkentin idareci kadrolarını Türklerin ilerleyişinin doğurduğu dramatik sorun ve durumlar konusunda bilgilendirmeye katkıda bulunmadığı gibi, yeni gelenleri Konstantinopolis stratejisinde kullanıp, onlara iç savaşlar sırasında şehirleri açarak durumu iyice ciddileştirdi: 1071'den sonra bir Süleyman ya da bir Çaka'nın gücünün arkasında yatan da buydu. Konstantinopolis'te yazılan kronikler Türk akınları veya İmparatorluğun kaderinin söz konusu olduğu Doğu hiçbir şey söylemez ve Psellos'un XI. yüzyılın son üçte birinden tanıklığı vilayetlerdeki gerçek durumun hiç anlaşılmamış olduğunu ve gelirlerin geldiği Ege ve Bithynia bölgelerinin yegâne kaygı olduğunu gösterir [Cheynet, 995].

Başkentin çekiciliği, özellikle 1071 sonrasında, Anadolu'nun can damarlarından yoksun kalmasına katkıda bulundu. Her yerde biraz başkente doğru bir kaçış vardı, böylelikle yetenekli İmparatorlara bağlı olan birçok seçkin, onların kaybedilmiş mal ve pozisyonlarını geri kazanmalarına yardım etmeğe değil, onlara Makedonya, Epiros veya adalarda yeni topraklar ilhak ettirme veya onlardan sivil veya kiliseden ücreti yüksek görevler kopartmak çalıştılar. Konstantinopolis sinodunu şişirmeye gelen birçok piskoposun geri çekilmesi de aynı hareketten kaynaklanıyordu [Angold, 260].

Anadolu'da Bizans gerilemesi

Yeni gelenlerin, o anda çözülmesi zor olan motivasyonlarının çeşitliliği, dağınıklığı ve kötü bilgilendirme, silahtan arınmış bir Anadolu'da saldırıyla savunma arasında savrulan Konstantinopolis'in cevap vermedeki yavaşlık, tutarsızlık ve yetersizliğini anlamamıza izin verir.

Anadolu'dan asker alma Türklerin ilerleyişiyle başlıbaşına bir sorun hâline gelir. İdarî pek az yenilik arasında ve birkaç terk edilmiş kalenin restorasyonu dışında, strategosların yerine eylemleri pek az iz bırakan düklerin geçirilmesini sayabiliriz.

Paralı yabancı askerler XI. yüzyılın ikinci yarısında daha da fazla sahne aldılar. Franklar, en iyi bilinen vakalardır [Shepard, 390]. Sebasteia ve Koloneia bölgesinde, Armeniaklar Teması ve Edessa'da üstlendikleri askerî rol dışında, toprağa yerleşmelerinin de altını çizmek gerekir, özellikle de ailelerini de getiren ünlü şefler Hervé, Crispin ve Roussel'in şartlı mülkler edindiği Armeniaklar Temasında [Magdalino, 391] ve yerel aristokrasiyi dengeliyordu [Cheynet, 421; 997].

Bunların hiçbiri, ilk Haçlıların gelmesinden önceki yıllarda, Bizanslıların hâlâ yerlerini korudukları Anadolu'da, mantıklı bir siyasi sisteme geçememiş olan Türklerin ilerlemesini çevreleyemedi.

Anadolu'nun doğu sınırları İmparatorluk'tan çıkmıştı. Diogenes'in hezimeti Fırat, Kilikya ve Suriye'yi izole etmiş ve Ani (1064) ile Kars'ın (1066) alınmasından sonra ülkelerine yerleşen Türklerden kaçan Ermeni halkların kitlesel göç hareketini hızlandırmıştı. Birçoğu Germanikea ve Tarsus'un, Melitene, Edessa ile Antakya'nın şimdiden yıllanmış ailelerinin sayısını artırmaya gittiler; Onlara, krallarının ölümünden sonra, ulusal kimlikleri içinde katılaşmış Kapadokya Ermenileri katılacaktı. Böylelikle, askerî gelenekten gelen Ermeniler kendilerini yeniden Kilikya, Suriye ve Fırat'ta bulmuştu, çoğunlukla Bizans hâkimiyetini kabul etmiş, ancak Konstantinopolis'e duyulan sadakat üzerinden bölüşülmüş ve dinî seçimleri nedeniyle ayrılmışlardı. Çoğu kez Bizans otoritesi tarafından yerleştirilmiş liderleri, direndikleri Türklere karşı bağımsız adacıklar oluşturuyorlardı. 1078-1085 arasında zirvedeyken Antakya, Edessa, Melitene ve Germanikea'yı kapsayan ve yerini daha sonra geçici Ermeni iktidarlara bırakan Filaretes Brakhamios prensiliğinin temelinde bu yatıyordu [Dedeyan, 178]. 1084'te Antakya ve 1087'de Edessa, Türklerin eline geçti. Selçuklular ve Türkmenler tarafından iki cepheden tehdit altında olan Kilikya'da, Ermeniler görünüşte daha küçük bir yer kaplıyorlardı [Dedeyan, 1009], ancak bir yüzyıl kadar sonra Küçük Armenia Krallığı olacak iki büyük aile, Hethumiler ve Rupeniler, XI. yüzyıl sonunda çoktan Toros geçitleri çevresine kök salmıştı.

Durum platoda karşıtlık arz ediyordu: Kaesarea, Sebasteia, Koloneia 1050 itibariyle yağmalanmaya başlanmış, yağmalar 1060'ta Niksar, Amorion, İkonion ve Khones'e ulaşmıştı. Birçokları umutlarını Kapadokyalı İmparator Romanos Diogenes'e bağlamış, o da gönüllü olarak Fokasların ulusal ve saldırı siyasetini gönüllü olarak benimsemişti; ancak başarısızlığı onları bu hayalden uyandırırken, bir kale etrafında değişen topraklarda 1081'e doğru yetkesi geçerli toparkos ismi verilen

şahsiyetler etrafında oluşan nokta tepkileri de geleceksiz bıraktı; gerçekte, Paflagonya'da ve Pontos Herakleası'nda Dabatenos, Anatolikler ve Kapadokya'da Bourtzes, Kapadokya'da Mandales resmî görevli olmasalar da şartlar nedeniyle özerk kalmış bir yetkeyi ellerinde tutuyorlardı. Başkentte birçok Kapadokya göçmeni mevcuttu. Böylelikle plato düzensizce, özellikle dolaşım yollarına yerleşmiş ve yol kavşaklarını, özellikle Melitene'yi, kesen Türk liderlerin eline geçti. Bizans'ın Sultan muamelesini hak edecek kadar güçlü olan Selçuklu Sultanı Süleyman'dan (öl. 1086) sonra, oğlu Kılıç Arslan İznik'ten, Anatoliklerden geçen ve Konya'dan Toros ve Suriye'ye varan yolu denetim altında tutuyordu. Daha doğuda, Danişmend adıyla bilinen bir Türkmen lideri (öl. 1104) pek kısa zamanda Kapadokya, Armeniaklarda ve Paflagonya'da adından söz ettirdi; kendini Sebasteia, Kaesareia, Amaseia daha sonra Ankyra ve Gangra'ya* dayatırken, Niksar'ı da ikametgâhı yaptı; Sinop'u aldığı Karadeniz'e yöneldi. Trabzon'un güzeyinde, Saltuk Theodosioupolis'i elinde tutuyordu ve Mengüçek de kısa sürede Erzincan'a dayanacaktı. Buna karşın, Pontos bölgesi, Khaldiya'dan Paipert'e kadar denetim altında tutan ve 1098'deki ölümüne dek Danilmendlilere karşı direnişi Trabzon'dan yöneten Trabzon Dükü Theodoros Gabas sayesinde büyük ölçüde Bizanslı kaldı.

Batı Anadolu daha sonra etkilendi, ancak durumu dramatikleşme yolundaydı. Türkmenlerin akınları alışılageldik iktisadi hayatı bozuyordu. Neyse ki platoyu elde tutmaya kendini adayan Selçuklu Emirliği'nin başkenti İznik gibi şehirler Türklere verilmişti. Daha tehlikelisi, Çaka'nın Denizci Emirliğiydi, İzmir, Foça, Samos, Sakız, Midilli'yi elinde tutuyor ve başkenti tehdit ediyordu. Bithynia ve Trakyalılar büyük bir kaybedilme riskiyle yüz yüzeydiler. Güney Ege kıyıları yine de sağlam konumlarını koruyor ve metropollüğe yükseltilen Antalya göçmenlerle şişiyordu.

Böylece, aynı anda İmparatorluk batı sınırlarında ciddi sorunlarla boğuşurken, Doğu'da da durum iç açıcı değilse de tam bir çöküşten de bahsedilemezdi; Türkler ve Türkmenler homojen bir tehdit oluşturmuyor, şehirler ve insanlar hâlâ direniyordu, giderek daha fazla sayıda göçmenin durumunun şimdi belli bir kaygı yarattığı ve platodan geldiklerinde akritai geleneklerinin ve Fokasların hatırasını canlandırdığı başkentte, tüm yakın Batı Anadolu'daki durumun ciddiyeti nihayet zihinleri kurcalamaya başlamıştı [Beaton, 983]. Daha 1077 ve 1081'de Botaneiates ve Melissenos isyanları bu yeni ruh hâline dayanır [Cheynet, 994]. Ölümsüzler ve yeni oluşturulmuş *Archontopouloi tagmata*'yı oluşturmuş olan askerlerin oğulları, alınan hezimetlerin sonuçlarının artık yadsınmasını mümkün kılmıyordu; başkentte yerleşik bazı aileler,

* Günümüzde Çankırı (ç.n.)

örneğin Diogenes ve Kekaumenoslar Doğu'daki mülklerinin sonsuza kadar kaybolmasını görmeyi kabullenmiyor ve iktidarı bariz şekilde daha faal bir Anadolu siyasetine çekiyorlardı. Peçeneklerle bedbaht bir ittifak kuran Çaka'yı 1091'de yenip, Sinop'u yeniden alan Alexios Komnenos acil duruma müdahale etti. 1907'de Haçlıların geçişinden İznik'i ve Bithynia'yı, İzmir, Efes ve Filadelfia'yı geri almak için faydalandı. Ancak, Ermenilerin Haçlıları iyi karşıladığı Kilikya ve 1098'de alınan şehrin Normanlar tarafından yönetilen bir prensliğin başkenti olduğu Antakya bölgesi üzerinde İmparatorluğun haklarını hatırlatması bir şeye yaramadı [bkz. böl. III].

XII. YÜZYILDA BÖLÜNME

İlk Haçlı Seferi Boğazlar'ın ötesinde İmparatorluğun mevcudiyetini belirleyen bir mihenk taşı oldu. İlk defa, Konstantinopolis Türkleri geri püskürtmüş ve yeni ve daha küçük bir Bizans Anadolusu'nun temellerini atmıştı. Ancak tarihi, aynı Haçlı Seferi'nin iki başka sonucunu hesaba katmak durumundaydı.

Antakya'da İmparatorluğa hemen düşman kesilen bir Norman Prensliğinin kurulması, Batı'da zaten keskin olan Norman sorununa yeni bir boyut kazandırırken, Konstantinopolis'i Anadolu siyasetini karmaşıklaştıran, talepler, müdahaleler ve savaşlar siyasetine ve Kilikya ve Suriye Ermenilerine ve Yakubîlerine yönelik dinî yüzü hesaplanan sonuçları vermeyen diplomatik girişimlere zorladı [Augé, 690]. Manuel Komnenos'un Miryokefalon'da 1176'da aldığı yenilgi Konstantinopolis'in hâlâ Kilikya'ya dayattığı bağları koparmakla kalmadı, 1198'de Rupenilerin yararına ve Roma'nın asası altında Küçük Armenia Krallığının kuruluşunu da hazırladı.

Diğer yandan, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da Latin devletlerin kuruluşu, son olarak Latinler tarafından alınan topraklar üzerinde hak iddia eden Bağdat'taki Büyük Selçukluların kaderinin Anadolu'daki Türklerden ayrılmasına katkıda bulundu. İlişkileri kesintiye uğramadı ama Küçük Asya'da konaklayan Türkler daha yeni Bizanslı olan ve bu nedenle Diyar-ı Rum ismini verdikleri bu bölgelerin sahibi oldu; onlar için genişleme toprağı olan Anadolu, vatanları hâline geldi. Düzenlemeler, kırılmalar ve iç savaşlar Konya'ya dönüşen İkonion'u başkent seçen Rum Selçuklu Sultanlığı'nın gelişmesine yol açtı. Akın akın gelişleri durulan Türkmenler yeni otorite karşısında boyun eğmeye başladı. Dolayısıyla yeni Bizans Anadolu'su kısa zamanda sınırlarında birçok güç değiş, dış siyaseti savaş ve diplomasiyi bağdaştıran ve hacıların yolu üzerindeki denetiminden fayda sağlayan bir devlet buldu.

Anadolu'nun iç sınırı

XI. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'yu betimleyen karışıklık XII. yüzyılda dağılmaya başladı ve yerini platoyu Türklere ve aşağı kısımları Bizanslılara paylaştıran gerçekçi bir çözüme bıraktı. Sakarya'nın yukarısı ve Menderes'in yukarısındaki orta bölgedeki şehirler, Paflagonya ve Pontos yükseltileri uzun süre şahsen Komnenosların Selçuklular, Danişmendliler ve Türkmenlere karşı yürüttüğü veya desteklediği ve Türklerin iç hesaplaşmaları nedeniyle ara sıra kesilen sınırlardaki savaşların çekişme konusu oldu. Ancak 1155'ten sonra II. Kılıç Arslan'ın Selçuklularının Danişmendlilere üstünlüğü kendini dayattı, ki bu da Rum'un Sultanı'nı Konstantinopolis'te ve Konstantinopolis'in tanıdığı bir partneri yapmaya katkıda bulundu. Batı ve kuzeye doğru çıkarlarını göz ardı etmemekle birlikte, aşırı baskıdan da kaçınan Sultan, kendini bir devlet kurmaya adadı. Bu devletin Doğulu boyutu ile kaynağını muhafaza etmeyi, Zengîlerin ortaya çıkması, Eyyûbî Sultanlığının Anadolu yakınlarına kadar genişlemesi ve Kilikya'da Ermeni iktidarının gelişmesi ve bir süre sonra Küçük Armenia Krallığının kurulması ile güney hudutlarında hızla dönüşüm hâlinde olan yakın doğunun hemen dibinde çıkarlarını gözetmeye devam ederek istiyordu.

Böylece, 1176'da Myriokefalon'da kazandığı zaferden istifade etmeyen Sultan, aynı anda devamlı düzenlemeler gerektiren bir sınırın diğer tarafında Bizans Anadolusu'nun daimi mevcudiyetini tanıdığını gösteriyordu; Bizanslılar bunun garantisini surlar örerek almak istediler, ancak Türkmenler için bunun hiçbir önemi yoktu. Konstantinopolis imparatorlarına bakılırsa platoyu tekrar fethetmeyi hiç düşünmemişlerdi; kendilerine açık veya üstü örtülü olarak tanınan alanı korumaya almak dışında, sadece 1139 ve 1159'da girdikleri Kilikya'da ve Antakya'da faal bir siyaset yürütmeye yarayan yolları müzakere veya zor yoluyla açık tutmakla ilgileniyorlardı. Sadece Manuel 1176'ya kadar Selçuklu Sultanı'nı, hezimetinden sonra yaşamayan geniş bir Doğu siyaseti çerçevesinde egemenliği altına sokmanın mümkün olduğunu sandı [bkz. böl. III; Cheynet, 1101].

XII. yüzyılda oturan bu sınır, ne Gabras gibi bazı aileler ne de İsaakios Komnenos ve oğlu Andronikos gibi düşmana sığınan kaçaklar için, geçilmez değildi; bazıları orada daimi olarak yerleşip Türk prenseslerle evlenmeye çekinmedi; aynı durum tam ters yönde de mevcuttu. Ancak, özellikle belirtilmesi gerekir ki, bu sınır Arap dönemindeki gibi, birtakım incelikler olmakla birlikte, iki iyice belirlenmiş tarafı ayıran itici ve insansız bir bölgeye dönüşmedi. Siyasi anlaşmazlıklar o denli azdı ki Anadolu Bizanslıları Türkmen akınlarıyla baş edemeyince Konya Sultanı'na başvurmaktan çekinmediler ve Danişmendlilerden koparılan Amasya ve Niksar gibi şehirler, İmparator II. İoannes'inkindense

Selçukluların tarafını tercih etti. Burada verimli ticari ilişkiler gelişti ve platonun işgaline en iyi uyum sağlayan bölgeler, buralara en yakın olanlardı: Khones fuarının gelişimi ve Mihael Khoniates'e otuz yıl boyunca makamı dolduran Piskopos Niketas'a adadığı *enkomion* bu duruma tanıklık eder [Magdalino, 192].

Anadolu kaybediliyor: Diyar-ı Rum

Rûm Sultanlığının burada incelemeyeceğimiz ortaya çıkışı, basit bir siyasî hâkimiyetten diğerine geçiş değildir. Bir yandan, Suriye veya Mısır Bizansı'nın Araplar tarafından hızlı ve pek yıkıcı olmayan fethinden farklı olarak, Rum diyarı on yıllarca, platoda izler bırakmaması mümkün olmayan bir yağma, savaş ve yıkım dönemi yaşadı. Diğer yandan, XII. yüzyıla kadar, sayıya dökmenin imkânsız olduğu Türkmen dalgalarının gelişi, yeni, özgün, Rum geleneklerine yabancı bir halkın bir zamanlar Lykaonia, Galatia, Paflagonia'nın yükseltileri, Armeniaklar ve Pontos, Kapadokya ve eski Ermeni Temalarına kök salması sonucunu getirdi. Selçukluların uzun süre çevrelemek için çaba gösterdikleri yerleşmeleri, Rumların kitlesel olarak geri çekilmesi anlamına gelmeyecekti. Kuşkusuz, XII. yüzyılda kaçışın yönü XI. yüzyıldaki gibi Konstantinopolis'tense Bizans Anadolusu'nu gösteriyordu. Ancak köylü gibi birçok seçkin de yerli yerinde kaldı. Bir önceki yüzyılın hoşnutsuzluğunun belki de bir uzantısı olarak, Rum ülkesinde kalan Rumlar İmparatorluk'tan belli bir kopuşun kanıtıydılar; onların imparatorun harekâtlarını desteklediği hiç görülmedi; yeni sınırın doğası da bu yöndeydi. Görünüşe bakılırsa Türklerle tehlikesizce birlikte oturmak mümkündü, özellikle de dinî bakımdan; bu son alanda Rumların Konstantinopolis'te belirlenen piskoposların Türk Anadolu'ya gidip görevlerini yapma konusunda gösterdikleri kötü niyetten daha fazla çekeceklerdi [Angold, 260]. Selçuklulara ve Danişmendlilere gelince, onların hizmetinde zaten birçok Rum memur vardı [Vryonis, 203, 1082].

Korunan ve parçalanan Anadolu

XII. yüzyıl Bizans Anadolusu Alexios tarafından yeniden fethedilen, İoannes ve Manuel tarafından kesinleştirilip, büyütülen bölgelerden oluşuyordu. En geniş hâli Bithynia, yani eski Nikomedia ile Optimates ve Nikeia, Broussa, Abydos ile Opsikion'u kapsıyor, bazen sadece Doryleia ve Kotyaion Platosu kıyılarına ulaşıyordu; Trakyalılar, Adramyttion, Pergama, Sardes, Smyrna, Filadelfiya, Efes, Milet, Antakya ve Yukarı Menderes'e doğru Laodekia ve Khones'e doğru onun bir parçasıydı; toprak daha ötede Anatoliklerin içinde, en azından Amorion ve Filomelion Bizans'ın elinde pek az kaldığından Sozopolis'e dek Frigya'ya, taşabildi. Bu oldukça derli toplu bütüne, Pontos Herakleia'sı ve Claudiopolis ile

Boukellarioi'den büyük parçalar, Amastris ile Paflagonya ve II. İoannes zamanında geçici olarak Kastamon ve Gangres, Kızılırmak'ın Orta Vadisi'ne ulaşmadan, katılıyordu; Bizans hâkimiyeti kıyıda yine Armeniaklar ve Khaldia'da Sinopi ve Trapezounta ile yayılıyordu. Güneyde İmparatorluk Likya ve Pamfilya'yı Antalya'ya ve hatta daha uzağa, İsauria ve Kilikya'ya kadar kontrol ediyordu.

XI. yüzyılda Türk akınları nedeniyle düzeni bozulan yönetim, Alexios Komnenos'un iktidarından beri yeniden toparlanmış, Abydos (1086), Nikeia, Efes ve Smyrna (1097), Trapezounta (1098), Kourikos ve Seleukia (1103) gibi surlu şehirlerin çevresine yeni dükalıklar ihdas edilmişti. Ardılları, Trakyalılar, Opsikion, Optimates, Paflagonya, Bukellarioi, Kilikya'da Dükler tarafından yönetilen daha geniş temalar kurdular. Kyberrheotes unsurlarının bir kısmını Milet etrafında toplayan Mylasa ve Melanoudion Temalarının kuruluşu gibi yenilikler de oldu. Manuel'e gelince, Kaikos Vadisi ve kıyısını, boş kalmış bir bölgede, Khliara, Adramyttion ve Pergama çevresinde Neakastra Temasını kurarak güçlendirdi [Klinkott, 906].

İlk üç Komnenos döneminde Batı Anadolu'da Anadolu Platosu'na sırtını dayayan ve içerilere ilerleyen hiyerarşik kaleler ağı kuruldu. Nikaea ve Nikomedia'da surlar onarıldı, kıyıda veya sınırların gözetlenmesi ve kontrolü için tahkimat yapıldı ya da yeniden inşa edildi: Alexios döneminde, Nikomedia Körfezi'nde ve içeride Sidera'da; Adramyttion, Hieron, Kourikos ve Seleukia'da yapılan buydu. Yeniden ele geçirilen Symrna ve Efes'e garnizonlar kuruldu. Mütevazi Filadelfiya Kasabası, ciddi anlamda güçlendirilip, Batı Anadolu'da Bizans savunmasının temel destek noktası ve Trakyalılar Teması'nın başkenti hâline getirildi. İoannes askerî yolların kontrolüne büyük önem vererek, Lopadion, Akhyraous ve Laodekia kamplarını kurdu. Manuel'in eseri bu alanda ve Malagina/Melangeia'yı yeniden inşa ettirdiği takdire şayandı ve Türklere karşı gerçek bir istihkam çizgisi çizmek istemişe benzer [Whittow, 1084; Geyer-Lefort, 1021]. Doryleia 1176'da yeniden surlara kavuşup akabinde yeniden terk edildi [Stone, 1069], tıpkı daha sonra kazınıp, II. İsaakios Angelos zamanında yerini Angelokastron'a bırakan Soublaion gibi.

Uzun zamandır Türkmenlerin sızmasıyla sınan Likya [Armstrong, 977] Xantos, Patara ve Myres'teki bir dizi kıyı kalesiyle korunuyordu. Pamfilya'da Antalya 1158'de yeniden istihkama kavuştu. Pontos kıyısında, Theodoros Gabras'ın 1098'deki ölümünden sonra, Trabzon savunması iyi bir nokta olarak kaldı, Konstantinopolis'ten gönderilen ve Konstantinopolis'e zararı dokunmaksızın özerk şekilde 1126'dan 1140'a dek hükmeden, Theodoros Gabras'ın yeğeni Konstantinos Gabras gibi bağımsızlık gözlerini kamaştıran bir dizi dükün elinde tutuluyordu.

Bir göçmen akını ve Sırp ve Macar esirlerin iadesiyle oluşan nüfus artışı, Batı Anadolu'nun aşağı vadiler ve ovalarında yeni bir tarım refahına yol açtı; özellikle de Türkmenlerle ilişkileri düzenlemeye çabalayan Manuel zamanında bu durum belirginleşti [Magdalino, 192]. Şehirler gelişti ve bazen uzmanlaştılar: Tema merkezleri Filadelfiya ve Pergama veya dinî boyutu artan Efes ve özellikle de Trakyalıları başlıca ticaret merkezi, atılımı kilisenin gelişiminden belli olan Smyrna da bunlardandı [Angold, 260]. Antalya gibi bir limanın canlılığı Venediklilerin yenilemeye can attıkları imtiyazlarla ölçülebilir. Bizans Anadolusu'nun yaşamı hakkında birkaç gözlem Efes Metropoliti Georgios Tornikes'in XII. yüzyıl ortasından mektuplaşmaları [Darrouzes, 108] ve Khones Piskoposu Niketas'a adanmış *enkomion* ile günümüze ulaşmıştır [Magdalino, 193; Angold, 260]. Filadelfiya yakınlarındaki Theotokos Skoteine gibi bir manastırın kurulmasından etkisini kestirebileceğimiz, yerel bir aristokrasi [Angold, 260] gelişmekteydi.

Bununla beraber verilen tablo nüanslandırılmaya muhtaçtır.

Daha önceki dönem, hatta daha da evvelinden beri, sınır bölgesine dönüşmüş Batı Anadolu bir başkente muhtaçtı. Hâlâ bölgeye ayak basmayan büyük aristokrasi, kendilerini vekilleri aracılığıyla temsil ettiriyordu, ancak idarede bile sorumlular sıklıkla başkentteki bakanlıkların emirlerini ifa ettirmek için kendileri yerine adamlar kullanıyorlardı. Gözlemlenen refah, kısmen de olsa merkezî Komnenos iktidarının mali açıdan verimli ve Doğu yolu üzerinde bulunan bu bölgelere gösterdiği özel ihtimam nedeniyleydi. Durum böyleyken, yeni Anadolu'nun geniş orta kısmı ile iki dar kıyı ek bölgesinin uyumu pek de garantilenmiş değildi: Konstantinopolis'ten Antalya ve Trabzon'a denizden daha kolay ulaşılıyordu ve iki kıyıyı birbirine bağlayan hiçbir yol yoktu.

Manuel'in ölümünden sonra İmparatorluğun gücünün istikrarsızlaşması ve zaafiyeti, o güne kadar maskelenen, ancak Rum ülkesi Rumlarının davranışının anlamaya yardımcı olduğu gerçeklerin görülmesine yol açtı. Bizans Anadolusu, Trakyalılardan başlamak üzere, Konstantinopolis'in asası altından çıkmayı tercih eden bölgelere tanıklık etti. İlk hareketler, klasik isyanlara verilen basit destek şeklindeydi, örneğin 1182'de İoannes Komnenos'un Bithynia'daki Lopadion (Uluabat), Bursa ve İznik'te bulduğu destek veya Manuel'in çok büyük itibara sahip oğlunun ölümünden sonra, Batı aristokrasinin zaferini gösteren Angelosların tahta çıkışına kesin düşman olan yerel aristokrasi sebebiyle, ayrı ayrı sahte Alexioslara kırsal nüfusun verdiği destek gibi. Buna karşın, 1188-1189'da Filadelfiya'da Theodoros Mankafas, Konstantinopolis'in yanı başında bilhassa refah ve mali kaynakları sayesinde özerkliği garanti altına alınabilecek bir bölgeyi yaşatmaya çabaladı (bkz. böl. VIII, s. 198-199]. İzlenen yolu tam olarak bilemesek

de, bu tür hoşnutsuzlukların XII. yüzyılda, Sultanların nazarı dikkati altında artmıştır: Sadece Trakyalılara değil, Filadelfiya ve Smyrna'ya da ucu dokunuyordu; IV. Haçlı Seferi Konstantinopolis kapılarında belirdiğinde, Nikaea'dan Abydos'a tüm toprakları, Marmara, Antalya bölgesi ve Trabzon boyunca etkiliyordu.

XII. yüzyılda Anadolu'nun evrimi olay bakımından zengindir. Bölüşümü Latin Batı'ya karşı Türk Doğu'nun bazıları nezdinde yarattığı sempatiyi açıklamak için Bizans ve Türk dünyalarının oldukça derinlikli bir yorumuna girişmek gerekir. Bizans Anadolusu'nda yeniden kavuşulan refah buradaki Rumlar için hem yaşama hem de Konstantinopolis'siz organize olma olanağı vermiştir. Platoda bir Rum'a atıf yapan bir Sultanlığın kurulması, tarih yazım açısından Anadolu'da Helenizmin kaderi konusunda uzun zaman önce formüle edilen ancak hâlâ yenilenen bir sorun olmaya başlamıştır.

ADALAR

İlk Arap saldırılarına dek Adalar dünyasının içinde olduğu refah, giderek tehdit altında kalmış, hatta Muaviye bir savaş donanması oluşturmaya karar verdiği an yok olmuştur. O, Adalara saldırdı ve kimi zaman oralarda Konstantinopolis'in gelecekteki fethi amacıyla üsler kurdu. Adalarda ayrıca kaynaklar ve işlenecek kereste buluyordu. Kıbrıs'taki bir yazıta göre, ilk akınlardan sonra Suriye'ye 120.000 esir götürüldü. Bu sayı, o dönemde Adalar, anakaradan gelen birçok göçmen barındırıyor olsa dahi epey yüksek görünür. Rodos 654'te yağmalandı ve ünlü dev heykeli metal fiyatına satıldı. Son olarak, Kıbrıs'ın mühleti neredeyse bir uzlaşma ile sona erdi, Bizanslılar ve Araplar onu askerden arındırıp, vergi gelirlerini yarı yarıya bölüştüler. II. İustinianos bu dengeyi, Bithynia'ya Kyzikos yakınlarına, başkentin güvenliği açısından yaşamsal olan ve 674-678'den beri nüfussuzlaşmış bu bölgeyi yeniden nüfuslandırmak için halkın bir bölümünü başlarında piskoposları ile transfer ettiğinde, kısa bir süre için bozdu. Bu plan başarısızlığa uğradı ve sakinleri adalarına birkaç sene sonra geri döndüler. Keşfedilen VIII. ve IX. yüzyıllara tarihlenebilen vergi memuru mühürleri, 956'te Kıbrıs'ın yeniden fethine dek müşterek hâkimiyetin devam ettiğini, oraya kısa bir süre strategos atayan I. Basileios zamanındaki kısa kesinti dışında, gösterir.

Girit'in Araplarca pek yavaş olan, zira kuşkusuz nihayete ancak onlarca yılda erişen fethi, Ege tarihinde bir dönüm noktasıdır. Arap korsanların akınları deniz ticaretini kesintiye uğrattı ve birçok adanın nüfusunun azalmasına ve kıyı halklarının içerilere kaçmasına neden oldu. Birçok başarısız girişim sonrasında, Nikeforas Fokas, adayı 961'de

yeniden almayı başardı. Yeniden nüfusu artırıldı ve en meşhuru Metanoiete (Pişman ol!) Nikon olan misyonerler, sağ kalan Müslümanları ihtida ettirdiler. Girit Emirlerinin malları imparatorlara geçti, onlar da yaptıkları cömertlikler için kullandılar. Bu şekilde Manuel Komnenos Patmos keşişlerine Girit imparator arazilerinden gelen buğday bağışlardı.

Kıbrıs ve Girit mütevazı sayıda göreve hazır kıtaya sahip temalar oldular ve ticari denizciliğe göreceli bir güvenlik sağlandı. Ada dünyası, Arap ve XII. yüzyıldan itibaren çoklukla Latin birkaç korsan tarafından rahatsız edilse de, barıştan istifade etti. Batılı tacirler Adalara yerleşmeye başladılar, bununla birlikte oralarda büyük bir yer kaplamadılar. Kıbrıs'ın zirai zenginliği, Haçlıları tedarik etmek için düzenli olarak talep edildi. XII. yüzyıldan Manasses'in tanıklığı, sefil bir seferi, Latin fatihler tarafından zengin Kıbrıslıların sürülmesini anlatımı, onların daha önceki dönemdeki zenginleşmesine atıf yapar. Başka bir ipucu, XII. yüzyılın ortasında Filistinli bir keşiş tarafından kurulan Makhairas Manastırı, yüzyıl başında 1.000 altından fazla gelire sahipti. Giritliler buğday ve bilhassa büyük miktarda peynir ihraç ediyorlardı.

BÖLÜM XVII

Balkanlar

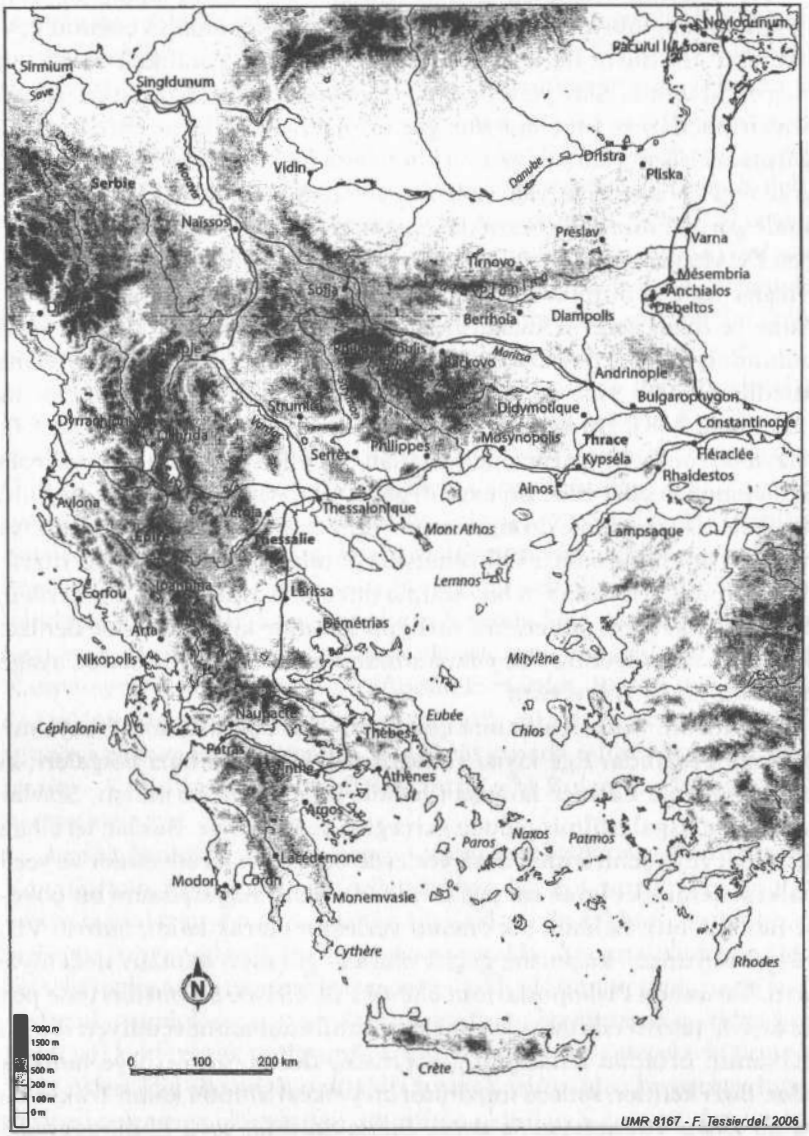
Jean-Claude Cheynet

Bu kitabın ilk cildinde, Bernard Bavant yarımada yüzeyindeki engebelerin, günümüzdekinden daha fazla olan akarsu kullanımına rağmen, iletişimi ne denli zor kıldığını anımsatmıştır: Vardar, Strymon ve Maritsa, kuzey-güney kara aksının yetersizliğini bir nebze telafi eden deniz ulaşımı yapılabilen nehirler olarak değerlendiriliyordu. VII. yüzyılın ortasında, artık hiçbir antik yol, özellikle de tüm Ortaçağ boyunca, siyasal koşullar elverdiği müddetçe doğu-batı ekseninin ana ulaşım yolu kalan Via Egnatia, kullanılır durumda değildi. İtalya ile ilişkiler ancak denizyoluyla sağlanabiliyordu ve önce Slav sonra Arap korsanların varlığı nedeniyle deniz taşımacığının risklerine maruzdu. Bizanslılar ve Bulgarlar Balkanları sıkıca kontrol ederken, ikinci bir eksen önem kazandı, bu Konstantinopolis'ten başlayıp Adrianopolis (Edirne), Filippupolis (Plovdiv), Sardica (Sofya), Niş'ten, Braniçevo'yla Tuna'dan, Morava Vadisi'ni ödünç alarak buluşması öncesinde geçen eksendi. Niş'ten itibaren, Üsküp'ten Selanik'e bir yol gidiyordu.

Mükemmel bir bariyer olan Tuna, Mavrikios döneminden beri artık İmparatorluğun sınırı olmaktan çıkmıştı. Konstantinopolis'i ve Selanik'i korumak için yarımadayı doğudan batıya kesen, Rumlar tarafından Haimos olarak adlandırılan Balkanlar olsun, son çare olarak Rodop olsun, başka doğal engellere başvurmak gerekiyordu. Birçok ordu bu dağları aşmaya yarayan geçitlerde, örneğin II. Basileios'un 986'da ölmesine ramak kalan Trajan Kapısı Geçidi veya Adrianopolis'e (Edirne) işgal kapısını kapatan Sidera'da, karşılaştı.

Bizanslılar İmparatorluğun Avrupa'da kalan kısmına, Batı (Dysis) derlerdi, eski İllyricum (İllyria) praefectura'sına tekabül edip, son kurumu praefectus veya eparkhos, IX. yüzyıl başında ortadan kalkmıştı. Trakya'nın durumu, bu vilayet, Konstantinopolis gibi, Doğu praefectura'sından kaynaklandığı için, muğlaktı.

Bununla birlikte, tüm Batı üzerinde yetkisi olan memurlar, örneğin Muhafızlar domestikosu, vergi dağıtıcısı (*exisotes*), kuşkusuz Boğaz'ın batısındaki tüm topraklarda otorite kullanıyordu.

Harita 7 - Balkanlar

YENİ YAPILAR

İNSANSIZLAŞMA, SLAV VE BULGARLARIN GELİŞİ

VII. yüzyılın ortasında, 626'da Avarlara Konstantinopolis önünde yaşatılan mağlubiyete rağmen, İmparatorluk Balkanların çoğunu kaybetmişti. Slavların ilerleyişinin önemi, özellikle şimdiki Yunanistan coğrafi alanında Slav yerleşimlerinin payını küçülten özellikle Yunan araştırmacıları ve Rum nüfusun göç nedeniyle neredeyse yok olduğunu düşünenleri karşı karşıya getiren bir polemiğin konusu olmuştur. Bugün, arkeoloji ve bulunan eşyaların bazen yenilikçi şekilde açıklanması sayesinde görüşümüz daha berraklaşmıştır. Monemvasia'dan olduğu söylenen IX. yüzyıl metni *Kronik*'in iddia ettiği Malea Burnu'ndaki Korint'in Bizans yetkesi altında kalması bu noktada tasdik edilmiştir. Korint, Atina ve diğer sitlerin kazılarında askerî kökenli birçok kemer tokası bulunmuştur. Önce Avarların sanılmışsa da bugün Bizans askerlerine atfedilmektedir, yine de bu varsayım herkesçe kabul edilmemektedir [Avramea, 468]. Bu keşif, önemsiz sayılmaz, zira Korint'in tüm VII. yüzyıl boyunca, bir garnizona yaslanan Bizans iktidarının merkezî rolü oynadığına delalet eder. Bu teori Argolid Adalarında, devlet memurları, özellikle de strategos, drongarios'un yanı sıra bir de Orobe Piskoposu mührü bulunması ile tasdik olmuştur. Bunlar, çoğunlukla VIII. yüzyıldan kalmadır. Hellada'nın bu tarafına düzenli olarak olarak gönderilen, bilhassa askerî bir yönetimin varlığını kanıtlar ki bu özellikle denizci yetiştiren bu bölgenin, VII. yüzyıl sonundan beri stratejik olarak ayağa kaldırıldığını gösterecektir.

Bu durum Balkan alanının çok büyük bir bölümünün, Trakya'nın bir kısmı dışında, Ege kıyısı ve Adriyatik kıyısının bazı bölgeleri, ki bu sonuncusu Latince konuşan halklarla nüfuslandırılmıştı, Slavlar tarafından işgal edilmiş olduğu gerçeğini değiştirmez. Bunlar, tercihan ağaçlıklı veya şehirlerden uzak yerlerde oturmayı tercih ettiler ve yerli halkı sistematik olarak saf dışı bıraktılar. Şehir hayatı daimi bir çöküşe tanıklık etti. Selanik tek önemli yerleşim olarak kaldı, nüfusu VII. yüzyıl boyunca –kuşkusuz geçici olarak– göçmen akınları nedeniyle arttı. Yarımada Piskoposlarının 680-681 ile 691-692 Konsillerinde pek az kişiyle temsil edilmesi, bir makam sahibinin namevcudiyeti illa bu makamın ortadan kalktığını göstermese de, bu gerilemeye tanıklık eder. Bazı kentler, sadece imparatorun yetkesi altında kalan Trakya'da ya da Doğu Yunanistan'da değil, Sofya/Sardika veya Philippopoulis gibi toponimik devamlılığı göz önünde bulundurursak, Balkanların göbeğinde de, daha mütevazı bir seviyede yaşamaya devam ettiler. Birçok şehir Antikçağ'dan Ortaçağ'a iyi kötü bakımlı ve duvarlar dışında veya şehrin içinde iyi savunulan bir akropol güçlendirilmiş

surlar devraldılar: Selanik, Korint, Argos, Nauplio, İoannina, Filippes bunlardan birkaçıdır.

Slavların bu kitlesel yerleşiminin nüfussal bilançosu birbirine karşıt birçok sava neden olmuştur, zira sadece Selanik yöresiyle ilgili bilgilerin yer aldığı *Miracula Demetrii*'yi [Lemerle, 91 ve 1108] dışarda tutacak olursak, yazılı kaynakların yokluğunda, yorumları uygun olmayan ve yerel arkeologların milliyetçiliği nedeniyle çoğu kez taraflı kazı raporlarına dayanmaktan başka çaremiz yok. Ayrıca, köylerde son derece bozulmaya açık malzemelerden yapılan kalıntılar şehirlerdekilerde daha tanınır durumda olduğu için daha fazla incelenmişti. Şimdi, Slavların katkısı istilalara ve daha çok salgınlara bağlı nüfus kaybını sayısal olarak telafi etmekten ziyade, Balkanların nüfuslandırılmasına yaramıştır [bkz. böl. IX, s. 206-207]. Slavlar, ziraatle geçiniyor, ürettiklerini değiş tokuşla onlara gereken zanaat ürünlerini almak için satıyorlardı.

Kafkasya'dan geleneksel Ukrayna stepleri yoluyla gelen Bulgarlar, İnparatorluk ile ayrıca pazarlık yapmaya başladılar. Avarları Karadeniz'in kuzey kıyılarından, özellikle de Azov Denizi'nden uzaklara kovmuş olan Onugur Bulgarlarının şefi Kuvrat, Herakleios ile antlaşma yaptı. Belki bir süre Avar Hanı boyunduruğunda kalmış olan Sırplar ve Hırvatlar, Sava'nın güneyine yerleşmelerine izin veren Herakleios'un onayıyla özgürleştiler. 680'e doğru, başka bir Bulgar şefi, Kuber, birçok Rumu içlerinde eriten halkı Sermesianların başında Selanik yakınlarına yerleşti ve beyhude yere kurnazlıkla ele geçirmeye çalıştıysa da, şehir Karavisyenlerin donanması tarafından kurtarıldı, Bizans denizlerdeki üstünlüğü sayesinde gereken yerlere ordu çıkartma olanağını elinde tutmaya devam etti [Lermerle, 91]. Aynı esnada, oğlu patrisyen sıfatı taşıyan, Kuber'in eski müttefiği Mauros gibi Bulgarlar, imparatorun hizmetine geçti.

Avar Kağanlığının zayıflamasıyla çeşitli Slav boyları özerklik kazandı. Kendilerinin Sklaven olarak adlandırdığı, bir boy tarafından kontrol edilen toprakları yöneten, Bizans kaynaklarında arkhon olarak geçen şeflerine itaat ederlerdi. Bu kuşatılmış topraklar İmparatorluk için ciddi bir tehdit oluşturmuyordu zira ne devlet şeklinde örgütlenmiş ne de faaliyetlerini uyumlulaştırmaya yeltenmişlerdi. Bir boy Selanik'e saldırırken, bir diğeri kente erzak sağlayabiliyordu. Bizanslılara, gelecekteki yeniden fetih üsleri için dayanak noktaları tutmak yetiyordu. İmparatorluğun siyaseti çok esnek olagelmişti, mümkün olduğunca çatışmadan kaçınılır, Slavlarla ilişkiler konusunu halletmek üzere yerel yetke sahiplerine geniş bir özerklik tanınırken, amaç değişmezdi: *Basileius*'un yetkesinin tanınmasını sağlamak, vergiye bağlamak, asker almak ve Hıristiyanlaştırmak. Bununla birlikte, işleme koyma, sonuna dek Bizans yeniden fethinin önceliği olarak kalan, doğu cephesine bağlıydı.

BULGARLAR İLE İLİŞKİLER

670'e doğru, Güney Rusya steplerinde yerleşmeye çalışan Hazarlar tarafından itilen, muhtemelen Kuber'in kardeşi Asparuk liderliğindeki Bulgarlar, ordusu 680/681'de mağlup olan IV. Konstantinos'tan, Tuna'nın güneyinde, step göçerlerine uygun ovalarda yerleşme sözü aldılar. İlkeler sağlamdı çünkü imparator antlaşmanın maddeleri uyarınca, öyle görünüyor ki kendi isteğiyle fethedilen toprakları ve sınırın yeni gelenler tarafından korunması karşılığı ödemeye tekabül eden belli bir haraç verilmesini kabul etmişti. Yenilgi ciddi sonuçlar doğurdu zira, kendilerinden önceki Avarlar gibi Bulgarlar da zaman içinde ancak daha başarılı şekilde Slav boylarını bir araya getirmeyi ve giderek bir Devlet meydana getirmeyi başardılar. Bu yeni tehlike, kuşkusuz 687'den önce, başkentin karasal civarını korumaya yönelik bir Balkan Teması, Trakya'nın kurulmasındaki başlıca sebepti.

Bulgar Devleti'nin başlangıç aşaması karanlıktadır, zira sadece arkeoloji ve ön Bulgar yazıtlarından yararlanılabilir. İlk kağanlar, sağlam malzemeden bir yerleşimin, ahşap kulübelerin ve çadırların kurulduğu geniş bir çevrili alanın birlikte var olduğu Pliska'da yerleştiler. Uzun süredir Bizans ile iletişim hâlinde olan Bulgarlar, Bizans mevcudiyetinin Balkanların geri kalanına oranla daha iyi korunduğu bir toprakta yerleşmişti. Dolayısıyla Devletleri hem Romalı hem de göçebe Türk bir çifte mirastan yararlandı. Bizanslılar hızla Bulgarları çıkarları için kullanma arayışına girdi. 705'te, II. İustinianos, sarayda sezar ilan ettiği Kağanları Tervel'in yardımıyla iktidarı ele geçirdi ki bu da Kağan'ın Bizans ideolojisini kabul ettiği anlamını çıkarmamıza neden olur. Tervel'in günümüze ulaşmış bir mührü Bizans örneğine göre dövülmüştür, hatta Bakire'ye bir dua taşır, bu da kağanın vaftiz olduğunu göstermese de en azından inançları birleştiren bir ruh hâlini yansıtır. Birkaç yıl sonra, 717/718 kışında, bir Bulgar gücü Konstantinopolis'i kuşatan Arapları arkadan vurur [Yannopoulos, 1127].

Bununla birlikte, Bizanslılar için, Balkanlarda rakip bir devletin varlığı endişe verici idi, hele de Slav boylarını, Trakya'da yerleşenler de dahil, çekmek için yarışın sürdüğü bir ortamda. Araplara karşı durum elverdiği müddetçe, imparatorlar bu anormalliğe bir son vermeye çabaladılar. V. Konstantinos'un başarıya ulaşmasına ramak kaldı, zira iç savaşlar Kağanlığı zaafiyete uğrattı, ancak birçok önemli zafere rağmen, hâlâ hareketli ve Haimos (Balkan) sıradağları ile iyi korunan Bulgar ordusunun sağ çıkmasına engel olamadı. Tuna sınırı tek olası zayıflıklarını oluşturuyordu, buradan Bulgarlar Bizans donanması tarafından desteklenen başka bir göçer halk tarafından arkadan kuşatılabilirdi. VI. Konstantinos büyükbabasının projesini ele aldıysa da, 792'de Marcellai'de büyük bir bozuna uğradı. İktidarını bir askerî

başarıyla sağlamlaştırma kaygısı güden taht gaspçısı I. Nikeforos saldırıya geçerken, ilk başta başkent Pliska'yı yakıp yıkmayı ve yağmalamayı başardıysa da, bu hezimet Kağan Kurum'un askerî kapasitesini azaltmadı ve dönüşte Haimos'taki bir geçitte gafil avlanan imparator, subaylarının büyük bölümüyle birlikte 811 yılında öldürüldü. Etkileyici bir galibiyet dizisinin sonunda, Kağan Bizanslılara eski sınırlara geri dönmeyi, uygun bir haraç ve tacirlerin iki devlet arasında hareket edebilmesine olanak sağlayan bir antlaşma eşliğinde, önerdi. Devletin tepesindeki karmaşa, Bizanslıların olumlu cevap vermesini engelledi ve 816'da kalıcı bir barış sağlamak için 814'te Kurum'un ölümü, eski Anatolikler komutanı V. Leon'un iktidara geçişini ve bir Bizans zaferini beklemek gerekti. Ancak sayısız Sklaveni yutmuş Bulgar Kağanlığı, artık Selanik'in kuzeyine kadar genişlemişti.

TRAKYA'NIN VE GÜNEY BALKANLARIN ELE GEÇİRİLİŞİ

Mümkün olduğu anda, *basileis* otoritelerini artık Slavların nüfusunu oluşturduğu topraklarda geri kazanmaya çalıştı. Her zamanki gibi, hem ordularının baskısını hem de İmparatorluğun çekim gücünü iki koldan kullandılar. IV. Konstantinos ve II. İustinianos'un ilk girişimleri, askerî üstünlüklerine rağmen, Konstantinopolis'ten Selanik'e uzanan Via Egnatia'yı süresiz olarak temizlemeye yetmedi. İlk ilerleme V. Konstantinos zamanına dayanır. Kendisinden önceki II. Justinianos gibi ama ondan daha başarıyla, birçok Slavı Küçük Asya'ya, özellikle de Bithynia'ya transfer etti, böylece yeni *kastra* (kaleler) kurduğu Trakya'daki basıncı azalttı. Burayı, kısmen muzafferane seferlerinden sonra Doğu'dan transfer ettiği Süryani ve Ermenilerle yeniden nüfuslandırdı ve bu kalelerden birçoğunu, belki de Trakya'da İkonoklast bir ruhban elinin altında bulundurmak için, piskoposluğa yükseltti [Kountoura-Galake, 1106]. İrene de onun örneğini izleyip, Batı Trakya'yı sorunsuzca özgürleştirdi, Berrhoia'yı yeniden inşa ettirip İrenepolis adını verdi. Ancak, onun Slav tebaanın bir bölümünü ellerinde alan bu ilerleyişinden mağdur olan Bulgarlar, Kurum'un zaferleri neticesinde bu toprakları geri aldılar.

Daha güneyde, her türlü düşmandan, özellikle de Bulgarlardan korunan Bizanslılar, ellerinde tuttukları kalelere dayanıyorlardı. İmparatorluğun programı, babası Basileios'a bunu atfeden VI. Leon tarafından takdiri şayan şekilde özetlenmişti: Bizanslı liderler dayatmak, vaftiz etmek, Helenleştirmek. Slav arkhonlar Bizans hiyerarşisine saraylı sıfatlar bahşedilmesi suretiyle dahil edildiler [Seibt, 1112], daha sonra hükümdarlar yavaş yavaş Slav arkhonların yerine Bizanslı memurları geçirmeye başladılar ki antroponimia sayesinde bunu gözlemleyebiliyo-

ruz. Slavlardan, dikkatlice İmparatorluğun o anda getirdiği, yanlarına bir bölük askerle desteklediği strategoslara itaat etmeleri ve düzenli emlak vergisi değil, müzakere edilmiş bir götürü vergisi ödemeleri isteniyordu.

Aynı zamanda, yeniden Hıristiyanlaştırma, farklı aşamalarını bilemediğimiz, yeni bir piskoposluklar ağı kurulmasına tekabül ediyordu, zira Patras metropolüne köle olarak verilen Slavların isyanı bir yana, kronikçilerin dikkatini hiçbir olağanüstü olay çekmemişti, ancak Balkan Piskoposluklarının sayısının piskoposluk listelerinde, zaman içinde giderek arttığını gözlemliyoruz.

TEMALARIN KURULMASI

İlk tema olan Helladikoi, 695'te kuruldu, zira strategosu II. Iuustinianos'un devrilmesine karışmıştı. Bu muhtemelen, aynı imparator tarafından komuta edilen seferin sonucuydu, 688'de Selanik'e varıp, ele geçirmemekle birlikte, birçok esir götürmüştü. Bilim insanları, bir anlaşmaya varmaksızın, bu temanın etki alanını araştırmışlardır. Bu muhakkak ki yanlış bir sorudur, zira bu tema, bu tarihte, sadece Kıta ve Adalar Yunanistan'ından (özellikle Selanik ve Thessalia) silah altına alınan Bizans kontrolünde bir ordu birliğidir. Daha sonra, Hellada Teması bölgesi kurulduğunda, Atina da dahil Orta Yunanistan'ı kapsamıştır.

İmparatoriçe İrene'nin sadık adamı Hadım Stavrakios'un 782/783'te Slav ülkesine muzaffer bir hücuma geçip, Peloponnessos'a varmasına ve esirler almasına dek bir asır beklemek gerekecekti [Oikonomides, 1111]. 802'den önce, başkenti Adrianopolis olan Makedonya Teması kuruldu, dolayısıyla Konstantinopolis'in güvenliği açısından Trakya'nınkini güçlendirdi. IX. yüzyılın ilk on yıllarına Bizanslıların Yunanistan'da kesin ilerleyişi damgasını vurmuştur. Nikeforos Hükümdarlığında, Patras ve bölgesine boyun eğdirildi, ancak Slavlar hemen akabinde ayaklandılar ve diğer kaynaklar gibi *Monemvasia Kroniği*'nin de tanıklık ettiği üzere, yenildiler. Bunu çifte yeniden düzenleme izledi, zira bir Peloponnessos Strategosu atanırken, Patras yeni bir metropol oldu, Kilise, I. Nikeforos'un bir *khrisobullos*'u ile, mağlup Slav komşuları üzerinde hak sahibi oldu [Oikonomides, 1110; Turlej, 1113]. Nikeforos, Hellen unsurları, Adalar ve Küçük Asya Rumlarını göçtürmek suretiyle, güçlendirdi. Bununla birlikte, yetkililer, her zamanki pragmatikliklerini göstererek, temanın içlerinde Sklavenleri, Ezerit ve Melingueslerinkini bıraktılar. Donanmanın desteğiyle başarılan, Bizans ilerleyişi, İtalya topraklarını koruyabilmek için elzem bir üs olan Adriatik kıyılarına ulaştı. Akabinde, –ilk defa *taktikon Uspenskij*'de adı geçen– Kephalonia, Dyrrakhion Temaları, daha sonra yüzyılın ikinci yarısında, Nikopolis ve Dalmatia Temaları kuruldu. Bu sonuncusu Zadar, Split ve Ragusa-Dubrovnik

kümesini kapsıyordu ki, şehri 886'da kuşatmaya gelen Araplara karşı Adriyatik'i daha iyi koruyabilmek için bir vilayet donanması burada konaklıyordu. Pagan Slavlar ve korkulu korsanlar olan Narentinoi'nin din değiştirmesi, Venedik ve Konstantinopolis arasındaki ilişkileri kolaylaştırdı. Selanik (836) ve Dyrrakhion Temalarının kuruluşu Via Egnatia'yı Bizans dolaşımının ana eksenlerinden biri yapma ihtirasının dönüm noktalarından olacaktı. Bu düzen, Bulgarların saldırıya geçebileceği Rodop geçitlerini tutan Strymon Teması'nın (900'den önce) kuruluşu ile tamamlandı [Oikonomides, 28].

Sklavenlerin yok oluşundan sonra bile, hatıraları tamamen silinmedi. Selanik civarlarında XI. ve XII. yüzyıllarda hâlâ Slav diyalektler konuşuluyordu [Brunet, 474]. X. yüzyılda bölgede kurulan bir tema, VI. yüzyılda metropol yakınlarında yerleşik Slav boylarının ismini, daha önce arkhonlarını tanıdığımız, Drugubitleri aldı.

Bizans varlığının güçlenmesi Sırp ve Hırvat halkları aynı anda Hıristiyanlığı kabul etmeye cesaretlendirdi. Sırplar, Roma ve Konstantinopolis'in çifte etkisine girdi ve 923'e doğru, yetki çatışmasıyla karşılaşıldı: Kıyı toprakları Roma'ya, iç taraflar Konstantinopolis'e bağlandı [*HC* 4, s. 937-939]. Bizanslıların Sırplar üzerindeki etkisi dolaylı kaldı, ancak kendilerinin destekledikleri bir talibi dayatarak sık sık müdahale ediyorlardı.

Yunanistan Slavlarının Paganlığı terk etmesi, VII. Konstantinos özellikle büyükbabası I. Basileios'a hepsinin dinini değiştirme zaferini atfetse de, Bulgar veya Rusların din değiştirmesininin ilanı olmadı [Peri, 1116].

BULGAR MUAMMASI

BULGARİSTAN'IN DİN DEĞİŞTİRMESİ VE UMULAN KAZANÇ

IX. yüzyıl ortalarına doğru, Orta Avrupa'daki durum değişti. Slav Moravya'daki iktidar Koarolenj İmparator Cermen Louis'i kadar Bulgarların Kağanı Boris'i de kaygılandırıyordu ve birlikte saldırı planını müzakere ettiler. 862'de Moravlar Konstantinopolis'e bir elçi gönderdiler, iyi karşılandı ve karşılığında, Selanik bölgesi doğumlu ve Slav dilinin inceliklerine hâkim, iki kardeş, Kyrillos ve Methodios tarafından yönetilen bir misyon gönderdiler. Kyrillos Kırım ve Hazarya'ya yaptığı bir yolculuktan geri dönmüş, burada Hazarlara din değiştirtme misyonunda başarısızlığa uğramıştı, zira bunlar Yahudiliği tercih etmişti [Zuckerman, 141]. İki misyoner Papalığın da desteğini aldı, öyle ki Methodios bin türlü çile ve özellikle Ratisbonne'da Frank ruhbanın düşmanlığı nedeniyle hapis cezası çektikten sonra, Papa II. Hadrianus'un seçimiyle uzun kariyerini Pannonia Başpiskoposu olarak tamamladı. Müstesna bir filolog olan Kyrillos, Evanjilleri ve ayin kitapları *Nomokanon* ve *Ekloga*'yı

Slavon'a çevirmeye müsaade edecek bir alfabe icat ettiği gibi inananlara kendi dillerinde hitap edecek bir ruhban da yetiştirdi [Dagron, *HC* 4, s. 221-224]. 869'da Roma'da, Kherson'dan hediye olarak Papa Clement'ın pek değerli bir emanetini (rölik) getirdiği Papa Hadrianus tarafından olabilecek en iyi şekilde ağırlandığı sırada, beklenmedik şekilde ölüverdi.

Boris'in din değiştirmesinin kronolojisi karışıktır, zira sadece zıtlıklar içeren Bizans kaynaklarına dayanır. Bu din değiştirme, Grâmerci Leon, Thefanos Continue veya Genosios'un bildirdiğinin aksine, muhtemelen Bizanslıların Boris üzerinde uyguladığı sözümona bir askerî baskı nedeniyle gerçekleşmedi [Zuckerman, 167]. Kağan, tebaasının bir bölümünün, fethedilen vilayetlerdeki Rumlar veya Hellenleşmiş Slavların, zaten Hıristiyanlaşmış olduğunu hesaba katmak zorunda kalmıştı. Ayrıca, Hıristiyanlık, Pagan gelenekten gelen Boyar aristokrasisinden ciddi bir muhalefetle karşılaşan bir hükümdara kuşkusuz yeni bir silah sağlayacaktı. Bulgaristan'ın dışında, Boris'in müzakere ettiği hükümdarlar içinden en önemlileri, zaten Hıristiyandı: İki imparator, Moravya Prensi. Son olarak, hayatını bir manastırda nihayete erdirmek için tahttan vazgeçen Boris'in kişisel inancını da göz ardı edemeyiz.

Boris, 864 yılında, Hıristiyanlığa hazırlanmaya karar verdi ve kuşkusuz pek kısa süre sonra Patrik Fotios tarafından gönderilen Rum bir din adamı tarafından vaftiz edildi; III. Mihael onuruna, Mihael adını aldı. İlke olarak *basileus*'un hükümranlığını kabul eden prenslerinin din değiştirmesi, bunda –haksızca– İmparatorluğa boyun eğiş gören ve ayrıca da Hıristiyanlığın değerleriyle savaşçı bir aristokrasininki arasında uyuşmazlık olacağını düşünen Boyarlardan bir bölümünü kaygılandırdı. Ayaklandılarsa da yenildiler ve onlarca şef, çocuklarıyla birlikte idam edildi. Boris'e, Bulgar Kilisesi'ni, Bizans ile sıkı sıkıya bağlı olmayacak şekilde düzenlemek düşüyordu. Bulgar toprakları, coğrafi konumu gereği hukuki olarak Konstantinopolis Patrikhanesi'ne bağlıydı ve Boris, yeni inancı konusunda aydınlatılma ihtiyacı duyduğunda ve Bulgaristan'ın kendi patriği olmasını arzuladığında, Fotios'a döndü. Fotios ona uzun bir mektup olan, Hıristiyan bir hükümdarın kullanımı için gerçek bir "prenslerin aynası" ile cevap verdi, ancak Bulgar Kilisesi'nin özerkliğini reddetti. Boris bunun üzerine, karşılıklı olarak Papa I. Nicolas ve Cermen Louis'e iki elçi gönderdi. Aynı şekilde Papa, Boris'in Hıristiyan âdetleri üzerine sorularına ayrıntılı bir resmî mektupla cevapladı ve müstakiliyet vermemekle birlikte, bir piskopos göndermeye söz verdi. Müzakereler Roma ile Konstantinopolis arasındaki ayrılık ile Rum Kilisesi'nde İgnatios ve Fotios taraftarları arasındaki bölünme nedeniyle karmaşıklaştı. Sonuç olarak, 869'da Boris Bulgaristan Başpiskoposu'nun Konstantinopolis tarafından atanmasını kabul etti, zira bu din adamı daha sonra özerklikten yararlanacaktı, ki bu da

İmparatorluk ile potansiyel bir gerilimi etkisiz hâle getiriyordu. Boris Pliska'da dev bir katedral ve ülke genelinde sayısız kilise inşa ettirdi, sonra da ülkesine bir hukuk sistemi getirdi [*HC* 4, 924-931].

Rum rahipler, Latinler gibi, halkın din değiştirmesi işine girişti-ler, ancak buna yabancı bir dil öğrenilmesi gerekliliği ket vuruyordu. Methodios'un çevresinden Slav rahipler Klement ile Naum, 885'teki ölümünden sonra Moravia'dan kovulduklarında, Boris onlara kucak açtı, ancak onları kısa sürede Pliska'dan uzaklaştırarak, Batı Makedonya'da Ohrid bölgesine, Rumlarla çok açık bir karşılaşmayı engellemek için gönderdi.

889'da, Boris iktidarı büyük oğlu Vladimir'in lehine bıraktı ve bir manastıra, kuşkusuz Bulgaristan'da kurulmuş olan ilk örneklerden birine çekildi, ancak yeni hükümdar Pliska Boyarları ile bir olup, kiliselerin mahvolmasına, içlerinde başpiskoposun da olduğu rahip-lerin şehit edilmesine göz yumdu. 893'te, Boris inzivasından çıktı, Vladimir'i tahttan indirerek kör ettirdi, manastırına geri dönmeden önce, küçük oğlu Simeon'u hükümdar ilan ettirdi. Simeon, iktidarını elinden aldığı kardeşi Vladimir'e ve Boris din değiştirdikten sonra kiliseler inşa ettirmiş olsa da, Paganizme çok bağlı kalan geleneksel merkez Pliska'yı bırakarak, Preslav'ı yeni başkent olarak geliştirdi. Preslav hızla gelişti: Burada kiliseler, Boyarlar için taş evler ve nefis dekorasyonlu, bir çağdaş, Exarkhos İoannes'in anlatımından bildiğimiz bir saray kuruldu.

BULGAR SİMEON'UNUN İHTİRASLARI

893'te tahta çıkan hükümdar, genç Bulgar Kilisesi'nin başına geçmeyi beklediği sırada gençliğini Konstantinopolis'te geçirdiğinden Rum kültürüyle yoğrulmuştu. Bu da, onu manastırda yanına çağıran Boris'in kurduğu plandı. Simeon, Ohrid'de ilk Slav Piskopos olan Klement'i destekleyerek kolları sıvadı, daha sonra tüm ruhban Slavlaştırıldı ve Rum ruhban, bundan böyle Slavon ritine girmiş olan Bulgaristan'ı terk etti. Dualarda Slav dilinin kullanımına özellikle Latin ilahiyatçılar karşı çıkarken, X. yüzyıl başına tarihlenen bir antlaşmada Keşiş Hrabr'ın ki-şiliğinde bir savunucu buldu. Preslav'da, din adamları Rum Kilisesi'nin Babaları'nın eserlerini çevirmek üzere faaliyet hâlindeydiler.

Bizanslılar ile ilk savaş ekonomik nedenlerle patladı: VI. Leon himayesindekilere karşı koyamadı ve belki de kör edilmekten kurtulmuş olmayı koruyuculuğuna borçlu olduğunu düşündüğü Aziz Demetrios mabedini desteklemek için, Bulgarlarla birtakım ticari ilişkileri Selanik'e kaydırdı. Beri yandan Simeon halkının gözünde Rumlara pek fazla hayran olma ününden kurtulmuştu. Düşmanlık, İmparator kararından

vazgeçtiği ve Simeon'un Boyarları tatmin etme olanağı veren yıllık haraç yeniden ödendiğinde sona erdi.

Bulgar tehlikesiyle karşı karşıya olan Bizans, düşmanlarını arkadan vurmaya çalıştı ve sözde her zaman hâkimiyeti altındaymış gibi davrandığı Sırplarla Hırvatlara başkalarının yanı sıra Dalmaçya Strategosu aracılığıyla [Malamut, 1122] ve yeni gelen göçerler, kökenleri nedeniyle o dönemin kaynaklarında Türk olarak adlandırılan Macarlar ile Rusya'nın güneyindeki steplerde yerleşmiş olan Peçeneklere de çağrı yaptı. Bulgarlar ve Bizanslılar, Sırpların başına kendilerini tutacak bir prens yerleştirmek için yarış hâlindeydiler. Bu stratejinin sonuçları parçalı bulutlu idi. Macarlar, Bulgarları en az iki kere mağlup ettiler, ancak daha sonra 934 ve 943'te, Bizans vilayetlerini Trakya'ya kadar yağmaladılar. İki defa, VII. Konstantinos Macar şefleri Konstantinopolis'e çağırdı, onlara vaftiz babalığı yaparak vaftiz ettirdi ve onlara makamlar dağıttı. imparator, Macaristan'ın bir bölümüne din değiştirtecek ve çağdaş kaynaklarda Macarlar Türk olarak geçtiğinden Türkiye Piskoposluğu kuran, bir piskopos gönderdi. Bununla birlikte, aralarından bir çoğu Latin rahiplerden, özellikle Praglı Adalbert'ten etkilenmişti. Sonuç olarak kiliseleri 1001'de Macaristan'ın ilk kralı Stefan'a bir taç gönderecek olan Roma'ya döndü. Yeni krallık Cermen İmparatorluğu'nun etki alanına girdi, ancak birçok Rum ritli piskoposluk XI. yüzyıl boyunca varlığını sürdürüyordu [*HC* 4, s. 889-892].

Konstaninopolis surlarının önüne gelen Simeon'un aklından neler geçiyordu, bu konu hâlâ tartışmalıdır. İlk defa 913'te, haracın yenilenmesi, Patrik Nikolas tarafından Bulgarların İmparatoru sıfatının verilmesi ve genç İmparator VII. Konstantinos'un kayınpederi olma perspektifi yeterli olmuştu. 924'te, onu Bizans imparatoruyla eşit düzeye getiren imparator sıfatını teyit ettirdi ve toprak fetihlerini kabul ettirdi. Sonuç olarak, başkenti ele geçirmek ve Romalıların ve Bulgarların İmparatoru olarak hükmetmek istediği şüphelidir. Donanmasının olmayışı gerçekte bu ihtirasını gerçekleştirmesine olanak bırakmıyordu [Shephard, 1124]. 927'de öldüğünde, oğlu Petros –Simeon'un bazen desteklenmediği hâlde yaptığı savaşların Bulgaristan'ı güçten düşürmediğinin işareti olarak– Trakya'da bir güç gösterisi yaptı ve Romanos Lakapenos'un torunlarından biri olan Maria ile evlenmeyi elde etti. Bunu başkent Preslav'ın büyümesinden anlaşılacağı üzere, Bulgaristan'a yarayan dört barış dolu on yıl izledi. Bu dönemde, başkente yakın manastırlarda üretilen dekoratif seramik ile mücevherlerin ekseriyesi ve Konstantinopolis'ten ithal edilen diğer lüks objeler, ticaretin arttığına delalet eder.

Bulgarların Ortodoksluğa evrilişi, resmî ruhbanı şiddetle eleştiren, dinî hizibe (*haeresis*) adını vermiş Bogomil isimli bir papazın öğretisine duyarlı bir kesiminin itirazını kışkırttı. Ortodoks rakipleri Bogomilleri

düalist heretiklerle bağdaştırdılar; başkentleri Tefrike'nin düşüşünden sonra Trakya'ya çok sayıda transfer edilmiş olan Pavlosçulardan etkilenmiş olmaları muhtemeldir. Ortodoks Rahip Kosmas'ın, bazılarına göre 972'ye tarihlenen, ancak diğerlerine göre XIII. yüzyıla yerleştirilmesi gereken denemesi, inancı şeytanın da yer bulduğu bir dünya yaradılışı ile tarif eder, bundan kurtulmak isteyenler için olabilecek en sert çileciliği över ve ayinleri reddeder [Vaillant-Piech, 765]. Bu dinî akım Bulgaristan'da popüler hâle geldi, hatta kalıcı olarak İmparatorluğa da uzandı, zira Alexios Komnenos'un, Konstantinopolis'te, halkın önünde yaktırdığı Bogomillerin şefine sert önlemler aldığı biliniyor.

BULGARİSTAN'IN FETHİ

İoannes Tzimskes, daha sonra II. Basileios döneminde iki seferde, gerçekleşti. Bulgaristan'a ilk boyun eğdiriş Nikeforas Fokas'ın Bulgarların talep ettiği haracı reddetmesi üzerine gerçekleşti. İmparator 968'de Petros'u tahttan indirtip, yerine oğlu, Konstantinopolis'in eski tutsağı Boris'i geçirmeyi, hükümdar tarafından kışkırtılan Svjatoslav Ruslarının kanlı akınları sayesinde, başardı. Bulgar zenginliklerini çekici bulan Svjatoslav, 969 Sonbaharı'nda kendi hesabına geri geldi, Boris'i ele geçireceği Preslav'ı, sonra da Dristra ve Filipupolis'i aldı. Fokas'ın ardılı, bu sözü geçenin Rus Prensini, Tuna'nın güneyine yerleştirerek yarattığı krizi çözmek zorunda kaldı. Tzimiskes'in 971'deki zor zaferi onu Bulgaristan'ın efendisi yaptı. Boris'in İmparatorluk işaretleri söküldü ve magister sıfatı verilerek *basileus*'un basit bir kulu hâline geldi. Bulgaristan askerî olarak –imparatorun onuruna İoannoupolis olarak yeniden vaftiz edilen–Preslav'da bir komutanlık ve Dristra'da garnizonlar ile işgal edildi. Tuna'nın ağızları bir Batı Mezopotamya Strategosu'na emanet edildi. Ekonomik kaygılar eksik değildi, zira Svjatoslav ile antlaşma, Ruslarla geçen uzlaşmalardan, onlara Konstantinopolis pazarına giriş garantisi veren maddeleri tekrarlıyordu. Svjatoslav zaten Aşağı Tuna'nın fethinin ekonomik faydalarını kavramış, onun için Tuna'nın suya döküldüğü ve bir Strategos komutasında bir garnizon ve XI. yüzyılda çok faal bir gümrük bölgesinin [Oikonomides, 1150] kurulduğu yer olan Preslavitsa (Perejaslaveç), şimdiki Nufarul'un ele geçirilmesinin [Stephenson, 1101, s. 56-57] kendisi için en üst düzeyde önemi olduğunun altını çizmişti. Daha yüksek bir güvenlik için, Tzimiskes, kendisinden önceki I. Basileios gibi, Trakya'ya Doğu Anadolu'dan gelen Maniheistleri yerleştirmişti, dince sapkın ancak savaşkan bir halk olup, orduya Alexios Komnenos zamanında hâlâ etkin olan bir *tagma* vermişlerdi. Ermenilerin iskânı ise batı veya kuzeyden gelen tüm tehlikelere karşı Konstantinopolis'i korumaya yönelik düzeneği tamamladı.

Tzimiskes tarafından kurulan askerî işgal rejimi, 986'da imparatorun kısa ve bedbaht bir tepkisine rağmen, II. Basileios'un iktidarının ilk yıllarındaki iç savaşlara dayanamadı. Bulgarlar kendilerine Petros'un Konstantinopolis'ten kaçan oğullarından birini değil, muhtemelen Ermeni asıllı olan bir Bulgar kontunun oğlu Samuel'i kendilerine şef seçmişlerdi. 989'da nihayet Anadolu aristokrasisini mat eden II. Basileios, kaybettiği toprakları geri almalıydı. Samuel'in devletinin merkezi, eski Bulgar İmparatorluğu'ndan çok daha batıda, Ohrid ve Prespa bölgesindeydi. Bulgar şefin hırsı yine kısmen ekonomik temelliydi, zira Via Egnatia'yı batıda Dyrrakhion'u ve doğuda bölgenin iktisadi merkezi Selanik'i elinde tutarak, kontrol etmek istiyordu. Bu şehirlerden ilkini almayı başardı, ancak ikinciyi, birkaç kez saldırmasına rağmen alamadı. 997'de Samuel kendini imparator ilan ederek taç giydi, Simeon'un İmparatorluğu yeniden oluşturduğu programını benimsedi. II. Basileios, tepki vermek zorunda kalarak Sofya'yı ele geçirmeyi ve hızla Samuel'in işgalinin pek kırılgan kıldığı Paristrion'u geri aldı. Bu başarıyı, Tuna üzerindeki Vidin'e saldırıp, gerekirse Samuel'i arkadan vurmak için Sirmium'u elinde tutarak pekiştirdi. İmparator sadece Rus Varenglerin ayırt edildiği ordusunu kullanmıyor, Bulgar seçkinlerini de onlara yüksek makamlar ve dolayısıyla güzel bir gelir önererek ayartıyordu. 1005'te, Dyrrakion'u da, en görünür seçkin Khryslios'u patrisyen makamı sunarak saf değiştirterek geri aldı.

II. Basileios'un, bu iktidar dönemine dair pek çok boşlukla dolu bir anlatım sunan tek Bizanslı tarihçisi İoannes Skylitzes'in onaylamasına rağmen, muharebeler Dyrrakhion'un geri almasından sonra durmuşa benzer, İmparator Samuel'e pek kısıtlı bir toprak bırakmıştır. 1014'te muharebeler, muhtemelen Paul Stephenson'un iddia ettiği gibi [1101, s. 68-69], on yıllığına imzalanan bir barış antlaşmasının süresinin bitmesi üzerine, yeniden başladı. Alınan esir sayısında ve özellikle de sistematik olarak kör edilmeleri konusunun (14.000) abartılı olduğu düşünülebilirse de, imparator Kleidon geçitlerinde dikkate değer bir zafer kazanır. Samuel, 6 Ekim 1014'te ölür ancak direniş sürer ve Bulgar Krallığını mağlup etmek için, askerî baskı ve İmparatorluk makamlarının çekimini kullanarak, dört sene daha çaba sarf etmek gerekir. Sonunda 1018'de zafer kazanan II. Basileios, kuşkusuz uzun süre Samuel tehlikesi altında yaşamış olan sakinlerinin gözünde imparatorun otoritesini yeniden tahsis etmek için Yunanistan'a denizyoluyla uzun bir yolculuğa çıkar ve zaferini Konstantinopolis'te kutlar.

BİZANS BALKANLARI

BALKANLARIN 1018'DEN 1204'E YENİDEN İDARİ DÜZENLENMESİ

II. Basileios'un zaferi Balkanların güvenliğini sağlamış ve sonraki iki yüzyılı karakterize edecek ekonomik büyümeyi desteklemişti. İmparator ülkeyi temkinle organize etmiş, seçkinleri makamlar bahşederek yanına çekmiş ve eski hükümran aileyi Bizans aristokrasisine dahil etmeyi, genç prenslere Küçük Asya kökenli ailelerden gelen eşler vermek suretiyle başarmıştı. Müstakbel imparator İsaakios Komnenos, Bulgaristanlı Katherina ile bu şekilde evlenmiştir. Aynı şekilde prensler Doğu'da ordu hizmetinde bulundular ki Bulgar halkı memnuniyetsiz olduğunda onlara çağrı yapmasın. İsaakios'un kayınbiraderi Aaron, da bu şekilde Vaspurakan Katepanı, Mezopotamya Dükü, sonra da Ani ve İberya Dükü oldu. Basileios'un cömertçe makamlar dağıttığı Bulgar soyluları, daha yaramaz çıktılar ve eski Bulgar vilayetlerinin bir süre, özellikle 1040'ta kalkıştığı ayaklanmalara katıldılar. Bulgarlar, aynı zamanda orduya da birlikler sağladı. Sonuç olarak ülke iki ana komutaya, Paristrion ve Bulgaristan'a bölündü. Paristrion Tzimiskes tarafından işgal edilen Bulgar vilayetlerini içeriyor ve Dristra Kalesi ile X. yüzyılda inşa edilmiş büyük donanma üssü Pacuiul lui Soare yerleşkesi ile korunan Tuna ağızlarını kapsıyordu [Madgearu, 1138]. Bulgaristan Dükalığı Samuel'in Devletlerini, dinî başkent Ohrid ve askerî destek için ana dayanak noktası Skopje (Üsküp) ile birlikte içeriyordu. Bu vilayetten imparator temkinle boyun eğmiş olan Sırpları gözlüyordu [Ferluga, 1134; Holmes, 152].

II. Basileios mevcut kurumlara saygı göstermeye gayret etti. Bulgar köylülerin vergilerini ki ürün olarak ödeme yapıyora benziyordu, aynen muhafaza etti. Ayrıca Bulgar Kilisesi'nin otosefal statüsünü de korudu ki Tzimiskes Bulgar Patrikhanesi'ni kaldırmış ve İoannoupolis/Preslav metropolitini Konstantinopolis Patrikhanesi'nin doğrudan yetkesi altına almıştı. Basileios 1020 *sigillion*'unda Ohrid Başpiskoposluğu'nca korunan malvarlığını sayıp, Bizans ilerleyişine bağlı olarak daha sonra eklenerek, ona bağlanan makamların da bir listesini verdi. İmparator Bulgar Kilisesi'nin başını atama hakkını saklı tutuyordu, ancak II. Basileios burada görevdeki İoannes'i korudu.

Basileios'un ardılları Balkanlardaki Bizans varlığını güçlendirirken, Sırp ülkesinin doğrudan yönetiminden kaçındılar ve kuşkusuz geçici olarak, Sirmium ve Belgrad gibi bazı gelişmiş noktaları boşalttılar. III. Romanos, Zadar ve Split'in efendisi Dobronas'ı ağırlayıp, Protospathairios ve Dalmaçya Strategosu yaptı, ancak IV. Mihael daha sonra topraklarını elinden aldı. Aynı imparator Zakhloumia Arkhonu Ljutovid'i,

Sırbistan ve Zakhloumia, protospatharios ve strategos'u yaptı. Yerel seçkinler her zaman kliyantele, hatta daha da iyisi İmparatorluk hiyerarşisine dahil olmaya davetliydi [von Falkenhausen, 1133].

Bu yayılmacı siyaset, barışı yaşayan ve Konstantinopolis ve Selanik'ten daha iyi para tedariği yapılan Bulgaristan'da işlerin yola koyulmasıyla ikiye katlandı. IV. Mihael'in kardeşi İoannis Orfanotrofos, bunu para cinsinden ödeme öngören genel vergi sistemiyle hizaya getirir. Bizans hâkimiyetinin bir başka göstergesi olarak, İoannes'in Bulgar tahtına geçecek ardılı Leon adında Ayasofya ruhbanı kökenli bir Rum olacaktır. 1040'ta, hem sözde Samuel'in soyundan gelen Pierre Deljean tarafından yönetilen, hem de, toprakları aşağı yukarı şimdiki Montenegro'ya (Karadağ) tekabül eden Dioklealı Vojislav tarafından kışkırtılan isyanlar aynı anda başladı. IV. Mihael hızla müdahale ederek durumu kontrol altına aldı, ancak Vojislav Dyrrakhion Strategosu'nu yenerek, bağımsızlığını korudu. Dioklea Prensleri bundan böyle, özellikle de 1071'den sonra Bizans'ın İtalya'dan çekilişinin kenti ön safa çektiği esnada, Dyrrakhion'a tehdit oluşturmaya başladılar.

Dinî düzlemde, Ohrid Başpiskoposluğu, IV. Mihael'in hükümdarlığından bu yana Rum bir din adamına emanet edilmişti. Bulgar Kilisesi'ni Helenize etme çabası, I. Alexios döneminde, Ohrid'e atanan Theofilaktos, Slavondan Yunancaya Klement'ın *Hayat*'ını çevirttiği sırada fazlalaştı. Slavon elyazmalarının sistemli şekilde yok edilmesi Yunancanın kullanımını artırmış olmalıdır.

Batı Balkanlarda Bizans etkisi yerel liderlere gönderilen tedarik ile Skopje, Niş, Ohrid ve Dyrrakhion garnizonlarındaki Bizans askerî varlığına bağlıydı. 1071'den sonra, Dioklealı Mihael'in oğlu Konstantin Bodin'in imparator ilan edildiği yeni bir Bulgar ayaklanmasını destekleyen Dioklea Sırplarının darbeleriyle sallandı. Bodin başarısız oldu, zira tüm Bulgar birliklerini harekete geçiremedi ve kendi tebaasının topraklarını yağmaladı. Aynı zamanda Sırplarla İtalya'da sağlam şekilde yerleşmiş Normanlar arasındaki ittifak tehlikesi, Bodin Bari Valisi'nin kızını eş olarak aldığında somutlaşmış oldu. Bizans ordusu Nikeforos Bryennios ve Nikeforos Basiliakos'un ardı ardına gelen emirleriyle güçlendirilmişti, ancak bu iki general iktidarı ele geçirmeye çalıştılar. Dolayısıyla Dyrrakhion'a 1081'de yapılan Norman saldırısı zor bir çerçevede gerçekleşti. Robert Guisdard'ın ölümünden sonra, imparatorun kayınbiraderi İoannes Dukas, Bodin'e boyun eğdirmeye çalışmaksızın Sırpların ihtiraslarının önüne geçti.

GÖÇEBELER SORUNU

Rusya stepleri, birbiri ardına Doğu'dan gelen işgalcilerin darbeleriyle yerlerini terk eden göçebe halklara tanıklık etti ve bu şekilde

kovulanların çoğu, Tuna boylarında yerleşti. Bizans hemen etkilenmedi, zira Bulgar Devleti, X. yüzyıl Hun akınlarının tanıklık ettiği üzere, mükemmel olmasa da kalkan görevi görüyordu. İmparatorun Kırım'da eskiden VIII. yüzyılda Hazarlar tarafından işgal edilen sonra 840'tan itibaren temalığa yükseltilen, sınırları liman dışına uzanmayan, nöbetçi Kherson'u vardı. Görevdeki memurlar, merkezî hükümeti meydana gelen değişiklerden haberdar ediyorlardı: Hunların batıya doğru ilerleyişi, Hazarların Peçenekler ve Ruslar karşısında gerilemesi, Kiev Prensliğinin çıkışı [Zuckerman, 1128]. VIII. ve X. yüzyılda, darphanesi bronz basan Kherson, Hazarlarla ticaretin gelişiminden faydalandı.

Peçenekler, Svjiatoslav Ruslarının hezimetinden, X. yüzyılda Tuna'nın kuzeyine yerleşmek için istifade ettiler. Refahı artan İmparatorluk, çekici bir hedef oluşturuyordu ve Tzimiskes zamanından Aşağı Tuna'da yeniden inşa edilen yerleşimler ile arkeolojik kazıların kanıtladığı üzere, kitlesel akınlar, 1032'den itibaren, rahatsızlık vermeye başladı. 1047'de, bir Peçenek kitlesi İmparatorluğa sızdı ve Konstantinos Monomakos onları Niş ile Sofya arasındaki terk edilmiş toprakları dağıtmak suretiyle yanına almaya, şefleri Tyrakh ve Kegenes'i vaftiz ettirip, onlara makamlar dağıtarak, çabaladı. Şefler arasındaki hoşnutsuzluklar ve Peçenek savaşçıların Doğu'da Türklerle savaşa gitmeyi reddetmesi, Bizanslılar açısından çoğunun sonu, Monomakos'un sarf ettiği enerjiye rağmen, hüsran olacak bir dizi savaşa neden oldu. İmparator göçebeleri Tuna ile Haimos arasında iskân etmeyi kabullenmek zorunda kaldı [Malamut, 1130]. Yeni bir göçebe halk, Uzlar, bu hassas dengeyi tehdit ettiyse de, X. Konstantinos döneminde hastalıktan kırıldılar.

Bizanslılar yeni gelenleri onlara erzak sunup, kazılardan çıkan paraların çokluğuna bakılırsa Aşağı Tuna limanlarında ticaret yapmalarını kolaylaştırarak entegre etmeyi denediler [Stephenson, 1101, s. 83-89]. Kaynakların *mixobarbaroi* olarak adlandırdığı, yerel halklar Bulgar, Valah ve Slavların Bizans hâkimiyetinin devam ettiği, savunması güçlü kentler Dristra, Noviodunum, Dinogetia, Peslavitza'da ticaret gayet canlıydı. Bununla birlikte, VII. Mihael hükümranlığında, tüm Paristrion koptu ve yaklaşık yirmi yıl boyunca Peçenekler Trakya'ya kadar akınlar düzenleyebildiler. Alexios Komnenos'un Balkanları onların mevcudiyetinden temizlemesi için 29 Nisan 1091'deki Lebounion zaferini beklemek gerekti. Her şey, Paristrion şehirlerinin aralarında Kumanlar ile Rusların da olduğu kuzey halkları ile ticarete devam ettiğini göstermektedir. Bir yüzyıl boyunca sadece Kuman akınları bazen Paristrion'un sükûnetini bozdu, ancak 1122'de II. İoannes Komnenos güçlü bir göçebe takımı üzerinde dikkate değer bir zafer kazandı.

XII. YÜZYILDA İMPARATORLUĞUN KALBİ, BALKANLAR

XII. yüzyılda, İmparatorluk Balkanlardaki askerî ve ekonomik durumunu belirgin şekilde düzeltti. Alexios döneminde Bizans'ın yeniden toparlanışı babası Robert Giscard gibi Bohémond da Dyrrakhion'a 1107'de büyük bir saldırı düzenlediğinde görünür hâle geldi. Şehri alamadı ve Via Egnatia boyunca ilerleyemedi. Bununla birlikte Bizans yeni bir düşmanla, Sirmium'u zaten almış olan Macarlarla, karşılaşacaktı. Para ve mücevherat dışında Macaristan'da önemli olan bir Rum ürünü keşfedilmediğinden pek de yoğun sayılmayacak ticari ilişkileri vardı. Dubrovnik, Ragusa, Split, Sibernik gibi pek faal ve kuşkusuz Balkan kökenli çömlek yapımının yoğun olduğu Dalmaç sahillerinin denetimi yeniden kazanılmış, böylelikle muhtemel bir çatışmaya kapı aralanmıştı. Üçüncü bir taraf olan Venedik kayıtsız kalamazdı. XII. yüzyılın başında, Macarlar Dalmaçya'yı fethetmek, şehirlerle onlara imtiyaz sağlayan antlaşmalar yapmak suretiyle inisiyatifi ele aldı.

Bizanslılar sadece karısı Macar olan II. İoannes zamanında tepki gösterdiler. İmparator, Sofya'ya varan bir ayaklanmayı bastırdı ve 1127'de Tuna'dan yukarı çıkan bir donanmanın yardımıyla, Kral Stefan'a ciddi bir ders verdi. Bununla birlikte, II. İoannes'in öncelikleri Doğu'daydı, oğlu Manuel ise İmparatorluğun şansının bundan böyle hem daha zengin olan, hem de diplomatik oyun ile ticari alışverişlerin başlıca ortağı durumundaki Batılı güçlerle birleştiren Avrupa yakasında olduğunu anlamıştı. Manuel Bizans'ın Balkanlar ve Adriyatik kıyısında, özellikle de İtalya projeleri boşa gittiği sırada, daha iyi yerleşmesinin gerekli olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla devamlı Sırp ve Macarlara çarpıyordu. Bu iki krallığa aynı şekilde davranamazdı. Küçük boyutlu olan, hâlâ fakir ilkini vasal bir devlet yapabilmişti, oysaki ikinciyi ancak kendisine bağlı bir hükümdarı tahta çıkarmak suretiyle, Arpadlar'a bölükler yerleştirerek, bir müttefik hâline getirmeyi ancak umut edebiliyordu [Makk, 1137].

1150 ile 1155 arasında, şiddeti azalıp çoğalan çatışmalar nihayetinde, Manuel başkentine dönmeden önce Sırp lider Uroš ve kardeşi Desa'nın arasına, bu ikincisi lehine nifak tohumları serpmeyi başardı, ancak kendini tüm sarayın gözleri önünde imparatorun ayaklarına atan Uroš, unvanını ve topraklarını korumayı başardı. Macar Kralı II. Geza'nın 1162'deki ölümüyle, Manuel başarıyla bir Komnenos ile nişanlanmış olan bir prens lehine baskı yaptı, ancak bu kişi, Macaristan'ın Bizans etkisine geçmesini arzu etmeyen Friedrich Barbarossa'nın müdahalesi ile kovuldu. Bizans ile bir savaşa girmekten kaçınan Macaristan'ın yeni Kralı III. Stefan, kardeşi Bela'nın, Manuel'in büyük kızı Porfyrogennete Maria ile nişanlanmasını kabul etti. Bununla birlikte, Macaristan'ın iç karışıklıkları 1165 ile 1167 arasında Sirmium'u müdafa etmek için büyük

seferler düzenlenmesini kışkırttı ve Bizanslıların zaferiyle sonuçlanıp, aynı zamanda İmparatorluğa, Manuel'in hükümranlığının sonuna dek bir dükün yerleştirildiği Dalmaçya'yı kazandırdı. Dalmaçya'yı elde tutmak aynı zamanda Bizans'ın İtalya'daki etki üssü Ankona'yı kurtarmak demekti. Bu nedenledir ki Dalmaçya Dükü Konstantinos Dukas, 1174'te Friedrich Barbarossa'nın adamları tarafından kuşatılmış bulunan Ankona'yı kurtarmak için bir yardım ordusu topladı. III. Stefan'ın 1172'deki ölümü ile, kardeşi Bela tahta Manuel'in desteğiyle çıktığında, Macaristan ile kalıcı barış sağlanmış oldu.

Sırplara gelince, iktidarın merkezi XII. yüzyılda değişti. Alexios Komnenos hükümranlığına dek, Dioklea'yı, komşu toprakları da hâkimiyeti altına almış olan en etkili Sırp prens yönetiyordu. Ancak sonunda Bizanslılara mağlup olan Konstantin Bodin, İmparatorluğun uydusu rolüne indirgenmişti. O öldüğünde, taht kavgası Dioklea'yı daha da zayıflattı ve Raskia özerkliğini ilan etmek için bu durumdan faydalandı, sonra büyük Sırp lider II. Uroš, Macarların yardımıyla Dioklea tahtına oturtulan Bizans müttefikini yerinden etmeye çalıştı, bu da imparatorun sert tepkisine neden oldu. Manuel Komnenos önce Tichomir sonra da kardeşi Stefan Nemanja'yı Sırpların liderliğine, 1168'den önce seçti, ancak bunlardan sonuncusu Bizans boyunduruğuna karşı direndi. Bununla birlikte, İmparatorluk ordusuna karşı koyması imkânsız olduğundan 1172'de, boyun eğmek zorunda kalıp, Bizans ordusu için bir birlik verdi ve İmparatorluğa sadakatini hükümdarın ölümüne dek korudu. Manuel tüm Slovenya ve Hırvatistan dışında tüm Balkanlar'ı yeniden fethetmişti, ancak bu son vilayette, bundan böyle dost olan Macaristan hâkim olacaktı.

EKONOMİK GELİŞME

Ekonomik gelişme işaretleri uzun süredir barış içinde olan bölgelerde sezilir hâle gelmişti. Böylece, merkez Hellada'da, IX. yüzyıldan beri, yazıtlar biri Beotia'da Skripou, diğer Thebes ve bir üçüncüsü Atina yakınlarında kiliselerin yapımına tanıklık eder. Halkı terörize ettiği gibi iktisadi yenilenmeye de ket vuran Samuel'in son akınları bittiğinde, bu vilayetler neredeyse iki yüzyıl boyunca, Sicilyalı Roger'ın kısa süren akın dönemi dışında, barış içinde yaşadılar. İmparatorların XII. yüzyılda burada devasa beylik araziler sahibi olduğu dışında, özellikle ova ülkesi ve köyleri hakkında bilgi sahibi değiliz; buna karşın, arkeoloji sayesinde şehir hayatı daha iyi bilinmeye başlandı. Henüz Erken Bizans döneminde bir *comes metallorum per Illyricum*'a tabi olan madencilik faaliyetleri hakkında değerlendirme yapacak durumda değiliz. Slav istilalarından sonra tamamen durmuşa benzer ve yeniden Paleologoslar döneminde yeniden tespit edilmiştir. Bu arada, Kuzey Yunanistan'ın (demir), Bal-

kanlardaki diğer yerler veya Pangea (gümüş) madenleri kuşkusuz faal olmakla birlikte, maden çıkarma yoğunluğu tartışma konusu olmaya devam etmektedir [Vryonis, 672].

HELLADA VE PELOPONNESOS

Şehirsel gelişme tartışılmazdı ve Peloponnessos'taki Nikhoria Köyü kazılarının sonuçlarına inanacak olursak, köylülerin de eşit ölçüde faydalandığı daha büyük bir refahı getiren seferlere dayanıyordu [McDonald, 1147]. Aslında, bölge tarımı uzun süredir ham ipek sağlıyordu ve özellikle de XII. yüzyılda, İtalyan tüccarlarca da aranan zeytinyağı konusunda uzmanlaşmıştı.

Peloponnessos Teması'nın başkenti Korint'in güney kısmı, ancak kısmen kazılsa da, sonuçlar şimdiden öğreticidir [Sanders, 1152]. X. yüzyıl itibariyle para buluntularının olağanüstü artışına bakarsak, şehir ekonomisi XI. ve XII. yüzyıllarda önemli ölçüde büyümüştür. Kent, Konstantinopolis ile İtalya arasındaki konumundan ve statüsünden faydalanıyordu zira başpiskopos dışında, harcamaları yerel pazarı destekleyen Strategos ve maiyeti de burada ikamet ediyordu. Şehir X. yüzyılda erguvan rengi çıkarılan deniz minaresi avlayan bir balıkçı kümesini de barındırıyordu. Keşfedilen seramik, sakinlerinin refahı konusunda bir bilgi verir, zira XI. yüzyılda belirgin şekilde niteliği iyileşir. Korint ile beraber, Thebes de XII. yüzyılda tekstil zanaatının merkezlerinden biri olur, bu durum 1147'de Sicilyalı II. Roger'ın akınıyla uzun süre sekteye uğramamışa benzer, zira Arap coğrafyacı İdrisî ve İspanyol Yahudi gezgin Tudelalı Benyamin onu çiçek açmakta olan bir şehir olarak tasvir eder [Louvi,Kizi, 1146]. Daha genel olarak, mükemmel bir lüks tekstil sanayi olan ipeğinki, XII. yüzyılda Hellada'ya doğru yer değiştirmiş, öyle ki İtalyan tüccarlar, çok faal görünen Thebes ile ticaret imtiyazı elde etmek için ısrar etmişti ve yine Tudelalı Benyamin'e göre, şehrin 2.000 kişilik Yahudi cemaatinin başlıca meşgalesi, artık Konstantinopolis'in tekelinde olmayan erguvan rengi kumaşlar üretmekti [Jacoby, 543]. Konya'nın Selçuklu Sultanı, III. Alexios Angelos'tan ipek kumaşlar istediğinde, Thebes ipeği talep etmişti.

Atina hiçbir zaman aynı Tebes veya Korint hacminde zanaat faaliyetlerini barındırmadı, ancak karanlık yüzyıllarda, mütevazı bir yerleşim olan şehir de, Akropolis ve Bakire'ye adanmış bir katedrale dönüştürülen Parthenon çevresinde X. ve XII. yüzyıllar arasında gelişti. Bu çıkış X. yüzyılda ona metropol seviyesine yükseltilişi getirdi. Yerel aristokrasi yeni kiliseler inşa ettirdi, ki bunların örneğin Küçük Metropol gibi bir çoğu günümüze kalmıştır. Zenginlik büyük ölçüde tarım ürünlerinden, buğday ve zeytinden ama tabakhane, çömlekçi ve erguvan

rengi atölyelerinden de geliyordu. XII. yüzyıl sonunda metropolit olan Mihael Khoniates, kentin gerilemesinden bahseder ancak bu, gerçeği yansıtmaktan çok din adamının klasik Atina'ya duyduğu nostaljinin etkisiyle değilse, kısa süreli olmuş, daha sonraki Frank yönetimi sırasında Atina zenginleşmiştir [Setton, 1153]. Atina kuşkusuz Balkanlarda artan zenginliğini tarım üretimi, bölgeye yönelik zenaat gelişimi ve sıkça laik veya dinî bir idari ünlerinden alan ikincil önemdeki şehirlere örnektir.

Şehir ağı özellikle Latinlerle ticaret nedeniyle değişime uğradı: Bu vilayette iyi bilinen beylik arazilerin katma değerinin aktığı Thessalia'daki Halmyros gelişirken Demetrias çöküşe geçmişe benzer. Peloponnessos'taki Venedik gemilerinin uğrak yeri Koron ve Modon rollerini sağlamlaştırdılar. Latin tacirlere açık olan şehirler listesinde yer almayan liman, Monemvasia'nın denizcileri, kuşkusuz bu adı geçenlerle rekabet ediyorardı [Kalligas, 1145].

SELANİK VE ARKA BAHÇESİ

Via Egnatia'ya yakın ve Niş ile Skopje yollarının ağzındaki Selanik, geniş ve verimli Slav iç bölgeleri ve tedariğini sağladığı zengin Thessalia Ovası ile ticareti hiç kesmedi. VII. yüzyılın en kötü zamanlarında bile şehirde, bir bölümü gündüz surların dışında çalışan köylüler olsa da, belirli bir nüfus kalmıştı. Erzağını yakın ovaların ötesinden sağlaması gerekiyordu. IX. yüzyıldan itibaren, Vardar kavşağından Bulgarlar ile ticaretin kısmi yol ağzı hizmeti gördü. Özel bir memur, *abydikos*, Devlet için ticaret vergilerini topluyordu. 904'teki Arap yağması ve Bulgar savaşları şehrin genişlemesini XI. yüzyıla kadar frenledi. Bununla birlikte, 904'te bile esirler arasında birçok tüccarın adı geçiyordu. Bir süre II. Basileios ve IV. Mikhal zamanında, Bulgarlara karşı gönderilen orduların başlıca askerî üssü oldu, daha sonra I. Alexios bu şehirden Normanlara karşı operasyonları komuta etti, ki bu faaliyetlerin askerleri tedarik etmek üzere birçok tüccarı çekmesi kaçınılmazdı [Malamut, 1148].

Komnenoslar döneminde, şehrin bundan böyle başat olan önemini tasdik eden, bilgilerimiz artar. Paleologoslar döneminden öncesine dair nüfus tahmini elde olmasa da, Selanik bu tarihte, on binlerce sakiniyle İmparatorluğun ikinci büyük şehridir. Kuşkusuz, Latin belgeleri bu konuda eksiktir, zira o zamanlar şehirde Batılılar tarafından, Normanların 1185 kuşatması sırasında tespit edildilerse de, ziyaret edilmiyorlardı. Manuel Komnenos da dahil imparatorlar, şehrin sakinlerine imtiyazlar tanıdılar [Patlagean, 1151]. Burada altın para bile basan bir darphane kurdular [bkz. böl. XII, s. 295]. Şehrin ve temasının vergi kaynakları, I. Alexios'un kayınbiraderi Nikeforos Melissenos ve I. Manuel'in damadı Renier de Montferrat'a ömür boyu kaydıyla bağlanacak kadar önemliydi.

Büyük Aziz Demetrios fuarı tüm Akdeniz havzasından tüccarları çekiyordu.

> Aziz Demetrios bayramı Atina'daki Panatenaia veya Milet'teki Panionia kadar önemliydi. Bu Makedonya'nın en önemli panegriası (bayram ve fuar) idi. Sadece yerel ve yerliler değil, her yerden ve her konumdan insan buraya akın ederdi: Her yerden Rumlar, Tuna'ya dek Skythes toptaklarında yaşayan ve Mysia'nın komşu kabileleri (Bulgarlar), aynı şekilde Campania sakinleri, İtalyanlar, İberler (İspanyollar), Lusitanialılar (Portekizliler) ve Alpler'in ötesinden Keltler. Açık konuşmak gerekirse, Okyanus kıyıları Aziz'e dua etmeye inanlar gönderirdi, Avrupa'da namı öylesine büyüktü... Burada her türlü eşya görmek mümkündü, erkek ve kadın giysileri, Boetia ve Peloponnessos'un ürettiği her şey, Yunanistan'a gelen gemilerin İtalya'dan taşıdığı her şey bulunuyordu... Ancak Fenike çok katkı yapıyor, İspanya, Hispania, Herkül Kolonları en güzel ev kumaşları üretiyordu... [Timarion, 1091, s. 53-55].

Şehir, kuşkusuz lüks mallardan çok, üretimi artan tarım ürünleri ticarinden geçiniyordu. İpek sanayinden geçinen 500 ailelik Yahudi cemaatı, Yunanistan'ın en kalabalığı değildi. Selanik Metropoliti Eusthatios, XII. yüzyılın ikinci yarısında, keşişler de dahil inananları kavrayan servet zihniyetinden şikâyet ediyordu [I. Eusthatios, s. 245]. Ahlakçının abartmasının ötesinde, bunda verimli ticari faaliyetlerin ipuçlarını bulmak gerekir. 1185'te Latinlerin şehrin en zengin sakinlerine, hazinelerinin nerede saklı olduğunu söyletmek için reva gördüğü işkenceler, fatihlerin potansiyel kazançları hakkında sahip olduğu fikre işaret eder. Daha 1037'de, Selanik Başpiskoposu Theofanos, 3.300 altınlık devasa bir servet biriktirebilmişti (Skylitzes, s. 333). Şehirde birçok meslek loncası vardı, zira noterlerin başkanı ve şapkacılar *protos*'u teyid edilmiştir, ancak organizasyonları hakkında bilgi sahibi değiliz.

Büyük mülk sahibi Athos Manastırları, artık değeri satan bir kısım gemileri için vergi muafiyeti elde etmişti, hem de sadece Selanik yakınındaki pazarlarda değil, ta Konstantinopolis'e kadar [Smyrlis, 560]. Keşişler farklı meslekler icra ediyordu: Dokumacılık, ayakkabıcılık, balıkçılık...

BALKANLARIN KUZEYİ

Balkanların kuzeyinde, Thessalia metropolü önemine hiçbir merkez erişmemişti. Adriyatik kıyısında, önceden yerel seçkinlerin yanında Guiscard'a karşı şehir savunmasına katılan Amalfililer ve Venediklilerin yerleştiği Dyrrakhion, İdrisi'nin gözünde güzel bir şehirdi. Bununla birlikte başat rolü, Norman istilalarını, sağlam surların ardında daimi bir güçlü bir garnizonu yerleştirmek suretiyle engellemekle sınırlıydı. Kıyının diğer limanları dikkat çekici bir gelişim düzeyine henüz eri-

şememişti, özellikle Ragusa, Bizanslılar, Normanlar ve sonuç olarak 1205'te ona sahip olan Venedikliler arasında çekişiliyordu. Henüz sıtma bulaşmamış iç bölgeler, Angelos imparator ailesi tarafından pek beğeniliyordu, zira IV. Haçlı Seferi'nin arifesinde, birçok *episkepseis* (vergi idaresinin beylik toprakları grubu) gelirini elde etmişlerdi.

Balkanların içlerinde şehirler güneye göre, alışverişlerin daha az yoğuluklu olması nedeniyle, daha küçüktü. Ohrid, Çar Samuel zamanında gelişti, ancak Theofilaktos buraya 1089 civarında Bulgaristan Başpiskoposu olarak gönderildiğinde, kendini başkentin inceliğinden uzakta, sürgünde hissetmişti. Paristrion Teması'nın kalesi Tirnovo, yerel zanaat sayesinde ancak XII. yüzyılda, üzerindeki Peçenek ipoteğinin sonsuza dek kalkması ile gelişti. Aynı şekilde göçebe istilalarından çeken eski Bulgar başkenti Preşlav da, ancak XII. yüzyılın ikinci yarısında başını doğrultabildi. Ancak III. Haçlı Seferi'nin Almanları, İmparatorluk arazisini korumak için *no man's land* olarak tutulan devasa ormanı bir aştıklarında, verimli ovalar ve o zamanlar varlıklı olduğu anlaşılan, yetkililerin doyurucu tedarik pazarları kurabildiği Sofya ve Filippoupolis gibi şehirleri geçtiler. Karadeniz limanları, Mesemvria, Ankhialos, Latinlere açık olmadıklarından kaynaklarda pek az zikredilir. Ankhialos'ta *kommerkiarios* varlığı bu yerlerin, özellikle de Bulgar sınırında oldukları IX. yüzyıldaki rolü üzerine bir fikir verir. Kiliseler Komnenoslar dönemine dek birbiri ardına yapılıyordu. *Valinin Kitabı*'na göre Bulgarlar Konstantinopolis'e hammaddeler, bal ve keten taşıyorlardı.

Tuna ağızları ticaret için hâlâ çekiciydi. Pacuiul lui Soare 1094'teki Kuman işgalinde ele geçirilmemişe benzerse de, Dinogetia ve İsaccea XII. yüzyılda hâlâ işgal altındaydı ki buna bulunan para ve pek çeşitli lüks obje tanıklık eder.

Arazinin büyük bölümünü ormanlar ve Balkan Yarımadası'nda uzun süredir var olsa da, kaynaklarda ancak X. yüzyılda beliren Vlahların başlıca uğraşısı yaylacı yetiştiricilik için elverişli yüksek otlaklar kaplıyordu.

TRAKYA

Bithynia ile birlikte Konstantinopolis'in büyük buğday ambarlarından olan Trakya, şehrin Makedonyalılar ve Komnenoslar dönemindeki gelişimine, IV. Mihael dönemindeki kıtlıkta Peloponessos'tan hububat getirtilme lüzumunun hasıl olması gibi istisnai durumlar dışında, eşlik etti. VII. Mihael döneminde, Trakya limanlarında tahıl dolu at arabaları kullanan köylüler görürüz. Nikeforitzes'in Devlet için gelir bulma arayışı içinde, Rahaidestos şehrindeki alım satım işlemlerini tekele alma girişimi, mülk sahibi aristokrasinde hoşnutsuzluğa neden oldu ve bakanın düşüşüne zemin hazırladı. XII. yüzyılda, artıkdeğer,

İtalyan tüccarları, mükemmel kalitesini beğendikleri hububatı almaya getrtecek kadar yeterliydi. Başkent Adrianopolis, tahkim edilmiş bir yer oluşturuyor, Konstantinopolis yolunu kuzeyli göçebelere karşı koruyordu ve Selanik'in tersine, XI. yüzyıldan itibaren siyasi kapışmalara katılan, güçlü bir aristokratik grup barındırıyordu. Buna karşın, şehrin ekonomisi hakkında bir şey bilmiyoruz. Kesin olan, ticari gücünün, Konstantinopolis'ten başlayıp, Filipupolis ve Sofya'dan geçerek Euros (Marisa) ile kesişerek, denize kadar ulaşım sağlayan Tuna ile birleşen kavşağın üzerindeki konumundan geldiğiydi. IX. yüzyılda buraya, XII. yüzyılda hâlâ varlığı saptanan, bir kommerkiarios atanmıştı; aynı dönemde, Latin hacılar kendi ritlerinde, kalabilecekleri bir manastıra sahiplerdi; İtalyanlar ticaret hakkına sahipti ve 1187'de birçok tekneyi silahlandıracak kadar kalabalıklardı [Lilie, 253]. Bölgenin gelişimine başka bir örnek, Adrainopolis Metropolü'nün seçmen sayısının VII. yüzyılda beşten XI. yüzyılda on bire yükselmesiydi.

Ancak eksik dokunuşlarla ilerlesek de, XI ve XII. yüzyıllardaki genel bilançonun berrak olduğunu söyleyebiliriz. Yarımada genel bir büyümeyi, bölgeler ve dönemler açısından nüanslandırmak gerekirse, güney çatışmalardan kaçınabilmiş, Norman ve Peçenek savaşlarının yarattığı kesintilerle karşılaşmamıştır, yakalamıştır. Bununla birlikte, bu göz ardı edilemez refah, örneğin çağdaşı İtalya'daki kiliseler gibi önemli binaların yapımına sebep olmamıştır. Bu mütevazı ibadet yerleri tercihi belli bir ölçüye kadar toplumsal sebeplerle, gerçek belediye kurumlarının olmayışıyla, şahsi ibadet yerlerinin ağırlığıyla açıklanabilir, ancak büyük binalar için gereken maddi imkânların yetersizliği, XI. ve XII. yüzyıllardaki bu atılımın çağdaşı Batı'dakinden daha az yoğunluklu anlamına mı geldiği? de sorulmalıdır. Bilgilerimizin şu anki durumunda, güvenilir bir cevap vermek zordur.

Ekonomik genişleme yeniden nüfuslandırılan yerleşimlere daha büyük bir toplumsal çeşitlilik kazandırmıştır. X. yüzyıldan itibaren, Metanoit Aziz Tövbekâr Nikon, bazıları şehirden, ipek dokumacısı, kentin sakinlerinin zenginliğine katkıda bulunan Yahudilerin sürülmesine karşı çıkan Spartalı seçkinlerle sürtüşüyordu. İki yüzyıl sonra, Mikael Khoniates, Atina Kalesi insanlarının bencilliği olarak değerlendirdiğine çarpıyordu. Meslek erbabı kişilerce meskun olan şehirler, genel bir zenginleşmenin kanıtıydı, buna köyler de dahil. Athos Manastırları zengin bir zanaatkâr yelpazesi çalıştırıyordu.

Komnenosların İmparatorluğu, artan zenginliği tamamen değilse çok büyük ölçüde Anadolu Platosu'nun kaybını telafi eden Avrupa vilayetlerine dayanıyordu. Komnenoslar olsun, Angeloslar olsun imparator ailesinin üyeleri, kendilerine Epiros, Thessalia veya Peloponnessos'taki kamu arazilerini –ömür boyu– bağladılar, ki buna vergi belgeleri üzerine

kurulmuş 1204'teki *Partitio imperii Romanie* de tanıklık eder. Hizmet aristokrasisi de aynı şekilde Balkanlara yatırım yapmıştır. Özellikle Bulgaristan'da bulunan mühürler, büyük ailelerin ismini taşır. Komnenos, Paleologos, Botaneiates, Sadenos [Jordanov, 40]. Kuşkusuz aralarından bazıları Balkanlarda görevli memurlardı, ancak diğerleri burada mülk sahibi oldular. Athos arşivleri Alexios Komnenos'un, içlerinde kardeşi Sebastokrator İsaakios ve kayınbiraderi Sezar Nikeforos Melisenos'un da da olduğu birçok akrabasının Selanik bölgesinde yerleştiğini gösterir.

Batı'da manastırların gelişimi İmparatorluğun ağırlık merkezinin batıya doğru kaydığını gösteren bir başka ipucudur. Athos Manastırlarının çıkışı, Anadolu hezimetini beklememiştir. X. yüzyıldan itibaren, imparator veya soyluların bolca altını sayesinde mümkün olan Lavra ile İviron'daki birçok büyük kuruluş, birkaç sene sonra binlerce hektar ekilebilir toprağın sahibiydi. XI. yüzyıldan itibaren, yeni kurumlar çoğaldı. Aziz Dağ zenginleşen tek yer değildi. Alexios Komnenos'un büyük domestikosu Gregorios Pakourianos, Filippoupolis bölgesinde birçok imparatorluk lütfuna mazhar oldu ve Başkovo'da, Stenimakhos yakınlarında yıllık on altın lira artık değer üreten bir manastır kurdu. Bu kurum yaşlı askerin yoldaşlarını ağırlamak ve kurucusunu anmaya yönelikti, epey de başarılı olmadığı söylenemez çünkü bugün hâlâ ruhunun esenliği için mes düzenlenir. Bir sonraki yüzyıl, II. İoannes'in kardeşi İsaakios Komnenos, Batı Trakya'da Kosmosotira Manastırı'nı kurdu, gelirleri sadece büyük bir mülkten değil ama her yıl yapılan bir fuardan ve vergi ödeyen on iki geminin kullanımından geliyordu. Balkanlarda giderek daha fazla bulunan, iktisadi işletmelerin merkezi bu büyük kuruluşlar, sıkı sıkıya korunuyordu, zira örneğin Pakourianos buraya iki *kastra* bina etmişti. II. İoannes Konstantinopolis'te Pantokrator Manastırı'nı kurduğunda, Trakya ve Makedonya'da bulunan birçok gayrimenkulle donatmıştı.

"ULUSAL" SİLKELENİŞ

1180'de Manuel Komnenos'un ölümü, Balkan tarihinde bir dönüm noktasıdır. Macaristanlı Bela derhal, kuşkusuz savaşmadan ve Bizanslıların örtük onayı ile, Sirmium ve Dalmaçya'yı geri aldı; akabinde, Antakyalı Maria ona gaspçı Andronik Komnenos'a karşı çağrı yapınca, Bela; Belgrad, Braniçevo ve Niş'e yürüdü. Ancak bu son iki şehri kızı Marguerite'i evlendirdiği II. İsaakios Angelos ile imzaladığı antlaşma uyarınca geri verdi. Dyrrakhion'un, sonra da 1185'te Selanik'in Normanlar tarafından alınışı, Bizans savunmasının zafiyetini gözler önüne sererek, daha da ciddi sonuçlara neden oldu. Bir sonraki sene, iki kardeş,

Petro ve Asen, bir grup Bulgar ve etnik kökenleri konusunda Bulgar ve Romenlerin zıt fikirde olduğu çoban millet Vlahların başına geçerek ayaklandılar. Normanlara karşı savaşmak seferine çıkan orduların boşalttığı Balkanların ulaşılmaz dağlarındaki güvensizlik hissi ve son olarak 1185'te Selanik'in düşüşünden, Aziz Demetrios'un imparatorun saflarını terk ettiğini iddia etmek için, faydalandılar. 1188'de, II. İsaakios Balkanların kuzeyinde yapılan fetihleri kabul etmeye mecbur oldu. Hâlâ Bizans'ın olan Ohrid'den ayrılan Tirnovo, başpiskoposluğa yükseltildi ve Basileios, Petro'ya Bulgar Çarı olarak taç giydirdi.

Kaderin kötü cilvesine bakın ki, II. İsaakios Angelos, Balkanları aşan Friedrich Barbarossa ve dev Haçlı ordusuyla, Bizans ordusuyla çatışmaya da girerek, Balkanları aşan Friedrich müzakere etmek zorunda kaldı. Alman İmparator, Küçük Asya'ya gitmeden önce bir süre Adrianopolis'i elinde tuttu. Bulgar Petro ve Sırp Nemanja'yı kampında kabul etti ki bu II. İsaakios'u endişelendirdi. Bizans orduları, kısa süre sonra daha da korkutucu bir üçüncü kardeş, Kalojan tarafından komuta edilecek olan, Petro ve Asen'in Bulgarlarını dizginlemeyi beceremedi. 1194'te, Trakya kapılarını düşmana açan ciddi bir hezimete uğradılar. Varna ve Konstantia limanları düştü ve Trakya şehirleri, birçok defa kendilerine Tuna'nın kuzeyinde yerleşik Kumanlarda müttefikler bulan Bulgarlar tarafından yağmalandı. Bu sonuncular Rusya'da savaşa girişirken, zayıflayan Kalojan, 1202'de antlaşma yapmayı kabul etti. İmparatorluğun başka bir kaygı kaynağı olan Bulgar Çarı, iktidarını meşrulaştırmak ve Tirnovo makamını bağımsız patrikhaneye yükseltmek için Papa III. İnnocentius'a yöneldi. 1204'te, Papa taleplerini kabul etti. Ona bir taç göndererek, başpiskoposu Bulgaristan'ın müstakbel krallarını kutsal yağla ovmak ve kutsamak için yetkilendirdi.

Birçok Slav şef, İvanko ve Dobromir, kendilerine otonom prenslikler biçmezden önce, İmparatorluk hizmetine geçti. Bizanslılar, düşmanla karşılaşmak istemiyorlardı ve generallerden Manuel Kamytzes bir ayaklanma, sonra mağlubiyete maruz kaldı ve kafa karışıklığını artırarak bir de tahtı ele geçirmeyi denedi. Manuel Komnenos'un kurduğu tüm ittifak sistemi çökmüştü.

Nemanja'nın Sırpları, II. İsaakios'un 1191'deki muzaffer tepkisine rağmen, yeniden bağımsız oldu. Büyük hükümdar 1196'da oğlu Stefan lehine tahttan çekildi ve keşiş oldu. Gençliğinde, Katolik ritinde vaftiz olmuştu, ancak olgun çağa geldiğinde, İmparatorluğun rakibi olduğu hâlde, yeniden Ortodoks rahipler tarafından vaftiz oldu. Kendi kurduğu ve sonra gömüldüğü Studenica Manastırı'nda kısa süre kalan Nemanja, Athos'ta keşiş olup Sava adını almış bir başka oğluyla buluştu ve III. Alexios'un izniyle Chilandar Sırp Manastırı'nı kurdular. Nemanja, iktidarı ikinci oğlu Stefan'a bıraktı. Eski Dioklea olan Zeta'yı elinde

tutan büyük oğlu Vukan, kardeşine saldırdı ve onu geçici olarak 1202'e kadar kovdu.

Böylelikle Sırbistan, İmparatorluk ile çatışma hâlindeyken ve Latin dünyasına açık olan Zeta'yı içine alarak Batı etkisine açık kalırken, Bizans modelini benimsedi: 1207'ye kadar Stefan Roma'dan krallık alametlerini aldı, ancak 1209'da Kral'ın kardeşi Sava'yı, Sırp Otosefal Kilisesi Başpiskoposu olarak kutsayan Nikea Patriği idi. Kültürel planda, kıyı yüzü Latinleşmiş kaldı ama Sırp alfabesi Yunancadan, glagolitik alfabe aracılığıyla kopyalanmıştı.

Tüm bu olaylar yarımadanın güneyini doğrudan etkilemedi ve sadece Bulgarlara yakın yakın bölgeler kalıcı olarak acı çektiler, ancak belki de artan, mali talepler, kötü karşılandı ve çoğu kişi mali yükten sıyrılmaya çalıştı. Daha ciddisi, yerel bir Rum ileri gelen, Leon Sgouros, Bizans idaresinin zaafiyetini görüp, Nauplio ve Argos civarında kendini az çok bağımsız ilan etti ve IV. Haçlı Seferine esir düşmüş hükümetin felcinden faydalanarak, cüretkârlığını ele geçireceği Korint'e ve metropolit Konstantinopolis'te yetişmiş bir aydın ve devletin bütünlüğünden endişeli Mihael Khoniates'in bu girişime başarıyla karşı koyduğu Atina'ya saldırmaya kadar vardırdı. Sparta tarafında, bir başka ileri gelen Leon Khamaretos, 1203 civarında kendini bağımsız ilan etti. Son olarak, Dyrrakhion Teması'ndaki, uzun zamandır Bizans ordusunun değerli yedekleri Arnavutlar, dağlardaki haydutlarca desteklenerek, gerçekten çatışma yaratmadan, özerkliğe kavuştu.

Bu sorunlar ağır ekonomik sonuçlara neden olmadı, zira Peloponnessos veya Attica Frank istilasında yeşermeye başlamıştı, ancak siyasi anlamı çok daha ciddi oldu, zira halklar merkezî idareye itaat etmemeye alıştılar ve metropolün taleplerinin meşruluğunu sorgular oldular ki Mihael Khoniates'in Balkan vilayetlerini, halkların akıbetinin ne olacağı konusunda tasalanmadan, iktisadi ve mali olarak yağmalamakla suçladığı Konstantinopolis sakinleri hakkındaki ünlü ahlaki metni buna tanıklık eder (bkz. böl. XI, s. 268). Yunanistan şehirlerinin canlılığı onlara gerçekten bu davranış için olanak veriyordu. Balkanlar bundan böyle son derece ihtiraslı ve yayılmacı iki genç devlet, Bulgaristan ve Sırbistan ile parçalanma yoluna girmişken, İmparatorluk, en beter Slav ve Bulgar yayılmasında bile yarımadanın etrafında organize olduğu çekim merkezi değildi artık.

BÖLÜM XVIII

Bizans İtalya'sı (641-1071)

Jean-Marie Martin

Bizans İtalya'sı VII. yüzyılda Venedik'ten Calabria'ya (Sicilya ve Sardinya'yı saymadan) birbirinden ayrı toprakların birleşiminden inşa edilmişti: İmparatorluk VIII. yüzyılın ortasında sonuç olarak, IX. yüzyılda Sicilya Müslüman hâkimiyetine geçmeden çoğu kısmını kaybetti; ancak bu yüzyılın sonunda, İmparatorluk yetkilileri Arapları Calabria'dan ve Lombard Puglia'dan (Bari Emirliği) kovdu. XI. yüzyıldaki Norman fethine kadar, bugün Puglia, Basilicate ve Calabria olan bölgeler Konstantinopolis'ten yönetildi.

Dolayısıyla, Bizans İtalya'sının toprak sınırları son derece değişkendi: Sadece güney Calabria İmparatorluk'ta pratikte hiç kesintiye uğramadan VI. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar kaldı; ancak İmparatorluk idaresinden kalan, dönemine göre değişen izler, bazen çok uzun süre baki kaldı.

Bunun dışında, çalıştığımız dönem, siyasi ve idari alanlarada, hiç de bütünlük göstermez: İtalya'da VII. yüzyılın exarkhlık kurumları, X. yüzyıl temalarınkinden çok farklıdır (ve bunun dışında aynı topraklara da uygulanamaz). Dipten gelen –nüfus ve tarım üretimi– hareketlere gelince, Bizans İtalya'sı Akdeniz'in kuzeyine kıyısı olan tüm ülkelerin eğrisini izler: Önce kuşkusuz başlıca nedeni veba olan ancak Lombar istilasının sonuçlarıyla derinleşen, koyu bir buhran; VI.-VII. yüzyıllarda Lombardlarca fethedilen topraklarda kendini gösterir, bir süre sonra da (VII.-VIII. yüzyıllar) Roma ve Calabria'da; akabinde, IX. yüzyılda XIV. yüzyıl ortasına, İtalya'da Bizans etkisinin bitişinden epey sonraya, dek sürecek bir toparlanış görülür. Tüm bunlar IX. yüzyılın son çeyreğinde gerçekleşen önemli bir durak olduğunu kurmamıza neden olur.

Evrim –zaman ve yerine göre pek eşitsiz– İtalyan belgeleri İmparatorluğun kalanıyla kıyas kabul etmeyecek kadar üstün olduğundan daha da belirgindir, zira İmparatorluğun geneline dair kaynaklara pratik belgeler, genellikle noterden geçen kayıtlar eklenir: V.-VII. yüzyıllara ait Ravenna papirüsleri, Büyük Gregorius'un mektuplaşmaları, X.-XI. yüzyıllardan parşömene yazılı belgeler. Ayrıca, iktisadi, toplumsal,

Harita 8 - İtalya IX.-XI. yüzyıl

idari tarihe bakarsak, İtalya (Athos ile birlikte), İmparatorluğun en iyi belgelenmiş bölgesidir.

RAVENNA EXARKHLIĞI TOPRAKLARI (641-751) VE BİZANS SİCİLYA'SI (641-902)

Kuzey İtalya'nın Lombardlarca istilası (569) ve neredeyse eşzamanlı olarak merkeze Spoleto ve güneyde Benevent Dükalıklarının, İmparatorluk ordusundaki Lombard müttefik ordular tarafından kurulması Bizans kadrajında özellikle kıyı bölgelerde bulunan ve Ravenna'dan bir exarkh tarafından idare edilen dağınık topraklar bırakmıştı. Venedik'te, Oderzo'nun Lombard Kral Rothari tarafından 640 civarında alınmasından sonra, İmparatorluk sadece lagün bölgesini muhafaza edebildi ki buradan küçük sığınma yerleşimleri (bunlar arasında Venedik olacak Rialto da vardı) doğacaktı. Liguria Rothari tarafından 640'a doğru tamamen fethedilmişti; aynı dönemde Napoli Dükalığı Salerno'dan koparıldı; 660'larda, Benevent Dükü, Güney Puglia'nın (Tarento) büyük bir bölümüne sahip oldu. VIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde, krallar Liutprand ve Astolf Exarkhlığı kemirdiler: Ravenna 751'de sonsuza dek düşerek, İtalya'nın diğer bölgelerinin Konstantinopolis ile tüm iletişimini kopardı; Roma'da ise Papa yüzünü Franklara döndü. Aksine Sicilya, bilhassa önemli bir vilayet oluşturduğu İmparatorluk'ta, Ifrikkiye Arapları tarafından 827 ve 902'de gerekleştirilen fetihlere kadar, kaldı; hem tarihi hem de İtalya'daki konumu nedeniyle farklı olduğundan, ayrıca ele alınması gerekir.

RAVENNA EXARKHLIĞI

Ravenna Exarkhlığı'nın tarihi her şeyden önce Lombardlara karşı savaşın dayattığı idari değişikliklerin tarihidir; sonra da, coğrafi olarak birbirinden ayrı bölgelerin giderek artan özerkliğininkidir, son olarak da idari merkezin yok oluşu ve Lombardlar tarafından fethedilmemiş kimi toprakların özerk varoluş mücadelesininkidir ki, bunların hâlâ Bizanslı sayılıp sayılmayacağını kendimize sorabiliriz [Diehl, 1195; Brown, 1188].

VI. yüzyılın sonundan itibaren, Konstantinopolis, İmparatorluğa ait kalmış, Lombard İtalya'sında kurtarılmış bölge oluşturan irili ufaklı toprak parçalarını, Ravenna'da ikamet eden yüksek bir askerî komutanın, exarkh'ın yetkesine verdi. En genişi tam olarak exarkhlık denilendi ve onu güneydoğuya doğru genişleten Pentapol'dür (şimdiki Romagna ve Marches). Sonrasında Roma bölgesi (kuzeybatıda Roma Tuscia'sı, güneydoğuda Roma Campagna'sı); Ravenna ile Roma arasında İmparatorluk otoriteleri Lombard Krallığı'nı, Spoleto Dükalığı'ndan ayıran

Perugia'dan geçen bir koridoru ellerinde tutuyordu; tek veya neredeyse tek kişi tarafından elde tutulan bu bütün, VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelecekteki Papalık Devleti'nin nüvesini oluşturacaktı. Küçük Venedik ve Napoli Dükalıkları, tam tersine yalıtıktılar [Diehl, 1195, s. 42-78]; Roma Kilisesi Napoli çevresinde birçok mülke sahip olup, bir bölümünü VIII. yüzyıl başında Napoli Dükü'ne devretmişti. Son olarak güneyde, iki yarımadanın uçları (şimdiki Puglia'nın güneyi olan Calabria ile şimdiki Calabria olan Bruttium) VII. yüzyılın ortasında Calabria Dükalığında birleştiler (o esnada Bruttium şimdiki adına kavuştu), sonra da Ravenna'nın düşüşünden sonra Napoli ile aralıklarla da olsa ilişkilerini sürdüren Sicilya Teması'na bağlandı.

Yavaş yavaş, bir dük veya *magister militum*'u olan farklı toprak birimleri exarkh altında, farklı zamanlarda toplandı: Napoli'de, ilk *magister militum* Büyük Gregorius tarafından VI. yüzyılda acil durum sebebiyle atandı [Martin, 1220, s. 25-26]; bir Perugia Düküne VIII. yüzyılın ilk yarısında kayıt düşüldü [Diehl, 1195, s. 71]; Roma Dükünün ortaya çıkış tarihi ise kesinlik kazanmamıştır [Bavant, 1185, s. 67; Brown, 1188, s. 55]. Ancak, zaman içinde, dükler Ravenna etrafında birliği sağlayacak yerde, her toprağın özerkliğini güçlendirmişe benzer. Taşranın sivil memurları ve VI. yüzyıl sonunda halen görülen Senato aristokrasisi, VII. yüzyılda yok olur [Brown, 1188; s. 21-37]. Toplum askerîleşir, ordular artık bölgede yaşamaz, şefleri yerel seçkinler çevresiyle kaynaşır; Ravenna, Roma ve Napoli'de askerî organizasyon halkın tamamını kapsar [Brown, 1188, s. 98-99; Martin, 1220, s. 32-33]. Exarkh genellikle İmparatora sadıktı (yegâne ayaklanmalar 610'da Eleftheros ve 651'de Olympios'unkiydi; buna karşın dört exarkh görev sırasında öldürüldü) ancak yerel astlarını kontrol etmekte zorlanıyordu: 642'de, Khartularios Mavrikios Roma'da isyan etti; 720'li yıllardan itibaren, dükler gerçek anlamda özerkleşti [Diehl, 1195, s. 339-347; Brown, 1188, s. 159-163].

Bunun dışında, exarkhın yetkesi altında, kontrol edilmesi özellikle zor iki Latin üst düzey din adamı, Papa ve Ravenna Başpiskoposu vardı. Şurası kesin ki, piskoposlar (Papa da dahil) İmparatorluğun sadık tebaalarıydı; ancak ilk sıradaki Ortodoks teolog olarak kabul edilen ve bunun dışında İustinianos'un Monofizit yanlısı olarak değerlendirilen tutumunun kışkırttığı Aquilea ayrılığını hesaba katması gereken Papa, Monofizitlik ve II. Gregorius'un mahkûm ettiği İkonoklazma ile her türlü uzlaşmaya karşı hasmane bir tutum takınıyordu [Diehl, 1195, s. 319-337]. Bu tutum Roma'nın, taviz vermez Ortodoks Rum manastır çevreleri tarafından destekleniyordu (VII. yüzyıl sonu ve VIII. yüzyıl başında birçok Papa'nın kendileri de Rumdu zaten) [Sansterre, 1231]. Ancak, imparator Papa I. Martin'i 653'te sürgün ettirebildiyse de (ayrıca Olympos ayaklanmasında da başarısızlığa uğramıştı), I. Sergius'a

(Aquilea ayrılığını bertaraf etmeyi başaran ve *in Trullo* Konsilinin kanonlarını reddeden kendisi de Rum kökenli Papa) karşı 693'teki ve II. Gregorius'a karşı 726/727'deki girişimleri, ilki Ravenna orduları, ikincisi ise Romalılar nedeniyle başarısızlığa uğradı [Brown, 1188, s. 184-189]. Ravenna Başpiskoposu'na gelince [Brown, 1188, s. 179-180], exarkhın yakın oluşundan istifade etti. II. Konstantius ona (Roma karşısında) özerklik (otosefallik) bahşetmişti ve kilisesi birçok imtiyazdan faydalanıyordu, ancak imparatora karşı yerel aristokrasiyi tutan Başpiskopos Felix (708-724), görevden alınıp kör edildi. Mülk zengini Ravenna Kilisesi Lombardların şehri fethetmesinden sonra gerçekte yerel hükümeti ele geçirdi. Bu Kilise'nin Roma'nınki gibi Latin olması doğaldı. Kilise alanında Konstantinopolis'e ödünç verilen pek az şeyden biri manastır kökenli yardım amaçlı kurumlar olup, Roma'da ama Napoli'de de VII. yüzyıl sonunda büyük önem kazanan diakonlukların kurulmasıydı [Jacob-Martin, *HC* 4, s. 351; 354].

Toplamda ekonomik ve toplumsal derin buhran ile Lombardlara karşı neredeyse aralıksız süren savaş, bu toprakların askerî hiyerarşik organizasyonuna ve bazı imparatorların İtalya'ya atfettiği öneme rağmen, Konstantinopolis'ten, hâlâ Bizanslı kalmış İtalyan topraklarının enkazını uzaklaştırdı. II. Konstantius 663'te başarısız bir girişimle, 668'te suikaste uğrayacağı Syraküza'ya yerleşmeden önce, Benevento Prensliğini yeniden fethetmeye kalkıştı. Ancak VIII. yüzyılda, imparatorlar Sicilya ile İtalya ile ilgilendiklerinden daha doğrudan ilgilendiler. İkonoklazma Latin çevrelerde takipçi bulamadı. 727'de gelen Exarkhos Eutykios, Kilise mülklerine el koydu. 730'a doğru veya biraz daha erken bir tarihte, imparator Roma Kilisesi'nin, Sicilya'daki devasa mülklerinden toplanıp (II. Konstantius'un lehte bir önlemiyle) o zamana kadar Roma'da kullanılan, vergilerinin, maliyeye doğrudan ödenmesine karar verir [Prigent, 1227], sonra da mülklere el koyar, aynı dönemde veya biraz daha sonra, imparator Roma Patrikhanesi'nden, Doğu İllyria ile Sicilya ve Calabria'yı koparttı. Anlıyoruz ki, Ravenna'nın düşüşü sırasında, Papa Franklara yanaşıp, siyasi Batı'ya, İtalya Bizans'ının en önemli kısmını geçirtti.

Toplamda ekonomik ve toplumsal derin buhran ile Lombardlara karşı neredeyse aralıksız süren savaş, bu toprakların askerî hiyerarşik organizasyonuna ve bazı imparatorların İtalya'ya atfettiği öneme rağmen, Konstantinopolis'ten, hâlâ Bizanslı kalmış İtalyan topraklarının enkazını uzaklaştırdı. II. Konstantius 663'te başarısız bir girişimle, 668'te suikaste uğrayacağı Syraküza'ya yerleşmeden önce, Benevento Prensliği'ni yeniden fethetmeye kalkıştı. Ancak VIII. yüzyılda, imparatorlar Sicilya ile İtalya ile ilgilendiklerinden daha dolaysız ilgilendiler. İkonoklazma Latin çevrelerde takipçi bulamadı. 727'de gelen Exarkhos

Eutykios, Kilise mülklerine el koydu. 730'a doğru veya biraz daha erken imparator, Roma Kilisesi'nin, Sicilya'daki devasa mülklerinden toplanıp, (II. Konstantius'un lehte bir önlemiyle) o zamana kadar Roma'da kullanılan, vergilerinin, maliyeye doğrudan ödenmesine karar verir [Prigent, 1227], sonra da mülklere el koyar, aynı dönemde veya biraz daha sonra, imparator Roma Patrikhanesi'nden, Doğu İllyria ile Sicilya ve Calabria'yı koparttı. Anlıyoruz ki, Ravenna'nın düşüşü sırasında, Papa Franklara yanaşıp, siyasi Batı'ya, İtalya Bizans'ının en önemli kısmını geçirtti.

İmparatorluğun parçalanmasının bir başka önemli işareti paradır (bkz. böl. XII) [Rovelli, 671]. Yeniden fetih sırasında, İustinianos İtalya'da iki darphane kurdurmuştu: Ravenna'da olan merkez tüm İtalya için altın ve gümüş, İtalya annonaria (Kuzey) içinse bakır basıyordu; Roma darphanesi ise sadece İtalya suburbicaria (Güney) için bakır. Aslında, Ravenna orantısal olarak Konstantinopolis'ten daha fazla gümüş ve daha az altın basıyordu; devalüasyon VIII. yüzyılda dramatik boyutlara ulaştığında, üretim nitelik ve değer olarak VII. yüzyıl ortasından itibaren düştü; bunun dışında, VII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Lombard Krallar ve Benevento Dükleri, Bizans paralarının taklitlerini basmaya başladılar. Napoli'de bir imparatorluk darphanesi 660 yıllarında doğdu; IX. yüzyıla kadar altın ve bakır basmaya devam etmişe benzer. Aynı döneme doğru, Roma darphanesi Bizans İtalya'sının her yerine dağıtım yapacak durumda olmadığı altın ve bakırı basıyordu; Ravenna'nınki gibi, Roma altın parası da devalüe oldu. Özellikle de, I. Sergius'un (687-701) Papalığı döneminden itibaren Papalık monogramını taşıyan gümüş paralar (*siliquae*'nin 1/8'i) ortaya çıktı: Devlet artık para basma tekeline sahip değildi. Son olarak da, 690'dan 720 veya 740'a kadar, bir yerel veya özel otorite dikdörtgen şekilli, esrarengiz bronz paralar (30 nummi) bastırmıştır; VIII. yüzyılın ikinci yarısında, Papa Roma parasını karolenj gümüş denyesi üzerine dizdirmiştir.

Bu yavaş ama kökten değişikler, derin bir buhran ikliminde gelişti. Bu buhran ne Roma ne de Calabria'ya VIII. yüzyıla kadar ulaşmadı: Arkeoloji Roma'nın Doğu gibi Calabria'dan da VII. yüzyılda tedariğini sağladığını gösterir [Martin-Noyé, 549]. Lombard Güney İtalya'daki birçok şehir terk edilmişken, Bizans bölgelerinde bu duruma daha az rastlanır. Ancak daha IV. yüzyılda abidevi karakterini kaybetmiş kendine yeterli şehirler, küçük, surlarla çevrili yerleşimlere dönüşmüştür. Roma muhtemelen IV.-VII.-VIII. yüzyıllar arasında nüfusunun %95'ini kaybetmiştir; Antikçağ'da orta ölçekli olup, yüzölçümünü koruyan Napoli, Ortaçağ başlarının muhtemelen önde gelen Batı şehirlerindendir. Sadece şehirler değil, Geç Antikçağ'ın kırsal yerleşimleri de Calabria'dan silinir; karşılığında iç yüksek bölgelerde kurulmuş yeni köyler doğar; halkın güvenliğini sağlayan ve memurlar ile askerleri barındıran asılı

büyük kapalı alanlara ilişmişlerdir [Martin-Noyé, 549]. Bununla birlikte tam anlamıyla bir canlanma olduğu söylenemez. Lombard sınırının yakınında, Exarkhlıkta da, küçük *castra*, surlu yerleşimler (Comacchio), doğar [Brown, 1188, s. 42].

Bununla birlikte, İtalya'daki Bizans bölgeleri bir kendine özgülük barındırır: Hemen her yerde, örneğin, hâlâ kullanılan, özellikle de özel hukukta, "bir Roma hukuku" söz konusuydu, kaynağı tam olarak bilinemese de Lombard hukuğundan açıkça ayrılıyordu: Toprak ve mülk ile ilgili söz dağarcığı Antikçağlara ait kalmıştı (massa, fundus) [Montanari, 1223]. Frankların idaresini Papa'ya devrettiği eski Roma Dükalığı, özelliğini korudu; papalık sarayı Bizans kurallarına göre düzenlendi. İlkesel olarak Papalık idaresinde görünmesine rağmen, resmî olarak Lombard sonra Frank Krallığında geçen Ravenna bölgesinde, Ravenna Kilisesi belgelerinde bu adı geçenin öncelliğini gösterir; "klasik" beylik arazi rejiminin dayatılması pek zordur, tarımsal sözleşmeler Lombard ülkesinden daha hafif ödemeler dayatır [Montanari, 1223]. Son olarak, Venedik ve Napoli'de (Napoli, Normanlar tarafından ancak 1123'te alınacaktır) fethedilmemiştir. Bu iki küçük toprakta, ehsarkhlık kökenli olan kurumları yaşatma nöbetini yerel aristokrasi devralacaktır; yerel dük (Venedik'te "Doç"), neredeyse bir nevi hükümdar olur [Martin, 1218, s. 624-631]. Venedik'te, ancak IX. yüzyılda şimdiki Venedik Dükalığın siyasi merkezidir ve Konstantinopolis ile iletişim kurmayı sağlayan ticari ilişkiler başlar. Napoli'de imparatorun kâğıt üzerinde egemenliğini tanımaya devam eden yan dükler, Latin çevresinde Rum dinî kültürünü yüceltir (IX ve X. yüzyılların hagiografik tercümeleri) ve Exarkhlık kökenli *militia* şehri korur [Martin, 1220, s. 34-43]. IX. yüzyılda Napoli'den kopan Amalfi, –ve de Gaeta– Bizans ve Arap dünyasıyla ilişkilerini koruyan deniz güçleri olur. Bu listeye Sardinya'yı ekleyelim: Kartaca Exarkhlığına bağlı olan bu ada, VII. yüzyılda kendini yapayalnız bulur; VIII. yüzyıla kadar İmparatorluğa ait olmaya devam etmişe benzer; Kartaca'nın düşüşünden sonra burada 720'ye kadar burada altın ve bakır basılmaya devam eder (bkz. böl. XII) [Rovelli, 671]. Kuşkusuz IX. yüzyılda Arap korsanlığı nedeniyle dış dünyadan kopuk Sardinya, şeflerin *iudex* (vilayet yöneticisi) sıfatını taşımaya devam ettikleri dört parçaya ayrılır. Ada, Tiren Denizi'nin denizci şehirlerinin denetimine geçmeden önce, X. yüzyılda Bizans ile kesintili de olsa ilişkilere başlamış gibi görünür.

SİCİLYA

Sicilya'nın tarihi başlıca nedenlerle epeyce farklıdır [Guillou, 1204; Cracco Ruggini, 1194]. İlk başta, buhran adayı anakaraya oranla daha

kısa süre etkilemiş gibidir. Kuşkusuz, veba tespit edilmiştir (daha geç, 745-746'da) [Cracco Ruggini, 1194, s. 45]; ancak, Sicilya Lombardlar tarafından fethedilmemiş ve kent ağı Geç Antikçağ'dan Ortaçağ'a özellikle istikrarlı kalmıştır. Kırsal insan yerleşimleri pek bilinmez ve Araplara direnebilmek için VIII. yüzyılda tahkimat yapılmış olduğu ispat edilemez [A. Molinari, 1190, s. 323-353]. Diğer yandan, İustinianos adaya özel bir statü vermişti: Hiçbir eyalet valiliğine bağlı değildir, ancak iki saray dairesinin doğrudan tebaasıdır. İmparatorluk beylik arazileri, İtalyan Kilisesi ve diğer İtalyan Kilisesi mallarını burada özellikle fazla sayıda ve önemlidir; Roma Kilisesi'ninkiler pek iyi belgelenmiştir, buranın karmaşık ve dönüşen idaresini açıklayan Büyük Gregorius'un mektup kayıtlarına göre 600 civarındadır. Ayrıca ada imparatorları yakından ilgilendiriyordu: II. Konstantius'un Syraküza'da, belki aynı zamanda Lombard ve Araplara karşı savaşı sürdürmek üzere, yerleştiğini biliyoruz. VII. yüzyılın sonunda, Kartaca düştüğü esnada, II. Iustinianus Sicilya'yı tema yapar (ilk bilinen Strategosu Theofilaktos'tur, daha sonra 701-705'te Ravenna Exarkhos'u olmuştur) [Cracco Ruggini, 1194, s. 42-43], ona Calabria Dükalığı bağlanmıştır [Falkenhausen, 1200, s. 6-7]; Sicilya donanması Tiren'de faaliyettedir [E. Kislinger, 1190, s. 663-668]. Sicilya İmparatorluk'la Exarkhlığın dağınık topraklarından çok daha iyi bütünleşmiştir. Her yerde olduğu gibi, şehirler küçülür, ancak piskoposluklarını muhafaza ederler; başlıca ikisi Doğu Akdeniz'e dönmüş Catania ve Syraküza'dır; ancak Batı'da, Palermo ve Lilybea (Marsala) önemli merkezlerdir [Cracco Ruggini, s. 30].

Sicilya normal olarak İmparatorluğun siyasi hayatına iştirak ediyordu. Sadece özel durumlar ayaklanma ve gasp girişimlerine neden oluyordu, dolayısıyla özerklik iradesi olduğu pek söylenemez: Lombardlara sığınan Sergius'un 717/718'deki, Elpidios'un 781/782'de ancak önemli bir donanma gönderilerek zapturapta alınanı, Ifrikkiye Araplarına çağrı yapan Eufemios'un 827'deki [Cracco Ruggini, 1195, s. 43-47; Prigent, 1206]. Hem İmparatorluğa entegrasyon hem de zenginliğe bağlı olarak belli ölçüde bir özerklik işareti şunlardır: Sicilya, İmparatorluk paraları basıyordu [Morrisson, 664; Prigent, 1228], önce Catania'da (VI. yüzyıl sonunda bakır, Herakleios döneminde altın); darphane II. İustinianos'un ilk iktidarında önce Syraküza'ya taşındı. VIII. ve IX. yüzyıllarda (özellikle de 750'den itibaren), Syraküza'daki darphane başkentten sonra İmparatorluk'taki bir numaraydı; bu üretim Yakın Doğu'dan Karolenj dünyasına dolaşım hâlindeydi. Sicilya altın paraları VII. yüzyıl sonundan itibaren Kontantinopolis'ten daha düşük düzeyliydiler, ağırlıkları da daha düşüktü; ancak değerleri 730'a doğru sabitlendi, kuşkusuz bu Roma Kilisesi mallarından alınan vergilerin doğrudan devlete bağlanması ile ilintiliydi (Konstantinopolis'in 1 kuru-

şu Syraküza'nın $1^{1/3}$ kuruş'una eşitti), sonra yeniden 810-820'de düştü. Syraküza'nın düşüşünden sonra, biraz bakır ve hatta Calabria'da altın basılmaya devam edildi. VII. ve IX. yüzyıllarda Sicilya para basımının önemi, İmparatorluk çerçevesinde adanın iyi ekonomik durumunu ve Batı açısından özelliğine tanıklık eder.

Bu zengin vilayeti aydınlatan kaynaklar ne yazık ki az sayıdadır. Bir sorun, özellikle ortadadır: Sicilya'nın Helenleşmesi. Büyük Gregorius döneminde, ada Latin gibidir; ancak yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, Syraküza'da Antikçağ kaynaklı bir Helenofon adacık mevcuttur [Jacob-Martin, *HC* 4, s. 356-357]. VII. yüzyılda Calabria ve Sicilya'da, Rum adı taşıyan piskoposlar ortaya çıkar: İtalya'ya sığınmış Doğulu din adamları söz konusu olabilir, bunlara Papa tavizsiz Ortodokslukları nedeniyle güven duymuş olmalıdır. Beri yandan, Konstantinopolis ile ilişkiler kuşkusuz Helenizme yaramıştır. Son olarak Doğu Sicilya'nın yerleşik Rum nüfusu yeni bir önem kazanmaya başlamışa benzer. Helenizasyon sonunda Sicilya ve Calabria'yı Roma Patrikhanesi'nden ayırıp, bundan böyle Konstantinopolis'e bağlamaya varır. Birçok Sicilyalı piskopos 649'daki Latran Konsiline katılmış olmakla birlikte, adanın dinî önderleri 787'de İznik'tekine gelirler. Syraküza ve Catania Piskoposları metropolit olurlar [Jacob-Martin, HC 4, s. 360]. Rum manastırcılığı gelişir; başlıca merkezi Enna bölgesindeki Agira'daki Aziz Filipos'tur [Cracco Ruggini, 1194, s. 50-52; Jacob-Martin, *HC* 4, s. 365]. Sicilya Rum Kilisesi'ne Patrik Mathodios (IX. yüzyıl ortası] Hymnograf Josef'i kazandırmıştır. Ada, İkici İkonoklazmanın başlaması için yeterince Helenleşmiştir ki Syraküza Başpiskoposu Theodoros Krithinos son destekçilerinden biridir (İkonoklazma aynı dönemde Otrante'de de tespit edilmiştir) [Jacob-Martin, *HC* 4, s. 360]. Arap hâkimiyeti döneminde, Sicilya'da kiliseden geriye ne kaldıysa, Rumdur; adanın dağlık kuzeydoğusunda içine kapanık bir Hıristiyan ve Helenofon topluluk teşkil olmuştur.

Bu nüfusun Arap fethinden sonra, Güney Calabria sonra da Sila'yı (Calabria'nın kuzeydoğusu) ile Puglia'nın güneyini yavaş yavaş Helenleştirdiği varsayılır. X ve XI. yüzyıl manastır hagiografları Calabria'dan geçen ve sıklıkla Calabro-Lucano sınırlarındaki bomboş alanda yerleşen birçok Sicilyalı keşişi kaydetmiştir [Genç Elias, Hristoforos ve Macarios, Corleoneli Leon-Lukas, Castronuovolu Vitalo) [Jacob-Martin, *HC* 4, s. 360, 365; Follieri, 1202].

Ancak Sicilya'nın büyük bölümü IX. yüzyılda hem Rum kültürüne hem de Hıristiyanlığa yabancıdır. VII. yüzyıl ortasından itibaren ada Araplarca düzenlenen akınların hedefi olur. Kartaca'nın fethinden sonra, akınlar 703'te yeniden başladı. 782'de, isyancı Elpidios Afrika'ya kaçtı. Son olarak 826'da, II. Mihael önünde suçlanan Eufhemios, Afrika'ya gider ve bir sonraki sene Kadı Esad el-Furat ile geri gelip, Mazara'ya

çıkar; Eufhemios kendini imparator ilan eder, ancak Enna önünde öldürülür ve Aghlabidler tek başlarına fetihe devam eder. Palermo 831'de düşer ve bundan böyle güneybatıya dönen Müslüman bir Sicilya'nın başkenti olur. Tema başkenti Syraküza 878'de, Taormina 902'de, son olarak Rametta 965'te alınır; fetih kolay olmamıştır, özellikle de adanın doğu tarafında. Burada Georgios Maniakes 1040'taki yeniden fetih teşebbüsünde birkaç başarı kazanır [Gay, 1203, s. 450-468].

LANGOBARDİA/İTALYA VE CALABRİA TEMALARI (IX. YÜZYIL SONU-1071)

İKİ TEMA

VI. yüzyılın Lombard fethinden sonra, IX. yüzyıl sonu Bizans İtalya'sı tarihinin bir başka dönüm noktasını oluşturur. İmparatorluk Sicilya'yı kaybeder, ancak 880'li yıllara yürütülen sayısız deniz seferi sonucunda Calabria'dan, orada epey sağlam yerleşmiş (Amantea Emirliği) ve sonrasında da X. yüzyıl boyunca burada ciddi akınlar düzenlemeye devam edecek olan Müslümanları kovmayı başarır [Gay, 1203, s. 201 sq., 324 sq., 366 sq.]. Sicilya Teması'nın idaresi Calabria'ya çekilir (tam anlamıyla Calabria Teması X. yüzyıldan önce ortaya çıkmaz) buradan Rum Kilisesi iki metropol, Reggio ve Santa Severina etrafında organize edilir [HC 4, s. 361; Martin, 1217; Prigent, 1226]. Diğer taraftan, 871'de, Karolenj İmparator II. Louis ile müttefik olan Bizans güçleri Bari'de, o zamana kadar Lombard olan Puglia'da çeyrek yüzyıl önce kurulmuş olan emirliğin mevcudiyetine son verdiler; 891'den de önce Benevento'yu fethetmişlerdi, ancak 895 itibariyle kovuldular. 891 itibariyle Benevento'yu da almışlarsa da 895'te oradan da kovuldular. Böylelikle 891/892'de Langobardia isimli yeni bir tema doğdu, başlıca hedefi İmparatorluk'la (Benevento Dükalığının vârisleri) Lombard Benevento ve Salerno Prensliklerini bütünleştirmek olsa da, Bari başkent olmak üzere şimdiki Puglia ve Basilicata bölgeleri ile yetinmek zorunda kaldı [Falkenhausen, 1199, s. 23-27 ve 31-40]; IX. yüzyıl sonu ila X. yüzyıl başında, bundan başka Lombard Prensler, imparatorluk sıfatları (patrice, *anthypatos*) aldılar ve hatta imparatora bir derece boyun etmeyi taahhüt ettiler; 920'li yıllarda Benevento Prensi Langobardia Strategosu olmaya çalıştı [Falkenhausen, 1199, s. 33-36; Martin, 1218, s. 621-623]; ancak bu tabiyet ilişkileri hızla sona erdi ve I. Otto'un İmparator olmasıyla, prensler Batı'ya döndüler.

Langobardia Teması Lombard Güney'in ancak bir bölümünü kapsıyordu; Latin dilli ve Latin ritli nüfusu kendini Lombard kabul ediyordu zira eski fatihlerin hukukunu benimsemişlerdi [Martin, 1216, s. 169-

170]. Bölge, derin ve Calabria'yı vurandan daha erkenci bir krize girdi: Puglia'nın kuzeyindeki ova (Capitanata) antik kentlerinin birçoğunu kaybetmiş, vahşi dönemine geri dönmüştü. Ancak Bizans hâkimiyetinin sonunda tekrar kıymete bindi; VII. yüzyılda bölgedeki piskoposlukların sayısı yarıya düşmüştü [Martin, 1216, s. 148-154]. Pek az büyük mülk sahibi (prensler, manastırlar) bölgenin dışındaydı. Oldukça nüfuslu olan nadir bölge Bari'yi çevreleyen alçak platolarla oluşmuştu. Calabria'daki gibi, yegâne oldukça kalabalık bölge güneyde Reggio idi, bu iki temanın canlı kısımlarının birbiriyle pek az ilişkisi vardı ve idareleri farklıydı (Reggio, Bari'den kuş uçuşu 350 km.'dir). İmparatorluk idaresi iki bölgeye de benzer bir rejim dayatıyorsa da, onları birbirinden ayıran temel farklılıkları silemiyordu.

Ara ara aynı Strategosa bağlı olsalar da, Langobardia ve Calabria Temaları hem gerçekte hem de Konstantinopolis'in gözünde, ayrıydılar [Martin, 1206, s. 517-558]. *Administrando imperio*'da (27), VII. Konstantinos, İtalya'da iki Patrice (Strategos) olduğunu ortaya koyar; birinin yetkesi Sicilya, Calabria, Napoli ve Amalfi'dedir; Benevento'da ikamet eden diğerinin iktidarı Capua ve Pavia'ya uzanır. Bu görüşe göre (gerçekdışı yönleri göze çarpar), iki strategostan biri uzun zaman İmparatorluğun olan toprakları, diğeri ise Lombard bölgelerini yönetir; gerçekte ise ilkler Calabria'ya çekilebilir, ikinciler ise Puglia ile Basilicata'ya; ancak Langobardia Strategosu tüm Lombard Krallığını yönetme görevi verilmiştir. Durum, II. Nikeforos Fokas hükümranlığında, Langobardia Teması'nın İtalya Katepanlığı'na dönüşmesinden sonra da değişmez [Falkenhausen, 1199, s. 46-51]; kuşkusuz reformun daha sonra konuşacağımız sonuçları olmuştur; ancak katepanın "İtalya'sı" Karolenjler ve Ottonyenlerce eski Lombard Krallığı'na verilen yeni adı almakla yetindi.

İki tema ne aynı çevreye (Arap akınları Calabria'yı Puglia'dan daha fazla vurmuştu) ne de aynı nüfusa (Calabria'da Rum, Puglia'da Lombard) ne de aynı toplumsal yapıya sahipti. 1042'den tek bir belge ile varlığı kanıtlanan [Falkenhausen, 1199, s. 65-72] ve 1051'de yok olan küçük Lucania Teması'nın da bir strategosu vardı ki katepanın astı olduğuna dair hiçbir şey yoktur.

İNSAN YERLEŞİMİ: BİR AĞIN YENİDEN İNŞASININ BAŞLANGICI

Bununla birlikte, iki taraftan, genel sorular kendilerini dayatır. İki bölge Erken Ortaçağ krizi ve akabinde Arap işgali döneminden hatırı sayılır ölçüde zafiyete uğramış vaziyette çıkarlar: İki başkent dışında seyrelmiş nüfus, dağılmış şehir ağı, yeniden yapılandırılması gereken idare. Bir toprağı yönetmek için, hem nüfuslu hem de sınırlı olması

gerekir. Oysa Bizans hâkimiyeti dönemi demografik ve ekonomik bir canlanmanın ilk aşamasına denk gelir. Bu ayrıca, Batı hâkimiyetinde kalmış komşu bölgelerdeki yapısal dönüşümlerle de eşzamanlıdır: hem mülk hem de basit senyörlerin, köylüleri sabit ve korunaklı köylerde "incastellamento"yu yeğleyerek nüfus büyümesinin başlarını kanalize etmesi. Bu yeniliklerin Bizans İtalya'sında dolaylı sonuçları oldu; ancak İmparatorluğun kurumsal evrimin farklıydı ve insan yerleşimi açısından gerçekleşmesi de öyle.

Batılı senyörler surlarla çevrili köyler kurduğunda, İmparatorluk, ilke olarak, sadece *kastron* veya *astu* şehirlerini tahkim ediyordu; devlet görevlilerinin bulunmadığı köyler (*chorion*), düzgün bir tahkimata, ancak gerçek ihtiyaç anlamında bir kule (*pyrgos*) şeklinde kavuşabiliyordu. Bununla birlikte, en tehdit altında ve en az nüfuslu (şimdiki Basilicata gibi) bölgelerde, devlet pek küçük, surlarla çevrili yerleşimler (*kastellion*) kurdu ki, kuşkusuz amaç zaten küçük idari yönetim merkezleri olarak işlev gördükleri hâlde, gerçek şehirlere dönüşmeleriydi [Martin-Noyé, 1222, s. 565-575; Martin, 1216, s. 258-272]. Buna karşın, yeni köylerin kuruluş şartları konusunda neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz; bazıları özel girişim sonucu olup, şahıslara ait olabilir: 1045'te, katepan Eusthatios Palatinos, ona teşekkür etmek için, Bari'den bir yargıca neredeyse tam mülkiyet hakkıyla küçük bir köyü bırakır; zaten bir başkasına sahiptir [Lefort-Martin, 1209]. Calabria'da, *choria* zaten IX. yüzyılda mevcuttu; bazılarından *kastra* doğdu (Rossano, Santa Severina); daha sonra, özellikle IX. yüzyılda çoğaldılar [J. M. Martin, G. Noyé, 549]. Puglia'da hareket X. yüzyılda gerçekten başladı; kırsal nüfusun yoğunlaşması ancak X. yüzyılda gerçekleşti; bununla birlikte, bölgenin merkezinde, bu yoğunlaşma özel bir düzeye ulaştı, yerleşimler kalker platoda buz katmanının küçük yeraltı su gölcüklerini tuttuğu yerlerde oluyordu; büyük köylerden bazıları Norman döneminde şehirleşti. Ancak (Özellikle Calabria'da) olabildiğince korunaklı doğal konumlar arayan kırsal insan yerleşimi, yine (Norman zamanına kadar) bataklıklı düzlükleri (Crati Alçak Vadisi, Capitanate Tarento Körfezi'nin sığ kıyısı) bir kenara bıraktı.

Kırsalda surlar nadiren göze çarpsa da (bazı köylerde kuleler, Calabria'nın kuzeyinde çevrilmiş bir sığınak), surlar yükseltme ilke olarak, şehirlerde surlar diken, devlete ait olan bir haktı; *kastroktisia*, sur yapımı için kamuya yüklenen angaryaya, Puglia'da iki kez rastlanır, 999'da (İmparatorluk'ta ortaya çıkışından pek kısa süre sonra) ve 1054'te [Martin, 1216, s. 713-714]. Capitanate'de, 1019'da Troia şehrinin kuruluş belgesi muhafaza edilmiştir: Yetkililer sura yazıt yaptırmış, vergi avantajlarından faydalanacak, şehir sakinlerini belirlemiş ve kentin alanını (*synora*) sınırlamıştır [Martin, 1215]; aynı şekilde, 1001/1002'de Katepan Gregorios Tarkhaneiotes, Basilicata'daki Tricarico'nun yeni

kent sınırlarını tanımlamıştı [Guillou-Holtzman, 1205]. Oysa, İtalya'da, Ortaçağ'da birçoğu haritadan silindiği oranda yeni kentlerin kuruluşu gerekliydi ve "Batılı" bölgelerdeki insan yerleşimi güçlendiği esnada, toprağı işgal etmenin tek yöntemi burada yeni idari, dinî ve askerî yönetim merkezleri kurmaktı. VIII.-IX. yüzyıllardan Lombard yerleşimlerini kuşkusuz biliyoruz, ancak bunlar hem nadir hem de pek az öneme haizdir.

İmparatorluk yetkilileri iki temada sistematik kent kuruluş kampanyaları yürütmüştür [Martin-Noyé, 1222, s. 33-37; Martin, 1206, s. 517-558]. Bunlardan ilki IX. yüzyıl sonundaki, fetih sonrası girişimdir. Puglia'nın kıyısında Doğu ile ilişkileri kolaylaştıran yeni limanlar yaratmış (Monopoli, Polignano, Giovinazzo, Molfetta), Sila'da Rum nüfusu ile yeni piskoposluk şehirleri (Umbriatico, Cenrenzia, Isola Capo Rizzuto'nun yanında daha batıda Nicastro) oluşturmuştur; Puglia'nın güneyinde, Gallipoli ve Tarento da restore edildi. İkinci kampanya Langobardia Teması İtalya Katepanlığı olduğu sırada yürütüldü ve bu reforma yeni bir yön vermeye katkıda bulundu: Aslında hâlâ pek az nüfusu olan bu yörelerde, özellikle de şimdiki Basilicata'da, bir idari zırh oluşturma amacı taşıyordu. 968'de, Otrante Başpiskoposluğu (Puglia'nın güneydoğusu) Kilise metropolü oldu; ona Rum nüfusun arttığı bölgelerde yeni yaratılan (veya yaratılacak) makamlar bağlandı; böylece Gravina, Tricarico, Tursi şehirleri meydana geldi; komşu bölgelerde eşzamanlarda Latin kalan bölgeler tespit edilmiştir, Montemilone, Minervino, Rappola; daha batıda, ufak *kastellia* kuruldu (San Chirico Raparo, Noepoli). Arap akınlarının ardından on yıllar boyunca neredeyse terk edilen Tarento, yeni bir sura kavuştu [Jacob, 1208]. Capitanate Ovası sınırları böylelikle muhtemelen Ripalta ve Vaccarizza'yı ağırlıyordu. Başarılan işin önemini, özellikle de bu ya da şu temanın canlı kısımlarını ayıran yarı yarıya çölleşmiş bölgede daha iyi anlarız.

Üçüncü kampanya, 1010-1020 yıllarında Katepan Basileios Boioannes tarafından Puglia'da ama farklı bir amaçla, yürütülmüştür: Burada, Tavoliere Ovası'nı yeniden işgal etme şartlarını hazırlarken, bir yandan da katepanlık ile (boyun eğdirilmeye çalışılmayan) Lombard Prenslikleri arasında iyi savunmalı bir sınır kurma çabası vardır. Böylece, Apennine eteklerindeki tepeler üzerinde, birkaç eski yerleşime yeni Troia, Civitate, Dragonara, Montercorvino, Fiorentino, Tertiveri, Biccari, Cisterna, Melfi şehirlerinin eklendiği Capitanate kentleri çifte çizgisi oluştu. Bu yerleşimler, zaman içinde ovanın kolonizasyonuna yardımcı oldularsa da, onlardan beklenen koruma rolünü layıkıyla yerine getiremediler: Esasen 1041'de Melfi'dedir ki, yetkililer Maniakes'in Sicilya seferine katılan Norman paralı askerleri yerleştirdi, onlar da kısa sürede tüm alanın denetimini ellerine geçirdi. Calabria'nın yeni şehirleri kuşkusuz

kıyıyı Sicilya Araplarına karşı korumayı amaçlıyordu: böylece doğuda Catanzaro, güneydoğuda Oppido, belki güneydoğuda Stilo kuruldu; Tarento yakınlarındaki Mottola da tahkim edildi.

İmparatorluk yetkililerinin tamamlanan bu dikkate şayan eseri, ele alınan bölgelerdeki insani coğrafyayı iki türlü etkiledi. Birincisi, buradaki şehir ağı büyük oranda Bizans kurulumlarından oluşur, şehirler genellikle korunmuş sitlerde (Capitanate'deki iki nehir arası düzlüklerde, Calabia'daki surlarla çevrilmiş zirvelerde), küçük boyutlu, ancak batıdaki çağdaşı *kastra*'dan kesinlikle daha büyüktür. Capitanate şehirlerinde muhtemelen antik kökenli sekizgen plan kullanılır: Şehirler, genellikle uzun plan ve onları taşıyan duvar destekleri gibi dar olup, uzunluğu boyunca bir yol baştan başa geçer, bunun üzerine kesen ufak yollar açılır; şehirler belirgin şekilde sıkışıktır [Martin-Noyé, 1222, s. 44-50]. İkincisi, bir hükümran iktidar tarafından kontrol edilen bir şehir yerleşimi Bizans bölgelerini yarımada İtalya'sının batıdaki komşularından ayırır, buralarda senyörlerin kurdurduğu küçük kırsal kastralar hâkimdir.

İDARE

İki İtalya, İmparatorluğun idari sistemini –ve evrimini– gündelik sözleşmeler aracılığıyla bütünüyle görebildiğimiz nadir bölgelerindendir; öğrettikleri devletin hareket olanakları ve amaçlarının idealize edildiği, normalleştirilmiş bir görüş sunan *taktika*'nınkilerden oldukça farklılaşır [Falkenhausen, 1199; Martin, 1217, s. 695-715; Martin, 1206, s. 517-558]. Ayrıca, İtalya temalarının İmparatorluğun geri kalanına oranla özgünlüğünü değerlendirmek zordur; ancak gerçek mekanizmaları başka yerde pek nadiren ulaşılabilen bir kesinlikle tarif etmek mümkündür. En azından yeni fethedilen ve bazı nevi şahsına münhasır unsurların hâlâ berraklıkla görüldüğü Lombardia'da: Calabria'da ancak Bizans hâkimiyetinin en son döneminden arşiv belgeleri günümüze kalmıştır.

İki temada bir çeşit idari çerçeve tespit edilmiştir: kent bölgesine (*diakratesis*), Calabria'da bazen piskoposluk bölgesi (*eparkhia*) adı verilir: Temaların *tourmai*'ye bölünmesi X.-XI. yüzyıla değil, IX. yüzyıla özgüdür. Sadece, Oppido topraklarında, XI. yüzyıl ortalarında bir *droungos* belgelenmiştir: Eski kurumların kalıntısı söz konusu olabilir; aynı şey tek bir *topothesia* (*topoteresia?*) için de geçerlidir. Basit köylerde pek az resmî sözleşmenin kotarıldığını da ekleyelim; ancak, istisnalar da vardır: İdare şehirden yapılır.

Langobardia'da, yetkililer halka Lombard özel hukukunu uygulama hakkını bıraktı ve Lombard tipi bir idareyi restore ettiler: IX. yüzyıl sonu XI. yüzyıl başında, devletin özel görevlileri gastald sıfatını taşıyordu; Lucera'da 998'de, kentin dört gastaldına Theodoros tarafından isim

verilmişti, Langobardia Excubit'i iki katepanlık arasındaki dönemde vilayet idaresini üstleniyordu [Falkenhausen, 1198]. X.'dan XI. yüzyıla geçerken gastaldların yerini giderek tourmarkhis aldı; bunlar yine yerel seçkinlerdendi ve gastaldlardan daha genel görevler görüyordu; XI. yüzyılda giderek daha fazla yargısal görevler üstlendiler; böylece, bazı kentlerde yerel idarenin bir bölümünü üstlenen bir *ek prosopou* ortaya çıktı [Martin, 1216, s. 705-706]. XI. yüzyılda Calabria'da görülen turmark ve *ek prosopou* Puglialı meslektaşlarından farklı görevler üstlenmişe benzer; ancak, Puglia'dan çok daha sık, şehirlerin gerçekte daha fazla özerklik sahibi olduğu görülür: X. yüzyılda doğrudan Araplarla, XI. yüzyılda ise Normanlarla antlaşma imzalıyorlardı; hizipler iktidar için çekişiyorlardı [Martin-Noyé, 57-58].

Temanın merkez ölçeğinde, strategos (sonra da katepan) hizmet şefleri ile çevrilmiştir (*komes tes kortes*, tema domestikosu). Bir *praitorion*'da ikamet eder; Bari'deki, XI. yüzyılda yeniden inşa edilmiş olan, bir yazıtta tarif edilmiştir: Kapısı ve bir avlusu olan olan bir surla çevrilmişti, içinde birçok kilise bulunuyordu; şimdiki Aziz Nicolas Bazilikası'nın yerini işgal ediyordu [Martin-Noyé, 1222, s. 49-50].

Tema ordusu konusunda neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz: 980 ile 1034 arasında pek çok kez adı geçen *strateia*, bazı mallar üzerinde demoklesin kılıcı gibi sallanan bir vergi yüküydü [Martin, 1216, s. 702-703]; XI. yüzyılda orduya bağlı başka yükler saptanmıştır: *Metaton* (misafirlik hakkı),* *droungaraton*. Puglia'da hâlâ hafif süvariler (*conterati*) kullanıldığını biliyoruz, bunlar 1040'ta ayaklandılar ve aynı dönemde buraya (içlerinde Normanlar da olan) yabancı paralı askerler ve Doğu temalarından ordular gönderiliyordu [Falkenhausen, 1199, s. 129, Martin, 1216, s. 712-713].

Ancak, X. yüzyılda (ve bilinen bir şema uyarınca) *tagmata* da İtalya'da hücuma geçti: 992'de, bir Muhafızlar *topoteretos*'u Polignano'da bulunuyordu; Muhafızlar subayları, *hikanatoi*, *ekskubitler* burada kalıyordu, ekskubitlerden üst düzey bir subay burada daimi olarak kalıyordu; 1032'de Bari'de bir *protomandator ton basilikon armamenton* ile karşılaşırız [Falkenhausen, 1199, s. 133-134, Martin, 1216, s. 702, Martin, 1206]. En tehdit altında olan bölgelerde yerel komutanlar mevcuttur (kleisourarklar, *kometes*, örneğin Tarento *kastron*'u *komes*'i gibi) [Martin, 1216, s. 700]. İmparatorluk aynı zamanda donanma da bulunduruyordu: *Kontourai* (hafif gemiler) için konulan bir vergi biliyoruz; 965-966'da, Rossano sakinleri *chelandia* yapımı amacına yönelik bir vergiye karşı ayaklanır [Falkenhausen, 1199, s. 135-139; Martin, 1206].

---

* (Yun.) *metaton*; (Fr.) droit de gîte: Hükümdarın kendi ülkesinde seyahat ederken istedikleri hanede, maiyetiyle birlikte kalma hakkı. (ç.n.)

İtalyan temalarının, sayısız yerel özelliğe rağmen, genel olarak İmparatorluğun geri kalanından yönetimsel anlamda pek de farklı olmadığını görüyoruz. Ancak bu idarenin X. yüzyıl sonu ve XI. yüzyıl başında düşündüğümüz kadar çizgisel bir evrim izlemediğini görüyoruz. İtalya Katepanı, Langobardia Strategosu'nun yerini aldı: (İstisnalar dışında) Calabria dışında yetkesi yoktu. Katepanlığın kuruluşunun hemen akabinde yoğun şekilde *tagmata* gelmesi, İtalya Katepanı ve Calabria Strategosu'nun iktidarını hiç etkilemedi; *strateia* bahsi *tagmata*'nın gelmesiyle eşzamanlıdır. Aynı dönemde ortaya çıkan tema yargıcı (*krites*), genel idare iktidarına sahip gibi görünmemektedir [Falkenhausen, 1199, s. 124-125, Martin, 1216, s. 703-704]. İmparatorluk idaresinin kanıtlamış olduğu esnekliği yeniden vurgulamak gerekir: Langobardia'da, onlara daha az barbar, turmark ismini vermeden epey önce, Lombard Gastaldlarını entegre etmekle başlamıştı.

Aynı esneklik vergi alanında da geçerlidir [Falkenhausen, 1199, s. 142-143; Martin, 1216, s. 711-714]. Tüm Batı'da olduğu gibi, Benevento'nun Puglia'nın da parçası olmuş olduğu Lombard Prensliği, doğrudan vergi toplamayı bırakmıştı. Fethin hemen ertesinde, 892'de Mont-Cassin ve S. Vincenzo al Volturno keşişlerine, imparatorun topraklarındaki mülkleri için tanınan imtiyazlar arasında, Bizans yetkilileri sadece Lombard dolaylı vergilerinden bahseder. Bizans vergi sisteminin unsurlarını bir muafiyet *sigillion*'unda görebilmek için 999'u beklemek gerekecektir; fakat bu ancak Langobardia Teması'nın, Trani'den Tarento'ya, iyice nüfuslu bölgelerine uygulanacaktır; Capitanate'de, XI. yüzyılda hâlâ, Lombard dolaylı vergileri ve angaryadan (*angaria*) başkası bilinmez. Benzer bir uyumsuzluk başka bir alanda da görülür: Puglia'nın merkezinde (özellikle de Bari'de) önemli sayıda yerel seçkin İmparatorluk makamları elde etmiştir; akla fetihten hemen sonra sistematik ve bedava olarak dağıtılıp dağıtılmadıkları sorusu gelir; tam tersine Capitanate'de, makam sahipliği pek seyrektir [Martin, 1216, s. 699-700]. Yine bildiğimiz katepanlığın merkezinde, XI. yüzyılda, birkaç kommerkiarios vardır. Son olarak, yetkililer, Puglialı Lombardlara özel hukuklarını ve yargısal düzenin tamamını bırakmışlardır [Martin, 1216, s. 709-711].

İKİ FARKLI TOPLUM

Calabria Teması'nın tarihi, arkeoloji yeni bulgular sunsa da, Langobardia'nınkinden daha karanlıktır [G. Noyé, 1232, s. 579-655]. Bununla birlikte, XI. yüzyılda yazılan (Bizans ve Norman) bir belge ile, İmparatorluk hâkimiyetinin son döneminde, iki İtalyan vilayetini karşılaştırmak ve onları ayıran daimi farklılıkları ölçmek mümkün olmuştur.

İlki, Erken Ortaçağlı Batılıların bu kavrama verdiği anlamda, etnik kökenlidir: Bir halk, hukuku, dili, dinî uygulamaları ile tanımlanır. Langobardia nüfusunu Lombard hukukuna göre yaşayan, Latince (veya Roman bir lehçe) konuşan, Hıristiyan dinini Roma ritine göre uygulayan insanlar, oluşturur. Güney ve Doğu Calabria (Basilicata'nın bir kısmı ve Puglia'nın en güneyinde olduğu gibi) zaten Hellenleşmiştir: Belgeler Doğu'daki usule göre, *taboullarioi* tarafından Yunanca yazılır [Falkenhausen-Amelotti, 1201]. Nüfusu klasik Bizans hukukunu izler: Makedonyalılar tarafından konulmuş aile hukuku normlarına itaat edildiğini gösteren Norman dönemi belgelerindenden biliyoruz. Bu nedenle Rum İtalya ile Bizans İtalya'sını birbiriyle karıştırmaktan kaçınmak gerekir: Lombard Puglia, Helenizasyonu resmî bir iradeden ziyade kuşkusuz Sicilya'nın Araplar tarafından işgaline bağlı olan Calabria kadar Bizanslıdır ki buna Puglia'da rastlamıyoruz; İmparatorluk Rum nüfusa hukuk ve ritini vermekle yetinmiştir. Kuşkusuz, Sicilya'dan göçe bağlı kendi dinamizmi sayesindedir ki İtalo-Rum topluluk topraklarını, Calabria yetersiz nüfuslu bölgelerle sınırlı olduğundan daha da kolaylıkla, genişletebilmiştir.

Böylece, Hellence konuşan halklar Basilicata'nın Tursi Piskoposluğu civarındaki boş bölgelerine yerleşmiştir [Peters-Custot, 1225]; ancak başkaları Salerno Lombar Prensliği topraklarına gitmiştir. Bundan başka, Calabria'ya sığınan Rum keşişlerin etkisi altında, Calabria'da ve Basilicata'nın güneyinde, neredeyse bomboş, Arap akınlarına yem olan bölgelerinde, örneğin Aziz Elias Speleote veya Calabria'nın Rum keşişlerinin en ünlüsü Aziz Rossanolu Nil ile ilkel inzivacılık (anakhoretizm) çizgileri taşıyan bir manastırcılık gelişti. Bu keşişler müritler çekti, manastırlar kurdu, sonra da yalnızlığa geri döndüler [Martin, 1219]. Böylece, Merkourion'da (Calabria'nın kuzeybatısında Lao Vadisi) ve Latinianon'da (Basilicate'nin güneyinde, Carbone Manastırı ile Sinni ve Agri Vadileri) Manastır "piskoposluk bölgeleri" kuruldu [Borsari, 1187; Burgarella, 1189]. Hatta bazıları Helenleşmiş bölgeleri terk ederek daha kuzeye gittiler. Rossanolu Aziz Nilos Cassin Dağı yakınlarına, sonra da Gaete bölgesine yerleşti, müritleri Roma'nın güneydoğusunda Grottaferrata Mağarası Keşişhanesi'ni kurdular (Lucà, 1211). Calabria Helenizmi bize hagiografiar, ayin kitapları (Barnerini eukhologiası) bıraktı [Jacob-Martin, HC 4, s. 365-368; Follieri, 1202]. Rum elyazmalarının üretimi Calabria'da Norman döneminde de sürdü [Lucà, 1210]; daha sonra Salento'nunki (Puglia'nın güneyi) nöbeti devraldı. Tipik Bizans abideleri pek nadirdir (Stilo'daki Cattolica, Otrante'de S. Pietro) [Safran, 1230].

Latin Lombard ve Rum halkların kendi aralarında pek az ilişkisi vardı: Farklı bölgelerde oturuyorlardı ve temas ve dolayısıyla olası çatışma

noktaları nadirdi: Tarento'da, önemli bir Rum azınlık Lombard çoğunluk ile birlikte yaşıyordu: 887/888'deki başarısız bir Rumlaştırma çabasına rağmen piskoposluk Latin kalmıştı. Rum Kilise şüphesiz Calabria'nın kuzeyine el uzatma çabasında bulunmuştu.

Rum Kilise aynı anda hem imparator hem de Konstantinopolis Patriği'ne bağlıydıysa, Langobardia'nın Latin Kilisesi de İmparatorluk yetkilileri tarafından, hem de Roma Kilisesi'nin reformu Bizans hâkimiyeti sonuna doğru başladığı için daha da kolaylıkla kontrol ediliyordu: Bazen piskoposları görevden aldılar, bazılarını başpiskoposluğa yükselttiler (böylece yeniden güçlenmeye başlayan Kilise organizasyonunu karmaşıklaştırmaktan başka bir şeye yaramadılar) [Martin, 1216, s. 567-572]. Bununla birlikte, İmparatorluğun dinî siyaseti, hiç de Roma karşıtı değildir: Capitanate'nin yeni şehirlerinin piskoposlukları, İmparatorluk toprakları dışında yer alan Benevento Latin Metropolü'ne bağlıdır [Holtzmann, 1207]. Ancak XI. yüzyıl ortasından sonradır ki Roma reformunun ilk dışavurumları görülür: Bazı Latin piskoposlar kutsal olandan kâr etmeye çalıştıkları için görevden alındılar (Tranili Gianni) [Martin, 1216, s. 594]; ancak Cermen imparatorların iddialarından başkalarının mallarına el uzatmak için faydalanan Papa en sonunda 1050'li yılların sonuna doğru Güney İtalya'daki Normanları destekledi. 1054'teki dinî ayrılığın, burada diğer yerlerde olduğu gibi, hiçbir pratik sonucunun olmadığını da ekleyelim [Luca, 1211].

Değere binme ile toprağın idari ve Kilise organizasyonuna rağmen, İtalya'nın bu iki Bizans vilayeti birbirinden derinden farklı kaldılar, hem de sadece nüfus açısından değil, çevreleri ve toplumsal yapılarıyla da.

Lombard Puglia, Balkanlara yakındı; Calabria, İmparatorluğun merkezine en uzak, X. yüzyıla kadar akınların geldiği Müslüman Sicilya'ya en yakın olandı. Ancak ada ile ilişkileri sadece savaşla ilgili değildi: Ifrikkiye ve Sicilya para sahasına dahildi. Puglia'da, normal şartlarda Konstantinopolis'te basılan (o dönemde İmparatorluk'ta tek olan) para dolaşımdaydı: Altın kuruş (çizelgeler XI. yüzyılda devalüe olduğunu gösteriyor), bakır *follis* ve küçük mikratlarda gümüş *miliaresion*. Calabria'da, Konstantinopolis *folleis*'i bulunsa da, uygulamadaki antlaşmalarda tasdik edilen tek para, *tarin*di, İtalya'da bu ad, Ifrikkiye ve Sicilya'da basılıp, Amalfi ve Napoli'de de dolaşımda olan ve hatta 1030'larda Capitanate'ye de sızan *dinar*ın çeyreği *rubai*ye veriliyordu. Tarin seli, muhtemelen Ifrikiyye'deki hilal işgali sonucu, XI. yüzyılın ortasında bir anda durdu ve Salerno ve Amalfi'deki darphaneler, paraların pek kısa sürede devalüe olacak taklitlerini basmayı sürdürdüler [Martin, 1213, s. 190-202]. Rum nüfuslu Calabria'nın, İmparatorluk'la Adriatik'in öte yanıyla düzenli ticari ilişkiler sürdüren Latin Puglia'ya oranla daha az bütünleşmiş olduğunu görüyoruz.

Buna karşılık, VI. yüzyıldan itibaren İmparatorluğun çerçevesini neredeyse hiç terk etmemiş Calabria, Benevento Prensliği tarafından kopartılan Puglia'ya nazaran, İmparatorluğun genel modeline daha uygun bir toplum barındırmıştır.

Langobardia Teması'nda VII. yüzyılda birçok piskoposluk yok olmuştur [Martin, 1216, s. 293-301]. Kalanların Lombard Prensliklerinde (özellikle de prensine bağlı olan) özel Kilise rejimi baki olduğu ölçüde, daha da az kaynağı vardı. Bunun dışında, Lombard Puglia'da VIII. ve IX. yüzyıllarda önemli bir aristokrasi yok gibi görünür; tanınan önemli mülk sahipleri Benevento Prensi ve Prensliğin batısındaki keşişhanelerdir: Monte Cassino, S. Vincenzo al Volturno, S. Sofia de Benevento. Fetih ânında, İmparatorluk yetkilileri bu keşişhanelerin Puglia'daki mülklerini onayladılar; ancak bunlardan faydalanamadılar: S. Vicenzo Araplar tarafından 881'de, Monte Cassino (Ayasofya'ya bağlı olan) 883'te yıkıldı. Ayrıca, çevredeki mülklerini de geçici olarak terk etmek zorunda kaldılar. Keşişhaneler X. yüzyılda restore edildi (sadece Monte Cassino 950 civarı); ancak çevreleri artık aynı değildi. Siyasi erk prensliklere bölünmüştü ve üzerinde kamu hukuku uyguladıkları sağlam senyörlüklerle donatılmışlardı. Restorasyonlarına da Puglia'da yeni terk edişler –üstelik bu kez tam olarak– eşlik ediyordu. Bu evrim Bizans Langobardia'sının büyük mülk sahipliğini neredeyse hiç bilmemesi sonucunu getirdi. Büyük zenginlik örnekleri burada pek seyrekti ve devlet tarafından verilen imtiyazlara bağlıydı. 999'da, Khristoforos Bokhomakhe adlı biri *kharistike* olarak önemli Rum manastırı Tarento'daki S. Pietro Imperiale'yi almıştı [Martin, 1216, s. 662]; XI. yüzyılın ortasında, Bari yargıcı Byzantios biri kendisine katepan tarafından verilmiş iki küçük köy sahibiydi. 1010'da, çok sonraları Latinceye tercüme edilmiş bir Rum *sigillion*'una göre, Oria Katedrali'nin (o zaman Birindisi'ninkinin yerine geçen makam) *vaxalli*, yani parekleri vardı. Puglia böylece, tesadüf eseri, Makedonyalı imparatorlar tarafından yasamada ifade edilen anakronik ideali gerçekleştirmiş oluyordu. Zaten, Norman döneminde, Batı senyörlüğü burada kök salmakta zorlanır ve özgün bir biçim benimsemek zorunda kalırdı.

Calabria konusundaki kaynaklar az ama özdür. Başlıcaları XI. yüzyıl ortasında derlenmiş Reggio Metropolü *brebion*'undan gelir. Bu Kilise, mevcudiyetini hep sürdürmüş ve bunun dışında Bizans kanon hukukuna göre, birçok manastır kontrol etmiş, devasa bir gayrimenkul servet sahibi olmuştur: 281 beylik arazi (*proasteia*), 7 vergiden muaf mahalli idare, başka farklı mülkler (özellikle üzerlerinde ipekböcekleri yetiştirilen dutluklar). Aynı dönemde, Oppido'nun yepyeni katedralinin, başka laik mülk sahipleri gibi, daha o zaman birçok kırsal mahalli idarede mülkleri vardı. XI. yüzyıl ortası Calabria'sı belgelerinden ortaya konan

tablo, bu dönemde imparator novellerinde yadsınan duruma tekabül ediyordu [Lemerle, 553]. Norman hâkimiyeti altında, Batı tipi senyörlük Bizans büyük toprak sahipliğinin yerini almakta hiç de zorlanmamıştı: Senyörler, Yunanca *athropoi*, *bellanoi* (köylüler), hatta bazen *paroikoi* adı verilen resmî listelerde sıralanmış, bağımlı köylüler tarafından işlenen büyük toprak rezervlerine sahipti [Martin, 1232, s. 487-522: s. 507-509]. Bu insanların Bizans büyük toprak sahipleri nezdinde benzer bir yer tutan pareklerin (*paroikoi*) ardılları olduğu bizce aşikârdır.

De administrando imperio'da takdim edilen iki stratejin sadece ayrı değil, son derece farklı ve İmparatorluk'la bağları tamamen aynı olmayan iki bölge idare ettiğini görüyoruz: Rum Calabria Konstantinopolis'e rit hukuku ve toplumsal dönüşüm ile yakındı; ancak Arap paraları kullanıyor ve İmparatorluk merkezinden uzaklığı onu daha özerk kılıyordu. Lombard Puglia'nın hukuki ve dinî özgünlüğü tamamen tanınıyor, hem daha az farklı toplumsal yapısına rağmen ya da sayesinde, merkezî erk tarafından elinde daha iyi tutuluyor ve ekonomik olarak İmparatorluğun geri kalanıyla daha iyi bütünleşiyordu.

Yetkililer hiçbir zaman bir Rum nüfus olsun diye çalışmadılarsa da bu nüfus, bir anda gelişen isyanlara (1009'da Barili Mel'inki gibi) rağmen İmparatorluğa ait olmayı genellikle iyi kabullenen Latinler aleyhine, kendiliğinden yerleşti [Gay, 1203, s. 399-413]: Troia ve Acerenza'nın Latin Piskoposları 1041'de Normanlara karşı savaşan İmparatorluk ordusunda can verdiler [Martin, 1217, s. 625]. Mel'in oğlu, bir zamanlar kendisi de isyancı olan Argyros, sonunda 1050'de, "İtalya, Calabria, Sicilya ve de Paflagonya Dükü" sıfatıyla (belki de bu bölgede basitçe adlandırılmıştı) ilerleyen Normanların fethinden kurtarabildiğini kurtarmayla görevlendirildi [Falkenhausen, 1199, s. 59-62; Martin, 1216, s. 704]; İmparatorluk idaresinde üst seviyede hizmet etmiş pek istisnai Lombardlardandı. Son olarak, Norman feodalizmi en kolay Rum Calabria'da kök salmıştır. Ancak, yine bu bölge önce Sicilya Kontu, sonra da Kralı'na Bizans'tan ödünç alınmış birtakım özellikler hediye etmiştir. Bununla birlikte, İmparatorluk mirasının özü iki bölgeye özgüdür ve İtalya'nın geri kalanından onları ayırır: Toprağın işlenme tarzı ve insan yerleşimi şeklinden bahsediyoruz; yeni yaşam alanlarının oluşturulması Norman döneminde de devam etti –özellikle de ovalık bölgelerde– elbette farklı şekillerde olmakla birlikte ağın temeli Bizanslı kaldı.

SONUÇ

Bizans mevcudiyeti İtalya'nın farklı bölgelerine, VI. ve XI. yüzyıllar arasında farklı anlarda dokundu. Dolayısıyla bıraktığı izler de değişkendir. Venedik, Napoli, Amalfi uzun süre İmparatorluğa ait olduklarını iddia ettiler; ancak ondan miras kalan kurumlar (Roma ve

Ravenna'dakiler gibi) VIII. yüzyıl başından kalmadır. Puglia ve Calabria farklı izlere maruz kaldılar, zira demografik büyümenin yeni bir insan yerleşim ağı kurulmasına izin verdiği bir dönemde İmparatorluğa aittiler: İmparatorun etkisi bu bölgelerin beşeri coğrafyasında daimi oldu. Sicilya'ya gelince, *dar-ül* İslamda geçirdiği iki yüzyıl ona özgün bir fizyonomi kazandırdı.

Exharkhlık döneminin en önemli miraslarından biri, Bizans bölgelerini Lombard İtalya'dan ayıran Roma hukukunun korunması oldu. Geç Ortaçağ'da, o hâlâ Güney'de, Napoli ve Amalfi ona sadıktı, Calabria ve Salento'nun Helenofon bölgeleri de X. yüzyılda Bizans hukukunu benimsemiş, kendilerini ülkenin Lombard gelenekten gelen bölgelerinden ayırmışlardı. Oysa, Roma hukukunda, Bizans hukukunda olduğu gibi, kadının konumu Lombard hukukunda olduğundan çok daha az değersizdi, aile dayanışması daha iyi kurulmuştu. Langobardia/İtalya tam tersine, Lombard hukukunun bilhassa tavizsiz bir uygulamasını muhafaza etmişti. Exarkhlığa bağlı olmuş olan topraklar özgün bir isimlendirme uygulaması ile ayrılır: Hıristiyan isimleri büyük ölçüde hâkimdir; aynı düşünce tarzı Rum Calabria için geçerlidir ve Langobardia'da bile, Hıristiyan isimler Lombard ve Roman isimlerle yarış hâlindedir. Diğer şey, Rum kültürüdür: Helence konuşan nüfus kilise ve yargı alanlarında İmparatorluğun hâkimiyetinden faydalanmışsa da, mevcudiyetleri ve yayılmalarını İmparatorluk idaresine borçlu değillerdir; bunun dışında kültürel etkileri Latin halklar arasında pek zayıftır.

Son olarak, bütüne baktığımızda, İtalya Batı'nın "barbar" bir krallığın yetkesine tamamen teslim olmadığı tek yeridir; İmparatorluk kurumlarının Lombard Krallıkları ve sonra da Sicilya'daki Norman Krallığı üzerinde dolaylı, ancak kuşkuya mahal bırakmayacak bir etkisi olmuştur.

Genel Sonuç

Konstantinopolis'in 1204'teki düşüşü eşi benzeri yaşanmamış bir kriz başlattı. Kuşkusuz, daha Herakleios'un Şubat 641'deki ölümünde bile, İmparatorluk, ilerlemesini kimsenin engelleyemeyeceğe benzediği Araplara karşı dev yenilgiler almıştı. Bununla birlikte, pek büyük topraklarının kesilip alınması ve toplumun askerleşmesi pahasına, imparatorlar güç dengesini yeniden kurmayı ve finansal kaynaklar bulmayı başarmıştı. İmparatorluğu, başkentini kurtarıp, yeniden Küçük Asya merkezli yaptılar. 1204'te, fatihlerin Hıristiyan olması Rumların zenginliği ile Frankların savaşkanlığını birleştiren bir devlet olasılığına kapı açıyordu. Başkentin kaybı, bu şehir iktidarın hem gerçek hem de sembolik kaynakları barındırdığı ölçüde Bizans uygarlığının varlığını tehdit ediyordu.

Bu iki kriz zamanını ayıran bu beş buçuk yüzyılı, Aydınlanma Devri tarihçileri Voltaire, Montesquieu veya Gibbon'un önerdiği üzere, uzun bir çöküş olarak değerlendirmekten daha yanlış bir şey olamaz. Tarihçi, aslında, P. Lemerle'in sözleriyle, "görünür hareketsizlik altında yatan değişiklikleri, görünüşteki devamlılık altındaki adaptasyon yeteneğini ayırt etmeye duyarlı olmalıdır" [631, s. 312]. Gerçekte, hiç değişmiyora benzeyen resmî söylemi Yeni Roma'nın imparatorlarının evrensel iktidarını yüceltmeye devam ediyorlardı, Bizans İmparatorluğu şaşırtıcı bir hayatta kalma kapasitesi ve ordularının dğzeninden, vergi konusuna veya komşularıyla ilişkilerine kadar, büyük bir koşullara uyum sağlama kabiliyetine sahip olduğunu kanıtladı. Böylece, son derece pragmatik hareketler, kısmen sürekliliği vurgulayan İmparatorluk retoriği tarafından, kısmen de olsa maskeleniyordu.

İmparatorluk, VI.-VIII. yüzyıllarda dönüşerek, sonra da VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yeni ve kalıcı bir dinamiği yeniden yakalayarak, biraz rötarla da olsa, Hıristiyan Avrupa'nın geri kalanının evrimini, birtakım özgüllüklerini de saklayarak izledi. Her ne kadar az nüfuslu olsa da, iktidar sembollerince zengin ve geniş topraklara vergi salma niteliğine sahip bir başkentin korunuşu, Bizanslı imparatorlara, Karolenj ve hatta Otton imparator mevkidaşları üzerinde kesin bir avantaj sağlıyordu. Buna karşın, iki yüzyıl boyunca, çok daha fazla vergi kaynağı

olan önce Şam sonra Bağdat Halifeleri karşısında elleri kolları bağlandı, ancak, Müslüman İmparatorluk süratle güçlü özerklikler (Afrika, Mısır, İran en belirgin örneklerdir sadece) tarafından zaafiyete uğradı. Bizans Devleti Avrupa'nın geri kalanı gibi, ancak 750 civarında sona eren güçlü bir nüfus kriziyle karşı karşıya kaldı, bunu yavaş, zayıf ancak düzenli bir büyüme süreci izlediki XII. yüzyılda, en verimli Bizans kırsalına Batı ovalarında eşi benzeri görülmeyen bir refahı getirdi. Aynı şekilde, Doğu'da kentlerin kayboluşu biraz daha geç ancak olağanüstü şekilde gerçekleşti. Şehirlerin bölgelere göre ritmi değişen yeniden doğuşu – başkente en yakın olanlar en hızlı nüfusu artanlardı– Latin, özellikle de İtalyan Akdeniz dünyasındaki şehir yenileşmesi ile çağdaştı.

Görünüşte pek farklı olan, siyasi ve toplumsal yapılar, Latinlerde yerel senyörler çoğunlukla hükümran ile tebası arasına yerleşiyorlardı, yadsınamaz şekilde Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi Basileius'a itaat mecburiyeti olduğundan, aslında pek de farklı değillerdi. İmparator, İmparatorluğunun vilayetlerini ancak yerel elitle müzakere ederek ellerinde tutabiliyordu, kalanının Rum veya yerli olması pek de önemli değildi. Kuşkusuz, hükümran ile başlıca aileleri bağlayan resmî bir antlaşma yoktu, ancak imparator kendilerine düşen *rogai*si ile yüksek makamlar dağıtarak onların bağlılığını finansal olarak alıyordu. Sınıra yakın bölgelerdeki taşralılar (İtalya, Kafkaslar) arasında, bağlılığın kolayca düşmana kayabileceği yerlerde, yüksek makam dağıtımının bu denli cömert olması bir tesadüf değildi. Kuşkusuz, vergi kaynaklarının bolluğu –karanlık denen yüzyıllar boyunca düzeyleri tartışma konusu kalsa da– *Basileius*'a liberal bir siyaset izleme olanağı vermiştir.

Kültür alanında, Hıristiyanlığın iki yanı arasındaki görüş ayrılıkları, daha da artmıştır, zira Latince, İmparatorluk'ta, Afrika ve Exarkhlığın kaybından sonra artık hiç bilinmemeye başlamış, Yunanca da Batı'da büyük çapta unutulmuştur. Ayrıca, belki kadınsı ve düzenbaz Rumlara karşı açgözlü ve kaba Latinler gibi karşılıklı basmakalıplardan çok, karşılıklı kültürler konsundaki anlayışsızlık, Bizans ve Latinleri ayıran hendeği derinleştirmiştir. Anlaşmazlık dinî konuda, *in Trullo* Konsilinde belirlenen kanon hukuku kadar, uygulama ve İkonoklazmanın bitişinden sonra, dogma konusundaki pek nadir noktalarda ortaya çıkmıştır. Geleneğe daha bağlı ve daha muhafazakâr olan Rumlar, Latin Hıristiyanlığının VIII. ve XII. yüzyıllar arasında geçirdiği derin değişimleri tamamen algılayamadı.

XII. yüzyılda, Maneul Komnenos zamanında, Bizans İmparatorluğu, Araplara karşı en iyi askerlerinin yetiştiği Anadolu Platosu'nun kaybıyla zaafiyete uğramış olsa da, Avrupa konserindeki yerini, dikkate değer bir askeri ve diplomatik çaba pahasına da olsa, mükemmelen korumuştu. Manuel zamanının tüm büyük hükümdarları, Plantagenet, Capetien,

Alman İmparatoru; Roma Papası'yla bir ittifak kurmaya yakındı; ajanları veya altınıyla, birçok İtalyan şehrinde taraftarlar besliyordu; Balkanların hâkimiydi ve Rus Prenslerin kaderiyle ilgiliydi; son olarak Müslüman Devletlerin tepkisiyle batma tehlikesinde olan Kutsal Topraklar Latinlerinin umudu olmuştu. İtalyan tacirlerinin tarım artıkdeğeri ihracatı yaparak zenginleşmekten son derece mutlu olan bir kısım aristokratın desteğiyle refaha kavuştuğunu da unutmayalım. En tehlikelilerinin özerklik kalkışmaları olduğu zayıflık unsurları zamanla gün yüzüne çıktı. Latinlerle ilişkiler, özellikle de Konstantinopolis'te, iki topluluğun da güvenini zedeleyen gerilim anları yaşadı. Manuel'in ardından gelen yeteneği ondan daha kıt *Basileius*lar, bu zorlukları aşamadı, ancak 1204 çöküşünün önüne geçilmez olduğunu savlamak, fazla ileri gitmek olur.

Sözlük

akheiropoieta	"İnsan elinden çıkmamış", yani mucizevî bir kaynağı olan tasvir.
allelengyon	Alım önceliği hakkından faydalanmayan zengin mülk sahiplerine her şeyini kaybeden fakir komşularıyla dayanışma için uygulanan emlak vergisi.
anafor	Ökaristik dua metni.
annone	Sadece, maaşlarının bir bölümü annone'den oluşan sivil ve asker memurlara mahsus erzak, özellikle de buğday dağıtımı.
apostazi	Esas dinini bir başkası için değiştirme; apostazihem Müslüman hem de Hıristiyanlarda ölüm cezası gerektiren bir suçtu.
arkhonların arkhonu	Bazı Ermeni beylerin onlara İmparatorluğun tanıdığı önceliği göstermek için aldıkları sıfat.
autokrator	Birçok *basileis* mevcutken gerçek iktidarı elinde tutan imparator.
autourgeion	Yatırım gerektirmeksizin getirisi olan, örneğin ekilmeyen otlak gibimülklere verilen ad.
Basileu (çoğ: *basileis*)	İlke olarak Romalıların imparatoruna mahsus olsa da bazen Latin ve Bulgar egemenlerle paylaşılan unvan.
bema	Kilisede altarın (kilise mihrabı) bulunduğu koro ve rahiplerin yeri (chancel), daha sonra ikonostasis (ikona duvarı) engeliyle sınırlandırılmış bölüm. Ancak yüksek mevkideki ruhbanın, mesin bazı özel anlarında da imparatorun buraya giriş hakkı vardır.
cihat	Müslüman müminin kendi üzerinde İslam kurallarına göre yaşamak için gösterdiği çaba. Başka mecburiyetlerin yanı sıra *cihat* İslamın, zorlama da dahil olmak üzere yayılması ki buradan kutsal savaş mânâsı da gelir.
çileci(askete)	Tövbeler ve manevi alıştırmalarla, ruhu bedenden özgürleştirerek tamamen Tanrı'ya adamayı

	amaçlayan kişi. Doğu'da çilecilik bazen gösterişli biçimler alarak bir stilit (sütun) üzerinde veya bir ağaç içinde (dendrit) yaşama dönüşmüştür.
halife	Muhammed'in ardılı, Müslüman topluluğun hem dinî hem siyasi lideri.
kanon	Konsil kararlarına dayanan kural.
katepan (os)	Dük eşiti bir subay.
katholikos	Bazı Hıristiyan dinî azınlıkların, Ermenilerin, Nasturilerin, liderinin aldığı kiliseye değgin unvan.
chancel (koro yeri)	Rahiplere mahsus olup, laiklere (imparator hariç) yasak olan ana sunağı (kutsal oda) sınırlayan bariyer. Giderek yükselerek ana sunağı bütün bütüne kapattı ve ikonlarla yeniden bezendi ki güncel adı olan ikonostasis de buradan gelir.
cubiculum	Girişi sadece hadımlara mahsus imparator odası.
kharisticariat	Bir manastırın şartlı bağışı bkz. s. 340.
khorion	Ortaçağda, aynı zamanda bir vergi kaynağı olan köy.
khrisma	*Labarum*'a işlenmiş, X ortasında birleşen X ve R [İsa'nın isminin baş harfleri (Xristos –ç.n.)] harfleri.
khyrsobullon	İmparatorluk mühürdarlığı tarafından basılan en törensel belge. Kırmızı mürekkeple imparatorun şahsen tarih atılıp, imzalanmış, altın bir damga (veya adıyla) mühürlenmiştir.
kommerkiarios	Ticari alışverişler üzerinden vergi alma yetkisine sahip, dönemine göre, memur veya özel kişi.
küratör	Şahsi veya kamuya ait bir beylik arazinin yöneticisi. Bazıları tüm bir vilayeti kapsaya kamu arazisi üzerinde yetki sahibiydi.
kurialler	Erken Bizans döneminde kent konseyi üyeleri.
demes	Hipodromda bir araya resmî araba yarışlarını izlemek için gelir ve esasen dört renkten –Mavi, Yeşil,Beyaz ve Kırmızılar– oluşurdu, ancak sadece ilk ikisi ehemmiyet taşıyordu. VII. yüzyıldan sonra, demes sınırlandı ve sadece Konstantinopolis törenlerinde bir rol aldılar.
despot	Öncelikle imparatoru tanımlardı, sonra XII. yüzyılda 1204'e kadar, saray hiyerarşisinin en üst mertebeli sıfatı oldu.
dioikesis	Bir vikarios tarafından yönetilen, birçok vilayeti

	birleştiren geniş toprak alt grubu, VII. yüzyılda ortadan kalkmıştır. Daha sonra, Batı'da bir piskoposluğun etki alanı için kullanıldı.
diptik	Hıristiyan ayinlerinde, piskoposların, martirlerin ve dinî takvimde anılan her kişinin adının kaydedilmiş olduğu belge.
domestikos	Muhafızlar (Scholes), Nöbetçiler (Excubites) ve Becerikliler (Hicanates) gibi bazı Konstantinopolis *tagmata*'sının yöneticisi.
doulos	(Latince, *servus*). Kelime anlamı: köle, ancak bu sadık bir hizmetkâr için kullanılan onore edici bir anlam yüklüdür: İmparator İsa'nın *doulos*'uydu; yüksek bir memur ise imparatorun *doulos*'u.
drongarios	Bir deniz birliği yöneten komutan.
düalist	Dünyada iyilik ve kötülük ilkelerinin birbiriyle zıtlaşması algısına dayanan bir dinî kavram. Maniciler, Pavlosçular ve Bogomiller bu kategoriye girer.
dük	Bir askerî birlik veya askerî bölgeyi yöneten subay.
dynatos	"Muktedir", yani, bir avantaj elde etmek için arkadaşlık ağları harekete geçirme yeteneği olan *dynasteia* uygulamaya kadir kişi.
ekonomi	Bir kuralın şartlar nedeniyle anlık ihlal edilmesi, Hıristiyan halk için gerekliyse izin verilirdi.
emir	Müslümanlarda askerî lider.
enkolpion	İçinde rölik olan, boyuna asılan kolye ucu.
eparkh	Konstantinopolis Valisi, *bkz. s. 263-264.*
episkeptites	*Episkepseis*'ten gelen gelirlerin toplanma ve yönetiminden sorumlu memurlar.
hadım	Hadımların kullanılması geç Antikçağ'da başlayıp XI. yüzyıla dek devam etmiştir. Önce preposit tarafından yönetilen *cubiculum*'da hizmet etmiş ve sarayda hükümdarla içlidışlı olmaları sebebiyle önemli bir yer elde etmişlerdir.
Exarkhlık	Afrika ve İtalya'da (Ravenna) sivil ve askerî yetkileri toplayan bir Exarkh tarafından yönetilen bölgeler.
nöbetçiler (excubites)	VIII. yüzyılda kurulan bir imparator muhafızları alayı.
erguvani	İmparatorlara mahsus, koyu kırmızı renk. En iyi kalitesi, Tyr yakınlarında veya Peloponnessos

açıklarında bulunan dikenli salyangoz isimli bir deniz kabuklusundan elde edilirdi. Tek bir mantoyu boyamak için 12.000 kabuklu gerekirdi.

exkousseria Vergi muafiyeti, bkz. s. 131-132.

federeler Roma ordusundan olmayan, ancak yanında bir anlaşma (*foedus*) gereği savaşan yedek barbar kuvvetleri.

filioque Batı'da, bazı teologlar Kutsal Ruh'un Baba ve *Oğul*'dan geldiğini kabul etmiş, bu formül daha sonra (XI. yy.) Papalık tarafından kabul edilmiştir. Kutsal Ruh'un Baba'dan Oğul aracılığıyla geçtiğini kabul eden Grekler, I. Konstantinopolis Konsilinde (381) bunu reddetmişlerdir.

gazi Kutsal savaş yolunda savaşan, ancak çoğunlukla sadece ganimet elde etmek isteyen Müslüman savaşçı.

gyrovagues Bir manastırdan diğerine, hiçbirine bağlı olmaksızın dolaşan keşiş.

higoumenos (Keşişlerin "rehberi"), bir manastırın şefi.

horos Bir konsilden çıkan dogmatik tanım. hyperperionDevalüe olan *nomisma*'nın yerine I. Alexios Komnenos tarafından çıkartılan 4,45 g ancak (24 yerine) 20,4 karat Bizans altın parası.

İkonoklast Tasvir kırıcı, bkz. s. 358-359.

ikonodül Tasvir hizmetkârı.

kastron Latince *castrum*'dan, tüm tahkim edilmiş yerleşimleri betimlemek için kullanılır, askerî kamp ise *fossaton* veya *kharaks* olarak adlandırılırdı.

kekolumena Üretim tekeli imparatorun atölyelerine mahsus olup, satışı yasak olan lüks ürünler (bilhassa erguvan rengi ipekliler).

kağan Geleneksel olarak göçer halkların şefine verilen isim: Avarların Kağanı, Hazarların Kağanı, Bulgarlar, Ruslar...

klasma En az otuz senedir vergi getirmeyen, dolayısıyla vergi komününden ayrılmış, terk edilmiş topraklar. Hazine tarafından satılma ya da yalnızca onun tarafından kullanım hakkı vardı.

krites Tema veya merkezî yönetim yargıcı.

yakubî Suriye monofizitlerine verilen isim.

labarum Konstantinos'tan beri üzerinde khresimon olan Roma sancağı.

logariaste Kelime anlamıyla "muhasebeci".

logothetes	Konstantinopolis'in büyük dairelerinden birinin başı.
magister	XI. yüzyıl başına dek çok yüksek olan ve bu nedenle ancak imparatorun çok yakınları –bazen akrabaları– tarafından doldurulan makam.
manicilik	IV. yüzyılda Hıristiyanlıkla yarışacak kadar popüler olan düalist din.
magadük	Merkezî donanmanın şefi.
melkitler	Müslüman hâkimiyetinde yaşayan Khalkedoncu Hıristiyanlar.
metoque	Bir manastıra bağlılık.
metropol	Bir vilayetin baş yeri. Piskoposu vilayetin diğer sitelerinin piskoposunun üzerinde yer alırdı ve bu nedenle metropolit adı verilirdi.
miliaresion	İlke olarak 1/12 *nomisma* ederinde bir gümüş para
mitaton	Yabancı tacirlerin konakladığı kervansaray; asker veya memurları misafir etmek zorunda olan mülk sahiplerine yüklenen yük.
modios	yüzölçümü (0,9 ha) ve de hacim (17 l) ölçüsü.
monotelitizm	İsa'da doğaların düalitesinin ötesinde tek bir "irade" tanıyan doktrin. Monoerejizm tek bir "enerji" tanır.
monofizisizm	İki doğa birbirine karışacak kadar İsa'nın birliği konusunda ısrar eden doktrin.
muhafızlar *(scholes)*	İmparatorluk sarayını koruyan elit birlik. Liderleri VIII. yüzyıldan itibaren, imparator yokken ordunun başına geçmeye başlamıştır.
nasturîlik	Kişinin birliğini kabul edemeyecek kadar İsa'nın iki doğasında ısrar eden doktrin.
nomisma	*(çoğul. nomismata)* veya *solidus*, bkz. s. 277-278.
novella	İmparator tarafından "yeni" çıkartılan kanun.
oikos	Aristokrat evi, ancak aynı zamanda kır veya şehir domaine (beylik mülk) yönetimi merkezi, bkz. s. 191-192.
pakton	Parek'in, aralarında ayrım yapmaksızın hem maliyeye borçlu olduğu vergi hem de mal sahibine ödemesi gereken kira borcu.
parakoimomene	İmparator odasının muhafızı, ilke olarak Komnenoslara kadar bir hadım olurdu.
parek	Büyük bir mülk sahibinin topraklarına bağlı köylü.

patrice	X. yüzyıla dek imparatorun yakın çevresine veya en yüksek memurlara ayrılmış yüksek makam. 1100'e doğru yok olana dek devamlı kan kaybetmiştir.
penetes	Zayıf, yani tüm nüfuz olanaklarından yoksun.
pentarşi	Kilise'nin beş patrikhane (Roma, Konstantinopolis, Antakya, İskenderiye, Kudüs) tarafından ortak yönetimi.
porfyrogennete	"Erguvana doğmuş", yani babasının imparator olduğu sırada doğan çocuk.
otosefal	Artık bir patrikhaneye bağlı olmaksızın özerk olan bir metropolitlik veya piskoposluğa verilen ad.
praktikon	*Vergisini belirlemek için bir yükümlünün mallarını tanımlayan mali bir belge.*
praefectura	Bir valinin emri altına verilmiş bir bölge veya daire: Doğu Praefectura'sı, Konstantinopolis Valisi (veya epark).
proasteion	*Chorion* dışındaki mülk beylik arazi.
pronoia	Bir vergi gelirinin tahsisi, bkz. s. 170-171.
proskynese	İmparator önünde yerlere kapanmak.
protostrator	Kelime anlamıyla seyis; Komnenos döneminde süvari başı olmuştur.
protovestiarios	Çoğunlukla hadım olup, imparatorun ve yakınlarının vestiyerinden sorumlu olurdu.
psykhika	Bağışçısının ruhunun kurtuluşunu sağlayacak dualar karşılığında vasiyetname ile bir kiliseye verilmiş mallar.
roga	Bir görev veya bir makam sahiplerine yıllık olarak verilen maaş.
Romania	Bizanslıların kendileri tarafından İmparatorluğa verilen isim, Doğu'da olduğu gibi Batı'da da başka halklar tarafından benimsenmiştir. Aynı şekilde Anadolu'da kurulan Türk Sultanlığı Rum Sultanlığı ismini almıştır.
sebaste	XI. yüzyılda yaratılan bir makam, Komnenoslar döneminde imparator ailesine mahsustu ve bazı yabancı prenslere de veriliyordu.
sekreton	Özellikle asekretis'in çalıştığı merkezî idare bürosu.
silention	Büyük Sarayda debdebeli tören, bu esnada silentiarios sessizlik sağlarken imparator da kararlarını

	açıklardı.
stavropegia	Yeni bir kilisenin inşa edileceği yere bir haç dikme hakkı. Bu hak bu kurumun ruhbanı üzerinde yetki hakkı ve kanonik vergiler elde etme hakkını barındırır.
strateia	(Latince, *militia*). Devlet için gerçekleştirilen tüm hizmetleri, sadece askerî hizmeti değil, içerir.
Strategos	Bir ordu birliği, sonra da tema yöneten general (bkz. s. 146-147).
Sultan	Müslümanlarda devlet gücünü elinde bulunduran kişi.
synax	Ökaristik (şükür ayini) buluşma.
sinod	Piskoposlar meclisi.
tagma	*(Çoğul. tagmata).* Merkezî ordu birliği, imparator muhafızları da dahil.
taktikon	Bizans sarayındaki öncelik haklarının sırasını betimleyen resmî belge.
taxis	Dünyanın değişmeyen düzeni, dünyevi dünyada bir *taktikon* ile betimlenir.
tema	Ordu birliği, sonra yönetim bölgesi, bkz. s. 150-151.
trachy	XI. ve XII. yüzyıllarda içbükey ve "kumlu" para.
typikon	Bir manastırın kuruluş belgesi.
Varangerler	II. Basileios tarafından kurulan saray muhafızı birliği. Esasen Ruslardan oluşsa da, sonra İngilizler ve Danimarkalılar onların yerine geçmiştir. Her zaman mevcut imparatora sadık olarak geçerlerdi.
zımmi	Veya "korunanlar". Vahiy'in bir bölümünü paylaşan "Kitap İnsanları" (Yahudi, Hıristiyan, Zerdüştler) özel bir vergi karşılığında, ibadet özgürlüklerini, kişisel özgürlüklerini ve mallarından istifade hakkını ellerinde tutarlardı.
yağla ovma	Yeni David, imparator, Efendi'nin yağla ovulmuşudur Yun. Gr. *khristos*).

Konstantinopolis İmparatorları Listesi

III. Konstantinos Herakleios	641
Heraklonas (Herakleios) Konstantinos	641
II. Konstas (Konstantinos Herakleios)	641-668
IV. Konstas	668-685
II. İustinianos	685-695
Leontios	695-698
III. Tiberios Apsimar	698-705
II. İustinianos (ikinci kez)	705-711
Filippikos Bardenes	711-713
II. Anastasios Artemios	713-715
III. Theodosios	715-717
İsaurialı III. Leon	717-741
V. Konstantinos	741-775
İrene	797-802
I. Nikeforos	802-811
Staurakios	811
I. Mihael Rhangabe	811-813
V. Ermeni Leon	813-820
II. Amoriyalı Mihael	820-829
Thefilos	829-842
III. Mihael	842-867
I. Makedonyalı Baseileios	867-886
VI. Bilge Leon	886-912
Alexandros	912-913
VII. Konstantinos Porfyrogennetos	913-959
I. Romanos Lekapenos	920-944
eş imparator	
II. Romanos Porfyrogennetos	959-963
II. Basileios	963-1025
II. Nikeforos Fokas	963-969
eş imparator	

I. İoannes Tzimiskes	963-969
eş imparator	
VIII. Konstantinos Porfyrogennetos	1025-1028
III. Romanos Argyros	1028-1034
IV. Paflagonyalı Mihael	1034-1041
V. Mihael Kalafates	1041-1042
Zoe Porfyrogennete	1042
IX. Konstantinos Monomakos	1042-1055
Theodora Porfyrogennete	1055-1056
VI. Mihael Bringas	1056-1057
I. İsaakios Komnenos	1057-1059
X. Konstantinos Dukas	1059-1067
VII. Mihael Dukas	1067-1078
IV. Romanos Diogenes	1068-1071
eş imparator	
III. Nikeforos Botaneiates	1078-1081
I. Alexios Komnenos	1081-1118
II. İoannes Komnenos	1118-1143
I. Manuel Komnenos	1143-1180
II. Alexios Komnenos	1180-1183
I. Andronikos Komnenos	1183-1185
II. İsaakios Angelos (ikinci kez)	1185-1195
III. Alexios Komnenos	1195-1203
II. İsaakios Angelos (ikinci kez)	1203-1204
IV. Alexios Angelos	1203-1204
eş imparator	
V. Alexios Mourtzopulos	1204

Konstantinopolis Patrikleri Listesi

IV. İoannes, Perhizci	582-595
Kyriakos	595-606
I. Thomas	607-610
I. Sergios	610-638
I. Pyrrhos (1)	638-641
II. Pavlos	641-653
I. Pyrrhus (2. Patrikliği)	654
Petros	654-666
II. Thomas	667-669
V. İoannes	669-675
I. Konstantinos	675-677
I. Theodoros (1)	677-679
I. Georgios	679-686
III. Pavlos	688-694
I. Kallinikos	694-706
Kyrrhos	706-712
VI. İoannes	712-715
I. Germanos	715-730
Anastasios	730-754
II. Konstantinos	754-766
I. Niketas	766-780
IV. Pavlos	780-784
Tarasios	784-806
I. Nikeforos	806-815
Theodotos Melissenos Kassiteras	815-821
I. Antonios Kassimatas	821-837
VII. İoannes Grammatikos	837-843
I. Methodios	843-847
I. İgnatios (1)	847-858
Fotios (1)	858-867
I. İgnatios (2)	867-877
Fotios (2)	877-886
I. Stefanos	886-893
II. Antonios Kauleas	893-901
I. Nikolas Mystikos (2)	912-925
I. Euthymos	907-912
II. Stefanos	925-927
Triphon	927-931
Theofilaktos	933-956
Polyeuktos	956-970
I. Basileos Skamandrenos	970-974
III. Antonios Stoudios	974-979
II. Nikolas Khrisoberges	980-992
II. Sisinnios	996-998
II. Sergios	1011-1019
Eusthatios	1019-1025
Alexios Stoudios	1025-1043
I. Mihail Keroularios	1043-1059
III. Konstantinos Leikhoudes	1059-1063
VIII. İoannes Ksifilinos	1064-1075
I. Kosmas	1075-1081
Eustratios Garidas	1081-1084
III. Nikolas Grammatikos	1084-1111
IX. İoannes Agapetos	1111-1134
Leon Stypes	1134-1143
II. Mihail Kourkouas	1143-1146

II. Kosmas Attikos 1146-1147
IV. Nikolas Mouzalon 1147-1151
II. Theodotos (1) 1151-1152
Neofitos 1153-1154
II. Theodotos (2) 1153-1154
IV. Konstantinos Hliarenos 1154-1157
Lukas Khrysoberges 1157-1170
Ankhialoslu III. Mihail 1170-1178
Khariton Eugeniotes 1178-1179
Theodosios Boradiotes 1179-1183
II. Basileos Kamateros 1183-1186
II. Niketas Mountanes 1186-1189
Kudüslü Dositheos (1) 1189
Leontios Theotokites 1189
Kudüslü Dositheos (2) 1189-1191
II. Georgios Ksifilinos 1191-1198
X. İoannes Kamateros 1198-1206

Kaynakça

JVC 1'de ele aldığımız kaynakça enstrümanlarını sistematik olarak tekrar almayacağız. Online siteler ve kütüphaneler için, Fransız ve yabancı başka Bizans sitelerine bağantılar içeren başlıca Fransız sitesininin adresini hatırlatarak buraya gönderme yapalım: http:/www.college-de-france/chaires/chaire 23

Aynı şekilde *NC* 1'e, sözlükler, ansiklopediler ve edebî tarihler listesi için gönderme yapıyoruz.

TOPOGRAFYA

[1] TALBERT R. (Der.), *Barrington Atlas of the Greek and Roman World,* Princeton, 2000 (1/500.000 ve 1/1.000.000 mükemmel bir harita).

[2] Tabula Imperii Byzantini, Vienne, 1976 (arkeoloji veya metinler sayesinde bilinen sitlerin koleksiyonu, 1/800.000 mükemmel haritalar; çıkan ciltler Kuzey Ege, Hellada, Thessalia, Kapadokya, Nikopolis ve Kefalonia, Galatia, Lykaonia, Kilikya, İsauria, Trakya, Firigya, Pisidia, Paflagonya ve Honoriada, Likya, Pamfilya'yı kapsar) *[TIB].*

[3] HALDON J., *The Palgrave Atlas of Byzantine History,* Basingstoke, 2005.

[4] RILEY SMITH J., *Atlas des croisades, Fransızca basımına önsöz ve yeniden okuma* M. BALARD tarafından, Paris, 1996.

[5] JEDIN H., LATOURETTE K. S., MARTIN J., *Atlas d'histoire de l'*Église. *Les églises chrétiennes hier et aujourd'hui,* Turnhout, 1990.

KAYNAKLAR

Bu başlık altında, söz konusu dönem için başlıca Bizans kaynakları toplanmıştır. Her bölümün başında gerekli olduğunda tamamlayıcı bilgiler verilmiştir.

Dağarcıklar

Yunanca, Latince ve Doğu dillerinde kaynaklar çoktur ve seçimleri de muhakkak ki keyfidir. Eğer varsa çeviriler, sistematik olarak belirtilmiştir. Bilgisayara aktarılan Thesaurus Linguae Graecae (TLG) eleştirel basımların yerine geçmese, hem kayıt edilen (sayısı günden güne artan) metinlerin hacmi hem de başvuru kolaylığı nedeniyle vazgeçilmez bir çalışma aracıdır. Eski bir dağarcığa da sahibiz, I. E. KARAYANNOPOULOS, G. WEISS'in, *Quellenkunde zur Geschkhte von Byzanz 324-1453*, Wiesbaden, 1982. Bu *Dictionnaire des auteurs grecs et latins de l'Antiquite et du Moyen Âge*, W. BUCHWALD, A. HOHLWEG, O. PRINZ'in son basımı ile tamamlanacaktır. J.-D. BERGER ve J. BILLEN tarafından çevrilip günümüze uyarlanmıştır. Önsöz J. BILLEN, Turnhout, 1991.

Koleksiyonlar

[6] Acta Sanctorum, collecta... a Sociis Bollandianis, 3. basım, Paris, 1863 sq. (Yunanca ve Latince hagiografik metinler; bazı basımları yenilenmemiştir) (AASS).

[7] *Acta Conciliorum Œcumenicorum*, (Der.) E. SCHWARTZ, Berlin, 1914-1940; J. STRAUB, 1970-1974.

[8] Athos Arşivleri, Athos manastırlarında muhafaza edilen arşivlerin yayınlanmasına 1945'te başlanmıştır ve halen devam etmektedir. Bugüne dek yirmi iki cilt yayınlanmıştır.

[9] *Bibliotheca Teubneriana* (Antikçağ ve Ortaçağ'ın Grek ve Latin yazarları koleksiyonu; çevirisiz) (Teubner).

[10] *Corpus Christianorum, series graeca*, Turnhout-Leuven, 1977 sq. (patristik metinler, çeviri yok) *(CCG)*.

[11] *Corpus Christianorum, Continuatio medievalis*, Turnhout, 1953 sq. (aynı not) *(CCCM)*.

[12] *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 1967 sq. (bazı serilerinde çeviri vardır) *(CFHB)*.

[13] *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, Paris, sonra Louvain, 1903 sq. (Doğu dillerinde zengin inceleme ve metinler, çeviri ile.) *(CSCO)*.

[14] *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn, 1828-1897 (Grek tarihçiler koleksiyonu, Latince çeviri ile, eskimiş, bazı basımları yenilenmemiş) *(CSHB* veya Bonn).

[15] MANSI J. D., *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, Florence-Venise, 1759-1798 (Yunanca ve Latince konsil kararları).

[16] MIGNE J.-P., *Patrologiae cursus completus, series graeca*, (Der.) J.-P. Migne, t. 1-161, Paris, 1857-1866 (en zengin patristik

metin basımı koleksiyonu, Latince çeviri ile; birçok anlatımcı kaynak Bonn *Corpus*'u metinlerinden faydalanır) *(PG)*.

[17] MIGNE J.-P., *Patrologiae cursus completus, series latina,* (Der.) J.-P. Migne, t. 1-221, Paris, 1844-1855 *(PL)*.

[18] *Monumenta Germaniae Historica,* Berlin, 1826 sq. (kısmen sayısal hâle getirilmiştir http://www.gallica.fr).

[19] *Patrologia orientalis,* (Der.) R. GRAMIN ve F. NAU, Paris, sonra Turnhout, 1903 sq. (Hıristiyan Doğu dillerinde metinler, çeviri ile) *(PO)*.

[20] RALLES G., POTLES A., *Syntagma ton theion kai hieron kanonon,* I-VI, 1852-1859 (Yunanca kanonik metinler).

[21] Hıristiyan kaynaklar, Lyon-Paris, 1941 sq. (çevrilmiş metinler ve notlar; Grek ve Latin, esas olarak patristik yazarlar; Aziz *Hayatları*; Kilise tarihçileri) (SC).

[22] *Studi e Testi,,* Città del Vaticano, 1900 sq.

[23] *Subsidia hagiogiaphica,* Bruxelles (hagiografya incelemeleri; hagiografya metin basımları).

BELGESEL KAYNAKLAR

DİPLOMASİ

[24] DOLGER F., KARAGIANNOPOULOS I. E., *Byzantinische Urkundenlehre,* Munich, 1968.

EPİGRAFYA

[25] ALLEN J. S., SEVCENKO I. (Der.), *Dumbarton Oaks Bibliographies, based on "Byzantinische Zeitschrift",* Series II, Cilt 1, *Epigraphy,* Washington DC, 1981.

[26] BERARD F. vb, *Guide de l'épigraphiste. Bibliographie choisie des épigraphies antiques et médiévales,* 3. basım, Paris, 2000 (başlıca çalışma aracı).

[27] FEISSEL D., Inscriptions chrétiennes et byzantines, Bulletin épigraphique (1987'den bu yana, her sene REG'de çıkan analitik kaynakça). Bu kronikler kullanışlı bir şekilde bir eserde buluşturuldu: D. FEISSEL, *Chroniques d'épigraphie byzantine, 1987-2004 (TM,* Monogr., 20), Paris, 2006.

COĞRAFİ VE İDARİ KAYNAKLAR

[28] OIKONOMIDES N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles,* Giriş, metin, çeviri ve yorum (Bizans Dünyası), Paris, 1972 (temel eser).

[29] DARROUZES J., *Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae,* eleştirel metin, giriş ve notlar, Paris, 1981.
[30] *Costantino Porfirogenito, De thematibus,* (Der.) A. PERTUSI, Cité du Vatican, 1952.
[31] *Constantine Porphyrogenetus, De administrando imperio,* (Der.) G. MORAVCSIK, İngilizce Çev. R. J. H. JENKINS *(CFHB,* 1), Washington, 1967.[2]

NÜMİZMATIK VE METROLOJİ

[32] BERTELE T., *Numismatique byzantine,* (Der.) G. MORRISSON, Wetteren, 1978 (Çok açık bir giriş).
[33] GRIERSON Ph., *Byzantine Coins,* Londres-Los Angeles, 1982.
[34] GRIERSON Ph. vb, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection,* II (602-717), III (717-1081), Washington DC, 1971-1973; HENDY M., TV (1081-1261), Washington, 1999 (çok geniş koleksiyon; çok zengin girişler).
[35] MORRISSON C, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque nationale,* Paris, 1970, Cilt 2 (açıklamalı katalog; kısa girişler).
[36] SCHILBACH E., *Byzantinische Metrologie,* Munich, 1970.
[37] SCHILBACH E., *Byzantinische metrologische Quellen,* Thessalonique, 1982.

SİGİLLOGRAFYA

[38] CHEYNET J.-Cl., L'usage des sceaux à Byzance, *Sceaux d'Orient et leur emploi. Ses Orientales,* 10, 1997, 23-40.
[39] CHEYNET J.-Cl., MORRISSON G., SEIBT W., *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig,* Paris, 1991.
[40] JORDANOV I., *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria,* Cilt 1: *Byzantine Seals with Geographical Names,* Sofia, 2003 (bkz. W. SEIBT, *BZ* 98/1, 2005, 129-133).
[41] LAURENT V., *Le Corpus des sceaux de l'Empire byzantin,* II: *L'administration centrale,* Paris, 1981; V, 1-3 : *L'Église,* Paris, 1963-1972 (bitmemiş).
[42] NESBITT J., OIKONOMIDES N, *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art,* 1-5, Washington, 1991-2005 (bölgeler üzerine öngörülen beş cilt çıkmıştır).
[43] SCHLUMBERGER G., *Sigillographie de l'Empire byzantin,* Paris, 1884 (eski ancak modern sigillografyanın temelini atmış).

[44] SEIBT W., *Die byzantinischen Bleisiegel in* Österreich, I, *Kaiserhof*, Vienne, 1978, II (en coll. avec Al. WASSILIOU ile işbirliği), *Zentral-und Provincialverwaltung*, Vienne, 2004.

[45] ZACOS G., VEGLERY A., Byzantine Lead Seals, I, Bale, 1972, Cilt 3.

[46] ZACOS G., Byzantine *Lead Seals*, (Der.) J. W. NESBITT, Berne, 1985.

KRONOLOJİ, KAYITLAR, PROSOPOGRAFYA

[47] GRUMEL V., *La chronologie*, Paris, 1958.

[48] DÖLGER F., *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, Cilt 5, Munich, 1924-1965, *2*. (Der.) P. WIRTH tarafından 1995'te (1025-1204) ve 2003'te A. MÜLLER, A. BEIHAMMER (867-1025) tarafından gözden geçirilip düzeltilmiş.

[49] *Prosopographie der mittel-byzantinischen Zeit*, nach Vorarbeiten F. WİNKELMANNS erstellt von R.-J. LILIE, Cl. LUDWIG, Th. PRATSCH, H. ROCHOW unter Mitarbeit von W. BRANDES, J. R. MARTINDALE, B. ZIELKE, Berlin-New York, 1998-2002.

[50] *The Prosopography of the Byzantine Empire*, 1: *641-867*, (Der.) J. MARTINDALE, Aldershot, 2001 (CD-rom).

[51] *Les Regestes des Actes du patriarcat de Constantinople*, Cilt I: *Les Actes des patriarches*, fas. 1: *Les Regestes de 381* à *715*, V. GRUMEL tarafından, gözden geçirilip düzeltilmiş 2. basım, Paris, 1972; fas. II ve III: *Les Regestes de 715* à *1206*, V. GRUMEL tarafından, 2. basım J. DARROUZES tarafından gözden geçirilip düzenlenmiş, Paris, 1989.

ANLATIMSAL KAYNAKLAR

Yunanca Kaynaklar

[52] *Theophanis Chronographia*, 1-2, (Der.) C. DE BOOR, Leipzig, 1883-1885. İngilizce çevirisi, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, translated with introd. and comment, by C. MANGO and Roger SCOTT, with the assistance of G. GREATREX, Oxford, 1997.

[53] *Nicephoros Patriarch of Constantinople Short History*, (Der.) C. MANGO *(CFHB*, 13), Washington DC, 1990.

[54] *Georgius Monachus Chronicon*, (Der.) G. DE BOOR (and P. WİRTH), Stuttgart, 1904, 1978[2].

[55] *Iosephi Genesii regum libri quattuor*, rec. A. LESMUELLER-WERNER ve I. THURN *(CFHB*, 4), Berlin, 1978.

[56] *Theophanes Continuatus*, (Der.) I. BEKKER *(CSHB)*, Bonn, 1838 (aynı cilt aynı zamanda Symeon Magistre, Georges Le Moine basımını içerir).

[57] *Leonis Diaconi Caloensis historiae libri decem*, (Der.) C. B. HASE *(CSHB)*, Bonn, 1828. İngilizce çevirisi: *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tent Century* Int., Çev. ve Açıklamalar A.-M. TALBOT ve D. F. SULLIVAN, Washington DC, 2005.

[58] *Ioannis Sclitzae Synopsis Historiarum*, (Der.) I. THURN *(CFHB*, 5), Berlin-New York, 1973. Fransızca çeviri B. FLUSIN ve notlar J.-Cl. CHEYNET, *Empereurs de Constantinople* (Réalités byzantines, 8), Paris, 2003.

[59] *Miguel Ataliates, Historia*, Introduction, edition, traducion y commentario de Im. PEREZ MARTIN, Madrid, 2002.

[60] Michel PSELLOS, *Chronogiaphie*, (Der.) E. RENAULD (Les Belles Lettres), Paris, 1967²; (Der.) S. IMPELIZZERI, Çev. S. RONGHEY, *Imperatori di Bisanzio: Michele Psello. Cronogrqfia*, Milan, 1984.

[61] *Nicephori Bryennii historiamm libri quattuor, Giriş, metin, çeviri ve notlar* P. GAUTIER *(CFHB*, 9), Bruxelles, 1975.

[62] ANNE COMNENE, *Alexiade*, (Der.) ve Çev. B. LEIB, Paris, 1967². Yeni basım (çevirisiz) *Annae Comnenae Alexias.* Pars prior. *Prolegomena et textus*, (Der.) D. R. REINSCH ve A KAMBYLIS *(CFHB*, 40/1), Berlin-New York, 2001.

[63] Kinnamos, *Épitom*è, (Der.) A. MEINEKE *(CSHB)*, Bonn, 1836. Fransızca çeviri: *Jean Kinnamos, Chronique*, J. ROSENBLUM, Paris, 1972.

[64] *Nicetae Choniatae Historia*, (Der.) I. A. VAN DIETEN *(CFHB*, 9), Berlin-New York, 1975. İngilizce Çev: H. J. MAGOULIAS, *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*, Detroit, 1984.

Arap Kaynakları

[65] *The History of al Tabarî* (Bibliotheca Persica), Cilt I-XXXVI (çeşitli çevirmenler), Albany, NY, 1989-1992.

[66] YAHYA D'ANTIOCHE I, E, III: *Histoire de Yahya ibn-Sa'id al-Antaki, Continuateur de Sa'id ibn-Bitriq*, (Der.) ve Çev., I. KRATCHOVSKY, A. VASILIEV, I-*PO*, 18, 1924, 700-833 ; II-*PO*, 23, 1932, 347-520; III – (Der.) I. KRATCHOVSKY, Fran. Çev. ve Açıklamalar Fr. MlCHEAU ve G. TROUPEAU, *PO*, 47, fas. 4, Turnhout, 1997.

Ermeni Kaynakları

[67] Ps. SEBEOS, *The Armenian History attributed to Sebeos,* Çev. ve açıklamalar R. W. THOMSON ; J. tarihi yorum HOWARD-JOHNSTON, Liverpool, 1999, 2 cilt.

[68] *Histoire d'Arménie,* Yohannes Drasxanakertci, giriş, çeviri ve notlar P. BOISSON-CHENORHOKIAN *(CSCO,* 605), Louvain, 2004.

[69] Étienne Asolik de Taron, *Histoire universelle,* Ermeniceden çeviri ve açıklamalar F. MACLER, Paris, 1917.

[70] *Aristakes de Lastivert, Récit des malheurs de la nation arménienne, Fransızca çeviri, giriş ve yorumlar* M. CANARD ve H. BERBERIAN, K. YUZBASHIAN (Bibliothèque de Byzantion, 5), Bruxelles, 1973 baskısı ve Rusça aslından.

[71] *Armenia and the Crusades Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa, original Ermeniceden* bir giriş ve yorum ile birlikte çeviren A. E. DOSTOURIAN, New York-Londres, 1993

Latin Kaynakları

[72] *Haçlı seferleri tarihçileri külliyatı, Batı tarihçileri,* Yazıtlar ve Edebiyat Kraliyet Akademisi'nin özeniyle basıldı *(RHC),* Paris, 1844'ten beri.

[73] GUILLAUME DE TYR, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum,* (Der.) R. B. C. HUYGENS *(CCCM,* 63A), Turnholt, 1986. Fransızca versiyon: *Guillaume de Tyr, Chronique du royaume franc de Jérusalem de 1095* à *1184, modern Fransızcaya adaptasyonu* G. ve R. METAIS, Paris, 1999.

[74] VILLEHARDOUIN G. DE, *La conquête de Constantinople,* II, E. FARAI yay., Paris, 1973.

Belgesel Kaynaklar

[75] *Actes de Lavra,* I-IV, (Der.) P. LEMERLE *vb,* (Archives de l'Athos V, VIII, X, XI), Paris, 1970-1982.

[76] *Actes de Xéropotamou,* (Der.) J. BOMPAIRE (Archives de l'Athos III), Paris, 1964.

[77] *Actes d'Iviron,* I-IV, (Der.) J. LEFORT vb, (Archives de l'Athos XTV, XVI, XVIII, XLX), Paris, 1985-1995.

[78] *Actes du Protaton,* (Der.) D. PAPACHRYSSANTHOU (Archives de l'Athos VII), Paris, 1975.

[79] MIKLOSICH F., MÜLLER I., *Acta et Diplomata Graeca medii aevi sacra et profana,* I-VI, Vienne, 1860-1890.

[80] *Byzantine Monastic Foundations Documents*, (Der.) J. THOMAS, A. CONSTANTINIDES-HERO, Cilt 5, Washington DC, 2000. (Bu dizi muhafaza edilen tüm Bizans typikanın çevirisi, her biri için bir giriş ile birlikte).

Hukuki Kaynaklar

[81] *Basilicorum Libri LX*, SCHELTEMA H. J., VAN DER WAL N., Cilt 7, Groningue, 1955-1988.

[82] *Ecloga: Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos V.*, (Der.) L. BURGMANN (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 10), Francfort, 1983.

[83] JOANNOU P., *Discipline générale antique: IIe-IXe s.* t. I, 1: *Les canons des conciles œcuméniques;* t. I, 2: *Les canons des synodes particuliers*, t. II: *Les canons des Pères grecs* (Pontificia Commissione per la redazione del Codice di diritto canonico orientale, Fonti, IX), Rome, 1962-1963.

[84] KODER J., *Das Eparchenbuch Leons des Weisen (CFHB*, 33), Vienne, 1991.

[85] SVORONOS N., *La Synopsis major des Basiliques et ses appendices* (Bibliothèque byzantine), Paris, 1964.

[86] SVORONOS N., *Les novelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, (Der.) P. Gounaridis, Athènes, 1994 (Çev. E. McGEER, *The Land Legislation of the Macedonian Emperors*, Toronto, 2000). VI. Leon'un novelleri düzenlenmiş ve çevrilmiştir: *Les novelles de Leon VI*, belgeler ve çeviri. P.NOAILLES ve A. DAIN, Paris, 1944.

[87] SVORONOS N., Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes (= Id. [520], n° III).

[88] VAN DER WAL N., LOKIN H. A., *Historiae iuris graeco-romani delineatio: les sources du droit byzantin de 300* à *1453*, Groningue, 1985.

[89] ZEPOS J. ve P., *Jus Graecoromanum*, Cilt 8, Athènes, 1930, 1931. IV. cilt XIe içtihatının önemli bir külliyatı olan *Peira*'yı (9-260) içerir.

Hagiografya Kaynakları (Hayatlar'ın kronolojik sırasıyla*)*

[90] *Bibliotheca hagiographica graeca*, 1-3, F. HALKIN tarafından güncellenmiş ve dikkate değer ölçüde arttırılmış (Subsidia hagiographica, 8*a*), Bruxelles, 1957-1967, 3° (Der.), *et Novum auctarium bibliothecae hagiographicae graecae*, Fr. HALKIN (Der.) (Subsidia hagiographica, 65), Bruxelles, 1984 *[BHG]*.

[91] *Les plus anciens recueils des miracles de saint Demetrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans,* I: *Le texte,* (Der.) P. LEMERLE (Le monde byzantin), Paris, 1979.

[92] *The Life of St Philaretos the Merciful written by his Grandson Nicetas,* (Der.) L. RYDEN (Acta Universitatis Upsaliensis, 8), Uppsala, 2002.

[93] *La Vie d'Étienne le Jeune par Étienne le Diacre (BHG,* 1666), giriş, (Der.) ve Çev. M.-F. AUZÉPY (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 3), Birmingham, 1997.

[94] *The Life of the Patriarch Tarasios by Ignatios the Diacon,* (Der.) S. EFTHYMIADIS (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 4), Aldershot, 1998.

[95] *Vie d'Euthyme de Sardes,* (Der.) ve Çev. J. GOUILLARD, *TM,* 10, 1981, 1-101.

[96] *Vita Euthymii Patriarchae Cp. Metin, Çev. Giriş ve Yor.* P. KARLIN-HAYTER (Bibliothèque de Byzantion, 3), Bruxelles, 1970.

[97] *Vie d'Andre Salos (BHG, 115z),* (Der.) L. RYDEN (Stadia Byzantina Upsaliensia, 4/2),Uppsala, 1995.

[98] *The Life of Saint Nikon,* metin, çev. ve yorum D. F. SULLIVAN, Brookline, 1987.

[99] *The Life of Lazaros of Mt. Galesion. An eleventh-century pillar saint, Giriş, Çev., notlar* R. P. H. GREENFIELD (Byzantine saints' lives in translation, 3), Washington DC, 2000.

[100] *La vie de saint Cyrille le Philéote moine byzantin, giriş, eleştirel metin, Çev. ve notlar* E. S ARGO LOGOS (Subsidia Hagiographica, 39), Bruxelles, 1964.

[101] *The Life of Leontios patriarch of Jerusalem (BHG,* 985), (Der.) D. TSOUGARAKIS (The Medieval Mediterranean, 2), Leyde-New York-Cologne, 1993.

Ruhban Mektuplaşmaları

[102] *The correspondence of Ignatios the Deacon,* C. MANGO and St. EFTHYMIADIS (Der.) *(CFHB,* 39), Washington DC, 1997.

[103] *Theodori Studitae epistulae,* (Der.) G. FATOUROS *(CFHB,* 31), Berlin, 1991.

[104] Photios, *Epistulae et Amphilochia,* (Der.) B. LAOURDAS ve L. G. WESTKRINK, I-III, Leipzig, 1983-1985.

[105] *Nicholas I, Patriarch of Constantinople, Letters,* (Der.) ve Çev. R. J. H. JENKINS ve L. G. WESTERINK *(CFHB,* 6), Washington DC, 1973.

[106] *Anonymi Professoris Epistule,* (Der.) A. MARKOPOULOS *(CFHB,* 37), Berlin-New York, 2000.

[107] DARROUZES J., *Epistoliers byzantins du Xe siècle (AOG,* 6), Paris, 1960 (Synadalı Leon, Nikeforos Ouranos, Kyzikoslu Theodoros vb.'nin mektuplarını içerir).

[108] *Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et Discours* (Der.) J. DARROUZÈS (Le Monde byzantin), Paris, 1970.

[109] Michel Italikos, *Lettres et Discours,* (Der.) P. GAUTIER *(AOC,* 14), Paris, 1972.

[110] LAMPROS Sp., *Michael Akominatou ton Choniatou ta sôzoména,* II, Athènes, 1880. Mektupların yeni basımı: F. KOLOVOU (Der.), *Michaelis Choniatae Epistulae (CFHB,* 41), Berlin New York, 2001.

ELKİTAPLARI

[111] CAVALLO G., *The Byzantines,* Chicago, 1997.

[112] CHEYNET J.-Cl., *Byzance. L'Empire romain d'Orient,* Paris, 2001.

[113] CHEYNET J.-Cl., *Byzance* (Que-sais-je ?), Paris, 2005 [*Bizans Tarihi,* Çev. İsmail Yerguz, Dost Yay., 2008].

[114] DAGRON G., RICHÈ P. ve VAUGHEZ A. (Der.), Évêques, moines et empereurs (610-1054) (HC, 4) Paris, 1993 (vazgeçilmez; G. Dagron, B. Martin, J.-M. Martin, J.-P. Mahé ve G. Troupeau katkılarıyla) ve VAUGHEZ A. (Der.), *Apogée de la papauté et expansion de la chrétienté (1054-1274) (HC,* 5), Paris, 1993 (Ev. Patlagean katkılarıyla, 27-56 ve 329-348, 451-459, 473-485).

[115] DUCELLIER A. *vb, Byzance et le monde orthodoxe,* Paris, 1986.

[116] DUCELLIER A., KAPLAN M., MARTIN B., *Le Moyen Âge en Orient, Byzance et Islam, des Barbares aux Ottomans,* Paris, 2003.

[117] MANGO C, *Byzantium: The Empire of New Rome,* Londres, 1980 [*Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, Çev. Gül Çağalı Güven, YKY, 2008].

[118] MANGO C. (Der.), *The Oxford History of Byzantium,* Oxford, 2002.

[119] *New Cambridge Medieval History,* II *(ca* 700-*ca* 900), (Der.) R. McKITTERICK, Cambridge, 1995; III *(ca* 900-1024), (Der.) T. REUTER, 1999; IV (1024-1198), (Der.) D. LUSCOMBE ve J. RILEY-SMITH, 2004; V (1198-c. 1300), (Der.) D. ABOULAFIA, 1999 (çok güncel).

[120] OSTROGORSKY G., *Histoire de l'État byzantin,* Paris, 1969 (eskimiş sorunsal, iyi bir kronolojik izlek) [*Bizans Devlet Tarihi*, Çev. Fikret Kızıltan, TTK Yay., 1981].

[121] *Oxford Dictionary of Byzantium,* (Der.) A. P. KAZHDAN, New York-Oxford, 1991 *(ODB).*

[122] TREADGOLD W., *A History of the Byzantine State and Society,* Stanford, Ca, 1997.

İLK KISIM I. BÖLÜM

BİZANS SAVUNMADA: SINIRLARIN SABİTLENMESİ (VII. YY.'DAN IX. YY. ORTASINA)

[123] AUZÉPY M.-F., La destruction de l'icône du Christ de la Chalcé par Leon III: propagande ou realité?, *Byz.,* 60, 1990, 445-492.

[124] BONNER M., *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times* (The Formation of the Classical Islamic World), Aldershot, 2004.

[125] BRUBAKER L. (Der.), *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive. Papers from the Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies,* Birmingham, March 1996, Aldershot, 1998.

[126] HALDON J., *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture,* Cambridge, 1990.

[127] HERRIN J., *Women in Purple: Rulers of Medieval Byzantium,* Londres, 2001.

[128] KAEGI W. E., *Byzantine Military Unrest 471-843: An Interpretation,* Amsterdam, 1981.

[129] KAEGI W. E., *Byzantium and the Early Islamic Conquests,* Cambridge, 1995.

[130] KAPLONY A., *Konstantinopel und Damaskus: Gesandschafien und Verträge zwischen Kaisern und Kalifen 639-750: Untersuchungen zum Gewohnheits-Völkerrecht und zur interkulturellen Diplomatie* (Islamkundliche Untersuchungen, 208), Berlin, 2002.

[131] KONTOURA-GALAKE EL. (Der.), *The Dark Centuries (7th-9th ca)* (Uluslararası Sempozyum), Athènes, 2001.

[132] LEMERLE P., Thomas le Slave, *TM,* 1, 1965, 255-297 (= Id. [501], n° III)

[133] LILIE R.-J., *Die Byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araben: Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jhd,* Munich, 1976.

[134] LILIE R.-J., *Byzanz unter Eirene und Konstantin VI.: 780-802.* Mit einem Kapitel Über Leon IV (775-780) von I. ROCHOW *(BBS,* 2), Francfort, 1996.

[135] MODERAN Y., *Les Maures et l'Afrique romaine (IVe-VIIe siècle),* BEFAR, Rome, 2003.

[136] NOONAN T. S., Byzantium and the Khazars: A special relationship?, içinde Shepard [220], 109-132.
[137] ROCHOW I., Kaiser Konstantin V. (741-775): Materialen zu seinem Leben mit einem prosopographischen Anhang von Cl. Ludwig, I. Rochow und Ralph-Johannes Lilie, Francfort-sur-le-Main, 1994.
[138] SHEPHARD J., The Rhos guests of Louis the Pious: Whence and wherefore?, *Early Medieval Europe,* 1995, 4 (1), 41-60.
[139] TURNER D., The Origins and Accession of Leo V (813-820), *JOB,* 40, 1990, 171-203.
[140] TREADGOLD W., *The Byzantine Revival: 780-842,* Stanford, Ca, 1988.
[141] ZUCKERMAN C, On the date of the Khazars' conversion to Judaism and the chronology of the kings of the Rus Oleg and Igor, *REB,* 53, 1995, 237-270.

II. BÖLÜM
MAKEDONYA HANEDANI DÖNEMİNDE BİZANS GENİŞLEMESİ (867-1057)

[142] BIANQUIS T., Damas et la Syrie sous la domination fatimide (359-468/969-1076): essai d'interprétation de chroniques arabes médiévales, Cilt 2 (Publications de Institut français de Damas), Paris, 1986-1989.
[143] BROKKAAR W. G., Basil Lacapenus, Studio byzantina et neohellenica Neerlandica, 3, 1972,199-234.
[144] CANARD M., Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie, Alger, 1951.
[145] CANARD M., Byzance et les musulmans du Proche-Orient (VR), Londres, 1973 (hâlâ çok faydalı olan makaleler derlemesi).
[146] CHRISTIDES V., *The Conquest of Crete by the Arabs. A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam,* Athènes, 1984.
[147] DROCOURT Nicolas, Ambassades latines et musulmanes à Byzance: une situation contrastée (VIIe-XIe siècle), *Byz,* 75, 2004, 348-380.
[148] *EUPSYCHIA. Mélanges offerts* à *Hélène Ahrweiler,* (Der.) M. BAIARD *vb,* (BS, 16), Cilt 2, Paris 1998.
[149] FARAG W. A., The Aleppo question: A Byzantine-Fatimid conflict of interest in Northern Syria in the later tenth century, *BMGS,* 14, 1990, 44-60.
[150] FELIX W., *Byzanz und die islamische Welt in früheren 11. Jahrhundert* (Byzantina Vindobonensia, 14), Vienne, 1981.

[151] HOLMES C, Political elites in the reign of Basil II, içinde MAGDALINO [155], 35-69.

[152] HOLMES C, *Basil II and the Governance of Empire (976-1025)* (Oxford Studies in Byzantium), Oxford, 2005.

[153] JENKINS R. H. J., The chronological accuracy of the "Logothete" for the years AD 867-913, *DOP,* 19, 1965, 91-112 (= Id. [154], n° III).

[154] JENKINS R. H. J., *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries* (VR), Londres, 1970.

[155] MAGDALINO P. (Der.), *Byzantium in the Tear 1000* (The Medieval Mediterranean, 45), Leyde-Boston, 2003.

[156] MARKOPOULOS A., Le témoignage du Vaticanus Gr. 163, 945-963 dönemi için, *Symmeikta,* 3, 1979, 83-119 (= Id. [157], n° III).

[157] MARKOPOULOS A., *History and literature of Byzantium to the 9th-10th Centuries* (VR) Aldershot, 2004.

[158] RUNCIMAN St., *The Emperor Romanus Lecapenus and its Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium,* Cambridge, tekrar bas., 1990.

[159] SCHLUMBERGER G., *L'épopée byzantine* à *la fin du Xe siècle,* Cilt 3, Paris, 1896-1905 (eskimiş, ancak tarihyazımsal bir abide).

[160] SCHLUMBERGER G., *Un empereur byzantin au Xe siècle, Nicéphore Phocas,* Paris, 1923.

[161] SHEPARD J., Byzantium and the Steppe-Nomads: The Hungarian Dimension, *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453,* Wiesbaden, 1999, 55-83.

[162] TOUGHER Sh., *The Reign of Leo VI (886-912). Politics and People* (The Medieval Mediterranean, 15), Leyde, 1997.

[163] DE VRIES-VAN DER VELDEN E., Les amitiés dangereuses: Psellos et Léon Paraspondylos, *BSl,* 60, 1999, 315-350.

[164] VLYSSIDOU V. N. (Der.), *The Empire in Crisis (?). Byzantium in the 11th Century (1025-1081),* Athènes, 2003.

[165] WALKER P. E., The "Crusade" of John Tzimisces in the Light of New Arabic Evidence, *Byz.,* 47, 1977, 301-327.

[166] ZUCKERMAN C, Le voyage d'Olga et la premiere ambassade espagnole à Constantinople en 946, *TM,* 13, 2000, 647-672.

[167] ZUCKERMAN C, Deux étapes de la formation de l'ancien Etat russe, içinde *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient,* (Der.) M. Kazanski, A. Nercessian et C. Zuckerman (Réalités byzantines, 7), Paris, 2000, 95-121.

[168] ZUCKERMAN C, A propos du *Livre des Cérémonies,* II, 48, *TM,* 13, 2000, 531-594.

III. BÖLÜM
TÜRKLER VE HAÇLILAR ARASINDA BİZANS
(IX. YY. ORTASINDAN XII. YY. SONUNA)

[169] *Alexios I Komnenos. Papers of the second Belfast Byzantine International Colloquium, 14-16 Nisan 1989,* (Der.) M. MULLETT vb, SMYTHE (Belfast Byzantine Texts and Translations, 4/1), Belfast, 1996.

[170] ANGOLD M., The *Byzantine Empire, 1025-1204, a Political History,* New York, 1984.

[171] ANGOLD M., The *Fourth Crusade: Event and Context,* Londres, 2002.

[172] BRAND C. M., *Byzantium confronts the West (1180-1204),* Cambridge, Mass. 1968.

[173] CAHEN C, La premiere pénétration turque en Asie Mineure, *Byz.,* 18, 1948, 5-67.

[174] CAHEN C, *La Turquie pré-ottomane,* Istanbul-Paris, 1988.

[175] CHALANDON F., *Les Comnène,* I: *Essai sur le règne d'Alexis Comnène;* II. *Jean II Comnène et Manuel F Comnène,* Paris, 1900-1912 (olaylar tarihçesi için hàlà gerekli).

[176] CHEYNET J.-Cl., Mantzikert: un désastre militaire ?, *Byz.,* 50, 1980, 410-438 (= Id. [420], n°XIII).

[177] CIGGAAR K. N., *Western Travellers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations* (The Medieval Mediterranean, 10), Leyde-New York-Cologne, 1996.

[178] DEDEYAN G., *Les Armeniéns entre Grecs, Musulmans et Croisés. Étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditérranien (1068-1150),* Cilt 2, Lisbonne, 2003,

[179] EASTMOND A. (Der.), *Eastern Approaches to Byzantium: Papers from the thirty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999* (Society for the Promotion of Byzantine Studies Publications, 9), Aldershot, 2001.

[180 FOSS Cl., The defence of Asia Minor against Turks, *The Greek Or. Th. Rev.,* 1982, 145-205 (= Id. [1003], n° V).

[181] GOUMA-PETERSON Th. (Der.), *Anna Komnene and her Times,* New York- Londres, 2000.

[182] KAPLAN M., Le schisme de 1054: quelques éléments de chronologie, *BSl,* 56, 1995, 147-157.

[183] KlSLINGER E., Zur Chronologie der byzantinischen Thronwechsel 1180-1, *JOB*, 47, 1997, 195-198.

[184] KRESTEN O., Der "Anredestreit" zwischen Manuel I. Komnenos und Friedrich I. Barbarossa nach der Schlacht von Myriokephalon, *RHM*, 34/35, 1992-1993, 65-110.

[185] LAIOU A., MOTTAHEDEH R. P., *The Crusades from the perspective of Byzantium and the Muslim world*, Washington DC, 2003.

[186] LILIE R.-J., *Byzantium and the Crusader States 1096-1204*, Oxford, 1993.

[187] LILIE R.- J., *Des Kaisers Macht und Ohnmacht. Zum Zerfall der Zentralgewalt in Byzanz vor dem vierten Kreuzzug* (Poikila Byzantina, 4), 1984, 9-121.

[188] LILIE R.-J., Manuel I. Komnenos und Friedrich I. Barbarossa: Die deutsche und die byzantinische Italienpolitik wahrend der zweiten Halfte des 12. Jahrhunderts in der neueren Literatür, *JOB*, 42, 157-170.

[189] LILIE R.-J., Twelfth Century Byzantine and Turkish States, *Byz. Forsch.*, 16, 1990, 35-51.

[190] LILIE R. J., Die Schlacht von Myriokephalon (1176): Auswirkungen auf das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert, *REB*, 35, 1977, 257-275.

[191] MAGDALINO P., The Byzantine Background to the First Crusade, Canadian Institute of Balkan Studies, Toronto, 1996, 3-38.

[192] MAGDALINO P., *The empire of Manuel I Komnenos (1143-1180)*, Cambridge, 1993 (fundamental).

[193] MAGDALINO P., *Tradition and transformation in medieval Byzantium* (VR), Aldershot, 1991.

[194] SCHREINER P., Der Brief des Alexios I. Komnenos an den Grafen Robert von Flandern und das Problem gefälschter byzantinischer Kaiserschreiben in den westlichen Quellen, dans *Documenti medievali greci e latini: studi comparativi: Atti del seminario di Erice, 23-29 ottobre 1995*, Spolète, 1998, 111-140.

[195] SETTON K. M. (Genel Der.), *A History of The Crusades*, Cilt I-VI, Milwaukee, Londres, 1969-1989.

[196] SHEPARD J., When Greek meets Greek: Alexius Comnenus and Bohemond in 1097-1098, *BMGS*, 12, 1988, 185-277.

[197] SHEPARD J., *"Father" or "scorpion"? Style and substance in Alexios' diplomacy*, içinde MULLET-SMYTHE [169], 68-132.

[198] SHEPARD J., Gross-purposes: Alexius Comnenus and the First Crusade, *The First Crusade, Origins and Impact*, (Der.) J. PHILLIPS, Manchester- New York, 1997, 107-129.

[199] SHEPARD J., The "muddy road" of Odo Arpin from Bourges to La Charité-sur-Loire, içinde *The Experience of Crusading*, Cilt II: *Defining the Crusader Kingdom*, (Der.) P. EDBURY ve J. PHILLIPS, Cambridge, 2003, 11-28.

[200] STEPHENSON P., Political authority in Dalmatia during the reign of Manuel I Comnenus (1143-1180), içinde *Byzanz und Ostmitteleuropa, 950-1453: Beitiräge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996*, (Der.) G. PRINZING, M. SALAMON, Wiesbaden, 1999, 127-150.

[201] THOMAS R. D., Anna Comnena's account of the First Crusade. History and politics in the reigns of the emperors Alexius I and Manuel I Comnenus, *BMGS*, 15, 1991, 269-312.

[202] Urbs capta *La IV Croisade et ses conséquences*, (Der.) A. LAIOU (Réalités byzantines, 10), Paris, 2005.

[203] VRYONIS S., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley-Los Angeles- Londres, 1971.

IV. BÖLÜM
İMPARATOR VE SARAY

Kaynaklar

[204] *Liudprandi Cremonensis opera omnia: Antapodosis; Homeliapaschalis Historia Ottonis; Helatio de legatione Constantinopolitana*, (Der.) M. P. CHIESA, *CCGM*, CLVI, Turnout, 1999. Trad, franc.: *Liutprand de Crémone, Ambassades* à *Byzance*, J. SCHNAPP, Toulouse, 2004.

[205] *Constantini Porphyrogeneti, De cerimoniis aulae Byzantinae Libri duo (CSHB*, Der. J. J. REISKE, Bonn, 1829-1830). Bir bölümü *Constantin VII Porphyrogenete* içinde yeniden derlendi ve çevrildi, *Le Livre des Cérémonies*, (Der.) A. VOGT (Les Belles Lettres), Paris, 1935-1940; ve G. DAGRON, L'organisation et le déroulement des courses d'après le *Livre des Cérémonies*, *TM*, 13, 2000, 1-174.

İMPARATOR VE AİLESİ

İkincil Eserler

[206] DAGRON G., Empereur et prêtre. Étude sur le "césaropapisme" byzantin (Bibliothèque des histoires), Paris, 1996.

[207] DAGRON G., Nés dans la pourpre, TM, 12, 1994, 105-142.
[208] LAIOU A. E., Imperial marriages and their critics in the eleventh century: The case of Skylitzes, DOP, 46, 1992, 165-176.
[209] LAUXTERMANN M., Byzantine poetry and the paradox of Basil II's reign, içinde MAGDALINO [155], 199-216.
[210] MAGDALINO P., Aspect of Twelfth Century Byzantine Kaiserkritik, *Speculum*, 58, 1983, 326-346 (= Id. [193], n° VIII).
[211] PERTUSI A., *Il pensiero politico bizantino*, (Der.) a cura di A. Garile, Bologne, 1990.
[212] YANNOPOULOS P., Le couronnement de l'empereur à Byzance: rituel et fond institutionnel, *Byz.*, 61, 1991, 71-92.

İMPARATORLUĞU YÖNETMEK

İmparator İktidarının Doğası

[213] DAGRON G., *Lawful Society and Legitimate Power: Ennomos politeia, ennomos archê, Law and Society*, içinde LAIOU-SIMON [333], 27-51.
[214] KAZHDAN A. P., Certain Traits of Imperial Propaganda in the Byzantine Empire from the Eighth to the Fifteenth Centuries, *Predication et propagande au Moyen Âge* içinde, (Der.) G. Makdisi *vb*, Paris, 1983, 13-28.
[215] KAZHDAN A. P., The Aristocracy and the Imperial Ideal, içinde ANGOLD [417], 43-57.
[216] KOUTRAKOU N., *La propagande imperiale byzantine: persuasion et réaction (VIIIe-Xe siècle)*, Athènes, 1994.
[217] KRESTEN O., MÜLLER A., Samtherrschafi, Legitimationsprinzip und kaiserlicher Urkundentitel in
Byzanz in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts, Vienne, 1995.
[218] KRESTEN O., "Staatsempjange" im Kaiserpalast von Konstantinopel urn die Mitte des 10. Jahrhunderts: Beobachtungen zu Kapitel II15 des sogenannten "Zeremonienbuches", Vienne, 2000.
[219] MAGDALINO P., NELSON R., The Emperor in Byzantine art of the twelfth century, *Byz. Forsch*, 8, 1982, 123-183 (= Id. [193], VI).

Bizans Diplomasisi

[220] *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, (Der.) J. SHEPARD ve S. FRANKLIN, Aldershot, 1992.

[221] GRABAR O., The shared culture of objects, içinde MAGUIRE [236], 115-129.

[222] JACOBY D., Diplomacy, trade, shipping and espionage between Byzantium and Egypt in the twelfth century, içinde *Polypleuros Nous*, "Miscellanea für Peter Schreiner für seinem 60. Geburtstag" hrsg. von C. SCHOLTZ ve G. MAKRIS, Munich, 2000, 83-102.

[223] KOUTRAKOU N., Diplomacy and espionage: Their role in the Byzantine Foreign Relations, *Oraeco-Arabica*, 6, 1995, 125-144.

[224] KRESTEN O., *Die Auslandsschreibm der byzantmischen Kaiser der Komnenenzeit: Die literarische* Überlieferung *bei Anna Komnene und loannes Kinnamos. Mit einem Exkurs: Zur Chronologie der Auslandsschreiben* Dölger-*Wirth, Meg. 1068, 1077, 1080 und 111, RHM*, 39, 1997, 21-59.

[225] SHEPARD J., Aspects of byzantine attitudes and policy towards the West in the tenth and eleventh Centuries, *Byz. Forsch*, 13, 1988, 67-118.

[226] SHEPARD J., Byzantine relations with the outside world in the ninth century: An introduction, içinde BRUBAKER [125], 167-180.

[227] SHEPARD J., Byzantine diplomacy AD 800-1204: Means and ends, içinde SHEPARD-FRANKLIN [200], 41-71.

İKTİDARIN SAHNEYE KOYULUŞU

[228] DAGRON G., Réflexions sur le cérémonial byzantin, *Chrysai Pylm: Essays presented to Ihor Sevcenko*, P. SCHREINER ve O. STRAKOV (Der.), Cambridge, Mass., 2002, 26-36.

[229] DAGRON G., Trones pour un empereur, içinde *Byzantio, kratos kai koinônia: mnêmê Nikou Oikonomide*, (Der.) A. AVRAMEA *vb*, 179-203.

[230] GRIERSON Ph., The tombs and obits of the Byzantine Emperors (337-1042) C. MANGO ve I. SEVCENKO tarafından ilave notla, *DOP*, 16, 1962, 3-63.

[231] OIKONOMIDES N., Pictorial propaganda in XIIth c. Constantinople, *Glas 390 de l'Académie serbe des sciences et des arts, Classe des sciences historiques*, 11, Belgrade, 2001, 93-102 (= Id. [635], n°XII).

GÖSTERİLER

Zafer Kutlamaları

[232] AUZÉPY M. F., Les deplacements de l'empereur dans la ville et ses environs (VIIIe-Xe siècles), *içinde* DAGRON-MANGO [576], 359-366.

[233] MCCORMICK M., *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West*, Cambridge, Mass, 1986.

[234] JEFFREYS M., The Comnenian prokypsis, *Parergon*, 5, 1987, 38-53.

[235] MALMBERG S., *Dazzling Dining: Banquets as an Expression of Imperial Legitimacy*, Uppsala, 2003.

İMPARATOR *TAXİS*'İ ve SARAY

[236] *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, H. MAGUIRE (Der.), Washington DC, 1997.

[237] CHEYNET J.-Cl., Devaluation des dignites et devaluation monetaire dans la seconde moitie du XIe siècle, *Byz.*, 53, 1983, 453-477 (= Id. [420], VI).

[238] GUILLAND R., *Recherches sur les institutions byzantines*, I-II, Berlin-Amsterdam, 1968.

[239] OIKONOMIDES N., Some Byzantine State Annuitants: *Epi Tes (Megales) Hetaireias* and *Epi Ton Barbaron*, *Symmeikta*, 14, Athènes, 2001, 9-28.

[240] OIKONOMIDES N., Title and income at the Byzantine Court, içinde MAGUIRE [236], 199-215 (= Id. [635], n° XVII) (dikkat çekici bir sentez).

[241] RİNGROSE K., *The Perfect Servant: Eunuchs and the Social Construction of Gender in Byzantium*, Chicago-Londres, 2003.

[242] SMYTHE D., Outsiders by taxis: Perceptions of non-conformity in eleventh and twelfth-century literature, *Byz. Forsch.*, 24, 1997, 229-249.

V. BÖLÜM

PATRİK VE KİLİSE

Kaynaklar

[243] ARRANZ M., *L'Eucologio costantinopolitano agli inizi del secolo XI. Hagiasmatarion & Archieratikon (Rituale & Pontificale), con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*, Rome, 1996.

[244] DARROUZES J., Bizans eklesiolojisinin şimdiye dokunulmamış belgeleri, derlenmiş, çevrilmiş ve yorumlanmış belgeler, Paris, 1966.

[245] DARROUZES J., Le traité des transferts, édition critique et commentaire, *REB,* 42, 1984, 147-214.
[246] DARROUZES J., Trois documents de la controverse greco-armenienne, *REB,* 48, 1990, 89-153.
[247] GAUTIER P., Le synode des Blachernes (fin 1094). Étude prosopographique, *REB,* 29,1971, 213-284.
[248] GAUTIER P., L'édit d'Alexis Comnene sur la reforme du clerge, *REB,* 31, 1973, 165-202.
[249] GAUTIER P., Le typikon du sebaste Gregoire Pakourianos, *REB,* 42, 1984, 5-145.
[250] GOUILLARD J., Le Synodikon de l'orthodoxie, édition et commentaire, *TM,* 2, 1967,1-316.
[251] LOUKAKI M. (Der.), *Gregoire Antiochos. Éloge du patriarche Basile Kamatèros. Texte, traduction, commentaire* (BS, 13), Paris, 1996.
[252] MATEOS J., *Le Typicon de la Grande Église. Ms. Sainte-Croix no. 40, Xe siècle. Introduction, texte critique, traduction et notes (OCA,* 165-166), Cilt 2, Rome, 1962-1963.
[253] OIKONOMIDES N., Un décret synodal inédit du patriarche Jean VIII Xiphilin, *REB,* 18, 1960, 55-78 (= Id. [337], no II).
[254] OHME H., *Das Concilium Quinisextum und seine Bisckofsliste. Studien zum Konstantinopeler Konzil von 692,* Berlin-New York, 1990.
[255] SCHMINCK A., Ein Synodalakt vom 10. November 1167, içinde *FM,* III, 1979, 316-322.
[256] *The Council in Trullo revisited,* (Der.) G. NEDUNGATT, M. FEATHERSTONE (Kanonika, 6), Rome, 1995.
[257] TROIANOS Sp., Ein Synodalakt des Sisinnios zu den bischöflichen Einkünfte (Reg 808), içinde *EM,* III, 1979, 212-214.
[258] J. L. VAN DIETEN, *Geschichte der Patriarchen von Sergios I. bis Johannes VI. (610-715),* Amsterdam,1972.
[259] M. P. VINSON, *The correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus (CFHB,* 23), Washington DC, 1985.

Edebiyat

[260] ANGOLD M., Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261, Cambridge, 1995.
[261] ANTONOPOULOU Th., The Homilies of the Emperor Leo VI (The Medieval Mediterranean, 14), Leyde-New York- Cologne, 1997.
[262] BECK H.-G., *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich,* Munich, 1959.

[263] BECK H. G., *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz*, Vienne, 1981.

[264] BORNERT R., *Les Commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle (AOC,* 9), Paris, 1966.

[265] CHEYNET J.-Cl., Le patriarche *tyrannos:* le cas Cérulaire, içinde M. Th. FOGEN (Der.): *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter. Historische und juridislische Studien zar Rebellion*, Francfort/M., 1995, 1-16.

[266] *Christian Dualist Heresies in the Byzantine world (ca 650-ca 1405), Seçilmiş kaynaklardan çeviri ve açıklamalar* J. HAMILTON ve B. HAMILTON, Eski Slavca çeviriler Y. STOYANOV, Manchester, 1998.

[267] CONGAR Y., *L'ecclesiologie du haut Moyen Âge. De saint Grégoire le Grand a la disunion entre Byzance et Rome*, Paris, 1968.

[268] CONGOURDEAU M.-H, L'empereur et le patriarche dans 1'Empire byzantin, *Istina*, 50, 2005, 8-21.

[269] *Cristianità d'Occidente e cristianità d'Oriente (Settim.*, 51), Spolete, 2004 contributions de M.-Fr. AUZÉPY (Les enjeux de l'iconoclasme, 127-165); J. BEAUCAMP (La christianisation du droit à Byzance: l'exemple du statut des femmes, 917-955), Gh. HANNICK (Les enjeux de Constantinople et de Rome dans la conversion des Slaves méridionaux et orientaux, 171-198); J. HERRIN (The Pentarchy, 591-626); C. PITSAKlS (Droit romain et droit canonique oriental, 1435-1469).

[270] CUNNINGHAM M. B., Preaching and the Community, içinde MORRIS [305], 29-47.

[271] CUNNINGHAM M. B., ALLEN P. (Der.), *Preacher and audience. Studies in Early Christum and Byzantine Homiletics* (A New History of the Sermon, 1), Leyde-New York-Cologne, 1998.

[272] DAGRON G., Juifs et Chrétiens dans l'Orient du VIIe s., *TM,* 11, 1991, 17-46.

[273] DAGRON G., Judaïser, *TM,* 11, 1991, 359-380.

[274] DAGRON G, Le traité de Gregoire de Nicée sur le baptême des juifs, *TM,* 11, 1991, 313-358.

[275] DARROUZES J., Un décret d'Isaac II Angelos, *REB,* 40, 1982, 135-155.

[276] DARROUZES J., Les documents byzantins du XIIe siècle sur la primaute romaine, *REB,* 23, 1965, 42-88.

[277] DARROUZES J., Deux lettres inédites de Photius aux Armeniens, *REB,* 29, 1971, 137-181.

[278] DARROUZES J., Le patriarche Méthode contre les iconoclastes et les stoudites, *REB,* 45, 1987, 15-75.

[279] DARROUZES J., *Recherches sur les* offikia *de l'*Église *byzantine (AOC,* 11), Paris, 1970.

[280] DUCELLIER A., *Chrétiens d'Orient et Islam au Moyen Âge. VIIe-XVe siècle,* Paris, 1996.

[281] DVORNIK. Fr., *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew,* Cambridge, Mass., 1958.

[282] EDDE A.-M., F. MIOHEAU, Ch. PlCARD, *Communautés chrétiennes en pays d'islam du début du VII s. au milieu du XIe s.* (SEDES), Paris, 1997.

[283] ELEUTERI P., RlGO A., *Eretici, dissidenti, musulmani ed Ebrei a Bizancio,* Venise, 1993.

[284] GAHBAUER F. R., *Die Pentarchy-Theory. Ein Modell die Kirchenleitung von den Anfängen bis zur Gegenwart,* Francfort, 1993.

[285] GARSOIAN N., Byzantine heresy: A reinterpretation, *DOP,* 25, 1971, 85-113.

[286] GAUTIER P., Le chartophylax Nicéphore: Œuvre canonique et notice biographique, *REB,* 27, 1969, 159-195.

[287] GOUILLARD J., L'hérésie dans l'Empire byzantin des origines au XIIe siècle, *TM,* 1,1965, 299-324 (= Id. [288], n° I).

[288] GOUILLARD J., *La vie religieuse* à *Byzance* (VR), Londres, 1981.

[289] HAJJAR, J., *Le synode permanent dans l'Église byzantine des origines au XIe s. (OCA,* 164), 1962.

[290] HANNICK Ch., Les nouvelles chrétientés du monde byzantin: Russes, Bulgares et Serbes, içinde *HC,* 4, 909-939.

[291] HANNICK Ch., Die byzantinischen Missionen, içinde K. SCHÄFERDIEK (Der.), Die Kirche des Jriiheren Mittelalters (Kirchengeschichte als Missionsgeschichte, II/I), Munich, 1978, 279-359.

[292] HERMAN E., Die kirchlichen Einkünfte des byzantinischen Niederklerus, OCP, 8, 1942, 378-442.

[293] HUSSEY, J.. M., The Orthodox Church in the Byzantine Empire, Oxford, 1986.

[294] KHOURY A. T., Polemique byzantine contre l'islam, Leyde, 1972.

[295] KOLBABA T., The Byzantine Lists: The Errors of the Latins, Chicago, 2000.

[296] KONIDARIS J., The Ubiquity of Canon Law, içinde LAIOU-SlMON [333], 131-150.

[297] KOUNTOURA-GALAKE E., Ho Buzantinos kleros kai he koinônia ton "skoteinon aiônôn" / Byzantine *Clergy and Society in the Dark Centuries,* Athènes, 1996.

[298] MACRIDES R., Kinship and Justice in Byzantium, llth-15th Centuries (VR), Aldershot, 1999.

[299] MACRIDES R., Justice under Manuel I Komnenos: Four Novels on Court Business and Murder, FM, 6, Francfort, 1984, 99-204. (= Ead. [298], n° IX).

[300] MACRIDES R., Nomas and Kanon on Paper and in Court, içinde MORRIS [305], 61-85 (= Id. [298], n° VT).

[301] MATHEWS T. F., The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy, Pennsylvanie-Londres, 1971.

[302] MEYENDORFF J., Byzantine views of Islam, DOP, 18, 1964, 115-132.

[303] MEYENDORFF J., Byzantine Theology, 2. bas., New York, 1979.

[304] MICHEL A., Die Kaisermacht in der Ostkirche, 843-1204, Darmstadt, 1959.

[305] MORRIS R. (Der.), Church and People in Byzantium, Birmingham, 1990.

[306] PAPAGIANNI E., Ta oikonomika tou eggamou klerou sto Buzantio, Athènes, 1986.

[307] PERENTIDIS S., Un canon peut-il etre périmé? Mentalités et autorité du texte canonique au XIIe s., içinde OIKONOMIDES [332], 141-148.

[308] PERI V., La pentarchia: istituzione ecclesiale (IV-VII secolo) e teoria canonico-teologica, içinde Bisanzio, Roma e l'Italia nell'alto Medioevo, Spoleto, 1988 (Settim., 34), 209-311.

[309] PITSAKIS C, Clergé marié et célibat, içinde Nedungatt [256], 281-289.

[310] RABELLO A. M., Giustiniano, Ebrei e Samantani alla luce delle Fonti storico-letterarie, ecclesiastiche e giuridiche, Milan, 1987-1988.

[311] RIGO A., Messalianismo= Bogomilismo. Un'equazione dell'eresiologia medieval bizantina, OCP, 56, 1990, 53-82. Cf. également, Id., II processo del bogomilo Basilio (1099 ca); una reconsiderazione, OCP, 58, 1992, 185-211.

[312] SARADI H., Imperial Jurisdiction over Ecclesiastical Provinces: The Ranking of New Cities as Seats of Bishops or Metropolitans, içinde OIKONOMIDES [337], 149-163.

[313] SCHMINCK A., Das Prooimion der Bearbeitung des Nomokanons in 14. Titeln durch Michael und Theodoros, FM, X, 1998, 357-386.

[314] SCHMINCK A., Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche, içinde OIKONOMIDES [332], 555-587.

[315] SHARP A., Jews and other minorities in Byzantium, Jerusalem, 1995.

[316] SHARP A., *Byzantine Jewry from Justinian to the IVth crusade,* Londres, 1971.

[317] SMITH M. H., "And Taking bread". Cerul*arius and the Azyme Controversy of 1054,* Paris, 1978.

[318] SPECK P., Die vermeintliche Häresie der Athinganoi, *JOB,* 47, 1997, 37-50.

[319] SPITERIS J., *La critica bizantina del primato romano nel secolo XII [OCA,* 208), Rome, 1979.

[320] STARR J., Le mouvement messianique au debut du VIIIe siècle, *REJ,* 102, 1937, 81-92.

[321] STOLTE B. H., A note on the un-Photian Revision of the Nomocanon XIV Titulorum, içinde TROIANOS Sp. (Der.), *Analecta Atheniensia ad ius byzantinum spectantia,* I, Athènes, 1997, 115-130.

[322] STOLTE B. H., In Search of the Origins of the Nomocanon of the Fourteen Titles, içinde PAPASTATHIS Ch. (Der.), *Byzantine Law,* Thessalonique, 2001, 183-194.

[323] TIFTIXOGLU V., Gruppenbildungen innerhalb des konstantinopolitischen Klerus wahrend der Komnenzeit, *BZ* 62, 1969, 25-72.

[324] TROIANOS Sp. N., The Canons of the Trullan Council in The Novels of Leo VI, içinde NEDUNGATT [256], 189-198.

[325] TROIANOS Sp. N., Ostkirche und profanes Recht, içinde R. F. Taft (Der.), *The Christian East. Its Institutions and Its Thought. A Critical Reflexion (OCA,* 251), Rome, 1966, 465-484.

[326] VODOFF V., *Naissance de la chrétienté russe. La conversion du prince Vladimir de Kiev (988) et ses conséquences (XI-XII siècles),* Paris, 1988.

VI. BÖLÜM
İMPARATORLUK İDARESİ

VERGİLENDİRME

[327] HARVEY A., The land and taxation in the reign of Alexios I Komnenos: The evidence of Theophylakt of Ochrid, *REB,* 51, 1993, 139-154.

[328] OIKONOMIDES N., *Fiscalité* et exemption fi*scale* à *Byzance (IXe-XIe s.),* Fondation rationale de la recherche scientifique, Athènes, 1996 (vazgeçilmez).

[329] SARADI H., Evidence of Barter economy in the documents of private transactions, *BZ* 88/2, 1995, 405-418.

[330] ZUCKERMAN C, *Du village à l'empire: autour du registre fiscal d'Aphrodito (525/526) (TM,* Monogr., 16), Paris, 2004 (VI. ve VII. yüzyıllarda vergi toplama devrimi üzerine yeni fikirler öne sürüyor).

YASALARIN OLUŞUMU

FM (Francfort/M.) dizisinde birçok hukuki metin derlenmiş ve yorumlarda yayınlanmıştır.

[331] BURGMANN L., *Lawyers and Legislators: Aspects of Law-Making in the Time of Alexios I,* içinde MULLETT-SMYTHE [169], 185-198.

[332] *Byzantium in the 12th Century. Canon Law, State and Society,* (Der.) N. OIKONOMIDES (Society of Byzantine and post-byzantine Studies Diptycha-Paraphylla, 3), Athènes, 1991.

[333] LAIOU A., SIMON D., *Law and Society in Byzantium, Ninth-Twelfth Centuries* (Dumbarton Oaks Research Library and Collection), Washington DC, 1994 (özellikle de G. Dagron, P. Magdalino, R. Macrides, I. M. Konidaris, A. E. Laiou'nun katkıları önemli).

YÖNETİM

Genel Eserler

[334] AHRWEILER H., Études *sur les structures administratives et sociales de Byzance* (VR), Londres, 1971.

[335] GLYKATZI-AHRWEILER H., Recherches sur l'Administration de l'Empire byzantin aux IXe-XIe siècles, *BCH,* 84, 1960, 1-111 (= Ead. [334], n° VIII (hâlâ vazgeçilmez).

[336] HOHLWEG A., *Beitrage zur Verwaltungs Geschichte des Ostromischen Reiches unter den Komnenen* (Miscellanea Byzantina Monacensia, I), Munich, 1965.

[337] OIKONOMIDES N., *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.)* (VR), Londres, 1976.

[338] OIKONOMIDES N., *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade. Studies, Texts, Monuments* (VR), Aldershot, 1992.

[339] OIKONOMIDES N., *Society, Culture and Politics in Byzantium* (VR) Aldershot, 2005.

[340] WEISS G., *Oslrömische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos* (Miscellanea Byzantina Monacensia, 16), Munich, 1973.

[341] WINKELMANN F., *Byzantinische Rang- und Amterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert: Faktoren und Tendenzen ihrer Entwkklung*, Berlin, 1985.

MERKEZİ İDARE

[342] KARLIN-HAYTER P., L'hétériarque. L'evolution de son role du *De Cerimoniis* au *Traité des Offices*, *JOB*, 23, 1974 (Ead., *Studies in Byzantine Political History. Sources and Controversies*, Londres, 1981, n° XVIII).

[343] KAPLAN M., Maisons impériales et fondations pieuses: réorganisation de la fortune impériale et assistance publique de la fin du VIIIe siècle à la fin du Xe siècle, *Byz.*, 61, 1991, 340-364.

[344] MAGDALINO P., *Innovations in government*, içinde MULLETT-SMYTHE [169], 146-166.

[345] OIKONOMIDES N., L'Évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), *TM*, 6, 1976, 125-152 (= Id. [337], n° X).

[346] OIKONOMIDES N., The "Peira" of Eustathios Romaios: An Abortive Attempt to innovate in Byzantine Law, *FM*, VII, 1986, 169-192 (= Id. [337], n° XII).

[347] GKIOUTZIOUKOSTA A. E., *Administration of Justice in Byzantium (9th-12th centuries). Judicial Officers and secular Tribunals of Constantinople* (Byzantina keimena kai meletai, 37), Thessalonique, 2004 (çok bilgilendirici, Yunanca, ancak İngilizce özeti bulunuyor).

TAŞRA İDARESİ

[348] FERLUGA J., *Untersuchungen zur byzantinischen Provinzverwaltung, YI-XI1I Jahrhundert: gesammelte Aufsatze*, Amsterdam, 1992.

[349] FRANKOPAN DOIMI P. de, The workings of the Byzantine provincial administration in the 10th-12th centuries: The example of Preslav, *Byz.*, 71, 2001, 73-97.

[350] SEIBT W., *Armenika themata* als terminus technicus der byzantinischen Verwaltungsgeschichte des 11. Jahrhunderts, *BSl*, 54, 1993/994, 134-141.

[351] STAVRIDOU-ZAFRAKA Al., The development of the theme organisation in Macedonia, içinde *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History: Papers from the Melbourne Conference, July 1995*, J. BURKE and R. SCOTT (Der.), Melbourne, 2000, 128-138 (tüm cilt Ortaçağ Makedonya'sı tarihi açısından ilginç).

[352] VLYSSIDOU V. N., Quelques remarques sur 1'apparition des juges: premiere moitié du Xe siècle, içinde LAMPAKIS [1053], 59-66.

[353] WINKELMANN F., *Byzantiniscke Rang und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert: Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung*, Berlin, 1985.

VII. BÖLÜM
ORDU VE DONANMA

Kaynaklar

[354] Leon VI, *Tactika*, *PG*, 107, col. 669-1120.

[355] *Three Byzantine Military Treatises*, text, translation and notes by G. T. DENNIS, Washington DC, 1985.

[356] *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions*, Introd., (Der.), Çev. ve Yorum J. HALDON *(CFHB*, Series Vindobonensis, XXVIII), Vienne, 1990.

[357] DAGRON G., MIHAESCU H., *Le traité sur la guerilla de l'empereur Nicéphore Phocas* (Le Monde byzantin), Paris, 1986.

[358] DAIN A. (Der.), Leon VI, *Naumachica*, Paris, 1943.

[359] DAIN A., *Les strategics byzantins*, *TM*, 2, 1967, 317-392.

[360] DE FOUCAULT J.-A., Douze chapitres inedits de la Tactique de Mcephore Ouranos, *TM*, 5, 1973, 296-299.

[361] *Siegecraft: Two Tenth-Century Instructional Manuals by "Heron of Byzantium"*, (Der.) ve Çev. D. F. SULLIVAN, Washington DC, 2000.

İkinci El Literatür

GENEL ESERLER

[362] HALDON J. F., *State, Army and Society in Byzantium* (VR), Aldershot, 1995.

[363] HALDON J. F., *Welfare State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, Londres, 1999.

[364] KÜHN H.-J., *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata* (Byzantinische Geschichtschreiber. Ergänzungsband, 2), Vienne, 1991.

[365] McGEER E., *Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century,* Washington DC, 1995.

[366] MILLER T. S. and J. NESBITT (Der.), *Peace and War in Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis,* Washington DC, 1995.

[367] TREADGOLD W. T., *Byzantium and its Army,* 284-1081, Stanford, Ca, 1995 (sayısal verilere gelince temkinli yaklaşmakta fayda var).

[368] *To Empolemo Byzantio (9os-12os ai.). Byzantium at war: 9th-12th ca,* K. TSIKNAKIS (Der.), Athènes, 1997.

THEMATA VE *TAGMATA*

[369] CHEYNET J.-CI., Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, *TM* 9, 1985, 181-194 (= Id. [420], n° XI).

[370] FERLUGA J., Le clisure bizantine in Asia Minore, *ZRVI, 16, 1975* 23.

[371] HALDON J. F., *Byzantine Praetorians,* Bonn, 1984.

[372] HALDON J. F., Military service, military lands and the status of soldiers: Current problems and interpretation, *DOP,* 47, 1993, 1-67 (= Id. [362], n° VII).

[373] HALDON J. F., *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950. A study on the origins of the stratiotika ktemata* (Österr. Akad. d. Wiss., philos.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 357), Vienne, 1979.

[374] HALDON J. F., KENNEDY H., The Arab-Byzantine Frontier in the Eight and the Ninth Centuries, Military Organisation and Society in the Borderland, *ZRVI,* 19, 1980, 79-116.

[375] LILIE R.-J., "Thrakien" und "Thrakesion". Zur byzantinischen Provinzorganisationam Ende des 7. Jahrhunderts, *JÖB,* 26, 1977, 7-47.

[376] ZUCKERMAN C, Learning from the enemy and more: Studies in "Dark Centuries" Byzantium, *Millennium,* 2, 2005, 79-135.

DONANMA

[377] AHRWEILER H, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècle* (Bibliothèque Byzantine. Études, 5), Paris, 1966.

[378] CHRISTIDES V., Two parallel naval guides of the Tenth Century. Qudama's Document and Leo VI's Naumachica. A study on Byzantine and Moslem Naval Preparedness,*Graeco-Arabica,* 1, 1982, 51-103.

[379] EICKHOFF E., *Seekrieg und Seepolitik ztvischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unier byzantinischer und arabischer Hegemonic (650-1040)*, Berlin, 1966.

Askere Alma ve Finansman

[380] BLÖNDAL S., *The Varangians of Byzantium*, B. S. BENEDIKZ tarafından gözden geçirilip yeniden yazılmış, Cambridge, 1978.

[381] CHEYNET J.-CI., Les effectifs de l'armée byzantine (X^e^-XIIe s.), *CCM*, 38, fasc. 4, 1995,319-335 (= Id. [420], n° XII).

[382] CHEYNET J.-Gl., Le role des Occidentaux dans l'armée byzantine avant la premiere croisade, içinde *Byzanz und das Abendland im 10. und 11. Jahrhundert*, (Der.) E. Konstantinou, Cologne, 1997, 111-128.

[383] CIGGAAR K., Flemish mercenaries in Byzantium, their later history in an old norse miracle, *Byz.*, 51, 1981, 44-75.

[384] GORECKI D., The Strateia of Gonstantine VII. The Legal Status, Administration, and Historical Background, *BZ* 82, 1989, 157-176.

[385] GREGORIOU IOANNIDOU I., *Stratobgia kai eggeia stratmtike idioktesk sto Byzantio*, Thessalonique, 1989.

[386] HALDON J., The Long Eight Century. Production, distribution and demand in the Byzantine World, *ca* 660-840, içinde *The Long Eight Century. Production, Distribution and Demand in the Byzantine World*, I. L. HANSEN, Ch. WlCKHAM (Der.), Leyde, 2000, 226-264.

[387] HALDON J., Theory and practice in tenth century military administration: Chapters II, 44 and 45 of the Book of Ceremonies, *TM*, 13, 2000, 201-352.

[388] HOLMES C, "How the East was won" in the Reign of Basil II, içinde EASTMOND [179], 41-56.

[389] KAZHDAN A., Pronoia: The history of a scholarly discussion, intercultural contacts, *Mediterranean Historical Review*, 10/1-2, 1995, 133-163.

[390] SHEPARD J., The uses of the Franks in Eleventh Century Byzantium, içinde *Anglo-Mormon Studies*, XV, Woodbridge, 1993, 275-305.

[391] MAGDALINO P., The Byzantine Army and the Land: From *stratiotikon ktema* to military *pronoia*, içinde TSIKNAKIS [368], 15-36.

[392] OIKONOMIDES N., Middle Byzantine Provincial Recruits : Salary and Armament, *Gonimos*, Buffalo, 1988, 121-136 (= Id. [635], n° X).

[393] OIKONOMIDES N., The social structure of The Byzantine Countryside in the first half of the Xth century, *Symmeikta*, 10, 1996, 105-125 (= Id. [635], n° VI).

[394] TREADGOLD W. T, The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byzantine Empire, *Harvard Ukrainian Studies*, 7, 1983, 619-631.

XI. VE XII. YÜZYILLARDA EVRİM

[395] BIRKENMEIER J. W., *The Development of the Komnenian Army 1081-1180*, Leyde-Boston-Cologne, 2002 (fazla hızlı).

[396] CHEYNET J.-Cl., La politique militaire de Basile II à Alexis Comnene, *ZRVI*, 29-30, 1991, 61-74 (= Id. [420], n° X).

[397] CHEYNET J.-Cl, La conception militaire de la frontière orientale (IXe-XIII^e^s.), içinde EASTMOND [179], 57-69.

[398] LILIE R.-J., Die Schlacht von Myriokephalon (1176). Auswerkungen auf das byzantinische Reich im ausgehenden 12 Jahrhundert, *REB*, 35, 1977, 257-275.

[399] VRYONIS Sp., The eleventh century: Was there a crisis in the Empire ?: The decline of quality and quantity in the Byzantine Armed Forces, içinde VLYSSIDOU [164], 17-43.

[400] VRYONIS Sp., A personal history of the history of the battle of Mantzikert, içinde LAMPAKIS [1053], 225-244.

TEKNİK

[401] CHEVEDDEN P. E., The invention of the counterweight trebuchet: A study in cultural diffusion, *DOP*, 54, 71-116.

[402] DENNIS G. T., Byzantine heavy artillery: The Helepolis, *GRBS*, 39, 1998, 99-115.

[403] FOSS CL., WlNFIELD D., *Byzantines Fortifications. An Introduction*, Pretoria, 1986.

[404] FOSS CL., *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* (VR), Aldershot, 1996.

[405] HALDON J. F., Some aspects of Byzantine military technology from the sixth to the tenth centuries, *BMGS*, 1, 1975, 11-47.

[406] HYLAND A., *The Medieval Warhorse: From Byzantium to the Crusade*, with a foreword by Michael PRESTWICH, Dover, NH, 1994.

[407] KOLIAS T., *Byzantinisdie Waffen. Ein Beitrag zur byzantinisclien Waffenkunde vor den Anfänger bis zur lateinischen Eroberung* (Byzantina Vindobonensia, 17), Vienne, 1988.

[408] KORRES Th., "Hygron pyr": *Ena oplo tês byzantinês nautikês* taktikês, Thessalonique, 1989.

[409] NICOLLE D., *Warriors and their Weapons around the Time of the Crusades: Relationships between Byzantium, the West and the Islamic world,* Aldershot, 2002.

[410] SULLIVAN D., Tenth century Byzantine offensive siege warfare: Instructional prescriptions and historical practice, içinde TSIKNAKIS [368], 178-200.

ZİHNİYET

[411] DAGRON G., Byzance et le modèle islamique au Xe siècle: à propos des *Constitutions tactiques* de l'empereur Léon VI, *CRAI,* 1983, 219-243.

[412] DENNIS G. T., Religious Services in the Byzantine Army, *Eulogema: Studies in honor of R. Taft,* E. Carr (Der.) (Studia anselmiana, 110), Rome, 1993, 107-117.

[413] KOLBABA T. M., Fighting for Christianity. Holy War in the Byzantine Empire, *Byz.* 68, 1998, 194-221.

[414] KOLIA-DERMITZAKE A., *0 Buzantinos "ieros polemos". E ennoia kai* è *probolè thrèskeutikou polémou sto Byzantio,* Athènes, 1991 (Yunanca; tüm belgeleri bir araya getiriyor).

VIII. BÖLÜM
İMPARATORLUĞUN YÖNETİCİ SINIFLARI

Kaynaklar

[415] G. G. LITAVRIN, *Sovety i rasskazy Kekavmena (Cecaumeni consilia et narrationes),* Moscou, 1972. Bu zamandan beri İtalyanca çevirili yeni bir basım çıktı: Cecaumeno, *Raccomandazioni e consigli di galantuomo,* a cura di Maria Dora SPADARO, Alessandria, 1998.

İkincil Literatür

GENEL ESERLER

[416] AHRWEILER H., Recherches sur la société byzantine au XIe siècle: nouvelles hierarchies et nouvelles solidarités, *TM,* 6, 1976, 99-124.

[417] ANGOLD M. (Der.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries* (BAR International Series, 221), Oxford, 1984.

[418] BECK M. G., Senat und Volk von Konstantinopel, *Bayer. Akademie der Wissenschaft Phil. Hist. Kl.*, 1966, 1-75 (= Id., [419], n° XII).

[419] BECK M. G., *Ideen und Realitaeten* (VR), Londres, 1972.

[420] CHEYNET J.-CI., *The Byzantine Aristocracy and its Military Function* (VR), Aldershot, 2006.

[421] CHEYNET J.-Cl., L'anthroponymie aristocratique à Byzance, içinde *L'anthroponymie, document de l'histoire sociale des mondes meditérranéens medievaux*, (Der.) M. Bourin, J.-M. Martin ve F. Menant, Rome, 1996, 267-294 (= Id. [420], n° III).

[422] CHEYNET J.-Cl., L'aristocratie byzantine (VIIIe-XIIIe siècle), *Journal des Savants*, Temmuz-Aralık 2000, 281-322 (= Id. [420], n° I).

[423] CHEYNET J.-Cl., L'aristocrazia bizantina nei secoli X-XII: a proposito del libro di A. Kazhdan e Ronchey S., *Rivista Storica Italiana*, CXIII, fasc. 2, 2001, 413-440 (= Id. [420], n° II).

[424] KAZHDAN A. P., S. RONGHEY, *L'aristocrazia bizantina dal principio dell'XI alla fine del XII secolo*, Palerme, 1997.

[425] MAGDALINO P., Honour among Romaioi: The framework of social values in the world of Digenes Akrites and Kekaumenos (= Id. [193], n° III).

[426] PATLAGEAN Ev., Les debuts d'une aristocratie byzantine et le temoignage de l'historiographie: systeme des noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles dans Angold [417], 23-43.

[427] SVORONOS N., Société et organisation intérieure dans l'Empire byzantin au XIe siècle: les principaux problèmes, *Thirteenth Internationnal Congress of Byzantine Studies*, Main Papers XII, Oxford, 1966, 1-17 (= Id. [520], n° DC).

YÜKSEK ARİSTOKRASİNİN YENİLENİŞİ

[428] BURGMANN L., A Law for Emperors: On a Chrysobull of Nikephoros III Botaneiates, içinde *New Constantines, The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th-13th Centuries* (VR), P. MAGDALINO (Der.), Aldershot, 1994, 247-257.

[429] NICHANIAN M., *Aristocratie et pouvoir imperial* à *Byzance (VIt-IX' siècle)*, thèse de l'Université de Paris IV, 2004 (basılacak).

[430] WINKELMANN F., *Quellenstudien zur herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert* (BBA, 54), Berlin, 1987.

YABANCILAR

[431] BOZILOV I., Les Bulgares dans l'Empire byzantin, *Annuaire de l'Universite de Sofia, Faculté d'Histoire*, 69, 1980 (1975), 143-193.

[432] BRAND Ch. M., The Turkish element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries, *DOP*, 43, 1989, 1-25.

[433] GARSOIAN N., The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire, içinde AHRWEILER-LAIOU [436], 53-124.

[434] PAULIKIANOV C, *The Medieval Aristocracy on Mount Athos: The Philological and Documentary Evidence for the Activity of Byzantine, Georgian and Slav Aristocrats and Eminent Churchmen in the Monasteries from the 10th to the 15th century* (Monumenta Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia, 15), Sofia, 2001.

[435] STAVRAKOS Ch., Sceaux inedits d'Arabes au service de Byzance, *Graeco-Arabica*, 7-8, 1999-2000, 511-518.

[436] *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, H. AHRWEILER, A. LAIOU (Der.), Washington DC, 1998.

[437] SHEPARD J., The uses of the Franks in eleventh century Byzantium, *Anglo-Norman Studies*, 15, 1993, 275-305.

ETKİ ARAÇLARI

Aileler

[438] AUZÉPY M.-F., De Philarète, de sa famille, et de certains monastères de Constantinople, içinde *Les saints et leur sanctuaire*, textes, images et monuments M. KAPLAN *vb*, (Der.) (BS, 11), Paris, 1993, 117-134.

[439] BARZOS K., *He geneatogia ton Komnenon* (Byzantina keimena kai meletai, 20), Thessalonique, 1984. Eser Yunanca olmakla birlikte çok iyi aile ağacı tabloları bulunuyor.

[440] CHEYNET J.-Cl., VANNIER J.-F., Études *prosopographiques* (BS, 5), Paris, 1986 (Bourtzes, Brachamios, Dalassene ve Paleologos aileleri).

[441] CHEYNET J.-CL, Les Phocas, içinde DAGRON-MIHAESCU, [357], 289-315.

[442] CHEYNET J.-CL, VANNIER J.-F., Les Argyroi, *ZRW*, 40, 2003, 57-90.

[443] POLEMIS D. I., *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography* (University of London Historical Studies, 22), Londres, 1968.

[444] SAVVIDES A., Bibliographical advances in Byzantine prosopography of the Middle and Later Periods: Part One, *Medieval Prosopography*, 13, 1992, 67-154 (bu güne dek yazılmış tüm prosopografik makalelere referans veriyor).

[445] SEIBT W., *Die Skleroi. Eine prosopographisch-sigillographische Studie* (Byzantina Vindobonensia, 9), Vienne, 1976.

[446] SETTIPANI Chr., Nos *ancêtres de lAntiquité*. Études des possibilité *de liens généalogiques entre les familles de l'Antiquité et celles du haut Moyen Âge européen*, Paris, 1991.

[447] TURNER D., The origins and accession of Leo V (813-820), *JOB*, 40, 1990, 171-203.

Servet ve Miras

[448] AHRWEILER H., Charisticariat et autres formes d'attribution de fondations pieuses aux Xe-XIe siècles, *ZRVI*, 10, 1967, 1-27 (= Id. [334], n° VII).

[449] BEAUCAMP J. ve DAGRON G., *La transmission du patrimoine. Byzance et l'aire meditérranéenne*, Paris, 1998.

[450] CHEYNET J.-Cl., Fortune et puissance des grandes families (Xe-XIIIe siècle), *HR*, II, 199-213 (= Id. [420], n°V).

[451] GEROLYMATOU M., L'aristocratie et le commerce (IXe-XIIe siècle), *Symmeikta*, 15, 2002,77-89.

[452] KAPLAN M., Les monastères et le siècle à Byzance: les investissements des laïques au XIe siècle, *CCM*, 27, 1984, 73-83.

Kadınların Yeri

[453] BEAUCAMP J., Les femmes et l'espace public à Byzance: le cas des tribunaux, *DOP*, 52, 1998, 129-145.

[454] *Femmes et pouvoirs des femmes* à *Byzance et en Occident (VIe-XIe siècle)*, S. LEBECQ, A. DlERKENS, R. LE JAN, J.-M. SANSTERRE (Der.), 28, 29, 30 Mart 1996'da düzenlenen uluslararası kolokyum, Bruxelles ve Villeneuve-d'Ascq, Lille, 1999. Özellikle J. BEAUCAMP (l'Incapacité féminine et rôle des femmes à Byzance, 23-36) ve M. KAPLAN'ın (L'aristocrate byzantine et sa fortune, 205-226) katkıları dikkate değer.

[455] LAIOU A. E., Observations on the life and ideology of Byzantine women, *Byz Forsch.*, 9, 1985, 59-102.

Kliyantel

[456] MACRIDES R., The Byzantine godfather, *BMGS*, 11, 1987, 139-162 (= Id. [298], n° I).

[457] NESBITT J., WIITA J., A confraternity of the Comnenian Era, *BZ* 68, 1975, 360-384.

[458] NEVILLE El., *Authority in Byzantine Provincial Society, 950-1100*, Cambridge, 2004.

[459] OIKONOMIDES N., The donation of castles in the last quarter of the eleventh century (Dölger, Regesten, n° 1012), içinde

Polychronion: Festschrift Franz Dülger, 413-417 (= Id. [337], n° XIV).

[460] OSTROGORSKY G., *Pour l'histoire de la féodalité byzantine* (Corpus Bruxellense historiae Byzantinae, Subsidia, 1), Bruxelles, 1954.

AYAKLANMALAR

[461] CHEYNET J.-Cl., *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* (BS, 9), Paris, 1990.

[462] CRESCI L. R., *Appunti per una tipologia del* tyranno, *Byz.,* 60, 1990, 90-129.

[463] HILL B., *Actions speak louder than Words: Anna Komnene's attempted Usurpation,* içinde GOUMA-PETERSON [181], 45-62.

Ayrılıkçı Hareketler

[464] CHEYNET J.-Cl., Philadelphie, un quart de siècle de dissidence, 1182-1206, içinde *Philadelphie et autres* Études (BS, 5), 1984, 39-54 (= Id. [420], n° IX).

[465] MALINGOUDIS P., Die Nachrichten des Nicetas Choniates über die Entstehung des Zweiten Bulgarischen Staates, *Byzantina,* 10, 1980, 51-147.

[466] PRINZIG G., Demetrios-Kirche und Aseniden-Aufstand: Zur chronologischen Präzisierung der Frühphase des Aseniden-Aufstandes, ZRVI 38, 1999-2000, 257-265.

IX. BÖLÜM
NÜFUS

[467] ALLEN P., The "Justianic" Plague, *Byz.,* 49, 1979, 5-20.

[468] AVRAMEA A., *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle, changements et persistences* (BS, 15), Paris, 1997.

[469] *L'Arménie et Byzance, Histoire et culture* (BS, 12), Paris, 1996.

[470] BESEVLIEV V., *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschickte,* Amsterdam, 1981.

[471] BIRABEN J.-N., La peste du VIe siècle dans l'Empire byzantin, *HR,* I, 121-125.

[472] BOURAS Ch., City and village: Urban design and architecture, *JOB,* 31, 1981,611-653.

[473] BROUSSELLE I., L'intégration des Arméniens dans l'aristocratie byzantine au IXe siècle, içinde *L'Arménie et Byzance* [469], 43-54.

[474] BRUNET F., Sur l'hellenisation des toponymes slaves en Macedoine byzantine, *TM,* 9, 1985, 235-265.

[475] CHARANIS P., *Studies on the Demography of the Byzantine Empire* (VR), Londres, 1972.

[476] CHARANIS P., On the demography of Medieval Greece: A problem solved, *Balkan Studies*, 20, 1979, 193-218 (Yunanistan'ın Slavlaşma derecesi ve *Monemwasie Kronik'i üzerine).*

[477] CHEYNET J.-Cl., L'apport arabe à l'aristocratie byzantine, *BSl*, 56, 1995, 137-146.

[478] DAGRON G., Minorites éthniques et religieuses dans l'Orient byzantin à la fin du Xe et au XIe siècle : l'immigration syrienne, *TM*, 6, 1976, 177-216 (= Id., *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations* (VR), Londres, 1984, n° X).

[479] DAGRON G., Entre village et cité: la bourgade rurale des IVe-Vll^e^ siècles en Orient, *Koinônia*, 3, 1979, 29-52.

[480] DITTEN H., *Ethnische Verchiebungen zwischen des Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts* (BBA, 59), Berlin, 1993.

[481] DUCELIIER A., *L'Albanie entre Byzance et Venise, X^e^-XVe siècle* (VR), Londres, 1987.

[482] DURLIAT J., La peste du VIe siècle, *HR*, I, 107-119.

[483] DVOICHENKO-MARKOV D., The Vlachs: The Latin speaking Population of Eastern Europe, *Byz.*, 54, 1984, 508-526.

[484] FOSS Cl., *Ephesus after Antiquity: A late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge, 1979.

[485] GARSOÏAN N., *Armenia between Byzantium and the Sasanians* (VR), Londres, 1985.

[486] GEYER B., DALONGEVILLE R., LEFORT J., Les niveaux du lac de Nicée au Moyen Âge, *Castrum*, 7, 2001, 77-93 (= Lefort [493], n° XVII).

[487] GEYER B., KOÇ Y., LEFORT J. ve CHATAIGNER Ch., Les villages et l'occupation du sol au début de l'époque moderne, içinde GEYER-LEFORT [1021], 411-430.

[488] HARVEY Al., *Economic expansion in the Byzantine empire, 900-1200*, Cambridge, 1989.

[489] *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, I *(IVe-VIIe siècle)*, Paris, 1989; II *(Vll^e^-XVe siècle)*, 1991.

[490] KOUTABA-DELEBORIA B., *O geographikos kosmes Konstantinou tou Porphyrogennetou*, 2 v., Athènes, 1993.

[491] LAIOU-THOMADAKIS A. E., *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*, Princeton, 1977.

[492] LAIOU A. E., L'étranger de passage et l'étranger privilégié à Byzance, XIe-XVe siècles, içinde *Identité et droit de l'autre*, L.

Mayali (Studies in comparative legal History), Berkeley, 1994, 69-88.

[493] LEFORT J., Société rurale et histoire du paysage à Byzance, Paris, 2006.

[494] LEFORT J., Radolibos: population et paysage, *TM*, 9, 1985, 195-234 (= Id. [493], n° VI).

[495] LEFORT J., Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XVe siècle, *HR* II, 63-82 (= Id. [493], n° IX).

[496] LEFORT J. ve MARTIN J.-M., L'organisation de l'espace rural: Macédoine et Italie du Sud (Xe-XIIIe siècle), *HR*, II, 11-26 (= Id. [493], n° VIII).

[497] LEFORT J., Toponymie et anthroponymie: le contact entre Grecs et Slaves en Macédoine, *Castrum*, 4, 1992, 161-171 (= Id. [493], n° XI).

[498] LEFORT J., Rural economy and social relations in the countryside, *DOP*, 47, 1993, 101-113 (= Id. [493], n°XII).

[499] LEFORT J., Les villages de Macédoine orientale au Moyen Âge, içinde Id. vb. [549], 289-299 (= Id. [493], n° XX).

[500] LEMERLE P., L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'apres les sources grecques, *TM*, 5, 1973, 1-144 (= Id. [493], n° IV).

[501] LEMERLE P., *Essais sur le monde byzantin* (VR), Londres, 1980.

[502] LEMERLE P., *Les plus anciens recueils des miracles de saint Demetrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, II, *Commentaire*, Paris, 1981.

[503] MARTIN J.-M., Une origine calabraise pour la Grecia salentine?, *RSBN*, n.s. 22-23, 1985-1986, 51-63.

[504] MCEVEDY C. ve JONES R., *Atlas of World Population History*, Harmondsworth, 1978.

[505] MORAVCSIK C., *Byzaninoturcica*, Cilt 2, Berlin, 1958 (reder. Leyde, 1983).

[506] MORRISSON C, Monnaie et finances dans l'Empire byzantin, X^e^-XIVe siècle, *HR*, II,291-315 (= Id. [661], n° IV).

[507] NASTUREL P., Les Valaques balcaniques aux Xe-XIIIe siècles, *Byz. Forsch.*, 7, 1979, 89-112.

[508] OBOLENSKY D., *The Bogomils*, Cambridge, 1948.

[509] PATLAGEAN Ev., *Pauvreté économique et pauvreté sociale* à *Byzance, IVe-VIIe siècles*, Paris-La Haye, 1977.

[510] PATLAGEAN Ev., *Structure sociale, famille, chrétienté* à *Byzance, IVe-VIIe siècle* (VR), Londres, 1981.

[511] POHL D., *Die Awaren*, Munich, 1988.

[512] PRITSAK O., *Die bulgarische Fiirtenliste und die Sprache der Protobulgaren,* Wiesbaden, 1955.
[513] PRITSAK O., *The Pecenegs: A Case of Social and Economic Transformation,* Lisse, 1976.
[514] RUSSEL J. C., *Ancient and Medieval Population,* Philadelphie, 1958.
[515] RUSSEL J. C, Recent advances in medieval demography, *Speculum,* 40, 1965, 84-101.
[516] SAWIDES A., Oi Komanoi (Koumanoi) kai to Byzantto, 11°-13° ai. m. Ch., *Byzantina* 13, 1985, 937-955.
[517] SPIESER J.-M., L'évolution de la ville byzantine de l'époque paleochrétienne àl'iconoclasme, *HR,* I, 97-106.
[518] STARR J., *The Jews in the Byzantine Empire,* Athènes, 1939.
[519] STATHAKOPOULOS, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire: A Systematic Survey of Subsistence Crises and Epidemics* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 9), Aldershot, 2004.
[520] SVORONOS N., Études *sur ['organisation interieure, la société et l'économie de l'Empire byzantin* (VR), Londres, 1973.
[521] TREADGOLD W., *The Byzantine State Finances in the Eight and Ninth Centuries,* New York, 1982.
[522] VASMER M., *Die Slaven in Griechenland,* Berlin, 1941 (reder. Leipzig, 1970, 1977).
[523] VRYONIS Sp., *Byzantium: Its Internal History and Relations with the Muslim World* (VR), Londres, 1971.

X. BÖLÜM
KIRSAL EKONOMİ VE TOPLUM

Kaynaklar

[524] *Beitrage zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts,* (Der.) F. DÖLGER, Leipzig-Berlin, 1927, reimpr. 1960 (*Traité fiscal ile birlikte).*
[525] *Eggrapha Patmou 2. Demosion leitourgon,* (Der.) M. Nystazopoulou-Pelekidou, Athènes, 1980.
[526] *Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici De re rustka eclogae,* (Der.) H. BECKH, Leipzig, 1895, reimp. Stuttgart, 1994.
[527] Michel Psellos, Peri georgikoṇ, (Der.) BOISSONADE, *Anecdota graeca* I, Paris, 1829, reimpr. Hidesheim, 1962, 242-247.
[528] Ptochoprodromos, (Der.) H. ElDENEIER (Neogreca Medii Aevi, 5), Cologne, 1991.
[529] Vizantijskij zemledekeskij zakon (Der.) I. MEDVEDEV, Leningrad, 1984 (*Köy kanunu* söz konusudur*).*

İkincil Literatür

[530] BARTUSIS M., Exaleimma: Escheat in Byzantium, *DOP*, 40, 1986, 55-81.

[531] BELLIER P. *et at*, *Paysages de Macédoine, leurs caractèères, leur evolution à travers les documents et les récits des voyageurs*, Paris, 1986.

[532] BOURAS Ch., Houses in Byzantium, *Delt. Christ. Arch. Et*, 11, 1982-1983, 1-26.

[533] BRYER A., The means of agricultural production: Muscle and tools, *EHB*, 101-113.

[534] DUNN A., The exploitation and control of woodland and scrubland in the Byzantine world, *BMGS*, 16, 1992, 235-298.

[535] ELLYS S., La casa, dans *La civiltà bizantina, oggetti e messaggio*, (Der.) A. Guillou, Rome, 1993, 167-226.

[536] GEYER B., *Aridité et sociétés du Proche-Orient ancien, problematique geo-archeologique*, Habilitation à diriger des recherches, Lyon II, 1999.

[537] GEYER B., Physical factors in the evolution of the landscape and land use, *EHB*, 31-45.

[538] GEYER B. ve LEFORT J., L'evolution de l'occupation du sol et du paysage, içinde Id. [1021], 535-545.

[539] GIROS Ch., Remarques sur l'architecture monastique en Macédoine orientale, *BCH*, 116, 1992, 409-443.

[540] GUILLOU A., *La soie du catepanat d'Italie*, *TM*, 6, 1976, 69-84.

[541] GYONI M., La transhumance des Vlaques balkaniques au Moyen Âge, *BSl*, 12, 1951, 29-42.

[542] HARVEY A., Risk aversion in the eleventh century peasant economy, içinde LAMPAKIS [1053], 73-82.

[543] JAGOBY D., Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade, *BZ* 1991/1992,452-500 (= Id. [608], n° VII).

[544] JARDE A., *Les céréales dans l'Antiquité grecque*, Paris, 1925; reimpr. 1979.

[545] KAPLAN M., *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle* (BS, 10), Paris, 1992.

[546] KAZHDAN A., Two notes on Byzantine demography of the eleventh and twelfth centuries, *Byz. Forsch.*, 8, 1982, 115-122.

[547] KODER J., *Gemüse in Byzanz: die Versorgung Konstantinopels mit Frischgemüse im Lichte der Geo-ponika* (Byzantinische Geschichtsschreiber. Ergänzungsband, 3), Vienne, 1993.

[548] LAIOU A. E. (Der.), *Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century* (Dumbarton Oaks

Research Library and Collection), Washington DC, 2002. (Temel eser. Sayfaları birbirini takip eden üç cilt).

[549] LEFORT J., MORRISSON C, SODINI J.-P. (Der.), *Les villages dans l'Empire byzantine, IVe-XVe siècle* (Réalités byzantines, 11), Paris, 2005.

[550] LEFORT J., Une exploitation de taille moyenne au XIIIe siècle en Chalcidique, içinde *Aphieroma ston Niko Svordno,* (Der.) B. KREMMYDAS *et ai,* Rethymno, 1986, I, 362-372.

[551] LEFORT J., Une grande fortune foncière aux Xe-XIIIe s.: les biens du monastrère d'Iviron, içinde *Structures* féodals et *féodalisme dans l'Occident meditérranéen (X^e^- XIIe siècles): bilan des perspectives de recherches,* Rome, 1980, 727-742.

[552] LEFORT J., The rural economy, seventh-twelfth centuries, *EHB,* 231-310.

[553] LEMERLE P., *The Agrarian History of Byzantium from the Origines to the Twelfth Century. The sources and Problems,* Galway, 1979.

[554] OIKONOMIDES N., He Peira peri paroikôn, *Aphieroma* [549], I, 232-241.

[555] OIKONOMIDES N., Das Verfalland im 10.-11. Jahrhundert: Verkauf und Besteurung, *FM,* 7, 1986, 161-168 (= Id. [338]), n° V).

[556] OIKONOMIDES N., Terres du fisc et revenu de la terre aux Xe-XIe siècles, içinde *HR*II, 321-337 (= Id. [635], n° XI).

[557] PAPANGELOS I., Ampelos kai oinos sten mesaionike Chalkidike, içinde *Historia tou hellenikou,* Athènes, 1992, 219-255.

[558] RUAS M.-P., Les plantes exploitées en France au Moyen Âge d'apres les semences archéologiques, içinde *Plantes et cultures nouvelles* (Flaran, 12), Auch, 1992, 9-35.

[559] Séminaire de J. LEFORT, EPHE, Anthroponymie et société villageoise (X^e^-XIVe siècle), içinde *HR,* II, 225-238.

[560] SMYRLIS K., La fortune des grands monasteres byzantins (fin du Xe-milieu du XIVe siècle *(TM,* Monogr., 21), Paris, 2006.

[561] SVORONOS N., Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance, petite et grande exploitation, *Annales ESC,* 11, 1956, 325-355 (= Id. [520], n° II).

[562] TEALL J. L., The grain supply of the Byzantine Empire, 330-1025, *DOP,* 13, 1959, 89-139.

[563] TEALL J. L., Byzantine agricultural tradition, *DOP,* 25, 1971, 35-59.

[564] THOMAS J. Ph., *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire,* Washington DC, 1987.

[565] TOUBERT P., *Les structures du Latium médiéval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle*, Rome, 1973.

[566] WEISS G, Die Entscheidung des Kosmas Magistros über das Parökenrecht, *Byz.*, 48, 1978, 477-500.

XI. BÖLÜM
KONSTANTİNOPOLİS VE ŞEHİR EKONOMİSİ

Kaynaklar

[567] Konstantinopolis manastırlarından birçok *typika* P. GAUTIER tarafından düzenlenmiş ve çevrilmiştir, İsa Kurtarıcı Pantokrator *typikon*'u, *REB*, 32, 1974, 1-145; Mikhael Attaliates *Diataxis'i*, *REB*, 39, 1981, 5-143; Theotokos Evergetis typikon'u, *REB*, 40, 1982, 5-101; Theotokos Kecharitomene typikon'u, *REB*, 43, 1985, 5-165.

[568] CiGGAAR K., *Byzance et l'Angleterre: études sur trois sources de la topographie et de l'histoire de Constantinople aux XIe et XIIe siècles*, Leyde, 1976.

[569] *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis syntomoi chronikai:* introd., translation and commentary edited by Av. CAMERON and J. HERRIN in conjunction with Al. CAMERON, R. CORMAGK and Ch. ROUECHE (Columbia Studies in the classic tradition, 10), Leyde, 1984.

İkincil Literatür

Genel Eserler

[570] MAGDALINO P., *Constantinople mediévale.* Études *sur revolution des structures urbaines (TM*, Monogr., 9), Paris, 1996.

[571] MANGO C, *Le développement urbain de Constantinople (IV-W sticks), 2°* (Der.) *(TM*, Monogr.,2), Paris, 1990.

[572] DAGRON G., *Constantinople imaginaire: études sur le recueil des Patria* (Bibliothèque byzantine, 8), Paris, 1984.

[573] GUILLAND R., Études *de topographie de Constantinople byzantine*, Amsterdam, 1969 (eskimiş, ancak henüz yeri doldurulamamış).

[574] JANIN R., *Constantinople byzantine (AOC*, 4A), Paris, 1964.

[575] JANIN R., *La géographic ecclesiastique de l'Empire byzantin*, Ie partie. Le siège de Constantinople et le patriarcat oecumenique; III: Les églises et les monasteres, Paris, 1969².

[576] MANGO C, DAGRON G., *Constantinople and its Hinterland: Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, Nisan 1993*, Londres, 1995.

[577] MANGO C, *Studies on Constantinople* (VR), Aldershot, 1993.
[578] NECİPOĞLU N. (Der.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life* (The Medieval Mediterranean, 33), Leyde- Boston- Cologne, 2001.

ŞEHİRSEL GELİŞİM

Nüfus

[579] JACOBY D., The Jews of Constantinople and their Demographic Hinterland, içinde DAGRON-MANGO [576], 221-232 (= Id., *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean* (VR), Aldershot, 2001, n° IV).
[580] JACOBY D., The Venetian quarter of Constantinople from 1082 to 1261: Topographical considerations in *Novum Millennium: Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck,* CI. SODE, S. TAKACS (Der.), Aldershot, 2001, 153-170 (= Id., *Commercial Exchange Across the Mediterranean. Byzantium, the Crusader Levant, Egypt and Italy* (VR), Aldershot, 2005, n° III).
[581] REINERT S. W., *The Muslim presence in Constantinople, 9th-15th Centuries: Some Preliminary Observations,* içinde AHRWEILER-LAIOU [436], 125-150.

Şehir Mekân ve Peyzajının Düzenlenişi

[582] BERGER A., Streets and public spaces in Constantinople, *DOP,* 54, 2000, 161-172.
[583] MADDEN T. F., The fires of the Fourth Crusade in Constantinople, 1203-1204: A damage assessment, *BZ* 84/85, 1991-1992, 72-93.
[584] MAGDALINO P., Medieval Constantinople: Built environment and urban development, *EBB,* 529-538.
[585] MAGUIRE H., Gardens and parks in Constantinople, *DOP,* 54, 2000, 251-264.
[586] OUSTERHOUT R., *Building medieval Constantinople,* Proceedings of the PMR Conference, 19-20, 1994-1996, 35-67.
[587] MUNDELL-MANGO M., The Porticoed Street at Constantinople, içinde NECİPOĞLU [578], 29-51.

Başkent Şehir

[588] AHRWEILER H., Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance, *REB,* 19, 1961, 239-262 (= Id. [334], n° II).

[589] BERGER A., Imperial and ecclesiastical processions in Constantinople, NECİPOĞLU [578], 73-87.
[590] HALDON J., Strategies of defence, problems of security: The garrisons of Constantinople in the middle Byzantine period, içinde DAGRON-MANGO [576], 143-155.
[591] WOLSKA-CONUS W., Les termes *nome* et *paidodiskalos nomikos* du "Livre de l'Eparque", *TM*, 8, 1981, 531-541.

Saraylar

[592] BARDILL J., The Palace of Lausus and nearby monuments in Constantinople: A topographical study, *American Journal of Archaeology*, 101, 1997, 67-95.
[593] LITTLEWOOD A., Gardens of the Palace, içinde MAGUIRE [236], 13-38.
[594] MAGDALINO P., Manuel Komnenos and the Great Palace (= Id. [193], n° V).
[595] MANGO C, *The Brazen House*, Copenhague, 1959.
[596] MIRANDA S., Étude de topographie du Palais Sacre de Byzance: avec un essai de reconstitution de l'ensemble de ses edifices au Xe siècle, s. 1., 1976.

Kutsal Şehir

[597] ANGOLD M., The Imperial Administration and the Patriarchal Clergy in Twelfth Century, *Byz. Forsch*, 19, 1993, 17-24.
[598] DAGRON G., Constantinople. Les sanctuaires et l'organisation de la vie religieuse, *Actes du XIe Congres international d'archéologie chrétienne*, Rome, 1989, 1069-1085.
[599] GRUMEL V., Le "miracle habituel" de Notre-Dame des Blachernes à Constantinople, *Echos d'Orient*, 30, 1931, 129-146.
[600] MAGDALINO P., L'église du Phare et les reliques de la Passion à Constantinople (VIIe/VIIIe-XIIIe siècles), içinde DURAND-FLUSIN [699], 15-30.
[601] MANGO C, *Hagia Sophia: A Vision for Empires* (photogr. Ahmet Ertuğ), Istanbul, 1997.
[602] NELSON R. S., *Hagia Sophia, 1850-1950: Holy Wisdom Modern Monument*, Chicago (Dl.), Londres, 2004.
[603] RIANT comte P., Exuviæ sacræ Constantinoplæ, yeniden gözden geçirilmiş, önsöz J. DURAND, Cilt 2, Paris, 2004 (1877-1878).

Ekonomi

[604] BALARD M., Amalfi et Byzance (X^e-XIIe siècles), *TM,* 6, 1976, 85-95.

[605] DAGRON G., The urban economy, seventh-twelfth centuries, *EHB,* 393-461.

[606] HENNING J., Slavery or freedom? The causes of Early Medieval Europe's economicadvancement, *Early Medieval Europe,* 12, 2003, 269-277.

[607] HODGES R., WHITEHOUSE D., *Mahomet, Charlemagne et les origines de l'Europe* (Réalités byzantines, 5), Paris, 1996.

[608] JACOBY D., *Trade, Commodities and Shipping in the Medieval Mediterranean* (VR), Aldershot, 1997.

[609] JACOBY D., Italian privileges and trade in Byzantium before the Fourth Crusade. A reconsideration, *Annuario de estudios medievales,* 24, 1994, 349-368 (= Id. [608], no II),

[610] KAPLAN M., Du cocon au vêtement de soie: concurrence et concentration dans l'artisanat de la soie à Constantinople aux Xe-XIe siècles, içinde BALARD [148], 313-327.

[611] LAIOU A., Byzantine trade with Christians and Muslims and the Crusades, içinde LAIOU- MOTTAHEDEH [185], 157-196.

[612] LAIOU A., Exchange and trade, seventh-twelfth centuries, *EHB,* 2002, 697-759.

[613] LILLI R.-J., *Handel and Politik zwischen dem byzantmischen Reich und den italianischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi,* 1081-1204, Amsterdam, 1984.

[614] MAGDALINO P., The maritime neighbourhoods of Constantinople: Commercial and residential functions, sixth to twelfth centuries, *DOP,* 54, 2000, 209-226.

[615] MORRISSON C, CHEYNET J.-Cl., Prices and wages in the Byzantine World, *EHB,* 2002, 815-878.

[616] MUNDELL-MANGO M., The commercial map of Constantinople, *DOP,* 54, 2000, 189-199.

[617] OIKONOMIDES N., Le marchand byzantin des provinces, IXe-XIe s., içinde *Mercati e mercanti nell'alto medioevo: l'area eurasiatica e l'area mediterranea,* Spolete, 1993, 633-660 (= Id. [635], n° XII).

[618] OIKONOMIDES N., Quelques boutiques de Constantinople au Xe s.: prix, loyers, imposition, *DOP,* 26, 1972, 345-356 (= Id. [337], n° VIII).

[619] OIKONOMIDES N., The economic region of Constantinople: From directed economy to free economy and the role of the

Italians, içinde *Europa Medievale et il Mondo Bizantin. Contatti effettici et possibilità di studi comparati*, (Der.) G. Amaldi, G. Cavallo, Rome 1997 (Nuovi studi storici, 40), 221-238 (= Id. [635], n° XIII).

[620] PAPAGIANNI E., Byzantine legislation on economic activity relative to social classes, *EHB*, 2002, 1083-1093.

Tedarik

[621] DURLIAT J., *De la ville antique* à la ville medi*évale. Le problème des subsistances* (Collection de l'École française de Rome, 136), Rome, 1990.

[622] DAGRON G., Poissons, pecheurs et poissonniers de Constantinople, içinde DAGRON-MANGO [576], 57-73.

[623] MAGDALINO P., The grain supply of Constantinople, 9th-12th centuries, içinde DAGRON-MANGO [576], 35-47.

[624] KAPLAN M., Le ventre de l'Empire, içinde *Constantinople 1054-1261, fête de la chrétienté, proie des Latins, capitate grecque*, (Der.) A. DUGELLIER, M. BALARD (Autrement, coll. "Mémoires", 40), Paris, 1996, 86-103 [*Konstantinopolis 1054-1261*, Çev. Can Belge, İletişim Yay., 2002].

Toplum

[625] BERGER A., *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupokos* (Poikila Byzantina, 8), Bonn, 1988.

[626] DAGRON G., "Ainsi rien n'échappera à la réglementation". Etat, Église, corporations, confrèries: à propos des inhumations à Constantinople (IVe-Xe siècle), *HR* II, 155-183.

[627] KAPLAN M., Les artisans dans la société byzantine aux VIIe-XIe siècles, içinde NECİPOĞLU [578], 245-260.

[628] KÖPSTEIN H., Zur Sklaverei im ausgehenden Byzanz : Philologisch-historische Untersuchung (BBA, 34), Berlin, 1966.

[629] LAIOU A., Women in the Market Place of Constantinople (10th-14th centuries), içinde NECİPOĞLU [578], 261-273.

[630] LEMERLE P., "Roga" et rente d'Etat aux Xe-XIe siècles, *REB*, 25, 1967, 77-100 (= Id., *Le monde de Byzance: histoire et institutions* (VR), Londres, 1978, n° XV).

[631] LEMERLE P., *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* (Le Monde byzantin), Paris, 1977.

[632] MAGDALINO P., Church, bath and diakonia in Medieval Constantinople, içinde MORRIS [305], 165-188.

[633] MAGDALINO P., The Byzantine Aristocratic *Oikos*, içinde ANGOLD [417], 92-111 (= Id. [193], n° II).

[634] MİLLER T. S., *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Baltimore, 1985.

[635] OIKONOMIDES N., *Social and Economic Life in Byzantium*, (Der.) El. ZACHARIADOU (VR), Aldershot, 2004.

[636] OIKONOMIDES N., St. Georges of Mangana, Maria Skleraina and the "Malyj Sion" of Novgorod, *DOP*, 34-35, 1980-1981, 239-246 (= Id. [337], nº XVI).

[637] ROTMAN Y., *Les esclaves et l'esclavage. De la Mediteranée antique a la Mediterranée médievale, VIe-XIe siècle*, Paris, 2004.

XII. BÖLÜM
FİNANS VE PARALAR

[638] ALBUM St., GOODWIN T., *Sylloge of Islamic coins in the Ashmokan*, Cilt 1: *The Pre-Reform Coinage of the Early Islamic Period*, Oxford, 2002.

[639] ARSLAN E. A., MORRISSON C., *Monete e moneta a Roma nell'alto Medioevo*, içinde *Roma fra Oriente e Occidente (Settim.*, XLXX), Spolete, 2002, 1255-1301.

[640] BRANDES W., *Finanzverwaltung in Krisenzeiten, Untersuchungen zur byzantinischen Verwaltung-sgeschichte zwischen dem 6. und 9. Jahrhundert* (Forschungen zur Byzantinischen Rechtsge-schichte, 25), Francfort, 2002 (J. HALDON, *BZ* 96, 2003, 717-728).

[641] BRANDES W., HALDON J., Towns, tax and transformation: State, cities and their Hinterlands in the East Roman World, *Hea.* 500-800, içinde G. P. BROGIOLO, N. GAUTHIER and N. CHRISTIE (Der.), *Towns and their Territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages (TRW*, 9), Leyde- Boston-Cologne, 2000, 141-172.

[642] ClPOLLA C. M., *Money, Prices and Civilisation in the Mediterranean World. Fifth to Seventeenth Century*, Princeton, 1956.

[643] DUNN A., The *Kommerkiarios*, the *Apotheke*, the *Dromos*, the *Vardarios* and *The West*, *BMGS*, 17, 1993, 3-24.

[644] FOSS CI., *Arab-Byzantine Coins. An Introduction with a Catalogue of the Dumbarton Oaks Collection, 2009.*

[645] GARAFFO S., Gli scavi di Gortina e i problemi della circolazione monetaria a Creta nella seconda Dark Age (668-824 *ca.*), *Ritrovamenti monetali nel mondo antico: problemi e metodi*, G. Gorini (Der.), Padoue, 2002, 223-233.

[646] GORDUS A. A., METGALF D. M., The Alloy of the Miliaresion, *Hamburger Beitage zur Numismatik*, 24/26, 1972 [1977], 9-36.

[647] GRIERSON Ph., BLACKBURN M., *Medieval European Coinage,* I: *The Early Middle Ages,* Cambridge, 1986 (Karolenjlere dek Ortaçağ Batı'sı sikkeleri ve Bizans sistemi ile ilişkileri üzerine temel bir referans).

[648] GRIERSON Ph., TRAVAINI L., *Medieval European Coinage,* XIV: *South Italy,* Cambridge, 1998 (X-XV. yüzyıl arasında, çoğunlukla Bizans'tan çok etkilenmiş sikkeler üzerine temel referans).

[649] HEIDEMANN S., *Die Renaissance der Städte in Nordsyrien und Nordmesopotamien. Stadtische Entwicklung und wirtschqfliche Bedingungen in ar-Raqqa und Harran von der Zeit der beduinischen Vorherrschaft bis zu den Seldschuken,* Leyde, 2002.

[650] HENDY M. F., *Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081-1261),* Washington, 1969 (*DOC*'un 4. cildinin yerini tamamen doldurmamış olsa da XII-XIII. yüzyıl paraları için öncü ve temel bir inceleme).

[651] HENDY M. F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy, ca 300-ca 1450,* Cambridge, 1985 (temel; v. c. r. Morrisson içinde *RN,* 1987, 245-256).

[652] HENDY M. F., *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium,* Northampton (VR), 1989 (9 art. reimpr., 3 inder.; v. c. r. içinde *RN,* 1991, 307-310).

[653] KAPLAN M., Quelques remarques sur la vie rurale à Byzance au IXe siècle d'apres la correspondance d'Ignace le diacre, içinde KOUNTOURA-GALAKE [131], 365-376.

[654] KAPLANIŞ C, The Debasement of the "Dollar of the Middle Ages", *The Journal of Economic History,* 63/3, 2003, 768-798.

[655] LOPEZ R. S., The Dollar of the Middle Ages, *The Journal of Economic History,* 11, 1951, 209-234 (= Id., *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations* (VR), Londres, 1978, n° VII).

[656] METCALF D. M., The currency of Byzantine coins in Syrmia and Slavonia, *Hamburger Beitrage zur Numismatik,* 4, 1960, 429-444.

[657] METCALF D. M., How extensive was the use of folles during the years 775-820?, *Byz.,*37, 1967, 270-310.

[658] METCALF D. M., *Coinage in South-Eastem Europe 820-1396,* Londres, 1979.

[659] MORRISSON G. *vb, L'or monnayé,* I.: *Purification et altérations. De Rome* à *Byzance* (Cahiers Ernest-Babelon, 2), Paris, 1985 (analiz ve tarihsel yorum).

[660] MORRISSON C, Byzantine coinage. Production and circulation, *EHB,* 3, 901-958 (synthase).

[661] MORRISSON C, *Monnaie et finances a Byzance: analyses, techniques* (VR), Aldershot, 1994.

[662] MORRISSON C, La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle: essai d'interprétation, *TM,* 6, 1976, 3-47 (= Id. [661], n° LX).

[663] MORRISSON C, La *Logariké:* réforme monetaire et réforme fiscale sous Alexis I. Comnene, *TM,* 7, 1979, 419-464 (= Id. [661], n° VI).

[664] MORRISSON C, La Sicile byzantine: une lueur dans les siècles obscurs, *Numismatica e Antichità Classiche Quaderni Ticinesi,* 27, 1998, 307-334.

[665] MORRISSON C, Survivance de l'economie monétaire à Byzance (VIIe-IXe s.), içinde KOUNTOURA-GALAKE [131], 377-397.

[666] MORRISSON G., BARRANDON J.-N., La trouvaille de monnaies d'argent byzantines de Rome (VIIe-VIIIe siècles): analyses et chronologie, *RN,* 6e ser., 30, 1988, 149-165.

[667] MORRISSON C., BARRANDON J.-N., POIRIER J., Nouvelles recherches sur l'histoiremonétaire byzantine: evolution comparée de la monnaie d'or à Constantinople et dans les provinces d'Afrique et de Sicile, *JOB,* 33, 1983, 267-285.

[668] OBERLANDER-TARNOVEANU E., Les échanges dans le monde rural byzantin de I'est des Balkans (VIe-XIe siècle), içinde LEFORT *vb,* [549], 381-401.

[669] PENNA V, Life in Byzantine Peloponnese: The numismatic evidence (8th-12th century), *Mneme Martin Jessop Price,* Athènes, 1996, 265-288.

[670] PITARAKIS B., Mines anatoliennes exploitees par les Byzantins: recherches recentes, *RN,* 153, 1998, 141-185.

[671] ROVELLI A., Emissione e uso della moneta: le testimonianze scritte e archeologiche, *Roma nell'alto Medioevo (Settim.,* XLVIII), 2001, 821-852.

[672] VRYONIS Sp., The Question of the Byzantine Mines, *Speculum,* 37/1, 1962, 1-17(= Id. [523], n° VI).

XIII. BÖLÜM
DİNÎ HAYATIN TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Kaynaklar

[673] DARROUZES J., Tomos inedit de 1180 contre Mahomet, *REB,* 30, 1972, 187-197.

[674] GAUTIER P., Réquisitoire de Jean l'Oxite, *REB*, 33, 1975, 5-76.
[675] Jean Damascene, *Le visage de l'invisible* (discours sur les images), Çev. A.-L. DARRAS-WORMS (Pères dans la foi, 57), Paris, 1994.
[676] Les sources grecques pour Phistoire des Pauliciens d'Asie Mineure: C. ASTRUC, W. CONUS-WOLSKA, J. GOUILLARD, P. LEMERLE, D. PAPACHRYSSANTHOU, J. PARAMELLE, *TM*, 4, 1970, 1-227.
[677] Nicéphore le Patriarche, *Discours centre les iconoclastes*, Çev. M.-J. Mondzain-Baudinet, Paris, 1989.
[678] Sophrone de Jerusalem, *Fêtes chrétiennes* à *Jerusalem* (homelies), Çev. J. de La Ferriere (Peres dans la foi, 75), Paris, 1999.
[679] Syméon le Nouveau Théologien, *Catéchèses*, (Der.) B. KRTVOCHEINE, Çev. J. PARAMELLE (SC, 96, 104, 113), Paris, 1963-1965; *Traites théologiques et éthiques*, (Der.) ve Çev. J. DARROUZES (SC, 113-122), Paris, 1966-1967; *Hymnes*, 41-58, (Der.) J. KODER, Çev. L. NEYRAND, J. PARAMELLE (SC, 156, 174, 196), Paris, 1969-1973 ; *Chapitres theologiques, gnostiques et pratiques*, (Der.) J. DARROUZES, L. NEYRAND (SC, 51 *bis*), Paris, 1996.
[680] *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Sirmondiano nunc Berolinensi adiectis synaxariis selectis opera et studio*, (Der.) H. DELEHAYE, Bruxelles, 1902.
[681] Theodore Stoudite, *Les grandes cat*échèses (Livre I); les *épigrammes (I-XXIX; précede d'une étudepar Julien Leroy sur le monachisme stoudite)*, çeviri ve notlar Fl. DE MONTLEAU (Spiritualité orientale, 79), Abbaye de Bellefontaine, 2002.
[682] Theodore Stoudite, *Petites catéchèses*, Çev. A.-M. MOHR (Pères dans la foi, 52), Paris, 1993.

İKİNCİL LİTERATÜR

[683] ABRAHAMSE D., Ritual of death in the Middle Byzantine Period, *Greek Orthodox Theological Review*, 29, 1984, 125-134.
[684] ALEXANDER P., The Iconoclastic Council of St Sophia (815) and its definition (Horos), *DOP*, 7, 1953, 35-66.
[685] ANASTOS V., The ethical theory of images formulated by the Iconoclasts in 754 and 815, *DOP*, 8, 1954, 151-160 (= Id., *Studies in Byzantine Intellectual History* (VR), Londres, 1979, n° XI).
[686] ANGOLD M., Monastic Satire and the Evergetine Tradition, içinde MULLETT-KlRBY [747], 86-102.

[687] ANKORI Z., *Karaites in Byzantium: The formative years 970-1100,* New York-Jerusalem, 1959.

[688] ARRANZ M., Les prières penitentielles de la tradition byzantine. Les sacrements de la restauration de l'ancien euchologe constantinopolitain, *OCP,* 57, 1991, 309-329; 58, 1992, 23-82.

[689] ARRANZ M., Les sacrements de l'ancien euchologe constantinopolitain (3) II: Admission des enfants des families chrétiennes ("premier catéchumenat"), *OCP,* 49, 1983, 284-302; Les sacrements de l'ancien euchologe constantinopolitain (4) III: Preparation au bapteme, *OCP,* 50, 1984, 43-64; Les sacrements de l'ancien euchologe constantinopolitain (8) IV: L'"illumination" de la nuit de Pâques, *OCP,* 53, 1987, 59-106.

[690] AUGE I., Convaincre ou contraindre: la politique religieuse des Comnenes à l'égard des Arméniens et de Syriaques Jacobites, *REB,* 60, 2002, 133-150.

[691] AUZÉPY M.-F., *L'Hagiographie et l'Iconoclasme byzantin. Le cas de la* Vie d'Etiénne le Jeune (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 5), Aldershot, 1999.

[692] AUZÉPY M.-F., La place des moines à Nicée II (787), *Byz.,* 58, 1988, 5-21.

[693] AUZÉPY M.-F., De la Palestine à Constantinople (VIF-IXE s.): Étienne le Sabaite et Jean Damascene, *TM,* 12, 1994, 183-218.

[694] AUZÉPY M.-F., Les enjeux de l'iconoclasme, *Settim.,* LI, Spolete, 2004, 127-169.

[695] BALDOVIN J. F., *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy (OCA,* 228), Rome, 1987; makale derlemesi de çok zengin: Id., *Worship.City, Church and Renewal,* Washington, 1991.

[696] BROUARD P. (Der.), *Eucharistia,* Paris, 2002: B. CASEAU, L'Eucharistie au centre de la vie religieuse des communautés chrétiennes (fin IVe s.-Xe s.), 125-143 ve M.-H. CONGOURDEAU, L'eucharistie à Byzance du XIe au XVe s.,145-166 katkıları dikkate değer.

[697] BROWN P., A Dark Age Crisis. Aspects of the Iconoclastic Controversy, *English Historical Review,* 88, 1973, 1-34 (= Id., *Society and the Holy in Late Antiquity,* Londres, 1982, 251-301).

[698] BRYER A.-M., CUNNINGHAM (eds), *Mount Athos and Byzantine Monasticism,* Birmingham, 1996.

[699] *Byzance et les reliques du Christ,* (Der.) J. DURAND, B. ELUSIN *(TM,* Monogr., 17), Paris, 2004.

[700] CHUPUNGO A. (Der.), *Handbook for Liturgical Studies,* Cilt III: *The Eucharist,* Minnesota, 1999

[701] CLUGAS L., *The Trial of John Jtalos and the Crisis of Intellectual Values in the Eleventh Century,* Munich, 1981.

[702] CONGOURDEAU M.-H., Syméon Métaphraste, *DS,* XTV, 1990, 1383-1387 et ThéodoreStoudite, *DS,* XV, 1991, 401-414.

[703] CONGOURDEAU M.-H., Il monachesimo a Costantinopoli al tempo di Simeone il Nuovo Teologo, içinde *Simeone il Nuovo Teologo e il monachesimo a Costantinopoli. Atti del X Convegno ecumenico internazionale di spiritualita ortodossa — sezione bizonuna, Base, 15-17 settembre 2002,* a cura di S. CHIALA e L. CREMASCHI, Bose, 2003, 25-44.

[704] DAGRON G., *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations* (VR), Londres, 1984.

[705] DAGRON G., L'homme sans honneur ou le saint scandaleux, *Annales ESC,* 4, Temmuz-Ağustos 1990, 929-939.

[706] DAGRON G., L'image de culte et le portrait, içinde GUTLLOU-DURAND [886], 121-150.

[707] DE LANGE N., Jews and Christians in the Byzantine Empire: Problems and prospects, içinde D. WOOD (Der.), *Christianity and Judaism, Studies in Church History,* 29, 1992, 215-232.

[708] DELOUIS O., *Saint-Jean-Baptiste de Stoudios* à *Constantinople. La contribution d'un monastere* à *l'histoire de l'Empire byzantin (v. 454-1204),* thèse de l'Université de Paris I, Paris, 2005 (yayınlanacak).

[709] DÉROCHE V., La polemique anti-judaïque au VIe et au VIIe siècle. Un mémento inédit, les *Kephalaia, TM,* 11, 1991, 275-311.

[710] DÉROCHE V., L'autorité des moines à Byzance du VIIIe au Xe s., *Revue bénédictine,* 103,1-2, 1993, 241-254.

[711] DUBOWCHIK R., Singing with the angels: Foundation Documents as evidence for musical life in monasteries of the Byzantine Empire, *DOP,* 56, 2002, 277-296.

[712] FLUSIN B., Construire une nouvelle Jerusalem: Constantinople et les reliques, içinde *L'Orient dans l'histoire religieuse de l'Europe. L'invention des origines,* (Der.) Mohammad Ali Amir-Moezzi et John Scheid, Turnhout, 2000, 51-70.

[713] FLUSIN B., Les cérémonies de l'exaltation de la Croix à Constantinople au XIe siècle, d'après le Dresdensis A 104, içinde DURAND-FLUSIN [699], 61-89.

[714] GALATARIOTOU C, Byzantine Ktetorika Typika, a comparative study, *REB,* 45, 1987,77-138.

[715] GERO S., *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III, with Particular Attention to the Oriental Sources (CSCO,* 346, Subsidia, 41), Louvain, 1973.

[716] GERO S., The eucharist doctrine of the Byzantine iconoclasts and its sources, *BZ*, 68,1975, 4-22.

[717] GERO S., *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V with Particular Attention to the Oriental Sources (CSCO*, 384, Subsidia, 52), Louvain, 1977.

[718] GOUILLARD J., Constantin Chrysomallos sous le masque de Syméon le Nouveau Théologien, *TM*, 5, 1973, 313-27 (= Id. [288], n° XI).

[719] GOUILLARD J., Quatre procès de mystiques à Byzance (vers 960-1143). Inspiration et autorité, *REB*, 36, 1978, 5-82.

[720] GRIFFITH S. H., *Vie Beginnings of Christian Theology in Arabic* (VR), Aldershot, 2002.

[721] HACKEL S. (Der.), *The Byzantine Saint*, 14th Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, 1981 (Özellikle P. MAGDALINO, R. MORRIS, Ev. PATLAGEAN'ın katkısını okumalı).

[722] HANSON C. L., Manuel I Comnenus and the "God of Muhammad". A Study in Byzantine Ecclesiastical Policy, *Medieval Christian Perceptions of Islam. A Book of Essays*, (Der.) J. V. TOLAN, New York-Londres, 1996, 55-82.

[723] JANERAS S., *Le vendredi saint dans la tradition liturgique byzantine: structure et histoire de ses offices* (Studia Anselmiana, Analecta Iiturgica, 99), Rome, 1988.

[724] JEANSELME E., OIKONOMOS L., La satire contre les higoumenes, *Byz.*, 1, 1924, 317-339.

[725] KALAVREZOU I., *Byzantine Women and Their World*, Cambridge, Ma., 2003.

[726] KAPLAN M., Les moines et leurs biens foncièrs à Byzance du VIIIe au XIe s., *Revue bénédictine*, 103/1-2, 1993, 209-223.

[727] KAPLAN M., L'Église byzantine des VIe-XIe siècles: terres et paysans, içinde MORRIS [305], 109-123.

[728] KARLIN HAYTER P., L'adieu à l'empereur, *Byz.*, 61, 1991, 112-155/

[729] KITZINGER E., The cult of images in the Age before Iconoclasm, *DOP*, 8, 1954, 83-50.

[730] KRAUSMÜLLER D., The monastic communities of Stoudios and St Mamas in the second half of the 10th c, içinde MULLETT-KİRBY [747], 67-85.

[731] KYRIAKAKIS J., Byzantine Burial Customs: Care of the Deceased from Death ti the Prothesis, *Greek Orthodox Theological Review*, 19, 1974, 37-72.

[732] LADNER G., The concept of Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy, *DOP,* 7, 1953, 1-34.

[733] LAIOU A., *Mariage, amour et parente* à *Byzance aux XIe-XIIIe siècles (TM,* Monogr., 7), Paris,1992.

[734] LAIOU A. E., The Church, economic thought and economic practice, içinde R. F. TAKT (Der.), *The Christian East. Its Institutions and its Thought. A Critical Reflection,* Rome, 1996, 435-464.

[735] LAIOU A. E., God and Mammon: Credit, trade, profit and the Canonists, *i*çinde OIKONOMIDES [332], 261-300.

[736] LlNDER A., *The Jews in the legal sources of the Early Middle Ages,* Jerusalem, 1997.

[737] LUZZI A., *Studi sul Sinassario di Costantinopoli,* Rome, 1995.

[738] MACRIDES R., Killing, Asylum and the Law in Byzantium, *Speculum,* 63, 1988, 509-538. (= Id. [298], n° X).

[739] MAGDALINO P., *L'orthodoxie des astrologues. La science entre le dogme et la divination* à *Byzance (VIIe-XlV^e siècle)* (Réalités byzantines, 12), Paris, 2006 (basılacak).

[740] MAGUIRE H., *Earth and Ocean: The Terrestrial World in Early Byzantine Art,* University Parket Londres 1987.

[741] MAGUIRE H., *Byzantine Magic,* Washington DC, 1995 (özellikle de H. MAGUIRE, A. KAZHDAN, M.-T. FÖGEN ve J. DUFFY'nin katkıları).

[742] MAGUIRE H., *Rhetoric, Nature and Magic in Byzantine Art* (VR), Aldershot, 1998.

[743] MANGO C, The Conciliar Edict of 1166, *DOP,* 17, 1963, 317-330.

[744] MARAVAL P., *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie. Des origines* à *la conqueête arabe,* Paris, 1985.

[745] MERCENIER F., *La prière des* Églises *de rite byzantin,* Amay-sur-Meuse, 1939.

[746] MORRIS R., *Monks and laymen in Byzantium 843-1118,* Cambridge, 1995.

[747] MULLETT M., KlRBY A. (Der.), *The Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism,Papers of the third Belfast Byzantine Intern. Colloquium,* Belfast, 1994.

[748] ODORICO P. ve P. A. AGAPITOS, *Les vies des saints* à *Byzance. Genre litteraire ou biographie historiques?* (Dossiers byzantins, 4), Paris, 2004.

[749] OIKONOMIDES N., Leo VI and the narthex mosaic of Saint Sophia, *DOP,* 30, 1976, 153-172 (= Id. [338], n° III).

[750] OLSTER D. M., *Roman Defeat, Christian Response, and the Literary Construction of the Jew,* Philadelphie, 1994.

[751] PAPACHRYSSANTHOU D., La vie monastique dans les campagnes byzantines du VIIIe au XIe siècle, *Byz.,* 43, 1973, 158-180.

[752] PATLAGEAN EV., Christianisation et parentés spirituelles: le domaine de Byzance, *Annales,* 33, 1978, 625-636 (= Id. [510], n° XII).

[753] PATLAGEAN Ev., Byzance et le blason corporel du corps, içinde *Du châtiment dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique,* Rome, 1984, 405-427.

[754] PEETERS P., Saint Romain le néo-martyr (ö. Ier mai 780) d'après un document géorgien, *An. Boll,* 30, 1911, 393-427.

[755] *Philocalie des Pères neptiques* (iki cilt), Çev. J. TOURAILLE, Paris, 1995.

[756] PITARAKIS B., *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze* (Bibliothèque des cahiers archeologiques, 16), Paris, 2006.

[757] POTT Th., *La réforme liturgique byzantine. Étude du phénomène de l'évolution non-spontanée de la liturgie byzantine,* Rome, 2000.

[758] SCHÖNBORN C, *L'icône du Christ. Fondements théologiques elaborés entre le premier et le second concile de Nicée, 325-787,* 4e (Der.), Paris, 2003.

[759] SCHRECKENBERG H., *Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld,* Cilt 2, I *(1-11. Jh),* Francfort, 1982; 1990^2^, II *(11-13. Jk),* Francfort,1988.

[760] SEVCENKO I., Hagiography of the iconoclastic period, içinde HERRIN [858], 1-42 (= Id., *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World,* Londres, 1982, no. V).

[761] SORLIN I., Stryges et Geloudes. Histoire d'une croyance et d'une tradition, *TM* 11, 1991, 411-436.

[762] TAFT R. F., Holy week in the Byzantine tradition, KOLLAMPARAMPIL, A. G., *Hebdomadae sanctae celebratio. Conspectus historicus comparativus,* Rome, 1997, 67-91.

[763] TAFT R. F., *Le rite byzantin: bref historique,* Çev. J. LAPORTE, Paris, 1996; Id., I libri liturgici, içinde *Lo spazio letterario del medioevo,* 3: *Le culture circostanti,* Cilt I: *La culture bizantina,* (Der.) G. Cavallo, Rome, 1992, 2006^2^, 229-256.

[764] THOMAS J.-Ph., Documentary evidence from the Byzantine Monastic Typika for the history of the Evergetis Reform Mouvement, içinde MULLETT-KIRBY [747], 246-293.

[765] VAILLANT A., PUECH É., *Le traité* contre les Bogomiles de Cosma le *prêtre,* Paris, 1945.
[766] VASSILAKI M. (Der.), *Images of the Mother of God. Perceptions of the Theotokos in Byzantium,* Aldershot, 2004.
[767] WAEGEMANN A., Les traités *Adversus Iudaeos*: aspects des relations judéo-chrétiennes dans le monde grec, *Byz.,* 56, 1986, 295-313.
[768] WAINWRIGHT G., WESTERFIELD TUCKER K. B., *The Oxford History of Christian Worship,* Oxford, 2006.
[769] WALTER C, *Art and Ritual of the Byzantine Church,* Londres, 1982.

XIV. BÖLÜM
KÜLTÜR

Kaynaklar

[770] *Digenes Akrites: synoptische Ausgabe der* ältesten *Versionen,* (Der.) E. TRAPP, Vienne, 1971; Fran. çeviri: *Digenis Akritas, le héros des frontieres: une épopée byzantine, version de Grottaferrata,* giriş ve çeviri G. JOUANNO, Turnhout, 1998; *L'Akrite: l'épopée byzantine de Digenis Akritas, Yunanca versiyonu* Yunancadan çeviren P. ODORICO, Slav versiyonu Eski Slavcadan çeviren J.-P. ARRIGNON, suivies du Chant d'Armouris, Yunancadan çeviren H.-A. THEOLOGITIS, Toulouse, 2002.
[771] DOWNEY G., Nikolaos Mesarites, Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople, *Transactions of the American Philosophical Society,* 47.6, 1957, 855-924.
[772] *Georgii Syncelli Ecloga chronographica,* (Der.) A. MOSSHAMMER, Leipzig, 1984.
[773] HÖRANDNER W., *Theodores Prodromos. Historische Gedichte* (Wiener Byzantinistische Studies XI), Vienne, 1974.
[774] *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica,* (Der.) C. de BOOR, Leizpig, 1880, 139-217.
[775] Photius, *Bibliothèque,* (Der.) ve Çev. R. HENRY, I-VIII, Paris, 1959-1977; LX, Index, J. SCHAMP, Paris, 1991.
[776] *Photii patriarchae lexicon,* (Der.) C. THEODORIDIS, Cilt I, A-D, Berlin-New York, 1982.
[777] *Photii patriarchae lexicon,* (Der.) S. A. NABER, Leyde, 1864-1865, reimpr. Amsterdam, 1965.
[778] THEODORE STUDITE, *Oraison funèbre pour son oncle Platon (BHG,* 1553): *PG,* 99, 804-850.

[779] *Vie de Michel le Syncelle (BHG,* 1296): der ve Çev. M. CUNNINGHAM (Belfast Byzantine Texts and Translations), Belfast, 1991.

[780] *Vie de Nicolas le Studite (BHG,* 1365): *PG,* 105, 863-925.

İkincil Eserler

[781] ADLER A, Suidas, *Paulys Realencyclopädie der classischen Alterlumswissenschaft,* IV A, Stuttgart, 1931, 675-717.

[782] AGATI M. L., *La minuscola "bouletée",* Cité du Vatican, 1992.

[783] ALEXANDER P. J., *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire,* Oxford, 1958.

[784] ALPERS K., *Das attizistische Lexikon des Oros,* Berlin, 1981.

[785] AUZÉPY M.-F., De la Palestine à Constantinople (VIIIe-IXe siècles): Étienne le Sabäite ve Jean Damascene, *TM,* 12, 1994, 183-218.

[786] BECK H.-G., Bildung und Theologie im fruhmittelalterlichen Byzanz, içinde *Polychronion. Festschrift Franz Dülger,* Heidelberg, 1966, 69-81 (= Id. [419], n° III).

[787] BECK H.-G., *Geschichte der Byzaniinischen Volksliteratw,* Munich, 1971.

[788] BROWNING R., Enlightenment and repression in Byzantium in the eleventh and twelfth centuries, *Past and Present,* 69, 1975, 3-23 (= Id. [789], n° XV).

[789] BROWNING R., *History, Language and Literacy in the Byzantine World* (VR), Northampton, 1989.

[790] BROWNING R., *Studies on Byzantine History, Literature and Education* (VR), Londres, 1977.

[791] BROWNING R., *Medieval and Modem Greek,* Londres, 1969.

[792] BROWNING R., The Patriarchal School at Constantinople in the 12th Century, *Byz.,* 32, 1962, 167-202; 33, 1963, 11-40 (= Id. [789], n° X).

[793] BROWNING R., *Church, State and Learning in Twelfth-Century Byzantium,* Friends of Dr Williams's Library, thirty fourth Lecture (1980) (= Id. [789], n° VI).

[794] *Byzantine Books and Bookmen, A Dumbarton Oaks Colloquium,* Washington, 1975.

[795] CAMERON Alan, *The Greek Anthology from Meleager to Planudes,* Oxford, 1993.

[796] CAVALLO G., *Polis grammaton.* Livelli di istruzione e uso di libri negli ambienti monastici a Bisanzio, *TM,* 14, 2002, 95-113.

[797] CRISCUOLO U., Chiesa ed insegniamento a Bisanzio nel XII secolo: sul problema dellacosidetta "Academia Patriarcale", *Sicuhrum Gymnasium,* 28, 1975, 373-390.

[798] DE GREGORIO G., Materiali vecchi e nuovi per uno studio della minoscola grecafra VII e IX secolo, içinde G. PRATO (Der.), / *manoscritti greci tra riflessione e dibattito.* Atti del V Colloquio Internazionale di paleografia greca (Genova, 4-10 ottobre 1998), Florence, 2000, 47-63.

[799] DEVREESSE R., *Introduction* à l›*étude des manuscrits grecs,* Paris, 1954.

[800] FLUSIN B., Les Excerpta constantiniens: logique d'une anti-histoire, içinde *Fragments d'historiens grecs: autour de Denys d'Halicamasse,* sous la direction de S. Pittia, Rome, 2002, 537-559.

[801] FLUSIN B., Un lettré byzantin au XIIe siècle: Jean Mesarites, içinde B. Mondrain (Der.), *Lire et écrire* à *Byzance (TM,* Monogr.), Paris, 2006, p. 67-83.

[802] GARZYA A., *Storia e interpretazione di testi bizantini: saggi e ricerche* (VR), Londres, 1974.

[803] GARZYA A., Un lettré du milieu du XIIe siècle: Nicéphore Basilakes, *RESEE,* 8, 1970,611-621 (= Id. [802], no VIII).

[804] GOUILLARD J., Le procès officiel de Jean l'Italien. Les actes et leurs sous-entendus, *TM,*9, 1985, 132-174.

[805] HOGEL, C, *Symeon Metaphrastes. Rewriting and Canonization,* Copenhague, 2002.

[806] HOLMES C, WARING J. (eds), *Literacy, Education and Manuscript Transmission in Byzantium and beyond* (The Medieval Mediterranean, 42), Leyde-Boston-Cologne, 2002.

[807] HUNGER H., *Die hochsprachliche profane Literatür der Byzantiner,* I-II (Handbuch der Alter-tumswissenschaft, XII, 5, 1-2), Munich, 1978 (en eski dönemden itibaren Bizans edebiyatı için vazgeçilmez elkitabı).

[808] IRIGOIN J., Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin, *Scriptorium* 4, 1950, 194-204.

[809] IRIGOIN J., Les debuts de l'emploi du papier à Byzance, BZ 46, 1953, 314-319.

[810] IRIGOIN J., Survie et renouveau de la litterature antique à Constantinople (IXe siècle), *CCM,* 5, 1962, 287-302.

[811] IRIGOIN J., De l'alpha à l'omega. Quelques remarques sur l'évolution de l›écriture grecque, *Scrittura e Civiltà,* 10, 1986, 7-19.

[812] IRIGOIN J., *La tradition des textes grecs: pour une critique historique,* Paris, 2003.

[813] JENKINS R. J. H., The Hellenistic Origins of Byzantine Literature, *DOP,* 17, 1963, 39-52.

[814] KATSAROS B., *Ioannes Kastamonites, Symbole ste melete tou biou, tou ergou kai tis epoches tou* (Byzantina Keimena kai Meletai, 22), Thessalonique, 1988.

[815] KATSAROS B., Prodromikoi thesmoi gia ten organose tes anoteres ekpaideuses tes epoches ton Komnenon apo ten prokomneneia periodo, içinde VLYSSIDOU [164], 443-471.

[816] KAZHDAN A. P., WHARTON EPSTEIN A., *Changes in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries,* Berkeley-Los Angeles-London, 1985.

[817] KAZHDAN A. P., *La produzione intellettuale a Bisanzio. Libri e scrittori in una società colta,* Naples, 1983 (1973 yılında Rusça basılan bir eserin İtalyanca çevirisi).

[818] KAZHDAN A. P., *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries,* içinde Simon FRANKLIN ile birlikte (Past and Present Publications), Cambridge-Paris, 1984.

[819] KAZHDAN A. P., avec la collaboration de C. ANGELIDI, *A History of Byzantine Literature (650-850),* Athènes, 1999.

[820] KRAVARI V., Note sur le prix des manuscrits (IXe-XVe siècle), *HR,* II, 375-384.

[821] LAUXTERMANN M., *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres* (Wiener Byzantinistische Studies XXTV/I), Vienne, 2003.

[822] LEFORT J., Rhétorique et politique: trois discours de Jean Mavropous en 1047, *TM,* 6, 1976, 265-303.

[823] LEMERLE P., *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture a Byzance des origines au Xe siècle,* Paris, 1971.

[824] LEMERLE P., Le gouvernement des philosophes. Notes et remarques sur l'enseignement, les écoles, la culture, içinde Id. [631], 195-248.

[825] LOUKAKI M., Remarques sur le corps de douze didascales au XIIe siècle, içinde BALARD [146], 427-438.

[826] LOUKAKI M., Le samedi de Lazare et les éloges annuels du patriarche de Constantinople, içinde Fl. EVANGELATOU NOTARA, T. MANIATI, *Kletorion eis mnenen Mkou Oikonomide,* Athènes, 2005, 327-345.

[827] LOUTH A., *St John Damascene. Tradition and Originality in Byzantine Theology,* Oxford, 2002.

[828] MAGDALINO *V.*, The reform Edict of 1107, içinde MULLETT-SMYTHE [169], 199-218.

[829] MAGDALINO P., Enlightenment and repression in Twelfth-Century Byzantium. The evidence of the Canonists, içinde OIKONOMIDES [332], 357-373.

[830] MANGO C, Greek culture in Palestine after the Arab Conquest, içinde G. CAVALLO, G. DE GREGORIO, M. MANIACI, Scritture, *Libri e Testi nelle aree provinciali di Bisanzio.* Atti del seminario di Erice (18-25 sett. 1988), Spolete, 1991, 149-160.

[831] MANGO C, The Availability of Books in the Byzantine Empire, AD 750-850, içinde *Byzantine Books and Bookmen. A Dumbarton Oaks Colloquium,* Washington, 1975 (= Id., *Byzantium and Its Image* (VR), Londres, 1984, n° VIII).

[832] MANGO C, Who wrote the Chronicle of Theophanes?, *ZRVI,* 18 (1978), 9-17 (= Id., *Byzantium and its Image* (VR), Londres, 1991, n° XI).

[833] MARKOPOULOS A., Byzantine ekpaideuse kai oikoumenikovteta, içinde E. CHRYSOS (Der.), *Byzantium as Œcumene,* Athènes, 2005, 183-200.

[834] MERGIALI-FALANGAS S., L'École Saint-Paul de l'Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire, *REB,* 49, 1991, 237-246.

[835] MULLETT M., *Theophylact of Ockrid. Raiding the Letters of a Byzantine Archbishop* (Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs, 2), Aldershot, 1996.

[836] OIKONOMIDES N., Mount Athos: Levels of Literacy, *DOP,* 42, 1988, 167-178 (= Id. [339], n° III).

[837] PALAU A., Un nuovo codice della "Collezione filosofica", il palimsesto *Parisinus graecus* 2575, *Scriptorium,* 55, 2001, 249-274.

[838] PASCHALIDES S. A., *Niketas David Paphlagon, To prosopo kai to ergo tou* (Byzantina Keimena kai Meletai, 28), Thessalonique, 1999.

[839] PERRIA L., Scrittura e ornamentazione nei codici della "Collezione filosofica", *RSBN* n. s., 28, 1991, 45-111.

[840] POLEMIS I. D., Philologische und historische Probleme in der schedographischen Sammlung des Codex Marcianus gr. XI 31, *Byz.,* 67, 1997, 252-263.

[841] POLEMIS I. D., Problemata tes byzantines schedographias, *Hellenika,* 45, 1995, 277-302.

[842] REYNOLDS L. D., WILSON N. C, *D'Homère* à *Erasme: la transmission des classiques grecs et latins* (Fr. Çev. P. PETIT-MENGIN), Paris, 1984.

[843] ROILOS P., *Amphoteroglossia. A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel,* Cambridge Mass., 2005.
[844] ROMANO R., *La satira bizantina die secoli XI-XV: il patriota, Caridemo, Timarione...,* Turin, 1999.
[845] SCHAMP J., *Photios historien des lettres,* Paris, 1987.
[846] SCHÖNAUER S., Eustathios von Thessalonike-Ein "fahrender Scholiast"?, *BZ* 97, 2004, 143-151.
[847] SPECK P., *Die kaiserliche Universitat von Konstantinopel. Präzisierungen zur Frage des höheren Schulwesens in Byzanz im 9. und 10. Jahrhundert* (Byz. Arch., 14), Munich, 1974.
[848] SPECK P., *Theodoros Studites. Jamben auf verschiedene Gegenstände,* Berlin, 1968.
[849] TREADGOLD W. T., *The Nature of the Bibliotheca of Photius,* Washington DC, 1980.
[850] TREU K., Ein byzantinisches Schulgeşpräch, *BZ* 2, 1893, 96-105.
[851] VASSIS I., Graeca sunt, non leguntur. Zur den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos, *BZ* 86/87, 1993-1994, 1-19.
[852] VASSIS I., Ton neon philologon palaismata. He sylloge schedon tou ködika Vaticanus Palatinus gr. 92, *Hellenika,* 52, 2002, 37-68.
[853] WESTERINK L. G., Ein astrologisches Kolleg aus dem Jahre 564, *BZ* 64, 1971, 20-21 (Le quadrivium à Byzance). 0854]
WILSON N., *Scholars of Byzantium,* Londres, 1983.
[855] WlRTH P., *EustaMana. Gesammelte Aufsatze zu Leben und Werke des Metropoliten Eustathios vonThessalonike,* Amsterdam, 1980.
[856] ZIEGLER K., "Photios", *RE,* XX. 1, Stuttgart, 1941, 662-737.

XV. BÖLÜM
SANATSAL DIŞAVURUM

[857] BABIC G., Les discussions christologiques et le décor des églises byzantines au XIIe siècle, *Frühmittelaterliche Studien,* 2, 1968, 368-386.
[858] BACCI M. (Der.), *L'artista a Bisanzio e nel mondo cristiano-orientale* (Actes du colloque à l'École normale superieure de Pise, 21-23 Kasım 2003).
[859] BAKALOVA E. (Der.), *The Ossuary of the Bachkovo Monastery,* Plovdiv, 2003.
[860] BARBER Ch., *Figure and Likeness. On the Limits of Representation in Byzantine Iconoclasm,* Princeton, 2002.

[861] BAUMSTARK R. (Der.), *Rom und Byzanz- Schatzkammerstücke aus bayerischen Sammlungen,* Munich, 1998.
[862] BELTING H., *Das Bild und sein Publikum im Mittelalter,* Berlin, 1981.
[863] BELTING H, *Bild und Kult: Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst,* Munich, 1990.
[864] BOURAS Ch., The Daphni Monastic Complex reconsidered, içinde I. Sevcenko, I. Hutter (Der.), *Aetos, Studies in Honour of C. Mango,* Leipzig, 1998, 1-14.
[865] BOURAS Ch., *He Nea Mone tes Chiou: istoria kai architektonike,* Athènes, 1982.
[866] BRUBAKER L., Byzantine art in the Ninth Century: Theory, practice, and culture, *BMGS,* 13, 1989, 23-93.
[867] BRUBAKER L., *Visions and Meanings in Ninth Century Byzantium. Images as exegesis in Ninth Century Byzantium,* Cambridge, 1998.
[868] BRUBAKER L., HALDON J., *Byzantium in the Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources: An Annotated Survey,* Aldershot, 2001.
[869] BRYER A., HERRIN J. (Der.), *Iconoclasm: Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975,* Birmingham, 1977.
[870] BUCHTHAL H., *The Miniatures of the Paris Psalter,* Londres, 1938.
[871] BUCKTON D. (Der.), *Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections,* Londres, 1994.
[872] CANART P., DUFRENNE S., *Die Bibel des Patricius Leo*: Codex Reginensis Graecus IB, Zurich, 1988.
[873] CHATZIDAKI N., *Hosios Loukas,* Athènes, 1996.
[874] CORMAGK R., *Painting the Soul. Icons, Death Masks and Shrouds,* Londres, 1997.
[875] CORRIGAN K., *Visual Polemics in the Ninth Century Byzantine Psalters,* Cambridge, New York, 1992.
[876] CURCIC S., Architectural significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches, *Journal of the Society of Architectural Historians,* 36, 1977, 94-110.
[877] CUTLER A., *The Aristocratic Psalters in Byzantium* (Bibliothèque des *CArch.,* XIII), Paris, 1984.
[878] CUTLER A., *The Hand of the Master, Craftmanship, Ivory, and Society in Byzantium (9th-11th Centuries),* Princeton, 1994.
[879] CUTLER A., SPIESER J.-M., *Byzance médiévale (700-1204)* (Univers des Formes), Paris, 1996.

[880] DEMUS O., *Byzantine Mosaic Decoration,* Londres, 1948,
[881] DEMUS O., *The Mosaics of San Marco in Venice* (2 t. en Cilt 4), Chicago, Londres, 1984.
[882] DEMUS O., *Die byzantinischen Mosaikikonen,* Cilt I, *Die grossformatigen Ikonen,* Vienne, 1991.
[883] DEROCHE V., SPIESER J.-M. (Der.), *Recherches sur la céramique byzantine (BCH,* Suppl. XVIII), Paris, Athènes, 1989.
[884] DRANDAKES N. B., *Oi palaiochristianikes toichographies ste Drosiane tes Naxou,* Athènes,1988.
[885] DUFRENNE S., *L'illustration des psautiers grecs du Moyen Âge,* I, Paris, 1966.
[886] DURAND J. (Der.), *Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques françaises,* Paris, 1992.
[887] DZUROVA A., *La mimatura bizantina: i manoscritti miniati e la loro diffusione,* Milan, 2001(Almanca baskısı: *Byzantinische Miniaturen,* Regensbourg, 2002).
[888] EVANS H. C, WlXOM W. D. (Der.), *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the MiddleByzantine Era, AD 843-1261,* New York, 1997.
[889] FRANTZ A., *The Church of the Holy Apostles* (The Athenian Agora, XX), Princeton, 1971.
[890] FRANCOIS V., SPIESER J.-M., Pottery and Glass in Byzantium, *EHB,* 585-601.
[891] FROLOW A., Deux églises byzantines d'après des sermons peu connus de Leon VI le Sage, Études byzantines, 3, 1945, 43-91.
[892] GERSTEL Sh., *Beholding the Sacred Mysteries. Programs of the Byzantine Sanctuary,* Seattle, Londres, 1999.
[893] GERSTEL Sh., LAUFFENBURGER J. A., *A Lost Art Rediscovered: The Architectural Ceramics of Byzantium,* University Park (PA), 2001.
[894] GIROS Chr., Remarques sur l'architecture monastique en Macédoine orientale, *BCH,* 116, 1992, 409-443.
[895] GRABAR A., *L'iconoclasme byzantin,* Paris,1984².
[896] GRABAR A., *Sculptures byzantines du Moyen Âge, II (XIe-XIVe siècle),* Paris, 1976.
[897] GUILLOU A. ve DURAND J. (Der.), *Byzance et les images,* Paris, 1994.
[898] HADERMANN-MISGUICH L., *L'église Saint-Georges de Kurbinovo,* Bruxelles, 1975 (bkz. ayrıcaS. GROZHDANOV, L. HADERMANN-MISGUICH, *Kurbinovo,* Skopje, 1992).

[899] HUTTER I., GANART P., *Die Marienhomiliar des Mönchs Jakobos von Kokkinobaphos,* Cilt 2, Zurich, 1991.

[900] JOLIVET-LEVY C., *Les églises byzantines de Cappadoce. Le programme iconographique de l'abside et de ses abords,* Paris, 1991.

[901] JOLIVET-LEVY G., *La Cappadoce médiévale. Images et spiritualité,* Paris, 2001.

[902] KALAVREZOU-MAXEINER I., *Byzantine Icons in Steatite,* Cilt 2, Vienne, 1985.

[903] KARTSONIS A. D., *Anastasis. The Making of an Image,* Princeton, 1986.

[904] KITZINGER E., *The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo,* Washington, 1990.

[905] KITZINGER E., *I mosaici del periodo normanno in Sicilia* (Cilt 1-6), Palerme, 1992-2000.

[906] KLINKOTT M., *Die byzantinischen Befestigungsanlagen von Pergamon mit ihrer Wehr- und Baugeschichte. Die Stadmauem,* Teil 1 (Altertümer von Pergamon, XVI, 1), Berlin, 2000.

[907] KRAUTHEIMER R., Sl. CURCIÇ, *Early Christian and Byzantine Architecture,* New Haven, 1986.

[908] LAZAREV V. N., *Old Russian Murals and Mosaics,* Londres, 1966.

[909] LITTLEWOOD A. (Der.), *Originality in Byzantine Literature, Art and Music,* Oxford, 1995.

[910] LOWDEN J., *The Octateuchs. A Study in Byzantine Manuscript Illustration,* University Park, PA, 1992.

[911] MAGUIRE H., The depiction of Sorrow in Byzantine Art, *DOP,* 31, 1977, 123-174.

[912] MAGUIRE H., *Art and Eloquence in Byzantium,* Princeton, 1981.

[913] MAGUIRE H., *The Icons of their Bodies. Saints and their Images in Byzantium,* Princeton, 1996.

[914] MANGO C, *L'architecture byzantine,* Paris-Milan, 1993 [*Bizans Mimarisi*, Çev. Mine Kadiroğlu, Kendi Yayını, 2006].

[915] MANGO C, Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification sociale, *TM,* 6, 1976, 351-365.

[916] MANGO C, *Material for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul,* Washington, 1962.

[917] MANGO C, The Monastery of St. Mary Peribleptos [Sulu manastir]at Constantinople, *Revue des* Études *arméniennes,* 23, 1992, 473-493.

[918] MANGO C, Storia dell'Arte dans Civiltà bizantina dal IX al XI secolo, *Corsi di Studi,* Bari, 2, 1977, 239-329 [Fransızca].

[919] MANGO C, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Toronto, 1972 (yeni basım 1986).
[920] MANGO C, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, Cambridge, Mass., 1958.
[921] MOURIKI D., Stylistic trends in monumental painting of Greece during the XIth and XIIth centuries, *DOP*, 34/35, 1980-1981, 77-124.
[922] MOURIKI D., *The Mosaics of the Nea Moni of Chios*, Athènes, 1985.
[923] MUTHESIUS A., *Byzantine Silk Weawing AD 400 to AD 1200*, Vienne, 1997.
[924] MYLONAS P., Gavits armeniens et *litae* byzantines. Observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide, *CArch.*, 38, 1990, 99-122 ; Id., Nouvelles remarques surle complexe de Saint-Luc en Phocide, *CArch.*, 40, 1992, 115-122.
[925] NORDHAGEN P. J., *The Frescoes of John VII (AD 705-707) in Santa Maria Antigua in Rome* (Acta ad archaeologiam et atrium historiam pertinentia, 3), Rome, 1968.
[926] OIKONOMIDES N., The Holy Icon as Asset, *DOP*, 45, 1991, 35-44 (= Id. [339], n° XIII).
[927] OIKONOMIDES N, The first century of the Monastery of Osios Loukas, *DOP*, 46, 1992, 245-255 (= Id. [635], n° III).
[928] OIKONOMIDES N., Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripou en Béotie, *TM*, 12, 1994, 479-493 (= Id. [635], n° XXVII).
[929] ÖTÜKEN Y. ve OUSTERHOUT R., Notes on the monuments of Turkish Thrace (Vizye), *Anatolian St.*, 39, 1989, 138-142.
[930] OUSTERHOUT R., The Byzantine Church at Enez: Problems in 12th Century architecture, *JOB*, 36, 1986, 261-280.
[931] OUSTERHOUT R., *The Architecture of the Kariye Djami*, Washington, 1987.
[932] OUSTERHOUT R., *Master Builders of Byzantium*, Princeton, 1999.
[933] PANAYOTIDI M., La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'Iconoclasme jusqu'a l'avènement des Comnenes, *CArch.*, 34, 1986, 75-108.
[934] PARANI M. G., *Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography*, Leyde, 2003.
[935] PATTERSON SEVCENKO N., Close encounters: Contact between Holy Figures and theFaithful as represented in Byzantine Works of Art, içinde GUILLOU-DURAND [886],255-286.
[936] PELEKANIDES S. *vb*, *The Treasures of Mount Athos*, t. 1-4, Thessalonique, 1974-1989.

[937] PESCHLOW U., *Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchungen zur Architektur,* Tubingen, 1977.
[938] PITARAKIS B., *Les croix-reliquaires pectorales byzantines en bronze* (Bibliothèque des *CArch.,* 16), Paris, 2006.
[939] RESTLE, M., *Die Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien,* I-III, Recklinghausen, 1967.
[940] RHEIDT Kl., *Die byzantinische Wohnstadt* (Altertümer von Pergamon XV, 2), Berlin, 1991.
[941] SEPKINA M. B., Les miniatures du psautier Chludov, Moscou, 1977 (Rusça).
[942] SCHREINER P., Der byzantinische Bilderstreit in Bisanzio, Roma e l'Italia nell'alto Medioevo, *Settim.,* XXIV, Spoleto, 1988, 319-407.
[943] SINDING-LARSEN S., *Iconography and Ritual,* Oslo, 1984.
[944] SINKEVIÇ I., *The Church of St Panteleimon at Nerezi: Architecture, Programme, Patronage,* Wiesbaden, 2000.
[945] SINOS S., *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira),* Munich, 1985.
[946] SPIESER J.-M., Image et culture : de l'iconoclasme à la Renaissance macedonienne, içinde G. SIEBERT (Der.), *Methodologie iconographique,* Strasbourg, 1981, 95-106.
[947] SPIESER J.-M., Liturgie et programmes iconographiques, *TM,* 11, 1991, 575-590.
[948] SPIESER J.-M., Hellenisme et connaissance de Part byzantin au XIXe siècle, içinde *Hellenismos, quelques jalons pour une histoire de l'identité grecque,* Leyde, 1991, 337-362.
[949] SPIESER J.-M., Le développement du templon et les images des Douze Fêtes, içinde *Les images dans les sociétés mediévales: Pour une histoire comparée,* J.-M. SANSTERRE ve J.-Cl. SCHMITT (Der.) *(Bull. Inst, historique belge de Rome,* 69), 1999, 131-164.
[950] STEPPAN Th., *Die Athos-Lavra und der trikonchale Kuppelnaos in der byzantinischen Architektur,* Munich, 1995.
[951] STRIKER C. L., *The Myrekion (Bodrum Cami) in Istanbul,* Princeton, 1981.
[952] STRIKER C, DOĞAN K. (Der.), *Kalederhane in Istanbul: The Buildings, their History, Architecture and Decoration: Final Reports on the Archaeological Exploration and Restoration at Kalenderhane Camii 1966-1978,* Mayence, 1997.
[953] THEOHARIDOU K., *The Architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki* (BAR Inernational Series, 399), Oxford, 1988.

[954] THIERMEYER A. A., Das Typiko-Ktetorikon und sein literarhistorischer Kontext, *OCP,* 58, 1992, 475-513.

[955] THIERRY J.-M., *L'Arménie au Moyen Âge* (Zodiaque), Paris, 2000.

[956] THIERRY N., *La Cappadoce de l'Antiquité au Moyen Âge* (Bibliothèque de l'Antiquité tardive, 4), Paris, 2002.

[957] TSAMAKDA V., *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid,* Leyde, 2002.

[958] VASSILAKI M., *Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art, Athens, Benaki Museum,* Milan-Athènes, 2000.

[959] VELMANS T., *Alpago Novello A., Miroir de l'Invisible. Peintures murales et architecture de la Géorgie,* Paris, 1996.

[960] VIKAN G., *Catalogue of the Sculpture in the Dumbarton Oaks Collection,* Washington DC, 1995, 104-108.

[961] VOKOTOPOULOS P., *Byzantine Illuminated Manuscripts of the Patriarchate of Jerusalem,* Athènes-Jerusalem, 2002.

[962] WAKSMAN T., FRANCOIS V., Vers une redéfinition typologique et analytique des céramiques byzantines du type Zeuxippos Ware, içinde *BCH,* 2005.

[963] WALTER, Chr., *Art and Ritual of the Byzantine Church* (VR), Londres, 1982.

[964] WALTER Chr., Deisis, *REB,* 38, 1980, 261-269.

[965] WEITZMANN K., GALAVARIS G, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Illuminated Greek Manuscripts, 1, From the Ninth to the Tivelfth Century,* Princeton, 1990.

[966] WEITZMANN K., *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts,* I: *Nachdruck der Ausgabe,* Berlin, 1935 ; II: *Addenda und Appendix,* Vienne, 1996.

[967] WEITZMANN K., *The Joshua Roll: A Work of the Macedonian Renaissance,* Princeton, 1948.

[968] WEITZMANN K., *The Monastery of St Catherine at Mont Sinai: The Icons, I, From the Sixth* to *the Tenth Centuries,* Princeton, 1976.

[969] WINFIELD D. ve J., *The Church of the Panaghia tou Arakos at Lagoudhera, Cyprus* (D. O. Studies, 37), Washington, 2003.

[970] WINFIELD D., Middle and Later Byzantine Wall Painting Methods. A Comparative Study, *DOP,* 22, 1968, 61-139.

[971] ZALESSKAYA V. N., Nouvelles découvertes de céramique peinte byzantine du Xe siècle, *CArch,* 32, 1984, 49-62.

BÖLÜM XVI
DOĞU VE SINIRLARI

Kaynaklar

[972] MARTIN-HISARD B., La *Vie de Jean et Euthyme* et le statut du monastère des Iberes sur l'Athos, *REB,* 49, 1991, 67-142.

[973] McGEER E., *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century,* Washington DC, 1995.

[974] McGEER E., Two Military Orations of Constantine VII, inj. W. NESBITT (Der.), *Byzantine Authors. Literary Activities and Preoccupations. Texts and Translations dedicated to the Memory of Nkokis OUconomides,* Leyde-Boston, 2003, 111-135.

[975] *The Hagiographic Dossier of St. Eugenios ofTrebizond in Codex Athous Dionysiou 154,* A critical edition with introduction, translation, commentary and Indexes by J. O. ROSENQVIST (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia Studia byzantina upsalien-sia, 5), Uppsala, 1996.

İkincil Eserler

[976] ALEKSEENKO N., Les relations entre Gherson et l'Empire d'apres le temoignage des sceaux des archives de Cherson, *SBS,* 8, 2003, 75-83.

[977] ARMSTRONG P., Nomadic Seljuks in "Byzantine" Lycia: New Evidence, içinde LAMPAKIS [1053], 321-338.

[978] ARUTIUNOVA-FIDANIAN V., *Armjamo-Vizantiiskaja kontaktnaja zona, X-XI vv* (La zone de contact armeno-byzantine, X^{e}-XIe siècle), Moscou, 1994.

[979] AUZÉPY M.-F., Les Vies d'Auxence et le monachisme "auxentien", *REB,* 53, 1995, 205-235.

[980] AUZÉPY M.-F., Les monastères, içinde GEYER-LEFORT [1021], 431-458.

[981] BALIVET M., Les Seldjukides de Rûm, içinde J.-Gl. GARCIN *vb,* (Der.), *Etats, socwtes et cultures du monde musulman medieval, X^{e}-XVe siècle,* I (Nouvelle Clio), Paris, 1995, 257-275.

[982] BAUMEISTER Th., Die prophetische Bewegung des Montanismus als Minderheit im Christentum, içinde P. HERZ et J. KOBES, *Ethnische und religiose Minderheiten in Kleinasien von der hellenistischen Antike bis in das byzantische Mittelhalter,* Wiesbaden, 1998, 99-112.

[983] BEATON R., Cappadocians at court: Digenes and Timarion, içinde MULLETT-SMYTHE [169], 329-338.

[984] BEIHAMMER A., Die Kraft der Zeichen: Symbolische Kommunikation in der Byzanti-nisch-Arabischen Diplomatic des 10. und 11. Jahrhundert, *JOB,* 54, 2004, 159-189.

[985] BIROT P. ve DRESCH J., *La Mediterranée et le Moyen-Orient,* Cilt 2: *Les Balkans, I'Asie Mineure, le Moyen-Orient,* Paris, 1956.

[986] BONNER M., *Aristocratic Violence and Holy War: Studies in the Jihad and the Arab-Byzantine Frontier,* New Haven, 1996.

[987] BORCHHARDT J., *Myra,* Berlin, 1975.

[988] BOSWORTH C. E., al-Tughûr, *EI* 2, X, Paris, 2002, 478-479.

[989] BRANDES W., *Die Stddte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert,* Berlin, 1989.

[990] BRANDES W., Byzantine cities in the seventh and eighth centuries. Different sources, different histories?, içinde G. P. Brogiolo et B. Ward-Perkins (Der.), *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages,* Leyde-Boston-Cologne, 1999, 25-57.

[991] BRYER A., WlNFIELD D., *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos,* Cilt 2, Washington, 1985.

[992] CAMERON AV., *The Byzantine and Early Islamic Mar East,* III, *States, Army, Ressources* (Studies in Late Antiquity and Early Islam, 1), Princeton, NJ, 1995.

[993] CAMPAGNOLO-POTHITOU M., Les échanges de prisonniers entre Byzance et l'Islam aux IXe et Xe siècles, *Journal of Oriental and African Studies,* 7, 1995, 1-56.

[994] CHEYNET J.-Cl., La résistance aux Turcs en Asie Mineure entre Mantzikert et la Première Croisade, içinde BALARD *vb,* [148], 131-147 (= Id. [420], n° XIV).

[995] CHEYNET J.-Cl., L'Asie Mineure d'après la correspondance de Psellos, *Byz. Forsch.,* 25, 1999, 233-241.

[996] CHEYNET J.-Cl, Par saint Georges, par saint Michel, *TM,* 14, 2002, 115-134.

[997] CHEYNET J.-Cl, L'implantation des Latins en Asie Mineure avant la Première Croisade, içinde M. BALARD ve A. DUCELLIER (Der.), *Migrations et diasporas meditérranéennes (X^{e}-XVIe siècle)*(BS, 19), Paris, 2002, 115-123.

[998] CHEYNET J.-Cl, *Episkeptitai* et autres gestionnaires des biens publics, *SBS,* 7, 2002, 87-118.

[999] CHEYNET J.-Cl, Basil II and Asia Minor, içinde MAGDALINO [155], 71-108 (= Id. [420], n° VIII).

[1000] CHEYNET J.-Cl, The Duchy of Antioch during the Second period of Byzantine Rule, içinde *Antioch (969-1268),* (Der.)

IC. Ciggaar, Hernen (Orientalia Lovanensia Analecta, 147) Louvain, 2006, p. 1-16.

[1001] CHEYNET J.-Cl, Byzance et l'Orient latin: le legs de Manuel Comnene, içinde *Chemins d'Outre-Mer.* Études *d'histoire sur la Mediterranee orientale offertes à M. Balard,* Paris, 2004, Cilt 1, 115-125.

[1002] CHEYNET J.-Cl, L'iconographie des sceaux des Comnenes, içinde Cl. LUDWIG (Der.), *Siegel und Siegler,* Akten des 8. Internationalen Symposions für Byzantinische Sigillographische (BBS, 7), Francfort-Berlin, 2005, 53-67.

[1003] CHEYNET J.-CL, La place de Smyrne dans le theme des Thracesiens, içinde Acts of the First International Congress of Izmir, Th. DREW-BEAR-M. TASLALIAN (Der.), İzmir.

[1004] CHRISTIDES V., Military intelligence in Arabo-Byzantine Naval Warfare, içinde TSIKNAKIS [368], 269-281.

[1005] CROW J., Alexios and Kastamon: Castles and setdement in middle Byzantine Paphlagonia, içinde MULLETT-SMYTHE [169], 12-35.

[1006] CROW J. ve HILL S., The Byzantine Fortification of Amastris in Paphlagonia, *AnatolianStudies,* 45, 1995, 251-265.

[1007] DAGRON G., Guerilla, place-fortes et villages ouverts à la frontiere orientale de Byzance vers 950, içinde *A.* BAZZANA (Der.), *Caslrum 3: Guerre, fortification et habitat dans le monde meditérranéen au Moyen Age,* Rome-Madrid, 1988, 43-48,

[1008] DAGRON G., Apprivoiser la guerre: Byzantins et Arabes ennemis intimes, içinde TSIKNAKIS [368], 37-49.

[1009] DEDEYAN G., Reconquête territoriale et immigration armènienne dans l'aire ciliciennesous les empereurs macédoniens (de 867 à 1028), içinde M. BALARD ve A. DUGELLIER, *Migrations et diasporas meditérranéennes (X^e-XVIe siècle),* Paris, 2002, 11-32.

[1010] DENNIS G. T., The Byzantines in Battle, içinde TSIKNAKIS [368], 165-178.

[1011] EFTHYMIADIS St., The function of the Holy Man in Asia Minor in the Middle Byzantine Period, içinde LAMPAKIS [1053], 151-161.

[1012] FARAG W., *The Truce of Safar AH 359, December-January 969-970,* Birmingham, 1977.

[1013] FOSS CI., *Byzantine and Turkish Sardis,* Cambridge, Mass., 1976.

[1014] FOSS CL, Archaeology and the "Twenty Cities" of Byzantine Asia, *American Journal of Archaeology,* 81, 1977, 469-486 (= Id. [1016], n° II).

[1015] FOSS C, Late Antique and Byzantine Ankara, *DOP,* 31, 1977, 68-84 (= Id. [1016], n° VI).
[1016] FOSS Cl, *History and Archeology of Byzantine Asia Minor,* Hampshire, 1990.
[1017] FOSS Cl, The Lycian Coast in the Byzantine Age, *DOP,* 48, 1994, 1-52.
[1018] FOSS Cl, The Cities of Pamphylia in the Byzantine Age, içinde Id. [404], n° IV (1-62).
[1019] FOSS Cl, Pilgrimage in Asia Minor, *DOP,* 56, 2002, 129-151.
[1020] FOSS Cl, AYER SCOTT J., Sardis, *EHB,* 2002, 615-622.
[1021] GEYER B. ve LEFORT J. (Der.), *La Bithynie au Moyen Âge,* Paris, 2003.
[1022] HALDON J., "Blood and Ink": Some observations on Byzantine atttitudes towards warfare and diplomacy, içinde SHEPARD-FRANKLIN [220], 281-294.
[1023] HALDON J., Seventh-Century continuities: The *Ajnâd* and the "Thematic Myth", içinde CAMERON [992], 379-423; bkz. I. SHAHID'in cevabı, The thematization of Oriens. Final observations, *Byz.,* 72, 2002, 192-249.
[1024] HALDON J., The idea of the town in the Byzantine Empire, içinde G. P. BROGIOLO et B. WARD-PERKINS (Der.), *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages,* Leyde-Boston-Cologne, 1999, 1-23.
[1025] HALDON J., KENNEDY H., The Arab-Byzantine Frontier in the Eighth and Ninth Centuries: Military organization and society in the Borderlands, *ZKVI,* 19,1980, 79-116.
[1026] HELLENKEMPER H., HİLD F., *Mue Forschungen in Mikien (VTIB,* 4), Vienne, 1986.
[1027] HILD F., *Die byzantinische Strassensystem in Kappadokien (VTIB,* 2), Vienne, 1977.
[1028] HILD F., Jerphanion und die Probleme der historischen Geographie Kappadokiens: Neue Forschungen und deren Ergebnisse, içinde *La Turquie de Guillaurne de Jerphanion,* s.j.: Actes du colloque de Rome (9-10 mai 1997) biraraya getiren Philippe LUISIER *(MEFRM,* 110), Rome, 1998, 941-951.
[1029] HOLMES C, Byzantium's Eastern Frontier in the Tenth and Eleventh Centuries, içinde D. ABUIAFIA, N. BEREND (der), *Medieval Frontiers: Concepts and Practices,* Aldershot, 2002, 83-104.
[1030] HONIGMANN E., *Die Ostgrenze des byzantmischen Reiches,* Bruxelles, 1935.

[1031] HOWARD-JOHNSTON J., Crown Lands and the Defence of Imperial Authority in the Tenth and Eleventh Centuries, *Byz-Forsck,* 21, 1995, 75-100.

[1032] HUTTER I., Scriptoria in Bithynia, içinde DAGRON-MANGO [576], 379-396.

[1033] HUTTER I., Theodorupolis, içinde *Aetos. Studies in Honour of Cyril Mango,* Stuttgart, 1998.

[1034] JANIN R., *Les* Églises *et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galesios, Trebizonde, Athènes, Thessalonique),* Paris, 1975,

[1035] JOLIVET-LEVY C, Études *cappadociennes,* Paris, 2002.

[1036] KENNEDY H., Byzantine-Arab Diplomacy in the Near East from the Islamic Conquests to the mid-eleventh Century, içinde SHEPARD-FRANKLIN [220], 133-143.

[1037] KLINKOTT M., *Die Stadtmauem. Die byzantinischen Befestigungsanlagen von Pergamon mit ikrer Wehr- und Baugeschkhte,* Berlin, 2001.

[1038] KOLIA-DERMITZAKE A., To empolemo Buzantio stis homilies kai tis epistolestou 10ou kai llou ai. Mia ideologike proseigise, içinde TSIKNAKIS [368], 214-238.

[1039] KOUNTOURA-GALAKE E., The localisation of the Monastery of Chryse Petra, *Symmeikta,* 13, 1999, 69-75.

[1040] KOUNTOURA-GALAKE E., The Cult of the saints Nicholas of Lycia and the Birth of the Byzantine Maritime Tradition, içinde Ead (Der.), *The Heroes of the Orthodox Church. The New Saints, 8th-16th,* Athènes, 2004, 91-106.

[1041] LAIOU A., Handler und Kaufleute auf dem Jahrmarket, 1990, 53-70 ve 189-194 (= Ead., *Gender, Society and Economic Life in Byzantium* [VR], Aldershot, 1992, n° XI).

[1042] LAIOU A., On Just War in Byzantium, içinde J. S. LANGDON (Der.), *To Ellenikon. Studies in Honor of Speros Vryonis,* New Rochelle-New York, 1993, 153-177.

[1043] LAIOU A. E., The general and the saint: Michael Maleinos and Nikephoros Phokas, içinde BALARD [148], 399-412.

[1044] LIGHTFOOT C. S., The survival of cities in Byzantine Anatolia. The case of Amorium, *Byz.,* 68, 1998, 56-71.

[1045] LIGHTFOOT C. S., Amorium and the Afyon region in the Byzantine Times, içinde R. MATHEWS, *Ancient Anatolia. Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara,* Londres, 1998, 301-314.

[1046] LILIE R. J., Araber und Themen. Zum Einfluss der arabischen Expansion auf die byzantinische Militärorganisation, içinde CAMERON [992], 425-449.

[1047] MAHE J.-P., Confession religieuse et identité nationale dans l'Église arménienne du VIIe au XIe siècle, içinde N. G. GARSOÏAN in J.-P. MAHE, *Des Parthes au califat. Quatre leçons sur la formation de l'identité arménienne,* Paris, 1997, 59-78; et le role et la function du catholicos d'Arménie du VIIe au XIe siècle, *ibid.,* 79-105.

[1048] MANSOURI M. T., Déplacement forcé et déportation de populations sur les frontiers orientales entre Byzance et l'Islam (VIe-Xe siècle), içinde *Migrations et diasporas meditérranéennes (X^e-XVIe siècle),* (Der.) M. BALARD, A. DUCELLIER (BS, 19), Paris, 2002, 107-114.

[1049] MARTIN-HlSARD B., Christianisme et Église dans le monde géorgien, içinde *HC, IV,* Paris, 1993, 549-603.

[1050] MARTIN-HlSARD B., Constantinople et les archontes du monde caucasien dans le *Livre des Cérémonies II,* 48, *TM,* 13, 2000, 359-530.

[1051] METIVIER S., *La Cappadoce (IVe-VIe siècle). Une histoire provinciale de l'Empire romain d'Orient* (BS, 22), Paris, 2005.

[1052] MlCHEAU F., Les guerres arabo-byzantines vues par Yahya d'Antioche, chroniqueur arabe melkite du Ve/XIe siècle, içinde BALARD [148], 541-555.

[1053] *He buzantine Mikra Asia, 6os-12os aiôna,* (Der.) St. LAMPAKIS, Athènes, 1998.

[1054] MlQUEL A., *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du XIe siècle.* Cilt 2: *Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger,* Paris, 1975.

[1055] MITCHELL St., *Armies and frontiers in Roman and Byzantine Anatolia: Proceedings of a Colloquium held at University College, Swansea in April 1981* (BAR), Oxford, 1983.

[1056] OIKONOMIDES N., The concept of "Holy War" and Two Tenth Century Byzantine ivories, içinde MILLER-NESBITT [366], 62-86.

[1057] OIKONOMIDES N., The role of the Byzantine State in the economy, *EHB,* 973-1058.

[1058] PRINZING G., Zu den Minderheiten in der Mäander Region... (11 Jhr.-Anfang 14 Jhr.), içinde P. HERZ, J. KOBES, *Ethnische und religiose Minderheiten in Kleinasien von der hellenistischen Antike bis in das byzantinische Mittelhalter,* Wiesbaden, 1998, 153-177.

[1059] RAMSAY W. M., *The Historical Geography of Asia Minor,* Londres, 1890.

[1060] *RBK: Reallexikon zur byzantinischen Kunst,* (Der.) M. Restle, Stuttgart, I, 1963.

[1061] REININK G. J. ve STOLTE B. H., *The Reign of Heraclius (610-641): Crisis and Confrontation,* Louvain-Paris-Dudley, 2002.

[1062] RIPPER Th., *Die Marwâniden von Diyar Bakr,* Würzbourg, 2000.

[1063] ROSENQVIST J. O., Asia Minor on the Threshold of the Middle Ages: Hagiographical Glimpses from Lycia and Galada, içinde L. RYDEN et J. O. ROSENQVIST, *Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium,* Uppsala, 1993, 141-156.

[1064] ROSENQVIST J. O., Local worshipers, imperial patrons: Pilgrimage to St. Eugenios of Trebizond, *DOP,* 56, 2002, 193-212.

[1065] RYDEN L., The Merciful Aristocrat, içinde E. KOUNTOURA GALAKE (Der.), *The Heroes of the Orthodox Church. The New Saints, 8th-16th,* Athènes, 2004, 31-38.

[1066] SAWIDES A. G. G., The Secular Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of the Carabisians/Cibyrrheots, *BSl,* 59, 1998, 24^5.

[1067] SHEPARD J., Messages, ordres et ambassades: diplomatie centrale et frontalière à Byzance (IXe-XIe siècle), içinde A. DIERKENS ve J.-M. SANSTERRE (Der.), *Voyages et voyageurs* à *Byzance et en Occident du VIe au XIe siècle,* Liege, 2000, 375-396.

[1068] SODINI J.-P., L'Asie Mineure, *NC,* I, 349-372.

[1069] STONE A. F., Dorylaion revisited. Manuel I Komnenos and the refortification of Dorylaion and Soublaion in 1175, *REB,* 61, 2003, 183-199.

[1070] SULLIVAN D. F., A Byzantine instructional manual on siege defense: The *De obsidione toleranda.* Introduction, english translation and annotations, J. S. NESBITT (Der.), *Byzantine Authors. Literary Activities and Preoccupations: Texts and Translations Dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides,* Leyde-Boston, 2003, 139-226.

[1071] TALBOT A. M., Les saintes montagnes à Byzance, içinde M. KAPLAN (Der.), *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident.* Études comparées, Paris, 2001, 263-275.

[1072] RIPLINGER Th., BENNER H., *Kleinasien: Das Byzantinischen Reich (7.-9. Jh. N. Chr.),* TAVO, Wiesbaden, 1998.

[1073] *TIB* 2: HILD F., RESTLE M., *Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasieia und Lykandos),* Vienne, 1981.

[1074] *TIB* 4: BELKE K. mit Beiträgen von RESTLE M., *Galatien und Lykaonien,* Vienne, 1984.
[1075] *TIB* 5: HELLENKEMPER H., HİLD F., *Kilikien und Isaurien,* Vienne, 1990.
[1076] *TIB* 7: BELKE K., MERSIGH N., *Phrygien und Pisidien,* Vienne, 1990.
[1077] *TIB* 8: HELLENKEMPER H, HİLD F., *Lykien und Pamphylien,* Cilt 3, Vienne, 2004.
[1078] *TIB* 9: BELKE K., *Paphlagonien und Honorias,* Vienne, 1996.
[1079] TODT K.-P., The Greek-orthodox Patriarchate of Antioch in the Period of the renewed Byzantine Rule and in the Time of the First Crusades, içinde *History of the Antiochian Greek Orthodox Church. What specificity?,* Balamand, 1999, 33-53.
[1080] TODT K.-P., Region und griechisch-orthodoxes Patriarchat von Antiocheia in mittelbyzantinischer Zeit und im Zeitalter der Kreuzzüge (969-1204;, *B£* 44, 2001, 239-257.
[1081] *He Mikra Asia ton Thematon..., /Asia Minor and its Themes. Studies on the Geography and prosopography of the Byzantine Themes of Asia Minor (7th-11th Centuries),* (Der.) V. VLYSSIDOU, E. KOUNTOURA-GALAKE, St. LAMPAKES, T. LOUNGHES, A. SAWTOES, Athènes, 1998.
[1082] VRYONIS Sp., "The decline of Medieval hellenism...". The Book in the light of subsequent scholarship, içinde LAMPAKIS [1053], 1-15.
[1083] WALTER C, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition,* Aldershot, 2003.
[1084] WHITTOW M., Rural fortifications in Western Europe and Byzantium, Tenth to Twelfth Century, *Byz. Forsch,* 21, 1995, 57-74.

Adalar

[1085] GALATARIOTOU K., *The Making of a Saint: The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse,* Cambridge, 1991.
[1086] MALAMUT EL, *Les îles de l'Empire byzantin: VIIIe-XIIe siècle* (BS, 8), Paris, 1988.
[1087] *TIB* 10, KODER J., *Aigaion Pelagos (Die Nördliche Ägäis),* Vienne, 1998.
[1088] TSOUGARAKIS D., *Byzantine Crete: From the 5th Century to the Venetian Conquest,* Athènes, 1988.

XVII. BÖLÜM
BALKANLAR

Kaynaklar

[1089] *Joannis Caminiatae De expugnatione Thessalonicae,* (Der.) G. BÖHLING *(CFHB,* 4), Berlin, 1972. Fransızca Çev. P. ODORICO, *Thessalonique. Chroniques d'une ville prise,* Paris, 2005, 57-138.

[1090] *Eustazio di Tessalonica, La espugnazione di Tessalonica,* (Der.) S. KYRIAKIDES (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici: Testi e Monumenti, Testi 5), Palerme, 1961. Fransızca çeviri P. ODORICO, *Thessalonique,* 141-254.

[1091] *Timarione. Pseudo-Luciano,* testo critico, gir., Çev., yorum, e lessico a cura di R. ROMANO (Byzantina et Neo-Hellenika Neapolitana, 2), Naples, 1974. İng. Çev. *Pseudo-Lucien,* Çev. B. BALDWIN (Byzantine Texts in Translation), Detroit, 1984.

[1092] BESEVLIEV V., *Die Protobulgarischen Inschriften,* Berlin, 1963.

[1093] FEISSEL D. et SPIESER J.-M., Les inscriptions de Thessalonique. Supplement, *TM,* 7, 1979, 303-348.

[1094] ASDRACHA C, *Inscriptions protobyzantines et byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe-XVe siècle): presentation et commentaire historique,* Athènes, 2003 (daha önce *Archaiologikon Deltion*'da yayınlanan makaleleri tekrar ele alır*).*

İkincil Kaynaklar

Genel Eserler

[1095] BON A., *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204,* Paris, 1951.

[1096] BROWNING R., *Byzantium & Bulgaria. A comparative Study across the Early Medieval Frontier,* Londres, 1975.

[1097] FINE J. V. A. Jr., *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey fiom the Sixth to the Late Twelth Centuries,* Ann Arbor, 1983.

[1098] FRANKLIN S., SHEPARD J., *The Emergence of Rus 750-1200,* Londres-New York, 1996,

[1099] KRAVARI V., *Villes et villages en Macédoine occidentale* (Réalités byzantines, 1), Paris, 1989.

[1100] OBOLENSKY D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453,* Londres, 1971.

[1101] STEPHENSON P., *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204,* Cambridge, 2000.

[1102] *TIB* 3: SOUSTAL P., KODER J., *Nikopolis und Kephallenia,* Vienne, 1981.

[1103] *TIB* 6: SOUSTAL P., *Thrakien (Thrake, Rodope und Haiminontos)*, Vienne, 1991.

[1104] GJUZELEV V., *Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter* (Miscellanea Bulgarica Bulgarisches Forschungsinstitut in Österreich, 3), Vienne, 1986,

Slavlar

[1105] ANCIC Ml., The waning of the Empire: The desintegration of Byzantine rule on the Eastern Adriatic in the 9th Century, *Hortus Artium Medievalium*, 4, 1998, 15-24.

[1106] KOUNTOURA-GALAKE E., New fortresses and bishoprics in 8th Century Thrace, *REB*, 55, 1997, 279-287.

[1107] LEMERLE P., Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époqueromaine jusqu'au VIIe siècle, *RH*, 211, 1954, 265-308 (= Id. [501], n° I).

[1108] LEMERLE P., La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire, *REB*, 21, 1963, 5-49 (= Id. [501], n° II).

[1109] OBOLENSKY D., *Le culte de Saint Démétrius* à *Thessalonique dans les relations byzantine slaves*, Thessalonique, 1974.

[1110] OICONOMIDES N., St Andrew, Joseph the Hymnographer, and the Slavs of Patras, *Leimôn: Studies presented to Lennart Ryden on his sixty-fifth Birthday*, 71-78 (= Id. [635], n°XXIV).

[1111] OIKONOMIDES N., A note on the campaign of Staurakios in the Peloponnese (783/4), *ZRVI*, 38, 1999-2000, 61-66 (= Id. [635], n° XXVI).

[1112] SEIBT W., Siegel als Quelle fur Slawenarchonten in Griechenland, *SBS*, 6, 1999, 27-36.

[1113] TURLEJ St., The legendary motif in the tradition of Patras: St. Andrew and the dedication of the Slavs to the Patras church, *BSl*, 60, 1999, 374-399.

Din Değiştirmeler

[1114] FRANKLIN S., The reception of Byzantine culture by the Slavs, içinde *The 17th International Congress of Byzantine Studies. Major Papers*, New York, 1986, 383-397 (= Id., *Byzantium, Rus, Russia: Studies in the translation of Christian culture* (VR), Aldershot, 2002, n°I).

[1115] HANNICK Chr., Les enjeux de Constantinople et de Rome dans la conversion des Slaves méridionaux et orientaux, *Settim.*, 51, 2004, 171-204.

[1116] PERI V, L'ingresso degli Slavi nella cristianità altomedievale europea, *Settim.*, 49, 2002, 401-453.

[1117] POPPE A., The Political Background to the Baptism of Rus. Byzantine-Russians between 986-989, *DOP*, 30, 1976, 197-244 (= Id., *The Rise of Christian Russia* (VR), Londres, 1982, n° III).

[1118] THOMSON F. J., *The Reception of Byzantine Culture in Medieval Russia* (VR), Aldershot, 1999.

[1119] *Harvard Ukrainian Studies*, 12-13, 1988-1989 (içlerinde Ruslara karşı düzenlenenler de bulunan, din değiştirtme misyonları, ki, konusunda özel sayı).

Bulgarlar ve Komşuları

[1120] CSERNUS S., KOROMPAY Kl. (Der.), *Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration*, Paris-Szeged, 1999.

[1121] HANAK W., The Infamous Syjatoslav: Master of Duplicity in War and Peace, içinde MILLER-NESBITT [366], 138-151.

[1122] MALAMUT El., Les adresses aux princes des pays slaves du Sud dans le *Livre des Cérémonies*, II, 48: interpretation, *TM*, 13, 2000, 595-615.

[1123] PIRIVATRIÇ Sr., *Samuilo's State* (Serbian Academy of Sciences and Arts Studies 21), Belgrade, 1997 (Sırp-Hırvatça, ancak bir İngilizce özet de var).

[1124] SHEPARD J., Symeon of Bulgaria — Peacemaker, *Annuaire de l'Université Saint-Clément d'Ochride, Centre de Recherches slavo-byzantines "Ivan Dujcev"*, 83 (3), Sofia, 1989, 9-48.

[1125] SHEPARD J., A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria, içinde *The Empress Theophano; Byzantium and the West at the Turn of the First Millennium*, Cambridge, 1995, 121-149.

[1126] TAPKOVA-ZAIMOVA V., *Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle* (VR), Londres, 1979.

[1127] YANNOPOULOS P. A., Le rôle des Bulgares dans la guerre arabo-byzantine de 717-718, *Byz.*, 67, 1997, 483-516.

[1128] ZUCKERMANN C, Les Hongrois au pays de Lebedia: une nouvelle puissance aux confins de Byzance et de la Khazarie *ca* 836-889, içinde TSIKNAKIS [368], 51-74.

Göçebe Halklar

[1129] DIACONU P., *Les Pétchènegues au Bas-Danube* (Bibliotheca Historica Romaniae, 27), Bucarest, 1970.

1130] MALAMUT EL, L'image byzantine des Pétchènegues, *BZ* 88, 1995, 105-147.

[1131] NASTUREL P. S., Les Valaques balcaniques aux Xe-XIIIe siècles, *Byz. Forsch,* 7, 1979, 89-112.

Bizans Balkanları

[1132] DUCELLIER A., *La facade maritime de l'Albanie au Moyen Âge,* Thessalonique, 1981.

[1133] FALKENHAUSEN V. Von, Eine byzantinische Beamtenurkunde aus Dubrownik, *BZ,* 63, 1970, 10-23.

[1134] FERLUGA J., *L'amministrazione bizantina in Dalmazia,* Venise, 1978.

[1135] FERLUGA J., *Byzantium on the Balkans: Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth* to *the XIIth Centuries,* Amsterdam, 1976 (Makaleler derlemesi).

[1136] HERRIN J., Realities of Byzantine Provincial Governement: Hellas and Peloponnesos,1180-1205, *DOP,* 29, 1975, 253-284.

[1137] MAKK F., *The Arpads and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century,* Budapest, 1989.

[1138] MADGEARU A., The military organisation of Paradunavon, *BSl.,* 60, 1999/2, 421-446,

[1139] MADGEARU A., The restoration of the Byzantine rale on the Danube, *RESEE,* 37-38, 1999-2000, 5-23.

[1140] MILANOVA Al., L'habitat en Bulgarie byzantine (fin X^e^-fin XIIe siècle): l'apport de l'archéologie, thèse publiée à Lille, 2001.

[1141] OIKONOMIDES N., Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles: la Mésopotamie de l'Occident, *RESEE,* 3, 1965, 57-79 (= Id. [337], n° XII).

[1142] SHEPARD J., Tzetzes' letters to Leo at Dristra, *Byz. Forsch.,* 13, 1979, 191-239.

Balkanların Ekonomisi

[1143] FERLUGA J., Mercati e mercanti fra Mar Nero e Adriatico: il commercio nei Balcani dal VII all' XI secolo, *Settim.,* 40, 1992, 443-498,

[1144] JORDANOV I., Preslav, *EHB,* 667-672.

[1145] KALLIGAS H., Monemvasia, Seventh-Fifteenth Centuries, *EHB,* 879-898.

[1146] LOUVI-KIZI As., Thebes, *EHB,* 631-638.

[1147] MCDONALD W. A., COULSON W. E., ROSSERJ., *Excavations at Nichoria in Southwest Greece,* 3, *Dark Ages and Byzantine Occupation,* Minneapolis, 1983.
[1148] MALAMUT EL, Thessalonique 830-904, içinde *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie: Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur,* her. von Lars M. HOFFMANN unter Mitarbeit von Anuscha MONCHIZADEH, Wiesbaden, 2005, 159-190.
[1149] OIKONOMIDES N., Le kommerkion d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle, içinde *HR* II, 241-248.
[1150] OIKONOMIDES N., Presthlavitza, the Litte Preslav, *Südost-Forschungen* 42, 1983, 1-9 (= Id. [338], n° XIV).
[1151] PATLAGEAN Ev., L'immunité des Thessaloniciens, içinde BALARD [146], 591-601.
[1152] SANDERS G. D. R., Corinth, *EHB,* 647-654.
[1153] SETTON K. M., Athens in the Later Twelfth Century, *Speculum,* 19, 1944, 179-207 (= Id., *Athens in the Middle Ages* (VR), Londres, 1975, n° IV).

Milliyetçi Yenilenme

[1154] DUJCEV L, *Der Aufstand von 1185 und die Entstehung des zweiten bulgarischen Staates,* Sofia, 1985.
[1155] MAKSIMOVIC Lj., SUBOTIC G., La Serbie entre Byzance et l'Occident, içinde *Byzantina-Metabyzantina, La périphérie dans le temps et l'espace* (Dossiers byzantins, 2), Paris, 2003, 169-184.

XVIII. BÖLÜM
BİZANS İTALYASI (641-1071)

Kaynaklar

[1156] *Agnelli qui et Andreas Liber pontificalis Ecclesiae Ravennatis,* (Der.) O. HOLDER-EGGER, *MGH, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX,* 265-391. Çev. Agnellus of Ravenna, *The Book of Pontiffs of the Church of Ravenna,* Çev. D. MAUSKOPF-DELIYANNIS, Washington, 2004.
[1157] *Annates Barenses, MGH, SS* V, 52-56.
[1158] *Anonymi Barensis Chronicon,* (Der.) L. A. Muratori, *Rerum Italicarum Scriptures,* V, Milan, 1724,145-156.
[1159] *Bios kai politeia tou hosiou patros htmon Neilov tou Néou,* (Der.) G. GIOVANELLl, Grottaferrata, 1972. E. Follieri tarafından yeni basımı hazırlandı.
[1160] *CAG: Corpus des actes grecs d'ltalie et de Sidle. Recherches d'histoire et de geographie,* Cité du Vatican.

[1161] A. GUILLOU, *Saint-Nicolas de Donnoso (1031-1060/1061)*, 1967.
A. II. Id., *Saint-Nicodème de Kellarana (1023-1024-1232)*, 1968.
B. III. Id., *La Théotokos de Hagia-Agathe (Oppido) (1050-1064/1065)*, 1972.
C. IV. Id., *Le brébion de la métropole byzantine de Règion (vers 1050)*, 1974.
D. V. MERCATI S. G., GIANNELLI C., GUILLOU A., *Saint-Jean-Théristès (1054-1264)*, 1980.
[1162] *CDB: Codice diplomatico Barese.*
[1163] NITTO de ROSSI G. B. ve NITTI F., *Le pergamene del duomo di Bari (952-1264)*, Bari, 1897, yeni basım anast. Trani, 1964.
A. III. F. CARABELLESE, *Le pergamene della cattedrale di Terlizzi (971-1300)*, Bari, 1899, yeni basım anast. Bari, 1960.
B. IV. F. NITTI, *Le pergamene di S. Mola di Bari. Periodo greco (939-1071)*, Bari, 1900, yeni basım anast. Bari, 1964.
C. VIII: F. NITTI, *Le pergamene di Barletta. Archivio capitolare (897-1285)*, Bari, 1914.
[1164] *CDBrind.* I: A. DE LEO, *Codice diplomatico Brindisino*, I, (Der.) G. M. Monti, Trani, 1940. 1165] *CDP: Codice diplomatico Pugliese.*
A. XX. G. CONIGLIO, *Le pergamene di Conversano. I (901-1265)*, Bari, 1975.
B. XXI. J.-M. MARTIN, *Les chartes de Troia. I (1024-1266)*, Bari, 1976.
[1166] *CMC: Chronica monasterii Casinensis*, (Der.) H. HOFFMANN, *MGH, SS*, XXXTV.
[1167] *Gesta episcoporum Neapolitanorum*, (Der.) G. WAITZ, *MGH, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI-IX*, 398-436.
[1168] GUILLOU A., *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie (Collection de l'École française de Rome*, 222), Rome, 1996.
[1169] LECCISOTTI T., *Le colonie cassinesi in Capitanata.* I. *Lesina (sec. VIII-XI) (Miscellanea Cassinese*, 13), Mont-Cassin, 1937.
[1170] LECCISOTTI T., *Le colonie cassinesi in Capitanata.* III. *Ascoli Satriano (Miscellanea Cassinese*, 19), Mont-Cassin, 1940.
[1171] LECCISOTTI T., *Le colonie cassinesi in Capitanata.* TV. *Troia (Miscellanea Cassinese*, 29), Mont-Cassin, 1957.
[1172] *Le Liber pontificalis*, (Der.) L. DUCHESNE, 2. basım, Paris, 1955-1957, Cilt 3, İng. Çev. *The Book of Pontiffs (Liber Ponti-*

ficalis), Çev. R. DAVIS, Cilt 3 (jusqu'au IXe siècle), Liverpool, 1989-1995.

[1173] *Lupi Protospatharii Annates, MGH, SS,* V, 52-63.

[1174] PETRUCCI A., *Codice diplomatico del monastero benedettino di S. Maria di Tremiti (1005-1237)* (Fonti per la storia d'Italia, 98), Rome, 1960, Cilt 3.

[1175] PROLOGO A., *Le carte che si conservano nell'Archwio del Capitolo metropolitano della citta di Trani (dal IX secobjino all'amw 1266),* Barletta, 1877.

[1176] ROBINSON G., *The History and Cartulary of St Elia and St Anastasius of Carbone.* II. *Cartulary,* içinde *Orientalia Christiana. Analecta,* XV-2, n° 53, 1929, 121-276 ve XIX-1, n° 62, 1930, 7-299.

[1177] ROGNONI C, *Les actes privés grecs de l'Archivo ducal de Medinaceli (Tolède),* I. *Les monastères de Saint-Pancrace de Briatico, de Saint-Philippe-de-Boiôannès et de Saint-Nicolas-des-Drosi (Calabre, XI-XIIe siècles),* Paris, 2004.

[1178] SPINELLI A. *vb, Regii Neapolitani Archivi monumenta edita ac illustrata,* Naples, 1845-1861, Cilt 6.

[1179] TJÄDER J. O., *Die nichliterarischen Papyri Italiens aus der Zeit 450-700,* Lund, 1955-Stockholm, 1982, Cilt 2.

[1180] TRINCHERA F., *Syllabus Graecarum membranarum...,* Naples, 1865, reimpr. anast. Rome, s. d.

[1181] *Vita di sant'Elia il Giovane,* (Der.) G. ROSSI TAIBBI *(Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Testi e Memorie, Testi,* 7), Palerme, 1962.

[1182] *Vita sancti Eliae (Spelaeotae), AASS, Sept.* Ill, 848-888.

[1183] *Vita S. Lucae abbatis, AASS, Oct.* VI, 337-342.

[1184] *Vita sancti Vitalis, AASS, Mart.* II, 27-35.

İkincil Eserler

[1185] BAVANT B., *Le duché byzantin de Rome,* içinde *MEFRM,* 91-1, 1979, 41-88.

[1186] *I Bizantini in Italia,* Milan, 1982.

[1187] BORSARI S., *Il monachesimo bizantino nella Sicilia e nell'Italia meridionale prenormanne,* Naples, 1963.

[1188] BROWN T. S., *Gentlemen and Officers. Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy AD 554-800,* British School at Rome, 1984.

[1189] BURGARELLA F., *L'eparchia di Mercurio: territorio e insediamenti,* içinde *RSBN,* n. s. 39, 2002,59-92.

[1190] *Byzantino-Sicula* IV. *Atti del I Congresso internazionale di archeologia della Sicilia bizantina,* Palerme, 2002 *(Istituto siciliano de studi bizantini e neoellenici. Quaderni,* 15).

[1191] *La Calabre de la Jin de l'Antiquité au Moyen Âge (actes de la Table ronde, Rome, 1-2 decembre 1989),* içinde *MEFRM,* 103-2, 1991, 453-905.

[1192] *La Chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo. Atti del Convegno storico interecclesiale (Bari 1969),* Padoue, 1972-1973, Cilt 3 *(Italia Sacra,* 200-222).

[1193] COSENTINO S., *Prosopogrqfia dell'Italia bizantina (493-804),* Bologne, 1996-2000, Cilt 2.

[1194] CRACCO RUGGINI L., *La Sicilia tra Roma e Bisanzio,* içinde *Storia della Sicilia,* III, Naples, 1980, 1-96.

[1195] DIEHL, Ch., Études *sur l'administration byzantine dans l'Exarchat de Ravenne (568-751)* (BEFAR, 53), Paris, 1888.

[1196] DITGHHKU) Ph., *La culture matérielle en Pouille (X e-XII e siècle)* (CFER), Rome, 2007.

[1197] FALKENHAUSEN V. von, *Toronto in epoca bizantina, Studi Medievali,* III, 9, 1968, 133-166.

[1198] FALKENHAUSEN V. von, Zur *byzantinischen Verwaltung Luceras am Ende des 10. Jahrhundert,* in *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken,* 53, 1973, 395-406.

[1199] FALKENHAUSEN V. von, *La dominazione bizantina nel'Italia meridionale dal IX all'XI secolo,* Bari, 1978 (tekrar gözden geçiriliyor).

[1200] FALKENHAUSEN V. von, Die Städte im byzantinischen Italien, *MEFRM,* 101-2, 1989, 401-464.

[1201] FALKENHAUSEN V. von, AMELLOTTI M., Notariato e documento nell'Italia meridionale greca (X-XV secolo), içinde *Per una storia del notariato meridionals (Studi storici sul notariato italiano,* 6), Rome, 1982, 9-69.

[1202] FOLLIERI E., I santi dell'Italia greca, *RSBN,* 34, 1997, 3-36, yeniden düzenlenmiş, [1206],

[1203] GAY J., *l'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile I e jusqu'a la prise de Bari par les Normands (867-1071)* (BEFAR, 90), Paris 1904 (olaylar tarihi için halen gerekli).

[1204] GUILLOU A., La Sicile byzantine. État des recherches, *Byz. Forsch.,* 5, 1977, 95-145.

[1205] GUILLOU A., HOTTZMANN W., Zwei Katepansurkunden aus Tricarico, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven*

und Bibliotheken, 41, 1961, 1-28 (=A. GUILLOU, *Studies on Byzantine Italy* (VR), Londres, 1970.

[1206] *Histoire et culture dans l'Italie byzantine. Acquis et nouvelles recherches*, A. JACOB, J.-M. MARTIN ve G. NOYÉ yönetiminde (Collection de l'École française de Rome, 363), Rome, 2006.

[1207] HOLTZMANN W., *Der Katepan Boioannes und die kirchliche Organisation der Capitanata*, içinde *Nachrichten... Gottingen*, 1960, 19-39.

[1208] JACOB A., *La reconstruction de Tarente par les Byzantins aux IXe et Xe siècles*. A propos de deux inscriptions perdues, içinde *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 68, 1988, 1-17.

[1209] LEFORT J. et J.-M. MARTIN, *Le sigillion du catepan d'Italie Eustathe Palatinos pour kjuge Byzantios (decemhe 1045)*, içinde *MEFRM*, 98, 1986, 525-542.

[1210] LUCA S., *I Normanni e la rinascita del secolo XII*, içinde *Archivio storico per la Calabria e la Lucannia*, 60, 1993, 1-91.

[1211] LUCA S., *Graeco-Latina* di Bartolomeo iuniore, egumeno di Grottaferrata (1055 *ca.*)?, *Nea Rome*, 1, 2004, 143-184.

[1212] MCCORMICK M., *Origins of the European Economy: Communications and Commerce*, AD 300 900, Cambridge, Ma, 2002.

[1213] MARTIN J.-M., *Economia naturale ed economia monetaria nell'Italia meridionale longobarda e bizantina (secoli VI-XI)*, içinde *Storia d'Italia. Annali*, 6. *Economia naturale, economia monetaria*, Turin, 1983, 181-219.

[1214] MARTIN J.-M., *Une origine calabraise pour la Grecia salentine?*, *RSBN*, n. s. 22-23 (XXXII-XXXIII), 1985-1986, 51-63.

[1215] MARTIN J.-M., *Troia et son territoire au XI siècle, Vetera Christianorum*, 27, 1990, 175-201.

[1216] MARTIN J.-M., *La Pouille du VIe au XIIe siècle (Collection de l'École française de Rome*, 179), Rome, 1993.

[1217] MARTIN J.-M., Leon, archêveque de Calabre, l'Église de Reggio et la lettre de Photius (Grumel-Darrouzes, no° 562), içinde BALARD [148], 481-491.

[1218] MARTIN J.-M., *L'Occident chrétien dans le* Livre des Cérémonies, *II, 48*, içinde *TM*, 13, 2000, 617-646.

[1219] MARTIN J.-M., L'erémitisme grec et latin en Italie méridionale (Xe-XIIIe siècle), içinde *Ermites de France et d'Italie (XIe-XVe siècle)*, sous la dir. d'A. VAUCHEZ *(Collection de l'École française de Rome*, 313), Rome, 2003, 175-198.

[1220] MARTIN J.-M., *Guerre, accords et frontières en Italie méridionale pendant le haut Moyen Âge*. Pacta de Liburia, Divisio principalis

Beneventani *et autres actes (Sources et documents d'histoire du Moyen Âge publiés par l'École française de Rome,* 7), Rome, 2005.

[1221] MARTIN J.-M. ve NOYÉ G., *Les campagnes de l'Italie méridionale byzantine (X^e-XIe siècles), MEFRM,* 101-2, 1989, 559-596.

[1222] MARTIN J.-M. ve NOYÉ G., *Les villes de l'Italie byzantine (IXe-XIe siècles), HR* 2, 27-62.

[1223] MONTANARI M., *Campagne e contadini nell'Italia bizantina (Esarcato e Pentapoli), MEFRM,* 101-2, 1989, 597-607.

[1224] NOYÉ G., RAIMONDO Ch. ve RUGA A., *Les enceintes et l'église du Monte Tiriolo en Calabre, MEFRM,* 110-1, 1998, 431-471.

[1225] PETERS-CUSTOT A., *Les populations grecques de l'Italie méridionale post-byzantine: modalités d'acculturation (XIe-milieu du XIVe siècle),* thèse de l'Université de Paris I (2002).

[1226] PRIGENT V., *Les évêchès byzantins de la Calabre septentrional au VIIIe siècle, MEFRM,* 114-2, 2002, 931-953.

[1227] PRIGENT V., *Les empereurs isauriens et la confiscation des patrimoines pontificaux d'Italie du Sud, MEFRM,* 116, 2004, 557-594.

[1228] PRIGENT V., *La Sicile byzantine,* thèse de l'Universite de Paris IV (2006). V. Prigent bu katkısını yeniden gözden geçirmiştir.

[1229] ROVELLI A., *La* Crypta Balbi. *I reperti numismatici. Appunti sulla circolazione a Roma nel Medioevo,* içinde *La moneta nei contesti archeologici. Esempi dagli scavi di Roma. Atti dell'incontro di studio. Roma 1986,* Rome, 1989, 49-95.

[1230] SAFRAN L., *S. Pietro at Otranto: Byzantine Art in South Italy,* Rome, 1992.

[1231] SANSTERRE J.-M., *Les moines grecs et orientaux* à *Rome aux époques byzantine et carolingienne (milieu du VIe siècle-fin du IXe siècle) (Academie royale de Belgique. Mémoires de la Classe des Lettres,* 2e serie, t. 66-1), Bruxelles, 1983, Cilt 2.

[1232] *Storia della Calabria medievale. I quadri generali,* sous la dir. d'A. PLACANICA, Rome, 2001.

Haritalar Tablosu

1) 750'ye doğru İmparatorluk (+ eski eyalet isimleri) 22
2) XI. yüzyıl ortalarında İmparatoruk 41
3) XII. yüzyıl ortalarında İmparatorluk 60
4) Ortaçağ'da Konstantinopolis 243
5) Doğu 376
6) Doğu hudutları (sınırlar) 391
7) Balkanlar 417
8) İtalya, IX.-XI. yüzyıl 443

Dizin

A
Aaron 429
Abdülmelik (halife) 26, 27, 29, 30, 277
Abhazya/Abhazlar 404
Abramiler 320, 320
Abu Qurra 131
Abydos 52, 411, 412, 414, 554
Acerenza 461
Adana 382, 383, 393
Adata 42, 382, 383, 393
adelphaton 347
Adramyttion 75, 411, 412
Adrianopolis/Edirne 53, 182, 417
Adriyatik 35, 66, 418, 423, 432, 436
Afrika 13, 14, 23, 25, 28, 29, 30, 36, 151, 156, 157, 198, 277, 283, 287, 450, 464
Aghlabidler 451
Agros 320
Akroinos 31
Akropol 251
Alania/Alanlar 103, 402, 404
Akhyraous 412
Arnavutluk/Arnavutlar 227, 284
Alexandros (imparator) 45, 178, 254, 334
Alexandros (İznikli) 340
Alexios I Komnenos (imparator) 489, 490, 499, 500
Alexios II, Komnenos (imparator)
Alexios III, Angelos (imparator)
Alexios IV, Angelos
Alexios Dukas Murtzuflos (imparator) 80
Alexios Stoudios 403, 474
Ali (halife) 25, 26, 38, 526
Alousianos 55
Alp Arslan 64, 66, 405
Amalfi/Amalfililer 208, 244, 248, 263, 267, 321, 436, 448, 452, 459, 461, 462
Amantea 451
Amasea/Amasya 403, 410
Amastris/Amasra 103, 402, 412, 544
Altın Boynuz 92, 245, 246, 247, 248, 249
Altın Kapı 253
Amalfi/Amalfililer 248, 263, 448, 452, 459, 461, 462, 519
Amida 46, 55
Amisos 402, 403
Amfilok
Amorion 37, 84, 130, 286, 287, 380, 382, 383, 386, 407, 411
Amr 21, 23, 38
Anadolu/Küçük Asya 9, 21, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 36, 44, 46, 51, 63, 64, 65, 66, 68, 71, 73, 76, 78, 101, 112, 157, 162, 166, 178, 179, 180, 182, 185, 204, 207, 223, 227, 228, 230, 237, 278, 279, 320, 375, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 427, 428, 438, 439, 464, 471
Anastasios (imparator) 24, 30, 31, 131, 249, 326, 473, 474
Anastasios (patrik) 254
Anastasios (Sinalı) 24, 131, 326
Anatolikler 195, 380, 385, 393, 394, 408, 421
Andreas (Giritli) 104, 275, 304, 326, 329, 554

Andronikos I, Komnenos 44, 61, 77, 146, 193, 198, 410
Anemas 185
Angelokastron 412
Ani 51, 54, 56, 64, 96, 184, 197, 395, 399, 407, 429
Ankhialos 45, 348, 437
Ankyra/Ankara 37, 287, 381, 408
Anna, Porfyrogenete 52, 61, 62, 65, 66, 67, 69, 72, 87, 88, 127, 145, 175, 182, 184, 188, 246, 271, 299, 347, 348, 349, 353, 489, 491, 493, 510
Anselme de Havenberg 346
Antakya (Antiokheia) 23, 49, 53, 64, 65, 66, 70, 71, 72, 73, 75, 100, 114, 117, 119, 120, 126, 127, 152, 176, 180, 282, 283, 292, 313, 342, 375, 380, 388, 393, 394, 395, 396, 397, 403, 407, 409, 410, 411, 471
Antakya (Pisidya) 380
Antakyalı Maria (imparatoriçe) 75, 76, 77, 145, 439
Apokapes, Basileios 57
Arabissos 382
Araks 400, 404
Araplar 21, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 34, 36, 42, 43, 44, 49, 100, 158, 159, 205, 208, 242, 244, 249, 266, 268, 378, 379, 382, 411, 414, 458, 460
archon tes kharages 281
Arethas (Kayserili) 337, 338
Argos 419, 441
Argyros (bkz. III. Romanos) 49, 55, 57, 198, 246, 387, 394, 461
Argyros, Mel (es) oğlu 55
Aristenos (İoannes) 116
arkhontes 148, 149, 151, 265
arkhontes, patrikhane 110
Arkhontopouloi 162
Armenia (Büyük) 379, 380, 399
Armenia (Küçük) 127, 407, 409, 410
Armeniaklar 165, 195, 212, 380, 382, 385, 388, 390, 404, 407, 411, 412
armenika temata 152, 397, 399
Arpadlar 75, 432
Artavasde 30, 160
Artsruni 399
Artuk 65
Arzn 64
Asen 78, 440
Asker Azizler 176
Asparukh (Bulgar kağanı) 26
Astolf (Lombard kralı) 444
Asya 30, 35, 36, 52, 61, 62, 64, 65, 67, 68, 70, 71, 73, 75, 77, 86, 87, 97, 98, 101, 131, 133, 150, 152, 154, 156, 159, 162, 164, 167, 169, 170, 180, 185, 199, 204, 206, 208, 211, 213, 214, 223, 224, 227, 231, 237, 244, 251, 268, 282, 283, 285, 288, 290, 292, 304, 320, 325, 375, 377, 378, 384, 387, 388, 389, 394, 395, 401, 402, 409, 421, 422, 429, 440, 463
Athanasios (Lavralı) 49, 262, 307, 313, 320, 339, 340, 403
Athanatoi 160
Athinganlar 127, 388
Athos 49, 52, 138, 140, 144, 162, 189, 207, 208, 213, 215, 229, 230, 236, 294, 313, 319, 320, 342, 354, 358, 399, 403, 436, 438, 439, 440, 444, 477, 482, 508, 525, 534, 539, 540, 542
Atina 25, 53, 153, 199, 216, 267, 268, 283, 286, 289, 292, 347, 357, 363, 418, 422, 433, 434, 435, 436, 438, 441
Atroa 389
Attaleia (Antalya) 72, 270
Avarlar 204, 205, 258, 420
Aziz Bassianos 247
Aziz Eugenios (manastır) 320
Aziz Georgios Tropaioforos 58
Aziz Mamas 246

Aziz Panteleimon 321, 364
Aziz Petros, Agira 285, 343, 344, 356
Aziz Sabas 319, 327, 328

B

Backovo 164
Bagrat (İberyalı) 398
Bagrati 383, 395, 398
Bağ 225
Balear Adaları 29
Balkanlar 54, 100, 150, 211, 213, 214, 283, 416, 432, 433, 441, 560
Bardanios, Türk 185, 195
Bardas (Theodora'nın kardeşi) 37, 38, 39, 47, 48, 51, 52, 53, 139, 143, 149, 180, 181, 195, 333, 340, 393
Bari 42, 55, 63, 74, 90, 198, 231, 430, 442, 451, 452, 453, 456, 457, 460, 538, 555, 557
Basilakes, Nikeforos 62, 346, 532
Basileios I (imparator) 40, 84, 91, 143
Basileios II (imparator) 52, 54, 55, 62, 85, 87, 91, 98, 139, 143
Basileios Boioannes 454
Basileus 66, 89, 90, 108, 117, 144, 198
Bela 75, 77, 87, 432, 433, 439
Belgrad 429, 439
Benevento 47, 285, 446, 447, 451, 452, 457, 459, 460
Beotia 223, 321, 433
Bera 321, 540
Bergama 285, 286, 354, 370, 386
Berrhoia 421
Berthe de Sulzbach 73
besant 297
Biccari 454
Bithynia 27, 30, 31, 35, 36, 46, 65, 68, 70, 71, 72, 75, 91, 156, 204, 211, 212, 215, 216, 217, 223, 227, 230, 231, 279, 313, 319, 320, 343, 377, 379, 381, 384, 385, 386, 389, 394, 401, 402, 404, 406, 408, 409, 411, 413, 414, 421, 437, 546
Bitlis 46
Bogomiller 208, 301, 468
Bohemond (Tarentolu) 65, 66, 69, 70, 90, 490
Boris (Bulgar kaanı)39, 43, 50, 51, 300, 423, 424, 425, 427
Botaneiates 61, 62, 63, 64, 65, 97, 133, 161, 182, 184, 190, 294, 408, 439, 507
Bourtzes 49, 50, 408, 508
Brindisi 25, 74
Bryennios 61, 62, 182, 184, 187, 294, 430
Bukellarios 402
Bulgarlar 26, 30, 43, 52, 55, 78, 90, 102, 103, 160, 162, 165, 182, 207, 416, 419, 420, 421, 426, 428, 429, 435, 436, 437, 440, 469, 552
Büyü 308
Byzacena 28
Byzantios 460, 558

C-Ç

Calabria 9, 31, 42, 63, 101, 102, 103, 198, 207, 223, 224, 231, 284, 287, 290, 442, 445, 446, 447, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 558, 559
Campania 223, 436
Capua 452
Carbone 458, 556
Catanzaro 455
Cenova 79
Cezire 382, 393, 395, 396, 399, 404, 405
Charlemagne 35, 89, 519
Cihat 175
Civetot 70
Civitate 63, 454
Claudiopolis 411
Clement 52, 68, 424

Crispin 162, 407
Crypta Balbi 286, 287, 559
Çaka 67, 163, 406, 408, 409

D
Dabatenos 408
Dacia 101, 102
Dafni 357, 363
Dalassene, Anna 61, 182, 299, 508
Dalmaçya 75, 79, 101, 102, 206, 426, 429, 432, 433, 439
Damas 487
Damianos 44, 45, 316
Danişmend 67, 408
David, Taolu 53, 302, 338, 398, 399, 472, 534
Dazimon 37, 84
Deabolis 71
Deljean 55, 430
Demetrias 435
Denys, Areopagit 532
Desa 432
Deuteron 247
Diakonissa 344
Digenis Akritas 349, 354, 366, 383, 530
dikeraton 287
Dinogetia 431, 437
dirhem 289
Dobromir 440
Dobronas 429
Dokheiariou 320
Domninos 246, 259
dorea 189
Dorylea 381, 383, 387
doulos 75, 468
Dragonara 454
Dristra 51, 66, 427, 429, 431, 553
Dromos 269, 342, 521
Dubrovnik 422, 432
Dukas 44, 45, 58, 59, 61, 65, 67, 80, 88, 138, 162, 165, 182, 193, 195, 238, 247, 343, 387, 395, 405, 430, 433
Dük 79, 80, 192, 467
Dvin 23, 24, 392, 399, 404
Dyrrakhion 422, 423, 428, 430, 432, 436, 439, 441

E
Edessa 46, 55, 64, 65, 68, 70, 73, 207, 251, 259, 327, 328, 342, 396, 399, 400, 407, 482
Ege 30, 44, 66, 159, 203, 223, 226, 231, 296, 378, 379, 380, 381, 389, 403, 404, 405, 406, 408, 414, 418, 476
Eidikon 148
Eisagoge 43, 107, 143, 254, 337
El-Djarmi
Eleigmoi 320
Elias Speleote 458
Elpidios 449, 450
El-Mutasım (halife) 36
embolos 248
Enez 357, 539
enkolpion 468
Enna 450, 451
Eparkhos 254, 255, 256, 259, 260, 261, 262, 265, 272, 273, 338, 339
Eparkhos'un Kitabı 256, 259, 260, 262, 272, 273, 338, 339
Epibole 135
episkepsis 238
ergasterion 263
Ermeniler 73, 98, 126, 164, 170, 178, 184, 186, 192, 197, 206, 207, 208, 209, 212, 395, 407
Erzincan 408
Euboea 223
Eudokia İngerina (imparatoriçe) 196
Eudokia Makrembolitissa (imparatoriçe) 133
Eufemios 36, 198, 449

Eukhaina 389
Eukhaites 313, 343
Eulalios 369
Euripe 253
Eustathios, Selanikli 191, 501, 535
Eustratios, İznikli 117, 474
Euthymos (patrik) 36, 45, 338, 474
Euthymos, Sardesli 36, 45, 338, 474
evlilik 40, 52, 55, 62, 63, 75, 87, 115, 131, 142, 143, 181, 182, 184, 186, 187, 190, 298, 299, 301, 302, 303, 395
Euthykios (exarkhos) 151, 255, 261

F
Faiz 308
Fasis 102
Filadelfia 71, 78, 199, 282, 283, 409
Filarete 65, 66, 197
Filippes 419
Filippikos (imparator) 29, 473
Filippoupolis 437, 439
Filistin 24, 70, 100, 129, 158, 223, 258, 267, 309, 319, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 375
Filomelion 72, 411
Filotheos 93, 255, 281, 291
Fiorentino 454
Firigya 476
Fırat 48, 375, 377, 378, 383, 392, 393, 396, 397, 404, 405, 407
folles 285, 290, 292, 522
Fotios 9, 38, 39, 40, 42, 43, 102, 104, 105, 106, 107, 115, 116, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 143, 179, 239, 328, 334, 335, 336, 337, 367, 368, 387, 424, 474
Franklar 35, 61, 69, 161, 162, 185, 407

G
Gabalas 178
Gabras 67, 282, 368, 404, 410, 412
Gabriel 68, 197
Gaete 458
Gagik, Ani Kralı 54, 56
Gagik, Kars Kralı 64
Galatia 378, 411, 476
Galesion 318, 320, 402, 484
Gangra 30, 403, 408
Ganos 223
Gargano 263
genikon 34, 134, 147, 150, 181, 245, 255, 266, 288
Georgios (Amasralı) 389
Georgios Kappadokes 246
Georgios Khoiroboskos 326
Georgios Pisides 325
Georgios Synkellos 331
Germanikea 379, 382, 396, 407
Geza 432
Giovinazzo 454
Girit 36, 38, 44, 45, 47, 48, 49, 151, 157, 163, 167, 168, 169, 185, 198, 223, 224, 227, 287, 290, 326, 329, 404, 414, 415
Gnuni 178
Godefroi de Bouillon 69
Gotthograikoi 204
grammatikos 327, 328, 343, 346
Gregorios, asekretes 23, 122, 130, 131, 138, 197, 282, 321, 327, 338, 340, 341, 351, 367, 439, 453
Gregorios Magistros 197
Gregorius, Büyük (papa) 31, 68, 69, 107, 120, 442, 445, 446, 449, 450
Gregorius (exarkhos) 31, 68, 69, 107, 120, 442, 445, 446, 449, 450
Grottaferrata 458, 530, 554, 558
Guillaume de Tyr 482

H
Haimos 26, 416, 420, 421, 431
Halep 46, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 66, 90, 141, 393, 394, 396, 400, 402

Halmyros 435
Harald (Norveçli) 98, 164
Hazarlar 26, 31, 38, 46, 420, 431
Hebdomon 251
Helena, I. Romanos'un kızı (imparatoriçe) 45, 46, 47, 87
Hellada 150, 152, 157, 163, 244, 282, 418, 422, 433, 434, 476
Helladikoi 422
Henri Dandolo 79
Herakleia, Pontos 411
Herakleia, Trakya 105
Herve 162
Hethoumiler 198
Himerios 44, 45
Hipodrom 39, 86, 92, 245, 251, 252, 253, 254
Hodegoi 318
Hosios Loukas 536
Hrabr 425
Humbertopoulos 162

I-İ
Ifrikkiye 444, 449, 459
Isola Capo Rizzuto 454
İberya 58, 172, 398, 404, 429
iberya (dükalık) 399
İbrahim İnal 57
İdrisi 436
İgnatios, Diyakoz 37, 38, 40, 42, 99, 105, 115, 121, 235, 287, 331, 332, 338, 424, 474
İgor 46
İhşidîler 48
İkona 262, 389
İkonion/Konya 30, 71, 380, 383, 389, 407, 409
Ikonodül 31, 108, 116, 254, 288, 320, 326, 332, 334
İkonoklazma 31, 37, 85, 116, 120, 121, 234, 257, 285, 309, 312, 325, 326, 331, 350, 351, 358, 360, 365, 367, 381, 388, 389, 445, 446, 450
İllyricum 416
İngiliz 78, 185, 296
İoannina 419
ipek 84, 92, 96, 141, 148, 190, 252, 260, 262, 265, 272, 274, 434, 438
İrene (Maceristanlı) (imparatoriçe) 34, 35, 37, 65, 72, 86, 87, 98, 137, 160, 188, 196, 234, 245, 247, 257, 288, 334, 346, 347, 365, 368, 421, 422
İsauria 36, 157, 378, 390, 412, 476
İsaurialılar 158, 170, 179, 244, 284, 298
İtalya/İtalyanlar 14, 25, 27, 42, 47, 48, 50, 51, 54, 57, 62, 63, 74, 76, 77, 89, 90, 92, 101, 102, 103, 129, 151, 156, 171, 178, 198, 205, 207, 214, 216, 223, 231, 263, 283, 284, 285, 291, 325, 328, 400, 416, 422, 430, 432, 433, 434, 436, 438, 442, 444, 446, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 461, 462, 464, 468, 560
İvanko 440
İviron 223, 225, 232, 319, 320, 322, 399, 439

J
Jean 11, 21, 40, 59, 83, 132, 140, 155, 177, 350, 416, 442, 481, 489, 495, 524, 525, 526, 531, 532, 533, 542, 555

K
Kafkas 90, 99, 104, 377
Kahire 53, 64, 129, 267
Kalojan, Bulgar 78, 440
Kalomodios 267
Kamateros 104, 475
Kamytzes 190, 440
Kapadokya 42, 47, 49, 50, 61, 70, 166, 175, 179, 180, 191, 207, 263, 279,

320, 337, 360, 361, 362, 378, 379, 383, 384, 385, 387, 390, 392, 393, 394, 395, 399, 401, 403, 407, 408, 411, 476
kapnikon 288
Kaputru 57
Karadeniz 68, 267, 377, 378, 380, 390, 395, 401, 402, 408, 419, 437
Karaitler 129
Karavisiyenler 156, 159
Karbeas 37, 38
Karia 378
Kars 64, 399, 407
Kartaca 28, 29, 282, 283, 284, 287, 448, 449, 450
Kastamon 412, 544
Kastoria 66
Katakalon Leon (Muh. Kom.) 44, 95
Kataskepe 323
Kathara 320
Katherina (Bulgaristanlı) 319, 429
Kathisma 252, 253
Kayravan 28
Kegenes 56, 431
Kekaumenos 58, 95, 133, 194, 507
kekolumena 252, 469
Keltzene 103
keration 272, 280, 281
Khaldia 67, 68, 383, 385, 393, 394, 398, 399, 404, 412
Khalke 31
Khalkedon 24, 27, 104, 113, 118, 120, 126, 127, 319, 321, 362, 388, 396, 400
Khalkoprateia 344
Kharpezikion 397
Kharsianon 48, 383, 392, 393, 394, 396
Kherson 29, 52, 282, 283, 290, 371, 402, 424, 431
Khones 64, 103, 387, 389, 402, 407, 411, 413
Khoniates 77, 153, 173, 199, 268, 269, 295, 296, 347, 366, 411, 435, 438, 441
Khora 257, 275, 358
khorion 467
Khristodoulos (Patmoslu) 320
Khristoforos (Muh. Kom.) 291, 460
Khrysoberges 111, 475
Kıbrıs 23, 26, 27, 32, 49, 70, 77, 78, 92, 158, 159, 164, 198, 224, 227, 282, 283, 296, 297, 302, 414, 415
Kırım 38, 102, 390, 423, 431
Kiev 47, 50, 52, 104, 141, 366, 431, 499
Kikladlar 159
Kiril, Fileote 104, 121
Kiril (Konstantinos) 104, 121
klasma 233, 469
koinonia 266, 269
Kolonea 103, 383
Kolpos 159
Kometas 333
kommerkion 136, 267, 288, 402, 554
Konstantia 440
Konstantinopolis 14, 21, 24-27, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 53, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 65-73, 75-80, 86-91, 94, 98, 100-105, 109, 110, 111, 114, 115, 117-124, 126-130, 132, 133, 134, 140, 144, 146, 148, 150, 153, 154, 158, 159, 160, 161, 164, 169, 175, 176, 178, 181, 182, 188-191, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 206, 207, 208, 211, 215, 223, 224, 225, 227, 231, 236, 242, 245, 249, 250, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 274, 275, 280, 283, 284, 286, 288, 289, 290, 296, 300, 306, 309, 310, 311, 313, 315, 318, 319, 324, 325, 326, 328, 329, 330, 331, 332,

333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 360, 361, 362, 363, 366, 367, 369, 371, 375, 377, 378, 379, 380, 381, 383, 384, 388, 389, 393, 398, 399, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 416, 418, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 434, 436, 437, 438, 439, 441, 442, 444, 446, 447, 448, 449, 450, 452, 459, 461, 463, 465, 467, 468, 469, 471, 473, 474, 516, 520, 560
Konstantinos III (imparator) 21
Konstantinos IV (imparator) 25, 26, 85
Konstantinos VI (imparator) 34, 86
Konstantinos VII (imparator) 45, 46, 47, 48, 49, 84, 87
Konstantinos VIII (imparator) 55, 85
Konstantinos IX (imparator) 56, 57, 67, 85
Konstantinos X Dukas (imparator) 58, 61, 63, 65, 84, 87
Konstantinos IX 329
Korfu 63, 74, 102
Koropi 362
Kosmidion 257, 259
Kosmosotira 319, 439
Kotyaion 411
Koulpiggoi 162
Kourikos 412
Kourkouas 46, 48, 259, 393, 394, 474
köleler 174, 221, 252, 263, 272, 273, 301
Korsika 29
Kumanlar 165, 207, 431
Kurbinovo 363, 537
Kusayla 29
Kutsal Topraklar 73, 75, 79, 367, 465
Kypsela 169
Kyzikos 25, 26, 106, 282, 414

L

Lakedemonya 125
Lakhanodrakon 33, 320
Lamos 382, 383
Langobardia 9, 42, 47, 102, 451, 452, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 462
Laodekia, Menderes 411, 412
Laskaris 78, 180
Latinianon 458
Latinler 70, 71, 80, 98, 118, 120, 121, 130, 133, 136, 168, 173, 199, 244, 300, 307, 309, 321, 348, 350, 409, 425, 461, 464
Latros 320, 389, 402, 546
Lavra 49, 140, 224, 226, 247, 294, 319, 320, 439, 482, 540
Lazaros 313, 320, 484
Lazika 29, 102, 387, 390, 402, 404
Lebounion 66, 88, 175, 295, 431
Leontios, Kudüslü 27, 29, 275, 313, 475, 484
Libya 23, 29
Lilybea 449
Litürji 364
Liutprand (Lombard Kralı) 50, 92, 93, 250, 291, 338, 444, 491
Ljutovid 429
Lombardlar 25, 50, 444, 449
Lopadion 72, 169, 412, 413
Lori 399
Loulon 279
Lukas Khrysoberges (patrik) 111, 475
Lübnan 24, 27, 212
Lykandos 44, 197, 396, 397, 548
Lykaonia 127, 160, 378, 380, 383, 390, 403, 411, 476
Lykia (Likya) 158, 385, 386, 390

M

Macar/Macaristan 72, 75, 87, 211, 413, 426, 432
maistor 339, 343, 344, 346
Makamlar (tablo) 96
Makedonya 7, 31, 32, 33, 34, 39, 40, 53, 55, 58, 62, 83, 84, 86, 101, 102, 144, 162, 166, 176, 181, 182, 185, 206, 207, 208, 212, 215, 216, 217, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 236, 240, 252, 268, 282, 350, 352, 367, 375, 406, 422, 425, 436, 439, 502
Makhairas 415
Malagina 169, 412
Maleinos 180, 190, 299, 313, 320, 401, 546
Mamikoniyan 178
manastırlar 50, 124, 136, 138, 153, 172, 188, 190, 234, 235, 237, 246, 247, 248, 257, 258, 319, 320, 321, 322, 328, 355, 358, 388, 452, 458
Mandales 408
Mandylion 47
Manganes 139, 143, 189, 246, 257, 344, 357
Maniciler 128, 300, 468
Mantzikert (Malazgirt) 57, 489, 505, 543
Manuel I. Komnenos (imparator) 490
Mardaitler 24, 212
Marina 252
Maritsa 416
Markellos 333
Maroni (Maruni) 388
Maslama 28
Maurikios (exarkh) 315
Mauro 263
Mauros 419
Maximos (Din Savunucusu) 108, 119, 130
Mazara 450
Meandros (Menderes) 72
Melanoudion 412
Melfi 63, 454
Melias (Muh. Kom.) 44, 45, 51
Melik Şah 64, 66, 405
melismos 353, 363, 364
Melissenos 62, 65, 140, 387, 405, 408, 435
Melitene (Malatya) 31, 32, 38, 40, 42, 65, 68, 126, 127, 179, 379, 380, 382, 383, 387, 393, 395, 396, 397, 403, 404, 407, 408
Melkit 114, 119, 388, 397
Mengüçek 408
Merkourion 458
Mesarites 187, 365, 369, 530, 532
Mese 245, 246, 248, 249, 253, 274
Mesemvria 437
meslekler (ipek) 255, 260, 261, 262, 263, 436
Mesokepion 252
Methodios (patrik) 36, 37, 38, 39, 104, 119, 121, 328, 335, 423, 425, 474
Mezopotamya 23, 27, 31, 44, 46, 48, 49, 126, 146, 179, 327, 328, 375, 377, 380, 382, 388, 392, 393, 394, 396, 397, 398, 409, 427, 429
Mısır 4, 21, 23, 24, 28, 30, 46, 48, 51, 75, 76, 79, 100, 132, 156, 158, 163, 178, 205, 216, 242, 267, 274, 277, 278, 319, 325, 328, 329, 375, 381, 402, 411, 464
Midilli (bkz. Lesbos) 408
Milet 238, 381, 389, 402, 411, 412, 436
miliaresion 31, 272, 285, 289, 292, 294, 459, 470
Minervino 454
mitaton 172, 244, 248, 267, 470
Modon 435

Moesia 102
Molfetta 454
Monemvasia 418, 422, 435, 553
Monofizit 126, 207
Monopoli 454
Mont-Cassin 457, 555
Montemilone 454
Montferrat 140, 435
Morava 278, 279, 416
Moravia 38, 39, 121, 425
Morokharzanioi 334
Mottola 455
Muaviye (halife) 23, 24, 25, 26, 170, 414
Musul 51, 70, 73, 393
Müslümanlar 23, 32, 51, 54, 131, 212, 300
Mylasa 412
Myra 543
Myrelaion 246, 356
Myriokefalon 76, 410
Mysia 378, 381, 436
Mzezios 25

N
Napoli 101, 282, 285, 444, 445, 446, 447, 448, 452, 459, 461, 462
Narentinoi 423
Nasturîler 300
Naum 425
Naupaktos 198
Nauplio 199, 419, 441
Nea 245, 251, 252, 339, 356, 357, 363, 536, 539, 558
Neakastra 75, 412
Nemanja 433, 440
Nemitzoi 162
Neokaesareia (Niksar) 403
Neorion (Konstantinopolis) 244, 248, 258
Nicastro 454
Nifon 117
Nikaea (İznik) 328, 383, 412, 414
Nikeforitzes 61, 63, 133, 190, 269, 437
Nikolas Mystikos (patrik) 45, 102, 106, 107, 131, 257, 300, 302, 303, 474
Nikomedia 282, 383, 389, 402, 403, 411, 412
Nikon (Karadağlı) 319
Nikopolis 422, 476, 550
Niş 416, 430, 431, 435, 439
Nizip 46
Noepoli 454
Nomisma 280, 281, 289, 293
Nomokanon 115, 116, 423
Normanlar 57, 62, 63, 198, 346, 409, 430, 437, 439, 448, 456
noter 143, 146, 260, 264, 270
novel 143, 279, 302
Noviodunum 431
Nureddin (Nur-al Din) 75, 76

O-Ö
Oderzo 444
oikos 133, 190, 191, 246, 250, 252, 269, 270, 386, 470
Oleg 46, 487
Olga (Kievli) 47, 92, 488
Oltisi 399
Olympias 63, 87
Olympios 445
Olympos, Bithynia 343, 445
Oppido 455, 460, 555
Opsikion 25, 36, 150, 156, 157, 160, 166, 235, 249, 287, 380, 381, 385, 389, 411, 412
Optimates 381, 385, 389, 411, 412
Orestes Koitonites 54
Orfanotrofeion 347
Orfanotropos, bkz. İoannes 55
Oria 460
Orobe 418

Osman (halife) 23, 24
Otrante 102, 103, 163, 450, 454, 458
Ohrid 53, 103, 425, 428, 429, 430, 437, 440
Ömer (halife) 21, 23
orman 227, 230

P

Pacuiul lui Soare 429, 437
Paflagonya 67, 71, 72, 98, 99, 166, 179, 232, 279, 382, 384, 386, 387, 389, 390, 401, 402, 403, 404, 406, 408, 410, 412, 461, 476
Paipert 404, 408
Paleologos 13, 180, 439, 508
Palermo 36, 290, 449, 451, 538
Pamfilya 212, 270, 381, 384, 385, 390, 412, 476
Pangea 434
Pankratios 96
Pannonia 423
Paradounavon 63
parek 135, 220, 322, 470
Paristrion 292, 428, 429, 431, 437
parşömen 227, 329
Patara 412
Patras 35, 337, 422, 551
Patriarkheion 109
Patrik, Konstantinopolis 21, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 43, 44, 45, 50, 53, 57, 58, 59, 86, 89, 104, 105, 106, 107, 108, 112, 113, 115, 116, 117, 119, 121, 124, 143, 175, 179, 181, 189, 195, 212, 256, 300, 302, 303, 307, 308, 326, 328, 333, 334, 338, 403, 424, 426, 450
Pavia 452
Pavlosçular 37, 128, 208, 383, 388, 468
Pavlos (Latroslu) 120, 320, 333, 334, 356, 474
Peçenek 56, 59, 66, 161, 175, 431, 437, 438
Pege 259, 328
Peira 150, 153, 221, 274, 344, 348, 483, 501, 515
Peloponnessos 140, 152, 190, 197, 206, 223, 228, 282, 422, 434, 435, 436, 438, 441, 468
Pentapol 444
Pera 244, 248
Perboundos 25
Petralifai 185
Petrion 246, 247
Petronas 37, 38
Philippe Auguste 78
Pierre Deljean 55, 430
piskopos 27, 42, 102, 105, 106, 117, 122, 124, 125, 319, 389, 424, 426, 450
Platon 179, 320, 328, 330, 331, 333, 334, 337, 344, 346, 348, 389, 530
Pliska 26, 420, 421, 425
Podandos 396
Polignano 454, 456
Pompeioupolis 103
Pontos 101, 102, 244, 282, 320, 375, 378, 382, 384, 385, 390, 395, 408, 410, 411, 412, 543
praktikon 134, 471
Preslav 50, 51, 284, 292, 370, 425, 426, 427, 429, 501, 553, 554
Preslavitsa 427
Prespa 428
proasteion 219, 471
Prokonsularis 28
pronoia 138, 139, 140, 173, 471, 504
Protaton 233, 319, 482
Pteleos 268
Puglia 42, 63, 74, 223, 224, 226, 231, 284, 290, 442, 444, 445, 450, 451, 452, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462

Q-R
quadrivium 327, 344, 535
Rabbanî 129
Ragusa 422, 432, 437
Rametta 451
Raskia 433
Ratislav 38
Ravenna 9, 27, 29, 31, 32, 101, 282, 285, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 462, 468, 554
Raymond de Saint Gilles 69, 71
Reggio 282, 283, 290, 451, 452, 460, 558
Rhaidestos 258, 269, 270
Rialto 444
Ripalta 454
Robert, de Flandre 63, 65, 68, 69, 87, 296, 345, 430, 432, 490
Rodop 416, 423
Rodos 25, 26, 142, 223, 268, 414
roga 59, 95, 145, 264, 270, 287, 291, 471
Roma 25, 27, 31, 39, 42, 47, 66, 68, 78, 79, 89, 92, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 112, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 156, 168, 169, 173, 177, 203, 209, 210, 232, 258, 259, 263, 269, 277, 282, 285, 286, 287, 301, 303, 312, 336, 349, 360, 361, 371, 382, 384, 397, 409, 423, 424, 426, 441, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 458, 459, 461, 462, 463, 465, 469, 471, 485, 498, 521, 523, 540, 557, 559
Rossano 304, 453, 456
Rothari 444
Roussel de Bailleul 65, 162, 165
Ruhban 8, 115, 122, 123, 124, 307, 484
Rum (sultanlığı) 26, 28, 30, 35, 42, 66, 67, 68, 71, 76, 79, 80, 114, 120, 121, 127, 159, 163, 169, 182, 188, 198, 207, 208, 210, 249, 252, 267, 309, 326, 329, 333, 349, 351, 352, 356, 361, 396, 409, 410, 411, 413, 414, 418, 424, 425, 426, 430, 432, 441, 445, 446, 448, 450, 451, 452, 454, 458, 459, 460, 461, 462, 464, 471
Rus 4, 46, 47, 50, 51, 52, 54, 56, 92, 104, 164, 174, 185, 427, 428, 465, 487, 550, 551, 552
Rusya 42, 103, 104, 420, 426, 430, 440

S-Ş
Sakkoudion 320, 330
Salento 458, 462
Salerno 444, 451, 458, 459
Saltuk 408
Samos 223, 408
Samosata 48, 383
Samuel, Bulgar 52, 53, 428, 429, 430, 433, 437
San Chirico Raparo 454
Santa Maria Antica (Roma) 361
Santa Severina 451, 453
Sarasenler 162
Saray (büyük) 8, 31, 33, 62, 83, 91, 92, 96, 99, 109, 110, 141, 143, 148, 149, 161, 191, 196, 245, 250, 251, 252, 253, 259, 312, 333, 339, 340, 354, 356, 362, 365, 369, 402
Sardinya 156, 283, 287, 442, 448
scriptorium 331
Sebasteia 44, 382, 383, 389, 392, 396, 407, 408
Sebastoupolis 27
sekreton 133, 139, 189, 281, 348, 471
Selçuklular 68, 294, 407, 410
Seleukia 157, 383, 385, 390, 392, 393, 402, 412
Senaçerim 399
Septem 156
Serdika 35

Serres 102, 103
Sicilya 25, 29, 30, 31, 36, 37, 42, 49, 54, 55, 56, 63, 79, 101, 102, 103, 150, 157, 159, 163, 164, 198, 207, 212, 282, 284, 285, 286, 287, 296, 297, 442, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 454, 455, 458, 459, 461, 462
Simeon Metafrastis 313
Sina 319
sinod 31, 37, 57, 68, 100, 105, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 127, 131, 307, 317, 472
Syraküza 25, 328
Sirmium 428, 429, 432, 439
Sisinnios (patrik) 53, 105, 302, 474, 495
Skopje 429, 430, 435, 537
Skripou 355, 356, 358, 433, 539
Skythia 102
Slavlar 35, 101, 160, 170, 211, 212, 418, 419, 422, 423, 551
Slovenya 433
Smbat 54, 56
Soublaion 76, 412, 548
Sozopolis, Pisidya 72, 411
Split 422, 429, 432
Spoleto 444, 498, 540
Staurakios (imparator) 35, 551
stauropegion 319
Stefan, Macaristan Kralı 426, 432, 433, 440, 441
Stefan Nemanja 433
Stefanos, Genç (Aziz) 33, 43, 245, 254, 312, 348, 403, 474
Stefanos (patrik) 33, 43, 245, 254, 312, 348, 403, 474
Stenimakhos 439
Stilit (sütuncu) 247
Stilo 455, 458
Stoudios (manastır) 106, 246, 251, 252, 257, 262, 263, 317, 319, 320, 321, 329, 330, 331, 403, 474, 526, 527
Strategion 245
strategos 151, 154, 157, 163, 172, 270, 291, 381, 384, 392, 393, 402, 414, 418, 430, 456
strateia 147, 159, 172, 306, 456, 457, 472
Stratiotikon 147
Stroumitza 140
Stryfnos 153
Styppeiotes 42
Sufetula 23
Süleyman (sultan) 62, 65, 66, 68, 91, 308, 406, 408
Svyatoslav (Kiev prensi) 47, 50, 51
Syllaion 387
symponos 255
Synada 223, 495
synodikon, Ortodoksluk 115
synone 135, 136, 147, 286, 287
Şahinşah 71
Şayzar 73
Sinop 68, 390, 402, 403, 408, 409
Suriye 23, 24, 26, 32, 42, 44, 45, 49, 51, 53, 70, 71, 75, 100, 114, 126, 158, 174, 198, 205, 207, 212, 214, 223, 227, 231, 267, 277, 319, 325, 327, 328, 329, 375, 377, 378, 379, 381, 382, 383, 388, 393, 396, 397, 402, 405, 407, 408, 409, 411, 414, 469
Süryani/Suriyeli 127, 212, 396, 399, 403, 421

T

tagmata 33, 34, 151, 152, 160, 161, 162, 167, 168, 172, 182, 193, 392, 397, 400, 408, 456, 457, 468, 472
taktika (askeri) 455
Tao 398

Taormina 451
Tarasios 34, 307, 328, 330, 331, 332, 334, 335, 336, 474, 484
Tarento 444, 453, 454, 455, 456, 457, 459, 460
Taron 49, 392, 399, 482
Tarsus 25, 38, 42, 44, 46, 49, 382, 383, 393, 396, 407
Tatikios 185
Tavoliere 454
taxis 102, 472, 494
Tefrike 37, 128, 212, 383, 388, 392, 427
Telerig (bulgar kaan) 33
Telouh 55
Tema (thema) 29, 34, 146, 157, 158, 161, 163, 167, 171, 176, 375, 390, 400, 413, 451, 456, 469
templon 364, 365, 540
Tertiveri 454
Tervel (Bulgar kaan) 29, 420
Tetarteron (*nomisma*) 281
Thebes 103, 153, 222, 267, 282, 433, 434, 553
Theodegios 333
Theofano, II. Romanos'un karısı (imparatoriçe) 43, 49, 50, 51, 88, 90
Theofanos Kerameus 304
Theofanos Nonnos 341
Theofano, VI. Leon'un karısı (imparatoriçe) 43, 49, 50, 51, 88, 90
Theofilaktos (patrik) 45, 88, 104, 325, 347, 430, 437, 449, 474
Theofilitzes 192
Theofilos (imparator) 36, 37, 84, 86, 88, 98, 193, 244, 245, 247, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 291, 302, 327, 332, 333, 334, 335, 393
Theofobios 36
Theoktistos 37, 98, 145
Thera 30
Thessalia 223, 224, 229, 268, 422, 435, 436, 438, 476
Ticaret 265, 277
Tichomir 433
Tirnovo 284, 437, 440
Tokalı 361
Tornikios (Gürcü) 52, 56, 57, 182, 193
Toros 48, 49, 157, 227, 231, 375, 377, 379, 383, 395, 401, 407, 408
tourmarkhis 174, 456
Tövbe 303
trachy (*nomisma*) 281, 295, 472
Traité fiscal (*vergi düzenlemesi*) 221, 230, 513
Trakya 21, 25, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 48, 63, 101, 105, 156, 157, 169, 199, 211, 212, 215, 216, 223, 224, 229, 244, 249, 256, 268, 275, 278, 282, 321, 346, 357, 358, 375, 381, 416, 418, 420, 421, 422, 426, 427, 431, 437, 439, 440, 476
Trakyalılar 150, 198, 380, 381, 384, 389, 404, 408, 411, 412
Trani 121, 457, 555, 556
Trapezunta (Trabzon) 54
Tricarico 453, 454, 557
Tripoli (Lübnan) 53, 393
Troia 453, 454, 461, 555, 558
tughur 382, 393, 395
Tuğrul Bey (sultan) 57, 64
Tursi 454, 458
Tuna 26, 45, 53, 56, 59, 63, 66, 159, 165, 205, 206, 207, 292, 416, 420, 427, 428, 429, 431, 432, 436, 437, 438, 440
Türkiye (piskoposluk) 4, 426
Türkler (bkz. ayrıca Selçuklular) 7, 59, 63, 64, 66, 70, 71, 73, 78, 122, 131, 185, 408, 409
Türkmenler 404, 405, 407, 408, 409, 410
Tyana 380, 382, 383

typikon 246, 258, 269, 319, 321, 472, 495, 516
Tyrakh 431
Tzamandos 382, 399
Tzetzes 265, 347, 553

U-V
Umbriatico 454
Uzun Sur, Anastasios'un 249
Valens (su kemeri) 245, 354
Valentinos 21
Van (gölü) 54, 115, 392, 396, 398, 399
Varangerler 98, 161, 162, 165, 167, 173, 472
Vardar 278, 416, 435
Vardarlılar 211
Varna 223, 440
Vaspurakan 53, 184, 396, 399, 429
Vatopedi 319, 320
Venedik 35, 66, 74, 79, 89, 141, 163, 164, 249, 267, 366, 367, 423, 432, 435, 442, 444, 445, 448, 461
Venedikliler 74, 79, 136, 244, 248, 267, 437
Vergi 8, 133, 135, 137, 139, 170, 198, 231, 233, 239, 469
Versinikia 35
vestiarion 192, 281
Via Egnatia 27, 65, 416, 421, 423, 428, 432, 435
Vidin 428
Villehardouin 216, 242
Vitalianus (papa) 25
Vize 355
Vlaherna 92, 109, 117, 244, 246, 247, 259, 311, 354, 366
Vlahlar 228
Vojislav 430
Volturno 457, 460
Vukan 441

X-Y
Xantos 412
Yağısıyan 70
Yahudiler 129, 130, 244, 300, 307, 388
Yaroslav, Kievli 56
Yezid 26

Z
Zadar 422, 429
Zakharia, Khalkedonlu 334
Zakhloumia 429, 430
Zara 79
Zengi (Musul Emiri) 73
Zeta 440, 441
zeugaratos 135, 239
Zigabenos, Euthymios 128, 366
Zikhia 102
Zoe Karbonopsina (imparatoriçe) 43, 302
Zoe Zaoutzaina (imparatoriçe) 43